ATYRAU UNIVERSITY

№2 (77)
МАУСЫМ,
2025

Х.ДОСМҰХАМЕДОВ АТЫНДАҒЫ АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ

ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ - НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

ВЕСТНИК

АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. Х.ДОСМУХАМЕДОВА

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

АТЫРАУ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF THE ATYRAU UNIVERSITY

№ 2 (77) 2025

1996 жылдан бастап шығады
Издается с 1996 года
Founded in 1996

Жылына 4 рет шығады
Выходит 4 раза в год
Published 4 times a year

Атырау қ., 2025
г. Атырау, 2025
Atyrau, 2025

«Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің Хабаршысы» ғылыми журналында іргелі және қолданбалы зерттеулердің әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарындағы тарих және археология, педагогика және психология, экономика және құқық бағыты бойынша мақалалар жарияланады.

Бас редактор
п.ғ.к., қауым. проф. **Идрисов Саламат Нұрмұханұлы**

Бас редактордың орынбасары
э.ғ.к. **К.М. Утепкалиева**

Ғылыми редактор
э.ғ.к., қауым. проф. **А.М. Бакирбекова**

Жауапты хатшы
т.ғ.к. **Г. Кайргалиева**

Редакциялық алқа

Ш.И. Джанзакова	п.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Б. Панькин	п.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
Л.Е. Қойшығұлова	п.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.Б. Бердығожин	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.С. Сарсенов	т.ғ.д., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
П.М. Кольцов	т.ғ.д., проф., Б.Б. Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті (Ресей)
С.Ж. Сапанов	т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Л.В. Орлова	ә.ғ.д., проф., Г.К. Разумовский атындағы Мәскеу мемлекеттік технологиялар және басқару университеті (Ресей)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембридж университеті (Ұлыбритания)
Ж.Б. Шаяхметова	з.ғ.к., доцент, Х.Досмұхамедов атындағы АУ
А.Д. Таиров	т.ғ.д., Оңтүстік Орал мемлекеттік университеті (Ресей)
Д.Б. Санакоев	з.ғ.к., Днепропетровск мемлекеттік ішкі істер университеті (Украина)
Э.М. Адиетова	э.ғ.к., Х.Досмұхамедов атындағы АУ
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Ш. Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті
А.А. Нукушева	з.ғ.к., доцент, Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Е. Юхневичюс	з.ғ.д., Гданьск университеті (Польша)
И.С. Сактаганова	з.ғ.к., қауым. проф., Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Меншіктенуші: «Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті» коммерциялық емес акционерлік қоғамы.

Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Ақпарат комитетінде № KZ21VPY00048733 Мерзімді баспасөз басылымдарын қайта есепке қою арқылы 04.05.2022 ж. тіркелген.

Мерзімділігі: жылына 4 рет.

Тиражы: 300 дана

Редакцияның мекенжайы: E01Y6P0 (060011), Қазақстан Республикасы, Атырау қаласы, Студенттер даңғылы, құрылыс, 1 ғимарат, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

Научный журнал «Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова» публикует научные и образовательные материалы в области фундаментальных и прикладных исследований по направлению социально-гуманитарные науки: история и археология, педагогика и психология, экономика и право.

Главный редактор
к.п.н., асс. проф. **Идрисов Саламат Нурмуханович**

Заместитель главного редактора
к.э.н. **К.М. Утепкалиева**

Научный редактор
к.э.н., асс.проф. **А.М. Бакирбекова**

Ответственный секретарь
к.и.н. **Г. Кайргалиева**

Редакционная коллегия

Ш.И. Джанзакова	д.п.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Б. Панькин	д.п.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
Л.Е. Койшигулова	к.п.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.Б. Бердыгужин	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
А.С. Сарсенов	д.и.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
П.М. Кольцов	д.и.н., проф., Калмыцкий государственный университет им. Б.Б.Городовикова (Россия)
С.Ж. Сапанов	д.и.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Л.В. Орлова	д.соц.н., проф., Московский государственный университет технологий и управления им. К.Г. Разумовского (Россия)
Т. Кенч	PhD, проф., Кембриджский университет (Великобритания)
Ж.Б. Шаяхметова	к.ю.н., доцент, АУ им. Х.Досмухамедова
А.Д. Таиров	д.и.н., Южно-Уральский Государственный университет (Россия)
Д.Б. Санакоев	к.ю.н., Днепропетровский государственный университет внутренних дел (Украина)
Э.М. Адиетова	к.э.н., АУ им. Х.Досмухамедова
Р.Н. Шайхаденов	PhD, Каспийский университет технологий и инжиниринга им. Ш. Есенова
А.А. Нукушева	к.ю.н., доцент, Карагандинский университет им. Е.А. Букетова
Э. Юхневичюс	д.ю.н., проф., Гданьский университет (Польша)
И.С. Сактаганова	к.ю.н., асс.проф., Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева

Собственник: Некоммерческое акционерное общество «Атырауский университет имени Халела Досмухамедова».

Свидетельство о постановке на переучет периодического печатного издания зарегистрировано в Комитете информации Министерства информации и общественного развития Республики Казахстан за № KZ21VPY00048733 от 04.05.2022 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 300 экземпляров

Адрес редакции: E01Y6P0 (060011), Республика Казахстан, г.Атырау, пр.Студенческий, строение 1, тел. +7(7122)276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz

www.vestnik-asu.kz

The scientific journal «Bulletin of Kh.Dosmukhamedov Atyrau University» publishes scientific and educational materials of fundamental and applied research in social and humanitarian field: history and archeology, pedagogy and psychology, economics and law.

Chief Editor
candidate of pedagogical sciences, associate professor **Salamat Idrissov**

Deputy chief editor
candidate of economic sciences **K. Utepkaliyeva**

Scientific editor
candidate of economic sciences, ass. prof. **A. Bakirbekova**

Responsible secretary
candidate of historical sciences **G. Kairgaliyeva**

Editorial Board

Sholpan Dzhanzakova	doctor of ped. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Arkadiy Pankin	doctor of ped. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Lyailya Koishygulova	cand. of ped. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Leskali Berdyguzhin	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Aldar Sarsenov	doctor of his. sciences, ass.prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Peter Koltsov	doctor of his. sciences, ass.prof., B.Gorodovikov Kalmyk State University (Russia)
Saifulla Sapanov	doctor of his. sciences., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Lyudmila Orlova	doctor of soc. sciences, prof., K.G. Razumovsky Moscow State University of Technology and Management (Russia)
Turalay Kenc	PhD, prof., University of Cambridge (UK)
Zhanna Shayakhmetova	cand. of law., ass. prof., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Alexander Tairov	doc. of his. sciences., South Ural State University (Russia)
Dmytro Sanakoiev	cand. of law., Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs (Ukraine)
Elmira Adiyetova	cand. of econ., Kh.Dosmukhamedov Atyrau University
Renat Shaikhadenov	PhD, Sh.Yessenov Caspian University of technology and engineering
Aigul Nukusheva	cand. of law., Karaganda University named after E.A. Buketov
Edwardas Juhnevicius	doc. of law., University of Gdansk (Poland)
Indira Saktaganova	cand. of law, ass. prof., L.N. Gumilev Eurasian national University

Proprietary: Non-profit joint-stock company "Khalel Dosmukhamedov Atyrau University".
The certificate of registration of a periodical printed publication was registered in the Information Committee of the Ministry of Information and Social Development of the Republic of Kazakhstan № KZ67VPY00025498 issued on 04.05.2022
Periodicity: 4 times a year.
Circulation: 300 copies.
Editorial address: Student Ave., building 1, Atyrau, Republic of Kazakhstan, E01Y6P0 (060011), tel. +7 (7122) 276303, e-mail: vestnik@asu.edu.kz
www.vestnik-asu.kz

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

МАЗМҰНЫ — СОДЕРЖАНИЕ — CONTENT

ТАРИХ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ ~ ИСТОРИЯ И АРХЕОЛОГИЯ ~ HISTORY AND ARCHEOLOGY

Koltsov P.M., Koltsova K.P. Central Asia and Turkey in the period of globalization and regional integration……..... 7

Gizzatov S.M., Ibraeva A.G., Abdukamalova E.S. Exhibition activities of museums in Kazakhstan…….. 16

Бектанов А.А., Кумганбаев Ж.Ж. Іле өңіріндегі ұйғырлар мен дүнгендердің көтерілісі [Uyghur and dungans' rebellion in the ili region]..... 32

Сенгирбаева З.Ж., Найманбаев Б.Р. Депортацияланған кәріс отбасыларының тізімдері зерттеудің негізгі көзі ретінде [Lists of deported korean families as the main source of research]……..... 43

Tasilova N.A., Baidavletova M.D. The main concepts of the historical past of the kazakh people in soviet historiography……... 53

Елкей Н.Н., Садықов Т.С. Хайретдин Болғанбаевтың 1924 - 1928 жылдардағы Қызылжардағы ағартушылық қызметі [Educational activities of Khayretdin Bolganbayev in Kyzylzhar in 1924-1928 (based on the materials of the North Kazakhstan State Archive]..... 64

Жумагулов Б.С., Сарсенов А.С. Социальный и историко-демографический облик интеллектуального потенциала аулов и сел Казахстана [Social and historical-demographic appearance of the intellectual potential of villages and villages of Kazakhstan]..... 77

Egamberdiyev M., Azmukhanova A. «Statutory mullahs» in the turko-muslim society as a mechanism for implementing the colonial strategy of Tsarist Russia..... 92

A.O.Koshymova., Shakirbayeva I.T., Janguzhiyev M.S. Ant – an institution regulating relations in nomadic society (based on the example of turkic-mongol peoples)……..... 107

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ ~ ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ ~ PEDAGOGY AND PSYCHOLOGY

Crispin C.V. Scientific reasoning levels in physics education: challenges and opportunities…… 120

Сағымбаева А.Е., Жамкеева А.Б., Жаксылыков А.Е., Кемелбек М.Н. Программалаудан студенттердің білімін бағалау критерийлері мен дескрипторларын жасау мәселелері [Problems of developing criteria and descriptors for assessing students' knowledge of programming]..... 131

Karymsakova A.E., Abildinova G.M., Zhilmagambetova R.Z., Abdullah L.N. Using an electronic application to improve graphomotor skills and their impact on the level of intelligence in children..... 141

Ермекова Ж.К., Зиязиева Л., Темербекова А., Мырзагерейкызы Г. Опыт взаимодействия вуза с работодателями в формировании профессиональных компетенций выпускников [Experience of the university in interaction with employers formation of professional competencies of graduates]..... 152

Abdigapbarova U., Sabdenbekov Y. A model for developing entrepreneurial activity among future teachers in the context of university education……..... 163

Гавронская Ю.Ю., Утемисова А.Ж., Курман Н.Ж. Использование ресурсов электронной образовательной среды в сопровождении самостоятельной работы по химическим дисциплинам российских и казахстанских студентов [Application of electronic educational environment resources to support independent study in chemical disciplines by russian and kazakhstani students]..... 176

Бисенбиева Р.С. Дуйсекова К.К., Исабеков С.З. Учет металингвистического сознания полиязычной личности в обучении второму иностранному языку [The consideration of metalinguistic consciousness of a multilingual personality in teaching a second foreign language]..... 185

Даулетова А.С., Мамраймов С.Д., Спатай А.О. Болашақ педагог – психологтардың зерттеушілік құзыреттіліктерінің мәні [The significance of research competence in future teacher psychologists]..... 197
Чукуров А.Е., Абыканова Б.Т., Салыкбаева Ж.К., Керимбаева Р.К. Повышение профессиональной компетентности учителей сельских малокомплектных школ (МКШ) с помощью цифровых обучающих платформ [Improving the professional competence of teachers in small rural schools (srs) through digital learning platforms]..... 211
Kulmagambetova S.S., Akimkhankyzy N., Shambilova G.K. Studying the features of using game technology in teaching english for junior school students…….. 224
Massimbayeva A.A., Duisenbayev A.K., Zhumagaziev A.Z. Pedagogical and psychological aspects of the formation of the media culture of high school students……..... 237

ЭКОНОМИКА ~ ЭКОНОМИКА ~ ECONOMICS

Voronina T.V., Yatsenko A.B., Yeletsky A.N. Factors of influence and trends in the export of high-tech goods on the world market…..... 246
Pardaev A.H. Evaluation of the effectiveness of rail transportation between Kazakhstan and Uzbekistan ……..... 256
Ибраева А.Р., Аймагамбетов Е. Б. Модели взаимодействия спроса и предложения на рынке труда в региональном аспекте [Models of interaction of supply and demand in the labor market in the regional aspect]…..... 265
Сапарбаева С.С., Төреханұлы А., Жұман Ғ.С., Туребекова Б.О. Қазақстандағы қонақ үй бизнесін оңтайландыру: түнгі аудит процессінің ерекшелігі және оның тиімділігі [Optimization of the hotel business in Kazakhstan: the specifics of the night audit process and its effectiveness]…..... 279
Казбекова С. Ж., Зейнельгабдин А.Б., Есенова Г.Ж., Амалбекова Г.Е. Актуальные проблемы деятельности подразделений посттаможенного контроля в Казахстане [Current problems in the activities of post-clearance control departments in Kazakhstan]…..... 288
Серіккызы А., Бақтымбет Ә.С., Бактымбет С.С., Рахимбердинова М.У. Эконометрическая модель оценки влияния инвестиций в человеческий капитал на рост национальных экономик [Econometric model for assessing the impact of investments in human capital on the growth of national economies]…..... 300
Калиева С.С., Абенов Е.М., Кулмаганбетова А.С., Хойч А. Внедрение модели устойчивого управления пищевыми отходами в высших учебных заведениях: минимизация негативных экстерналий и продвижение экологической ответственности [Implementation of a sustainable food waste management model in higher education institutions: minimizing negative externalities and promoting environmental responsibility]…..... 317
Тулаганов А.Б., Есберген Р.Ә., Салимжан Р.Н., Мусабалина Д.С. Мемлекеттік басқаруда ассессмент-орталық технологиясын пайдалану мүмкіндіктері [The possibilities of using the assessment center technology in improving the public administration system]…..... 330
Тиреуов Қ.М., Женсхан Д., Байдаков А.К., Қыпшақбаев Б.Б. Азық-түлік тауарларына қолжетімділікті арттыруға аграрлық сектордағы еңбек ресурстарының әсері [The impact of the agricultural sector's workforce on increasing the availability of food products] ……. 341
Тайбек Ж.К., Құлбай Б.С., Аппазова А.М., Оспан Б.І. Кәсіпорындардың инвестициялық тартымдылығын арттырудағы қаржылық әдістер [Financial methods of increasing the investment attractiveness of enterprises] ……..... 351
Рамазанова А. Ж., Сайымова М.Д., Кунуркульжаева Г.Т., Султанов А. Б. Экономические выгоды устойчивого туризма для регионального развития западного Казахстана [Economic benefits of sustainable tourism for the regional development of western Kazakhstan] ……. 365
Байдыбекова С.К., Сыздыкбаева Н.Б., Кенджасарова А.М., Турысбекова Р.К. Динамика занятости и безработицы в различных отраслях экономики Казахстана: анализ факторов структурных изменений [Dynamics of employment and unemployment in various sectors of the economy of Kazakhstan: analysis of structural change factors] ……..... 378
Амерханова А. Б., Темиргалинова А. К., Титков А. А., Ерсұлтанқызы Ә. Теоретические аспекты проектирования механизмов социальной ответственности бизнеса [Theoretical aspects of designing business social responsibility mechanisms] ……..... 393

ҚҰҚЫҚ ~ ПРАВО ~ LAW

Wang Hong-Wei. Occupational risks in labour law: Kazakhstan's legal practice and prospects for development…..... 407

Усенко М.С. Некоторые аспекты правового регулирования подарочных сертификатов в Республике Казахстан [Some aspects of legal regulation of gift certificates in the Republic of Kazakhstan]..... 418

Айтказин Е.М., Кайшатаева А.К., Сабитов С.М., Ибрагимова Ф.Г. Қазақстан Республикасындағы медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру: заңнамалық негізін қалыптастыру сұрақтары [Professional liability insurance of medical workers in the Republic of Kazakhstan: issues of formation of legislative basis]…..... 427

Егежанова Д.Р., Сактаганова И.С., Сактаганова А.Б., Каримова Д.Б. О реализации принципа соразмерности в административном судопроизводстве [On the implementation of the principle of proportionality in administrative proceedings]…..... 438

Сапарбекова Ж.С., Нурахметова Г.Г., Тлеулесова Б.Т., Абдуллаеа Б.С. Заманауи сот жүйесінде big data және жасанды интеллектіні пайдалану [The use of big data and artificial intelligence in the modern judicial system]……... 447

Koichubekova A.A., Smatlaev B.M., Yensebayeva A.R. Indecent assault against minors: legal definition, types, and qualification issues……..... 455

Жумагулова А.Б. Правовое регулирование инклюзивного образования в Казахстане: особенности и инструменты [Legal regulation of inclusive education in Kazakhstan: features and tools]……..... 467

Есентемирова А.М., Калмаганбетова Д.Б., Тлепина Ш.В. Правовые проблемы привлечения инвестиций через систему эндаумент-фондов в Казахстане [Legal problems of attracting investments through the endowment fund system in Kazakhstan]……... 476

Шаяхметова Ж.Б., Тажгарина Б.К. Кәмелетке толмағандардың жыныстық тиіспеушілігіне қарсы қылмыстар жасауға ықпал ететін факторлар [Factors influencing the commitment of sexual abuse crimes by minors]……..... 486

Әділғазы С., Ермухаметова С., Дюсебалиева С. Шарттарды түсіндіру қағидаларының қолданылуының теориялық және тәжірибелік мәселелері [Theoretical and practical issues of application of principles of interpretation of treaties] ……..... 492

IRSTI: 11.25.43 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.01**
UDC: 332.135

P.M. Koltsov[1*], K.P. Koltsova[1]
B.B. Gorodovikov Kalmyk State University
Elista, 358000, Republic of Kalmykia
*e-mail: petrkoltsov52@mail.ru

CENTRAL ASIA AND TURKEY IN THE PERIOD OF GLOBALIZATION AND REGIONAL INTEGRATION

Abstract

In today's new system of international relations, Central Asia, due to its geopolitical and geoeconomic features, is a region of strategic importance that has attracted the attention of the world's major powers. This is primarily due to the region's geopolitical and geoeconomic features, influenced by geographical, economic, national, historical, and cultural factors. Therefore, the region is of great strategic importance.

Secondly, Central Asia is a landlocked region that has no direct access to the seaë. It can only access the world's sea routes through neighbouring countries. Therefore, it is clear, without further ado, how important it is for the Central Asian states to establish ties with neighbouring countries.

Thirdly, the Central Asian region is a region rich in natural resources. Among the natural resources, there are oil, gas, non-ferrous metals, and other mineral resources. The countries of Central Asia have a relatively favourable situation in terms of crop development, including cotton, grains, vegetables, and other economic crops. Therefore, agriculture has a huge economic potential.

Fourth, the Central Asian region has its own unique national, religious, and cultural characteristics, with strong traditional ties to Turkic and Islamic cultures, as well as the combined influence of Western and Eastern civilisations.

The aim of the article is to reveal Turkey's close integration into Central Asia, development of economic relations and strengthening of political influence in the region. The relevance of the scientific article is primarily directly related to the current geopolitical situation in Turkey and the Central Asian region. From a geopolitical point of view, the current development of the Turkish state, its relations with the main geopolitical powers of the world are a strategically important issue, and its policy towards Central Asia is also of great relevance.

Key words: Central Asia, geopolitics, Türkiye, Russia, interests, diplomacy.

Introduction

Among the states that show pragmatic interest in Central Asia, Turkey is the state that is in a position to adapt its foreign and domestic policies to the new challenges of the changing world of the new century. In this regard, Turkey announced its new foreign policy and political concept regarding Central Asia. According to this concept, Ankara directly links its foreign policy strategy to the developments in the region. In our opinion, the emergence of Turkey's "Eurasian thrust" is directly related, first of all, to Turkey's new geopolitics.

Turkey, as a result of the open-door and reform policies it pursued after World War II, was able to raise its economy to the level of developed countries. Today, Turkey is a country that can influence world politics. Therefore, the importance of establishing and developing political and economic relations with Turkey for the countries of Central Asia is increasing.

Another need for a scientific assessment of the topic under consideration is the growth of Turkey's political and economic interests in Central Asia. And for the Central Asian states, studying Turkey's experience is also of practical importance. One of the main goals of Turkey's integration into Central Asia is to develop economic relations and strengthen its political influence in the region. After all, it is beyond the power of one state, even regional integration organisations, to overcome the current financial crisis. Over the 25 years since the declaration of their independence, the Central Asian states have been a leading partner in the development of political, economic and cultural ties with Turkey. Among them, the energy, construction, trade and processing sectors are particularly noteworthy. In addition, Central Asia is one of the markets for Turkish goods.

The main goal of the article is to conduct a systematic and comprehensive study of political and economic relations related to Turkey in the geopolitics of Central Asia.

The object of study of the article is the place of Turkey in the geopolitics of Central Asia.

During the work, a historical analysis was conducted of the political processes between Turkey and Central Asia and the features of decision-making in foreign policy, the formation of the foundations of democracy in regional politics, and the evolution of Turkey's foreign policy. From the perspective of a comprehensive analysis, the evolution of the transformation of Turkey's foreign policy in Central Asia, as well as Turkey's new role in the region, was considered.

The chronological framework of the problem considered in the article covers the period from the end of the 21st century to the beginning of the 22nd century. This period is characterized by the changing role of Turkey in international relations and the changing geopolitical configuration of Central Asia.

Materials and methods of research

There are many Kazakh and foreign studies on geopolitical relations between Central Asia and Turkey. It is known that this issue is a subject of close attention of political scientists, historians and sociologists. It is caused by the new power of the Central Asian region and the interest of world scholars in the Turkic state. Among the works published so far, the establishment of diplomatic relations between Turkey and the Central Asian states and the Central Asian geopolitics began to take place in the 90s of the XX century. Today, international relations between Turkey and the Central Asian states have become an instrument of wide political interest. Among them, Turkey's foreign policy strategy and the policy it pursues in Central Asia have become the basis for the works of many domestic and Russian researchers.

Works related to the foreign policy and economic relations of the Central Asian Republic of Turkey can be conditionally divided into several groups. Among them, it is worth highlighting the works of domestic Turkologists, Kazakhstani scientists, and Turkic scholars.

Turkish historiography. As for Turkish historiography, two perspectives are characteristic for researchers in historiography related to Turkey. The first is the Kemalist perspective, the second is the Islamist perspective. These issues are analysed in the works of Turkish scholars Y. Çelik [1] and N. Yavuz [2].

Among the Turkish researchers who have researched the topic, there are Yavuz, See also Ozen C [3], Vardan Ő. Ş [4], Chislett W. [5], etc.

Turkish researchers have provided general and individual descriptions of all areas of cooperation and relations between the Central Asian Republics and Turkey in the new period. Some works are devoted to relations during the USSR.

During the scientific work, interviews and opinions of the Presidents of the Republic of Turkey, who have led the country at different times, T. Ozal, S. Demirel, and the current President E.T. Erdogan were also widely used. Similarly, the political activities of the heads of state of the Central Asian states with Turkey, such as N.A. Nazarbayev, I.G. Karimov, and I. Rahmonov were also analyzed. It is known that they were at the forefront of establishing diplomatic relations and political and economic ties between Turkey and the Central Asian states.

Domestic historiography. Turkey's foreign policy strategy and positions concerning the Central Asian states have also been extensively studied by Russian scholars. Among the Russian researchers, Kunakov V.V. [6], Ulchenko N.I. [7], Savelyeva A.V. [8], Guryev A.A. [9], Gadzhiev A [10], etc. can be noted.

In addition, the author in his work analysed the views and policies of Russian statesmen and heads of state regarding Central Asia and Turkey. This helped to deeply reveal the content of the topic. As we know, relations between Russia and Turkey have undergone a major transformation since 1990. Bilateral relations are characterised by the dynamics of confrontation,

sanctions and the re-establishment of friendly relations.

Kazakhstani historiography. Various directions of Turkey's Central Asian policy are the main focus of Kazakhstani scholars**.** First of all, among the works on Kazakhstan and Turkey and Turkey's Central Asian foreign policy, it is worth mentioning the works of the President of the Republic of Kazakhstan, N.A. Nazarbayev and K.K. Tokayev. The works of the Kazakh heads of state cover Kazakh-Turkish relations, common interests, foreign policy doctrine, Central Asian integration and Turkey's place and role in it, cooperation between Turkic-speaking countries, bilateral and multilateral relations, cooperation in international relations and various problems of world politics.

In addition, Kazakhstani scientists analyze bilateral relations and economic ties between Turkey and the Central Asian states. Among domestic scientists, the well-known political scientist M.T. Laumulin analysed the geopolitics of Central Asia and its historiography in several of his works. His works analysed the opinions and conclusions of Western scientists regarding Central Asia. M.T. Laumulin expressed his opinion on the opinions of such well-known scientists as Western researchers G. Fuller, M. Olcott [11]. Among Kazakhstani authors, it is also worth noting the works of B. Fayzullah [12], M. Kelimbetov [13], M.B. Mukhamedov [14], and Ibragim D [15].

It is known that the problems of cooperation and relations between the Central Asian states and Turkey have also become the object of research of various Scientific Research Centers. For example, the analyses of this issue by the Centre for Strategic Studies under the President of the Republic of Kazakhstan and the joint scientific research centers between Turkey and Russia have also contributed significantly. These analyses assess the achievements achieved in bilateral relations and the results of economic reforms, as well as the common aspects between the Central Asian states and Turkey.

In addition, the research also analysed the political strategic concepts adopted at different times in connection with Turkey's development, which helped to improve the methodological foundations of the work.

It is worth noting the works of Western political scientists and statesmen related to the Central Asian region. At all times, there are works of statesmen who have a place in world politics, such as Z. Brzezinski, G. Kissinger, etc., related to Central Asian geopolitics and the Turkish factor there.

The theoretical and methodological basis of the article is the scientific conclusions of domestic and foreign scientists. The research work used methods of collecting, analyzing and evaluating historical events and various interstate documents. In addition, widely used historical-comparative and systematisation methods were also used in the research work. These methods allow us to systematically determine the role and place of Turkey in the geopolitics of Central Asia.

In the theory of international relations, in order to systematise research work on a scientific basis and present its results, thereby achieving the main goals in the form of narration, analysis and prediction, scientists have studied various methods. Western researchers have made their contribution to decision-making and its implementation in foreign policy. They have proposed power elite, pluralistic, organisational-structural, rational, bureaucratic-political models of research, and have developed many methodologies for the study and analysis of foreign policy and international relations.

The scientific article uses game theory as a method for assessing political phenomena. 40 years ago, mathematician John von Neumann and economist Oscar Morgenstern tried to find effective ways to solve economic problems, and in doing so, they developed the classical game theory, which is presented in their joint work "Game Theory and the Order of the Economy". It is based on the theory of possibilities, which allows for the analysis and prediction of the types of subjects operating on the principles of rationalism. Gradually, game theory has become a tool

for other fields of science. In the field of international relations, it is considered in terms of structure and process, and is a comparative method for studying political phenomena such as interstate negotiations.

The author, analysing the sources, historiography and theoretical and methodological basis of the research work, concludes that the theoretical, conceptual and methodological foundations of the research problem on the strategic vector of Turkey's Central Asian foreign policy are based on a complex historical-comparative and strategic partnership. Turkey's cooperation with the Central Asian states is determined by the current geopolitical situation in the region.

Results and its discussion

1. Globalization and regional integration In determining the geopolitical, geoeconomic and geostrategic position of Turkey in the new geopolitics of Central Asia, it is first necessary to focus on the theoretical and methodological foundations of the general globalisation process and regional development issues.

In today's science, many researchers understand globalisation as a part of modernisation. The revival of this process is associated with the spread of Western influence and its culture throughout the world. New industrial information technologies have become a new basis for the unequal fragmentation of the world, the connections between different regions.

In the current era of globalisation, the gap between rich and poor countries is growing. Since globalization is a reference indicator for many countries today, in many cases it has become a special system of value orientation. The basis of this system is predominantly the axiological systems of Western countries. For example, in the political system - democracy, civil society, horizontal communication, market systems of production, private property institutions, competition, labor and income, the essence of the cultural system, individualism, and pragmatism. Therefore, today's problem is not just the creation of another system of international relations, but the formation of a common, new world order.

A new trend in the system of international relations that arose as a result of the integration process in Central Asia, the internationalisation of social life and the need to strengthen the national and state security of the integrating states. The relevance of this topic can also be noted in ensuring or creating conditions for the development of stability and security in each state participating in the integration process in Central Asia.

The peculiarity of the Central Asian integration process lies in the similarity of the history, culture, socio-political, and economic foundations of Russia and the newly independent state. The complexity of the ethno-territorial system in this region may become a hotbed of some international or regional conflicts, and the depth of the integration process, along with other necessary methods, may play a decisive role in resolving these issues.

One of the specific features of the integration process in Central Asia is the lack of access to sea-transport communication routes for all states in the region. The presence of some powers in these regions creates the possibility of imbalance, which in turn can hurt national security, and integration processes in all cases require a response to the above and the interdependence, that is, correlation, of the geostrategic interests of the participating groups.

Russian President V.V. Putin has shown that integration cooperation for the CIS countries is not only an economic necessity, but also a stimulus for improvement, stability, and, if necessary, a stimulus for the future.

2. Turkey's geopolitical interests in Central Asia

A well-known principle in international relations is that the balance of power changes over time, with global changes, the weakening of superpowers and the strengthening of middle-class states, puts the issue of regional competition on the agenda.

The collapse of the USSR and the declaration of independence by the Central Asian states are of great historical significance. First, the Central Asian states were able to conduct their own independent domestic and foreign policies. They were able to develop independently and decide

the fate of their people. However, the issue of gaining independence, as well as maintaining and strengthening it, is much more complex.

Today, Turkey is a country that is developing at a new pace, where new technologies prevail, and trade and agriculture are being developed. At the same time, the tourism industry and transport communications are quite developed. The service sector in Turkey accounts for 52 percent of the gross domestic product.

Although private ownership is established in the country, the state plays a leading role in state-owned enterprises, the banking system, transport, and communications.

In the world ranking, Turkey is among the moderately developed countries and its GDP is 27th. According to the latest data, 34 per cent of the employed are in agriculture, 19 per cent in industry, and 47 per cent in the service sector. In the sectoral structure of GDP, the service sector forms 66 per cent. Industry accounts for 21 per cent, and agriculture 13 percent.

Turkey is a country that regularly receives funds from the International Monetary Fund. The main directions of Turkey's stabilisation program are to reduce state spending by providing a very flexible and easy control structure for public finances. As a result of the financial stabilization policy, the Turkish lira is considered a weighted currency.

Turkey is one of the countries that is very concerned about its industrial development. Among them, the processing industry takes the leading place. Its share is 80 percent. The share of the manufacturing industry is 5 percent. The rest goes to energy, gas and water supply. Since Turkey is a country with a shortage of energy resources and scarce resources, its cooperation with the Central Asian states in this direction takes a leading place in foreign policy.

In general, as we noted above, the priorities of Turkey's foreign policy are the United States, the European Union, and the Middle East.

If we look closely at Turkey's general foreign policy, its main directions are determined by the traditional partnership with the United States and its desire to become a member of the European Union. Of course, at the same time, Turkey, in an attempt to balance its regional foreign policy, is trying to strengthen ties with the countries of Central Asia, the Caucasus and the Russian Federation, Israel, and Muslim countries. There is also a doubt whether Turkey is trying to expand the national interests of a country like the United States in its policy towards the countries of Central Asia.

It seems that the North Atlantic Treaty Organization, of which it is a member, is interested in strengthening its position in the region, and its intention to take control of the supply of energy sources to the world market. In general, no state can avoid such an opportunity. However, it can be said that Turkey's foreign policy towards the Central Asian countries is being built on the interests of the parties in the economic and foreign economic partnership.

The independence of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Tajikistan, and Turkmenistan forced Turkey to introduce new dimensions into its foreign policy.

The combination of historical and cultural identity and a common language has undoubtedly had a significant impact on the rapid development of bilateral relations and cooperation in many areas.

Turkey's main policy towards the Central Asian countries has been to support the new development and democratic development of the countries in the region, which have now gained their political and economic independence. The first bilateral official visits in the new political context have also identified priority areas.

Between 1991 and 2005, Turkey provided loans to countries in the region totaling $1,275 billion, of which more than $700 million was disbursed. These loans were intended to transform the region into an attractive investment space for Turkish businesspeople. Turkey's trade turnover with the countries in the region reached $1.9 billion in 2005, while Turkish companies' total capital investment exceeded $4.5 billion. At the same time, the total value of projects implemented by Turkish contractors in the region is $12 billion .

At the same time, Turkey is a country that provides a guarantee of economic stability in the Central Asian states. In this regard, since the 1990s, Turkey, having begun to implement its new direction towards the Central Asian region within the Eurasian space, has put forward the following priorities to develop its relations with the Republics of the region: economic cooperation and cooperation in the development of natural resources; political dialogue aimed at deepening mutual trust and understanding with the Turkic world as a whole; democratization and stability of society in each Republic individually, and monitoring the non-proliferation of nuclear weapons within the framework of NATO.

Turkey in its foreign policy identifies the following features in modern international relations: *First* , the strengthening of close relations within the world community and economic globalisation. *Second,* due to the international situation, Turkey aims to provide technical and financial assistance to the countries of Central Asia on the path to a market economy and democracy. *Third,* it is directly related to "global issues", since all global issues are united by one feature; *Fourth*, the issue of the national factor in the modern world community, that is, the awakening of consciousness about its own identity as a particular nation.

Taking these characteristics as a basis, Turkey currently takes into account the peaceful life of its citizens and the prosperity of its country when conducting its foreign policy. Turkish Presidents S. Demirel, T. Ozal and the current President T.E. Erdogan have made a great contribution to following this direction.

Conclusion

Summing up the issue of Turkey's role in the geopolitics of Central Asia, it is not difficult to see that the role of the Turkish state in Central Asia is increasing year by year. The Central Asian states have passed the first and most important stage of developing international relations with such a large and experienced state as Turkey: very important bilateral and multilateral agreements and treaties have been signed, and a contractual and legal basis for the development of political, economic, military-technical and cultural ties has been laid.

Therefore, the future of cooperation between Central Asia and Turkey depends on many factors. The complex measures for implementing projects that determine the basis for the development of Central Asia create the need to unite all efforts and increase the effectiveness of the contractual and legal framework.

In general, Central Asia today is a large regional association with common political and economic interests, including Turkey, the United States, Russia, the FTA, and China. Turkey's political and economic influence in Central Asia is overwhelming. After all, Turkey is a major trading partner of the Central Asian states. Not to mention the large-scale projects of mutual strategic importance, the growing demand for the Turkish market and tourism in this region also form the basis of positive attitudes towards them. However, the presence of factors that hinder the development of mutual trade and economic cooperation (Turkish Islamism, separatism and international terrorism, etc.) does not allow the full use of all economic potential.

Nevertheless, it can be said that the development of trade and economic cooperation between the Central Asian states and Turkey has great prospects, since it is directly related not only to the many existing priorities for the development of cooperation in this area, but also to the common historical opportunity for the development of cooperation facing the parties and the strict requirements of today.

Therefore, Turkey's foreign policy regarding Central Asian geopolitics can be grouped into the following areas:

1. Turkey and the AU states will respect and consider the choices they make in accordance with their national interests;

2. Maintaining peace and stability is not only in the interests of the countries of the region, but also contributes to the peaceful development of the international situation;

3. Regional stability and security can only be ensured through joint efforts of these Central

Asian states and Turkey through mutual support and cooperation.

4. Turkey is ready to further strengthen cooperation with the countries of Central Asia on a bilateral basis and within the framework of international organisations/SCO/to contribute to the security, stability and development of the region;

Today, relations between Turkey and the Central Asian states have reached a new level.

The growing ties between Turkey and the Central Asian states are not going unnoticed by countries such as Russia and the United States . in the region with countries Soviet historical fate forward attractive Russia also , society development Western sample his/her economic, military participation through transatlantic cooperation from it further development coming to the USA Turkey's Center Asia with countries to relations big with confidence , second from the side big suspiciously looks .

REFERENCES

1 Celik, Y. Contemporary Turkish Foreign Policy. – Praeger., Westport, Connecticut, London, 1999.

2 Yavuz, H. Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey// Comparative Politics. Oct 1997. Vol. 30. № 1. P. 61 – 68.

3 See also Ozen C. Neo-Functionalism and the change in the dynamics of Turkey-EU relations // Perceptions. – 1998. – Vol. III. - N.3 (November) // Available at: — URL: http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/ozen.PDF

4 Vardan Ő. Turkey-EU relations and democracy in Turkey: problems and prospects// Turkish Policy Quarterly. Spring 2009. Vol. 8. No. 1. P. 49-57.

5 Chislett W. Turkey's EU Accession Reaches an Impasse// Elcano Roal Instituto. Working paper 34/2009.. See also Risse T. A Community of Europeans: transnational identities and public spheres. USA.: Cornell University Press. 2010. P. 1-32.

6 Кунаков В. Турция и ЕС: Проблемы экономической интеграции//Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. 1999.- 77 с.

7 Ульченко Н.Ю. Турция-ЕС: экономические аспекты партнѐрства// Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Современный исламский Восток и страны Запада. 2004. - С. 86-101

8 Савельева А.В. Об отношениях Турции и ЕС// Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. Востоковедный сборник (выпуск пятый). 2003. – С. 356-367

9 Гурьев А. Ситуация в Турции – октябрь 2009/ Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. [Электронный ресурс] — URL: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html (дата обращения: 02.11.20)

10 Гаджиев А. К вопросу о значении Турции на международной арене/ Институт изучения Израиля и Ближнего Востока. [Электронный ресурс] — URL: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html (дата обращения: 02.11.20).

11 Лаумулин М.Т. Центральная Азия в зарубежной политологии и мировой геополитике. Том 3: Центральная Азия в XXI столетии – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 28 с.

12 Фейзуллах Будак «Қазақстан: өткені, бүгіні мен ертеңі» Анкара, 2000ж. 110 б.

13 Келімбетов М. «Қазақстан-Түркия бауырластық бастаулары» Қазақстан Коммунисі-1991ж. Б. 8-39.

14 Мұхамедов М.Б. Тәуелсіз Қазақстанның сыртқы саясатында негізгі басым бағыттардың қалыптасуы. Алматы, 1999, 29 б.

15 Ибрагим Д. «Түркия мен Қазақстан» Заман қазақстан 1997ж. 19 қыркүйек.

ЖАҺАНДАНУ ЖӘНЕ АЙМАҚТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУ КЕЗЕҢІНДЕГІ ОРТАЛЫҚ АЗИЯ МЕН ТҮРКИЯ

Аңдатпа

Бүгінгі жаңа халықаралық қатынастар жүйесінде Орталық Азия өзінің геосаяси және геоэкономикалық ерекшеліктеріне қарай әлемнің алпауыт мемлекеттерінің назарын аударған стратегиялық маңызы бар аймақ болып отыр. Бұл ең алдымен аймақтың географиялық, экономикалық, ұлттық, тарихи, мәдени факторлар қызметіне қарай геосаяси және геоэкономикалық жағынан өзіндік ерекшеліктеріне байланысты болып отыр. Сондықтанда аймақтың стратегиялық маңызы зор.

Екіншіден, Орталық Азия теңізге тікелей шыға алмайтын құрлық ортасындағы аймақ. Әлемнің теңіз жолдарына тек көрші мемлекеттер арқылы шыға алады. Сондықтанда Орталық Азия мемлекеттері үшін, көрші елдермен байланыс орнатудың мәні қаншалықты екендігі айтпасада түсінікті.

Үшіншіден Орталық Азия аймағы табиғи ресурстарға өте бай аймақ болып отыр. Табиғи

ресурстардың ішінде, мұнай, газ, түсті металдар, және басқада пайдалы қазбалар көздері бар. Орталық Азия елдерінде ауыл шаруашылық дақылдарға мақта, астық, көкөніс және т.б. экономикалық дақылдарды дамытудағы жағдайы айтарлықтай жақсы. Сондықтанда ауыл шаруашылығы зор экономикалық әлеуетке ие.

Төртіншіден, ұлттық, діни, мәдени жағынан алғанда Орталық Азия аймағы өзіне тән ерекшеліктерге ие, түркі және ислам мәдениеттерімен дәстүрлі байланысы зор, оған қоса батыс пен шығыс өркениеттерінің қосылған ықпалы да бар.

Мақаланың мақсаты Түркияның Орталық Азияға тығыз ықпалдасуын ашу, экономикалық қатынастарды дамыту және өңірдегі саяси ықпалды күшейту болып табылады. Ғылыми мақаланың өзектілігі ең алдымен Түркия мен Орталық Азия аймағының қазіргі геосаяси жағдайымен тікелей байланысты. Геосаясат тұрғысынан алғанда - Түркия мемлекетінің қазіргі дамуы, әлемнің негізгі геосаяси күштерімен қарым-қатынасы стратегиялық маңызды мәселе және оның Орталық Азия байланысты ұстанып отырған саясаты да үлкен өзектілікке ие.

Негізгі сөздер: Орталық Азия, геосаясат, Түркия, Ресей, мүдделер, дипломатия

ЦЕНТРАЛЬНАЯ АЗИЯ И ТУРЦИЯ В ПЕРИОД ГЛОБАЛИЗАЦИИ И РЕГИОНАЛЬНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

Аннотация

В сегодняшней новой системе международных отношений Центральная Азия по своим геополитическим и геоэкономическим особенностям является стратегически важным регионом, привлекшим внимание сверхдержав мира. В первую очередь это связано с геополитическими и геоэкономическими особенностями региона в зависимости от деятельности географических, экономических, национальных, исторических, культурных факторов. Поэтому регион имеет большое стратегическое значение.

Во-вторых, Центральная Азия - это регион в наземной среде, который не имеет прямого выхода к морю. Выйти на морские пути мира можно только через соседние государства. Поэтому для центральноазиатских государств, не говоря уже о том, насколько важен контакт с соседними странами.

В-третьих, Центрально-Азиатский регион очень богат природными ресурсами. Среди природных ресурсов, нефть, газ, цветные металлы, и другие источники полезных ископаемых. В странах Центральной Азии сельскохозяйственные культуры имеют значительно лучшие условия для развития хлопковых, зерновых, овощных и др. экономических культур. Поэтому сельское хозяйство имеет огромную экономическую династию.

В-четвертых, с национальной, религиозной, культурной точки зрения Центрально-Азиатский регион имеет свои особенности, имеет традиционные связи с тюркской и Исламской культурами, а также имеет присоединенное влияние западной и восточной цивилизаций.

Цель статьи является раскрытие тесной интеграции Турции в Центральную Азию, развитие экономических отношений и усиление политического влияния в регионе.

Актуальность научной статьи напрямую связана, прежде всего, с современной геополитической ситуацией в Турции и Центрально-Азиатском регионе. С точки зрения геополитики - современное развитие турецкого государства, его отношения с основными геополитическими силами мира являются стратегически важным вопросом, и его политика, которую поддерживает Центральная Азия, также имеет большое значение.

Ключевые слова: Центральная Азия, геополитика, Турция, Россия, интересы, дипломатия.

REFERENCES

1 Celik, Y. Contemporary Turkish Foreign Policy. – Praeger., Westport, Connecticut, London, 1999. [in English]

2 Yavuz, H. Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey// Comparative Politics. Oct 1997. Vol. 30. № 1. P. 61 – 68. [in English]

3 See also Ozen C. Neo-Functionalism and the change in the dynamics of Turkey-EU relations // Perceptions. – 1998. – Vol. III. - N.3 (November) // Available at: — URL: http://www.sam.gov.tr/perceptions/Volume3/September-November1998/ozen.PDF [in English] (accessed: 10.01.2025).

4 Vardan Ő. Turkey-EU relations and democracy in Turkey: problems and prospects// Turkish Policy Quarterly. Spring 2009. Vol. 8. No. 1. P. 49-57. [in English]

5 Chislett W. Turkey's EU Accession Reaches an Impasse// Elcano Roal Instituto. Working paper 34/2009. See also Risse T. A Community of Europeans: transnational identities and public spheres. USA.: Cornell University

Press. 2010. P 1-32. [in English]

6 Kunakov V. Turciya i ES: Problemy ekonomicheskoj integracii//Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka [*Turkey and the EU: Problems of economic integration//Institute for the Study of Israel and the Middle East*] 1999. - 77 p [in Russian]

7 Ul'chenko N.YU. Turciya-ES: ekonomicheskie aspekty partnèrstva// Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka. Sovremennyj islamskij Vostok i strany Zapada [*Turkey-EU: economic aspects of partnership// Institute for the Study of Israel and the Middle East. Modern Islamic East and Western countries*] 2004. - P. 86-101 [in Russian]

8 Savel'eva A.V. Ob otnosheniyah Turcii i ES// Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka. Vostokovednyj sbornik (vypusk pyatyj) [*On Turkey-EU relations// Institute for the Study of Israel and the Middle East. Oriental Studies Collection (fifth issue)*] 2003. – P. 356-367 [in Russian]

9 Gur'ev A. Situaciya v Turcii – oktyabr' 2009/ Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka [*The situation in Turkey – October 2009/ Institute for the Study of Israel and the Middle East*] Available at: — URL: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html [in Russian] (accessed: 10.01.2025)

10 Gadzhiev A. K voprosu o znachenii Turcii na mezhdunarodnoj arene/ Institut izucheniya Izrailya i Blizhnego Vostoka [*On the question of Turkey's Importance in the International arena/ Institute for the Study of Israel and the Middle East*] Available at: — URL: http://www.iimes.ru/rus/frame_stat.html [in Russian] (accessed: 10.01.2025)

11 Laumulin M.T. Central'naya Aziya v zarubezhnoj politologii i mirovoj geopolitike [*Central Asia in foreign political science and global geopolitics*] Tom 3: Central'naya Aziya v XXI stoletii – Almaty: KISI pri Prezidente RK, 2009. – 28 p [in Russian]

12 Feizullah Budak «Qazaqstan: ötkenı, bügını men erteñı» [*"Kazakhstan: past, present and future"*] Ankara, 2000. 110 p. [in Kazakh]

13 Kelımbetov M. «Qazaqstan-Türkia bauyrlastyq bastaulary» *["The origins of the Kazakh-Turkish Brotherhood"*] Qazaqstan Komunisı-1991. P. 8-39 [in Kazakh]

14 Mūhamedov M.B. Täuelsız Qazaqstannyñ syrtqy saiasatynda negızgı basym bağyttardyñ qalyptasuy [*Formation of the main priority directions in the foreign policy of independent Kazakhstan*] Almaty, 1999, 29 p [in Kazakh]

15 İbragim D. «Türkia men Qazaqstan» [*"Turkey and Kazakhstan"]* Zaman qazaqstan 1997.19 qyrküiek [in Kazakh]

Information about authors:

Pyotr Koltsov – **corresponding author,** doctor of historical sciences, professor, B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Republic of Kalmykia

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9776-3650

Kermen Koltsova – candidate of historical sciences, Researcher, B.B. Gorodovikov Kalmyk State University, Elista, Republic of Kalmykia

E-mail: carmenring@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4326-4026

Информация об авторах:

Петр Кольцов – **основной автор,** доктор исторических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Республика Калмыкия

E-mail: petrkoltsov52@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9776-3650

Кермен Кольцова – кандидат исторических наук, научный сотрудник, Калмыцкий государственный университет имени Б.Б. Городовикова, г. Элиста, Республика Калмыкия

E-mail: carmenring@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4326-4026

Авторлар туралы ақпарат:

Петр Кольцов – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының докторы, профессор, Б.Б.Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті, Элиста қ., Қалмақ Республикасы

E-mail: petrkoltsov52@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9776-3650

Кермен Кольцова – тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми қызметкер, Б.Б.Городовиков атындағы Қалмақ мемлекеттік университеті , Элиста қ., Қалмақ Республикасы

E-mail: carmenring@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0009-4326-4026

IRSTI 03.20.00 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.02**
UDC 94(574)

S.M. Gizzatov[1]*, A.G. Ibraeva[1], E.S. Abdukamalova[1]

[1]National Museum of the Republic of Kazakhstan
Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
*e-mail: sayalbek@mail.ru

EXHIBITION ACTIVITIES OF MUSEUMS IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article is devoted to the study of the history of the country's museum sector. The main goal is to comprehensively disclose the activities of museums in Kazakhstan in organizing exhibitions aimed at popularizing national history and culture. Next, an overview of historical sources used in the study of the exhibition activities of museums in Kazakhstan is offered, the degree of study of the topic is analyzed. The article examines in detail the opening of the first museums of Kazakhstan since the first quarter of the XIX century, as well as their exposition and exhibition work. The authors consider the contribution of representatives of the local intelligentsia and patrons to the popularization of the centuries-old history and rich cultural heritage of the Kazakh people at the international level.

Another section of the article is devoted to the study of the construction of the museum in Soviet times, the influence of state ideology on exhibition activities. Along with such achievements as the increase in the number and unification of museums, various problems are also considered on the basis of archival documents, normative legal acts and statistical data. The influence of strict state control and censorship, logistical and financial issues that prevailed during the Soviet period on the museum business has been studied.

The article examines the new reforms carried out by Kazakhstan in the museum sector after independence, their impact on exhibition activities. The thematic and structural features of exhibitions aimed at popularizing national history and culture from the point of view of national interests are considered, and indicators of exhibits from museum collections are given. In particular, the active participation of republican and regional museums in foreign exhibitions, thematic features of international exhibitions are analysed.

Keywords: Kazakh culture and art, museum, exposition, exhibition, museum fund, collection, historical and cultural heritage.

Introduction

Organizing exhibitions is one of the traditional areas of museum activity. Exhibitions allow museums to fully showcase their collections, enrich their valuable artifacts, conduct research, create new exhibits, develop cultural and educational programs, increase the number of visitors, and implement other beneficial initiatives.

Today, the museums of our country place great emphasis on organizing exhibitions. According to the National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, in 2023, 275 museums in the country organized 8,410 exhibitions aimed at promoting our centuries-old historical and cultural heritage. 5,960 exhibitions were held in museums, and 2,450 outside museums [1]. However, museums did not achieve such significant success overnight. The organization of exhibitions has undergone a complex path of development, influenced by the unique characteristics of each historical period.

Although research related to the general history of museum affairs and the cultural and educational process in the museum sector has been conducted in our country to this day, no specific monographs or scientific works on the exhibition activities of museums have been published. Therefore, studying the exhibition activities of Kazakhstan's museums, its history, main directions, and features is of great importance for national history and museology.

Materials and methods of research

Several sources were used in the study of exhibition activities in Kazakhstan's museums. Specifically, for analysing the work of the early museums, materials published before the October Revolution, essays, and reports from local statistical committees were utilised. To

explore exhibition activities during the Soviet era, decrees and resolutions of the All-Russian Central Executive Committee of the RSFSR, the Council of People's Commissars, as well as collections of documents and materials, were employed. In studying exhibition activities during the independence period, reports from individual museums, monographs related to museum work, data from the National Bureau of Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan, and other sources were consulted.

In the course of researching the history, main directions, and features of exhibitions organized to promote the history and culture of the Kazakh people, new documents found in the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK), the State Historical Archive of Russia (SHAR), and the United State Archive of Orenburg Region of the Russian Federation (USAOR RF) were introduced into academic circulation.

Theoretical (analysis, synthesis) and empirical (comparison) methods were used to study the exhibition activities of the country’s museums in different historical periods. Additionally, mathematical methods were applied to calculate the dynamics of the number of museums, the growth and decline rates of exhibitions, and the proportion of items from museum collections displayed in exhibitions.

Results and its discussion

The early exhibition activities in Kazakhstan are closely associated with Jangir Bokeyuly, the last khan of the Bokey Horde. In 1827, after participating in the coronation ceremony of Tsar Nicholas I, he visited the museums in St. Petersburg and conceived the idea of collecting weapons. Upon returning to his homeland, he transformed one room of the Khan's residence in the settlement of Zhasquz (now Orda village in Bokey Orda District, West Kazakhstan Region) into an Armory. After Jangir Khan's death, the researcher L. Tereshchenko, who visited the Bokey Horde, noted that the armoury contained a large collection of weapons, including guns, Eastern pistols, swords, shashkas, yataghans, axes, maces, and armor. Particularly, the swords given to Kazakh khans and sultans by Empress Anna, Empress Elizabeth, Empress Catherine II, and Tsars Pavel, Alexander, and Mikhail Fedorovich attracted the attention of Russian officials [2]. Russian traveler and ethnographer A. Evreinov, in his work, also described the artefacts in the Khan's armory, writing: "Jangir was a connoisseur of rare and valuable items, and he spared no expense in collecting them" [3].

Jangir Bokeyuly showed the Armory to officials, travelers, and local dignitaries who visited the Khan's residence and introduced them to its exhibits. Additionally, students from the school he founded visited the museum twice a year. The Khan even sometimes conducted exams for the students in the Armory on December 6, the anniversary of the school’s opening [4]. Thus, the Armory established by Jangir Khan served both as a permanent exhibition and as a venue for temporary exhibitions.

After Jangir Khan's death, a commission chaired by General-Major M.V. Ladyzhensky, head of the Orenburg Border Commission, appraised all of the Khan's property at 221,381 rubles and 50 kopecks. This included a total value of 8,007 rubles and 95 kopecks for various firearms and cold weapons, hunting, and riding equipment. The same list valued 4,274 horses belonging to the Khan's family at 65,441 rubles, and 719 head of cattle at 4,986 rubles [5]. Considering that each horse was valued at an average of 15 rubles and 31 kopecks, and each head of cattle at 6 rubles and 93 kopecks, it can be seen that Jangir Khan collected artifacts equivalent in value to 524 horses or 1,156 heads of cattle during his lifetime.

Following the Armory in the Bokey Horde, the next museum was established in Orenburg in 1831. Graf Pavel Petrovich Suhtelen, who was appointed governor-general of the region, sent an appeal to scholars and local historians on November 12, 1830, requesting their assistance in collecting artifacts related to the lives and trades of the region's inhabitants [6]. As a result, a new museum began operating in the renowned Nepluev School in Orenburg.

In the 19th century, the number of museums increased with the establishment of museums in Uralsk in 1836, Semipalatinsk in 1883, and Verny in 1897. The organization of these museums was significantly contributed to by individual scholars, educators, and ordinary citizens who cared about history and culture.

During the period under review, museum operations lacked consistency and organisation. As museums were newly established, there was a shortage of skilled and qualified staff. Additionally, the material and technical conditions of the museums were inadequate. Most museums were housed in residential buildings without specialised equipment. For instance, the Semipalatinsk Museum was located in only two rooms for the first seven years of its existence [7], while the Zhetysu Museum rented a six-room house in Verny for 300 rubles a year. Considering that approximately 200 rubles were allocated annually to the Zhetysu Museum, the cost of renting the building was very high for the institution [8]. This situation led museums to frequently change their locations.

Before the October Revolution, museums in Kazakhstan were not always open to the public due to these difficulties. Consequently, the visiting schedules of museums often changed. For example, the Semey Museum saw only 240 visitors in 1902, 960 in 1904, 1,469 in 1907, 1,210 in 1908, and 2,730 in 1911 [9].

In response to contemporary demands, artifacts related to the history and culture of the Kazakh people began to be exhibited at foreign exhibitions. This shift was related to the exhibitions aimed at showcasing the latest technological advancements resulting from the industrial revolution in European countries. The Russian Empire, like other world powers, organized exhibitions and included colonized regions extensively. As a result, exhibits showcasing the history, culture, and daily life of the Kazakh people began to appear in exhibitions highlighting achievements in the national economy. For example, ethnographic items from the Kazakh steppe were displayed at the All-Russian Ethnographic Exhibition held in Moscow from April 23 to June 19, 1867. This first exhibition in Russia included a camel wool cloak, a gold-embellished robe, a hat made from animal skins, a headdress decorated with colored stones, and jewelry [10]. The newspaper "Severnaya pochta" reported on this grand exhibition: "The section on the ethnography of the native peoples is the most attractive part of the entire exhibition for viewers. These items not only interest ethnographic specialists but also astonish ordinary viewers who are completely unaware of them" [11].

Initially, the responsibility for organising exhibitions in Kazakhstan was placed on local executive authorities, as museums were just being established and beginning to organise their operations properly. Therefore, letters regarding participation in major exhibitions were first sent to local provincial leaders. Later, the letters were forwarded to district and township heads, as well as local intellectuals and patrons who were supportive of cultural efforts. Collected items were carefully selected and sent to exhibitions. For instance, in 1876, a letter was sent to the Governor-General of Western Siberia, N.G. Kaznakov, by the organising committee for the exhibition held at the Third Congress of Orientalists in St. Petersburg. In response, the governor instructed local executive bodies to collect artefacts that reflected the culture and lifestyle of the Kazakh people. Most of the items were gathered from the Akmola, Atbasar, and Kokshetau regions. According to a list compiled by renowned orientalist and archaeologist P.I. Lerh, about 400 items were sent from Omsk to St. Petersburg, including Kazakh weapons, horse equipment, clothing, utensils, and jewellery. Before being sent to St. Petersburg, these artefacts were displayed in exhibitions in Akmola, Petropavl, and Omsk [10. – 18-19].

Exhibitions in Kazakhstan gained momentum due to the influence of exhibitions organised in major cities of the Russian Empire and the official visits of imperial rulers. For example, in 1868, an exhibition related to Kazakh craftsmanship was organised in honour of the visit of Prince Vladimir, the eldest son of Emperor Alexander II. During the exhibition, the yurts of Nurmambet Sagnaev from Akmola and Meiram Zhanaydarov from Atbasar stood out.

Additionally, around 100 exhibits were presented by Chingiz Ualikhanov, the father of Sultan Shokan Ualikhanov, a prominent educator and scholar from the Kokshetau district. Among the items were a yurt, valuable coats, embroidered silk robes, fur hats, men's belts, and more.

The Tsarist government sought to use exhibitions as a tool to promote its colonization policy in the Kazakh steppe, gain the trust of the local population, and encourage the nomadic Kazakh people to adopt a sedentary lifestyle. Starting in 1876, exhibitions were organized in several regions of Kazakhstan in conjunction with traditional games such as horse races and wrestling. That year, participants in exhibitions held in Akmola, Petropavl, and Omsk received material and monetary awards [12]. For example, Ivan Slovcov, a member of the Western Siberia branch of the Imperial Russian Geographical Society, wrote in his work "Travel Notes from a Trip to the Kokshetau District of the Akmola Region" that on July 18, 1878, a large horse race was organized in Kokshetau, preceded by an exhibition. He noted: "Considering the government's efforts to encourage Kazakhs to engage in agriculture, the main purpose of this exhibition was to promote agriculture and handicrafts" [13]. Items displayed at the Kokshetau exhibition included grain products, wooden crafts, weapons, horse equipment, clothing, and more. Slovcov was particularly impressed by the skill and speed of the Kazakh felt-makers, who managed to produce a 2-arshin-long felt mat in just half an hour [13. – 71].

In the second half of the 19th century, national intellectuals also made significant contributions to the promotion of Kazakh history and culture through exhibitions. Sultan Chingis Ualikhanov, for instance, sent collections related to the everyday life of Kazakhs from the North Kazakhstan region to the ethnographic exhibition held in Moscow in 1867 [14]. Meanwhile, Sultan Seitkhan Zhantorin, a member of the Orenburg branch of the Imperial Russian Geographical Society and a researcher, compiled a list of items to be sent to the exhibition at the Third Congress of Orientalists in St. Petersburg in 1876 [15]. Notable ethnographer Musa Shormanov sent 32 items showcasing the beauty and splendor of Kazakh applied arts to the All-Russian Industrial and Artistic Exhibition in Moscow in 1881. The valuable items sent to the exhibition were appraised at 150 rubles or 30 horses [16]. In 1887, in preparation for participation in the Siberian-Ural Scientific and Industrial Exhibition held in Yekaterinburg, Imambay Kudaibergenov, an honored citizen of Saroy volost in the Nikolaev district of Turgai province and a patron of culture, traveled to the exhibition with his wife to deliver valuable artifacts. In a letter to A. Procenko, the military governor of the Turgai region, the head of the Nikolaev district highlighted that Kudaibergenov voluntarily embarked on the long journey to the exhibition and that both he and his wife were fluent in Russian [17].

Over time, museums established in Kazakhstan began actively participating in exhibitions. For instance, the Semey Museum participated in the 16th All-Russian Industrial and Artistic Exhibition held in Nizhny Novgorod from May 28 to October 1, 1896. This exhibition, funded by Emperor Nicholas II, was the largest exhibition before the revolutionary era, with a budget of 10,170,000 rubles. For comparison, the World Exhibition in Paris in 1889 cost 41.5 million francs (15.5 million rubles), and the 1893 World’s Fair in Chicago cost 5 million dollars (9.7 million rubles).

The 16th All-Russian Exhibition is remembered for milestones such as the introduction of the first electric tram in Russia and the display of serial automobiles by Freze and Yakovlev. The Semey Museum, which presented valuable exhibits at this large 20-section exhibition, won awards. Specifically, it received a second-degree diploma for the 13th section "Siberia: Russia’s Trade with China and Japan" and a fourth-degree diploma for the14th section "Central Asia: Russia’s Trade with Persia" [7. – 7]. For a regional museum that had only been open for 13 years, achieving recognition at an exhibition visited by nearly one million people was a significant success.

Kazakh museums participated not only in exhibitions in major cities of the Russian Empire but also in exhibitions abroad. In 1878, a collection of minerals donated by Colonel V.L. Berger,

Cossack officer N.S. Sozontov, and prominent Russian scientist P.V. Gourde from the Zhetysu Museum was sent to the World Exhibition in Paris. Additionally, the best photographs of the Zhetysu region by the well-known photographer K.N. de-Lazari were sent from the museum to a photo exhibition in Tashkent [18]. It is worth noting that the Zhetysu Museum's collection included 250 photographs as of January 1906 [18. – 29].

However, the outbreak of World War I in 1914 and the subsequent revolutions of 1917 had a negative impact on the work of museums across Kazakhstan. Already struggling with funding issues, the situation for museums worsened, leading to the temporary closure of many institutions and a decline in exhibition activities.

On August 20, 1920, with the establishment of the Kyrgyz (Kazakh) Autonomous Soviet Socialist Republic, the country embarked on a new political era. As a result of the Soviet leadership's emphasis on cultural development, the number of museums in Kazakhstan increased. In 1919, the Kostanay District Museum of Local History was founded [19], followed by the Kokshetau Museum in 1920 [20], and the Syrdarya (Shymkent) District Museum. On August 31, 1921, a resolution was adopted to reorganize the Orenburg Museum of Local History into the Central Regional Scientific Museum of the Kyrgyz Region [21].

The wave of museum openings under Soviet ideological influence continued. The Ural District Museum opened in 1922 [22], and the Akmolinsk District Historical and Local History Museum officially began operating in 1923 [23]. Thus, by 1939, the number of museums in Kazakhstan had reached 25 [24].

From the very beginning of the Soviet era, there was a focus on developing exhibition activities. This policy was clearly evident at the All-Russian Conference held in Petrograd from February 11-17, 1919, where the role of museums in Soviet society was discussed. People's Commissar for Education of the RSFSR, A. Lunacharsky, highlighted the goals and objectives of museums, stating, "The museum is the memory book of humanity; thus, exhibits skillfully displayed at the exhibition should captivate visitors and help expand their horizons" [25].

Initially, museums organized exhibitions related to local history and culture. For example, in 1923, the Central Museum of Local History held exhibitions titled "Children's Creativity", "The Nature of the Orenburg Region" and "Materials for Organizing Excursions around Orenburg", which were attended by 16,284 people. Additionally, from April 25 to May 18, 1924, an exhibition dedicated to the report of the provincial education department on preschool education was visited by about 5,000 people [26].

The Soviet government also focused on the development of visual arts. During this period, art exhibitions were organized in Almaty, Semey, Kyzylorda, and Shymkent, which played a crucial role in the development of national visual arts and the opening of new museums. For example, the works showcased at an exhibition dedicated to the 15th anniversary of the Kazakh SSR's formation led to the establishment of the first national art gallery in Almaty in 1935. This gallery, in turn, contributed to an increase in the number of art exhibitions. For instance, the newly opened gallery organized the All-Kazakhstan Vernissage of Fine Art, Painting, and Sculpture in 1937 and also hosted exhibitions from the State Hermitage and the A.S. Pushkin Museum of Fine Arts [27].

The resolution "On Museum Construction" of August 20, 1928, indicated that museums should also contribute to strengthening national defense, which forced cultural institutions to establish ties with military bodies. To fulfill these directives, the Central Museum organized an exhibition titled "Contemporary and Former Kazakhstan" at military recruitment centers in 1934-1935 [28], while the newly created Kazakh State Art Gallery hosted an exhibition of the best works by artists at the Military Commissariat in October 1938 [27. – 20].

The outbreak of the Great Patriotic War had a negative impact on the further development of museums. Due to the war situation, the requirements and responsibilities for museums also changed. From then on, museums were obligated to conduct propaganda work among the people,

create exhibitions on war themes, and organize displays. For example, by the end of 1942, the Central Museum established a permanent exhibition titled "Kazakhstan during the War Days" and organized a traveling exhibition called "Kazakhstan in the Great Patriotic War" [29]. In the first half of 1943, museum staff prepared eight traveling exhibitions on themes such as "The Second Year of the Great Patriotic War," "Kazakhstan for the Front," and "Frontline Kazakhs," presenting them to the public [30].

After the war, comprehensive measures were taken to restore the country's socio-economic situation. However, during this period, political repression resumed, and the search for "enemies of the people" spread. On December 26, 1950, an article titled "Describing Issues of Kazakhstan's History from a Marxist-Leninist Perspective," criticizing historian E. Bekmakhanov's work "Kazakhstan in the 1920s-1940s", was published in “Pravda”. This marked the beginning of another wave of repression. The focus soon shifted to museums, which were centers of national history and culture. The Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) established a special commission to inspect the country’s museums. For example, after analyzing the work of the Central Museum, the commission concluded that the museum’s exhibits glorified the Mongol invasions and distorted Kazakhstan’s annexation to Russia. The commission also accused the museum of not reflecting Lenin-Stalin's national policies or the class struggle in the creation of the Soviet state. Instead, they criticized the museum for including excerpts and quotes from the works of "enemies of the people" like Alikhan Bokeikhanov and Akhmet Baitursynov [31].

In the 1950s and 1960s, along with the increase in the number of museums in Kazakhstan, their participation in international events also grew. The "Thaw" period influenced the museum sector, and as a result, Soviet museums became members of the International Council of Museums (ICOM). During this time, museums in Kazakhstan had the opportunity to showcase valuable historical and cultural artifacts at exhibitions. For example, from November 1 to 5, 1958, the Central State Museum organized an exhibition of rare manuscripts as part of a conference held in Almaty with the participation of Asian and African countries.

The increase in the number of museums and the growing interest of the public in them led to a doubling of the number of visitors. In 1962, the number of visitors to the country's museums reached 430,000, with 120,000 of them, or 27.9%, attending exhibitions [32].

Between 1965 and 1970, museums in Kazakhstan organized 98 permanent and 127 traveling exhibitions. All of these exhibitions adhered to the Marxist-Leninist ideology promoted by the Soviet government. For example, the Shymkent Regional Museum of History and Local Lore prepared exhibitions on topics such as "They Fought for the Soviet Government" and "Shymkent in 50 Years," while the Zhambyl Regional Museum of History and Local Lore organized an exhibition titled "Lenin and the National Liberation Struggle of Colonized Peoples" [33].

The 1970s and 1980s in Kazakhstan's history are described as the "Museum Boom" period. During this time, many museums were established and began serving the public. Among them were the Otyrar Museum (1970), Torgay Regional Museum of History and Local Lore (1973), Taldykorgan Regional Museum of History and Local Lore (1974), Zhezkazgan Regional Museum of History and Local Lore (1978), the Memorial Museum of Hero of the Soviet Union A. Moldagulova (1980), the Memorial Museum of G. Muratbayev (1981), and the "Altyn Emel" State Memorial Museum of Shokan Ualikhanov (1983), among others [34]. In addition to these cultural institutions, many community-based museums were opened in schools, clubs, collective farms, state farms, and other organizations. This shows that museum work in Kazakhstan had taken on a truly nationwide character.

During the "Museum Boom" period, exhibitions were organized under the direct instruction of state authorities. For example, from September 26 to October 2, 1972, the "Finland Days in Kazakhstan" event took place, and the T.G. Shevchenko Art Gallery presented the

exhibition "Kazakh Fine Art." In line with the censorship of that time, the exhibition featured artworks that promoted socialist construction and communist ideology [28. – 312].

The Soviet Union, which had forcibly united many nations, did not last long. In 1991, Kazakhstan's independence opened the door to the next stage of museum development. However, the change in the political system and the transformation of the socio-economic structure brought numerous challenges, which also affected the museum sector.

In 1990, the year Kazakhstan declared its sovereignty, the country had 89 functioning museums. Specifically, there were 2 historical-revolutionary museums, 21 memorial museums, 42 museums of history and local lore, 2 natural history museums, 9 art museums, and 3 literary museums. These museums housed a collection of over 2,056,000 artifacts [35].

Independence required a reevaluation of the exhibition activities of museums. For example, in September 1992, the Aktobe Regional Museum of History and Local Lore opened a hall titled "Children of the Steppe in Helmets," dedicated to the struggles of khans and sultans in the 17th-20th centuries for the interests of the nation, as well as the history of anti-colonial national liberation movements. Initially, museums independently began creating their own exhibitions. In 1998, a national scientific-practical conference titled "Problems of Reflecting Key Periods of National History in Museum Exhibitions" was held at the Central State Museum, with the participation of prominent scholars, museum specialists, and university faculty. This conference provided an opportunity to identify the shortcomings of Soviet-era exhibition practices and explore ways to redesign them from a national perspective. In the period under consideration the scientific works of foreign scientists were studied by J. Davallon [36] and G.E.Burcaw [37] related to exhibition activities.

In the 1990s, alongside the renewal of museum exhibitions, exhibitions aimed at promoting national history and culture also began to be organized. During the Soviet era, the ability to organize exhibitions abroad was limited, but now, as an independent state, Kazakhstan freely showcased its artifacts internationally. For example, in 1998, an exhibition titled "The Golden Man," featuring masterpieces of Saka-Scythian culture, was held in the Italian cities of Mantua and Rome [34. – 141].

The move of Kazakhstan's capital from Almaty to Akmolinsk in 1997 required attention to the cultural development of the new city. In a speech at the expanded meeting of the state commission for organising the "Year of National Unity and National History" on March 17, 1998, First President N. Nazarbayev discussed the establishment of a national museum in the capital. However, in 2000, the President's Cultural Center of the Republic of Kazakhstan was opened in Astana. This center focused on implementing state cultural policy in the areas of museums, library services, and artistic and musical arts. Between 2000 and 2003, the museum organised 88 exhibitions in Kazakhstan and 8 abroad.

With the advancement of modern technologies, interactive exhibitions began to emerge in Kazakhstan at the start of the new millennium. For example, in 2003, the first interactive ethnographic exhibition titled "Er Kanaty" was held at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. The organizers aimed to explore the intricacies of nomadic culture through the image of the horse [34. – 154-156].

In 2008, the issue of establishing a national museum was raised again, and specific tasks were assigned to the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan and the Akimat (administration) of Astana. From 2010 to 2014, a new building was constructed with funding from the "KazMunayGas" JSC, and on July 2, 2014, the National Museum of the Republic of Kazakhstan was officially inaugurated. The museum, built to modern standards, covers a total area of 74,000 square meters and is equipped with the latest technology. Its exhibition space exceeds 14,000 square meters and includes 16 permanent halls and 4 temporary exhibition halls, allowing for the implementation of large exhibitions [38].

As Kazakhstan emerged from an economic crisis and moved towards stable development, the number of museums increased. Statistical data shows that in 2011, there were 216 museums in the country, and by 2020, this number had risen to 253, marking a 17% increase. Details regarding the exhibition activities of museums in Kazakhstan can be found in the table below.

Table 1 – Information on the activities of museums in Kazakhstan for the years 2011-2020

№	The period	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
1	Number of museums	216	221	224	231	234	238	240	245	250	253
2	Number of exhibitions	-	6 452	7 157	7 376	7 946	9 146	9 206	9 737	9 496	4 058
3	Number of exhibits in the main collection	2 623 758	2 546 350	2 414 838	2 412 890	2 397 246	2 382 101	2 419 677	2 464 368	2 551 037	2 580 277
4	Number of exhibits displayed during the year	397 911	410 138	408 779	412 073	400 695	407 011	412 111	426 632	452 788	313 673
5	Number of visitors (thousand people)	4 209,9	4 544,3	4 805,2	5 588,6	5 719,9	5 894,7	6 450,2	6 716	6 829	2 351
Note: The table is based on data from the official website of the Bureau of National statistics Agency for strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan [1]											

From the table above, we can see that 6,452 exhibitions were organized in 2012, and in the following years, their number steadily increased, reaching 9,496 exhibitions in 2019, showing a growth of 47.1%. Considering that the number of museums increased by 13% during the same period, from 2012 to 2019, this is a significant figure.

Between 2011 and 2019, the number of items in the main collections of museums in Kazakhstan changed. In 2011, the museum collections totalled 2,623,758 storage units, while by 2019, this number had decreased to 2,551,037 units. Despite the decline in the number of artefacts in the main collections during this period, the number of exhibits displayed in exhibitions increased from 397,911 to 452,788, representing a 13.7% growth.

Exhibitions significantly impact the number of visitors to museums, and between 2011 and 2019, there was a substantial increase in museum attendance. In 2011, museums welcomed 4,209,900 visitors, while in 2019, this number rose to 6,829,000, marking a 62.2% increase.

However, the global COVID-19 pandemic in 2020 negatively affected museum operations. Although new museums were opened, the number of exhibitions dropped from 9,496 in 2019 to 4,058 in 2020, a 57.2% decrease. Additionally, due to the pandemic, the number of visitors decreased by threefold, with only 2,351,000 people attending museums in 2020.

The prolonged pandemic also required the adoption of new technologies in museum operations. As a result, online tours, exhibitions, lectures, museum lessons, and other significant events were organized. Statistical data shows that in 2021, 1,538 exhibitions were organized. In the following years, this number decreased to 1,013 in 2022 and 792 in 2023. This decline is closely related to the gradual easing of coronavirus restrictions and the return of museums to their previous operational status.

Since gaining independence, the international exhibitions showcasing Kazakhstan's cultural heritage abroad can be categorized as follows:

1) Exhibitions on the History and Culture of Early Nomads in Kazakhstan: These exhibitions predominantly focus on the Saka and Sarmatian periods. One of the most significant and long-running exhibitions is the "Golden Man" exhibition, first held in Italy in 1998. The rich cultural heritage left by the Scythians and Sarmatians, considered the ancestors of the Kazakh people, was showcased in the "Made of gold and grass: The Nomads of Kazakhstan" exhibition organized in 2006 in San Diego, Houston, and Philadelphia, USA. In 2007, it was featured in the exhibition "The Golden Falcon Symbol: The Burial of Scythian Kings" in Berlin, Hamburg, and Munich, Germany, as well as in the "Golden Griffin" exhibition held in Istanbul, Turkey [39]. Additionally, the finest works of Scythian art were presented in exhibitions in New York and Washington in 2012 [40].

To comprehensively promote the culture of early nomads in Kazakhstan on an international level, the Ministry of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan implemented the project "The Golden Man's Tour of World Museums" from 2017 to 2020. Within the framework of this project, the National Museum of the Republic of Kazakhstan organized exhibitions in Belarus in 2017, and in Russia, Azerbaijan, China, Poland, and South Korea in 2018. In 2019, exhibitions were held in Tatarstan (Russia), Uzbekistan, North Macedonia, Turkey, Malaysia, and Greece, followed by India in 2020. These exhibitions were attended by over 2 million foreign visitors [38. – 115-116].

Currently, several museums in our country are organizing exhibitions aimed at promoting the culture of horseback riding and the ancient arts and technologies of the Great Steppe.

2) Exhibitions on Medieval Kazakhstan: During the Soviet era, the emphasis on class struggle and the promotion of socialist construction led to the portrayal of ancient and medieval periods as epochs of feudalism and capitalism. This fostered the notion that true equality and advanced civilization only emerged with the establishment of the Soviet Union.

However, since gaining independence, exhibitions have aimed to present a more authentic depiction of the development of science, trade, and urban culture in the medieval period. For instance, in 2013, an exhibition titled "Unknown Kazakhstan – Archaeology in the Heart of Asia" was held at the Mining Museum in Bochum, Germany. The exhibition showcased medieval ceramics, jewelry, coins, silver ingots, bronze vessels, and other artifacts from Kazakhstan's museums. Foreign visitors expressed particular interest in the famous silver items from the "Otyrar Treasure," discovered in 1974, as well as coins minted in Almalyk, Emel, Zhetysu, and Tabriz [41].

Promoting medieval urban culture has also been supported by international projects conducted in collaboration with neighboring countries. In 2014, Kazakhstan, China and Kyrgyzstan jointly included the famous Silk Road's Chang'an-Tian Shan corridor in UNESCO's World Heritage list. On May 18, 2024, an exhibition titled "From Chang'an: Celebrating 10 Years of Inclusion in the World Heritage List" was opened at the Shaanxi History Museum in Xi'an, China. This exhibition featured artifacts from the National Museum of the Republic of Kazakhstan that pertained to the development of trade along the Silk Road and the flourishing of urban culture [42].

These exhibitions aim to present a more authentic portrayal of medieval science, trade, and urban culture. For example, in 2013, the "Unknown Kazakhstan – Archaeology in the Heart of Asia" exhibition was held in Germany. It featured medieval ceramics, jewelry, coins, and bronze items, including the famous "Otrar Hoard" from 1974. Collaborative projects with neighboring countries also played a significant role in promoting medieval Kazakhstan, such as the Silk Road’s Chang'an-Tianshan Corridor being inscribed as a UNESCO World Heritage Site in 2014.

3) Exhibitions on the Ethnography of the Kazakh People: Under Soviet ideology, many national customs, clothing, and traditional forms of decorative and applied arts were viewed as relics of the past and received little attention. However, to showcase the essence and cultural identity of an independent nation, the best works of folk art began to be displayed at international exhibitions.

For example, jewelry from the collection of the renowned craftsman and jeweler Darkembay Shokparuly was exhibited at the "WTM London - 2007" exhibition held in London, UK. His works also attracted public interest at international decorative and applied arts exhibitions in Tel Aviv (Israel) and Tehran (Iran) [43]. This trend continues to this day. In 2023, in celebration of Nauryz, the A. Kekilbayev Regional Museum in Mangystau organized the exhibition "Ancient Art Passed Down from Ancestors" in Batumi, Georgia, where a yurt was erected, and national clothing and jewelry were showcased for the public [44].

Kazakhstan's visual arts have been increasingly showcased abroad through project-based exhibitions. In 2018, the State Art Museum of Kazakhstan organized exhibitions in New York, Ankara, and Bursa under the "Global Art of Kazakhstan" project. Over 80 Kazakh artists' works were featured, including prominent figures like Äbilkhan Kasteev, Aisha Galymbayeva, and contemporary artists such as Moldakul Narymbetov and Saule Sulejmenova.

4) Exhibitions on the Formation and Development of Kazakh Visual Arts: Initially, museums organized exhibitions of domestic artists, sculptors, and other visual art masters in individual countries. However, they gradually shifted to a project management approach. For example, as part of the comprehensive project "Contemporary Kazakh Art in a Global World," the A. Kasteyev State Museum of Arts held an exhibition titled "At the crossroads of Europe and Asia: masterpieces of Kazakh art from the collection of the A. Kasteev State Museum of Arts" at the National Arts Club in New York from June 16 to July 15, 2018. With the support of the TURKSOY organization, exhibitions titled "Spirit of the Great Steppe" were organized in Ankara, Turkey, from November 14 to 24, and in Bursa from November 26 to December 10. These exhibitions showcased outstanding works from prominent Kazakh painters and contemporary artists [45].

Additionally, the National Museum of the Republic of Kazakhstan launched the "Focus on Kazakhstan" project to promote national visual arts internationally. Under this project, exhibitions were organized in London (UK), Berlin (Germany), Jersey City (USA), and Suwon (South Korea) from September 18, 2018, to March 3, 2019. More than 80 works by domestic artists were featured, including classics like Abilkhan Kasteev, Uke Azhiev, Aubaqir Ismailov, and Aisha Galymbayeva, as well as contemporary artists such as Moldakul Narymbetov, Rustam Khalfin, Sergey Maslov, and Saule Suleimenova [46].

5) Thematic and Anniversary Exhibitions: Kazakhstan's membership in various international organizations and its efforts to strengthen partnerships with countries around the world have invigorated the cultural sector, including the exhibition activities of museums. For instance, during the years of independence, the Central State Museum organized exhibitions titled "Religions of the Kazakh Steppe through the Eyes of the Holy Father Jan" in Venice, Italy, and "Written Monuments in the Collections of the Central State Museum of Kazakhstan" in Istanbul, Turkey [28. – 323].

In 2008, an exhibition was held in Paris, France, organized by the Abai "Zhidebay-Borili" State Historical-Cultural and Literary-Memorial Museum-Reserve in honor of the 150th anniversary of the poet Sh. Qudaiberdiuly [39. – 7-8]. More recently, on October 28, 2023, the Bukhar Zhyrau Regional Museum of Literature and Art in Pavlodar held an exhibition in Mytishchi, Russia, titled "Gifted Figures of the Irtysh-Bayan Region." This exhibition featured artifacts related to notable historical figures, including the poet and genealogist Mashkhur Zhusup Kopeev, the playwright and publicist Zhusipbek Aimautov, one of the first Kazakh diplomats Nazir Torekulov, and the actor and director Shaken Aimanov, among others.

Through these exhibitions, Kazakhstan has actively promoted its cultural and historical heritage on the global stage, covering periods from ancient times to the modern era.

Conclusion

The exhibition activities of museums play an important role in promoting the historical and cultural heritage of any nation or state. Exhibitions also provide people with the opportunity to explore the world around them, form their perspectives and opinions, and broaden their horizons.

Since their establishment, museums in Kazakhstan have actively participated in exhibitions both locally and in other regions. However, the mission of organizing exhibitions has evolved with each historical period. For instance, during the Russian Empire era, exhibitions were used as a tool to subjugate colonized peoples and adapt them to the new governance system through sedentarization. In the Soviet era, culture was fully controlled, and exhibitions became a political tool for promoting socialist ideals among the population.

Kazakhstan's independence shifted the focus of museum work, including exhibition activities, in a new direction. Comprehensive scientific research demonstrated that the Great Steppe civilization had already formed in ancient times on Kazakh lands. Today, exhibitions serve as a vibrant way to showcase the nation's centuries-old historical and cultural heritage and its national cultural code at regional, national, and international levels.

The increase in the number of museums in the country, along with the enrichment of their collections with valuable artefacts, has positively impacted the quality of exhibition activities. Additionally, factors such as the strengthening of museums' material and technical base and the integration of modern technologies into the museum sector have enabled the organization of exhibitions in new, innovative formats.

Financing Information

The article was prepared within the framework of program-targeted funding by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan on the topic: «Life in Motion: The Cultural Code of the Kazakh Steppe Civilization» (Registration number BR22082508).

REFERENCES

1 Statistics of the Republic of Kazakhstan on culture. Official website of the Bureau of National statistics Agency for strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/stat-culture/ (accessed: 26.09.2024).

2 Терещенко Л. Следы Дешт-и-Кипчака и Внутренняя киргиз-кайсацкая орда. Москвитянин. - №22. – 1853. – С. 51-85.

3 Евреинов А. Внутренняя, или Букеевская, киргиз-казачья орда. Современник. Т. XXIX, отд. II. – 1851. – С. 49-96.

4 Зиманов С.З. Россия и Букеевское ханство. – Алма-Ата: Наука. – 1982. – 171 с.

5 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. И-4 қор, 1-тізбе, 2350-іс.

6 Объединенный государственный архив Оренбургской области Российской Федерации. Ф. 6. Оп. 10. Д. 3850.

7 Адрианов А.А. Краткий исторический очерк Семипалатинского музея. Труды Семипалатинского Окружного музея. – Вып. 2. – Семипалатинск. – 1929. – С. 3-14.

8 Недзвецкий В.Е. Отчет о работе и занятиях по Семиреченскому областному статистическому комитету за 1913 г. – Верный. – 1914. – 30 с.

9 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 44 қор, 1-тізбе, 5492-іс.

10 Маргулан А.Х. Казахское народное искусство. – Алма-Ата: Өнер. – 1986. – 150 с.

11 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. И-4 қор, 1-тізбе, 2350-іс.

12 Российский государственный исторический архив. Ф. 398. Оп. 43. Д. 1380.

13 Словцов И.Я. Путевые заметки, введенные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году. – Омск: Б.и. – 1897. – 198 с.

14 Прищепова В.А. Коллекции заговорили: История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану (1870-1940). Рос. акад. наук. Музей антропологии и этнографии имени Петра Великого (Кунсткамера). – Санкт-Петербург: Петербургкомстат. – 2000. – 269 с.

15 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 25-қор, 1-тізбе, 2008-іс.

16 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 460-қор, 1-тізбе, 26-іс.

17 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 25-қор, 1-тізбе, 2432-іс.

18 Недзвецкий В.Е. Отчет о работе и занятиях по Семиреченскому областному статистическому комитету за 1905 г. – Верный: Типография Семиреченского областного правления. – 1906. – 43 с.

19 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1306-қор, 1-тізбе, 45-іс.

20 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1308-қор, 1-тізбе, 87-іс.

21 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1890-қор, 1-тізбе, 2776-іс.

22 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 81-қор, 1-тізбе, 1021-іс.

23 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1308-қор, 1-тізбе, 28-іс.

24 Социалистическое строительство в Казахской ССР за 20 лет. – Алма-Ата: б.и. – 1940. – 283 с.

25 Юренева Т.Ю. Музееведение: Учебник для высшей школы. 2-ое издание. – Москва: Академический Проспект. – 2004. – 560 с.

26 Отчеты ЦКМК за 1923-1924 гг. Т.6. – Труды общества изучения Казахстана. – Оренбург. – 1925. – 313 с.

27 Сырлыбаева Г. История Государственного музея искусств им. А.Кастеева. 1935-1950 гг. Shahar-Культура. - №5. – 2005. – С. 18-22.

28 Ибраева А.Ғ. Қазақстан музейлері: тарих және тағылым. – Астана. – 2012. – 536 б.

29 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1876-қор, 24-тізбе, 78-іс.

30 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1876-қор, 1-тізбе, 8-іс.

31 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1876-қор, 1-тізбе, 296-іс.

32 Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архиві. 1876-қор, 1-тізбе, 113-іс.

33 Тайман С. Қазақстанда мұражай ісінің даму тәжірибелері және проблемалары (1946-1970 жж.): тар. ғыл. канд. дисс. – Қарағанды. – 1999. – 158 б.

34 Файзуллина Г.Ш., Асанова С.А. Музейное дело Казахстана: вопросы истории и практики. – Алматы: Университет «Туран». - 2022. – 344 с.

35 Тұяқбаев Қ.Қ., Тарихи және мәдени мұраны жаңғырту мәселелері. Қазақстан музейлері. - №1 (1). – 2002. – Б. 40-42 .

36 Davallon J. (1986) Claquemurer pour ainsi dire tout l'univers: La mise en exposition [Slamming,so to speak, the whole universe: The exhibition.]. Paris: Centre Georges Pompidou. [in French]. 300 p.

37 Burcaw G.E. (1997) Introduction to Museum Work, Walnut Creek. London: Altamira Press. 3rd ed. 237 p.

38 Гиззатов С.М. «Золотой человек» как символ степной цивилизации. Материалы международной научно-практической конференции «Музееведение в XXI веке: исследования, традиции и инновации». 2 книга. – Ташкент. – 2022. – 500 с.

39 Алтаев Б. Музейное дело в Казахстане: проблемы и перспективы. Сборник материалов Первого Международного форума музееведов в Казахстане «Музей как феномен истории и современности». – Астана. – 2011. – 319 с.

40 Сарбасов А., Елемесова Ж. Берел қорық-мұражайы: даму жолы. Мәдени мұра. - №3 (66). – 2016. – 42-47 бб.

41 Аренова Г. Көненің көзіндей, тарихтың өзіндей. Мәдени мұра. - №4 (61). – 2015. – Б. 51-54 .

42 Қытайда ҚР Ұлттық музейі қорының көрмесі ашылды. Qazaq Gazetteri [Электронды ресурс] – URL: https://kazgazeta.kz/news/149124 (қаралу уақыты: 26.09.2024).

43 Бұтабаева М. Ұста Дәркембай атындағы қолөнер музейі. Мәдени мұра. - №1 (64). – 2016. – Б. 61-64 .

44 Наурыз праздновали в грузинском Батуми [электронды ресурс] – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/12750?lang=ru (дата обращения: 26.09.2024).

45 Ә.Қастеев атындағы ҚР Мемлекеттік Өнер музейінің 2018 жыл бойынша есебі. – Алматы. – 2018. – 38 б.

46 Қазақстан Республикасы Ұлттық музейіне - 5 жыл. – Нұр-Сұлтан. – 2019. – 208 б.

ҚАЗАҚСТАН МУЗЕЙЛЕРІНІҢ КӨРМЕ ҰЙЫМДАСТЫРУ ҚЫЗМЕТІ

Аңдатпа

Мақала еліміздің музей саласының тарихын зерттеуге бағытталған. Соның ішінде Қазақстан музейлерінің ұлттық тарих пен мәдениетті насихаттауға бағытталған көрме ұйымдастыру қызметін жан-жақты ашып көрсетуді мақсат тұтады. Тақырыпты зерттеу барысында пайдаланылған әр түрлі тарихи дереккөздердің ерекшеліктері сипатталып, көрме ұйымдастыру қызметінің зерттелу дәрежесіне шолу жасалады. Мақалада XIX ғасырдың I ширегінен бастап Қазақстандағы алғашқы музейлердің ашылуы, олардың бастамасымен ұйымдастырылған экспозициялық-көрме жұмыстары жан-жақты талқыланады.

Сондай-ақ жергілікті интеллигенция өкілдерінің, мәдениет жанашырларының қазақ халқының тарихы мен бай мұрасын халықаралық деңгейде насихаттауға қосқан үлесі қарастырылады. Мақаланың тағы бір бөлімі кеңестік замандағы музей құрылысын, мемлекеттік идеологияның көрме қызметіне әсерін зерттеуге арналады. Музейлер санының артуы, бір жүйеге келтірілуі сияқты жетістіктермен қатар көрме ұйымдастыру қызметінде орын алған түрлі қиындықтар архив құжаттары, нормативтік-құқықтық актілер, статистикалық деректер негізінде көрсетіледі. Кеңестік кезеңде үстемдік еткен қатаң мемлекеттік бақылау мен цензураның, материалдық-техникалық және қаржылық мәселелердің музей ісіне әсері зерделенеді.

Қазақстанның тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейінгі музей саласында жүргізген жаңа реформалары, олардың көрме ұйымдастыру қызметіне әсері зерделенеді. Отандық тарих пен мәдениетті ұлттық мүдде тұрғысынан насихаттауға бағытталған көрмелердің тақырыптық, құрылымдық ерекшеліктері, музейлер қорындағы жәдігерлердің көрмеге шығарылу көрсеткіштері қарастырылады. Әсіресе республикалық және өңірлік музейлердің шетелдік көрмелерге белсене қатысуы, халықаралық деңгейде өтетін көрмелердің тақырыптық ерекшеліктері талданады.

Негізгі сөздер: қазақ мәдениеті мен өнері, музей, экспозиция, көрме, музей қоры, коллекция, тарихи-мәдени мұра

ВЫСТАВОЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ МУЗЕЕВ КАЗАХСТАНА

Аннотация

Статья посвящена изучению истории музейной сферы страны. Основной целью является всестороннее раскрытие деятельности музеев Казахстана по организации выставки, направленной на популяризацию национальной истории и культуры. Далее предлагается обзор исторических источников, использованных при изучении выставочной деятельности музеев Казахстана, анализируется степень изученности темы. В статье подробно изучено открытие первых музеев Казахстана с I четверти XIX века, а также их экспозиционно-выставочная работа. Авторами рассмотрен вклад представителей местной интеллигенции и меценатов в популяризацию многовековой истории и богатого культурного наследия казахского народа на международном уровне. Другой раздел статьи посвящен изучению строительства музея в советское время, влиянию государственной идеологии на выставочную деятельность. Наряду с такими достижениями, как увеличение количества и унификация музеев, также на основании архивных документов, нормативно-правовых актов и статистических данных рассмотрены различные проблемы. Изучено влияние жесткого государственного контроля и цензуры, материально-технических и финансовых вопросов, господствовавших в советский период, на музейное дело.

В статье изучены новые реформы, проведенные Казахстаном в музейной сфере после обретения независимости, их влияние на выставочную деятельность. Рассмотрены тематические, структурные особенности выставок, направленные на популяризацию отечественной истории и культуры с точки зрения национальных интересов, приведены показатели выставления экспонатов из фондов музеев. В частности, анализируется активное участие республиканских и региональных музеев в зарубежных выставках, тематические особенности международных выставок.

Ключевые слова: культура и искусство казахов, музей, экспозиция, выставка, музейный фонд, коллекция, историко-культурное наследие.

REFERENCES

1 Statistics of the Republic of Kazakhstan on culture. Official website of the Bureau of National statistics Agency for strategic planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/industries/social-statistics/stat-culture/ [in English]. (accessed: 26.09.2024).

2 Tereshchenko L. Sledy Desht-i-Kipchaka i Vnutrennyaya kirgiz-kajsackaya orda [*Traces of Desht-i-Kipchak and the Inner Kirghiz-Kaysak Horde*]. Moskvityanin. №22. 1853. P. 51-85. [in Russian].

3 Evreinov A. Vnutrennyaya, ili Bukeevskaya, kirgiz-kazach'ya orda [*The Inner, or Bukeevskaya, Kirghiz-Cossack horde*]. Sovremennik. Vol. XXIX, Part II. 1851. P. 49-96. [in Russian].

4 Zimanov S.Z. Rossiya i Bukeevskoe hanstvo [*Russia and the Bukey Khanate*]. Alma-Ata: Nauka. 1982. 171 p. [in Russian].

5 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. I-4. In. 1. F. 2350. [in Russian].

6 Ob"edinennyj gosudarstvennyj arhiv Orenburgskoj oblasti Rossijskoj Federacii [*United State Archive of Orenburg Region of the Russian Federation*]. F. 6. In. 10. F. 3850. [in Russian].

7 Adrianov A.A. Kratkij istoricheskij ocherk Semipalatinskogo muzeja [*A brief historical sketch of the Semipalatinsk Museum*]. Trudy Semipalatinskogo Okruzhnogo muzeja. Issue 2. Semipalatinsk. 1929. P. 3-14. [in Russian].

8 Nedzveckij V.E. Otchet o rabote i zanyatiyah po Semirechenskomu oblastnomu statisticheskomu komitetu za 1913 g. [*Report on the work and classes of the Semirechensk Regional Statistical Committee for 1913*]. Vernyj. 1914. 30 p. [in Russian].

9 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 44. In. 1. F. 5492. [in Russian].

10 Margulan A.H. Kazahskoe narodnoe iskusstvo [*Kazakh folk art*]. Alma-Ata: Öner. 1986. 150 p. [in Russian].

11 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 81. In. 1. F. 826. [in Russian].

12 Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arhiv [*State Historical Archive of Russia*]. F. 398. In. 43. F. 1380. [in Russian].

13 Slovcov I.Ya. Putevye zametki, vvedennye vo vremya poezdki v Kokchetavskij uezd Akmolinskoj oblasti v 1878 godu [*Travel notes introduced during a trip to Kokchetavsky district of Akmola region in 1878*]. Omsk: B.i. 1897. 198 p. [in Russian].

14 Prishchepova V.A. Kollekcii zagovorili: Istoriya formirovaniya kollekcij MAE po Srednej Azii i Kazahstanu (1870-1940). Ros. akad. nauk. Muzej antropologii i etnografii imeni Petra Velikogo (Kunstkamera) [*Collections are talking: The history of the formation of the MAE collections in Central Asia and Kazakhstan (1870-1940). Russian Academy of Sciences. Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera)*]. Sankt-Peterburg: Peterburgkomstat. 2000. 269 p. [in Russian].

15 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 25. In. 1. F. 2008. [in Russian].

16 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 460. In. 1. F. 26. [in Russian].

17 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 25. In. 1. F. 2432. [in Russian].

18 Nedzveckij V.E. Otchet o rabote i zanyatiyah po Semirechenskomu oblastnomu statisticheskomu komitetu za 1905 g. [*Report on the work and classes of the Semirechensk Regional Statistical Committee for 1905*]. Vernyj: Tipografiya Semirechenskogo oblastnogo pravleniya. 1906. 43 p. [in Russian].

19 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 1306. In. 1. F. 45. [in Russian].

20 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 1308. In. 1. F. 87. [in Russian].

21 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 1890. In. 1. F. 2776. [in Russian].

22 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 81. In. 1. F. 1021. [in Russian].

23 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 1308. In. 1. F. 28. [in Russian].

24 Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazahskoj SSR za 20 let [*Socialist construction in the Kazakh SSR for 20 years*]. Alma-Ata: b.i. 1940. 283 p. [in Russian].

25 Yureneva T.Yu. Muzeevedenie: Uchebnik dlya vysshej shkoly. 2-oe izdanie [*Museology: A textbook for higher education. 2nd edition*]. Moskva: Akademicheskij Prospekt. 2004. 560 p. [in Russian].

26 Otchety CKMK za 1923-1924 gg. *[Reports of the Central Regional Museum of Kazakhstan for 1923-1924.]*. Trudy obshchestva izucheniya Kazahstana. Orenburg. Vol. 6. 1925. 313 p. [in Russian].

27 Syrlybaeva G. Istoriya Gosudarstvennogo muzeya iskusstv im. A.Kasteeva. 1935-1950 gg. [*The history of the A.Kasteev State Museum of Art. 1935-1950*]. Shahar-Kul'tura. №5. 2005. P. 18-22. [in Russian].

28 Ibraeva A.Ğ. Qazaqstan muzeileri: tarih zhäne tağylym [*Museums of Kazakhstan: history and history*]. Astana, 2012. 536 p. [in Kazakh].

29 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 1876. In. 24. F. 78. [in Russian].

30 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 1876. In. 1. F. 8. [in Russian].

31 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 1876. In. 1. F. 296. [in Russian]

32 Qazaqstan Respublikasynyñ Ortalyq memlekettik arhivi [*Central State Archive of the Republic of Kazakhstan*]. F. 1876. In. 1. F. 113. [in Russian].

33 Taiman S. Qazaqstanda mūrazhai isiniñ damu täzhiribeleri zhäne problemalary (1946-1970 zhzh.) [*The experience and problems of the development of the museum business in Kazakhstan (1946-1970)*]: tar. ğyl. kand. diss. Karağandy. 1999. 158 p. [in Kazakh].

Exhibition activities of museums in Kazakhstan

34 Fajzullina G.Sh., Asanova S.A. Muzejnoe delo Kazahstana: voprosy istorii i praktiki [Museum business *in* Kazakhstan: issues *of* history and practice]. Almaty: Universitet "Turan". 2022. 344 p. [in Russian].

35 Tūyaqbaev Q.Q. Tarihi zhäne mädeni mūrany zhañgyrtu mäseleleri. Qazaqstan muzeileri [*Museums of Kazakhstan*]. №1 (1). 2002. P. 40-42. [in Kazakh]

36 Davallon J. (1986) Claquemurer pour ainsi dire tout l'univers: La mise en exposition [Slamming,so to speak, the whole universe: The exhibition.]. Paris: Centre Georges Pompidou. [in French]. 300 p. [in English].

37 Burcaw G.E. (1997) Introduction to Museum Work, Walnut Creek. London: Altamira Press. 3rd ed. 237 p. [in English].

38 Gizzatov S.M. "Zolotoj chelovek" kak simvol stepnoj civilizacii [*The "Golden Man" as a symbol of steppe civilization*]. Materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii "Muzeevedenie v XXI veke: issledovanija, tradicii i innovacii". Book 2. Tashkent. February 28, 2022. 500 p. [in Russian].

39 Altaev B. 2011. Muzejnoe delo v Kazahstane: problemy i perspektivy [*Museum business in Kazakhstan: problems and prospects*]. Sbornik materialov Pervogo Mezhdunarodnogo foruma muzeevedov v Kazahstane "Muzej kak fenomen istorii i sovremennosti". Astana, May 17-19, 2011. 319 p. [in Russian].

40 Sarbasov A. Elemesova Zh. Berel qoryq-mūrazhaiy: damu zholy [*Berel Reserve-museum: development path*]. Mädeni mūra. 3 (66). 2016. P. 42-47. [in Kazakh].

41 Arenova G. Köneniñ közindei, tarihtyñ özindei [*Like the eyes of the ancients, like history itself*]. Mädeni mura. 4 (61). 2015. P. 51-54. [in Kazakh].

42 Qytaida QR Ūlttyq muzeii qorynyñ körmesi ashyldy [*Exhibition of the fund of the National Museum of the Republic of Kazakhstan opened in China*]. Qazaq Gazetteri. Available at: https://kazgazeta.kz/news/149124 [in Kazakh]. (accessed: 26.09.2024).

43 Būtabaeva M. Ūsta Därkembai atyndağy qolöner muzeii [*Museum of crafts named after blacksmith Darkembay*]. Mädeni mura. 1 (64). 2016. P. 61-64. [in Kazakh].

44 Nauryz prazdnovali v gruzinskom Batumi [*Nauryz was celebrated in Georgian Batumi*]. Available at: - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mfa/press/region-news/details/12750?lang=ru [in Russian]. (accessed: 26.09.2024).

45 Ä.Qasteev atyndağy QR Memlekettik Öner muzeiiniñ 2018 zhyl boiynsha esebi [*Report of the State Art Museum of the Republic of Kazakhstan named after A. Qasteev for 2018*]. Almaty, 2018. 38 p. [in Kazakh].

46 Qazaqstan Respublikasy Ūlttyq muzeiine - 5 zhyl [*National Museum of the Republic of Kazakhstan-5 years*]. Nur-Sultan. 2019. 208 p. [in Kazakh].

Information about the authors:

Sayalbek Gizzatov – **corresponding author**, candidate of historical sciences, scientific secretary, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: sayalbek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9784-1812

Akmaral Ibraeva – doctor of historical sciences, professor, deputy director for scientific work, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Akmaral1971@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7556-7779

Elmira Abdukamalova – candidate of philological sciences, associate professor, scientific adviser, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Abdukamalovae@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3534-9080

Информация об авторах:

Саялбек Гиззатов – **основной автор,** кандидат исторических наук, ученый секретарь, Национальный музей Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: sayalbek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9784-1812

Акмарал Ибраева – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора по научной работе, Национальный музей Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Akmaral1971@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7556-7779

Эльмира Абдукамалова – кандидат филологических наук, доцент, научный сотрудник, Национальный музей Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: Abdukamalovae@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3534-9080

Авторлар туралы ақпарат:

Саялбек Гиззатов – **негізгі автор**, тарих ғылымдарының кандидаты, ғылыми хатшы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sayalbek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9784-1812

Ақмарал Ибраева – тарих ғылымдарының докторы, профессор, директордың ғылыми жұмыстар жөніндегі орынбасары, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Akmaral1971@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7556-7779

Эльмира Абдукамалова – филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ғылыми қызметкер, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Abdukamalovae@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3534-9080

ҒТАМР 03.09.31 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.03**
ӘОЖ 94 (574)1864/81

А.А. Бектанов[1], Ж.Ж. Кумганбаев[2]*

[1]Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
[2]әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
*e-mail: zhankum0186@mail.ru

ІЛЕ ӨҢІРІНДЕГІ ҰЙҒЫРЛАР МЕН ДҮНГЕНДЕРДІҢ КӨТЕРІЛІСІ

Аңдатпа

XIX ғасырдың екінші жартысында Шыңжаңда кішігірім мемлекеттердің бірі болған Құлжа (Іле) сұлтандығы өте аз уақыт өмір сүргенімен, ол аймақта бірқатар саяси факторлар мен тарихи процестердің орын алуына түрткі болды. Оның ішінде мемлекет құру жолдарын ұйымдастырып, аймақта дербес өмір сүруге талпынған ұйғырлар мен дүнгендердің саяси қимылдарынан туындады. Бұл кезде Шыңжаңдағы Іле өңірінде әр түрлі халықтар өмір сүріп, олардың ең негізгісі ұйғырлар мен дүнгендер болды. Іле өңіріндегі ұйғырлар мен дүнгендер Қытайдың қысымынан құтылу үшін көтеріліске шықты және олардың арасында қазақтар да болды. Құлжа сұлтандығының құрылуына тікелей себепкер болған ұйғырлар (тараншылар) мен дүнгендердің көтерілісі отандық ғылымда маңызды тақырыптардың бірі саналады. Ұсынылып отырған ғылыми мақала мақсаты - XIX ғасырдың 60-жылдары Іле өңіріндегі ұйғырлар мен дүнгендердің дербестік үшін көтерілісінің тарихы қарастыру, көтерілістің саяси себептеріне және оның барысы мен нәтижелеріне жаңадан ғылыми талдау жасау. Осы кезеңдегі Іле өңіріндегі басқа да түркі-мұсылман халықтарының саяси-әлеуметтік жағдайы мен олардың тағдырына тарихи баға беріледі. Сонымен қатар, Іле өлкесінде болып жатқан саяси мәселелерге қатысты Ресей империясының саясаты көрсетіледі.

Негізгі сөздер: Құлжа сұлтандығы, Цин империясы, Ресей, Шыңжаң, Іле өңірі, Ұйғырлар мен дүнгендер, көтеріліс.

Кіріспе

Аймақта Құлжа сұлтандығының тарихын дүниежүзілік тарихтың, оның ішінде Орталық Азия тарихының бір бөлігі ретінде қарастыру және зерттеу отандық тарих ғылымында іргелі ғылыми тақырыптардың бірі болып саналады. Мұның басты себептері Құлжа сұлтандығы Шыңжаң жерінде болып, ол әуелде әлем тарихын зерттеуге бағытталса, екіншіден қазақ жерімен шекаралас болғандықтан, аймақтағы қазақтардың саяси және этникалық тарихын зерттеумен де тығыз байланысты. Сонымен қатар, сұлтандықтың құрылуының саяси алғышарттары, тәуелсіздік алу жолдары, ішкі әлеуметтік-саяси тартыстар мен алауыздықтар, ұйғырлар мен дүнгендердің Цин империясына қарсы тәуелсіздік үшін күресін отандық көзқарас тұрғысынан зерттеу – ертеден қазақтар көп шоғырланған аймақ саналған және онымен іргелес жатқан Құлжа аймағының тарихын зерттеу тұрғысынан да іргелі зерттеулердің бірі болып табылады. Құлжа сұлтандығы тарихын аталған факторлар бойынша зерттеудің ғылыми қажеттіліктері тақырыптың өзектілігін одан сайын арттыратыны сөзсіз.

Отандық тарих ғылымында Құлжада ұйғырлар мен дүнгендердің Цин империясына қарсы тәуелсіздік үшін күресі әр түрлі бағаланып келді. Оның басты мысалдары Цин империясының өзінің шығыс аймақтарында еуропалық империялармен соғысып жатқанда ұйғырлар мен дүнгендердің осы сәтті ұтымды пайдаланып өз тәуелсіздігін алу жолында жасалған саяси-әскери қимылдарын «бүйірден пышақ сұғу» деп бағалайды. Ал, кейбір зерттеушілер керісінше, әрбір халықтың тәуелсіздік тағдырын империя ішіндегі әр түрлі саяси оқиғалармен салыстырмалы түрде байланыстырады. Айта, кетерлігі ұйғырлар мен дүнгендер тәуелсіздік жолында саяси күрестер жүргізген тұста, Цин империясы еуропалық империялардың саяси-экономикалық экспансиясына төтеп бере алмай жатқан болатын және империяның ішкі өмірінде саяси дағдарыс орын алған еді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу жұмысына қатысты деректік материалдардың негізгі бөлігі архив материалдары мен архив құжаттарының жинағы болды. Осындай құжаттар жинақтары

елімізде де жарық көрді. Солардың ең негізгілерінің бірі Қазақстан және өзге республикалардың ғылым академияларының ғалымдарының бірлесе отырып жарияланған XIV-XIX ғасырлардағы «Шығыс Түркістан, Орта Азия және Қазақстан тарихы бойынша қытай деректері мен материалдары» деген атпен жарияланған құжаттар жинағы. Құжаттар жинағында Құлжа тарихы мен оның айналасында өмір сүрген халықтардың саяси тағдыры мен саяси белсенділігін және аймақтың дамуына қосқан үлесі туралы мәліметтер беріліп, бұл жинақ өзінің құндылығымен ерекшеленеді [1].

Сонымен қатар, тарихшылар К.Ш. Хафизова мен В.А. Моисеевтің авторлығымен жарияланған еңбекте аймақ халықтарының тарихы, Цин империясының Орталық Азия мен қазіргі Қазақстандағы саясаты, сондай-ақ Шыңжаң мен Құлжа тарихына арналған мәліметтер келтірілген [2]. Жалпы, тақырыпқа қатысты құжаттар жинақтары зерттеу жұмысының деректік базасын құрайтын негізгі материалдардың үлкен бөлігі ретінде саналып, тақырыптың түрлі ғылыми міндеттерін шешуге көмектесті.

Зерттеу тақырыбының мазмұнын ашатын келесі бір деректер топтамасына сол дәуірдегі мерзімді басылымдарды жатқызамыз. Іле сұлтандығы мен Құлжа аймағына қатысты материалдар негізінен «Русские ведомости», «Русский вестник», «Материалы для статистики Туркестанского края» атты газет-журналдардың бетінде жарияланды. Таратып айтқанда, «Русские ведомости» журналында шыққан А. Вилькинстің «Долина реки Или» атты мақаласы [3] Іле аймағының географиялық жағдайы мен өлке тарихына қатысты беретін деректік мәліметі мол. Бұл мақалада өлкенің саяси ахуалына да басымдық беріліп, ондағы халықтардың Қытай мен Ресей империялары арасында отырғаны беріледі. Басылымдағы мәліметтер Іле өлкесінде дүнгендердің тұрмысы, салт-дәстүрі, киімі, тілі, діні, асханасы және басқа да салаларын жан-жақты қамтып, сонымен бірге дүнген халқының Цин билігіне қарсы көтерілісі туралы тың мәліметтер береді. Сол сияқты, «Русский вестник» басылымында И. Зарубиннің «По горам и степям Средней Азии. Путевые заметки от Москвы до Кульджи» [4] деп аталатын мақаладағы мәліметтер тек географиялық бағытта болмай, сол кезде аймаққа қатысты геосаяси әңгіме қозғалған.

Ғылыми-зерттеу жұмысын жүргізуде тарих ғылымының заманауи ғылыми әдістері қолданылды және методологиялық принциптері негізге алынды. Тарих ғылымының тарихи-салыстырмалылық, тарихи типологиялық, сипаттау, ғылыми талдау мен синтез және тарихи жүйелеу әдістері пайдаланылды. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында тарих ғылымының қазіргі заманғы принциптері де қолданылып, олар ғылыми жұмыстың мазмұнын күшейтуге мүмкіндік берді. Оның ішінде тарих ғылымының шынайылық, нақтылық, тарихилық, жүйелілік принциптері негізге алынып, олар Іледегі мұсылман халықтарының Цин билігіне қарсы көтерілістері мен Құлжа сұлтандығының Ресейге қарсы саясатын зерттеуде өз септігін тигізді.

Ғылыми жұмыста еліміздің және шетелдік тарихшы-ғалымдардың іргелі теориялық ой-пікірлері мен теориялық тұжырымдары басшылыққа алынды. Тақырыптың ғылыми мәселелері мен оның міндеттерін орындау барысында ескі, негізсіз, біржақты, ғылыми тұжырымдар мен көзқарастардан бас тартылып, жаңа ізденістерге жол ашылды. Сонымен қатар, ғылыми жұмысты жүргізу кезінде соңғы уақыттарда әлемдік және отандық тарих ғылымында орын алып отырған жаңа методологиялық бағыттар негізгі зерттеу жолы ретінде таңдап алынды.

Нәтижелер және оларды талқылау

XIX ғ. екінші жартысында Шыңжаң өлкесінің саяси тағдырын түпкілікті шешуде Қытайда аса ұзаққа созылған қызу пікірталастар мен тартыстар орын алды. Басты мәселе – орталықтан қашықта орналасқан аймақты иеленген соң оны қолда ұстап тұру болды. Дегенмен мұның бәрі сол кезде Қытайда үстемдік құрып отырған Цинь империясы үшін оңайға соқпады. Мұның барлығы Қытайдың шығыс аймақтарында туған ішкі көтерілістер мен осы аймақтардағы еуропалық империялардың отарлау әрекеттерінің күшеюінен болды. Осы ғасырдың 60-жылдары Шыңжаңда Қытайдың саяси үстемдігінің дағдарысқа ұшырай бастауы онда жергілікті халықтардың тәуелсіздікке деген ұмтылысын арттырды.

Бұл кезде өлкедегі жергілікті халықтың басым бөлігін құраған ұйғырлар мен дүнгендер болып, олар да өзге халықтар сияқты дербес өмір сүруге талпыныс жасады, Қытай билігінен арылуға және тәуелсіз өмір сүруге әрекеттенді. Бұл халықтардың санасында саяси дербес өмір сүруге деген ұмтылыс ұзақ жылдар бойына қалыптасып, ол ақыры Қытай үкіметіне қарсы қарулы көтеріліс жасауға алып келді.

Ұйғырлар мен дүнгендердің Қытай билігіне қарсы наразылықтарының себептері негізінен аймақта еркін өмір сүрудің қиындай бастауы және сауда жасаудағы түрлі кедергілердің орын алуымен, сондай-ақ ең маңыздысы тәуелсіз өмірге деген құлшыныстың артуымен байланысты болды. Цинь билігі Шыңжаңда сауда-саттық, қолөнер, кәсіпкерлік, диханшылық және басқа да салалар бойынша салықтар мен түрлі алымдарды арттырып, жергілікті халықтармен санасқан жоқ. Бұл кезде қытайлар аймақта зор саяси-әскери күшке ие болған маньчжурларға арқа сүйеді. Аймақта қытай-маньчжур саясаты жүзеге асырылды деуге де толық негіз бар. Маньчжурлар аймақтағы негізгі тіршілік көзі болған сыртқы сауда мен қолөнер кәсіпшілігінен түсетін табыс көздерін өз бақылауына алды. Аталып отырған ұйғыр, дүнген және басқа халықтардың саяси-әлеуметтік мүдделерімен мүлде санасқан жоқ. Олар өз жерінде өздерін екінші деңгейдегі халық ретінде сезіне бастады және бұдан асқан қорлық жоқ деп бағалады. Ұйғырлар мен дүнгендердің басты мақсаты – Қытай үкіметінің түрлі мемлекеттік алымдардан босатып, бірқатар салаларда өзін-өзі басқару құқығын алу болды. Тіпті кейде көтерілістің басты ұрандары тәуелсіздік алумен байланыстырылды.

Шыңжаңда Қытай билігіне қарсы көтерілісті 1864 жылы дүнгендер бастады. Дүнгендер Шыңжаңда өмір сүретін саны жағынан көп халықтың бірі болып, олар Қытайдың басқа аудандарында да өмір сүрді. Дүнгендер наразылық қимылдарын бұған дейін де бастаған болатын. Цинь билігіне қарсы ауқымды саяси көтеріліс әрекеттерінің ең негізгілері 1862 жылы басталған еді. Дүнгендердің алғашқы қарулы көтерілістері Қытайдың Ганьсу, Шаньси, Шэньси аймақтарында басталып, [5] ол кейін Шыңжаңға қарай тарады. Дүнгендердің Цинь билігіне қарсы көтерілісіне желеу болған оқиға ол дүнген көпестерінің маньчжур қарақшылары қолынан қаза табуы еді. Бұл кезде дүнгендер аймақта мұсылман халықтарының бірі болып, олар қытайларға қарсы шығуда мұсылмандықты ту етті. Осылайша, олар тек дүнгендер қауымын ғана емес, сонымен бірге аймақта өзге мұсылман халықтарды да бұл көтеріліске тартты. Оның ішінде ұйғырлардан бөлек жергілікті қазақтар мен қырғыздар да болды. Әрбір дүнген өзінің болашағы үшін Цинь билігіне қарсы соғысуы және соғыста ерлікпен қаза болуы міндет саналды [6]. Маньчжурлар дүнгендер үшін ендігі кезектегі бітіспес жауға айналды.

Осы орайда, дүнгендер кімдер екендігі, олардың көтеріліске шығатындай ұстанымдары қандай болғаны, олар үшін саяси көтеріліс пен оның салдарынан туған соғыс қимылдарының қажеттілігі қаншалықты еді деген сұрақтардың туатыны заңды құбылыс. Бұл жөнінде тарихшылар, шығыстанушы ғалымдар мен қоғамдық ғылым өкілдерінің арасында көптеген пікірталастар болып, ол жайлы ғылыми ізденістер жүргізіліп келеді. 1864 жылғы дүнгендердің Қытайда Цинь империясына қарсы басталған көтерілісі ауқымды саяси оқиғалардың бірі болып, ол бұған дейінгі наразылықтардың заңды жалғасы болды. Маньчжурлар дүнгендердің Шыңжаңдағы басты бәсекелесі ретінде қабылданып, қытайлар олардың көтерілісін басуда маньчжурларға қолдауды аямады. Сонымен қоса, маньчжурлардың жағында себо, солон, қалмақ халықтары көтерілісті басуға дайын тұрды. Дүнгендердің маньчжурларға қарсы шығуы мен екі халықтың арасында мұндай текетірестің күшеюіне жоғарыда аталғандай діни-мәдени факторлар да себеп болып, ол дүнгендердің Ислам дінін берік ұстануымен сипатталды. Дүнген халқынан бөлек Шыңжаңдағы мұсылман халықтардың өлкеде маньчжурлар мен өзге діндегі басқа да халықтарға қарсы шығуы дүнгендердің көтерілісін қоздырушы ең негізгі фактордың бірі саналды [7].

1864 жылы жазда Шыңжаң аймағының астанасы болған Үрімші қаласында орналасқан әскери гарнизонында қызметте болған дүнгендік бөлімшелер өз бетінше

көтеріліске шықты. Олар қаруланған күйде қалаға шығып, өрт қойды, қытайлық жергілікті билеушілердің орындарына, сауда қоймаларына шабуыл жасады. Қалада жаппай тәртіпсіздік орын алды. Маньчжурларға қарасты болған ғимараттар отқа оранды. Үрімшіде өмір сүретін барлық маньчжурлар қаза болды. Қаланы басып алғаннан кейін дүнгендер одан ары қарай жылжып, өздерінің қарулы қимылдарын жалғастырды. Дүнгендер Іле өлкесіне қарай жылжып, оларға осы өңірдегі билік өкілдері қарсылық көрсетті, алайда ешбір нәтижеге қол жеткізе алмады. Орталықтан Іле өлкесіне қарай жылжыған дүнгендердің қимылын көрген осы өңірдегі, яғни Құлжадағы жергілікті дүнгендер оларға қолдау көрсету мақсатында ірі толқулар ұйымдастырды. Құлжадағы дүнгендер осы жылы тамыз айының басында көтеріліске шықты. Құлжада дүнгендердің мұндай әрекеттерін жергілікті жердегі ұйғырлар қолдады, содан соң оларға жергілікті қазақтар мен қырғыздар үлкен қолдау көрсетті [8].

Ұйғырлар мен дүнгендердің (әсіресе дүнгендердің) көтерілісінің басталуы мен оның ушығуының алғашқы себептері үнемі базарлар маңында орын алған оқиғалармен байланысты болып отырды. 1864 жылы көтеріліс басталар кезде базар басшылары дүнген балаларын, жеке жүрген адамдарды тұтқындап сұраққа алды, қорқытып, кейбірін өлтіріп отырды. Мұның бәрі тек дүнгендер емес, ұйғырлардың да наразылығын барынша күшейтіп, соғысқа шығуын тездетті. Бұған қарай отырып бұл халықтардың аймақта сауда-саттықты дамытып отырғанын аңғару қиын емес. Өздерін жергілікті жердің қожайыны сезінген маньчжурлар қытайлардың қолдауы арқасында базардағы дүнгендерді қуып, олардың заттарын барымталап отырды. Бұған енді жергілікті қытайлар қосылып, жағдай ушықты. Цинь билігі өзінің шығыстағы мәселелерімен айналысып, сонымен бірге дүнгендерді аяусыз жаныштауға да кіріседі. Алайда, көтерілісшілердің әрекетін ауыздықтау мүмкін емес еді. Көп ұзамай көтеріліс бүкіл Шығыс Түркістанды қамтыған халықтардың көтерілісінің бір бөліне айналды. Бұл кезде Іле өлкесінен бөлек Қашғарда және басқа аудандарда да жергілікті халықтардың Қытай билігіне қарсы ашық соғыс қимылдары орын алды [7. -88].

Дәл осындай базардан қуу жұмыстары қазан айының 10 күні маньчжур цзянцзюньі Хуйюаньчэн қаласында осындай әрекеттерге барып, олар дүнгендер тұратын қала бөліктеріне кіріп, оларды базардан қуды. Маньчжурлар жағында сибо, солон сияқты өзге де халықтар болды. Бұл қаладағы қоршау үш күнге созылып, адам шығыны көп болды. 1864 жылы 25 қазанда маньчжурлар сибо, солон және қытайлық әскермен бірге Баянтай бекінісіне барар жолда ұйғырлар мен дүнгендерге кезігеді. Бұл жолы маньчжурлық әскербасылар оларға ешқандай қарсылық көрсете алмады. Керісінше ұйғырлар мен дүнгендер тарапынан болған қарсылыққа шыдай алмай жеңіліске ұшырады. Бұл ұйғырлар мен дүнгендердің Баянтай бекінісін алуға жасаған алғашқы қадамы болды.

Көтерілістің негізгі қозғаушы күші болған қала тұрғындары қолдаған шаруалар еді. Көтеріліс барысында халық ортасынан, оның мүддесін айқын түсінген, халықты күреске жұмылдырған көптеген көсемдер шықты. Бұл кезде дүнгендерде көбінесе қолдан жасалған қарулар көп болып, ұйғырларда көбінесе мылтық пен атылатын қарулар қолданылды. Ұйғырлар мен дүнгендердің бірлескен оны мыңнан астам әскері Баянтай қаласын сырттан айналдыра қоршауға алып, қауіп төндірді. Соғыс қимылдарын ұйғыр және дүнген әскербасылары бірлесіп жүргізді. Ұйғырларды құлжалық тараншы Абдурасул Чорук пен Шамсэтдин Худайкул басқарса, дүнген әскерлерін Ханжа ахун мен Ягар есімді әскербасылар бастап, соғыс қимылдары ұйғырлар мен дүнгендер жағында болды. Бұл кезде әдеттегідей, маньчжурлар мен қытайларға жоғарыда аталған жергілікті өзге діндегі халықтар көмектесіп, алайда ол көмек бере алмады [7. -91].

Атап отырғанымыздай, бұл кезде Қытай үкіметі аймақта көтерілісшілерге қарсы маньчжурлардың көмегін пайдаланды. Маньчжурлар дүнгендер мен оларға көмекке келген ұйғырлардың саяси көтерілісін басу үшін түрлі әскери қимылдарға барып отырды. Маньчжурлар бұл кезде солтүстік-батыс Қытайда өмір сүрген сан жағынан көп болған халық ретінде саналды. Бұл кезде Құлжада жоғарыда аталған мұсылман емес халықтар да

өмір сүріп, олар маньчжурлар мен қытайлық билікке дүнгендер мен ұйғырлардың көтерілісін басуға көмектесті. Олар дүнгендер мен ұйғырларды жан-жақтан қыспаққа алып, аяусыз қырып-жойды. Осылайша, Құлжадағы дүнгендер мен ұйғырлардың көтерілістері аймақта халықтар соғысына алып келді, ол жарты ай уақытқа созылды. Ақыры дүнгендер мен ұйғырлар кері шегінуге мәжбүр болды. Алайда, көп ұзамай маньчжурлардың мұндай сәтті қимылдары өз нәтижесін берген жоқ. Дүнгендер мен ұйғырлар қытайлар мен маньчжурларға және оларға біріккен өзге халықтарға қарсы қайта көтеріліске шығып, нәтижелі қимылдар жасады [9]. 1864 жылы қараша айының басында Құлжада дүнгендер мен ұйғырлардың кезекті көтерілісі орын алып, бүлікшілер гарнизоны Іле өлкесінің басқарушысы әскери губернаторы Мин Сюйдің өзіне зор қауіп төндірді. Мин Сюй қалаға бекініп, оның орталығына қарай паналап, шегінуге мәжбүр болды.

Мұнымен тоқтамаған көтерілісшілер Іле өлкесінде басқа да елді-мекендер мен орталықтарға шабуылдар ұйымдастырды. Олар Іле аймағынан Цинь империясының астанасы Бейжіңге баратын барлық байланыс жолдарын жауып тастады. Мұның салдарынан Құлжаға орталықтан әскери көмек күші келмеді. Іледегі цзянцзюнь (жергілікті әскербасы және саяси өкіл) Мин Сюй шарасыз қалды. Ендігі бір ғана амал Ресей империясына арнайы адам жіберіп, сол арқылы Бейжіңге хабар беру ғана қалды. Дәлірек айтқанда Мин Сюй Верный арқылы Бейжіңге хабар беруді жөн санап, Ресей империясына өзінің сенімді адамын жібереді. Бұл жағдай Ресей билігінің назарын бірден өзіне аударды. Ресей билігі Шыңжаңдағы көтеріліске араласуға бірден келісім берген жоқ. Санкт-Петербург басшылығы Шыңжаң аумағында Цинь империясының билігі үстемдік етуі оңай еместігіне қарамастан, Ресей үкіметі Батыс Қытайдағы тікелей әскери қол жіберіп, мұндағы іске араласуға асықпады. Ресей аймақтағы жағдайды бақылауға алып, 1860 жылғы келісімнің шарттарын сақтап отырумен шектелді. 1860 жылы Бейжің келісімі (Пекинский трактат) [10] бойынша Ресей империясы мен Қытай арасында қазақ жері арқылы сауда қатынастары бекітіліп, аймақта шекаралар нақтыланған еді.

Ендігі кезекте, Ресей империясында Іле өлкесіне қатысты екі бағыттағы саясат қалыптасты. Оның біріншісі осы Бейжің келісімінің талаптарын сақтай отырып Қытайдың ішкі ісіне араласпауға тырысса, екіншісі маңызды себеп болып онда орыстардың Шыңжаңда манчжур билігінің тарапына қарулы көмек көрсетуі Ресейдің Шыңжаңмен шекаралас аймақтарында мұсылмандардың (әсіресе Іле өлкесімен шектесіп жатқан Ұлы жүзде) наразылығы туындауы мүмкін еді. Сондықтан, патша билігі мұндай олқылық жібермеуі тиіс еді. Тағы бір айта кетерлігі, бұл кезде Ресей империясы Ұлы жүз бен Орта Азия жерінде жиі-жиі басқыншылық соғыс қимылдарын жүргізіп жатқандықтан, Шыңжаңдағы жағдайды реттеу ол үшін оңайға түспейтіні анық еді. Дегенмен, Цинь империясының Құлжадағы өкілі Мин Сюй мұнымен шектелмей, осы 1864 жылы қараша айының соңында Ресей империясында шекаралық округты басқарып отырған Г.А. Колпаковскийге өтініш білдіріп, онда Шыңжаңдағы жағдайды реттеуге көмектесуге шақырды. Цзянцзюнь арнайы жасақталған әскер сұрап, бұл өтінішін екі мемлекеттің ұзақ мерзімді достық қарым-қатынастарына әкелетін бірден-бір жол екенін ескеруін сұрады. Ол: «Шекарадағы жерлерді сақтау мен қорғаудың мәселесі – біздің мемлекеттердің ортақ мақсаты екеніне сенімді бола отырып, көбейе бастаған бүлікшілерді таратуға бірге жаншимыз деп үміттенеміз... Егер әскери қол көмекке тезірек жіберілетін болса, он мың жыл бойы мемлекеттер арасындағы келісім мен достастық болатынына кепілдік береміз» - деді [11].

Іледегі Цинь билеушілерінің Ресейден көмек сұрауы ұйғырлар мен дүнгендердің қатты алаңдатып, олар Құлжаны басып алу ойларынан қайтуға мәжбүр болды. Осылайша, Құлжадағы және жалпы Шыңжаңдағы 1864 жылғы басталған дүнгендер мен ұйғырлардың қарулы көтерілістері уақыт өте халықаралық сипат алды. Ендігі кезекте, Ресей империясы бұл іске қазірше бел шеше араласпай оған кейіннен кірісуді өз бетінше жоспарлап қойды. Қытайлық цзянцзюнь жіберген ұсынысқа Г.А. Колпаковский мұндай маңызды саяси мәселені тек Санкт-Петербург арқылы шешуге болатындығын айтты. Ол өзінің

орталықтан келетін бұйрықтың шешімінсіз ештеме істей алмайтынын жеткізді. Алайда, осыған қарамастан 1864 жылдың желтоқсан айында Верныйға Қытайдан кезекті делегация келді. Делегацияның екінші рет келуінің басты мақсаты – Құлжаға әскерлерді жіберуді жеделдету туралы кезекті сұранысы еді. Бұл сұраныстың себебі – дүнгендердің қараша айында болған шегінісінен кейін олардың өзара дайындықтан өтіп, желтоқсан айында Құлжаға қайтадан қауіп төндіруінен туындады.

Алайда, Ресей билігі маньчжурлар мен дүнгендер арасындағы соғысқа тікелей араласудан өздерін тежеп, өз әскери күштерін Ресей аумағына дүнгендер шабуыл жасаған жағдайда ғана қолдануды жөн көрді. Соған байланысты, қытай елшіліктеріне Бейжіңнен тікелей шақыру алмай тұрып, орыс билігі шекара асу жайлы бұйрық шығара алмайтындықтарын жариялайды. Цинь билігі аймақтағы жағдайда толықтай өзі шеше алмайтынына көзі жетті. Себебі, оның жоғарыда аталғандай ішкі және сыртқы саяси-экономикалық мәселелері көп болды. Көп кешікпей қытай билігінің өзі Бейжіңдегі ресейлік елші генерал-майор А.Г. Влангалиге Шыңжаңдағы мәселені әскер күшімен реттеп беруге жүгінді. Елші олардың өтінішінің Ресей билігіне жеткізілетінін және қолдан келген көмек көрсетілетінін хабарлады. Алайда ол Ресейдің өзінде де көп қаржы қажет ететін шешімін таппаған мәселелер бар екенін, сондай-ақ Батыс Қытайдағы бүлікшілерге жаны ашыған орыс құлдары манчжур билігіне қарсы ауқымды күш-қуат құратынын айтты [12]. Цинь империясының Жоңғария мен Шығыс Түркістандағы әскери шебінің әлсіреуі Шыңжаңда өзінің экономикалық және саяси жағдайын бекітуді көздеген Ресейге тиімді болғандай болды. Шын мәнінде, Ресейге барлық қиындықтарға және Шыңжаңдағы манчжур билігімен арадағы алауыздыққа қарамастан Қытайдың Орта Азияның осы ауданында болғаны тиімді болды. Дегенмен Ресей империясы Шыңжаңда орын алып жатқан саяси жағдайды ұдайы бақылауында ұстады. Оны әзірге тек алыстан бақылап отыру керек болды.

Атап өткендей, ұйғырлар мен дүнгендер маньчжурлар мен қытайлардан және басқа мұсылман емес тайпалардан төнетін қандай да болмасын қауіп-қатерге қарамастан, алға жылжып, Құлжа қаласына іштен және сырттан үлкен қысым жасаған еді. Ресей империясы Іле өлкесінде болып жатқан ұйғырлар мен дүнгендер көтерілісіне байланысты өзінің пікірін білдіріп, көтерілісті басуға әзірше көмектесе алмайтынын білдірген соң желтоқсан айында көтерілісшілер Құлжаға қайтадан қауіп төндіре бастады. Осы 1864 жылдың 12 желтоқсан күні қала маңында соғыс қимылдары жаңартылды және аса ауыр деңгейдегі адам шығындары орын алды. Бұл кезде жетістіктер маньчжурлар тарапында болып, олар көтерілісшілерге қарсы жақсы дайындық жұмыстарын жүргізгенін байқатты. Бірақ, ең маңыздысы соғыс қимылдары мұнымен тоқтаған жоқ. Керісінше аймақта соғыс қимылдары күшейтілді. Ұйғырлар мен дүнгендерге жергілікті қазақтар мен қырғыздар келіп қосылды. Бұл туралы генерал Г.А.Колпаковский Сібір әскери штабының жетекшісі А. Кройеруске жазған хатында ерекше атап өтті. Қазақтар мен қырғыздардың ұйғырлар мен дүнгендерге көмек көрсете бастауы жағдайды шиеленістіріп, Жетісудан да қазақтар тартылуы мүмкін еді. Бұған қарай отырып, соғыстың діни сипатта орын алғанын аңғару қиын емес [8. -90].

Мұсылмандардың бірлескен соғыс қимылдарының нәтижесінде жергілікті қалмақтар мен өзге діндегі біраз этникалық топ өкілдері қолға түсті. Бұл нәтиже көтерілісшілерді одан сайын жігерлендіре түсті. Бұл жолы қалмақ тайпалары ауыр шығынға ұшырады. Құлжа қаласында ішкі бүлік орын алып, онда қала ішіндегі маңызды орындар мен шіркеулер тоналды. Қала ішіндегі соғыс және тонаушылық қимылдарында да мұсылмандық факторлар алдыңғы қатарды болды. Цинь империясының мұсылмандарды басу әрекеттері мен олардың көтерілісін ауыздықтау қимылдары нәтижесіз бола берді. Осылайша Құлжа аса қиын жағдайда болып, оның көп ұзамай көтерілісшілердің қолына өтетіні анық болды. Жалпы, бұл уақытта Құлжаны көтерілісшілердің қолына өтті деуге де болады, өйткені мұнда көтерілісшілердің саны мен ықпалы басым болды. Орталық

тарапынан жабдықталмаған және Ресей тарапынан көмек қолы келмеуіне байланысты Құлжа қаласы көтерілісшілердің бүлік және соғыс алаңына айналған еді.

Құлжаға бастырып кіргендер астық қорлары мен басқа да күнделікті тұрмысқа қажетті материалдарды ұрлады, қалғанын өртеп жіберді. Сонымен бірге нан қоймалары өртенді, халық үшін сыртқы әлем жабық болғандықтан, мұнда аштық басталды. Құлжада ресейлік факториялар мен ғимараттар қиратылды. Құлжаны қолында сақтап қалу үшін жергілікті маньчжур цзяньсзюнь қалаға түрлі азық-түлік жіберіп отырды. Қала толықтай көтерілісшілердің қоршауында қалды.

Айта кетерлігі, 1865 жылы дүнгендердің наразылық талаптары Шәуешекте де орын алды. Мұнда Шәуешек қаласындағы дүнген қауымдастығы мұсылмандар құлшылық ететін қасиетті орындар мен мешіттерде басқа дін өкілдерінің кіргізілмеу талабы қойылды. Сондай-ақ, оған тек дүнгендер қауымдастығы немесе басқа да мұсылмандар бақылау орнатуы тиіс болды. Дегенмен де, қарулы қимылдар да орын алып, дүнгендер көтеріліс басталған кездері, алғашқыда Үрімшіде де түрлі қинау және зорлау әрекеттерінің жүзеге асырған еді. Олар Үрімші қаласын өз қолында ұстап, онда ешкімді кіргізбеген кездері де болды. Бұл жағдай, көтеріліс қимылдарынан енді басқыншылық әрекеттерге барғанын көрсетеді [13].

Бұдан кейінгі кезде мұсылман көтерілісшілері үшін маңызды болып саналған келесі бір бекініс Баянтай қаласы болып, ол үшін қарулы қимылдар басталды. Бұл қимылдар 1465 жылдың алғашқы айында болып, ол ұйғырлар мен дүнгендердің өз қарсыластарына бағытталған басты соғыс алаңына айналды. Баянтай қамалы үшін болған кезекті қарулы қимылдарды Эмир хан қожа басқарды. Ол өз қоластындағы көтерілісшілерді соған қарай бағыттады. Ақыры, 12 қаңтар күні көтерілісшілер қамалды бұзып бекініске басып кірді. Ұйғырлар мен дүнгендер қалаға басып кіріп, жас балалар мен аналарға ғана тимей қарсы келгеннің бәрін қырып салды, қарсылық көрсетпегендерге аса ауыр зәбір берілген жоқ [7. -96].

Құлжа аймағындағы соғыс қимылдары жалғаса берді. 1865 жылы маусым айында ұйғырлар мен дүнгендер Құлжадан Суйдин бекінісіне алуға аттанды. Бұл жайлы хабардар болған цзянцзюнь өздерінде соғысқа қажетті күштер азайғандықтан сибо халқынан қосымша күш сұрады. Ұйғырлар мен дүнгендер жайлы және олардың соғысу тактикалары туралы білген сиболықтар оларға қарсы шығып, қала бекінісін қорғап қалды. Мұндай сәтсіздіктерден мойымаған ұйғырлар мен дүнгендер кері кеткенімен бұл төңіректен ұзамай өмір сүре берді. Олардың бір рет бетін қайтарғанына масаттанған маньчжурлар келесі айда тағы бір рет соққы беру қажеттігін ойластырып, бұл жолы қалмақтарды көмекке шақырды. Қалмақтардың әскербасы Геген цзянцзюньнен қосымша әскер алып, Іле өзенінің бойында қоныстанған тараншыларға (ұйғырлардың) лап қоюды жоспарлады. Бұл үшін өзен бойындағы Хуйюаньчэн қаласынан айналып өтіп, ұйғырлар мен дүнгендер орналасқан елді мекенге келді. Бұл өңірде олардың 12 ауылы орналасып, олар осы жерден қарсылық көрсетуге дайын болды. көтерілісшілер егер цзянцзюнь әскері көп болса кері шегініп, далалық соғыс тактикалары арқылы кейіннен артынан шабуылдап отырды.

Бұл жолы қалмақтардың да оларға ұйымдастырған жорығы сәтсіз аяқталды. Цзянцзюнь бұл жолы өзге тайпалардың күшіне сенгенінен қатты әбігерге түсті. Ол маньчжур әскерінде әскери қажеттіліктерін айтып, өз қоластындағы маньчжур-қытай әскерилеріне қару-жарақ пен киімнің жетіспей жатқанын айтты. Осыдан соң орталықтан тиісті қажетті материалдар келтірілді. Басты мақсат ұйғырлар мен дүнгендердің бірлескен көтерілісіне нүкте қою болған еді. Бірақ, жағдай керісінше болып, онда көтерілісшілердің қысымынан қалмақтар мен маньчжурлар кері шегінуге мәжбүр болды [7.-103].

Көтерілісшілердің 1864 жылы басталған қимылдары одан кейінгі жылдары бірде табысты, бірде сәтсіз жүріп, ақыры 1866 жылы 20 қаңтарда көтерілісшілер Құлжа қаласына басып іріп, оны толық қоршауға алды. Осы жылдың наурыз айының басында қала орталығы көтерілісшілерге берілді. Оның барысы былай болып, қалада барлық азық-түлік өнімдерін тауысып, қорғануға ешқандай мүмкіндіктері болмай, соңына дейін жан

сақтап жасырынып отырған цзянцзюнь Мин Сюй берілуге шешім қабылдады. Бірақ, ол берілмес бұрын өз өміріне қауіпсіздік кепілдігін және «Маньчжур үкіметіне адалдық» сақталған жағдайда ғана берілетінін ескертті. Мин Сюй қаланы қоршап тұрғандарға қырық қытайлық күміс және төрт жәшік көк шәй жіберді. Бұл делегациясымен бірге қала орталығынан (цитадель) он екі маньчжур шенеунігі отбасыларымен бірге шығып кетті. Көтерілісшілер оларды қабылдады, оларды ескі Құлжаға қоныстандыруға рұқсат берді, бірақ Миң Сюйдың осы қойған барлық талаптарынан бас тартып, керісінше бүлікшілердің билігін мойындауын талап етті. Осы талапты ескере отырып, дүнгендер мен ұйғырлар екі шенеуніктi цитадельге жіберді. Бірақ Мин Сюй бұдан қатты намыстанып, ол бұл талаптардың мүлдем орындалмайтынын айтты. Оның артынша дүнгендер бас тартуды естігеннен кейін, қабырғаның бір бөлігін жарып жіберіп, цитадельге басып кірді де бүкіл қаланы 3 наурызда басып алды.

Ескі цзянцзюнь тұтқынға алынып, жаңа адам (Мин Сюй) шенеуніктер мен оның отбасыларын, қазынасын, шайын және мүлкін сарайға жинап, сарайды жарып жіберді және оның қираған жерінде қаза тапты. «Тұтқынға алынған манчжурлардың көбісі бауыздалып өлтірілген. Бір жылға созылған қорғаудан кейін Құлжа құлады. Дүнгендердің Құлжаны басып алуы туралы ақпарат шекара маңындағы өзге халықтарды елеңдетті [14].

1866 жылы сәуір айының алғашқы күндерінде көтерілісшілердің жасаған қысымынан Шәуешек цитаделі құлады. Бұл жайлы Г.А. Колпаковский осы жайтты Омбыға хабарлап, оның құлауының себебі дүнгендердің батылдығы емес, бұл жай ғана кездейсоқтық деп бағалады және тағы бір себебі ретінде маньчжурларда қырағылықтың болмауынан деп есептеді. Түнде, қараңғылықты пайдалана отырып, бес дүнген адамы жасырын түрде цитадель қақпасына өтіп, байқампаздықтарын дәлелдеу үшін ұйқылы ояу түрде қоңырау шалатын күзетшілерді тапты. Оларды өлтіріп, дүнгендердің бірі, күзетшілер секілді қоңырау шалды. Осылайша цитадельді бұзып кіріп, дүнгендер тұтқиылдан қалың ұйқыда жатқан маньчжурларға шабуыл жасап, барлығын дерлік бауыздап өлтірді, мүліктерін тонады. Ақыры, Шәуешек қаласын көтерілісшілер басып алды.

Осылайша, 1864-1866 жылдары Іле өлкесінде орын алған ұйғырлар мен дүнгендердің көтеріліс қимылдары жеңіспен аяқталып, ол жергілікті халықтардың өз бетінше тәуелсіз мемлекет пен ірілі-ұсақты хандық құруына мүмкіндік берді. Бұл тұста Ресей билігінің Қытайға көмек көрсетпеуі көтерілісшілер үшін өте тиімді болды. Ресейдің бейтарап саясаты Шыңжаңда көтерілістің жеңіске жетуіне алып келді. Қирауына және екі жақтың да мыңдаған адамдарының өліміне кесірін тигізді. Алайда, Цинь жағы Ресейдің бұл саясатын олардың қиын жағдайын пайдалану ниеті ретінде есептеуіне негіз болды. Ресейдің Шыңжаңдағы саяси оқиғаларға араласпауы және 1864-1866 жылдардағы көтерілісшілердің жеңісі сыртқы сауданың күрт төмендеуіне және ірі экономикалық және қаржы шығындарына батуға, Құлжа және Шәуешек қалаларындағы Ресей консулдық ғимараттарының және сауда орталықтарының бұзылуына әкелді [15].

Қорытынды

Іле өлкесіндегі ұйғырлар мен дүнгендердің Цинь билігіне қарсы күресі аймақта саяси жағдайдың аса жоғары деңгейде шиеленіскенін көрсетті. Оның басты мысалдары аймақта Цинь билігінің әлсіреуі, жергілікті халықтардың өз бетінше, ешкімге бағынбай өмір сүруі, олардың дербестікке ұмтылуы және осыған байланысты соғыс қимылдарының тууы т.б. көтерілістің басты ерекшеліктердің бірі қытайлар мен маньчжурларға қарсы ұйғырлар мен дүнгендердің көтерілісі алғашқыда саяси көтеріліс сипатында болғанымен, кейіннен оның мазмұны өзгеріп, ол халықтар арасындағы соғыс іспеттес жүргізіледі. Сондықтан қандай да бір факторлар бойынша көтерілістің сипатын халықтар арасындағы соғыстар ретінде де көрсетуге болады. Көтеріліс кезінде халықтар арасында соғыстардың орын алуы бұл кезде әлсіреп отырған Цинь империясының діні мұсылман емес халықтарды мұсылман халықтарға айдап салу саясатына байланысты орын алды. Көтерілістің жанкешті түрде орын алуы мен халықтар мен тайпалар арасындағы

соғыстарда діни фактор басты назарда болды. Ұйғырлар мен дүнгендердің көтерілісте жеңіп шығуына мұсылмандық фактор өзінің септігін тигізді. Оның басты мысалдары ұйғырлар мен дүнгендер бастаған көтеріліске кейіннен қазақтар мен қырғыздар да ерікті түрде қосылып кетеді. Көтеріліс көсемдерінің өзге діндегі халықтарға қарсы ұйғырлар мен дүнгендер арасындағы үгіттеу жұмыстары көтерілістің ауқымын одан сайын кеңейтті. Мұсылман халықтарының бірлесіп соғысуы көтерілістің тағдырын шешіп берді. Келесі бір маңызды жағдай ұйғырлар мен дүнгендердің көтеріліс қимылдарының сәтті жүруіне Ресей империясының бейтарап саясат ұстануы себеп болды. Егер, Цинь үкіметінің өтінішін орындап Іле өлкесіне орыс әскері кірген кезде көтерілістің жаншылатыны анық еді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Садвакасов Г.С. Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV-XIX вв. – Алматы: Гылым. – 1994. – 272 с.

2 Цинская империя и Казахские ханства. Вторая половина XVIII - первая треть XIX в.: в 2-х частях / Сост. К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев. Алма-Ата: Наука, 1989. – С. 216-227.

3 Вилькинс А. Долина реки Или. // Русские ведомости. – 1876. – Т. 124. – С. 459-508

4 Зарубин И. По горам и степям Средней Азии. Путевые заметки от Москвы до Кульджи. // Русский вестник. – 1879. – № 11. – С. 235-275

5 Хохлов А.Н. Дунганское восстание в Китае 1860-1870-х годов и поездка академика В.П. Васильева в Кульджу в 1890 году. // Восточный архив. – 2013. – №2(28). – С. 7-19.

6 Сушанло М. Дунганское восстание второй половины XIX века и роль в нем Бай Янь-ху. – Фрунзе: Киргизгосиздат, 1959. – 119 с.

7 Дунгане : история и культура : российские дореволюционные работы о дунганах / сост. М.Р. Мадиван; отв. ред. О.И. Завьялова; Ин-т восточных рукописей (Азиатский Музей) РАН; Ин-т Дальнего Востока РАН. – М. : Наука – Вост. лит., 2017. – 335 с.

8 Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. - 1917 г.). - Барнаул: Азбука, 2003. – 346 с.

9 Ставров И.В. Тенденции демографического развития неханьских национальностей Северо-Восточного Китая (начало XXI века) // Вестник Дальневосточного отделения Российской академии наук. – 2013. – № 4 (170). – С. 146-151.

10 Российско-китайские отношения. История и современность. Хрестоматия. / Сост. Д.В. Кузнецов. [Электронный ресурс]. – Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2014. – 952 с.

11 Дубровская Д.В. Судьба Синьцзяна. Обретение Китаем "Новой границы" в конце XIX в. – Москва: Институт Восток. РАН 1998. – 132 с.

12 Попов И.М. Россия и Китай: 300 лет на грани войны / И.М. Попов. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2004. – 511 с.

13 Гейнс А.К. О восстании мусульманского населения или дунгеней в Западном Китае. //Известия ИРГО. – 1866. – Вып. 3. – С. 75-96.

14 Сыроежкин К.Л. Мифы и реальность этнического сепаратизма в Китае и безопасность Центральной Азии. – Алматы: ТОО «Издательский дом» «К», 2003. – 736 с.

15 Куропаткин А.Н. Русско-китайский вопрос. - СПб.: «ИП.А.С.Суворина «Новое время», 1913.-224 с.

ВОССТАНИЕ УЙГУРОВ И ДУНГАН В ИЛИЙСКОМ РЕГИОНЕ

Аннотация

Во второй половине XIX века Кульджинский (Илийский) султанат, являвшийся одним из самых маленьких государств Синьцзяна, просуществовал недолго, но именно он был ответственен за возникновение ряда политических факторов и исторических процессов в Синьцзяне. Причины восстания возникло из политических движений уйгуров и дунган, которые пытались организовать способы создания государства и самостоятельного проживания в регионе. В это время в Илийском крае Синьцзяна проживали различные местные народы, основными из них были уйгуры, дунгане и казахи. Уйгуры и дунгане Илийского региона восстали, спасаясь от китайского гнета, и среди них были местные казахи. Восстание уйгуров (таранчинцев) и дунган, непосредственно ставшее причиной создания Кульджинского султаната, считается одной из важных тем в отечественной исторической науке. Целью научной статьи является исследование истории освободительного восстания уйгуров и дунган в Илийском регионе в 60-е годы XIX века, проведен научный анализ политических причин восстания, его хода и результатов. Дается историческая оценка политическому и социальному положению и судьбам других тюрко-мусульманских

народов Илийского региона в этот период. Кроме того, показана политика Российской империи в отношении политических вопросов, происходящих в Илийском крае.

Ключевые слова: Кульджинский султанат, империя Цин, Россия, Синьцзян, Илийский край, уйгуры и дунгане, восстание.

UYGHUR AND DUNGANS' REBELLION IN THE ILI REGION

Abstract

In the second half of the 19th century, the Kuldja (Ili) Sultanate, which was one of the smallest states in Xinjiang, did not last long, but it was responsible for the emergence of a number of political factors and historical processes in Xinjiang. The reasons for the uprising arose from the political movements of the Uyghurs and Dungans, who tried to organize ways to create a state and live independently in the region. At that time, various local peoples lived in the Ili region of Xinjiang, the main ones being the Uyghurs, Dungans and Kazakhs. The Uyghurs and Dungans of the Ili region rebelled, fleeing from Chinese oppression, and among them were local Kazakhs. The Uyghur (Taranchin) and Dungan rebellion, which directly caused the creation of the Kuldja Sultanate, is considered one of the important topics in Russian historical science. The purpose of the scientific article is to study the history of the liberation uprising of the Uighurs and Dungans in the Ili region in the 60s of the XIX century, a scientific analysis of the political causes of the uprising, its course and results. A historical assessment of the political and social situation and fate of other Turkic-Muslim peoples of the Ili region during this period is given. In addition, the policy of the Russian Empire in relation to political issues occurring in the Ili region is shown.

Keywords: Kuldja Sultanate, Qing Empire, Russia, Xinjiang, Ili region,Uyghurs and Dungans, uprising.

REFERENCES

1 Sadvakasov G.S. Kitayskiye dokumenty i materialy po istorii Vostochnogo Turkestana, Sredney Azii i Kazakhstana XIV-XIX vv. [*Chinese documents and materials on the history of East Turkestan, Central Asia and Kazakhstan in the 14th-19th centuries*.] Almaty: Gylym. 1994. 272 p. [in Russian]

2 Tsinskaya imperiya i Kazakhskiye khanstva. Vtoraya polovina XVIII - pervaya tret' XIX v.: v 2-kh chastyakh [*The second half of the 18th - first third of the 19th century: in 2 parts / Comp*.]. / Sost. K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseyev. Alma-Ata: Nauka, 1989. P. 216-227. [in Russian]

3 Vil'kins A. Dolina reki Ili. [*The Ili River Valley*.] // Russkiye vedomosti. – 1876. – T. 124. P. 459-508 [in Russian]

4 Zarubin I. Po goram i stepyam Sredney Azii. Putevyye zametki ot Moskvy do Kul'dzhi. [*Across the mountains and steppes of Central Asia. Travel notes from Moscow to Kuldja*]. // Russkiy vestnik. – 1879. – № 11. P. 235-275 [in Russian]

5 Khokhlov A.N. Dunganskoye vosstaniye v Kitaye 1860-1870-kh godov i poyezdka akademika V.P. Vasil'yeva v Kul'dzhu v 1890 godu. [*Dungan rebellion in China in the 1860-1870s and the trip of academician V.P. Vasiliev to Ghulja in 1890*.] // Vostochnyy arkhiv. – 2013. – №2(28). P. 7-19. [in Russian]

6 Sushanlo M. Dunganskoye vosstaniye vtoroy poloviny XIX veka i rol' v nem Bay Yan'-khu. [*Dungan rebellion of the second half of the 19th century and the role of Bai Yan-hu in it*] – Frunze: Kirgizgosizdat, 1959. 119 p. [in Russian]

7 Dungane: istoriya i kul'tura : rossiyskiye dorevolyutsionnyye raboty o dunganakh [*Dungans: history and culture: Russian pre-revolutionary works on the Dungans*]. / sost. M.R. Madivan; otv. red. O.I. Zav'yalova; In-t vostochnykh rukopisey (Aziatskiy Muzey) RAN; In-t Dal'nego Vostoka RAN. – M.: Nauka, 2017. 335 p. [in Russian]

8 Moiseyev V.A. Rossiya i Kitay v Tsentral'noy Azii (vtoraya polovina XIX v. - 1917 g.). [*Russia and China in Central Asia (the second half of the 19th century – 1917).].* - Barnaul: Azbuka, 2003. – 346 p. [in Russian]

9 Stavrov I.V. Tendentsii demograficheskogo razvitiya nekhan'skikh natsional'nostey Severo-Vostochnogo Kitaya (nachalo XXI veka). [*Trends in the demographic development of non-Han nationalities in Northeastern China (early 21st century)*]. // Vestnik Dal'nevostochnogo otdeleniya Rossiyskoy akademii nauk. – 2013. – № 4 (170). – P. 146-151 [in Russian]

10 Rossiysko-kitayskiye otnosheniya. Istoriya i sovremennost'. Khrestomatiya. [*Russian-Chinese relations. History and modernity*.] / Sost. D.V. Kuznetsov. Blagoveshchensk: Blagoveshchenskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet, 2014. 952 p. [in Russian]

11 Dubrovskaya D.V. Sudba Sintszyana. Obreteniye Kitayem "Novoy granitsy" v kontse XIX v. [*The Fate of Xinjiang. China's Acquisition of a "New Border" at the End of the 19th Century*]. – Moskva: Institut Vostok. RAN 1998. – 132 p.

12 Popov I.M. Rossiya i Kitay: 300 let na grani voyny. [*Russia and China: 300 Years on the Brink of War*]. / I.M. Popov. – M.: OOO «Izdatel'stvo Astrel'». 2004. – 511 p. [in Russian]

13 Geyns A.K. O vosstanii musul'manskogo naseleniya ili dungeney v Zapadnom Kitaye. [*On the Uprising of the Muslim Population or Dungens in Western China*]. //Izvestiya IRGO. – 1866. – Vyp. 3. P. 75-96 [in Russian]

14 Syroyezhkin K.L. Mify i real'nost' etnicheskogo separatizma v Kitaye i bezopasnost' Tsentral'noy Azii. [*Myths and Reality of Ethnic Separatism in China and the Security of Central Asia*]. – Almaty: TOO «Izdatel'skiy dom» «K», 2003. 736 p. [in Russian]

15 Kuropatkin A.N. Russko-kitayskiy vopros. [*The Russian-Chinese question*]. – SPb.: «IP. A.S.Suvorina «Novoye vremya». 1913. 224 p. [in Russian]

Information about authors:

Almas Bektanov – PhD student in specialty 6D020300 History, Kazakh National Pedagogical University named after Abai, Department of History of Kazakhstan. Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: Almas_89@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0983-7144

Zhandos Kumganbayev – **corresponding author**, PhD, Associate Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Department of History of Kazakhstan. Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhankum0186@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3779-1673

Информация об авторах:

Алмас Бектанов – PhD докторант по специальности 6D020300 История, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Кафедра истории Казахстана. г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Almas_89@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0983-7144

Жандос Кумганбаев – **основной автор**, PhD, ассоцированный профессор (доцент), Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Кафедра истории Казахстана. г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: zhankum0186@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3779-1673

Авторлар туралы ақпарат:

Алмас Бектанов – 6D020300 Тарих мамандығы бойынша PhD докторант, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасы. Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Almas_89@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0983-7144

Жандос Кумганбаев – **негізгі автор**, PhD, қауымдастырылған профессор (доцент), әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан тарихы кафедрасы. Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhankum0186@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3779-1673

ҒТАМР 03.20.00
ӘОЖ 94(574):325.1

DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.04

З.Ж. Сенгирбаева[1*], Б.Р. Найманбаев[2]

[1] Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, 161200, Қазақстан Республикасы
[2] Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент, 160000, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН ҚӘРІС ОТБАСЫЛАРЫНЫҢ ТІЗІМДЕРІ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ КӨЗІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа

Мақалада кәрістер отбасыларының тізімі көпсалалы зерттеулердің маңызды көзі ретінде тарих ғылымына алғаш рет шығарылып, қарастырылады. 1990 жылы «өте құпия» айдарымен кәрістердің депортацияланғаны туралы көптеген жылдар бойы сақталған жазбалар жарияланды, бірақ отбасылық тізім арнайы зерттеулердің тақырыбы болған жоқ, ол туралы тек кейбір басылымдарда айтылды. Ақпараттардың шектеулі болуына қарамастан, он мыңдаған адамдардың тізімі 1937 жылғы шығарылу ілімдерін анықтау және кәріс халқының демографиялық көрсеткіштеріне қатысты жаңа мәселелерді қарастыру үшін жан-жақты материал бере алады, оның ішінде кәріс отбасыларының орташа саны, олардың құрамы, кәріс балаларының саны және т. б. Депортацияланған кәрістердің тізімінде тегі (әкесінің аты), аты-жөні, әкесінің аты (бар болса), антропологиясы, кәріс тайпаларының транскрипциясының ерекшеліктері, орыс тілінде айтылатын жалпы атаулардың формалары, депортацияланған кәрістердің азаматтығы тақырыбы белсенді және негізгі болып табылады, өйткені ол зерттеу дискурсында «ақталды». Бұл мәселедегі пікірлер түбегейлі қарама-қайшы. Көптеген авторлар депортацияланған кәрістер КСРО азаматтары емес, керісінше, кәрістердің көпшілігі ересектер және кеңестік төлқұжаттары болған деп санайды. Вагондар тізімінде көптеген төлқұжаттар мен шот-фактуралар бар, олардың негізінде кәрістердің көпшілігі КСРО азаматтары екені анық. Мақалада Ресей Федерациясының мұрағаты тізімдерінің бір бөлігі ғана пайдаланылады, сондықтан әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар деңгейінде осы саладағы дереккөздерді іздеуді жалғастыру қажет.

Негізгі сөздер: Кәрістер, деректер, депортация, Сталин, қуғын-сүргін, Қазақстан.

Кіріспе

Үстіміздегі жыл яғни 2025 жылы қазақстандық кәрістердің Қиыр Шығыстан жер аударылғанына 88 жыл толады. М. Горбачевтің қайта құру саясатынан кейін зорлықпен қоныс аудару тақырыбы КСРО кәріс диаспорасын зерттеудегі маңызды мәселелердің біріне айналды. Алайда, мұрағаттық қорлар құпиясыздандырылғанымен, кәрістердің депортациялану тарихында әлі де толық ашылмаған тұстар кездеседі. Сонымен қатар, мұрағаттарда сақталған, көшірілген кәріс отбасыларының тізімдері сияқты маңызды тарихи құжаттар жеткілікті зерттелмеген.

Бұл мақалада отбасылық тізімдер жеке мәліметтердің нақтылығы мен шектеулігіне қарамастан, көп қырлы дереккөз ретінде қарастырылады. Осы мәліметтер әртүрлі әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың талдауы үшін жаңартылып, ұсынылады.

1937 жылы, Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында, Сталиндік тоталитарлық режимнің күшеюі патша үкіметі мен большевиктердің 1920-жылдардың соңындағы билікті нығайту жоспарының заңды жалғасы болды. 1937 жылы 21 тамызда Кеңес Одағы Коммунистік партиясының Орталық Комитеті мен Кеңес Одағының Халық Комиссарлар Кеңесі Жапонияның Кеңес Одағына қарсы тыңшылық әрекеттерінің алдын алу сылтауымен кәрістерді күштеп шығару туралы қаулы қабылдады. Бұл құжатқа Сталин мен Молотов қол қойды. Осылайша, қысқа мерзім ішінде көптеген бейкүнә адамдар қоныс аударылып, Кеңестік Қиыр Шығыстан 6500 шақырым қашықтықтағы аудандарға жер аударылды. 1937 жылдың 9 қыркүйегінде жер аударылған кәрістер мінген алғашқы теміржол эшелоны ұзақ сапарға шықты. Шамамен 5-6 апта ішінде Қиыр Шығыстан барлығы 124 эшелон аттанып, 36 442 кәріс отбасынан құралған 171 781 адамды жүк вагондарымен тасымалдады. Генрих Люшковтың мәлімдеуінше (депортацияны

ұйымдастыруға жауапты болған ДВК ІІД басшысы), депортация басталмас бұрын және оның барысында 2500-ден астам кәріс қуғын-сүргінге ұшыраған [1]. Жолдағы өлім-жітімнің нақты саны белгісіз. Көшірілгеннен кейінгі алғашқы жылдары Қазақстан мен Өзбекстанда шығындар бұдан да көп болды. Бұл деректер Сталиннің жүргізген саясаты жекелеген адамдарға ғана емес, бірнеше ұлт өкілдеріне де ауыр зардаптар әкелгенін көрсетеді.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала жарияланған материалдар мен мұрағаттық құжаттарға сүйенеді. Атап айтқанда, Ресей кәрістер қауымдастығы мен М.В. Ломоносов атындағы ММУ Халықаралық корейтану орталығының "Естелік кітабы" пайдаланылды. Депортацияның 60 жылдығына орай шығарылған бұл еңбек кітап болып саналмайды. Приморск өлкесінің мемлекеттік мұрағатында сақталған құжаттардың көшірмелерінің жинағын оңтүстік кореялық профессор Пак Чон Хе және тарих ғылымдарының кандидаты Олег А. Ли құрастырған. Жинақта екі вагон тізімі келтірілген. Біріншісі - Уссури облысы, Шмаков ауданындағы колхоздардан, ауылдардан және мекемелерден бір вагонмен тасымалданған кәрістердің тізімі болды. Екінші тізім Приморск облысы Терней ауданынан депортацияланған кәрістердің (ауыл кеңестері, колхоздар, балық зауыттары, орман учаскелері және мектептер бойынша құрастырылған) тегі мен есімдерін қамтиды.

Вадим Пактың "Еркін үміт елі" сериясының "Депортация" атты 7-ші кітабы жарық көрді. Онда кәріс фургондары мен отбасыларының тізімдері ресейлік мұрағаттарда сақталған мәліметтер келтірілген [2]. Ол Приморье өлкесінен (Терней ауданы), Уссури облысынан (Ворошилов-Уссурийск қаласы, Гродековский, Михайловский, Черниговский, Шмаковский аудандары), Хабаровск, Амур, Еврей автономиялық және Сахалин облыстарынан жер аударылған, жалпы саны 20 428 адамды құрайтын кәрістер туралы қысқаша ақпаратты құжаттады. Оның ішінде 14 897 депортацияланған кәріс туралы мәліметтер алғаш рет жарияланды. Анықталған және ғылыми айналымға енгізілген отбасылық және вагондық тізімдер кәрістердің күштеп көшірілуіне ұшырағандардың 12 % ғана қамтиды.

Отбасылық тізімдер, әдетте, мынадай мәліметтерді қамтиды: тегі, аты, әкесінің аты (сирек жағдайда); туған жылы немесе жасы; отбасы басшысына қатысты туыстық байланысы; партиялық тиесілігі және паспорт нөмірі. Жұмыс орны, лауазымы және тұрғылықты мекенжайы туралы қосымша ақпаратты қамтитын отбасылық және қоныстанған тізімдер де кездеседі.

Вагон тізімдері эшелондарды жөнелту алдында дайын отбасылық және қоныстанған тізімдер негізінде жасалды. Алайда, ескертулерде паспорттарды, аңшылық мылтықтарды тапсыру туралы мәліметтер және вагонға жауапты адамның аты-жөні көрсетілуі мүмкін. Кейбір вагон тізімдерінің асығыс жасалуына байланысты тек отбасы басшыларының есімдері мен вагондағы жалпы адам саны ғана тіркелген. Жарияланған тізімдерді ғылыми дереккөз ретінде жан-жақты пайдалану төрт мұрағаттық құжаттың мысалында нақты көрсетілген:

1. Қазақстанға қоныс аударылған кәрістердің тізімі. Приморье өлкесі, Терней ауданы, Терней ауылдық кеңесі: Терней кенті, Долина ауылы, Морозовка ауылы [2];

2. Приморье өлкесі, Терней ауданы, Благодатная шығанағындағы «Қызыл партизан» колхозынан қоныс аударылған кәрістердің тізімі;

3. Приморье өлкесі, Терней ауданы, Тавайза ауылдық кеңесінен қоныстанған кәрістердің тізімі;

4. Уссури облысы, Шмаков ауданы бойынша қоныс аударылған кәріс азаматтарының тізімі.

Тізімдер адам саны мен ақпарат көлемі жағынан әртүрлі болғанымен, әрқайсысы құнды қосымша мәліметтерді ұсынады. Бірінші тізімде 335 адам, екіншісінде 14 адам, үшіншісінде 76 адам және төртіншісінде 1699 адам туралы ақпарат бар. Осылайша, 2000-

нан астам жер аударылған кәрістің дербес деректері талдауға алынды. Отбасылық тізімдер дереккөзінің жан-жақтылығы әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардың әрқайсысына және олардың кешеніне тән әдістерді қолдану арқылы пәнаралық талдау жасауға мүмкіндік береді. Негізгі әдіс - тарихи принцип, себебі тізімдер ең алдымен "этникалық тазарту" ұйымының техникалық жағын, яғни аумақты "этникалық тазарту" және адамдарды жаппай күштеп көшіру туралы мәліметтерді анықтауға мүмкіндік береді. Олар Екінші дүниежүзілік соғыс қарсаңында Кеңес өкіметі алдында тұрған сыртқы саяси және ішкі әлеуметтік-экономикалық міндеттерді шешу мақсатында этникалық негізде жүргізілген алдын алу депортациясының бұрыннан белгілі аспектілерін растайды. Сипаттамалық, салыстырмалы, индуктивті-дедуктивті, жүйелілік және басқа да әдістер көмекші және бір-бірін толықтыратын сипатқа ие. Олар синергетикалық әсерге қол жеткізуге және case study (нақты жағдайды зерттеу) арқылы дереккөзді тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді.

Отандық тарихшылар арасында Н.Э. Масанов, Ж.Б. Әбілхожин, И.В. Ерофеева, А.Н. Алексеенко, Г.С. Баратова, Т. Омарбеков сынды ғалымдардың еңбектерінде Қазақстандағы әр түрлі ұлттар мен ұлыстардың соның ішінде кәрістердің тарихи және мәдени дамуы, олардың ортақ тағдырлары жан-жақты зерттелген. Зерттеулерде олардың саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени байланыстары, сондай-ақ ортақ өркениеттілік негізінде өзара әрекеттесуі мен даму үрдістері тарихи деректерге сүйене отырып талданған [3].

Нәтижелер және оларды талқылау

Кәрістердің Қиыр Шығыс өлкесінен Қазақстан мен Өзбекстанға депортациялану тарихы отандық және шетелдік зерттеушілердің қызығушылығын тудырды. Соңғы 25 жылда этникалық негізде күштеп қоныс аударудың себептерін, адамдарды жаппай және мәжбүрлі тасымалдауды ұйымдастыруды, жергілікті жерлерде жер аударылғандарды қабылдау және орналастыру жағдайларын талдауға арналған көптеген ғылыми мақалалар жарияланды. КСРО мен ТМД елдеріндегі кәрістер туралы барлық дерлік монографиялар мен диссертацияларда кеңестік және посткеңестік кәрістер тарихындағы осы маңызды кезеңге арналған бөлімдер немесе тараулар бар. Бұл тақырып кандидаттық, докторлық және PhD диссертацияларында да қарастырылған.

Соңғы онжылдықтарда бірнеше ірі халықаралық конференциялар депортацияның мерейтойлық күндеріне (60 жылдығы), кәрістердің Қазақстан мен Өзбекстанда тұруының 85 жылдығына, сондай-ақ кәрістердің Ресейге қоныс аударуының 140 және 150 жылдығына арналды. Бұл конференцияларда депортация тарихына арналған секциялар ұйымдастырылды.

Ресей, Қазақстан және Өзбекстан мұрағаттарында жұмыс істеген тарихшы ғалымдар анықталған құжаттарды жүйелеп, Мәскеу, Алматы, Ташкент, тіпті Сеул қалаларында да бірқатар жинақтар жариялады [4], олар қазір дереккөз ретінде кеңінен қолданылады.

Кеңестік кәрістер тарихына қатысты шетелдік тарихнаманы зерттеулердің саны мен көлеміне қарай екі негізгі бағытқа бөлуге болады: батыстық (американдық және батыс еуропалық) және оңтүстік кореялық. Атап өту керек, американдық және батыс еуропалық зерттеушілер кеңес ғалымдарынан бірнеше онжылдық бұрын Сталиндік режимнің "этникалық тазарту" саясатын, соның ішінде кәрістерді депортациялау мәселесін зерттеуге кірісті [5]. Батыстық басылымдардың барлығына тән кемшілік - дереккөздік базаның шектеулігі, бұл зерттеу нәтижелерінің субъективті бағалануына және құрылымының тұрақсыздығына әкеледі.

Оңтүстік Кореялық зерттеушілер Кеңес Одағы және Корея Республикасы арасында, кейіннен ТМД елдерімен дипломатиялық қатынастар орнатылғаннан кейін мұрағаттық деректерге қол жеткізу мүмкіндігіне ие болды. Нәтижесінде, корей тілінде жарияланған мақалалар, кітаптар және жобалық есептер саны бойынша батыстық әріптестерінен асып түсті. Орта Азиядағы кәрістерді депортациялау тақырыбы бойынша интернет желісі

арқылы іздеу нәтижесінде, негізінен 2000-2020 жылдар аралығында жарияланған 716 мәтіндік құжат анықталды. Бұл ғылыми мақалалардың басым көпшілігі Қиыр Шығыстан кәрістерді күштеп қоныс аудару мәселесін тікелей немесе жанама түрде қарастырады. Оңтүстік Кореялық тарихнаманың ерекшелігі – «корей ұлтшылдығы» деп аталатын идеологияның әсері, бұл зерттеу объектісіне жан-жақты және толыққанды көзқараспен қарауға кедергі келтіруі мүмкін.

Кеңес ғылымындағы шектеулер мен тыйымдарға байланысты, этникалық депортациялардың ресейлік және отандық тарихнамасы Сталиндік режимнің "этникалық тазарту" саясатының негізгі аспектілерін теориялық және әдіснамалық тұрғыдан түсіндіруде "қайталаушылық" және "қуып жетушілік" сипатына ие болды. Посткеңестік кезеңде "тарих шын мәнінде қалай болды", "тарихи дереккөздерде қалай жазылды" және "ғалымдар оны қалай түсіндіреді" арасындағы айырмашылықты түсіну мүмкіндігі туды.

Кәрістердің Қиыр Шығыс өлкесінен күштеп қоныс аударылуының 60 жылдығы қарсаңында ғылыми ортада, журналистикада және ауызша сөйлеуде Сталиннің "кәрістерді жаппай қырып-жою мақсатында жер аудару" шешімі кенеттен қабылданған деген пікір қалыптасты. Алайда, зерттеушілер, әсіресе тарихшылар, деректі дереккөздер мен нақты фактілерге сүйене отырып, бұл тұжырымдардың шындыққа жанаспайтынын дәлелдеді. Кәрістерді шекарадан шығару жоспарлары алдымен патша үкіметі, кейіннен Ленин көзі тірісінде большевиктер билігі тарапынан да қарастырылған. Депортация "сары қауіпті жоюдың" логикалық шешімі ретінде қабылданды және ол сол кездегі халықаралық жағдай мен ішкі саясаттың міндеттеріне тікелей байланысты болды.

Депортация кезіндегі кәрістердің этнодемографиялық құрылымын зерттеу үшін отбасылық тізімдер маңызды дереккөз болып табылады, бұл статистикалық мәліметтерді нақтылауға мүмкіндік береді. Әсіресе, бұл кәріс отбасыларының көп балалылығына қатысты. Тізімдерді талдау нәтижесінде, 85 отбасының ішінде 1-2 баласы бар отбасылар 38,9% (33), 3-4 баласы барлар 17,6% (15), 5-6 баласы барлар 11,8% (10), 6-дан астам баласы барлар 0,5% (4), ал балалары жоқ отбасылар 27% (23) құрады. Демек, балалары жоқ және аз балалы отбасылар барлық отбасылардың үштен екісін құрайды. Үш тізімдегі балалардың жалпы саны (181) және отбасылардың саны (85) ескеріле отырып, бір депортацияланған кәріс отбасындағы орташа бала саны 2,12 құрайды. Бұл мәліметтер кәріс отбасыларының демографиялық ерекшеліктерін сипаттауда маңызды рөл атқарады.

Бұл мәліметтер Приморье өлкесіндегі корей елді мекендерін зерттеген лейтенант Висленевтің бақылауларын растайды. Оның мәліметтері бойынша, корей отбасыларының көпшілігі 3-6 адамнан құралған, яғни ата-аналар және 3-4 бала. Корсаковкада баласыз отбасылар сирек кездескен, ал 7-12 адамнан тұратын отбасылар өте аз болған. Мұндай отбасылардың құрамына тек ата-аналар мен балалар ғана емес, сонымен қатар әртүрлі ұрпақтардың туыстары (келіндер, күйеу балалары, нағашылары, жиендері, аталары, әжелері) және асырап алынған балалар да кірген. (Висленев, 1884). Осыған байланысты, вагондық тізімдерде кездесетін 8-10 адамнан тұратын отбасылар іс жүзінде көп балалы отбасылар емес.

Үш вагондағы тізіміне енген 426 адамның ішінде төртеуі кәріс ұлтынан емес, бірақ кәріс азаматтарына тұрмысқа шыққан әйелдер болған: Патешвили Мария (Пак-Дек-Хваның әйелі), Мария Варламова (екі қызы бар жесір), Печенкина Е.С. (Хон Анадолының әйелі) және Симонова Элизабет (Пак Николайдың әйелі). Тізімде Лигай Элизабетке үйленген Симиринский тегі бар адам да кездеседі. Талданған тізімдерге сәйкес, Қиыр Шығыс кәрістері арасында этносаралық некелер сирек құбылыс болған және олардың үлесі 1%-дан азды құраған. Әдетте, мұндай некелерде ер адамдардың саны әйелдерден жоғары болған. Тағы бір ерекшелік - ерлі-зайыптылар арасындағы жас айырмашылығы.

Кәріс ұлтының қалған 421 адамы жас топтарына бөлінеді: 16 жасқа дейінгі 173 (41,1%) бала, 16 мен 45 жас аралығындағы 161 (38,2%) бала, 45 пен 60 жас аралығындағы 69 (16,4%), және 18 жастан асқан 18 адам. 250-ден астам әйелге қарағанда 176 ер адам көп

болды. Гендерлік теңсіздік дәстүрлі кәріс қоғамында және Қиыр Шығыстағы Кәрістер арасында Ресейге қоныс аударудан бастап депортацияға дейін біртіндеп сақталды.

Кәріс тарихындағы Қиыр Шығыс кезеңінің барлық ғалымдары революцияға дейінгі және Кеңестік кезеңдерде ауыл шаруашылығы маңызды кәсіп болды деп есептейді, далалық жұмыстармен қатар Кәрістер балық аулау, құрылыс және күтіп ұстаудың әртүрлі салаларында жұмыс істеді. Көші-қон кезінде қалаларда адамдар саны көбейді, ал кейбір аймақтарда кәріс жұмысшыларының негізгі кәсібі ауылшаруашылық өндірісімен байланысты болмады. 16 мен 60 жас аралығындағы 233 адамдардың тізімінде келесі мәліметтер бар: 37 қарапайым фермер, 2 мүгедек және тағы 5 адам қамқорындағы адам.

Алайда антропоморфизмнің морфологиялық құрылымы бойынша іргелі зерттеулер әлі жүргізілген жоқ, оның ішінде кәріс атауларын (сирек кездесетін фамилияларды) этникалық емес атаулармен алмастыру ерекшелігі. Кеңестік кәріс атауларын таңдаудың ерекшелігі, кәріс антропоморфизмінің иероглифтерінің ерекшелігі және т.б. кәріс атауларын зерттеуге арналған.

Осылайша, үш тізімдегі 421 адамның 153-і кәрістердің дәстүрлі есімдері немесе кәріс фамилиялары болды (36,3%). Бұл негізінен Кореяда туылған адамдарға қатысты. Орыс тегі (сирек кездесетін шетелдік атауларды қосқанда), бірақ лақап аттарын қоспағанда 227 (53,7%); кәріс тегі және орыс (шетелдік) атаулары (Ан Таня, Жун Ася, Пак Юра, Кан Кеша, Ли Петя) 32 (7,6%) кәріс тегі, орыс (шетелдік) атаулары мен лақап аттары -10 (2,4%).

Кәрістердің тізімдері колхоз кітаптары, уақыт кестелері немесе кәсіпорындар мен ұйымдар қызметкерлерінің жеке құжаттары негізінде жасалғандықтан, олар кәріс фамилиялары мен есімдерін орыс тілінде жазу ережелерін талдауға арналған материалдарды ұсынды. Кейде фамилиядан кейін сызықтық әріптермен сызықшамен жазылған атаулар кездеседі: Пак-Дон-Сун (1905 ж.т.); Хен-Су-Хо (1925 ж. т.); Хонг-Ки-Ко (1896 ж. т.), сондай-ақ сызықшадан соң кіші әріптермен жазылатын есімдер де кездеседі Хен-ки-хо (1896 жылы туған) деген атпен белгілі, Хон-ки-ко (1906 жылы туған) деген атпен белгілі есім кездеседі және Хен-ку-ко (1905 жылы туған).

Тек кейбіреулерінің аттарында иероглифтер болған, ал екеуінде емес, мысалы: Коги-Ам (1912 ж.т.), Шин-Хо (1895 ж.т.), Пун-Эжи (1931 ж.т.), тегі аты болған жағдайда жазылады, кәріс тіліне сәйкес жұрнақтары бар сөздерге тұйық буындар қосылады 이 немесе 가. Мәтіннің осы түрінің басқа нұсқалары келтірілген: Ким-Цзин-Цзы (1885 ж.т.), Ким-Хо-Сун (1916 ж. т.), Пак-Хонг-Чири (1899 ж. т.) және т. б.

Отбасы тізімінде Ли, Хи, Та, Ко, На, Ю және т.б. сияқты ашық әріптері бар фамилиялар бар. Ресейдің Қиыр Шығыстан келген кәріс иммигранттарына және олардың ұрпақтарына тән Коре Сарам фамилиясымен (1908 ж.т.), Хагай Никита (1909 ж.т.), Хе-Гай Люба (1919 ж.т.) және т.б. «Гай» дефиспен және бас әріппен жазылғанда сирек кездесетін жағдай тіркеледі: Хе-Гай Андрей (1897 ж.т.).

Сондай-ақ тізімде кәріс фамилиясының бастапқы түріндегі емле қателері немесе өте сирек кездесетін фамилиялар бар: Зу-Син-Чер (1905 жылы туған), Хей-Ки-дун (1922 жылы туған), Као-Чен-Сан (1912 жылы туған) және т.б. XIX ғ. соңы XX ғ. басындағы мұрағаттық құжаттарда кәріс қоныстанушыларының отбасылары мен есімдері туралы өте кең таралған жазбалар бар. Олар тек «Си» жалғауы көрсетілген (Си ұқсас немесе дефис арқылы жазылған және отбасы класына жататынын көрсететін: Кимси, Пакси, Хе-сси және т.б.) кәріс әйелдері тұрмысқа шыққаннан соң осы тілде жиі қолданылатын қыз есімдерін сақтайтыны белгілі. Отбасылық тізімдердің барлығында Ким-Си (1902 ж.т.) ретінде бір ғана әйел тіркелді. Бұл кеңестік азаматтық хал актілерін тіркеу жүйесінде және азаматтық құжаттарда тіркелген кәріс тегі мен есімдерінің өзгеруін анық көрсетеді.

Жер аударылған кәрістердің азаматтық мәселесі коре сарам зерттеушілерінің назарынан тыс қалып, әлі күнге дейін толық зерттелмеген мәселелердің бірі болып табылады. Дегенмен, бұл олқылықтың орнын толтыруға объективті себептер жоқ. Горбачевтің қайта құру және жариялылық саясатына дейін сталиндік депортация тақырыбы зерттеуге және қоғамдық талқылауға қатаң тыйым салынған. Кеңес кәрістерінің құқықтық мәртебесі мәселесін алғашқылардың бірі болып 1970 жылдардың ортасында Ратгерс университетінің (АҚШ) заң профессоры Джордж Гинсбург көтерген. Ол "Революцияға дейінгі Ресейдегі және Кеңес өкіметінің алғашқы жылдарындағы корей азаматтығының мәртебесі" атты мақаласында, Ким Сон Хваның "Кеңес кәрістерінің тарихы туралы очерктер" (1965) еңбегіне сүйене отырып, корей қоныс аударушыларының Ресей империясының азаматтығын алу мәселелерін және кеңестік Ресей азаматтығын беру процесінің басталуын қарастырды [5].

Қазіргі зерттеулерде жер аударылған кәрістердің азаматтық мәртебесі туралы әртүрлі көзқарастар бар. Алексей Алексеев бұл мәселеге қатысты мынадай мәлімет келтіреді: "1937 жылы 28 қарашада "Правда" газетінде жарияланған "Наркоминдельде. Жапония елшілігі мәлімдеді" атты мақалада, Жапония елшілігінің Қиыр Шығыс өңірінде тұратын кәрістердің қоныс аударуына наразылық білдіргені туралы жазылған. Жауап ретінде НКИД (Сыртқы істер халық комиссариаты) бұл наразылықты қабылдамады және Жапония елшілігінің Кеңес азаматтары болып табылатын кәрістер мәселесіне араласу құқығын мойындамайтынын мәлімдеді. Шын мәнінде, корейлердің көші-қоны кезіндегі көпшілігі Кеңес азаматтығына ие болмаған және Еуропалық Одақ төлқұжатына ие болмаған. Алайда, Алексеевтің бұл тұжырымын С. Лаптев жоққа шығарды. Лаптевтің пікірінше, Ресейге мәжбүрлі иммиграция 1920 жылдары Жапонияның Қиыр Шығысқа араласуына және Жапония азаматтарының КСРО үкіметіне қатысуына шектеулер енгізілуіне байланысты тоқтатылды. Бұл шектеулер 1922 жылдан кейін азаматтық алуға әкелді [5.- 42].

Кәрістердің Қиыр Шығыс аймақтарынан депортациялау үшін Кеңестік төлқұжаттарға қатынасы туралы консенсус жоқ, сондықтан 1920-30 жылдары кәріс халқының «төлқұжатына» арнайы зерттеу жүргізу қажет болды.

1923 жылдың 21 қыркүйегінде Приморье губерниялық атқару комитеті 1918 жылға дейін қоныстанған кәрістерге Ресей азаматтығын алуды жеңілдетті. Дегенмен, жергілікті биліктің бұл шешімі толыққанды күшіне енген жоқ, себебі 1922 жылы құрылған КСРО мен одақтас республикалардың азаматтығын иммигранттарға беру тәртібі әлі нақтыланбаған болатын.

Азаматтық мәртебесі ұлттық паспорттың болуымен байланысты. Орыс Патшасының паспорттық жүйесін жойған большевиктер билігі қазан төңкерісінің он жарым жылынан кейін халықтың кеңістіктік және сандық қозғалысын есептеу және бақылау үшін төлқұжат қажет екенін түсінді. Кеңестік паспорттық жүйе 1932 жылы 27 желтоқсанда енгізілді. Бұл жүйе азаматтардың белгілі бір санаттарына паспорт беруді тоқтатты, бұл әрекет билікке деген сенімді әлсіретті. Колхоздардың мүшелері болып табылмайтын шаруалардың оларды алуға құқығы болмады. Кеңес өкіметіне адал кәрістердің саны облыс пен ел бойынша орташа көрсеткіштен жоғары болуы ғажап емес. 11 сәуір 1925 жылы қоғамдық палатаның қаулысына сәйкес, жер қоныстанушыларға өндірістік саладағы күш-жігерді біріктіру шартымен берілген ауыл шаруашылығы қызметтері немесе жерді ұжымдық өңдеудегі ынтымақтастықты ұйымдастыру болды. Кореядағы жеке шаруа қожалықтарының 80% - дан астамы 1935 жылы егін жинады, бұл жанама түрде кәрістердің көпшілігі шығарылғанға дейін Кеңес азаматтығын алғанын көрсетеді [6].

Өзінің бүкіл тарихында кеңестік төлқұжат сыртқы түрі мен мазмұны бойынша бірнеше өзгерістерге ұшырады. 1933 жылғы алғашқы үлгідегі төлқұжаттарда 1937 жылы пайда болған фотосуреттер болмаған. Бір жылдан кейін азаматтың азаматтығы олардың

ата-аналарының азаматтығымен анықталады және көбінесе «тегі мен азаматтығы» мұрагерлер ретінде сипатталады.

Депортацияланған Кәрістердің отбасылық тізімінде қарапайым есептеулер арқылы «сертификаттау» дәрежесін есептеуге мүмкіндік береді. 907 ересек кәрістердің 810-ы төлқұжатта тіркелген, бұл 89% құрайды. Әрине, кәріс-кеңес азаматтарының жалпы ересек тұрғындардағы үлесі туралы нақты қорытынды жасауға әлі ерте, бірақ нәтижелерді басқа мұрағаттардағы материалдардың көмегімен тексеруге болады. Құжаттар депортацияланған кәрістердің көпшілігі Кеңес Одағының азаматтары болғанын көрсетеді.

Төмендегі кестеде ОҚО арнайы қонысаударылған кәріс ұлтының статистикалық мәліметі келтірілген [7].

Кесте 1 - Оңтүстік Қазақстан облысына арнайы қонысаударылған кәрістерді орналастыру туралы (15.09.1946ж. мәлімет)

№ р/с	Аудан атауы	Қоныстанушылар саны	Түсіру станциялары
1	Киров	11 000	Сырдария
2	Мақтарал	6000	В-Алексеевка
3	Келес	2000	Қызыл-Ту
4	Қаратас	3000	-//-
5	Қызылқұм	2000	56 Таш разъезді
6	Жуалы	2500	Бурное
7	Қызыл Орда	2000	Қызыл-Орда
8	Ленген	2000	Ленгер
9	Чаяновск	1500	Бадам
10	Арыс	2000	-//-
11	Сузак	1500	Туркестан
12	Сары -Ағаш	2000	Қызыл-Ту
13	Сайрам	2000	Манкент
14	Түлкібас	2000	Түлкібас
Барлығы		41 500	
Ескерту: Авторлармен құрастырылған			

Большевиктер партиясы мен комсомол ұйымына мүшелік туралы мәліметтер депортацияланғандардың қоғамдық-саяси белсенділігін сипаттайды. Уссури облысының Шмаков ауданынан күштеп қоныс аударылған 907 кәріс халқының арасында партия мүшесі тіркелмеген, ал комсомол мүшесі тек біреу ғана болған. Мұндай төмен көрсеткіш кеңестік кәрістердің ең белсенді және танымал өкілдерінің, олардың көпшілігінде партиялық және комсомол билеттері болған, депортацияға дейін қуғын-сүргінге ұшырағандығына байланысты болуы мүмкін. 2500-ге жуық кәріс атылды немесе қамауға алынды. Атап өту керек, партия мен комсомол мүшелерінің саны Посьетск ауданында, яғни ұлттық ауданда, әлдеқайда көп болды. Бұл жағдай Посьетск ауданындағы барлық дерлік басшылық қызметтерді большевиктер партиясы сенім артқан, партиялық идеологияны қолдайтын кәрістердің атқаруымен түсіндіріледі.

Қорытынды

Мақалада зерттеу нысаны болып табылмайтын отбасылық тізімдерге, сондай-ақ кәрістерді Қиыр Шығыстан Қазақстанға депортациялау туралы бірнеше мұрағаттық құжаттардың алдындағы ғылыми талдаудың эмпирикалық материалдарына тоқталды. Мақалада қолданылатын негізгі ғылыми әдіс болып табылатын тарихи дереккөздерді талдаудың пәнаралық сипаты бар білімді тексеруге және кәріс жер аударылғандары туралы жаңа ақпарат алуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, тарихи дереккөз ұғымы «өткен туралы білуге болатынның бәрі» деп түсінілді. «Дереккөздерсіз тарих жоқ»

классикалық аксиомасының заманауи дыбысы әртүрлі дереккөздердің кең ауқымын пәнаралық талдауды білдіреді. Тарихи зерттеулердің пәнаралық бағыты, ең алдымен, әртүрлі ғылыми пәндердің әдістерімен ақпарат көздерін зерттеуді болжайды. Зерттеу пәні ретінде қарастырылатын адам әлеуметтік психологияның, әлеуметтанудың, әлеуметтік және мәдени антропологияның, лингвистиканың және т.б. әлеуметтік және адами пәндерге жатады. Шектеулі ақпаратқа қарамастан, «Отбасылық тізімде» 1930 жылдардың екінші жартысындағы кәріс халқының демографиялық, этнографиялық, экономикалық, саяси және құқықтық ерекшеліктеріне маңызды толықтырулар мен түсініктемелерді қамтитын маңызды тарихи дереккөз болып табылады. Осы вагондардың тізімін статистикалық өңдеу (тәркіленген төлқұжаттар санының көбеюі және халықтың қартаюы) қуылған кәрістердің көпшілігі Кеңес азаматтары деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Сондықтан Қазақстандағы отырған кәрістер мен басқа да этникалық топтардың мұрағатта сақталған тізімдерін іздеуді жалғастыру қажет, бұл көпжақты зерттеулердің қайнар көзі бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қазақ жеріне халықтарды күштеп қоныс аудару [Электронды ресурс] - URL: https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8799 (қаралу уақыты 30.01.2024).

2 Пак В. Земля Вольной Надежды. Книга 7. Депортация. 1937: Архивные списки депортированных корейцев (по материалам ГАПК, РГИА ДВ, ГАХК, ГААО, ГА ЕАО, ГИАСО) / В. Пак. – Владивосток: Валентин, 2017. 97 с.

3 Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В., Алексеенко А.Н., Баратова Г.С. История Казахстана. Народы и культуры: учебное пособие. – Алматы: Фонд Сорос-Казахстан, 2000. - 599 с ; Омарбеков Т. Депортация: корейлер қасіреті // Ақиқат. – 1997. – № 6. – Б. 35-38.

4 Алексеев А. Корейцы в России – Еженедельный Коммерсант. [Электронный ресурс] - URL: https://www.kommersant.ru/doc/3449161 (дата обращения: 07.07.2024)

5 Лаптев С. Демографическая угроза или упущенный шанс? Выходцы из Восточной и Юго-Восточной Азии в России. – Неприкосновенный запас. – 2002, №5. – С.40-44.

6 Кан Г.В. Корейцы Казахстана: Исторический очерк. Алматы. Казахстан. 1994. 240 с.

7 Түркістан облыстық мемлекеттік мұрағаты (Қор 121, тіз.1, бума 75, іс 813, беттер 3-6; бума 122а, іс 1320в, бет 30; іс 1320 д, бет 22; тіз.6, бума 2, іс 29, беттер 1-43).

СПИСКИ ДЕПОРТИРОВАННЫХ КОРЕЙСКИХ СЕМЕЙ КАК ОСНОВНОЙ ИСТОЧНИК ИССЛЕДОВАНИЙ

Аннотация

Цель статьи изучить список корейских семей, которые впервые были исключены из исторической науки, как необходимый источник информации в результате комплексных исследований. В 1990 году информация была помечена как «совершенно секретно» были опубликованы сохранившиеся на протяжении многих лет записи были опубликованы многочисленные исторические данные о изгнании корейцев, список семей о депортации корейцев, но список семей не был предметом этих исследований, он был написан только в архивных документах и в разных публикационных работах. Однако на ограниченный объем доступных данных, записи, насчитывающий десятки тысячих человек, может предоставить исчерпывающий информацию о определения причин исключения в 1937 году и рассмотрения новых вопросов, связанных с демографией корейского населения, включая среднее число корейских семей, ихние списки, общее число детей корейцев, и такое прочее. Общее количество специальных переселенцев корейских народов включает в себя данные о них, имя-отчества-самоназвания (если таковые имеются), антропологию**,** анализируются транскрипционные особенности названий корейских племен, формы имен нарицательных, произносимых на русском языке, тема гражданства депортированных корейцев является активной и базовой, поскольку она «оправдана» в исследовательском дискурсе. Мнения по этому вопросу в корне противоположны. Многие авторы считают, что депортированные корейцы не были гражданами СССР, напротив, большинство корейцев были совершеннолетними и имели советские паспорта. В списке автомобилей много паспортов и накладных, на основании которых понятно, что большинство корейцев являются гражданами СССР. В данной статье использована лишь часть списков архивов Российской Федерации, поэтому необходимо продолжить поиск источников в этой области на уровне социальных и гуманитарных наук.

Ключевые слова: Корейцы, данные, депортация, Сталин, репрессии, Казахстан.

LISTS OF DEPORTED KOREAN FAMILIES AS THE MAIN SOURCE OF RESEARCH

Abstract

The purpose of the article is to study the list of Korean families that were excluded from historical scholarship for the first time as a necessary source of information as a result of comprehensive research. In 1990, under the heading" top secret", records were published that had survived for many years about the deportation of Koreans, but the family list was not the subject of special studies, it was mentioned only in some publications. Despite the limited and limited amount of information available, the list of tens of thousands of people can provide comprehensive material to define the teachings of the 1937 exclusion and consider new issues related to the demographics of the Korean population, including the average number of Korean families, their composition, the number of Korean children, etc. The list of deported Koreans includes surnames (patronymics), first names, patronymics (if any), anthropology, features of transcription of Korean tribes, forms of common names pronounced in Russian, the topic of citizenship of deported Koreans is active and basic, since it is "justified"in the discourse of research. Opinions on this issue are fundamentally opposite. Many authors believe that the deported Koreans were not citizens of the USSR, on the contrary, most Koreans were adults and had Soviet passports. In the list of cars there are many passports and invoices, on the basis of which it is clear that most Koreans are citizens of the USSR. This article uses only part of the lists of the archives of the Russian Federation, so it is necessary to continue the search for sources in this area at the level of social and humanitarian Sciences.

Keywords: Koreans, data, deportation, Stalin, repressions, Kazakhstan.

REFERENCES

1 Qazaq jerıne halyqtardy küştep qonys audaru Available at: — URL: https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8799 [in Kazakh] (accessed:30.01.2024).

2 Pak V. Zemlya Vol'noy Nadezhdy. Kniga 7. Deportatsiya. 1937: Arkhivnyye spiski deportirovannykh koreytsev (po materialam GAPK, RGIA DV, GAKHK, GAAO, GA YEAO, GIASO) / V. Pak. – Vladivostok: Valentin, 2017. 97 p. [in Russian]

3 Masanov N.E., Abylhojin J.B., Erofeeva İ.V., Alekseenko A.N., Baratova G.S. İstoria Kazahstana. Narody i kültury: uchebnoe posobie. – Almaty: Fond Soros-Kazahstan, 2000. - 599 s ; Omarbekov T. Deportasia: koreiler qasıretı // Aqiqat. – 1997. – № 6. – P. 35-38. [in Russian]

4 Alekseev A. Korejcy v Rossii – Ezhenedel'nyj Kommersant [*Koreans in Russia – Weekly Kommersant*]. Available at: — URL:https://www.kommersant.ru/doc/3449161 [in Russian] (accessed: 07.07.2024)

5 Laptev S. Demograficheskaya ugroza ili upushchennyj shans? Vyhodcy iz Vostochnoj i YUgo-Vostochnoj Azii v Rossii. – Neprikosnovennyj zapas. [*Demographic threat or a missed opportunity? People from East and South-East Asia in Russia*] – 2002, №5. – P.40-44. [in Russian]

6 Kan G.V. Korejcy Kazahstana: Istoricheskij ocherk. [*Koreans of Kazakhstan: A historical sketch*]. Almaty. Kazahstan. 1994 240 p. [in Russian]

7 Türkıstan oblystyq memlekettık mūrağaty (Qor 121, tız.1, buma 75, ıs 813, better 3-6; buma 122a, ıs 1320v, bet 30; ıs 1320d, bet 22; tız.6, buma 2, ıs 29, better 1-43). [in Kazakh]

Information about authors:

Zaure Sengirbayeva - **corresponding author**, master's degree, H.A. Yasawi International Kazakh-Turkish University, doctoral student of the 2nd year of the educational program 8D01604–History, Turkistan, Republic of Kazakhstan.

E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5221-1897

Bekmurat Naimanbaev– doctor of Historical Sciences, Associate professor of the Department of «World History and Religious Studies», Ozbekali Zhanibekov South Kazakhstan Pedagogical University, Shymkent, Republic of Kazakhstan, Shymkent.

E-mail: naimanbaev_b@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5859-4487

Информация об авторах:

Зауре Жаксибековна Сенгирбаева – **основной автор,** магистр, Международный казахско-турецкий университет им Х.А. Ясауи, докторант 2-курса образовательной программы 8D01604–История, г. Туркестан, Республика Казахстан,

E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5221-1897

Бекмурат Рахымбердиевич Найманбаев – доктор исторических наук, доцент кафедры «Всемирная история и религиоведение» Южно Казахстанский педагогический университет имени Өзбекали.Жәнібеков, г. Шымкент, Республика Казахстан.
E-mail: naimanbaev_b@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5859-4487

Авторлар туралы мәлімет:
Зауре Жақсыбекқызы Сенгирбаева – **негізгі автор,** магистр, Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, 8D01604–Тарих білім беру бағдарламасының 2-курс докторанты, Түркістан қ. Қазақстан Республикасы
E-mail: zaure.sengirbaeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5221-1897
Бекмурат Найманбаев - тарих ғылымдарының докторы, «Әлем тарихы және дінтану» кафедрасының доценті, Өзбекәлі.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ. Қазақстан Республикасы
E-mail: naimanbaev_b@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5859-4487

ISRTI 03.01.07 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.05**
UDC 930.1(574)

Tasilova N.A[1*], Baidavletova M.D[1]

[1] Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan
E-mail: tasnaz@mail.ru

THE MAIN CONCEPTS OF THE HISTORICAL PAST OF THE KAZAKH PEOPLE IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

Abstract

This article comprehensively examines the influence of Soviet historiography on the study of Kazakh history. Historical research conducted during the Soviet period is analysed within four main stages: the mid-1930s to 1950s, the 1950s to 1960s, the 1960s to 1980s, and the post-1980s Perestroika period. The study explores the unique characteristics of each stage, the ideological constraints, and the censorship imposed on scholarly works. It has been established that Soviet historiographical policies resulted in distortions in studies related to Kazakh history. The article places special emphasis on the impact of Soviet rule on historical research. During the Soviet era, historical science was based on communist ideology, which imposed limitations on the objective study of historical data. The colonisation policies of the Russian Empire in the Kazakh Steppe, as well as Kazakh national liberation movements, were misrepresented in Soviet historiography. Ideological restrictions that undermined the national identity of the Kazakh people were institutionalised, leading to a biased official historical narrative.

The primary objective of this study is to analyze the impact of Soviet historiography on the study of Kazakh history and to identify the censorship and ideological constraints imposed on historical works. The study explores how research on Kazakh history was conducted in different periods and what changes took place in historiography. Additionally, the role of J.Stalin and L.Brezhnev's political policies in shaping historical discourse is examined.

The study demonstrates that Soviet historiography was dominated by socialist ideology, which hindered the objective study of Kazakh history. Soviet authorities justified processes of cultural assimilation and Russification, pushing national history into the background. Contemporary research emphasises the need to reevaluate these issues, critically analyze the influence of Soviet historiography, and implement new methodological approaches and comprehensive research methods.

Keywords: Soviet historiography, Kazakh history, ideology, historical perspective, cultural assimilation.

Introduction

One of the defining characteristics of contemporary Kazakhstani historical science is the separation of historiography from general historical studies, transforming it into an independent academic field. The history and historiography of Kazakhstan were long considered an integral part of Soviet and Russian history, resulting in domestic historians being compelled, in many cases, to echo and uphold the conclusions drawn by researchers from the "center."

Today, with the country's acquisition of independence, it is crucial to revisit and historiographically analyze under-researched or entirely unexplored issues that were distorted under the influence of the prevailing ideology.

The Kazakh people, who were part of the Soviet Union for 70 years, faced the loss of their own history and also language, religion, and culture. The primary goal of Russia's cultural policy in Kazakhstan was to ensure that the Turkic peoples conformed to Russian administration. This could only be achieved through Russification. Key figures in implementing this policy were missionaries such as N.Ilminsky, A.E. Alektorov, and N.P. Ostroumov. The Russian government supported the policy of assimilation, applying it across all spheres of cultural life through the use of repressive measures.

During this period, greater attention was given to the influence of Russia, revolutionary events, and socialist development. Kazakh khans, biys, batyrs, and khanates were portrayed as remnants of the feudal era. As part of the policies of internationalism and russification, national history and culture were pushed to the background, giving way to the history of the USSR. The nation's self-awareness, including many elements of traditional history and culture, was deemed insignificant or incompatible with official Soviet ideology. All of this was aimed at erasing the significance of the Kazakh Khanate as an independent state.

Since the establishment of the Soviet Union, the Communist Party placed particular emphasis on rewriting history to align with its ideological objectives. On December 8, 1930, the head of the Institute of History at the Communist Academy, Pokrovsky, stated: "The struggle in the field of history is the struggle for the main course of the party... There is an inseparable connection between these two fronts of struggle. History is a very powerful weapon in political struggle. Compared to other sciences, it is considered an extremely important political science. There is a connection between past political history and today's political history. It is impossible to separate history from politics," he noted [1].

The history of Kazakhstan during the Soviet era was significantly influenced by Marxist historiography, where the struggle against the "exploiting classes" became an important theme. This approach led to many traditional figures of Kazakh history being portrayed as antagonists of progress, and the roles and achievements of Kazakh rulers were undervalued. Among them were figures such as Qoblandy Batyr, Ablai Khan, and Kenesary Khan, who were overshadowed. Even some of them were negatively evaluated for their opposition to Russian colonization. Scholars who wrote works about them faced persecution. One such scholar was Yermukhan Bekmakhanov, who was sentenced to 25 years of imprisonment for his work "Kazakhstan in the 20s-40s of the 19th century."

The primary objective of this research is to identify the main conclusions drawn about Kazakhstan's past during the Soviet period.

The study employed historical and historiographical methods. An analysis and historiographical examination of the works of Soviet and foreign researchers from the 20th century were conducted.

The theoretical and methodological foundation of historical science during the Soviet period, which was expected to adhere to ideas known as Marxist-Leninist, was historical materialism. According to this approach, human historical activity was viewed in close connection with the study of social and economic structures, which, it was argued, allowed for the identification of general patterns and the main directions of historical development. This methodological approach was considered the only correct way to uncover the truth. All other methodological approaches were declared bourgeois, reactionary, and one-sided, and their use was prohibited [2].

Materials and methods of research

Researcher Zh. Zhappasov notes that the key feature of characterisation in this field lies not in examining historical facts from the perspective of their quantitative or qualitative properties, but in describing the dynamics that change over time. As a result, this description becomes an account of historical events, referred to as a "narrative." For this reason, the "event-based narrative" is considered the traditional form of the classical research model in this field. There are several requirements here. First, it is necessary to rely only on accurate evidence. Second, the connections between facts are not subjected to separate analysis, which lends objectivity. Third, the historian must remain as neutral as possible and write in a language that is understandable to a broad audience.

According to the scholar, the theory of socio-economic formations was adopted and used during the Soviet period as the "only" approach. It explains history from a materialist perspective. Most contemporary researchers who support this theory believe that Karl Marx's methodology requires updating and further development.

At present, new proposals and methodological ideas are being introduced through the application of synergetics. This method offers a fresh perspective on issues of historical development, such as possibility and reality, tradition and innovation, past and present, alternatives and choice, all within the framework of the self-organisation of society as a unified system [3].

At different periods of the Soviet era, Kazakh historiography was evaluated in various ways. A scholar divided and characterized the stages of historiography. For example, he states:

"The widespread harsh criticism of 'bourgeois' historiography and the firm establishment of Marxist-Leninist methodological principles in Soviet historical science in the early 1920s-1930s was the main result of historiographical inquiry focusing on these issues." The following facts illustrate this: in 1928, after the training of specialists aligned with Soviet ideology, pressure was exerted on the older generation of historians. Some of them faced criticism at the Main Conference of Marxist Historians of the Soviet Union, held from December 28, 1928, to January 4, 1929. One of the topics discussed at the conference was "The Struggle Against Bourgeois and Petty-Bourgeois Historians," marking the beginning of the ideological battle in Soviet historical science. Reports were presented at the conference, including M.N.Pokrovsky's "Leninism and the History of Russia" and V. Rakhmetov's "The Emergence of the Menshevik Concept of the Historical Process in Russia," which advocated for a new perspective on history and criticized previous approaches. In April 1929, in a speech at the general meeting of the Central Committee of the Communist Party of the USSR, Stalin noted that the rise of the bourgeois intelligentsia posed a serious threat to socialism. Thus began the effort to neutralize the older generation of Moscow historians. As a result, many of them were imprisoned, exiled to Siberia, or sentenced to death in 1929-1930 [4].

The first textbook on the history of Kazakhstan and the Kazakh people was written by military doctor S. Asfendiyarov. From the onset of the October Revolution, S. Asfendiyarov supported the Bolsheviks and actively participated in the upper ranks of the Soviet administration established in Turkestan. In the latter half of the 1920s, he was appointed director of the Moscow Institute of Oriental Studies and lectured at Moscow University. In 1927, he was awarded the title of professor. In 1935, he published the first textbook on the history of Kazakhstan, titled *Essays on the History of Kazakhstan*. The 115-page book covered the history of Kazakhstan from ancient times up to the October Revolution of 1917. Although the textbook was written in line with Marxist-Leninist views and the theory of class struggle, Moscow did not approve it and did not support Asfendiyarov's efforts to introduce it into the school curriculum. The first Kazakh historian of the Soviet period, S. Asfendiyarov, was arrested in 1937 as an "enemy of the people" and sentenced to death in 1938. His book was banned from use [5].

In 1948, meetings dedicated to Y. Bekmakhanov's book were held at historical institutes in Moscow and Almaty. Critics argued that the Kenesary movement, as claimed by the author, was not a feudal or national movement driven by personal interests. Historians such as T. Shoiynbayev, M. Zhiznevsky, Kh. Aidarova, and S. Tolybekov stated that the work was politically harmful. However, some Russian scholars supported Bekmakhanov's viewpoint and affirmed that the book was a scholarly work rather than a political one. As a result, the Higher Attestation Commission of the USSR upheld the decision to award Bekmakhanov a doctoral degree [6].

During the Soviet period, numerous works in Kazakh historiography were written by researchers such as G.F. Dakhshleyger, D.I. Dulatova, and K. Nurpeis [7]. O. Mukhatova highlighted several reasons for the lag in domestic historiography. The first reason was that written sources related to Kazakh history had not been sufficiently studied or introduced into academic circulation. The second reason was the strict control of domestic research by communist ideology, which prevented independent opinions on Kazakh history from being expressed in written works. Furthermore, the scientific works of the Soviet totalitarian system were dominated by similar, one-sided, and formulaic conclusions, without bold new concepts. For this reason, there was neither interest nor ambition to analyze or assess such works, which hindered the development of historiographical research.

During this period, due to the lack of textbooks in the Kazakh language dedicated to this field, domestic historians were unable to gain a deep understanding of historiography, and the subject was presented in a narrow and one-sided manner. This led to significant shortcomings

and difficulties in writing historical and historiographical studies, which ultimately affected the quality and standard of scholarly works.

If we delve further into the importance of the principle of historicism, its role in studying the causes and prerequisites for the "persistence" of false and erroneous ideas, and sometimes conclusions, in historical science becomes critically important. For instance, the autochthonous theory that the Kazakhs are one of the most ancient peoples, with the Saka, Usuns, Kangly, and Huns as their ancestors, has recently gained more convincing evidence. Moreover, new data confirms that the resistances led by Syrym, Kenesary, Zhankozha, and others against Russia's violent colonial policies were of a national liberation nature. Scientific conclusions regarding the popular and liberating character of these uprisings are increasingly reflected in historiography [8].

Scholarly opinions that the October Revolution and the establishment of Soviet power in Kazakhstan were externally imposed processes are also reflected in the new historical paradigm. These views are based on works published in the 1920s and 1930s by authors such as G. Safarov, M. Shokay, A. Baitursynov, T. Ryskulov, and F.I. Goloshchekin [9].

Until the late 1950s, historical conclusions were often distorted and subjected to censorship. Although certain censorship was imposed during the Soviet period regarding information about the past of the peoples within the USSR, in some cases, more open data can also be found. For example, L.G. Morgan divided the development of human society into stages of savagery, barbarism, and civilization. However, the scholar Gabdolgaziz Musagaliyev, taking into account the specific development of different peoples, modified this classification. Instead of barbarism, he introduced the concept of pastoralism, designating it as a distinct stage. He also noted that pastoral peoples were not entirely isolated from civilized nations but adopted some of their achievements. In order to avoid falling behind and being subjected to enslavement, they needed to transition to agriculture. Thus, he emphasized the need for the Kazakh aul to adapt to a progressive economic system and transition toward a capitalist path [10].

In his work "Historiography of Kazakhstan" (18th century — early 20th century), M.Q. Kozybayev notes that Soviet historiographers portrayed the colonization of Kazakhstan as an "annexation" to Russia. Some authors, who approached the issue superficially without examining the economic and political aspects, assessed this annexation as a random event. Meanwhile, another group openly promoted imperial ideas, denied the centuries-old cultural heritage of the Kazakh people, and depicted them solely as barbarians.

In his work, the scholar also notes that the national liberation uprising of 1916-1917 received a fairly comprehensive evaluation. However, researchers did not reach this conclusion immediately. This was facilitated by discussions in 1926-1927 and 1953-1954, memoirs of the uprising’s participants, conferences held in the Central Asian states, as well as the Joint Scientific Session on this topic in Tashkent in 1954.

After years of discussions, research on the events of 1916 was published in the five-volume "History of the Kazakh SSR," which was dedicated to the history of the Central Asian republics, and a unified concept was adopted. In the third volume, section 3, alongside M. Kozybayev, the opinions of scholars such as A.Bisenbaeva, K. Nurpeisov, M. Koigeldiev, and others on this issue were published:

1. The event of 1916 was referred to both as a "uprising" and a "liberation movement." The authors believe that the national liberation movement took the form of an uprising. They base their view on V. Dal's definition, who describes an uprising as a "rebellion, disturbance." The 1916 event was both, and on a large scale [11].

2. The authors of the five-volume “History of the Kazakh SSR” reduced the national liberation movement to only the Marxist-Leninist stage of the liberation movement and ideologized the 1916 event.

The thinker of the national movement, J. Nehru, stated: "Even if there is no outright war between two opposing sides, hidden conflicts and clashes are inevitable between opposing

interests. In a state where power belongs to the citizens of another country, internal conflict is inevitable, as they attempt to influence and distort the thoughts and actions of the local population. The military way of life never fully disappears" [12].

It was precisely this "military way of life," which over time evolved from a "hidden war" into an open conflict, that existed between the metropolis and the Asian colony since 1731. In essence, the 1916 event represents a new stage of the Kazakh people's national liberation movement, which had not ceased for a single day since their incorporation into the empire. It is no coincidence that T. Ryskulov stated that the 1916 event "demonstrates the open war of the metropolis against the rebellious masses."

3. In the five-volume “History of the Kazakh SSR”, the 1916 event was presented as an integral part of the broader Russian process. It can also be viewed as a continuation of the centuries-long national liberation struggle of the peoples of the Asian East.

4. The authors of the work conclude that the movement had an anti-feudal character, as it was also directed against the local feudal authorities.

Despite the tragedy of this event, 1916 should be regarded as a great victory for the peoples who realized their potential as a force capable of armed resistance against the empire. This awareness of national interests expanded the boundaries of Kazakhstan. It also led to an understanding of the unity among the colonized peoples of the East.

5. In the five-volume “History of the Kazakh SSR”, it is asserted that “the movement came as a surprise to both the tsarist administration and the local feudal authorities”. This statement seems illogical. For a long time in Soviet historiography, the social base of the national liberation movement was artificially narrowed through a class-based approach, leading to the conclusion that the uprising's leadership and its leaders came from the lower social strata.

Results and its discussion

In historiography, the conflicting opinions of the national intelligentsia regarding the 1916 movement are evaluated. As early as the late 1970s, academician S. Zimanov emphasized the need for a deeper understanding of the complex role of the national intelligentsia and its leaders in the national liberation movement, as well as in the awakening of the Kazakh people's national consciousness.

The contradictions within the national intelligentsia were connected to their position in society. According to the academician, first, being predominantly from the wealthy strata of Kazakh society, they served the colonial system and held certain privileges. Second, unlike the Russian intelligentsia, the Kazakh intelligentsia lacked a business elite: there were no bank directors, managers, legal advisors to joint-stock companies, industrialists, or financiers among them. Their worldview was shaped under the strong influence of Enlightenment ideas. Despite their position within the colonial system, they became the ideologists of the anti-colonial struggle [13].

It was only in the early 1960s that the realization of the need to revise the outdated dogmas of historical materialism, the weakening of ideological control, and the expanded access to foreign literature and archival documents led to the necessity of rethinking historiographical issues in Soviet historical science. However, the reassessment of historiographical problems in the 1960s occurred in a context of, on the one hand, purifying and defending the Marxist theory of socio-economic formations within the framework of Leninist theory, and on the other hand, amid demands to resist new interpretations of Marxism.

In the 1970s, no significant new perspectives on the theory of Marxist-Leninist historical understanding were introduced. Its core principles—objectivity, partisanship, and historicism – were considered unchangeable, and discussions on specific issues related to the methodology of historical science were limited by a uniform set of views. As a result, many researchers who showed an interest in methodological questions of historical knowledge shifted their focus to source studies, which were not as heavily influenced by party-ideological control.

In the 1970s and 1980s, hundreds of articles and dozens of monographs on the methodological problems of history were published in the USSR. Some adhered to fundamentalist Marxist views, while others included elements of methodological innovations.

In practice, Marxist methodology attempted to integrate innovations such as the idea of the multiplicity of historical processes, the issues of “the individual in history” and “history in the individual”, questions of cultural studies in historical understanding, the use of quantitative methods, and historical modelling in research.

As a result, by the late 1980s, the dogma of the Marxist monistic view of history had fractured, and the ideas of methodological pluralism and the possibility of pluralistic interpretation of history gained recognition.

Some researchers also noted that the conclusions of studies on agrarian topics during the Soviet period were not always accurate. In D.Ya. Friesen's article, it is mentioned that Kazakh historiography of that time should not be viewed solely in a negative light. When examining works on this subject, authors often conclude about the period under review but fail to explain how subsequent events were connected to the period being studied. For example, much is said about the negative impact of the tsarist government's resettlement policy on the development of the nomadic economy, emphasizing that the expropriation of lands hindered the nomadic people from successfully developing their economy, and this serves as the main conclusion. It is not mentioned that, as a result of the agrarian reforms of the tsarist government, the economic development of Kazakhstan accelerated, and that the resettlement policy brought mainly experienced farmers, agronomists, and other specialists to Kazakh lands. The main problems in historical research are the fragmentation, lack of consistency, and one-sidedness, especially when studying the history of agrarian relations in Western Kazakhstan at the end of the 19th and early 20th centuries.

In domestic studies on the history of agrarian relations in Kazakhstan at the end of the 19th and beginning of the 20th centuries, another feature is observed. Scholars often place emphasis on spiritual factors in their conclusions. More specifically, works on agrarian topics examine economic aspects such as animal husbandry, agriculture, trade, and economic relations, among others. However, conclusions are frequently based on spiritual factors, such as Russification, Christianization, the decline of the nomadic population, and so on. As a result, the conclusions lack logical consistency, as there is often a sudden shift from economic aspects to spiritual and moral issues. In the research, agrarian issues are discussed, but the conclusions focus on spiritual aspects, psychology, and mentality. This discrepancy between the problems and the conclusions does not, of course, contribute to an objective study of the issue; rather, it adds further confusion. This closed cycle persists, with no noticeable shift toward objectivity. The well-known Kazakh scholar N. Masanov once noted that the ethnic factor is always given top priority, with other factors considered only afterward. Domestic researchers tend to emphasize discussions about mentality, psychology, and the origins of their people, while economic factors are often sidelined [14].

The historiography of Kazakhstan during Stalin's rule was under pressure and censorship, which prevented scholars from providing an objective assessment of many events. However, it would be a mistake to claim that all Kazakh historiography of that time was subject to censorship and viewed solely from a negative perspective. This is confirmed by the research of Sh.A.Ilyasov and K.T. Bodeev, who studied the issues of Soviet historiography during the Stalinist period and divided Soviet historiography into four stages:

The first stage (1930s — mid-1950s). Historical works from this period were constrained by political censorship and had a strong ideological focus. In studies praising Stalin and his achievements, repressions were portrayed as a fight against "conspiracies," and there was a complete absence of critical analysis of the events taking place.

In the works of P.G. Galuzo, special attention is given to Y.B.Bekmakhanov's study "The accession of Kazakhstan to Russia" (1957). P.Galuzo, comparing Y.Bekmakhanov's views with

those of M.P. Kim, highlights the differences in their core opinions on the impact of colonial rule on Kazakhstan. Kim argued that the colonial governance of the Russian Empire "objectively contributed" to the development of Kazakhstan, while Bekmakhanov disagreed, emphasizing that progressive changes occurred "despite local colonial oppression" [15].

Galuzo highly praised Bekmakhanov's works as studies that effectively presented the facts about the colonial situation in Kazakhstan. Bekmakhanov's dissertation became a significant step forward in the study of Kazakh history, following the works of M.P. Kim.

The second stage (mid-1950s — mid-1960s). After Stalin's death, changes began to take place, and responsibility for past actions was directly placed on Stalin. Research became more open, although a systematic study of Stalinist repressions was not conducted. During this period, works by scholars such as M. Kozybayev, A. Bisenbaev, K. Nurpeisov, and M. Koigeldiev were written, providing a clear assessment of the national liberation uprising of 1916.

In addition, during the Stalinist period, materials on the Great Patriotic War were perceived as a collective victory of the Party. However, in the 1960s, works began to emerge that highlighted the heroism of Kazakhs and Kazakh women during the Great Patriotic War. One of the first comprehensive studies was G.A. Abishev's doctoral dissertation "Kazakhstan in the Great Patriotic War of the Soviet Union (1941-1945)." It was first published as a monograph in 1958. However, in the review, it was noted: "There is a lack of critical approach in evaluating events and a softened presentation of the hardships of the war years." Nevertheless, this work made a significant contribution to the history of the Kazakhs. In another publication by the author, titled "Kazakhstan in the Defence of the Socialist Motherland," data was presented on the heroic actions of Kazakhstanians during the war, as well as the feats of women both at the front and on the home front [16].

The third stage (mid-1960s — mid-1980s). A critical view of Stalin was limited due to the characteristics of Brezhnev's policies. The issues of repression were not openly addressed, and historical scholarship remained within the bounds of official ideology.

The fourth stage (since the mid-1980s). During the period of perestroika under Gorbachev, active criticism of the Stalinist model of development began. Repressions became an independent subject of study, although their evaluation was often emotional and unprofessional. This stage includes the works of scholars such as M. Kozybayev, Zh. Abylkhozhin, and M. Tatimov. Thanks to their scientific efforts, the events of the 1930s became widely known. M. Kozybayev was one of the first researchers to make a significant contribution to addressing the "white spots" in the history of Kazakhstan. His works and studies introduced new approaches and conceptual rethinking. Zh. Abylkhozhin, M. Kozybayev, and M. Tatimov examined the tragedy that befell the Kazakh people in the 1930s, bringing public attention to this issue. S. Mazhitov made important contributions to the study of contemporary aspects of Kazakhstan's history.

During the Soviet period, the history of the Kazakh people was rewritten from a socialist perspective. In F.I. Goloshchekin’s work "Ten years passed and upcoming tasks," the socio-economic situation in Kazakhstan was described. He highlighted the absence of industry and a proletariat, as well as the dominance of clans and semi-feudalism in rural areas. This was one of the ideological views of the Soviet period.

Goloshchekin’s perspective reflected a negative assessment of the social structure of Kazakh society and a critical view of the influence of bourgeois national parties. This conclusion was shaped by Soviet ideology. Based on this, it can be concluded that there is a need for a new methodology for contemporary researchers. Specifically, it is necessary to reassess aspects of history that were not studied due to the influence of Soviet ideology and to propose new research directions that combine economic and spiritual factors, using comprehensive research methods.

Conclusion

Summarising the results and discussion, it can be noted that despite the one-sided portrayal of historical periods of the Kazakh people in Soviet historiography, modern researchers are

addressing these gaps. Soviet ideology left a significant imprint on historical science and the study of the Kazakh people's past. This influence manifested in the following aspects:

1. Dominance of Socialist Ideology: In Soviet historiography, all events and figures were viewed through the lens of socialist ideology. When studying the history of the Kazakh people, the nomadic way of life and traditional economy were portrayed as incompatible with the "Soviet path of socialist development." The nomadic society was depicted as backward and outdated, while socialist construction was considered the highest stage of progress.

2. Justification of Colonial Policy: Soviet historians often portrayed the colonial policy of tsarist Russia in a positive light, presenting it as a progressive force that contributed to the economic and cultural development of the Kazakhs. The conquest of Kazakh lands by Russia was interpreted as a "historical necessity" and viewed as a beneficial influence of tsarist rule.

3. Distortion of National Movements and Figures: National liberation movements and the activities of national leaders were evaluated negatively within the framework of Soviet ideology. For example, although the Alash movement and its leaders fought for the interests of the Kazakh people, they were portrayed as "bourgeois nationalists" or "counterrevolutionaries."

4. Justification of Russification and Cultural Assimilation: In Soviet historiography, the policy of Russification – where the Kazakh language and culture were displaced by the dominance of the Russian language and culture –was portrayed as a progressive step. It was believed that this policy contributed to the formation of a unified socialist culture of the "Soviet people," which was presented as a positive development.

5. The Myth of the Friendship of Peoples: In Soviet ideology, the idea of the friendship of peoples held a special place. This myth aimed to smooth over the complex moments in the relationship between the Kazakh people and Russia, while ignoring historical contradictions. The conflicts and hardships experienced by the Kazakh people under tsarist rule were downplayed, and the unity of the Soviet peoples was idealized.

6. Idealisation of Agrarian Reforms: in Soviet historiography, the agrarian reforms of tsarist Russia, including land redistribution and the transition to a sedentary economy, were consistently portrayed as progressive. The negative consequences, such as the expropriation of land from the Kazakhs and the destruction of their traditional economic system, were ignored or given insufficient attention.

7. Exaggerating the importance of revolutionary events: the history of the Kazakh people is associated with the October revolution of 1917 and describing its results as "saviour". The period before the revolution was presented as a period of backwardness and class contradictions of the Kazakh society. It was shown that after the revolution, Kazakhs entered the path of socialist development.

Thus, the Soviet ideology was based on distorting the history of the Kazakh people, portraying it through socialist ideals and ignoring national peculiarities and problems.

Financing information. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP23489355 - Modernization of popular narratives in the history of Kazakhstan using public history methods).

REFERENCES

1. Агаев Е. Историография и историческое образование Тюркских республик в рамках советской идеологии: пример Азербайджана, (неопубликованная докторская диссертация). - 2006. - 84 с.

2. Диалектикалық және тарихи материализм. - Алматы: Қазақстан, 1972. - Б.184-186 .

3. Жаппасов Ж. XVI-XVIII ғғ. қазақ-орыс қарым-қатынастарының тарихнамасы. - Алматы, 2019. – 233 б.

4. Махат Д. Лениндік-сталиндік ұлт саясаты және қазақ зиялыларын қуғындау тарихынан. Тәуелсіз Қазақстанның тарихын зерттеудің өзекті мәселелері ғылыми-танымдық мақалалар жинағы. – Астана: Полиграфия, 2011. - 123 б.

5. Такенов А. Профессор Санжар Асфендияров (1889-1938). - Алматы: Sanat Publishing House, 1994. – Б. 116-118.

6. Омарбеков Т. Қазақстан тарихына және тарихнамасына ұлттық көзқарас. - Алматы: Қазақ Университеті, 2004. - 357 б.

7. Дахшлейгер Г.Ф. Историогафия советского Казахстана. - Алма-Ата., 1969. – 192 с.; Дулатова Д.И. Историография дореволюционного Казахстана. - Алма-Ата, 1983. – 190 с.; Дахшлейгер Г.Ф., Нурпеисов К. История крестьянства советского Казахстана. - Алма-Ата., 1985. – 247 с.

8. Мұхатова О. Тарихнама ғылымы: Теориялық-методологиялық негіздері және зерттеу үлгілері. - Алматы. 2009. -41-42 бб.

9. Сафаров Г.И. Колониальная революция. Опыт Туркестана. — Москва: Государственное издательство, 1921. — 148 с.

10. Төлебаев Т. Қазақстан тарихы мен тарихнамасының өзекті мәселелері. - Алматы, 2016. - 228 б.

11. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. Т.2. Москва: Русский язык, 1989. - 780 с.

12. Неру Дж. Открытие Индии. — М.: Издательство иностранной литературы, 1955. — 652, [24] с.

13. Козыбаев М.К. Избранные труды. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана. - Алматы: Ғылым, 2006. - 109-112 с.

14. Фризен Д.Я. Актуальные проблемы исследования аграрных отношений в Западном Казахстане XIX – начала XX века в историографии республики Казахстан // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики: сб. науч. ст. - Тамбов, 2012. № 9 (23): в 2-х ч. Ч. I.

15. Игибаев С.К. Историография истории Казахстана. – Алматы 2013. - 358 с.

16. Сактаганова З.Г., Абдрахманова К.К. Советская и современная и Казахстанская историография проблемы «Женщины Казахстана в годы Великой Отечественной войны» // Вестник Карагандинского Университета, №3(91), 2018. - 92 с.

КЕҢЕСТІК КЕЗЕҢ ТАРИХНАМАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚТЫҢ ӨТКЕН ТАРИХЫ ТУРАЛЫ НЕГІЗГІ ТҰЖЫРЫМДАР

Аңдатпа

Бұл мақалада кеңестік тарихнаманың қазақ тарихына тигізген ықпалы жан-жақты қарастырылады. Кеңес кезеңіндегі тарихи зерттеулер төрт негізгі кезеңге бөлініп талданады: 1930-1950 жылдардың ортасы, 1950-1960 жылдар, 1960-1980 жылдар және 1980 жылдардан кейінгі қайта құру кезеңі. Зерттеуде әр кезеңнің өзіндік ерекшеліктері, идеологиялық ұстанымдары мен ғылыми еңбектерге қойылған цензура талданады. Кеңес билігі жүргізген тарихнамалық саясаттың нәтижесінде қазақ тарихына қатысты зерттеулерде бұрмалаушылықтар орын алғаны анықталады. Сонымен қатар мақалада кеңестік биліктің тарихи зерттеулерге жасаған ықпалына ерекше мән беріледі. Кеңес дәуірінде тарих ғылымы коммунистік идеологияға негізделіп, тарихи деректердің объективті зерттелуіне шектеу қойылды. Патшалық Ресейдің отарлау саясаты мен қазақ ұлт-азаттық қозғалыстарының сипаты кеңестік кезеңде бұрмаланып көрсетілген. Қазақ халқының ұлттық бірегейлігіне нұқсан келтіретін идеологиялық шектеулер енгізіліп, ресми тарихнаманың біржақты ұстанымы қалыптасты.

Зерттеудің негізгі мақсаты – кеңестік тарихнаманың қазақ тарихын зерттеуге ықпалын талдау және тарихи еңбектердегі цензура мен идеологиялық шектеулерді көрсету болып табылады. Әр тарихи кезеңде қазақ тарихына қатысты зерттеулер қалай жүргізілді, қандай өзгерістер орын алды деген сұрақтарға жауап беріледі. Сонымен қатар, И.Сталин мен Л.Брежнев кезеңіндегі саясаттың тарихи дискурсты қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Қазақ ұлт-азаттық қозғалыстарының бұрмалануы, Ресей империясының отарлық саясатының ақталуы сияқты мәселелерге ерекше назар аударылады.

Зерттеу нәтижесінде кеңестік тарихнаманың социалистік идеология үстемдік еткенін, қазақ тарихын объективті түрде зерттеуге кедергілер болғанын көруге болады. Кеңестік билік мәдени ассимиляция мен орыстандыру үдерістерін негіздеп, ұлттық тарихты екінші кезекке ығыстырды. Қазіргі заманғы зерттеулерде бұл мәселелерге жаңаша көзқарас қажет екендігі, кеңестік тарихнаманың ықпалын қайта қарастырып, жаңа методологиялар мен кешенді зерттеу әдістерін енгізу қажеттілігі атап өтіледі.

Негізгі сөздер: кеңестік тарихнама, қазақ тарихы, идеология, тарихи көзқарас, мәдени ассимиляция.

ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПЦИИ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО КАЗАХСКОГО НАРОДА В СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Аннотация

В данной статье всесторонне рассматривается влияние советской историографии на изучение казахской истории. Исторические исследования советского периода анализируются в рамках четырех основных этапов: середина 1930–1950-х годов, 1950–1960-е годы, 1960–1980-е годы и период перестройки

после 1980-х годов. В исследовании рассматриваются особенности каждого периода, идеологические установки и цензура, наложенная на научные труды. Установлено, что в результате историографической политики советской власти исследования, касающиеся казахской истории, подвергались искажениям. Особое внимание в статье уделяется влиянию советской власти на исторические исследования. В советскую эпоху наука о прошлом основывалась на коммунистической идеологии, что накладывало ограничения на объективное изучение исторических данных. Политика колонизации Казахской степи со стороны Российской империи, а также казахские национально-освободительные движения в советский период были представлены в искаженном виде. Идеологические ограничения, наносящие ущерб национальной идентичности казахского народа, были узаконены, что привело к формированию однобокой официальной историографии.

Основная цель данного исследования — проанализировать влияние советской историографии на изучение казахской истории, а также выявить цензурные ограничения и идеологические установки, наложенные на исторические труды. Рассматривается, как проводились исследования казахской истории в разные периоды, какие изменения происходили в историографии. Кроме того, анализируется роль политических курсов И.Сталина и Л.Брежнева в формировании исторического дискурса. Особое внимание уделяется вопросам искажения истории казахского национально-освободительного движения и оправдания колониальной политики Российской империи.

Исследование показывает, что советская историография находилась под влиянием социалистической идеологии, что препятствовало объективному изучению казахской истории. Советская власть оправдывала процессы культурной ассимиляции и русификации, отодвигая национальную историю на второй план. В современных исследованиях подчеркивается необходимость пересмотра этих вопросов, критического анализа влияния советской историографии и внедрения новых методологических подходов и комплексных исследовательских методов.

Ключевые слова: советская историография, казахская история, идеология, историческая перспектива, культурная ассимиляция.

REFERENCES

1. Agaev E. Istoriografiya i istoricheskoe obrazovanie Turkskih respublik v ramkah sovetskoy ideologii: primer Azerbaydjana. [Historiography and Historical Education of the Turkic Republics within the Framework of Soviet Ideology: The Case of Azerbaijan] (neopublikovannaya doktorskaya dissertatsiya). - 2006. - 84 p. [in Russian].

2. Dialektikalyq jäne tarihi materializm. [Dialectical and Historical Materialism] - Almaty: Qazaqstan, 1972. – P. 184-186. [in Kazakh].

3. Jappasov J. XVI-XVIII ğğ. qazaq-orys qarym-qatynastarynyñ tarihnamasy. [Historiography of Kazakh–Russian Relations in the 16th–18th Centuries]. - Almaty, 2019. – 233 p. [in Kazakh].

4. Mahat D. Lenindık-stalindık ūlt saiasaty jäne qazaq zialylaryn quğyndau tarihynan. Täuelsız Qazaqstannyñ tarihyn zertteudıñ özektı mäseleleri ğylymi-tanymdyq maqalalar jinağy. [Leninist–Stalinist National Policy and the Repression of the Kazakh Intelligentsia]. - Astana Poligrafia, 2011. -123 p. [in Kazakh].

5. Takenov A. Professor Sanjar Asfendiyarov (1889-1938). [Professor Sanzhar Asfendiyarov (1889–1938)]. - Almaty: Sanat Publishing House, 1994. – P. 116-118. [in Russian].

6. Omarbekov T. Qazaqstan tarihyna jäne tarihnamasyna ūlttyq közqaras. A National View on the History and Historiography of Kazakhstan]. - Almaty: Qazaq Universitetı, 2004. - 357 p. [in Kazakh].

7. Dahshleyger G.F. Istoriogafiya sovetskogo Kazahstana. [Historiography of Soviet Kazakhstan]. - Alma-Ata., 1969. – 192 p.; Dulatova D.I. Istoriografiya dorevolyutsionnogo Kazahstana. [Historiography of Pre-revolutionary Kazakhstan]. - Aima-Ata, 1983. – 190 p.; Dahshleyger G.F., Nurpeisov K. Istoriya krestyanstva sovetskogo Kazahstana. [History of the Peasantry in Soviet Kazakhstan]. - Alma-Ata., 1985. – 247 p. [in Russian].

8. Mūhatova O. Tarihnama ğylymy: Teorialyq-metodologialyq negızderı jäne zertteu ülgıleri. [Historiography as a Science: Theoretical and Methodological Foundations and Research Models]. - Almaty. 2009. – P. 41-42. [in Kazakh].

9. Cafarov G.I. Kolonialnaya revolutsiya. Opyt Turkestana. [Colonial Revolution: The Turkestan Experience]. — Moskva: Gosudarstvennoe izdatelstvo, 1921. - 148 p. [in Russian].

10. Tölebaev T. Qazaqstan tarihy men tarihnamasynyñ özektı mäseleleri. [Topical Issues in the History and Historiography of Kazakhstan]. - Almaty, 2016. - 228 p. [in Kazakh].

11. Dal V. Tolkovyiy slovar zhivogo velikorusskogo yazyika. [Explanatory Dictionary of the Living Great Russian Language].- T.2. - Moskva: Russkii iyazyk, 1989. - 780 p. [in Russian].

12. Neru Dj. Otkrytie Indii. [The Discovery of India]. — Moskva.: Izdatelstvo inostrannoy literatury. 1955. — 652, [24] p. [in Russian].

13. Kozybaev M.K. Izbrannyie trudy. Problemyi metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazahstana. [Selected Works: Problems of Methodology, Historiography, and Source Studies of Kazakhstan's History]. - Almaty: Gylym, 2006. -109-112 p. [in Russian].

14. Frizen D.YA. Aktualnyie problemyi issledovaniya agrarnyh otnoshenii v Zapadnom Kazahstane XIX – nachala XX veka v istoriografii respubliki Kazahstan [Current Issues in the Study of Agrarian Relations in Western Kazakhstan in the 19th – early 20th Century in the Historiography of the Republic of Kazakhstan] // Istoricheskie, filosofskie, politicheskie i uridicheskie nauki, kulturologiya i iskusstvovedenie. Voprosyi teorii i praktiki: sb. nauch. st. - Tambov, 2012. № 9 (23): in 2 vol. Vol. I. [in Russian].

15. Igibaev S.K. Istoriografiya istorii Kazahstana. [Historiography of the History of Kazakhstan] – Almaty, 2013. 358 p. [in Russian].

16. Saktaganova Z.G., Abdrahmanova K.K. Sovetskaya i sovremennaya i Kazahstanskaya istoriografiya problemyi «Jenschinyi Kazahstana v godyi Velikoy Otechestvennoy voynyi» [Soviet and Contemporary Kazakh Historiography on the Issue of "Women of Kazakhstan during the Great Patriotic War"] // Vestnik Karagandinskogo Universiteta, №3(91), 2018. - 92 p. [in Russian].

Information about authors:

Tasilova Naziya – **corresponding author**, candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: tasnaz@mail.ru,

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9777-1893.

Baidavletova Madina – PhD, senior lecturer of the Department of History of Kazakhstan, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E -mail: madina.dosbergen@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0002-3847-7758

Информация об авторах:

Тасилова Назия Айтбаевна – **основной автор,** кандидат исторических наук, доцент кафедры история Казахстана Исторического факультета, Казахского национального университета им. аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: tasnaz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9777-1893

Байдавлетова Мадина – PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана исторического факультета Казахского национального университета имени аль-Фараби г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: madina.dosbergen@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3847-7758

Авторлар туралы мәлімет:

Тасилова Назия Айтбайқызы - **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Тарих факультеті Қазақстан тарихы кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E -mail: tasnaz@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9777-1893

Байдавлетова Мадина – PhD, аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: madina.dosbergen@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0002-3847-7758

ҒТАХР 03.01.09 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.06**
ОӘЖ 94(574)

Н.Н. Елкей [1*], Т.С. Садықов[1]

[1]Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: muzlife.nbek@mail.ru

ХАЙРЕТДИН БОЛҒАНБАЕВТЫҢ 1924 - 1928 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚЫЗЫЛЖАРДАҒЫ АҒАРТУШЫЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ (Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің материалдары бойынша)

Аңдатпа

Мақала тұлғатану бағытында жазылды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан Алаш зиялылар қауымы қазақ қоғамының дамуына елеулі өзгерістер әкелді. Алаш интеллигенция өкілдерінің саяси күрес алаңындағы басты мақсаты – ұлтты ұйыстыру, бейбіт жағдайда азаттығымызды айқындау, сол арқылы қазақтың рухани өміріндегі маңызды салалар – оқу-ағарту, ана тілі, дәстүр-салтымызды сақтау мәселелері тұрды. Мақалада Хайретдин Болғанбаевтың ағартушылық жолдағы қызметіне қатысты мәліметтер архив құжаттары негізінде баяндалады. Зерттеу мақсаты – ұлт зиялыларының қатарында тәуелсіздік жолында аянбай күрескен Алаштың көрнекті қайраткері Хайретдин Болғанбаевтың өмірі мен ағартушылық қызметін тарихи деректер негізінде зерделеу, ағартушылық жолдағы қызметін және Алаш зиялыларымен бірге жасаған қоғамдық-саяси еңбегін көрсету болып табылады. Нәтижесі ретінде архив қорларынан алынған деректер арқылы Хайретдин Болғанбаевтың Қызылжар қаласындағы оқытушылық қызметі туралы кеңінен зерттелді. Алаш қайраткерлері аңсаған халықтың сауатты болуы жолындағы қажырлы еңбегін атап өтуге болады. Қайраткердің өмірі қиындықтарға толы күрестер мен тартыстардың ортасында өтті. Дегенмен, өзінің қажырлы күрескерлігінің арқасында ұлт жолындағы еңбегін абыроймен атқарып, артында мол мұра қалдырған қоғам қайраткері ретінде тарихта ізі қалды.

Негізгі сөздер: Алаш, партия, халық, қозғалыс, қайраткер, саяси ойлар, тоталитарлық жүйе.

Кіріспе

Тәуелсіздік алған еліміздің саяси, рухани-мәдени дамуына негіз болатын халқымыздың сан ғасырлық тарихын зерттеу, сол тәуелсіздік жолында құрбан болған ұлт зиялыларының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметін зерделеу бүгінде өзекті мәселелердің бірі. Өткен ғасырдың аяғында тәуелсіздікке қол жеткізген сәттен бастап тарихымыз түлеп, тарихи тұлғаларымыздың есімдері тарихтың төрінен орын алды. XIX ғасырдың II жартысы - XX ғасырдың басында қалыптасқан Алаш интеллигенциясы тұсындағы қазақ қоғамына көз жіберсек, қазақ оқығандары өз ерік-жігерлерінің арқасында білім алып, түрлі саяси процесстерге қарамастан ұлттың бірігуі мен ұлттық идеяны қалыптастыру жолында бір кісідей жұмыла білді. Әсіресе, қазақ халқының рухани-мәдени өміріне тың серпіліс әкелген Алаш зиялыларының тәуелсіздік жылдары есімдері ақталып, тарихи әділ бағаларын алуы – тарихи әділдікті орнатудағы заңды құбылыс деуге болады.

Алаш зиялы қауымының арасынан Хайретдин Болғанбаевтың (1894-1937 жж.) алатын орны ерекше. Көпшілікке әлі де беймәлім алаштың көрнекті қайраткерінің өмірі мен саяси-қоғамдық қызмет жолы қасіретке толы болды. Баршамызға белгілі, Хайретдиндей тұлғаның кеңестік тарих беттерінде жалаң, саясат салдарынан біржақты баяндалуы ұлт тарихына жасалған қиянаттың айқын көрінісі еді. Кеңестік кезеңдегі тарихнамада ұлттық қозғалыстар мен саяси партиялар қатаң таптық көзқарас тұрғысынан сипатталып келді. Тоталитарлық режимнің кең құлаш жаюы - ұлттық сананың жаңғыруына кедергі болды. Бүгінде тәуелсіз еліміздің ғылым-білімі үшін тарихымызды ұлт мүддесі тұрғысынан қайта қарап, Қазақстанның шынайы тарихын жазуға мол мүмкіндік туды. Ғалымдардың зерттеулері, мемлекеттік бағдарламалар мен жобалардың нәтижесінде ұлт тарихына қатысты біраз дүниелердің маңыздылығы арта түсті. Мемлекет

басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың I отырысында сөйлеген сөзінде «Тағы бір маңызды жұмыс – бұл тарихи әділдік орнату. Бір кездері ұмытылып кеткен ұлт перзенттерінің есімін қайта жаңғыртуымыз керек. Ел тағдырын айқындаған тарихи оқиғаларға лайықты баға берген жөн. Соңғы екі жылда бұл бағытта көптеген жұмыс атқарылды. Ұлтымыздың көрнекті тұлғаларының есімі ардақталды. Тарихи даталар қалпына келтірілді. Осылайша, еліміздің шынайы шежіресі жазылып жатыр. Өткенге әділ баға берілмесе, жарқын болашақтан үміт күту қиын. Мұны терең түсінген абзал» [1] деген өзекті мәселе көтеруі Қазақстанның академиялық үлгідегі жаңа тарихын жазу мақсатында белгілі ғалымдар тобы мен Ғылым және жоғары білім министрлігіне берген үлкен жауапкершілікті міндет болды. Сол себепті де, Хайретдин Болғанбаевтың қоғамдық-саяси қызметін тарихи тұрғыда объективті бағалау бүгінгі отандық тұлғатану бағытының міндеті.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Отандық тарих ғылымында тұлғатану мәселесі бұған дейін де зерттеушілердің негізгі нысанына айналған. Зерттеуіміздегі Алаш қайраткерінің тарихи тұлғасын тануда бірқатар материалдарды қарастырып, басты бағытымызды архив қорындағы деректермен айқындай алдық. Себебі, аталған архив құжаттары мен жазылған еңбектер тарихи тұлғаны танып білуіміз үшін құндылығы өте жоғары.

Бүгінде алаш қайраткерінің өмірі мен шығармашылығы көпшілікке мәлім, дегенмен оның Қызылжар қаласындағы оқытушылық қызметіне қатысты жарияланбаған архивтік деректер анықталды. Аталған олқылықты толықтыру мақсатында Қызылжар қаласындағы мемлекеттік архивте ізденіс жұмыстары жүргізілді және мақаланың негізгі деректік базасын құрайды.

Қарастырылып отырған мақалада Хайретдин Болғанбаевтың Қызылжар қаласындағы оқытушылық қызметі баяндалады. Қайреткердің оқытушылық қызметін баяндауда Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві қорларынан табылған тарихи құжаттар кеңінен қолданылды. Мәселен, №1 қордан Х.Болғанбаевтың жеке парағы, № 2 қордан Петропавл (Қызылжар) қаласындағы педтехникумның жылдық есептері, оқытушылар туралы мәліметтер, хаттамалар және т.б. табылған көптеген архивтік құжаттар пайдаланылып, тақырыпқа сәйкес талданды. Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінің №1108 қорынан «Бостандық туы» газетінде баспа қызметкері ретінде жұмыс жасағандығын растайтын құжат табылды.

Деректер базасының тағы бір тобын жарияланған құжаттар мен материалдардың жинақтары құрады. Атап айтқанда, «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссия туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 ж. 24 қарашадағы №456 Жарлығын жүзеге асыру аясында дайындалған «Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар» [2] 12 томдық ұжымдық жинақтарында Хайретдин Болғанбаевқа қатысты құнды архивтік құжаттар кездеседі.

Алаш қайраткері Хайретдин Болғанбаев жөнінде жазылған бірқатар еңбектер бар. Әсіресе, тәуелсіздік алғаннан кейін тоталитарлық жүйенің құрбанына айналған Алаш қайраткері есімін көпшілікке танытуда зерттеулер жүргізген Т. Жұртбай «Ұраным Алаш» [3], Д. Қамзабекұлы «Болғанбаев Х. Шығармалары. Тағылымы» [4], «Иман күші» [5] сынды ғалымдардың еңбегі зор. Аталған ғалымдардың зерттеулері қайраткерді танып-білуге мол мүмкіндік туғызды. Бірақ, уақыт өткен сайын тарихи деректердің молайып, архивтік құжаттардың көптеп табылуы – тұлға жөніндегі тарихи білімді кеңейте түсті. Сондықтан, Хайретдин жөнінде жазылған еңбектердің қоғам үшін берері мол.

Бүгінде белгілі, Қызылжар қаласындағы оқытушылық қызметі туралы Қайролла Мұқановтың «Жумагали Тлеулин. Документальная биография» [6] атты еңбегінен кездестіруге болады. Аталған кітапта XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы алдыңғы қатарлы қазақ зиялыларының көрнекті өкілдерінің бірі Жұмағали Тілеулинге

арналғанымен, оқу-ағарту саласында Петропавл (Қызылжар) қаласында Ж. Тілеулинмен бірге оқытушылық қызмет атқарған Хайретдин Болғанбаевтың есімі құрметпен аталады.

Сонымен қатар, баспасөз беттерінде профессор Г.Қ. Мұқановаңың Қызылжардағы алаш қайраткерлері жөнінде жазған «Смағұл Сәдуақасов – Қызылжарда» [7] атты мақаласында Хайретдин Болғанбаев есімі ұлт зиялыларының қатарында аталып, білім мекемелеріндегі басшылық қызметі баяндалады. Мақаланы жазу барысында аталған еңбектерде айтылған ойлар мен ұстанымдар басшылыққа алынды.

Мақаланы жазу барысында басты ұстаным тарихилық, объективтілік және жүйелік принциптері болып табылады. Зерттеудегі негізгі әдістерді тұлғатану бағытының негізгі әдісі биографиялық және хронологиялық, салыстырмалы әдістер кеңінен қолданылды. Сонымен қатар, жеке тұлғаны зерттеу үшін микротарих тәсілі қолданылды. Бұл әдістің негізінде Х.Болғанбаевтың өмірі мен қызметін зерттей отырып (микротарих), XX ғасырдың басындағы ірі әлеуметтік-тарихи үрдістер (макротарих) туралы да білімді қалыптастырамыз. Алдымен биографиялық әдіс арқылы тұлғаның өмір жолына қатысты деректер сипатталып, хронологиялық әдіс бойынша қайраткердің оқытушылық қызметіне қатысты материалдар берілді. Зерттеу тақырыбын толық және жан-жақты қамту мақсатында жазба дереккөздері ретінде ғылыми басылымдар мен құжаттық жинақтардың материалдары пайдаланылды. Отандық ғалымдар мен зерттеушілердің тақырыпқа қатысты ғылыми еңбектерінің материалдарына сілтемелер жасалды. Жалпы, тұлғатану бағытындағы мәселелер ескеріліп, қайраткердің тарихи бейнесін толық суреттеуге мүмкіндік туды. Соның негізінде, тұлғаның тарихтағы орны, ағартушылық жолындағы қызметі айқындалды.

Нәтижелер және оларды талқылау

XX ғасырдың басында қазақ қоғамы жаңа өзгерістерге бет бұрды. XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан қазақ интеллигенциясының өкілдері қазақ даласына жаңа серпін әкелді. Сол кезеңдегі қазақ қоғамындағы ең өзекті мәселелердің бірі – оқу-ағарту жолын ізгілендіру жолына түскен қазақ оқығандары белсенді қызметтер атқарды. Алаш қозғалысының жетекшілері, Алаш үкіметі ұлттық мақсат-мүдделерге қатысты мәселелерді алға қойып, оларды шешудің жолдарын қарастырды. Ең басты мүдде – эволюция жолымен Қазақстанды өркениетті елдердің қатарына қосу болды.

«The Russian Revolution of 1905 served as a catalyst for activating movement among the Kazakh intelligentsia. After the revolution they began to publish their own newspapers (Serke, Qazaqstan, Qazaq, etc.) and magazines (Ai-qap and others), and to write many books. These publications helped integrate the Kazakh nation as an «imagined community», allowing many Kazakhs throughout the Russian Empire to read the same works and opinions of intellectuals and to share the same information» [8]. Жапониялық профессор Томохико Уяманың пікірінше, қазақ интеллигенциясының белсенді іс-әрекеттерінің пайда болуына 1905 жылғы орыс революциясы әсер етті. Сол уақыттағы жалпы қоғамдық ой мен ұлттық сананың дамуы жөнінде алаштанушы-ғалым Тұрсын Жұртбай «1905-1920 жылдардағы қазақ қайраткерлерінің мемлекеттік саясаты мен ішкі күресі – ұлт-азаттық қозғалыстың, тәуелсіз мемлекет құруға ұмтылған ұлттық күрестің алғашқы сатысы еді» [3. - 13] деп пікір білдіреді.

Кешегі Шоқан, Ыбырай салған ағартушылық бағытты дамытуда Алаш қайраткерлері үлкен рөл атқарды. Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы сынды ұлт зиялыларының қатарында қоғамдық-ағартушылық салада бірге қызмет атқарған Хайретдин Болғанбаевтың есімі әлі де көпке беймәлім.

Қоғам қайраткерінің өмір жолы туралы аз-кем дерек келтірсек, Ақмола уезінің тумасы Х. Болғанбаев алғашқы білімді ауыл мектебінен алады. Содан кейін Петропавл қаласындағы татар медресесін бітіріп, Мағжан Жұмабаевпен танысады. Жасынан көзі ашық, көкірегі ояу ол Орынбор қаласындағы «Хусаинияны» (алты жылдық мұғалімдік оқу

орны) аяқтайды. Хайретдин Болғанбаевтың нағыз азаматтық-қоғамдық көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен орта осы Орынбор қаласы болды. Осы қалада оқып жүріп Алаш қайраткерлері Ә.Бөкейханов, А.Байтұрсынұлының редакциясымен жарық көрген «Қазақ» газетіне алғаш өзінің ғылыми-публицистикалық бағыттағы мақаласын жаза бастайды. Алаш қайраткерлерінің қатарында Орынборда өткен қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына негіз болған I Жалпықазақ съездіне Ақмола облысынан, II Жалпықазақ съездіне әртүрлі қазақ ұйымдары атынан қатысады. М.Шоқай, С.Қожановпен бірге «Бірлік туы» газетін шығарады. Сонымен қатар, М.Шоқай, М.Тынышпаевпен бірлесе Түркістан автономиясын құруға белсенді қатысады. Қайраткерлік қырымен қатар, оқу-ағарту саласындағы оқытушылық қызметі Ташкент қаласындағы Қазақ педагогикалық курсында жалғасады. Қазақ тілінде оқулықтар шығару ісіне атсалысты. Петропавл қаласында губерниялық халық ағарту бөлімдерінде, жергілікті педтехникумда оқытушылық қызметтер жасады. «Контрреволюциялық топ» құрды деген айыппен 1928 және 1937 жылдары екі рет абақтыға қамалады. Екінші рет ұсталған 1937 жылы «халық жауы» ретінде атылды.

Жоғарыда атап өткендей, Хайретдин мен Мағжанның тағдыры ажырамас, екеуі де әдебиеттану мен публицистиканы ұнататын. «Алқа» әдеби ұйымын құру идеясын талқылау басталған кезде М.Жұмабаевтың бастамасымен (1924 жылдың соңы) Мәскеуде көптеген ұлттық әдебиетшілер, оның ішінде Мұхтар Әуезов те қолдау хатымен жауап қайтарды. Петропавлдан Ж.Тілеулин мен Ғали (Әли) Кемелов жауап берді, олармен 1926 жылдан бастап Хайретдин Қазпедтехникумда жұмыс істей бастаған еді. Болғанбаев ақмолалық «Алқа» идеясын қолдады [9].

Хайретдин Болғанбаевтың Қызылжар қаласындағы оқытушылық қызметі.

Хайретдин Болғанбаевтың «ұлтшыл» ретінде саяси қуғындауға түскен 1928 жылға дейінгі атқарған ағартушылық саласындағы қызметі туралы мәліметтер көп айтыла бермейді. Архивтік құжаттарға қарағанда Хайретдиннің 1924-1928 жылдары Петропавлда (Қызылжар), Ақмолада губерниялық халық ағарту бөлімі меңгерушісінің орынбасары, педтехникум мен кеңес партия мектебінің мұғалімі, кеңес партия мектебі оқу бөлімі меңгерушісі қызметтерін атқарғанын көреміз.

Бұл жөнінде Хайретдиннің 1937 жылдың 26 қыркүйегінде УГБ 4 бөлімінің қызметкеріне берген жауап алу хаттамасында Ақмола қаласынан Петропавл қаласына қызмет бабымен ауысқаны баяндалады. Хаттамада берілген мәліметке қарағанда, Хайретдинді 1924 жылдың соңында Губерниялық Атқару комитеті Губерниялық халыққа білім беру бөліміне жұмысқа іссапарға жіберу туралы ұйғарымы берілген. Петропавл қаласына келгеннен кейін оны Губерниялық халыққа білім беру бөлімі меңгерушісінің орынбасары етіп тағайындайды [2. – 332].

XX ғасырдың 20-шы жылдарының басында бүкіл ел бойынша, оның ішінде Ақмола облысының Петропавл уезінде (кейінірек губернияда) мұғалім кадрлары мәселесі өзекті болды. Осыған байланысты 1920 жылдың маусымында Қызылжар қаласында «Қызыл мұғалімдердің» («Красных учителей») қысқа мерзімді курстары ашылып, оның меңгерушісі Мағжан Жұмабаев болды. Алайда, бұл курстарда даярланған мұғалімдер жетіспеушілігінен кадр мәселесін шеше алмады. Оның үстіне үш ай бойы курс барысында алған білімдері аз болды. Дәл осындай жағдай елдің басқа да аймақтарында болды. Сондықтан, 1920 жылдың 16 маусымында РСФСР Халық Ағарту Комиссариаты Ағарту халық комиссариатының орынбасары М.Н. Покровский мен мұғалімдер даярлау бөлімінің меңгерушісі Левиннің бастамасымен «Үш жылдық педагогикалық курстар туралы Ережені» бекітеді [6. - 32].

Аталған «Ереже» негізінде Петропавл қаласында осындай үш жылдық педагогикалық курстар ашу жөнінде шешім қабылданады. Губерниялық халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі Кириковтың төрағалығымен өткен мәжіліс нәтижесінің қаулысымен келесі мәселелерді бекітті:

- Ұйымдастырушылық жұмыста тәжірибесі жеткілікті Тілеулин Жұмағали жолдас губерниялық педагогикалық курстар меңгерушісі болып тағайындалсын және смета құру, курстардың оқу бөлмелерін және жатаханаға орындар қарастыру, дәріс оқуға оқытушыларды іріктеп алу және т.б. сынды ұйымдастырушылық жұмыстарға 1 қазаннан бастап бірден кірісуі ұсынылсын.

- Курстарда дәріс оқуға Айбасов, Баржаксин, Болгамбаев, орыс тілінен Растулла жолдас шақырылсын. Бұлардың барлығы кеңес мекемелерінде қызмет етуіне байланысты, аталған жолдастарды сабақ беретін мезгілде басқа қызметтік міндеттерден босату туралы губерниялық атқару комитетіне өтініш жіберілсін.

- Курсқа қабылдау сынамалар 15 қараша айынан басталсын. Жұмыс орнынан қызметке жіберілгендер белгіленген мерзімнен кешіктірмей міндеттеріне кіріссін және осы мәселе жөнінде халыққа білім беру бөліміне хабарлама жіберілсін. Қазақ баспасөзі арқылы жергілікті қазақ халқына Петропавл қаласында үшжылдық педагогикалық курстар ұйымдастырылғаны туралы хабарлансын.

Төраға: В. Кириков, хатшы: С. Канюка.

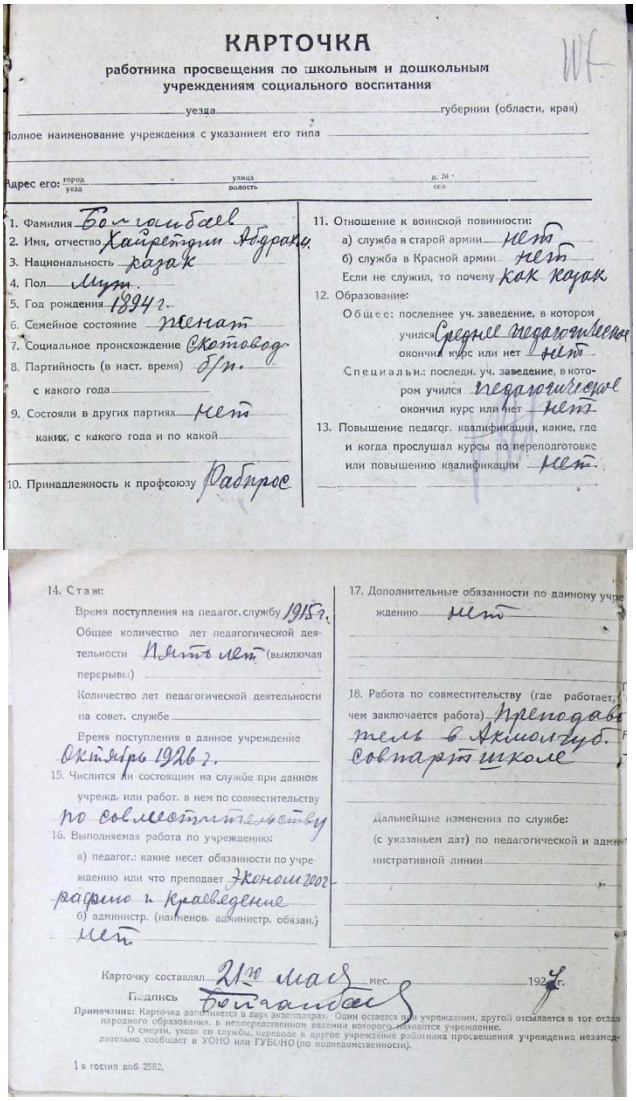
Кәсіптік білім беру комиссиясының бұл шешімі 1922 жылғы 10 қазандағы губерниялық халыққа білім беру бөлімі алқасының шешімімен бекітілген (№ 28 хаттама, 10.10.1922)» [6. – 33-34].

Хайретдин Болғанбаевтың Қызылжар қаласында алаш зиялыларымен бірге атқарған қоғамдық-ағартушылық қызметі жөнінде тарих ғылымдарының докторы Г.Мұқанова «Солтүстік Қазақстан» газетіне жазған мақаласында төмендегідей мәлімет келтіреді. Хайретдин Болғанбаев 1924 жылы Петропавлда, 1925 жылы Ақмола губерниялық халық ағарту бөлімінің меңгерушісі болды. Зиялы қауым өкілдері Ахмет Байтұрсыновпен, Әлихан Бөкейхановпен, Мұстафа Шоқаймен, Ахмет-Заки Валидимен жақсы таныс Хайретдиннің оқу-ағарту саласындағы қызметін сипаттай келе ғалым «...Халықтық білім беру жүйесін дарынды үш басшы: Темірбеков – Болғанбаев – Сәдуақасов басқарған кезеңде Ақмола облысының кадрлары өздерінің кәсіби деңгейін ел астанасында шыңдау мүмкіндігіне ие болды. Атап айтсақ, Ахмет-Уәли Гусманов, Шарипа Ақбердина, Нұрмұхамет Жамшин 1925 жылы Мәскеуде білімдерін толықтырды. Хайретдин Болғанбаев бірбеткей және аса білімді адам болған» [7. - 3] деп «дарынды басшының» тұлғалық қасиетіне тоқталады.

1925 жылғы Ақмола губерниясы, Петропавл қаласы бойынша анықтамалық жинақта Хайретдиннің Ақмола губерниялық халық ағарту бөлімінің әкімшілік-ұйымдастырушылық бөлімінде меңгеруші қызметін атқарғандығы жөнінде мәлімет берілген. Аталған Ақмола губерниялық халық ағарту бөлімі 1919 жылы 5 қарашада ұйымдастырылып (алғашында Уездік халыққа білім беру бөлімі), кейін 1921 жылы Губерниялық халық ағарту бөлімі болып қайта құрылды. Губерниялық халық ағарту бөлімінің мақсаты мен міндеттеріне кірді: мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балаларға білім беру, жасөспірімдерге кәсіптік білім беру және ересектерге мектептен тыс білім беру. ГубОНО аппаратының штаты 36 адамнан тұрды және 4 бөлімді құрады: 1) әкімшілік-ұйымдастырушылық, 2) губерниялық әлеуметтік тәрбие, 3) губерниялық кәсіби білім беру, 4) губерниялық саяси ағарту бөлімі [10].

Хайретдин Болғанбаев Петропавл қаласындағы (Қызылжар) педтехникумда жұмыс жасаған 1924-1928 жылдары оқу-ағарту жолындағы қызметі барысында білім алушыларға төмендегі пәндер бойынша сабақ жүргізді. 1924-1925 оқу жылы «Қоғамтану» [11], 1926-1927 оқу жылы «Экономикалық география» [12], 1927-1928 оқу жылы «Өлкетану» [13] пәндерін жүргізіп, сабақтарына үлкен жауапкершілікпен қарады. Қазақ педтехникумының 1926-1927 оқу жылғы жылдық есебінде Х.Болғанбаев жүргізген сабақтарына қатысты жақсы мінездеме берілген: «...Из обществоведческих дисциплин нормально велись только экономическая география и краеведение преподавателем Болгамбаевым» [14].

Архив құжаттарының арасынан Хайретдин Болғанбаевтың мектеп және мектепке дейінгі әлеуметтік білім беру мекемелерінде білім беру қызметкері ретінде жұмыс жасағандығы туралы қызметкер картасы табылды. 1927 жылдың 21 мамырында Хайретдиннің өз қолымен толтырылған карточкада «Педагогикалық қызметке кіріскен уақыты - 1915 жыл» деп көрсетілген [15] (Сурет 1).

КАРТОЧКА

работника просвещения по школьным и дошкольным учреждениям социального воспитания

уезда губернии (области, края)

Полное наименование учреждения с указанием его типа

Адрес его: город, уезд, улица, волость, д. №, сел

1. Фамилия Болганбаев
2. Имя, отчество Хайретдин Абдрах.
3. Национальность казак
4. Пол муж.
5. Год рождения 1894 г.
6. Семейное состояние женат
7. Социальное происхождение скотовод
8. Партийность (в наст. время) б/п.
с какого года
9. Состояли в других партиях нет
каких, с какого года и по какой
10. Принадлежность к профсоюзу Рабпрос

11. Отношение к воинской повинности:
а) служба в старой армии нет
б) служба в Красной армии нет
Если не служил, то почему как кулак
12. Образование:
Общее: последнее уч. заведение, в котором учился Среднее педагогическое
окончил курс или нет нет
Специальн.: последн. уч. заведение, в котором учился педагогическое
окончил курс или нет нет
13. Повышение педагог. квалификации, какие, где и когда прослушал курсы по переподготовке или повышению квалификации нет

14. Стаж:
Время поступления на педагог. службу 1915 г.
Общее количество лет педагогической деятельности 14 лет (выключая перерывы)
Количество лет педагогической деятельности на совет. службе
Время поступления в данное учреждение Октябрь 1926 г.
15. Числится ли состоящим на службе при данном учрежд. или работ. в нем по совместительству по совместительству
16. Выполняемая работа по учреждению:
а) педагог.: какие несет обязанности по учреждению или что преподает Экономгеог. работа и краеведение
б) администр. (наименов. администр. обязан.) нет

17. Дополнительные обязанности по данному учреждению нет

18. Работа по совместительству (где работает, чем заключается работа) Преподаватель в Акмолгуб. совпарт школе

Дальнейшие изменения по службе: (с указаньем дат) по педагогической и административной линии

Карточку составлял 21-го мая мес. 192 г.
Подпись Болганбаев

Примечание: Карточка заполняется в двух экземплярах. Один остается в учреждении, другой отсылается в тот отдел народного образования, в непосредственном ведении которого находится учреждение.
О смерти, уходе со службы, переводе в другое учреждение работника просвещения учреждение незамедлительно сообщает в УОНО или ГУБОНО (по подведомственности).

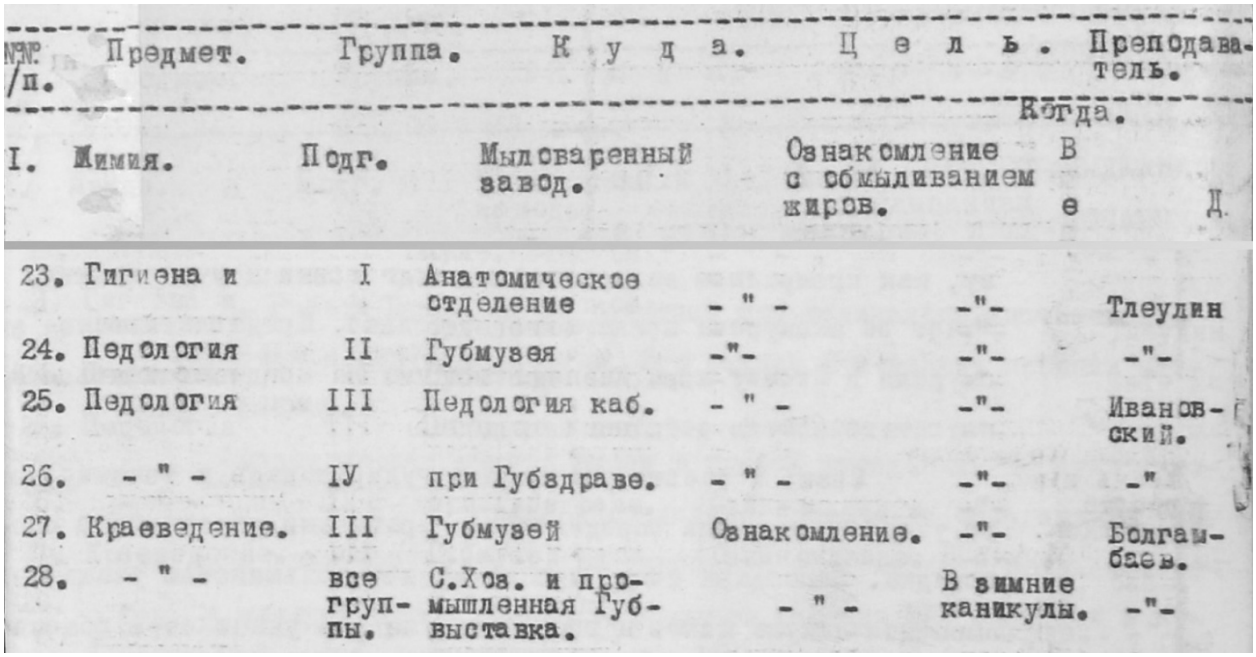
1 в гостип дпб 2582.

Сурет 1- СҚМА, 2-қ. 1-т. 415-іс. 117 п., 117 қайырма-п.
Ескерту: Авторлар зерттеуінен

Хайретдиннің ғұмырбаяны бойынша 1915 жылға дейін ол Орынбор қаласында білім алып, ауыл балаларына сабақ берді. Бұл жөнінде алаштанушы-ғалым Д. Қамзабекұлы зерттеуінде сипаттайды: «1912 жылы Орынборға барып, мұсылман демеушілігімен (вакуф стипендиясымен) «Хусаиния» (Хасение) медресесіне түседі. Жаз айларында 1913 жылы Түркістан жағында, ал 1914 жылы Торғай облысы, Ақтөбе уезі, Бөрте болысында ауқаттыларға жалданып, бала оқытады» [5. - 6]. Оның оқытушылық жолға түсудегі алғашқы қадамы осылай басталса керек.

1927-1928 оқу жылындағы Петропавл қазақ педтехникумының жылдық есебінде пән бойынша оқу бағдарламаларын өту барысында түрлі мекемелер мен өндіруші кәсіпорындарда (ауылшаруашылық қоймалары, диірмендер, электр станциясы, музей, Губерниялық халық ағарту бөлімі, мектептер және т.б.) экскурсия ұйымдастырылды.

Экскурсияның оқу бағдарламаларымен байланысынан туындайтын тәрбиелік мәнімен қатар, оқушыларды жергілікті табиғи және жергілікті өндірістермен таныстырудың негізі өлкетану сипатында болды. «Өлкетану» пәнінен Хайретдин Болғанбаев губерниялық музейде экскурсия жұмыстарын ұйымдастырады [16] (Сурет 2).

№№ п/п.	Предмет.	Группа.	К у д а.	Ц е л ь.	Преподаватель.
				Когда.	
I.	Химия.	Подг.	Мыловаренный завод.	Ознакомление с обмыливанием жиров. В е	Д.
23.	Гигиена и	I	Анатомическое отделение	- " - -"-	Тлеулин
24.	Педология	II	Губмузея	-"- -"-	-"-
25.	Педология	III	Педология каб.	- " - -"-	Ивановский.
26.	- " -	IУ	при Губздраве.	- " - -"-	-"
27.	Краеведение.	III	Губмузей	Ознакомление. -"-	Болгамбаев.
28.	- " -	все группы.	С.Хоз. и промышленная Губвыставка.	- " - В зимние каникулы.	-"-

Сурет 2 - СҚМА, 2-қ. 1-т. 493-іс. 20 қайырма-п.
Ескерту: Авторлар зерттеуінен

Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінен Петропавл қаласындағы қазақ педагогикалық техникумын бітіруші түлектердің біліктілік жұмыстарын талқылау бойынша комиссия жұмысының хаттамасының көшірмесі алынды. Тілепбергенов, Мажикеев және оқытушылар, бітіруші оқушылардың жұмыстарына жетекшілік еткен Тілеулин, Серкебаев, Ивановский, Бугров және Болғанбаев қатысқан Петропавлдағы педтехникум жанындағы Біліктілік жөніндегі комиссия отырысының жұмысы баяндалады. Күн тәртібінде «Біліктілік жұмыстарын талқылау және оларды бітірушілердің біліктілігі негізінде тағайындау» мәселесі қойылған комиссия отырысының 1928 жылғы 28 мамырындағы №10 хаттамасында [17] оқытушы Х.Болғанбаевтың оқушының бітіру жұмысына берген пікірі сипатталады.

Хайретдин Болғанбаев жетекшілігіндегі Қажым Жарқыновтың «Краеведческая работа учителя в школе I ст.» атты жұмысына «...Благодаря начитанности автор с работой справился вполне. Отсутствил соответствующей литературыне дали возможности автору написаний о применений программы к местным условиям. В общем и цель работа м.б. признана удовлетворительной. Комиссия постановили признаний т. Жаркинова Х. достойным квалификации» [18] деп пікірін білдіреді.

Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архивында Халыққа білім беру бойынша Ақмола губерниялық бөлімінің жұмыстарының есебі жинақталған №2 қордың 493 іс «Годовой отчет Петропавловского Казахского Педтехникума за 1927/28 год и списки окончивших техникума, списки и сведения о преподавательском составе и курсантов» атты құжатта оқытушы Хайретдин Болғанбаевтың есімі кездеседі. Мәселен, Петропавл қаласындағы жергілікті Қазақ педтехникумның 1928 жылдың 15 маусымындағы оқытушылар туралы мәліметіне қарағанда Хайретдин Болғанбаев жөнінде төмендегідей дерек берілген.

«**Фамилия, Имя, Отчество** - Болгамбаев Хайретден;

Занимаемая жолжность – преподаватель;

Партийность – беспартийный;

Образовательный ценз. - окончил мусульманскую педагогическую учебную заведению в Оренбурге в 1915 г.;

Практический стаж (где, в каких должностях и предприятиях)–преподаватель в Казинст. в Ташкенте. На курсах в Оренбурге. С 1926 г. Казпедтехникуме.

Педагогический стаж: 8 л.

Сколько лет в настоящем уч.завед.: 2

Национальность: Казах

Сколько имеет уроков и каких предметах: Экономическая география и Краеведение

Сколько имеет практических занятий: 6» [19].

Хайретдин Болғанбаевтың газет саласындағы қызметі

Хайретдиннің баспасөз саласындағы қызметі алғаш «Қазақ» газетінен басталып, «Бірлік туы», «Бостандық туы» сынды газеттерде жалғасын тапты. Ол өз мамандығын әр кезде «мұғалім және газет қызметкері» деп көрсеткен. Хайретдин 1917 жылға дейін де, 1917-1919 жылдар аралығында да «мұғалім және журналист» болғанын жазады [4. - 172]. Қазақ қоғамында орын алған мәселелер Хайретдиннің қаламгерлік қызметінен тыс қалған жоқ. Ағартушылық қызметпен қатар, баспа саласындағы еңбек жолы Солтүстік Қазақстан жерінде шыққан «Бостандык туы» газетімен тығыз байланысты. Бұл жөнінде тарихшы-ғалым Г. Мұқановаңың мақаласында «...1920 жылдары Петропавлда қызмет істеген мектеп мұғалімдері мен кәсіптік-техникалық білім беру мекемелері қызметкерлерінің көпшілігі оқытушылық қызметін публицистикамен ұштастырып, газетке мақала жазып тұратын. “Бостандық туы” мен “Мир труда” газеттерінде Бибатыр Ержановтың, Бірмұхамед Айбасовтың, Сабыр Айтқожиннің, Бекмұхамет Серкебаевтың, Кәрібоз Шектібаевтың, Хайретдин Болғанбаевтың, Сейітбаттал Мұстафиннің, Кәрім Сәтбаевтың очерктері жиі жарияланатын. Олардың көбі “Қыран”, “Көз”, “Көрген” сияқты лақап аттармен басылды» [7. - 3] деп дерек келтіреді. Өкінішке орай, бұл газет төңірегі бойынша қызметіне қатысты мәліметтер тым аз.

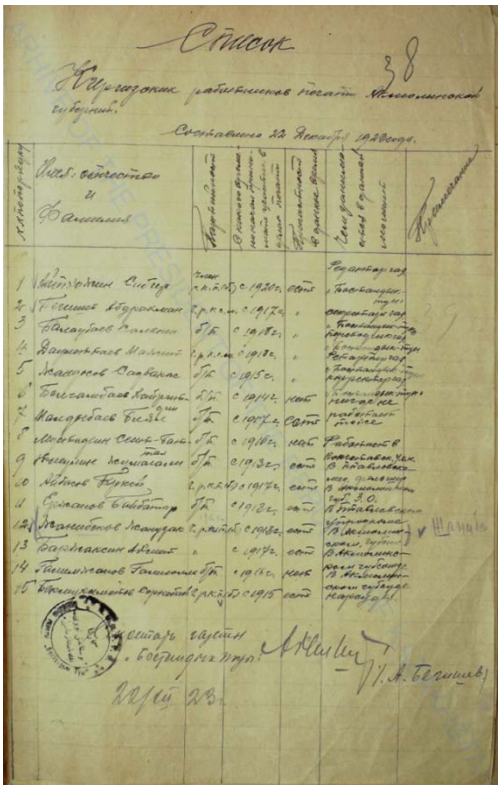
«Бостандық туы» газетінің тарихы сонау XX ғасырдың 20-жылдары Омбы қаласында «Кедей сөзі» болып шықты. Газет дүниеге келген кезең оңай болмады. Халық шаруашылығы күйзелісте болды. Сонымен қатар, газеттің өзі зор қиыншылықтармен шығып тұрды. Ұлт кадрлары жетіспеді, полиграфиялық база нашар болды. Тіпті редакцияның үйі де болмады. Қызметкерлер өз ошағының басында отырып істеді. Кейін «Кедей сөзі» 1921 жылы 14 наурыздан Петропавл (Қызылжар) қаласына ауыстырылып, «Бостандық туы» деген жаңа атпен Ақмола губерниялық комитетінің газеті болып шыға бастады. Бұл тұста да баспа үлкен қиыншылықтарға кездесті. Ешқандай баспа машиналары болмады, барлық жұмыс қолмен істелді [20].

Ғалым Зарқын Тайшыбайдың басылым атауының «Кедей сөзінен» «Бостандық туына» алмастырылуы туралы «Кедей сөзі» – белгілі дәрежеде аясы тар ұғым, тұтас халықты бай және кедей деп бөлген таптық ұстанымның жемісі. Ал «Бостандық туы» тұтас қазақ ұлтының отарлық езгіден құтылып, тәуелсіздік, бостандық алғанын, алмаса да сол мақсатқа ұмтылғанын көрсететін жалпы адамзаттық түсінікті бейнелейді» [21] деп баяндайды.

Хайретдиннің «Бостандық туы» газетіндегі қызметі жөнінде Қазақстан Республикасы Президентінің Архивінен тарихи құжат кездесті. Аталған мұрағат құжатында «Бостандық туы» газетінің 1923 жылғы 22 желтоқсаны күні құрастырылған Ақмола губерниясы қырғыз (қазақ – авт.) баспа қызметкерлерінің тізімінде Хайретдин есімі кездеседі. Тізімдегі мәліметке қарағанда:

«**6. Ф.И.О.:** Балгамбаев Хайритдин.
Партейность: б/п.
В какого времени начал принимать участие в делах печати: с 1914 г.
Причастность в данные время: нет
Чем занимается в данный момент: нигде не работает».

Құжат соңында «Секретарь газета «Бостандык туы» / А. Бегишев» деп қол қойылған [22] (Сурет 3).

Сурет 3 - ҚР ПА, 139-қ. 1-т. 1108-іс. 38 п.

Ескерту: Авторлар зерттеуінен

Архивтік құжатта берілген мәліметтен, Хайретдиннің баспа ісіне 1914 жылдан бастап келгендігін көреміз. Ал, қазіргі уақытта (1923 жылы құрастырылған тізім бойынша) жұмыс жасамайтындығы баяндалады. Хайретдиннің ғұмырбаян беттерінен 1922-1924 жылдардағы қызметіне қатысты мәліметтер көмескі. Академик Д. Қамзабекұлы бұл жөнінде өз зерттеуінде «1922-1924 жылдары ашаршылықтан халықты құтқарамыз деп түрлі шара ұйымдастырған Ж.Аймауытұлының, М.Дулатұлының әрекетін әсіре большевиктер бұрмалап көрсетіп, «қылмыстық іске» бұйдаламақ болған. Хайретдин «жасыруында» осындай сыр бар сияқты...» [5. - 8] деп мәлімет береді. Расында, ашаршылық кезінде әр өңірде ұйымдастырылған іс-шаралардың басында қазақ зиялылары жүрді. Мәселен, тарихшы З.Қабылдиновтің келтірген мәліметке қарағанда, 1921-1922 жылдары ашаршылыққа ұшырағандарға көмек көрсету мақсатында Ақмола өңірінде арнайы кездік комиссия құрылады. Арнайы қор құрылғанмен, ол дұрыс жинақталмады. Басты себеп, өлкеде азық-түлік салығын салу науқаны белсенді жүріп жатты. 1922 жылы шілдеде бірқатар мүшелерін Ақмола облысының басқа уездеріне жібергендігінен комиссияның алғашқы құрамы өзгертіледі. Комиссия құрамына уезд басқармасының әртүрлі бөлімшелерінен Сухомлинов, Когутенко, Алеев, Демихов, Абубакиров, Тележанов, Болғанбаев секілді жауапты қызметкерлер кіреді. Осы құрамдағы комиссия тез арада Ақмолада – 8, Ақмола уезі бойынша 2 балалар үйін ашады [23].

Сонымен қатар, аталған архив құжатында берілген газет қызметкерлерінің қатарында Сабыр Айтхожин (тұңғыш қазақ журналистерінің бірі), Әбдірахман Бегішев (газет хатшысы), Сәлкен Балаубаев (қазақ тілінің маманы, ағартушы), Мәжит Дәулетбаев (ақын-жазушы), Сәдуақас Жандосов (газет бөлім меңгерушісі), Біләл Малдыбаев (жазушы, Алаш қайраткері), Сейіт-Баттал Мұстафин (ағартушы-ұстаз), Жұмағали Тлеулин (дәрігер, Алаш қайраткері), Байбатыр Ержанов (ақын, ұстаз), Жанұзақ Жәнібеков (Алаш қайраткері), Ахмет Баржақсин (аудармашы, қоғам қайраткері), Ғалиолла Ғалымжанов (ақын), Бекмұхамед Серкебаев (КСРО Халық әртісі Ермек Серкебаевтың әкесі) сынды тарихи тұлғаларымыздың есімдері аталады.

Орынбор қаласынан бастау алған алаш қайраткерінің ағартушылық-қоғамдық қызметі Қызылжар қаласында жалғасын тауып, зиялы қауыммен бірлесе ұлт мүддесі үшін атқарған қызметін жоғары бағалауға лайық.

Қорытынды

«Ұлт санаткерінің ойшылдық-зерделіліктен, мейірім-шарапаттан, рақым-құштарлықтан туындаған түйінді ой-пікірлері, елдің есеюі, көркеюі жолындағы ардақты істері, ағартушылық қызметі – ұлт руханияты тарихындағы айрықша бір құбылыс, өзгеше бір әлем» [24] деп белгілі ғалым С.Негимовтің «Шоқайдан - алғыс, Мағжаннан мақтау алған Хайретдин Болғанбаев» деген мақаласынан қоғам қайраткерінің жарқын істерін жоғары бағалағанын көруге болады.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың көрнекті ағартушысыЫ.Алтынсарин тұңғыш қазақ мектебін ашқан кезде оның зор қуанышпен шығыс зерттеушісі Н.Ильминскийге жазған хатында «Осы жылдың 8-ші қаңтары күні аңсаған ісіміз орындалып, мектеп ашылды. Оған 14 қазақ баласы қабылданды. Мен балаларды оқытуға, қойға шапқан аш қасқырдай қызу кірістім» деген еді. Расында қазақ балаларының білім алып, сауатты болуы қазақ оқығандарының арманы болатын.

1913-1914 жылдары «Қазақ» газетінде жарияланған Хайретдиннің «Медресе Хасениеде қазақ балалары» атты мақаласында «Медресе Хасениеде оқушы қазақ балаларының саны жылдан жылға көбейіп келеді. Мұнан 3 жыл бұрын біреу-екеуден артпаған екен, былтыр 7 қазақ баласы болды. Енді биыл былтырғыдан екі есе артық. Осы күні барлығы 13-ке жетті» деп қазақ балаларының оқу-білімге деген ынтасының артқанын баяндайды. Қазақтың білімді болуы, сауаттылыққа ұмтылуы сол уақыттағы қазақ қоғамының әлеуетін көрсетті. Бүгінде алаш қайраткерлерінің үйреткен оқу-білімі, жазған оқулықтары өзекті. Сондықтан, ұлттың интеллектуалды деңгейінің жоғары болуы – қазіргі жаһандану кезеңіндегі ең басты бағыт. Сөздің соңы, XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының халқымыздың беделін ұлт ретінде көтеру және өзін-өзі басқаратын дербес мемлекетке айналдыру жолындағы мақсат-міндеттері бүгінде орындалып, еліміз тәуелсіздікке қол жеткізді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық құрылтайдың I отырысында сөйлеген сөзі. 2022 жылғы 16 маусым. [Электронды ресурс] - URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-i-otyrysynda-soylegen-sozi-165458 (Қаралу уақыты: 05.12.2023)

2 «Алашорда ісі. 1920-1940 жж. Құжаттар мен материалдар». 5-том. «Алашорда үкіметі мүшелері мен осы ұстанымдағы тұлғаларды жою шаралары. 1933-1938 жж.» /Құраст.: М. Қойгелдиев, Х. Әбжанов, Г. Нұрымбетова, З. Мырзатаева, Ж. Өзбеков. Алматы: Kitap, 2023. – 532 б., сур. 16 б.

3 Жұртбай Т. Ұраным Алаш. – Алматы: «Ел-шежіре», 2008. – 472 б.

4 Болғанбаев Х. Шығармалары. Тағылымы / жалпы ред.басқ. Д.Қамзабекұлы. – Астана: «Парасат Әлемі», 2005. – 256 б.

5 Иман күші. Болғанбай Х. (құрастырып және жалпы ред. басқарған проф. Д.Қамзабекұлы). – Алматы: «Арыс», 2009. – 288 б.

6 Муканов К. Жумагали Тлеулин. Документальная биография. – Алматы: «Жибек жолы», 2005. – 216 с.

7 Мұқанова Г. Смағұл Сәдуақасов ¬ Қызылжарда //Солтүстік Қазақстан. - 2019. - 7 қараша.

8 Tomohikou Yama. The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century. 2000. P.70-99.

9 Имена в Истории. Северный Казахстан: сб. ист.-биогр.очерков. – Петропавловск: «Северный Казахстан», 2020. Т.12. – 280 с.

10 Справочник по г. Петропавловску Акмолинской губернии на 1925 год. Издание «Мир труда». 1925. – 72 с.

11 Солтүстік Қазақстан мемлекеттік архиві (Бұдан былай СҚМА). 2-қ. 1-т. 377-іс. 107 п.

12 СҚМА. 2-қ. 1-т. 415-іс. 37 п.

13 СҚМА. 2-қ. 1-т. 493-іс. 21 п.

14 СҚМА. 2-қ. 1-т. 415-іс. 54 п.

15 СҚМА. 2-қ. 1-т. 415-іс. 117 п., 117 қайырма-п.

16 СҚМА. 2-қ. 1-т. 493-іс. 20 қайырма-п.

17 СҚМА. 2-қ. 1-т. 493-іс. 11-п.

18 СҚМА. 2-қ. 1-т. 493-іс. 11-қайырма п.

19 СҚМА. 2-қ. 1-т. 493-іс. 2 п.

20 Қожакеев Т. Жыл құстары. – Алматы: Қазақстан, 1991. – 240 б.

21 Тайшыбай З. Ақмола қазағы көрген алғашқы басылым //Астана ақшамы. №120, 12.10.2021. – 9 б.

22 Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві. 139-қ. 1-т. 1108-іс. 38 п.

23 Қабылдинов З. Ақмола өңіріндегі ашаршылық //Астана ақшамы, Маусым 5, 2018 ж. [Электронды ресурс]. URL: https://astana-akshamy.kz/63324-2/ (Қаралу уақыты: 05.12.2024)

24 Негимов С. Шоқайдан - алғыс, Мағжаннан мақтау алған Хайретдин Болғанбаев. Жұлдыз. - № 9. - 2006. – Б.180-182.

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ХАЙРЕТДИНА БОЛГАНБАЕВА В КЫЗЫЛЖАРЕ 1924-1928 ГГ. (по материалам Северо-Казахстанского государственного архива)

Аннотация

Статья написана в направлении по исследованию и изучению личности. Сформировавшаяся в конце XIX-начале XX века алашская интеллигенция внесла существенные изменения в развитие казахского общества. Главная цель представителей алашской интеллигенции на полях политической борьбы – консолидация нации, определение свободы в мирной обстановке, тем самым встали важные сферы духовной жизни казахов – учебно-просветительская, родная речь, сохранение традиций и обычаев. В статье излагаются сведения, касающиеся деятельности Хайретдина Болганбаева на просветительском пути, на основе архивных документов. Целью исследования является изучение исторических данных из жизни и просветительской деятельности видного деятеля Алаша Хайретдина Болганбаева, который неустанно боролся за независимость в рядах интеллигенции нации, а также демонстрация деятельности на пути к просветительству и общественно-политических заслуг алашской интеллигенции. Посредством данных из архивных фондов широко изучалась преподавательская деятельность Хайретдина Болганбаева в г. Кызылжар. Можно отметить упорный труд деятелей Алаша на пути к тому, чтобы народ был грамотным. Жизнь деятеля прошла в разгар борьбы, наполненных трудностями. Тем не менее, благодаря своей упорной борьбе, он оставил свой след в истории как общественный деятель, достойно выполняющий свой труд на пути нации и оставивший после себя богатое наследие.

Ключевые слова: Алаш, партия, народ, движение, деятель, политические соображения, тоталитарный режим.

EDUCATIONAL ACTIVITIES OF KHAYRETDIN BOLGANBAYEV IN KYZYLZHAR IN 1924-1928 (based on the materials of the North Kazakhstan State Archive)

Abstract

The article was written in the direction of research and study of personality. The Alash intelligentsia, formed in the late 19th - early 20th century, made significant changes in the development of the Kazakh society. The main goal of the representatives of the Alash intelligentsia on the fields of political struggle is the consolidation of the nation, the definition of freedom in a peaceful environment, thereby important spheres of the spiritual life of the

Kazakhs arose – educational, native language, preservation of traditions and customs. The article describes the activities of Khayretdin Bolganbayev on the educational path, based on archival documents. The purpose of the research is to study based on historical data, the life and educational activities of the prominent figure of Alash movement Khayretdin Bolganbayev who tirelessly fought for independence in the ranks of the intelligentsia of the nation, as well as to demonstrate activities on the way to enlightenment and socio-political merits of the Alash intelligentsia. According to archival data, the teaching activities of Khayretdin Bolganbayev in Kyzylzhar were widely studied. It is possible to note the hard work of the leaders of Alash on the way to ensure that the people were literate. His life was spent amid struggle and fight, filled with difficulties. Nevertheless, thanks to his persistent struggle, he left his mark in history as a public figure who worthily performed his work on the path of the nation and left behind a rich legacy.

Keywords: Alash, party, people, movement, activist, political considerations, totalitarian regime.

REFERENCES

1 Memleket basshysy Qasym-Jomart Toqaevtyń Ulttyq quryltaıdyń I otyrysynda sóılegen sózi [Speech of the head of state Kassym-Jomart Tokayev at the first meeting of the National kurultai.]. 2022 jylǵy 16 maýsym. [Elektrondy resýrs]. URL: https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kuryltaydyn-i-otyrysynda-soylegen-sozi-165458 Qaralǵan ýaqyty: 05.12.2023 [in Kazakh]

2 «Alaşorda ısı. 1920-1940 jj. Qūjattar men materialdar» [The Alashorda case. 1920s-1940s Documents and materials]. (2023). 5-tom. «Alashorda úkimeti músheleri men osy ustanymdaǵy tulǵalardy joıý sharalary. 1933-1938 jj.» /Qurast.: M. Qoıgeldıev, H. Ábjanov, G. Nurymbetova, Z. Myrzataeva, J. Ózbekov. Almaty: Kitap, 2023. – 532 b., sýr. 16 b. [in Russian]

3 Zhurtbai T. (2008). Uranym Alash [My motto is Alash]. – Almaty: «El-shezhire». – 472 p. [in Kazakh]

4 Bolganbaev H. (2005) Shygarmalary. Tagylymy [Works. Training] / zhalpy red.bask. D.Kamzabekuly. – Astana: «Parasat Alemi». – 256 p. [in Kazakh]

5 Iman kushi. (2009). Bolganbai H. [The power of faith. Bolganbai H.] (kurastyryp zhane zhalpy red.baskargan prof. D. Kamzabekuly). – Almaty: «Arys». – 288 p. [in Kazakh]

6 Mukanov K. (2005). Zhumagali Tleulin. Dokumental'naya biografiya [Zhumagali Tleulin. Documentary biography]. – Almaty: «Zhibek zholy». – 216 p. [in Russian]

7 Mukanova G. Smagul Saduakasov – Kyzylzharda [Smagul Sadvakassov in Kyzylzhar]. //Soltüstık Qazaqstan. 2019. 7 qaraşa. [in Kazakh]

8 Tomohikou Yama (2000) The Geography of Civilizations: A Spatial Analysis of the Kazakh Intelligentsia's Activities, from the Mid-Nineteenth to the Early Twentieth Century. P. 70-99. [in English]

9 Imena v Istorii. (2020). Severnyj Kazahstan [Names in History. North Kazakhstan]: sb. ist.-biogr.ocherkov. – Petropavlovsk: «Severnyj Kazahstan». T.12. – 280 p. [in Russian]

10 Spravochnık po g. Petropavlovský Akmolınskoı gýbernıı na 1925 god. (1925). [Directory of Petropavlovsk, Akmola province in 1925]. Izdanıe «Mır trýda». – 72 p. [in Russian]

11 Soltústik Qazaqstan memlekettik arhıvi (Budan bylaı SQMA). 2-k. 1-t. 377-is. 107 p [in Russian]

12 SQMA. 2- k. 1- t. 415- is. P. 37 [in Russian]

13 SQMA. 2- k. 1- t. 493- is. P. 21 [in Russian]

14 SQMA. 2- k. 1- t. 415- is. P. 54 [in Russian]

15 SQMA. 2- k. 1- t. 415- is. P. 117, qaıyrma P. 117 [in Russian]

16 SQMA. 2- k. 1- t. 493- is. qaıyrma P. 20 [in Russian]

17 SQMA. 2- k. 1- t. 493- is. P. 11 [in Russian]

18 SQMA. 2- k. 1- t. 493- is. qaıyrma P. 11 [in Russian]

19 SQMA. 2- k. 1- t. 493- is. P. 2 [in Russian]

20 Kozhakeev T. (1991). Zhyl kustary [Birds of the Year]. – Almaty: Kazakstan, – 240 p. [in Kazakh]

21 Taıshybaı Z. Aqmola qazaǵy kórgen alǵashqy basylym [The first edition seen by Akmola Kazakh] //Astana aqshamy. №120, 12.10.2021. – 9 p. [in Kazakh]

22 Kazakstan Respublikasynyng Prezidenti arhivi (KR PA) [Archive of the president of the Republic of Kazakhstan]. 139-k. 1-t. 1108-is. 38 p [in Russian]

23 Qabyldınov Z. Aqmola óńirindegi asharshylyq [Famine in Akmola region] //Astana aqshamy, Maýsym 5, 2018 j. [Elektrondy resýrs]. URL: https://astana-akshamy.kz/63324-2/ Qaralǵan ýaqyty: 05.12.2023 [in Kazakh]

24 Negimov S. Shokajdan - algys, Magzhannan maktau algan Hajretdin Bolganbaev [Hayretdin Bolganbaev, who received thanks from Shokai and praise from Magzhan]. Zhuldyz. - №9. - 2006. P.180-182. [in Kazakh]

Information about authors:

Nurlybek Yelkey **- corresponding author,** doctoral student of «History of Kazakhstan» L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: muzlife.nbek@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2504-3587
Tlegen Sadykov - Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of «History of Kazakhstan», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: atashka54@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5100-2444

Информация об авторах:
Нурлыбек Елкей **– основной автор,** докторант Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: muzlife.nbek@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2504-3587
Тлеген Садыков - доктор исторических наук, профессор кафедры «История Казахстана», ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
e-mail: atashka54@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5100-2444

Авторлар туралы ақпарат:
Нұрлыбек Елкей **- негізгі автор,** Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: muzlife.nbek@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2504-3587
Тлеген Садықов - тарих ғылымдарының докторы, «Қазақстан тарихы» кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: atashka54@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0003-5100-2444

МРНТИ 03.00.20 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.07**
УДК 94 (574)

Б.С. Жумагулов[1*], А.С.Сарсенов [2]

[1]КазНПУ имени Абая
г. Алматы, 050010, Республика Казахстан
[2]НАО Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г. Атырау, 060011, Республика Казахстан
*e-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

СОЦИАЛЬНЫЙ И ИСТОРИКО-ДЕМОГРАФИЧЕСКИЙ ОБЛИК ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА АУЛОВ И СЕЛ КАЗАХСТАНА

Аннотация

В статье речь идет об историко-демографическом и социальном облике интеллектуального потенциала села Казахстан. Территория статьи охватывает послевоенный период, то есть 1946-1991 годы. В качестве экскурсии авторы рассказали о слабом интеллектуальном потенциале довоенных лет, а также о развитии интеллектуального потенциала послевоенных лет. Его историко-демографический и потенциальный облик подкреплен архивными данными, статистическими данными. Особое внимание уделено влиянию роста образовательно-культурного уровня населения на развитие интеллектуального потенциала. При этом объективная необходимость и государственная поддержка однозначно доказаны фактами. Это соотношение дает свои плоды и отражается в фактах обучения и развития кадров-профессионалов, опирающихся на интеллектуальный потенциал аула-села Казахстана. Впечатляюще изложен рост интеллектуального потенциала в период освоения целинных и залежных земель, его особенности и темные стороны. Вместе с тем в статье приводится цифрами причина уменьшения численности колхозников в численности аграрных работников.

Цель статьи – исследование социального, историко-демографического облика интеллектуального потенциала аулов и сел Казахстана в 1946-1991 годы, качественное социальное совершенствование и дальнейшее развитие. Впечатляюще описаны различия между городом и селом, в том числе изменения в образовании и культуре. Причины отставания интеллектуального потенциала села от города изучены историческими документами.

Ключевые слова: интеллектуальный потенциал, сельскохозяйственное производство, социальный облик, историко-демографический фактор, образовательный и научно-технический уровень аулов и сел.

Введение

Основоположники теории научного коммунизма главной предпосылкой революции считали расслоение общества на классы, классовую нетерпимость антагонистического общества. Вооруженные этими идеями большевистское руководство СССР проповедовало, что только посредством ликвидации частной собственности на средства производство социализм принесет народам свободу и будущее. Уже в 30-е годы XX века в Советской стране было объявлено о победе социализма в основном, о существовании двух основных классов и одной прослойки. Эти выводы были закреплены в новой Конституции как победа социализма. Эти незыблемые постулаты просуществовали до горбачевской перестройки. В официальных документах партии и насквозь идеологизированных исследованиях неустанно пропагандировали два класса и интеллигенция в СССР (2+1), их неизбежное сближение, исчезновение различий в будущем и создание однородного общества.

Только в годы перестройки стали признавать сложность социальных различий в обществе. Вопрос на повестку дня впервые был поставлен академиком Т.И. Заславской. Исходя из бытовых различий, социальных противоречий и с принадлежностью административно-политической власти она выдвинула тезис о том, что в Советской стране существуют свыше десяти социальных групп: 1) передовые рабочие, обладающие научно-техническими и профессионально образовательными навыками; 2) основная часть рабочего класса; 3) рабочие, зарабатывающие без определенного вклада в общество; 4) колхозные крестьяне (их можно делить на несколько подгрупп); 5) научно-техническая

интеллигенция; 6) руководители хозяйств; 7) работники торговли, общественного питания, бытового обслуживания; 9) мелкие предприниматели; 10) партийно-советская номенклатура; 11) политические вожди общества (члены ЦК КПСС, ЦК Компартий республик, депутаты Верховного Совета, члены правительства, и др.)

С высоты сегодняшних реалий можно заметить, что выводы Т.И. Заславской не лишены недостатков. В частности, в них не учтены такие категории как военнослужащие, пенсионеры и учащиеся. Тем не менее считаем, что постановка вопроса на повестку дня уже явилась началом решения данной проблемы. Ибо подвергать сомнению догматический постулат теории КПСС о формуле 2+1 явилось сногсшибательной новостью и необычайной научной смелостью. Неудивительно, что нашлись противники этой теории. Например, исследователь Айтов И.А. и Филиппов Ф.Р. выразили свое мнение так: «Попытки пересмотра концепции двух классов социалистического общества не имеют сегодня под собой серьезных оснований. Наличие этих двух классов - реальный социальный факт, из которого следует исходить как в прогнозировании и планировании развития социальной структуры, так и в непосредственном управлении становлением социальной однородности. Столь же несомненным является наличие в социалистическом обществе социальных групп работников преимущественно умственного труда…» [1].

Конечно, академик Т.И. Заславская отрицанием формулы 2+1 не открыла новость в науке. На западе еще до перестройки в СССР установилась теория социальной «стратификации», по которой за критерий брались знание, заработки и др. ценности. Её заслуга в том, что она, не боясь тоталитарной системы смогла ради истины выбрать правильную теоретико - методологическую позицию. Исследуя послевоенную полувековую историю социальной структуры Казахстана в целом, аулов в частности, мы видим многие явления и противоречия, не соответствующие формуле 2+1.

Материалы и методы исследования.

Методологические подходы к анализу темы статьи основывались на применение новых подходов, существующих в современном гуманитарном знании. При написании научной работы задействованы данные различного уровня. В том числе архивные материалы, статистические данные и документы, а также материалы научно-исследовательских работ.

Основным источником для статьи послужили архивные документы Архива Президента РК, Центрального Государственного Архива РК. А также, статистические материалы разных годов.

В частности, «Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР», «О некоторых вопросах демографического и социального развития казахского населения республики по районам и городам. Алма-Ата (по данным Всесоюзных переписей населения 1970 и 1979 годов)» и другие научные исследования.

Значительный фактический материал содержится в обобщающих работах по сельскому хозяйству. В частности, это работы Н.А. Айтова и Ф.Р. Филиппова (Айтов, Филиппов, 1988), Г.Ф. Дахшлейгера (Дахшлейгер, 1978) и С.Н. Соскина (Соскин, 1986).

Методологической основой для раскрытия анализируемой темы выступил системный подход предполагающий целостное рассмотрение объекта, выявление его структурных элементов и принципов его организации. В данной работе также были использованы такие научные методы, как хронологический метод, сравнительный метод, историко-описательный метод, метод изучения документов, контент анализ.

В научной работе проводится анализ социального и историко-демографического состояния интеллектуального потенциала аулов и сел Казахстана в соответствии с принципами объективного, исторического, сравнительного анализа. Проведена сравнительная экспертиза исторических документов. Основная идея научной статьи - показать изменения в демографической ситуации сельского населения Казахстана после войны.

Результаты и их обсуждение

Всю тяготы жизни аулов и сел всегда несли люди и остаются таковыми по сей день. В послевоенные годы значительно увеличилось количество жителей аулов и сел. С 3753 тысяч в 1926 году до 7773 тысяч в 1989 году [2]. До освоения целинных земель основную долю сельских жителей составляли (1947 году) колхозники и их семьи. 80% из них были привлечены к активному труду [3]. В те годы в средствах массовой информации (СМИ) всячески восхвалялась счастливая, богатая и сытая жизнь колхозных крестьян в СССР. В реальной жизни экономическое, бытовое положение, правовая и социальная обеспеченность работников аграрного сектора было необычайно тяжелой. В колхозах и совхозах встречались случаи смерти от голода. Тяжелый голод имел место в 40-50-х годах в западном регионе Казахстана. Об этом в свое время писал в своих воспоминаниях исполнявший в те годы обязанности секретаря Актюбинского обкома партии Мухамедгали Сужиков [4]. В служебной записке от 4 ноября 1950 года первого секретаря ЦК Компартии Казахстана Жумабая Шаяхметова секретарю Гурьевского обкома партии на основе конкретных фактов было доказано, что в отдаленных сельских местностях жители не обеспечены продовольствием, теплой одеждой, жилищем, медицинским обслуживанием и, как следствие этого, распространение инфекционных болезней [5].

Конечно, были и колхозы с крепким экономическим потенциалом, где более или менее был налажен быт колхозников. Однако таких хозяйств было ничтожно мало.

В сталинские годы о правовой обеспеченности колхозников и речи не могло быть. По воле руководителей их штрафовали, насильно переселяли в другие местности, за невыполнение нормы трудодней лишали продовольствия, были случаи и рукоприкладства. Только в 1949 году по Восточно-Казахстанской области было зарегистрировано 32 таких факта [6]. А сколько было незарегистрированных - одному богу известно.

Измученные от недоедания, лишенные всяких прав колхозники не могли внести вклад в развитие интеллектуального потенциала аулов и сел, напротив они всеми силами старались покидать колхозы. Свидетельством тому уменьшение числа колхозников в 1947-1953 гг. на 157 тыс. человек [7].

Таково было положение колхозников накануне освоения целинных земель. По официальной идеологии колхозники являлись социальной основой аулов и сел, давали основную долю сельскохозяйственной продукции. Фактически они постепенно превращались в люмпены, но сама история пришла им на помощь. Смерть “вождя народов” предоставила возможность по-новому, объективно смотреть на ситуацию аулов и сел и фактически спасла колхозников от социальной катастрофы.

В связи с освоением целины интеллектуальный потенциал аулов и сел подвергся к кардинальным изменениям. В 1954-1959 годы в основных девяти целинных областях количество населения выросло в 3,7 раза. В то же время по республике в 1939-1959 годы прирост составлял всего 6,5%. Только в пяти целинных областях севера Казахстана число работников сельского хозяйства со 103 тыс. в 1953 г. возросло до 536, 7 тыс. в 1965 г. [8]. В 1954-1959 годы из РСФСР, Украины, Белоруссии и других республик в целинные области Казахстана переселилось свыше 600 тыс. человек. [9]. Колхозы постепенно превращались в совхозы. В результате основную часть социальных субъектов в аулах и селах стали составлять рабочие. Их доля поднялась (вместе с членами семей) с 20,9% в 1947 году до 49% в 1959 г, а колхозники составляли 35,5%. В течение этих лет число служащих выросло с 9,6% до 15,4% [10]. В результате в течение каких-то 4-5 лет порядка полмиллиона вчерашних колхозников стали рабочими. Эта масштабная работа, выполненная республиканской партийной организацией, не могла затронут миропонимание, психологию, жизненные устои самих людей.

Одной из немаловажных сторон интеллектуального потенциала являются дети и учащаяся молодежь. Рост населения в послевоенные годы соответственно рост привел и к

увеличению числа учащихся. При определении вклада каждого жителя в интеллектуальный потенциал необходимо учитывать возрастной состав аулов и сел. Статистика в Советской стране причисляла детей к каждому из классов в зависимости от социального происхождения отца или матери. В действительности это было ошибочным определением. Ибо молодежь школьного возраста по своим существенным признакам, знаниям, социальной защищенности, семейному положению, жизненным интересам, профессиональной направленности, физиологическим особенностям и др. не могла быть ни рабочим, ни колхозником и ни представителем интеллигенции. Они должны были войти в состав отдельный социальной общности. Так официальная идеология не признавала за еще несовершеннолетним молодым поколением его функциональные, инновационные и мотивационные ценности. Безусловно, это приводило к еще большим противоречиям в обществе.

Особое влияние на интеллектуальный потенциал оказывает культурно-образовательный уровень людей. В исследуемый нами период в первую очередь выросло количество учащихся школ. Если в 1939 году в аулах и селах Казахстана было 187 тыс. человек со средним и неполным средним образованием (4,5%), то в 1959 году их число возросло до 1 млн человек (19,2%). За этот период резко возрос образовательный уровень женщин в аулах и селах. Число имеющих высшее, среднее и неполное среднее образование женщин в возрасте 16-54 лет увеличилось в 12 раз, а мужчин всего в 4 раза. Так стремительно сокращалась разница в образовательном уровне между мужчинами и женщинами. Если накануне 40-х годов на каждого 1000 человек, работающего в аграрном секторе приходилось 104 мужчин и 35 женщин с высшим, средним и неполным средним образованием, то к 60-м годам этот показатель составлял 400 и 333 [11].

А к 70-80-м годом разница в образовательном уровне между женщинами и мужчинами еще более сократилась. В 1970 году на каждого 1000 человек свыше 15 лет в аулах и селах, имеющих высшее, среднее и неполное среднее образование приходилось 512 мужчин и 401 женщин, то в 1989 году соответственно 848-744. Среди лиц со средним образованием преобладала доля женщин, а среди непосредственно работающих в производстве они также составляли абсолютное большинство.

В целом следует отметить, что рост образовательного уровня был присущ всем субъектам аулов и сел Казахстана. В 1939-1959 годы на каждого 1000 человек в аграрном секторе число имеющих высшее, среднее, неполное среднее образование увеличилось с 50 до 361, колхозников с 13 до 242 [11.-81]. К тому же в послевоенные годы уделялось большое внимание повышению культурно-технический подготовки рабочих и колхозников. С этой целью в 50-60-е годы постоянно функционировали школы механизации, школы животноводов и др. краткосрочные курсы. После сентябрьского 1953 г. Пленума ЦК КПСС школы механизации были преобразованы в училища сельского хозяйства. За 1 год учебы в таких училищах получали права тракториста широкого профиля и слесаря. Были и шести месячные курсы, где готовили также трактористов и слесарей. На других шести месячных курсах готовили механиков-комбайнеров, слесарей монтажных работ по механизации тяжелого ручного труда в животноводстве. К началу 1956 года количество училищ механизации сельского хозяйства в республике достигло 49-ти, они только в 1954-1956 годы подготовили 26,7 тыс. трактористов, 15 тыс. механиков-комбайнеров, 1,6 тыс. бригадиров и помощников бригадиров тракторных бригад, 387 ремонтных рабочих, в общей сложности 44 тыс. подготовленных механизаторов широкого профиля были направлены по путевке в МТС и совхозы [12].

В целом по республике в 1954-1962 годы сельские профессионально-технические училища выпустили 227 тыс. механизаторов, тысячи трактористов и комбайнеров обучались на организованных непосредственно в совхозах и колхозах курсах, в республику прибыло 259 тыс. механизаторов, выпускников училищ механизации сельского хозяйства из союзных республик. В 1962-1965 годы среди трактористов-

машинистов, имеющих 1-й класс квалификации выросло с 8,6% до 12,5%, имеющих 2-й класс с 20,4% до 23,8%, а наоборот имеющие 3-й класс уменьшилось с 70,8% до 63,6% [13]. Такая всеобъемлющая работа по повышению культуротехнического уровня аграрных рабочих доселе никогда не осуществлялась в аулах и селах Казахстана. Освоивший основы знания, технически оснащенный механизатор, безусловно, внес весомый вклад в развитие интеллектуального потенциала, был в постоянный готовности изыскивать наиболее продуктивные способы труда.

В 50-е годы не осталось без внимания и обучение колхозников. До середины 50-х годов повсеместно для колхозников открывались 3-х годичные агрозоотехнические курсы. На первом курсе колхозники осваивали азы агрозоотехнических и зоотехнических знаний. На втором курсе знакомились передовым опытом ухода за скотом, его разведения и достижения высокого урожая. На третьем году обучения ключевую роль сыграла профессиональная подготовка.

Колхозники осваивали передовой опыт в каждой из отраслей: земледельческом хозяйстве, садоводстве и животноводстве [14]. На таких курсах в 1954 году обучались 72 тыс. колхозников: на 1 курсе - 44 тыс., на 2 курсе - 17 тыс., на 3 курсе - 11 тыс. [15].

Так постепенно формировалась новая общность трудящихся аулов и сел культурно-технический уровень которых совершенно разнился от прежнего. В течение 20 лет (1939-1959) количество трактористов, комбайнеров, мотористов, водителей, машинистов сельхозмашин, прицепщиков и др. увеличилось в 3 раза, а количество трудящихся без указания специальности уменьшилось на 31%. Удельный вес привлеченных к сельскохозяйственному труду от 5% увеличилось до 13%. Их образовательный уровень был довольно высоким. Если до войны 9 из 1000 механизаторов имел высшее, среднее (неполное среднее) образование, то среди овцеводов, табунщиков, свиноводов, птицеводов их было 5, а в некоторых вышеперечисленных специальностях 4 даже 2. Самый высокий показатель (21 на 1000) был у виноградарей, овощеводов, садовников. К 60-м годам культурно-технический и образовательный уровень механизаторов значительно вырос. Теперь на каждую тысячу уже приходилось 393 человек с высшим, средним (неполным средним) образованием [11.-139].

Повышение образовательного уровня рабочих и колхозников было не только жизненной необходимостью. Считать так было бы теоретико-познавательной ошибкой. В стране, где государственная идеология возвеличила рабочих как руководящий класс общества, а крестьян их преданным союзником, постоянно приходилось контролировать ход образовательного процесса этих двух социальных субъектов. То есть этот процесс имел международное политическое значение. Так объективная необходимость и государственная поддержка дали свой положительный результат. Накануне распада Советского Союза из занятых в различных отраслях народного хозяйства Казахстана рабочих 18% имели высшее, незаконченное высшее и среднее специальное образование, 51% - общее среднее, 20% неполное среднее. Образовательный уровень колхозных крестьян выглядел так: имеющие высшее, незаконченное высшее, средне специальное образование 17%, со средним образованием 50%, неполным средним образованием -19%. Среди тружеников народного хозяйства свыше 1 млн. людей имели высшее образование, около 2 млн. среднее специальное образование, доля имеющих общее среднее образование достигла 40% [16].

Таков был социально-демографический облик тружеников аулов и сел Казахстана накануне распада СССР. Эти успехи, несомненно, являются одним из источников сегодняшних достижений нашей независимой страны. Если связывать интеллектуальный рост послевоенного поколения, родившихся в казахских аулах с сегодняшним днем, то должны признать, что вчерашние трактористы Есенгарин Н., Шаханов М., чабаны Сейдімбек А., Салғараұлы Қ., сын спец переселенца Бельгер Г., сельский врач Алиев М. и др. стали национальный гордостью, встали в один ряд с мировой элитой. В связи с этим

нельзя не упомянуть и о том, что большая часть казахских академиков были питомцами аульных школ.

Способствующие интеллектуальному развитию аулов и сел в послевоенные годы историко-демографический и социальный факторы вобрали в себя все экономические и общественно-культурные процессы. Хоть и увеличилось количество жителей аулов и сел тем не менее наблюдалась тенденция сокращения их доли в общей численности населения республики. В то же время увеличилось число людей, работающих в совхозах и колхозах, т.е. в сельском хозяйстве. Отсюда можно сделать вывод, что жизнь и условия труда в аулах и селах отставали от городской. В связи с этим возникает вопрос, учитывая трудности аграрного труда, слабую инфраструктуру почему не была вызвана миграция сельского населения в города?

Во-первых, невозможно было получить жилье в городе. Во-вторых, чтобы удержать молодежь в сельскохозяйственном производстве применялись различные методы и ухищрения. Например, в 70-е годы объявили о повсеместном создании комсомольско-молодежных бригад чабанов. У зачинателей этого лозунга Шубартауского района Семейской области только в 1981 году было создано 50 комсомольско-молодежных бригад, которые были отправлены пасти овец [17]. В-третьих, две трети казахов проживало в аулах и селах [18] и у них тогда не было стремления переезжать в города.

В 60-80-е годы увеличение количества жителей аулов и сел происходило за счет детей, учащейся молодежи, рабочих и представителей умственного труда. Доля людей до 21 года выросло с 3,3 млн. до 4,5. Это было связано с высокой рождаемостью в сельских местностях. Например, накануне 60-х годов в каждой аульной семье в среднем было 4,3 ребёнка, а к 80-м годом приходилось 4,7 ребёнка. А в городах наоборот уменьшилось с 3,9 до 3,7 [11.-81]. Поэтому количество учащихся аульных школ с 978 тыс. в 1960 годы выросло до 1,7 млн. в 1985 году [19]

Относительно молодой состав жителей аулов и сел явился хорошей платформой для развития интеллектуального потенциала. За 2 года до распада Советского Союза средний возраст жителей деревень в СССР составлял 32,9 лет (в РСФСР - 35,8, на Украине - 39,8, в Белоруссии - 41,3, в Грузии - 34,2, в Азербайджане - 26,3, а в Казахстане - 26,8 [20]. Таким образом в послевоенные годы при социализме в аулах и селах Казахстана сохранялась социально-демографическая ситуация, в которой на первый план выходили образование и культура. На их основе формировался интеллектуальный потенциал.

Внушительную часть социально-демографической основы интеллектуального потенциала составлял класс аграрных рабочих. В 60-80-е годы их состав увеличился в 2 раза [21] и стали доминантами в сельскохозяйственном труде. К 80-м годам их число достигло 1 млн. человек и стали составлять 65,5% всех трудящихся аулов и сел. Из этих цифр ясно видно какое влияние они оказали на развитие интеллектуального потенциала аулов и сел.

Преобладающая часть рабочих была сконцентрирована в отраслях материального производства (в 1959 г. -80%, в 1979-89%), а если конкретнее: в сельском хозяйстве (в 1979-60%, в 1979 г.-58%), промышленности, транспорте, связи и строительстве (в 1959 г. - 20%, в 1979 г. - 21%), торговле, общественном питании, заготовках, материально-техническом снабжении (в 1979-6%, в 1979-5%). Наблюдался процесс увеличения количества рабочих-женщин. Если в 1959 г. в корпусе аграрных женщин доля женщин едва достигло 30%, то к 80-м годам составила уже 42%. Количество женщин выросло также и в отраслях нематериального производства (в 1959 г.-5%, в 1979 г.-11%) [21.-42]. Безусловно, привлечение женщин к труду можно лишь поощрять. Однако их наплыв в аграрную экономику, где преобладал тяжелый ручной труд, имел и негативные последствия: здоровью, рождению детей, трудностям семейной жизни.

Ряды колхозников, в свое время служивший демографическим обликом интеллектуального потенциала, сильно уменьшились. Если в 1960 году их доля составляла

19,8%, то через четверть века уменьшилась на 4,5% [19, - 175]. Так абсолютное уменьшение доли колхозников определило их место в структуре жителей аулов и сел: с 35,5% в 1959 году упало до 12.8% в 1985 году [22]

Теперь взглянем на демографические изменения аулов и сел Казахстана в 60-70-е годы по нижеследующей таблице. (см. таблицу 1).

Таблица 1 - Социально-демографическое развитие жителей аулов и сел

Жители аулов и сел	Годы	
	1959	1979
Все жители	5 242 623	6 829 063
Занятые в трудовой деятельности (не считая собственных дополнительных хозяйств)	2 068 699	2 852 243
В том числе: рабочие интеллигенция колхозники	 978 078 304 861 784 108	 1 939 053 599 745 311 966
Собственные дополнительные хозяйства	414 652	30 539
Получающие стипендии	20 966	79873
Пенсионеры и лица на попечении государства	160 812	705 192
На попечении родственников или других лиц.	2 574 576	3 156 626
Лица, не сообщившие о своих доходах	2 898	4 590
Примечание: Примечание: составлено авторами на основе источника [23]		

Как видно из таблицы, чуть меньше половины жителей аулов и сел (41-43%) работало в государственном аграрном секторе. Эти показатели конечно же были неутешительны. Непланомерная концентрация рабочих сил в сельскохозяйственном производстве продолжала сохраняться и в 80-е годы. Если в 1970 году в экономике Казахстана 27% были привлечены в аграрное производство, то в 1980-1988 годы этот показатель не опускался ниже 23%.

Концентрация неимоверного количества людей в отрасли материального производства свидетельствует о низкой производительности труда. Больше половины жителей аулов и сел не были заняты в производительном труде, и, казалось бы, у них есть возможность повышать свой культурный и образовательный уровень по своему усмотрению. Однако львиную долю их составляли пожилые люди, поэтому они не могли внести вклад в развитие интеллектуального потенциала. Тем не менее были и положительные моменты. Сюда можно отнести рост числа людей со средним и профессиональным образованием. В 1959 году на каждого 1000 жителей свыше 10 лет приходилось 48 человек с высшим и средне специальным образованием - 237 человек. Через два десятилетия этот показатель составил соответственно 104 и 440. Образовательный уровень значительно вырос, однако все ещё продолжали работать кадры с начальным образованием. Например, накануне 60-х годов на каждые 1000 человек трудящихся аулов и сел приходилось 314 рабочих и 300 колхозников со средним образованием, с неполным средним образованием - 330 и 285, с начальным образованием

- 251 и 268. Следует отметить стремительное повышение образовательного уровня молодежи. Если к 80-м годам 29% трудящихся Казахстана имели среднее образование, то среди молодежи до 30 лет этот показатель составлял 53%, а в 1985 г. достиг 60%. Соответственно число молодежи, имеющих неполное среднее и начальное образование уменьшилось с 20% до 10%.

Безусловно, все познается в сравнении. Оно таково, что трудящиеся в сельскохозяйственных отраслях по своему образовательному и профессиональному уровню отставали от трудящихся других отраслей экономики. Это отражается в нижеследующей таблице. (см. таблицу 2)

Таблица 2 - Образовательный уровень тружеников в народном хозяйстве Казахстана и различных отраслях производства.

Показатели	годы	образование на каждого 1000 человек			
		высшее	незаконченно высшее и среднеспециальное	среднее (неполное среднее)	начальное
Все отрасли народного хозяйства (без дополнительных хозяйств)	1959	28	78	341	310
	1979	93	165	549	159
Промышленность	1959	16	57	410	347
	1979	56	159	617	144
Строительство	1959	21	67	401	376
	1979	74	159	607	138
Сельское хозяйство	1959	6	24	268	330
	1979	26	78	582	249
Совхозы	1959	8	28	305	347
	1979	23	75	582	249
Колхозы	1959	2	15	229	316
	1979	17	59	580	263
лесное хозяйство	1959	23	54	247	382
	1979	26	136	493	269
транспорт	1959	9	54	431	360
	1979	33	136	647	162
торговля и общ. питание	1959	12	84	453	261
	1979	39	198	598	135
заготовительные работы	1959	7	48	385	338

	1979	29	132	553	236
материально-техническое снабжение	1959	17	83	408	294
	1979	71	19	551	161
Примечание: Примечание: составлено авторами на основе источника [24]					

Внимательно изучая таблицу можно убедиться, что образовательный уровень сельскохозяйственных тружеников приблизился к индустриальным рабочим. Однако индустриальный труд по оснащению техникой, электрической мощностью, автоматизацией трудовых процессов стоял намного впереди сельскохозяйственного труда. Государство также рассматривало сельских рабочих как дешевую рабочую силу и закупало их сельскохозяйственную продукцию по ценам ниже себестоимости.

Эти факторы в конечном счете пагубно влияли на интеллектуальный потенциал. Коммунистическое руководство пыталось ликвидировать данное очевидное различие, но не смогло достичь цели. Если в 1989 году в городах на каждые 1000 человек приходилось 943 человека с профессиональным, общим средним (неполным средним) образованием, то в аулах и селах - 898. Работающих с начальным образованием в аулах и селах было 2 раза больше, чем в городах. Эту разницу более всего можно проследить по показателям ведущих специальностей. Ведущая специальность в аулах и селах - механизатор. Они, составляя 20-25% тружеников совхозов и колхозов выполняли 60% работ в общественном производстве [25]. Например, в 1959 г. механизаторы составляли 18% работников сельского хозяйства, то в 1979 г. их доля составила 27%. Их образовательный потенциал сильно отставал от ведущих специалистов в промышленности, строительстве, транспорте. Одной из причин этого, на наш взгляд, является низкая техническое качество тракторов, комбайнов и автомашин в сельскохозяйственном производстве. В 70-е годы локомотивы уже обеспечивались автоматическими управлениями, а новейшие тракторы К-700 в сельском хозяйстве не требовали особой подготовки. Так в сравнении с городскими специальностями образовательно-техническая подготовка сельских механизаторов росла медленно. В этом можно убедиться со следующей таблицы. (см. таблицу 3)

Таблица 3 - Образовательный уровень жителей Казахстана по отдельным специальностям.

	образование на 1000 человек					
	1959 год			1979 год		
	высшее незаконченное и специальное среднее	общее среднее	неполное среднее	высшее незаконченное и специальное среднее	общее среднее	неполное среднее
занятые физическим трудом	29	135	380	73	323	338
горняки	43	147	422	112	340	339
машинисты, горных, обогатительных, торфяных машин	52	149	412	163	327	311

металлурги и литейщики	77	210	414	140	358	229
машиностроение и металлообработка	56	215	437	133	378	327
полиграфисты	58	314	442	116	500	277
строители	24	130	408	66	311	378
машинисты экскаваторов, строительных и дорожных машин и мотористы	27	85	457	62	193	424
железнодорожники	60	159	407	110	328	338
машинисты локомотивов и помощники	132	275	441	196	436	274
автотранспорт и труженики в городских автотранспортах	17	152	516	54	362	409
специалисты сельского хозяйства	8	80	299	25	275	325
трактористы и другие механизаторы сельского хозяйства	7	87	397	27	291	388
Примечение: Примечание: составлено авторами на основе источника [26]						

Из таблицы видно, что, хотя и образовательный уровень сельских механизаторов вырос, разница еще была велика. Например, в 1959 году по высшему, незаконченно высшему, средне специальному образованию они отставали от машинистов локомотивов в 19 раз, в 1979 г. - в 7 раз. По общему среднему образованию в 1959 г. отставали в 3 раза, в 1979 г. -1,5 раза.

Мы старались показать общественно-политические и материально-технические причины отставания образовательного уровня механизаторов аулов и сел. Однако нельзя упускать из виду и социальную сторону этого процесса. Она заключается отсутствием притока молодёжи в ряды механизаторов. Накануне 60-х годов 80% трактористов, 58% комбайнеров, 89% помощников комбайнеров в сельском хозяйстве составляла молодежь до 30 лет. В течение последующих 20-ти лет их доля уменьшилась до 47%. А в 1989-м году в колхозах, совхозах и других межгосударственных сельскохозяйственных предприятиях количество трактористов-машинистов, трактористов и комбайнеров, не достигших 30 лет, составляла 77,6 тыс. человек, а удельный вес -31,9%. В том году в аулах и селах Казахстана проживало юношей и девушек в возрасте 16 – 29 лет порядка 1,7 млн. [27].

Почему профессия механизатора не стала привлекать молодых сельчан? На это было много причин. Во-первых, советская сельскохозяйственная техника и машины были изношенными, вредными для здоровья. Во-вторых, молодёжь увидела различие жизни в аулах и городах и поэтому устремилась города. В-третьих, молодым механизаторам недоставало наставников, руководителей, которые бы указали им верное направление в жизни.

Уменьшение доли молодежи в сельском хозяйстве было присуще не только механизаторам, но и всей аграрной экономике. К 60-м годам 47% всех тружеников сельского хозяйства были в возрасте до 30 лет. Доля людей среднего возраста (30 – 49 лет) составляла 30%.

В 70-80-е годы стремление жить в городах стало чуть ли не главной целью молодёжи аулов и сел. По социологическому опросу, проведенному учеными в 1983-м году среди 120 тыс. выпускников школ, 90% изъявили желание жить в городах. А желающих выбрать сельскохозяйственную профессию составила 19,5% [28]. Приблизительно такая же ситуация сложилась и в Казахстане. В 1968 и 1983 годах казахстанский исследователь Соскин С. Н. провел социологический опрос среди учащихся аулов и сел. Выяснилось, что лишь 16% выпускников средних школ выбирают сельскохозяйственные профессии [29].

Выбор города аульной молодежью нельзя объяснить только недостатками аграрной политики. Были еще и объективные причины. Например, молодёжь 50 годов после неполного среднего образования стала работать в колхозах и совхозах. Зачастую тяжелое экономическое положение семей не позволяла им продолжить образование. В 70-е годы большинство молодых людей до окончания школы не спешили идти на производство. Также с 70-х годов в ряды Советской армии юношей стали призывать с 18 лет. Самое главное для этих лет – улучшилось качество знаний в школах аулов и сел. Это позволило многим из них без труда поступать в высшие и среднеспециальное учебные заведения.

В результате в 1979-м году 45,8% выпускников школ обучалось на дневных отделениях учебных заведений республики. В 1985-м году их доля составляла уже 56,3% [19, с. 179]. А в 1989-м году по годовому отчёту определили, что из 99 тыс. детей, окончивших среднюю и неполную среднюю школы 46,2% обучались с отрывом от производства [30].

Из вышеизложенных данных видно, что молодёжь аулов и сел Казахстана вносила определенный вклад в развитие интеллектуального потенциала. Однако многие проблемы были ещё не решены.

Заключение

Таким образом, в годы послевоенных десятилеток историко-демографические и социальные источники интеллектуального потенциала аулов и сел подверглись значительным изменениям. Расширение аграрного производства, рост количества населения в основном привели к увеличению числа аграрных рабочих. Но их состав был неоднородным. Нельзя сравнить характер труда чабана, которая зимой и летом не имеет возможности оторваться от своего гурта и водителя автомашины, который изо дня в день перевозит груз райцентр или в большие города. У них был совершенно разный образ жизни и информационная среда. Наоборот не было большой разницы между колхозником и рабочим совхозов. В исследуемый период историко-демографический облик интеллектуального потенциала обогащался за счёт специалистов аулов и сел и учащихся. Их качественное социальное совершенствование оказало благотворное влияние на всех жителей аграрного пространства во всех отношениях – профессиональном, культурно техническом, воспитательном и так далее. В целом историко-демографическому и социальному облику интеллектуального потенциала аулов и сел было присуще совершенствование и дальнейшее развитие.

Конечно, этот процесс не был лишен противоречий. Аграрные реформы, проведённые под партийно-идеологическим прессом, в особенности освоение целинных и залежных земель хоть и относительно решил главную задачу сельскохозяйственного производства – обеспечение людей продовольствием, тем не менее социальные субъекты не достигли того уровня конкурентоспособности, который был в развитых странах. Провозглашенная в стране научно-техническая революция не обеспечила коренного перелома в трудах ни механизатора и скотовода, ни полевода и садовода. Самым очевидным успехом можно было считать достижение всеобщего среднего образования.

Количественный и качественный рост специалистов сельского хозяйства стал опорой интеллектуального потенциала аулов и сел Казахстана. Однако командно-административная система в управлении аграрной экономикой, пренебрежительный, остаточный принцип социальной инфраструктуре, участившие экологические бедствия в регионах, сохранение преимущественно ручного труда в сельскохозяйственном производстве продолжали оставлять следы консерватизма в историко-демографическом и социальном облике колхозников и сельскохозяйственных рабочих.

Информация о финансировании.

Работа подготовлена в рамках грантового проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Военная история западного региона Казахстана (XVIII-XX века)» (регистрационный номер: AP19679667).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Айтов Н.А., Филиппов Ф.Р. Управление развитием социальной структуры советского общества. - М., 1988. – 23 с.

2 Центральный государственный архив РК (далее ЦГА РК). Ф. 698; оп. 14, д. 299. -л. 60.

3 ЦГА РК. Ф. 698; оп. 14, д. 299. -л. 35

4 Казахстанская правда -1991 -20 июля

5 ЦГА РК ф. 1459; оп. 5, д. 577. – лл. 17-20

6 Архив президента РК (далее ПА РК) ф. 708; оп. 14, 1808. -лл. 1,3,97.

7 ЦГА РК. Ф. 698; оп. 14, д. 293 а. -л. 122.

8 Куликов В. И. Исторический опыт освоения целинных земель. М.: Мысль, 1978. – 110 с,.

9 Дахшлейгер Г.Ф. Маршрутом социального прогресса. – Алма-Ата, 1978. – 122 с.

10 ЦГА РК. Ф.698; оп. 14, д. 299 а. – л. 35

11 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. – М.: Госстатиздат, 1962. – С. 50, 81, 139.

12 Труды института истории, археологии и этнографии. Т.4. История. – Алма-Ата, 1957. - С. 200, 203, 211.

13 АП РК ф. 708; оп. 35, д. 106, л. 96.

14 Қазақстанның социалистік мал шаруашылығы. -1950. -№10 - С. 9-13.

15 Қазақстанда колхоз өндірісінің озат тәжірибесі. -1954. -№4. – С. 54

16 Итоги Всесоюзной переписи населения 1989 г. Т. 1. – Алма-Ата, 1991. –363 с.

17 Рубеж – 50 миллионов. – Алма-Ата, 1981. – С. 127.

18 О некоторых вопросах демографического и социального развития казахского населения республики по областям и г. Алма-Ата (по данным Всесоюзных переписей населения 1970 и 1979 гг.). - Алма-Ата, 1987. - С. 1-3.

19 Народное хозяйство Казахстана в 1985 году. Стат. ежегодник. - Алма-Ата, 1986. - С. 254-175.

20 ЦГА РК ф. 698; оп.14, д.299а. - л.35; Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года. т. V. - М., 1973. – 69 с.

21 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. -М.: Госстатиздат, 1962; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г., т. VIII. - М., 1990. - С. 38, 42, 43.

22 Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. т. V. - М., 1973. - С. 10-11.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Т. VII - М., 1990. - 9 с.

23 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Казахская ССР. - М: Госстатиздат, 1962. - С. 11,64,77; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Т. VII. - М., 1990 – 240 с.

24 Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Казахская ССР. - М.: Госстатиздат, 1962. С. 95-96.; Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Т. VIII. м., 1990. - С. 322, 334

25 Чокин Ч. Ш. и др. Научные основы энергоснабжения сельского хозяйства Казахстана. - Алма-Ата, 1966. - С. 94.

26 Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 г. Т. IX. Ч II. – М., 1990. – С. 240-246

27 Молодежь СССР, Стат.сб. – М.,1990. – С. 15,134.

28 Сборник статистических материалов (в помощь агитатору и пропагандисту). 1984 г. - М., 1985 - С. 163-164.

29 Соскин С.Н. Кадры сельского хозяйства: подготовка в системе образования. - Алма-Ата: Казахстан, 1986. - С. 43,44.

30 Народное образование и наука в Казахской ССР. Стат. сб. - Алма-Ата, 1990. - 65 с.

ҚАЗАҚСТАН АУЫЛДАРЫ МЕН СЕЛОЛАРЫНЫҢ ЗИЯТКЕРЛІК ӘЛЕУЕТІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ТАРИХИ-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ БЕЙНЕСІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан ауыл селосындағы интеллектуалдық әлеуеттің тарихи-демографиялық және әлеуметтік келбеті сөз болады. Мақаланың аумағы соғыстан кейінгі кезеңді яғни 1946-1991 жылдарды қамтиды. Авторлар экскурс ретінде соғысқа дейінгі жылдардағы интеллектуалдық әлеуеттің жұтаңдығына тоқтала келіп, соғыстан кейінгі жылдардағы интеллектуалдық әлеуеттің даму сатыларына толықтай мәлімет берген. Оның тарихи-демографиялық және әлеуеттің келбеті архив деректерімен, статистикалық мәліметтермен бекітілген. Интеллектуалдық әлеуеттің дамуына халықтың біліми-мәдени деңгейінің өсуінің ықпалына ерекше көңіл бөлінген. Осы орайда объективтік қажеттілік пен мемлекеттік қолдаудың бір жерден шыққандығы фактілермен дәлелденген. Бұл сәйкестік өзінің жемісін беріп, Қазақстан ауыл-селосындағы интеллектуалдық әлеуетке арқау болған маман кадрлардың оқып, өсіп жетілуі фактылармен көрсетілген. Тың және тыңайған жерлерді игеру кезеңіндегі интеллектуалдық әлеуеттің өсуі, оның ерекшеліктері мен көлеңке жақтары әсерлі баяндалған. Сонымен бірге мақалада аграрлық жұмысшылар санындағы колхозшылардың санының азаюы, азаю себептері цифрлар арқылы келтірілген.

Мақаланың мақсаты 1946-1991 жылдары Қазақстанның ауылдары мен ауылдарының зияткерлік әлеуетінің әлеуметтік, тарихи және демографиялық бейнесін, сапалы әлеуметтік сауықтыру және одан әрі дамуын зерттеу. Қала мен ауыл арасындағы айырмашылықтар, оның ішінде білім мен мәдениеттегі өзгерістер әсерлі баяндалған. Ауыл селоның интеллектуалдық әлеуетінің қаладан артта қалуының себептері тарихи документтер арқылы зерделенген.

Негізгі сөздер: зияткерлік әлеует, ауыл шаруашылығы өндірісі, әлеуметтік келбет, тарихи-демографиялық фактор, ауылдар мен ауылдардың білім және ғылыми-техникалық деңгейі.

SOCIAL AND HISTORICAL-DEMOGRAPHIC APPEARANCE OF THE INTELLECTUAL POTENTIAL OF VILLAGES AND VILLAGES OF KAZAKHSTAN

Abstract

The article deals with the historical, demographic and social aspects of the intellectual potential of the village of Kazakhstan. The territory of the article covers the post-war period, that is, 1946-1991. As an excursion, the authors talked about the weak intellectual potential of the pre-war years, as well as the development of the intellectual potential of the post-war years. Its historical, demographic and potential appearance is supported by archival data, statistical data. Particular attention is paid to the impact of the growth of the educational and cultural level of the population on the development of intellectual potential. At the same time, objective necessity and state support are unequivocally proven by facts. This ratio bears fruit and is reflected in the facts of training and development of professional personnel based on the intellectual potential of the village of Kazakhstan. The growth of intellectual potential during the development of virgin and fallow lands, its features and dark sides are impressively outlined. At the same time, the article provides figures for the reason for the decrease in the number of collective farmers in the number of agricultural workers.

The purpose of the article is the research of social, historical and demographic appearance of intellectual potential of auls and villages of Kazakhstan in 1946-1991, qualitative social improvement and further development. The differences between town and country are impressively described, including changes in education and culture. The reasons for the lag of the intellectual potential of the village from the city are studied by historical documents.

Keywords: intellectual potential, agricultural production, social appearance, historical and demographic factor, educational and scientific and technical level of villages and villages.

REFERENCES

1 Aitov N.A., Filippov F.R. Upravlenie razvitiem sotsialnoi struktury sovetskogo obshhestva[*Managing the development of the social structure of Soviet society*]. -M., 1988. – 23 p. [in Russian]

2 Tsentralnyi gosudarstvennyi arkhiv RK[*Central State Archives of the Republic of Kazakhstan*] (dalee TSGA RK). F. 698; op. 14, d. 299. - l. 60. [in Russian]

3 TSGA RK. F. 698; op. 14, d. 299. -l. 35 [in Russian]

4 Kazakhstanskaya pravda [*Kazakhstan Truth*]-1991 -20 iyulya [in Russian]

5 TSGA RK f. 1459; op. 5, d. 577. ll. 17-20 [in Russian]

6 Arkhiv prezidenta RK (dalee PA RK) [*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan*] f. 708; op. 14, 1808. -ll. 1,3,97. [in Russian]

7 TSGA RK. F. 698; op. 14, d. 293 a. l. 122. [in Russian]

8 Kulikov V. I. Istoricheskii opyt osvoeniya tselinnykh zemel. [*Historical experience of virgin lands development*] M.: Mysl, 1978. 110 p. [in Russian]

9 Dakhshleiger G.F. Marshrutom sotsialnogo progressa. [*The route of social progress*] Alma-Ata, 1978. 122 p. [in Russian]

10 TSGA RK. F.698; op. 14, d. 299 a. l. 35 [in Russian]

11 Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1959 goda.[*Results of the All-Union Population Census of 1959*] Kazakhskaya SSR. M.: Gosstatizdat, 1962. P. 50,81,139. [in Russian]

12 Trudy instituta istorii, arkheologii i etnografii.[*Proceedings of the Institute of History, Archaeology and Ethnography*] T.4. Istoriya. Alma-Ata, 1957. P. 200, 203, 211. [in Russian]

13 AP RK f. 708; op. 35, d. 106, l. 96. [in Russian]

14 Qazaqstannyñ sosialistık mal şaruaşylyğy [*Socialist livestock farming of Kazakhstan*] -1950. -№10 - P. 9-13. [in Kazakh]

15 Qazaqstanda kolhoz öndırısınıñ ozat täjıribesı [The best experience of collective farm production in Kazakhstan 1954] . -№4. 54 p. [in Kazakh]

16 Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1989 g.[*Results of the All-Union Population Census of 1989*] T. 1. – Alma-Ata, 1991. – 363 p. [in Russian]

17 Rubezh – 50 millionov. [*The milestone is 50 million*]. Alma-Ata, 1981. 127 p. [in Russian]

18 O nekotorykh voprosakh demograficheskogo i sotsialnogo razvitiya kazakhskogo naseleniya respubliki po oblastyam i g. Alma-Ata [*On some issues of demographic and social development of the Kazakh population of the republic by regions and the city of Alma-Ata*](po dannym Vsesoyuznykh perepisei naseleniya 1970 i 1979 gg.). - Alma-Ata, 1987. - P. 1,3. [in Russian]

19 Narodnoe khozyaistvo Kazakhstana v 1985 godu.[*National economy of Kazakhstan in 1985*] Stat. ezhegodnik. - Alma-Ata, 1986. - P. 254,175. [in Russian]

20 TSGA RK f. 698; op.14, d.299a. - l.35; Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1970 goda.[*Results of the All-Union Population Census of 1970*] M., 1973. 69 p. [in Russian]

21 Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1959 goda.[*Results of the All-Union Population Census of 1959*] Kazakhskaya SSR. -M.: Gosstatizdat, 1962; Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1979 g., t. VIII. - M., 1990. - P. 38, 42, 43. [in Russian]

22 Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1970 g. [*Results of the All-Union Population Census of 1970*] 1973. - P. 10-11.; Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1979 g. T. VII - M., 1990. [in Russian]

23 Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1959 g. [*Results of the All-Union Population Census of 1959*] Kazakhskaya SSR. - M: Gosstatizdat, 1962. P. 11,64,77; Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1979 g. T. VII. - M., 1990. 240 p. [in Russian]

24 Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1959 goda. [*Results of the All-Union Population Census of 1959*] Kazakhskaya SSR. - M.: Gosstatizdat, 1962. S. 95-96.; Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1979 g. T. VIII. m., 1990. P. 322, 334 [in Russian]

25 Chokin Ch. Sh. i dr. Nauchnye osnovy energosnabzheniya selskogo khozyaistva Kazakhstana. [*Scientific basis for energy supply of agriculture in Kazakhstan*] Alma-Ata, 1966. 94 p. [in Russian]

26 Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1979 g. [*Results of the All-Union Population Census of 1979*]T. IKH. CH II. – M., 1990. – P. 240-246 [in Russian]

27 Molodezh SSSR, Stat.sb. [*Youth of the USSR*] M.,1990. – P. 15,134. [in Russian]

28 Sbornik statisticheskikh materialov [*Collection of statistical materials*](v pomoshh agitatoru i propagandistu). 1984 g. - M., 1985 - P. 163-164. [in Russian]

29 Soskin S.N. Kadry selskogo khozyaistva: podgotovka v sisteme obrazovaniya.[*Agricultural personnel: training in the education system*] Alma-Ata: Kazakhstan, 1986. - P. 43,44. [in Russian]

30 Narodnoe obrazovanie i nauka v Kazakhskoi SSR. [*Public education and science in the Kazakh SSR*]Stat. sb. Alma-Ata, 1990. 65 p. [in Russian]

Information about authors:

Zhumagulov Bolat– **corresponding author**, research professor at KazNPU named after Abai, candidate of historical sciences, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X

Sarsenov Aldar – professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Doctor of historical sciences, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6367-8877

Информация об авторе:

Жумагулов Болат– **основной автор**, профессор-исследователь КазНПУ имени Абая, кандидат исторических наук, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X

Сарсенов Алдар – профессор, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, доктор исторических наук, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6367-8877

Авторлар туралы ақпарат:
Жұмағұлов Болат – **негізгі автор,** профессор-зерттеуші, Абай атындағы ҚазҰПУ, тарих ғылымдарының кандидаты, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5637-187X.
Сәрсенов Алдар – Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы, Атырау қаласы, Қазақстан Республикасы
E-mail: a.sarsenov@asu.edu.kz,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6367-8877

IRSTI 03.01.25 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.08**
UDS 94(574)

M.Sh.Egamberdiyev [1], A.M.Azmukhanova*[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050060 Republic of Kazakhstan
[2] Gumilyov Eurasian National University
Astana, 010000 Republic of Kazakhstan
*e-mail: aimanazmukhanova@gmail.com

«STATUTORY MULLAHS» IN THE TURKO-MUSLIM SOCIETY AS A MECHANISM FOR IMPLEMENTING THE COLONIAL STRATEGY OF TSARIST RUSSIA

Abstract

The gradual colonization of the Kazakh steppes and Turkestan by the Russian Empire was accompanied by complex military-political and spiritual-cultural transformations, with the Islamic factor emerging as a systemic element. Despite the principle of non-interference in the religious institutions of Turkic-Muslim peoples declared under Catherine II, subsequent decades saw an active policy of Russification and Christianization of the local population. One of the tools of systematic spiritual integration was the institutionalized appointment of «statutory mullahs» i.e., representatives of the Muslim clergy selected based on regulated criteria to disseminate the administrative and normative directives of imperial authority through religious practices. The activities of «statutory mullahs» can be divided into two phases: the first, spanning the late 18th to late 19th centuries, focused on competing with the Kadimists; the second, associated with the rise of the Jadidist movement in the early 20th century, was characterized by antagonism between reformist initiatives and traditionalist approaches. Key actors in this process included representatives of the Tatar and Bashkir intelligentsia, as well as local mullahs, whose activities encompassed the construction of mektebs, madrasas, mosques, and the implementation of imperial regulations among the Turkic-Muslim population. The purpose of this article is to reveal the close integration of Turkey into Central Asia, the development of economic relations and the strengthening of its political influence in the region. The study is grounded in a methodological synthesis of content analysis of archival documents, historiographical review, and comparative analysis. The analysis of interactions between «statutory mullahs» and traditionalist and reformist currents provides insights into the mechanisms of adaptation of Turkic-Muslim society to sociocultural transformations amidst intensifying colonial expansion. Identifying the specifics of this adaptation contributes to a deeper understanding of the processes of spiritual-cultural integration and confrontation within the framework of the colonial policies of the Russian Empire.

Keywords: Turkic-Muslim peoples, statutory mullahs, Turkestan, Kazakh steppe, tsarist Russia, Islam.

Introduction

Understanding the religious consciousness of the Turkic-Muslim community during the colonial period of the Russian Empire requires an in-depth examination of the sociocultural, political, and institutional changes that occurred in the late 19th and early 20th centuries. This analysis must highlight the interaction between Islamic traditions and the empire's strategies for governance and assimilation [1]. Islam, as a foundational element of the social and cultural identity of Turkic-speaking peoples, became a central target of colonial policies aimed at spiritual domination and cultural assimilation. The initial principle of non-interference in religious institutions, introduced during Catherine II's reign, gradually gave way to an assertive agenda of Russification and Christianization. This transition was marked by the introduction of "statutory mullahs," religious leaders appointed under strict administrative oversight to act as agents of imperial policy and regulators of public sentiment within local communities. These figures became instrumental in executing the empire's strategies for cultural control and integration [2].

The colonial expansion of the Russian Empire, carried out amidst global competition for influence in Eastern regions, resulted in the eradication of the autonomy of the Kazakh steppes and Turkestan. The introduction of a new administrative structure, including the Orenburg, West Siberian, and Turkestan Governor-Generalships, was accompanied by active mechanisms of

spiritual integration. The theoretical basis of this policy was rooted in the concept of Nikolai Ilminsky, which advocated adapting religious education to the objectives of Russification through the establishment of local schools and the dissemination of Orthodox values [3]. Simultaneously, the activities of «statutory mullahs», oriented towards creating competition with Qadimists and countering the reformist movements of Jadidists, reveal the complex nature of sociocultural interactions that included elements of resistance and adaptation. Analyzing these processes not only elucidates the mechanisms of spiritual colonization but also reconstructs the dynamics of religious consciousness adaptation among Turkic-Muslim peoples to the realities of colonial domination [4].

Imperial Russia, in its pursuit of consolidating authority over the colonized Kazakh steppes and Turkestan, recognized the strategic importance of the Islamic factor as a tool for socio-political governance. During the integration of these regions into the empire, the administration of religious affairs remained under the jurisdiction of the Muslim high clergy, ensuring a degree of autonomy for Islamic institutions while simultaneously allowing for the intensification of administrative oversight by Russian authorities [5]. However, this power was significantly limited and brought into alignment with the political interests of tsarism. One of the mechanisms of control over the spiritual sphere was the institutionalized appointment of religious officials, such as «statutory mullahs» selected according to strict criteria, who served as channels for transmitting imperial policy through religious practices and rituals. Unlike the decentralized regulation of religious life among Muslims in the steppe areas of Central Asia, in Turkestan, the creation of an official structure for managing Islam was planned, but in practice, mullahs continued to maintain their autonomy and an important role in the region’s religious life [6].

Tsarist colonial policy regarding the Turkic-Muslim peoples, particularly in Turkestan, was aimed at utilizing local religious authorities to secure loyalty to the Russian Empire. The mullahs of the Volga Tatars and Bashkirs were considered key figures in this context, strengthening the ties between the empire and the Muslim population of the region. Their activities, including the promotion of pan-Islamic and pan-Turkic ideas, influenced the political consciousness of local peoples. However, as noted by Senator Count K.K. Palen, there was a real threat of increasing the influence of the Tatars on the local population, which could lead to resistance against colonial rule [7]. For this reason, the tsarist administration actively intervened in the religious sphere through supporting Russification and missionary activities, using mullahs, ishans, and akhunds as instruments of its policy.

This study aims to analyze the activities of «statutory mullahs», who, in the context of colonization and the spread of Russification, functioned as conduits of tsarist administration policy within the Muslim community. An essential aspect of the research is the identification of the mechanisms of interaction between local Muslim religious leaders and the state, as well as their role in promoting colonial ideology and managing religious life among the Turkic-Muslim peoples. The research focuses on a comparative analysis of the role of religious leaders in implementing the political and cultural directives of tsarism in Turkestan and the Kazakh steppes, thus providing a deeper understanding of the methods of spiritual integration and governance used by the Russian Empire to strengthen its influence in the East.

Materials and methods of research

Analyzing the principles and methods of imperial expansion, as well as the problems of the national policy of the Russian Empire, researchers at the turn of the 19th and 20th centuries provided various interpretations of its content and ultimate outcomes. Supporters of state policy and apologists for Russia’s civilizing mission in the East emphasized the significant leveling potential of Russian culture and considered Russification a justified and expedient process. In contrast, representatives of the democratic school sharply criticized the national policy of the Russian Empire. In the context of discussions on the «Jewish question», they proposed granting equal rights to members of this ethnic group with the rest of the empire’s population.

Researchers examining the Turkic-Muslim issue emphasize that the central aspects of imperial policy toward Turkic-Muslim peoples were shaped by mercantile interests, with the state aiming to monopolize the exploitation of the region's natural and demographic resources. The conscious preservation of archaic forms of social organization and subsistence systems among these peoples was seen as a negative development, reflecting the state's desire to deprive them of opportunities for socio-economic progress.

One of the most thoroughly developed aspects of Russia's national policy was its religious policy, particularly in relation to the Turkic-Muslim peoples. Some scholars positively assessed the Russian Empire's policy based on the principle of religious tolerance and aimed at integrating the Islamic world within the empire, while others were skeptical of the possibility of Islamic revival, viewing Muslim peoples as inherently conservative and incapable of embracing progressive ideas. In this context, the works of pre-revolutionary authors such as Ilminsky, Ostroumov, Palen, and Dobrosmyslov are essential for a deeper understanding of the state's religious policy. Additionally, for a more detailed analysis of the role of «statutory mullahs» in the Kazakh steppes and Turkestan, the studies of Bartold, Bendirikov, Utembaev, and the contemporary research of Abashin are invaluable.

In addition to the historiographical review and the use of archival sources from the Central State Archives of the Republic of Uzbekistan, the Republic of Kazakhstan, and the West Kazakhstan Region Archives, the present materials demonstrate the complexity and multifaceted nature of the institutionalization of Muslim education within the framework of the colonial policy of the Russian Empire. The archives of the Department of Educational Institutions of the Turkestan region, stored in the Central State Archive of the Republic of Uzbekistan, contain a significant body of documents that shed light on the relationship between state power and Muslim educational institutions from the late 19th to the early 20th century. These materials provide a detailed understanding of the regulation of Muslim education between 1890 and 1917, offering an opportunity to explore how state policies were implemented in the sphere of religious education and academic activities among the Turkic-Muslim population. Notably, documents from the files titled «Correspondence on Local Schools of the Turkestan Region» and fond 455, concerning the activities of the 3rd Inspector of Public Schools in Turkestan between 1890 and 1895, offer valuable insights into the interaction between state structures and local educational institutions, including Islamic schools [8].

An analysis of archival sources reveals that the policy of «ignoring» Islam, as proclaimed by K.P. fon Kaufman, was significantly distorted in practice. While the imperial administration maintained the appearance of religious autonomy, it actively intervened in the religious and educational life of Muslims. From the very beginning of the conquest of the region, the tsarist government used religious structures to legitimize its power, exemplified by the creation of the «statutory mullahs» institution, who were tasked with enforcing imperial policy and facilitating the spread of Russification through educational and religious practices. In this context, it is important to note that from the late 19th century, the regional administration began actively interfering in Muslim education, becoming a crucial tool in consolidating control over the population. Archival documents relating to the regulation of local education emphasize the gradual limitation of the independence of Muslim educational institutions and their alignment with state mandates, which were integral to imperial policy.

From a historical-philosophical perspective, the significance of these processes cannot be underestimated in understanding the overall picture of colonial integration. The education system, as a key tool of state policy, became the arena for broader processes of cultural and political assimilation. On the other hand, the use of Muslim religious figures as agents of colonial policy undermines the very concept of the «civilizing mission» espoused by Tsarism. This shows that, in practice, the tsarist administration created an illusion of religious and cultural autonomy while actively controlling all aspects of Muslim life, including education. This, in

turn, confirms the thesis of a carefully designed and multifaceted policy of cultural and social integration of the Turkic-Muslim population within the framework of Russian imperial expansion.

In the course of the study, we will adhere to the inductive research strategy, which allows us to obtain the necessary results through careful, objective observation and deep analysis of the collected materials. The study of Russia's national policy, including religious policy, especially in relation to the Turkic Muslim peoples, is based mainly on the principles and methods of interdisciplinary synthesis, objectivity, empiricism, and evidence. To study the multifaceted policy of cultural and social integration of the Turkic Muslim population, it is important to use the diachronic method, the laws of social dialectics, and historicism. When considering individual aspects of the problem, methodological pluralism is used, which determines the multidimensionality of differences that increase the possibilities of generalization, and therefore synthesis in understanding and explaining historical events. Of fundamental importance is the systems approach, which consists in considering the objects of knowledge as integral sets, taking into account the connections of the components.

Results and its discussion

The religious policy of the Russian Empire towards Turkic-Muslim peoples involved attempts at centralized control over the spiritual sphere, but it encountered numerous contradictions. Unlike Russia, where Muslim spiritual administrations were established, no single body was created in Turkestan to coordinate the religious life of Muslims. Attempts to establish such an institution in 1884 were blocked by high state authorities, reflecting a tension between the center and the periphery, as well as the challenges of implementing centralized religious governance in a Muslim region [9]. Thus, throughout the 19th century, state policy towards religious institutions in Turkestan remained inconsistent and incomplete.

An important stage in the formation of religious policy was the process of establishing specialized bodies, such as the Department of Spiritual Affairs of Foreign Confessions in 1832, as well as attempts to form Muslim spiritual bodies at the local level [10]. Nevertheless, despite these initiatives, real power and influence over Muslim communities remained with local religious leaders and traditional institutions, demonstrating the lack of full integration of religious life into state structures [11]. The introduction of the «Statute of Spiritual Affairs of Foreign Confessions» in 1857 also did not lead to significant improvements in governance, as this act did not provide adequate control over the religious life of Muslims and failed to systematize religious education and institutions in the colonized territories. Thus, the tsarist administration’s policy was primarily aimed at limiting the influence of Islam rather than integrating it into the official power structure [12].

A critical assessment of tsarist religious policy, expressed in numerous reports and circulars, such as the report «Islam in Turkestan» in 1899, indicates a profound misunderstanding of the fundamentals of Islamic culture and religion by Russian authorities [13]. The circular issued after the Andijan Uprising of 1898 highlights that the authorities governing Turkestan lacked sufficient understanding of Muslim religious life, leading to «misunderstandings» and «errors» in their interactions with the local population [14]. The anti-Islamic orientation of these documents suggests that the Russian administration viewed Islam not as an important cultural and religious factor, but as a threat to its authority. This leads to the conclusion that, despite attempts at legitimization through the creation of governing bodies, the empire’s religious policy was aimed at excluding Islam from the state agenda, which contributed to the religious isolation and political instability in the colonized regions [15].

The elite of Turkestan and local authorities largely disregarded Islam and related matters. The efforts of Dukhovsky’s commission to establish the Spiritual Administration of Muslims in Turkestan did not yield significant results. Proposals from the Turkestan Governor-General’s Office regarding «anti-Muslim» policies were viewed unfavorably in St. Petersburg. Following discussions among the Ministry of Internal Affairs, the Ministry of Foreign Affairs, and the

Military Ministry of the Russian Empire, it was decided not to alter the existing regulations on Islam in Turkestan. The authorities in the capital concluded that a policy of religious tolerance and caution towards Islam should prevail, a position further supported by archival evidence [16].

Thus, throughout the 20th century, religious affairs of the Turkic-Muslim peoples of Turkestan remained regionally controlled, and the tsarist administration's policy toward Islam was, in general, cautious and moderately liberal. This was reflected in the existing religious tolerance policy, which applied not only to Muslims but also to all other confessions. The question of organizing Orthodox missionary work in Kazakhstan and Turkestan was not raised, even though the Russian Orthodox Church by that time had accumulated significant experience in missionary activities among Turkestan's Muslim population. For example, according to the 1804 regulations, the priests of the Orenburg region were not allowed to baptize the Kazakhs of the Younger Juz without special permission from the Orenburg border commission, and the process of obtaining such permission was bureaucratically complicated. This regulation highlights the level of control and caution exercised in interactions with the local Muslim population, as further supported by research findings [17].

Despite the political liberalism shown toward the Muslim population, the reforms aimed at more effective governance of Islam in the Kazakh steppes and Turkestan did not result in significant shifts in the worldview of the local peoples. Traditional Islamic principles continued to play a central role in the religious consciousness of Muslims, while state efforts to introduce changes to this process remained largely constrained. In the second half of the 19th century, new challenges emerged due to the empire's territorial expansion and the incorporation of significant Muslim regions. As a result, conceptual changes in state policy toward Islam were developed, focusing on reinforcing the defense of Orthodox identity within the empire. This was reflected in the formulation of strategies to spread Orthodox missionary activity and strengthen the positions of the Russian language and culture among Turkestan's Muslims, as also theoretically justified in Lysenko's works [18].

The outcomes of these policies were a progressive limitation of the religious rights of the Turkic-Muslim population, accompanied by an intensification of missionary efforts. While the state formally upheld religious tolerance and recognized Islamic institutions to maintain stability in Muslim-majority regions, a distinct shift towards greater surveillance and control over these institutions became evident. This reflected a broader trend of increasing direct interference by the tsarist authorities in the religious life of Muslims, signaling a departure from earlier, more passive forms of governance. The measures taken testify to the growing interest of the state in religious institutions and their active involvement in administrative and socio-political processes aimed at stabilizing and consolidating colonial rule [19].

One of the most notable examples of this process was the introduction of a system of state exams in the 1880s for candidates for clerical positions, indicating the state's attempt to standardize spiritual activities in Muslim communities and create a system of control over the educational level of the clergy. The 1888 decree on the establishment of educational qualifications for Muslim clergymen in the Orenburg Muslim Spiritual Assembly became an important step in this direction. It is noteworthy that the exam system was aimed not only at testing theological knowledge but also knowledge of Russian culture, which served as a tool for ensuring control over Muslim communities through education and the formation of «loyal» personnel [20]. This demonstrates how the tsarist administration sought to integrate Muslims into the broader state structure while preventing the emergence of independent spiritual centers capable of influencing the local political situation.

At the same time, the activities of «statutory mullahs» in the Kazakh steppes and their involvement in local religious, judicial, and educational processes became a crucial element of tsarist colonial policy. Mullahs performed functions not only as religious leaders but also as agents of colonial power, playing a key role in supporting official policy by taking oaths,

assisting in civil cases, and promoting the spread of state ideologies. Interestingly, in some areas, such as the Kokchetav district, mullahs were required not only to conduct religious education but also to actively participate in public affairs by opening mosques and schools for Kyrgyz children. This highlights the role of mullahs as intermediaries between the local population and the colonial administration [21]. Thus, the tsarist regime instrumentalized mullahs not merely as spiritual leaders but as key agents in advancing its strategic objectives in the region. This included consolidating social and political order in areas where colonial ambitions intersected with deeply rooted cultural and religious norms.

In 1865, according to the report of the Kokchetav external district order, there were 8 mosques in the district, including one cathedral mosque in Kokchetav, built with the funds of the Tatar and Kyrgyz societies, one in the Kulansukoylinsky volost, built by the Kyrgyz society of that volost, and 4 mosques in the Andagulorazbegimbetovskaya volost [22]. Of these four mosques, one was built with the funds of senior sultan Colonel Valikhanov, another by Lieutenant Jalgarin, one by official Chopanov, and one by the Kyrgyz society of that volost. In the Babasanbagyshevskaya volost, there were 2 mosques, built by Kyrgyz Akisebay Tlepov and Maimaik Pshikantiev with their relatives. There were 7 mullahs in the district, one of whom, in the Kulansukoylinsky volost, also performed the duties of a mullah at the Kokchetav cathedral mosque, one in the Babasanbagyshevskaya volost, three in the Andagulorazbegimbetovskaya volost, one in the Zhavakarolskaya volost, and one in the Sivinkereevskaya volost. At each of the 15 aforementioned mosques, schools were established for teaching Kyrgyz children [23].

This report emphasizes the role of mosques not only as religious centers but also as key educational institutions that contributed to the dissemination of knowledge among the Kyrgyz population. Local mullahs, beyond their religious responsibilities, were integral to the organization of educational initiatives, highlighting the significant role of the Muslim spiritual elite within the colonial framework. Their involvement facilitated the reinforcement of cultural connections with the administrative apparatus of the Russian Empire, illustrating how religious and educational institutions were leveraged as instruments of social integration and control within the broader context of imperial governance.

The activities of Tatar mullahs-mughalim in the Akmola outer district in the first half of the 19th century were associated with several key aspects of the administrative, religious, and educational policies of the Russian Empire towards the Turkic-Muslim population. In 1835, the Akmola administration reported a lack of a permanent ordained mullah, pointing not only to a deficiency in personnel for performing religious duties but also revealing structural and organizational shortcomings in the delivery of religious services, which reflected broader gaps in the implementation of imperial religious policies. Instead of creating new positions, the administration chose to appoint the Tatar Asfendiyar Chanyshev, who, in addition to his administrative duties, performed the functions of a mullah. This reflects the flexibility and selectivity of the imperial authorities in forming the clergy among Muslims [24]

This case also illustrates an important aspect of Russian colonial policy towards Muslim communities: the multifunctionality of local mullahs, who became intermediaries between the authorities and the local population. The understanding of the mullah’s position not only as a religious but also as an administrative figure reflects the imperial government’s desire to increase control over Muslim communities and their involvement in legal and social processes. The well-known researcher A. Krasovsky, describing the activities of mullahs among the Kyrgyz, noted that the mullah, as a representative of the clergy, was not always viewed as an authoritative figure, since his social status was significantly lower than that of a merchant. This evaluation highlights how low the social prestige of religious figures was, which posed both a social problem and a challenge for the authorities, who sought to strengthen the position of the clergy through various administrative measures [25].

Furthermore, the available documents reveal how the socio-political relations within local Muslim communities changed in the context of the growing involvement of the imperial

administration in their internal affairs. For example, in 1846, the Orenburg muhgalim Kireyev wrote about Muslim clerics in Akmola, noting their role not only in religious practice but also in the educational process. This shows that mullahs, in addition to performing religious duties, were actively involved in teaching children and youth, as evidenced by the existence of Muslim schools at mosques [26]. The verdict or request from the district regarding the appointment of a statutory mullah was signed by numerous sultans, clan leaders, biys, and elders. The document indicated that Amirov was a murza from the village of Novaya, Chelyabinsk district, and had successfully passed the necessary exams at the Orenburg Muslim Spiritual Assembly. In 1851, the headquarters of the separate Siberian Corps demanded action due to a violation of settlement procedures: «Mullah Sagit Usmanov, a resident of Akmola, was removed from his post on the grounds of being deemed a subversive and disruptive figure. Authorities ordered his arrest, shackling, and transfer to Omsk for further action» [27].

Another piece of evidence concerning the organization of education in Akmola district has been preserved. The senior sultan of the district, Ibrahim Dzhaikpaev, personally initiated the establishment of a settlement, a mosque, and a school. The 1864 report from the military governor of the Siberian Kazakhs provides documentation of a request made by Major Ibrahim Dzhaikpaev, the Senior Sultan of the Akmola district, for authorization to establish a settlement comprising 15 houses, a mosque, and a school, accompanied by a servant population. The data gathered from this request reveals several key aspects: The territory along the Ishim River, extending from the Karamendinsky to the Kolutonsky picket, was designated by the authorities for winter camps of the Kirghiz from the Kulan-Katakovsky volost, where Dzhaikpaev plans to establish a settlement. Communities from three neighboring volosts approved the construction of a settlement, mosque, and school in the Akpan area, which is part of Dzhaikpaev's land, and issued a resolution supporting the initiative. Dzhaikpaev and his family assumed responsibility for funding the maintenance of the mosque and providing for the clergy. The Orenburg Spiritual Assembly raised no objections to the mosque's construction, provided all requirements outlined in Articles 261, 264, and 265 of Chapter XII of the Construction Statute were met. The mosque was expected to comply with the stipulated number of parishioners as required under Article 261 of the same statute. A report from 1865 on the number of schools and mosques in the Akmola district has also been preserved [28].

It was not uncommon for retired soldiers to become mullahs. For example, Khuz Akhmet Khamzin, a Cossack of the Tobolsk Tatar regiment, held the rank of imam and mukhtasib. In 1840, after his retirement, he was sent to the Uch-Bulak district as a mullah. According to other sources, the Tobolsk Tatar Khatyn Akhmet Khamzin was appointed mullah in 1835. The Polish official Kublitsky-Piottuch, who temporarily assumed the role of assessor, reported that A. Khamzin had formally requested written authorization to visit the Orenburg mufti for approval and to secure a certificate from the Orenburg Spiritual Assembly [29].

Thus, data from various district reports of the Kazakhs indicate that the development of education and the strengthening of Islam in this region during the 1820s–1860s occurred with the active participation of Tatar figures. Performing religious rites and educating children were not merely necessary but integral components of Kazakh society. In this context, representatives of the Tatar people worked deeply within the Kazakh steppes and among the Kazakh population, and this extensive educational work was recognized by sultans, elders, and biys. It was highly valued by ordinary Kazakhs of various clans. The Tsarist administration, despite its restrictions, was compelled to allow the activity of Tatar mullahs and mughalims, in contrast to the activities of the Kokand and Khiva clergy. This is a crucial point in the political assessment of the activities of Tatar mullahs and mughalims.

Discussions within governmental circles regarding the future fate of the Turkic-Muslim peoples of the empire concluded with the victory of more conservatively minded social and political figures. The late 19th and early 20th centuries saw the consolidation of a protective policy rooted in «Orthodox conservatism», which aimed at preserving the status quo and

reinforcing established traditional structures. The doctrine of «official nationalism» emerged as a central tenet of state ideology, leading to greater oversight of national minorities and religious institutions aligned with their interests. This shift resulted in a gradual curtailing of the religious freedoms of the «foreign» population, accompanied by a marked increase in missionary efforts aimed at consolidating the empire's cultural and political dominance.

To preserve stability in regions with significant Turkic-Muslim populations, the imperial policy emphasized religious tolerance and the recognition of Islamic institutions at the national level. However, alongside this tolerance, there was a discernible trend toward intensifying control over the activities of these institutions and the Muslim clergy. This phenomenon reflects a shift toward more active state intervention in religious and cultural processes related to the Muslim population, aimed at consolidating state power and reinforcing centralization.

A central aspect of the Russian policy towards «Kazakh Islam» was the widespread perception that Kazakhs were «poor Muslims». The administrative efforts to spread «Kazakh Islam» during the late 18th and early 19th centuries yielded limited results, as Kazakhs were seen as insufficiently devout. This perception underscored the need for further religious integration efforts. The specifics of the government's approach to «Kazakh Islam" were shaped by the varying socio-religious conditions across different regions of the Kazakh steppes and Turkestan, with local administrations evaluating the extent of Islamization in each area.

Following the Andijan Uprising of 1898, regional authorities initiated an inquiry into the «Muslim question», resulting in the establishment of the Spiritual Administration of Muslims in Turkestan. S.M. Dukhovskoy, associated with the publication and dissemination of official works on Islam, was largely uninformed on the topic, as noted in the memoirs of G. Fyodorov, and was frail due to old age and illness. The real administrative work concerning the Muslim question was primarily carried out by N. Ivanov and his advisor, V.P. Nalivkin [30].

Islam in Turkestan was not only a religion but a fundamental aspect of daily life, which explains why the actions of the tsarist administration were often seen as interference in the religious sphere of the local Muslim population. In this context, the governors-general of Turkestan played a central role in the reforms. To fully grasp the extent of the Russian Empire's regulation of Islam in Central Asia, it is essential to explore less-known aspects that historians have often overlooked.

During the summer months, religious figures such as mudarris from Kazan, Ufa, Orenburg, and mullahs from the Ural-Volga region would travel to regions like Syr-Darya. They recruited students at markets and fairs, establishing mobile schools where they taught literacy, particularly in the Tatar language. This practice led K.P. von Kaufman, the Governor-General of Turkestan, to view the Tatar clergy negatively, perceiving them as missionaries rather than religious authorities [31]. A.N. Kharuzin, the Deputy Minister of Internal Affairs, expressed strong opposition to the appointment of Tatars to Kyrgyz schools, fearing the influence of Turkic peoples on one another. His concerns stemmed from growing anti-government movements in Turkestan, where the influence of the Tatars was seen as a threat. The spread of «Tatarism» and Islamic ideology was viewed as problematic, particularly since, under the guise of religious education, Muslims had been establishing a network of national educational institutions beyond state control [32].

In 1907, a bill for universal primary education was presented to the State Duma, with the key issue being the language of instruction in national schools. There was significant public concern that this bill would lead to the secularization of Muslim schools, prohibiting religious and native language education. This issue sparked debates in Tatar press outlets. To gauge public opinion, State Duma deputy Sadri Maksudov traveled to the Volga region, the Uralsk, Turkestan, and the Caucasus in the summer of 1910. His findings were published in Tatar newspapers, including «Vakyt», which featured a series of articles and interviews about Maksudov's trip [33].

By the end of 1910, reports of the closure of Muslim educational institutions in Turkestan raised significant concerns in the Tatar press. For instance, a January issue of the newspaper

Vakyt recounted an event in which, on December 28, 1911, the bailiff of Kokand informed the teachers of new-method schools that, by order of the regional inspector, their schools would close as of January 1. This news provoked a strong reaction from the local population. The city's progressive elite, including figures such as Salimzyan Bai, Gabdelzyan Makhmudov, Mirgabid Bai, and other influential individuals, gathered at the exchange committee hall. There, committee members, including six Germans, expressed surprise at the decision and offered their assistance. They suggested hiring lawyer Levinson to address the matter, a proposal that was accepted, and Levinson was dispatched to Tashkent [34].

In 1912, the Turkestan administration introduced a decree regulating the appointment of teachers in Muslim schools, which intensified existing tensions. The decree stipulated that teachers in both modern and traditional mektebs could only be selected from among the clan or tribe of the students, prohibiting, for example, a Sart from teaching Kirghiz students or a Tatar from instructing Sart children [35]. The new regulations, effective from July 1, mandated the closure of mektebs that did not comply, effectively excluding Tatar teachers from the educational process. As a result, Tatar educators, already under close surveillance, faced intensified scrutiny by the gendarmerie. In Kokand, inspectors determined that the presence of Tatar mughallim in Sart schools was illegal and unauthorized [36].

Despite the stringent measures imposed by the Russian authorities on Tatar teachers, their presence in Turkestan remained relatively stable. In January 1913, the Governor-General of Turkestan received reports indicating that, during the summer of that year, young Tatars, mudarris from the «Galiya» madrasah in Kazan, continued their travels to the Syr Darya and other regions, establishing mobile schools for the local Kyrgyz. Authorities were particularly concerned that such education undermined the interests of Russian statehood. Documents from the State Archive of the West Kazakhstan Region reveal that among these teachers were Mavlyut Latypov, a graduate of the Kasymov madrasah, who taught in Sergiopol; Hasan Uzbekov, also a Kasymov graduate from Khvalynsky; and Gataulla Akhmarov from Novouzensky, who was preparing for public school teaching exams in Kazan [1. – 167-169].

Despite numerous administrative restrictions on Tatar teachers, the Tatar community remained confident that the regulations aimed at prohibiting their educational activities would be largely unenforced. This confidence stemmed from the limited presence of inspectors in Turkestan, who were often unfamiliar with local languages and Muslim scripts, hindering their ability to monitor schools effectively. Despite the efforts to shut down Tatar schools, new educational institutions continued to emerge, though at a slow pace. According to N. Bobrovnikov, this persistence was due to the fact that Sart teachers, while less prepared and often replicating Tatar teaching methods without understanding, were still able to sustain the spread of new educational practices, even if administrative measures only delayed their full implementation [37].

The draft provisions proposed by the Ministry of Public Education of the Russian Empire were generally approved, though they did not specifically address Muslim educational institutions in Turkestan. Nevertheless, it is evident from the content of the draft that the overarching goal of the educational policy in the region was to gradually diminish the role of Islamic education in the local society. This strategy included efforts to integrate Muslim children into Russian secular schools. Over time, the Turkestan educational authorities recognized several deficiencies in the educational system for Muslim children. For example, although the «Law of God» course was incorporated into the curriculum of Russian-Turkestan schools, it failed to significantly increase the appeal of public education among the local Muslim population.

Despite efforts by the government to limit the spread of Islam among Turkic Muslim populations, the outcomes were contrary to expectations. Since the 1880s, there was a significant increase in appeals from Turkic Muslim communities to the Department of Spiritual Affairs of Foreign Confessions, requesting the appointment of a mufti, the establishment of a Spiritual Assembly, and the construction of new mosques and educational institutions. These actions were

viewed by the authorities as signs of "Muslim propaganda," aimed at undermining the administration's influence over religious, family, and marriage matters among the Kirghiz, which was seen as a threat. Consequently, many of these requests were ignored, and repressive measures were sometimes taken against the leaders of these movements. However, the growing concerns about the spiritual development of Turkic Muslims, especially after the 1905-1907 revolutionary events, made it increasingly difficult to ignore these issues. For instance, the establishment of special spiritual administrations for the Kirghiz in several regions was discussed in depth during the Special Meeting convened in 1909 under the Committee of Ministers to draft new legislation on religious tolerance.

In the second half of the 19th century, Orthodox missionary activities among the indigenous peoples of the Russian Empire followed the methodology developed by Professor Ilminsky of Kazan University. The primary objective of this approach was to instill the state's official ideology of «autocracy, Orthodoxy and the people» among the diverse populations of Asian Russia. Russification was viewed as a key tool for achieving this aim, focusing on converting non-Russian peoples to Orthodoxy and teaching them the Russian language. A central element of this strategy was the active involvement of the local Orthodox Christian community in mission work, alongside the establishment of mixed settlements where Russian settlers and newly baptized Turkic peoples would live together. This was designed to foster integration into Russian agricultural life, moral values, and social norms. As stated by the Kyrgyz mission staff, «The Russian, for a baptized foreigner, is primarily a living example of Christian life. He is also, for both baptized and unbaptized foreigners, a living model of patriotic love for their sovereign and homeland, as well as an example of Russian cultural life». The ideal model for this process was, thus, the true Russian Orthodox Christian.

To achieve their objectives, missionaries were assigned specific roles, with «statutory mullahs» playing a key part as agents of colonial policy. However, Christianization and Russification were prioritized over administrative duties. Missionaries were tasked with focusing exclusively on proselytizing, traveling to remote regions, engaging in religious debates, and ensuring the moral and spiritual development of newly baptized converts. This involved settling converts in mission camps, organizing their daily routines, teaching agricultural practices, overseeing adherence to Orthodox rituals and fasting, and assisting with economic integration.

The establishment of missionary schools at Kyrgyz mission stations, envisioned as tools for advancing Russification, largely failed. Ilminsky's approach emphasized education grounded in Christian values, requiring instruction in both native languages and Russian. These schools aimed to prepare local individuals to serve as personnel for Orthodox missions. However, they were deeply unpopular among Turkic Muslim communities due to widespread fears of forced conversion. Moreover, the nomadic lifestyle and economic systems of these communities did not align with formal education, diminishing motivation to attend. Even state-funded boarding schools for children failed to attract sufficient enrollment, as families remained distrustful of the missionaries' intentions.

Conclusion

In general, it should be noted that during the 18th to early 20th century, the religious policy of the Russian Empire in the territories of Kazakhstan and Central Asia went through several stages, each of which was largely determined by both internal state trends and the geopolitical realities of the time. These stages are characterized by the evolution of state policy towards Muslims, reflecting changing views on Islam as either an integrative or disintegrative factor, as well as the shifting perspectives of Russian authorities on the religious and cultural identity of the local peoples.

The first stage (the 1780s to the first half of the 19th century) was primarily focused on integrating ethnoregions into the Russian political-legal and cultural space. This integration not only facilitated the expansion of Russian influence but also laid the foundations for the long-term russification of the Muslim population in Central Asia and Kazakhstan. Islamization, carried out

through administrative methods such as the construction of mosques and the opening of Islamic educational institutions, served as an important tool for stabilizing and strengthening the state's control over regions that were ethnically and religiously diverse at the time. A key element of this process was also missionary activity, aimed at spreading Islam and shaping the religious identity of Turkic peoples, which in turn supported the goals of integration into the Russian cultural and political sphere.

In the second stage, during the mid-19th to early 20th century, a shift in the religious policy of the Russian Empire occurred in response to changing geopolitical circumstances. The annexation of new territories with a predominantly Muslim population led to the realization of the potential threat posed by Islam and Muslim movements to the territorial integrity and political stability of the Russian Empire. As a result, Islam began to be seen as a factor of potential disintegration, which was reflected in a change of state policy. Instead of religious tolerance and integration, characteristic of the previous stage, the government began to more actively seek control over Islam, viewing it as a political threat. This also meant a departure from pragmatism regarding religious tolerance in favor of policies aimed at strengthening Russian identity and reducing the influence of Muslim religious structures.

Thus, the shift in state religious policy, along with changes in the perception of Islam as an ideological force, reflected deeper processes within Russian policy toward non-Russian peoples. These changes also defined the directions for further cultural and religious russification, which included the education system, religious practices, and social structures at large. Ultimately, efforts aimed at assimilation and russification led to significant changes in the social and cultural landscape of the region, with long-term consequences for the relationship between the Russian state and the Muslim peoples of Central Asia and Kazakhstan.

REFERENCES

1 Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. — Ленинград: Издательство Академии наук СССР, — 1927. — 256 с.

2 Искяндер-Мурза. Русские школы для мусульман в Туркестане. Восточное обозрение. — № 38. 22 сентября. — 1883.

3 Ильминский Н.И. Письма Н.И. Ильминского обер-прокурору К.П. Победоносцеву. — Казань: Издательство редакции «Православный Собеседник», — 1895. — 414 с. [Электронный ресурс] – URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Ilminskii%CC%86/pisma-nikolaja-ivanovicha-ilminskogo-k-ober-prokuroru-sv-sinoda-k-g-pobedonostsevu/ (дата обращения: 20.02.2024)

4 Левтеева Л. Г. Присоединение Средней Азии к России в мемуарных источниках. — Ташкент, — 1986. [Электронный ресурс] – URL: https://www.academia.edu/66836401 (дата обращения: 22.02.2024)

5 Дякин В.С. Национальный вопрос во внутренней политике царизма (XIX – начало XX вв.). — СПб., — 1898. — С. 56.

6 Исхакова Р.Р. Образование в дореволюционной России: идеологические и конфессиональные аспекты. Вестник Казанского технологического университета. — № 6.—2008. — С. 26–32.

7 Пален К.К. Учебное дело. — СПб., — 1910. — С. 105. [Электронный ресурс] – URL: https://www.academia.edu/38893772 (дата обращения: 20.02.2024)

8 Путеводитель. Центральный государственный исторический архив УзССР. 1948. Ташкент. С. 148.

9 Абашин С.Н. Размышления о Центральной Азии в составе Российской империи». Ab Imperio. — № 4. —2008. — С. 456-471.

10 Уметбаев М.И. Отчет, посвященный столетию Оренбургского Магометанского Духовного собрания. — Уфа. — 1897. — С. 37; Хусаинов С.М. Мухаметсалим Уметбаев. Жизнь и творчество. — Уфа. — 2019. — 480 стр.

11 Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. — СПб., — 1862. — Ч. 3, Кн. 1. — С. 231-232. [Электронный ресурс] – URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3680-ch-3-kn-1-period-tretiy-s-19-noyabrya-1825-po-20-avgusta-1855-g-1862 (дата обращения: 23.02.2024)

12 Положение об управлении Туркестанского края. — 1886. Том 2, часть 2. —Санктпетербург. — 48 с.

13 Духовской С.М. Всеподданейший доклад Туркестанского генерал-губернатора генерала от Инфантерии Духовского. Ислам в Туркестане. — Ташкент. — 1899. — 20 с.

14 ӨР ОММ (Өзбекстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты). Қор И-1, Тізбе 11, Іс 1724, Парақ 2.

15 ӨР ОММ. Қор И-1, Тізбе 32, Іс 384, Парақ 3.
16 ҚР ОММ (Қазақстан Республикасы орталық мемлекеттік мұрағаты). Қор 64, Тізбе 1, Іс 124, Парақ 6.
17 Ефимов А.Б. Очерки по истории миссионерства Русской православной церкви. — Москва. — 2007. — 683 с.
18 Лысенко Ю.А. Киргизская Духовная миссия Омской епархии в 1881-1917 гг. Макарьевские чтения: материалы Шестой международной конференции. — Горно-Алтайск. — 2007. — С. 47-58.
19 Путешествие Генриха Мозера. Царская колонизация в Казахстане (по материалам русской периодической печати XIX в.). — Алматы: Рауан. — 1995. — 302 с.
20 Лысенко Ю.А. Миссионерство Русской православной церкви в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX вв.). — Барнаул. — 2010. — 195 с.
21 Фукс К. Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях. Краткая история г. Казани. Репринтное воспроизведение. — Казань. — 1991. — С. 37.
22 ӨР ОММ. Қор 338, Тізбе 2, Іс 284, Парақ 7.
23 БҚО ММ (Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік мұрағаты). Қор 249, Тізбе 1, Іс 20, Парақ 98.
24 БҚО ММ. Қор 249, Тізбе 1, Іс 20, Парақ 11-12.
25 Красовский А.А., 1868. Область сибирских киргизов. СПб. С. 455.
26 БҚО ММ. Қор 249, Тізбе 1, Іс 20, Парақ 19.
27 БҚО ММ. Қор 249, Тізбе 1, Іс 20, Парақ 27.
29 БҚО ММ. Қор 1, Тізбе 1, Іс 3, Парақ 43.
30 ҚР ОММ. Қор 338, Тізбе 1, Іс 184, Парақ 24.
31 Федоров Г. Моя служба в Туркестанском крае (1870-1906) . Исторический вестник. — 1913. — Книга 9-12. [Электронный ресурс] – URL: https://www.academia.edu/40080686 (дата обращения: 22.02.2024).
32 Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay C. Islam in the Soviet Union. — London: Pall Mall Press. — 1967. — 272 p. [Электронный ресурс] – URL: https://archive.org/details/islaminsovietuni0000alex/page/n5/mode/2up (дата обращения: 19.02.2024).
33 Харузин А.Н. Степные очерки (Киргизская букеевская орда). Странички из записной книги: документально-художественная литература. — Москва: Типография А.А. Левенсон. — 1888. — С. 205.
34 Arsal Sadri Maksudi. Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, 4.b., — İstanbul: Ötüken Neşriyatı. — 1979. — 200 s. [Электронный ресурс] – URL: https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/1/-/1-subat-milliyet-duygusunun-sosyolojik-esaslari-1518601162.pdf?srsltid=AfmBOoqNMsj RuaGRvqSjr5Rz_Q_nGh4PPg1WeiIQBvIxZlsInu0PMca (дата обращения: 20.02.2024)
34 Остроумов Н.П. Мадрасы в Туркестанском крае. Журнал Министерства народного просвещения. — Ч. 7 (январь). Отделение 3. — 1907.
35 Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865-1924). — Москва: Издательство АПН РСФСР. — 1960. — 512 с.
36 Свод учреждений и уставов управления духовных дел иностранных исповеданий христианских и иноверных. Свод законов Российской империи. Т. 11. Ч. 1. — СПб., —1900. — С. 1-146.
37 Бобровников Н.А. Русско-туземные училища, мектебы и медресе Средней Азии. — СПб., — 1913. — 90 с.

ТҮРКІ-МҰСЫЛМАН ҚОҒАМЫНДАҒЫ «ЖАРҒЫ МОЛДАЛАР» РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ОТАРШЫЛДЫҚ СТРАТЕГИЯСЫН ІСКЕ АСЫРУ МЕХАНИЗМІ РЕТІНДЕ

Аңдатпа. Қазақ даласы мен Түркістанның Ресей империясы тарапынан біртіндеп отарлануы күрделі әскери-саяси және рухани-мәдени өзгерістермен қатар жүрді, олардың ішінде ислам факторы жүйе қалыптастырушы элементке айналды. II Екатерина тұсында жарияланған түркі-мұсылман халықтарының діни институттарына араласпау принципіне қарамастан, кейінгі онжылдықтарда жергілікті халықты орыстандыру мен шоқындыру саясаты белсенді түрде жүзеге асырылды. Рухани интеграцияның жүйелі құралдарының бірі ретінде «Жарғы молдаларын» тағайындау қалыптасты. Бұл мұсылман дінбасылары империялық биліктің әкімшілік және нормативтік нұсқауларын діни тәжірибелер арқылы жеткізу үшін арнайы бекітілген критерийлер негізінде таңдалған тұлғалар еді. «Жарғы молдалардың» қызметін екі кезеңге бөлуге болады: XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың соңын қамтыған алғашқы кезең кәдімшілер бәсекелестікке бағытталған болса, XX ғасырдың басындағы жәдидтік қозғалысының күшеюімен байланысты екінші кезең реформаторлық бастамалар мен дәстүршіл тәсілдер арасындағы қарама-қайшылықтармен ерекшеленді. Бұл үдерісте татар және башқұрт зиялыларының, сондай-ақ жергілікті молдалардың рөлі ерекше болды. Олардың қызметі мектептер, медреселер мен мешіттер салуды, сондай-ақ түркі-мұсылман халықтары арасында империялық нормативтік актілерді енгізуді қамтыды. Мақаланың мақсаты - Ресей империясының отарлық саясаты жағдайында түркі-мұсылман қоғамындағы «жарғылық молдалардың» қызметін зерттеу. Зерттеу мұрағат құжаттарды контент-талдау, тарихнамалық шолу және

салыстырмалы талдаудан тұратын әдіснамалық синтезге негізделген. «Жарғы молдалардың» дәстүршіл және реформаторлық ағымдармен өзара әрекетін талдау түркі-мұсылман қоғамының күшейіп келе жатқан отарлық жағдайындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістерге бейімделу механизмдерін қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Бұл бейімделудің ерекшеліктерін анықтау Ресей империясының отарлық саясаты аясындағы рухани-мәдени интеграция мен қарама-қайшылық үдерістерін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Негізгі сөздер: Түркі-мұсылман халықтары, жарғы молдалар, Түркістан, қазақ даласы, патшалық Ресей, ислам.

«УСТАВНЫЕ МУЛЛЫ» В ТЮРКО-МУСУЛЬМАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ КАК МЕХАНИЗМ ИМПЛЕМЕНТАЦИИ КОЛОНИАЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ ЦАРСКОЙ РОССИИ

Аннотация

Постепенная колонизация казахских степей и Туркестана Российской империей сопровождалась сложными военно-политическими и духовно-культурными преобразованиями, среди которых исламский фактор стал системообразующим элементом. Несмотря на декларируемый при Екатерине II принцип невмешательства в религиозные институты тюрко-мусульманских народов, в последующие десятилетия активно реализовывалась политика русификации и христианизации местного населения. Одним из инструментов системной духовной интеграции стало институционализированное назначение «уставных мулл», т.е. представителей мусульманского духовенства, отобранных на основе регламентированных критериев для трансляции административных и нормативных установлений имперской власти через религиозные практики. Деятельность «уставных мулл» условно подразделяется на два этапа: первый, охватывающий конец XVIII – конец XIX веков, был направлен на конкуренцию с кадимистами; второй, связанный с усилением джадидистского движения в начале XX века, отмечен антагонизмом между реформаторскими инициативами и традиционалистскими подходами. Важную роль в этом процессе играли представители татарской и башкирской интеллигенции, а также местные муллы, чья активность включала строительство школ, медресе, мечетей и внедрение имперских нормативных актов среди тюрко-мусульманского населения. Цель статьи – исследование деятельности «уставных мулл» в тюркско-мусульманском обществе в условиях колониальной политики Российской империи. Исследование базируется на методологическом синтезе контент-анализа архивных документов, историографического обзора и сравнительного анализа. Анализ взаимодействия «уставных мулл» с традиционалистскими и реформаторскими течениями позволяет реконструировать механизмы адаптации тюрко-мусульманского общества к социокультурным трансформациям в условиях усиливающейся колониальной экспансии. Выявление особенностей этой адаптации способствует более глубокому пониманию процессов духовно-культурной интеграции и конфронтации в рамках колониальной политики Российской империи.

Ключевые слова: тюрко-мусульманские народы, уставные муллы, Туркестан, казахская степь, царская Россия, ислам.

REFERENCES

1 Bartold V.V. Istoriya Kul'turnoi Zhizni Turkestana [*The History of Cultural Life in Turkestan*]. Leningrad: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR. 1927. 256 p. [in Russian].

2 Iskander-Murza. Russkie Shkoly dlya Musulman v Turkestane [Russian Schools for Muslims in Turkestan]. Vostochnoye Obozrenie [Eastern Review], 1888. No. 38, September 22. [in Russian].

3 Ilminsky N.I. Pisma N.I. Ilminskogo Ober-Prokuroru Konstantinu Petrovichu Pobedonostsevu [Correspondence of N.I. Ilminsky with Ober-Prokuror Konstantin P. Pobedonostsev]. Kazan: Published by the Editorial Board of Pravoslavny Sobesednik. 1895. 414 p. Available at: - URL: https://azbyka.ru/otechnik/Nikolaj_Ilminskii%CC%86/pisma-nikolaja-ivanovicha-ilminskogo-k-ober-prokuroru-sv-sinoda-k-g-pobedonostsevu/ [in Russian] (accessed: 20.02.2024).

4 Levteeva L.G. Prisoedinenie Srednei Azii k Rossii v Memuarnyh Istochnikah [Annexation of Central Asia to Russia in memoir sources]. Tashkent. 1986. 243 p. [in Russian].

5 Dyakin V.S. Natsionalniy Vopros vo Vnutrenney Politike Tsarizma (XIX – Nachalo XX vv.) [The National Question in the Domestic Policy of Tsarism (XIX - early XX centuries)]. SPb. 1998. P. 56. [in Russian].

6 Ishakova R.R. Obrazovanie v Dorevolyutsionnoi Rossii: Ideologicheski I Konfessionalnie Aspekty [Education in pre-revolutionary Russia: ideological and confessional aspects] // Vestnik Kazanskogo Tehnologicheskogo Universiteta [Bulletin of Kazan University of Technology]. 2008. № 6. P. 26-32. [in Russian].

7 Palen K.K. Uchebnoe Delo [Study case]. SPb. 1910. P. 105. [in Russian]. Available at: - URL: https://www.academia.edu/38893772 [in Russian] (accessed: 20.02.2024).

8 Putevoditel. Tsentralnyi Gosudarstvennyi İstoricheskiy Arhiv UzSSR [Guidebook. Central State Historical Archive of the UzSSR]. 1948. Tashkent. P. 148. [in Russian].

9 Abashin S.N., 2008. Razmyshlenia o «Tsentralnoi Azii v Sostave Rossiyskoi Imperii» [Reflections on «Central Asia within the Russian Empire»] // Ab Imperio. № 4. P. 456-471. [in Russian].

10 Umetbaev M.I., 1897. Otchot, Posvyashonnyi Stoletiyu Orenburgskogo Magometanskogo Duhovnogo Sobrania [Report on the Centenary of the Orenburg Mohammedan Spiritual Assembly]. Ufa. P. 37. [in Russian]; Khusainov S.M. Mukhametsalim Umetbaev. Life and creativity. - Ufa. — 2019. — 480 p. [in Russian].

11 Varadinov N., 1862. Istoriya Ministerstva Vnutrennih Del [History of the Ministry of the Interior]. SPb., Zhast 3. Kniga 1. P. 231-232. Available at: - URL: http://elib.shpl.ru/ru/nodes/3680-ch-3-kn-1-period-tretiy-s-19-noyabrya-1825-po-20-avgusta-1855-g-1862 [in Russian] (accessed: 23.02.2024).

12 Polozhenie ob Upravlenii Turkestanskogo Kraya [Regulations on the Administration of Turkestan Krai]. 1886. Tom 2. Chast 2. Sankpeterburg. 48 p. [in Russian].

13 Duhovskoi S.M., 1899. Vsepoddaneyshi Doklad Turkestanskogo General-Gubernatora Generala ot Infanterii Duhovskogo. Islam v Turkestane [Report of the Governor-General of Turkestan, General of Infantry Dukhovsky. Islam in Turkestan]. Tashkent. 20 p. [in Russian].

14 TSGA RU (Tsentralni Gosudarstvenni Arhiv Respubliki Uzbekistan) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan], Fond I-1, Opis 11, Delo 1724, List 2. [in Russian].

15 TSGA RU. Fond I-1, Opis 32, Delo 384, List 3. [in Russian].

16 TSGA RK (Tsentralni Gosudarstvenni Arhiv Respubliki Kazahstan) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan], Fond 64, Opis 1, Delo 124, List 6. [in Russian].

17 Yefimov A.B., 2007. Ocherki po Istorii Missionerstva Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi [Essays on the history of missionary work of the Russian Orthodox Church]. Moskva. 683 p. [in Russian].

18 Lysenko Yu.A., 2007. Kirgizskaya Duhovnaya Missiya Omskoi Yeparhii v 1881-1917 gg. [The Kirghiz Spiritual Mission of the Omsk Eparchy in 1881-1917] // Makaryevskie Chtenia: Materialy Shestoi Mezhdunarodnoi Konferetsii [Makariev Readings: Proceedings of the Sixth International Conference]. Gorno-Altaisk. P. 47-58. [in Russian].

19 Puteshestvie Genriha Mozera. 1995. Tsarskaya Kolonizatsia v Kazahstane (Po Materialam Russkoi Pereodicheskoi Pechati XIX v.) [Tsarist colonization in Kazakhstan (on materials of the Russian periodical press of the XIX century)]. Almaty: Rauan. 302 p. [in Russian].

20 Lysenko Yu.A., 2010. Missionerstvo Russkoi Pravoslavnoi Tserkvi v Kazahstane (Vtoraya Polovina XIX – Nachalo XX vv.) [Missionary work of the Russian Orthodox Church in Kazakhstan (second half of XIX - beginning of XX centuries)]. Barnaul. 195 p. [in Russian].

21 Fuks K., 1991. Kazanskie Tatary v Statisticheskom I Etnograficheskom Otnosheniah. Kratkaya Istoriya Goroda Kazani [Kazan Tatars in statistical and ethnographic relations. Brief history of Kazan] // Reprintnoe Vosproizvedenie [Reprint reproduction]. Kazan. P. 37. [in Russian].

22 TSGA RU. Fond 338, Opis 2, Delo 284, List 7. [in Russian].

23 GA ZKO (State Archive of the West Kazakhstan Region). Fond 249, Opis 1, Delo 20, Svyazka 3, List 98.

24 GA ZKO. Fond 249, Opis 1, Delo 20, Svyazka 3, List 11-12. [in Russian].

25 Krasovski A.A., 1868. Oblast Sibirskih Kirgizov [Siberian Kirghiz region]. SPb. P. 455. [in Russian].

26 GA ZKO. Fond 249, Opis 1, Delo 20, Svyazka 3, List 19. [in Russian].

27 GA ZKO, Fond 249, Opis 1, Delo 20, Svyazka 4, List 27. [in Russian].

28 GA ZKO, Fond 1, Opis 1, Delo 3, Svyazka 4, List 43. [in Russian].

29 TSGA RK, Fond 338, Opis 1, Delo 184, List 24. [in Russian].

30 Fyodorov G., 1913. Moya Sluzhba v Turkestanskom Kraye (1870-1906) [My service in Turkestan region (1870-1906)] // Istoricheski Vestnik [Historical Gazette]. Kniga 9-12. [in Russian].

31 Bennigsen A., Lemercier-Quelquejay C., 1967. Islam in the Soviet Union. London: Pall Mall Press. 272 p. Available at: - URL: https://www.academia.edu/40080686 [in English] (accessed: 22.02.2024).

32 Haruzin A.N., 1888. Stepnie Ocherki (Kirgizskaya Bukeevskaya Orda). Stranichki iz Zapisnoi Knigi: Dokumentalno-Hudozhestvennaya Literatura [Steppe Essays (Kyrgyz Bukeyev Horde). Pages from the notebook: fiction and documentary literature]. Moskva: Tipografia A.A. Levenson. P. 205. Available at: - URL: https://archive.org/details/islaminsovietuni0000alex/page/n5/mode/2up [in Russian] (accessed: 19.02.2024).

33 Maksudi S.A., 1979. Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları [The Sociological Foundations of National Identity], 4th ed., Istanbul: Ötüken Neşriyat. 200 p. [in Turkish].

34 Ostroumov N.P., 1907. Madrasy v Turkestanskom Kraye [Madras in the Turkestan region] // Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya [Journal of the Ministry of Public Education]. Ch. 7 (Yanvar). Otdeleniye 3. Available at: - URL: https://www.otuken.com.tr/u/otuken/docs/1/-/1-subat-milliyet-duygusunun-sosyolojik-esaslari-1518601162.pdf?srsltid=AfmBOoqNMsjRuaGRvqSjr5Rz_Q_nGh4PPg1WeiIQBvIxZlsInu0PMca [in Russian] (accessed: 20.02.2024).

35 Bendrikov K.E., 1960. Ocherki po Istorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestane (1865-1924) [Essays on the History of Public Education in Turkestan (1865-1924)]. Moscow: RSFSR Academy of Pedagogical Sciences Publishing. 512 p. [Russian].

36 Svod Uchrezhdeniy i Ustavov Upravlenia Duhovnyh Del Inostrannyh Ispovedaniy Hristianskih i Inovernyh. Svod Zakonov Rossiyskoi Imperii [Code of Institutions and Statutes of the Administration of Spiritual

Affairs of Foreign Confessions of Christian and Non-Christian Confessions. Code of Laws of the Russian Empire]. 1900. T. 11. Ch. 1. SPb. P. 1-146. [in Russian].

37 Bobrovnikov N.A., 1913. Russko-Tuzemnie Uchilisha, Mekteby i Medrese Srednei Azii [Russian-Tuzm schools, mektebs and madrassas in Central Asia]. SPb. 90 p. [in Russian].

Information about authors:

Mirzahan Egamberdiyev - candidate of historical sciences, associate professor of the Departments “Turksoy”, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan.

E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-1022-0483

Aiman Azmukhanova – **corresponding author,** candidate of historical sciences, associate professor of the Departments “Oriental Studies”, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan.

E-mail: aimanazmukhanova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9535-7851

Сведения об авторах:

Мирзахан Эгамбердиев - кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «Тюрксой», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан.

E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-1022-0483

Айман Азмуханова – **основной автор,** кандидат исторических наук, ассоциированный профессор кафедры «Востоковедение», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан.

E-mail: aimanazmukhanova@gmail.com

ORCID:https://orcid.org/0000-0001-9535-7851

Авторлар туралы мәлімет:

Мырзахан Эгамбердиев - тарих ғылымдарының кандидаты, «Түрксой» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: mirzahan.egamberdiyev@gmail.com

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-1022-0483

Айман Азмұханова – **негізгі автор,** тарих ғылымдарының кандидаты, «Шығыстану» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: aimanazmukhanova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9535-7851

IRSTI 03.20
UDC 95(560)
DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.09

A.O. Koshymova[1*], I.T. Shakirbayeva[1], M.S. Janguzhiyev[2]

[1]Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
[2]West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after
Zhangir Khan, Uralsk, , 090000, Republic of Kazakhstan
[*]e-mail: akosh.kno@gmail.com

ANT – AN INSTITUTION REGULATING RELATIONS IN NOMADIC SOCIETY (BASED ON THE EXAMPLE OF TURKIC-MONGOL PEOPLES)

Abstract

Just as every nation has its unique and defining features that characterize its culture and traditions, nomadic societies also adhered to distinctive principles. In the vast steppes, specific methods evolved to maintain peace, vigilance, and friendship, to ensure the fulfilment of responsibilities, and to uphold the spoken word. One such institution that helped organise the social structure was the oath. This article examines the manifestation of oaths, their historical and practical significance, and their role not only in the lives of individuals but also in the governance of the community, based on examples from the Turkic-Mongol peoples, supported by historical data and research.

The study aims to explore the features of the social structure of medieval Turkic and Mongol peoples through the lens of the oath institution. The objectives derived from this aim include: revealing the place and significance of the oath as an institution regulating interpersonal relations within the nomadic society, using folklore and written sources as the basis; and investigating the specific characteristics and mutual influences within these societies. Innovative perspectives on the civilizational characteristics of the organizational practices in nomadic societies are taken as the guiding framework for the analysis.

The concept of the oath discussed in the article encapsulates principles that were fundamental to resolving societal issues. It demonstrates how individuals, as integral parts of their community rather than as isolated entities, worked collectively and interdependently to achieve the shared goals of nomadic communities. This was achieved through mutual support and unwavering adherence to their oaths and actions. These principles, as illustrated by the Turkic-Mongol peoples, contributed to defining the destiny of the land, the nation, and the individual.

Keywords: oath, nomadic society, Turkic-Mongol peoples, life sacrifice, social category.

Introduction

It is crucial to explore the significance and characteristics of institutional categories and social concepts that ensure the organization of individuals and social groups within society. Equally important is understanding their role and similarities in the history of nomadic peoples. The oath is one of the ancient institutions that regulated relations between individuals and groups in society. Beyond interpersonal relations, the oath played a vital role as a legal institution in addressing situations with legal implications. Exploring the unique features of the oath among the Turkic and Mongol peoples is particularly relevant, as it directly relates to the ritualistic and social functions of oaths in nomadic societies.

The study highlights the consequences of violating mutual oaths between individuals, emphasizing the severe burden and repercussions that follow. The content of the oath, often intertwined with curses, implicitly includes wishing harm upon oneself, which underscores its value in ensuring that parties uphold their commitments with a deep respect for their given word.

The widespread practice of oath-taking in nomadic society can be categorized into the following aspects: legal, magical, religious, purely ethical, and interpersonal.

One of the distinguishing features of a nomadic society is that every citizen, as a member of the community, was interdependent and adhered to shared societal rules and legal codes. Each individual acted as an inseparable part of the community. Within their clan, every person could exercise their rights and freedoms while receiving guaranteed legal support. This was ensured through a system of mutual clan assistance and responsibility.

Considering these circumstances, individuals who failed to honor their oaths and complete their commitments faced severe consequences, including being shunned by the community and subjected to harsh punishments. One of the gravest penalties in nomadic society was exile from one's homeland and community, branded as a traitor or oath-breaker. Such individuals were referred to as "ant urğan" (literally "cursed by the oath").

Additionally, a person who failed to keep their promise was labelled as "uagdasız," meaning unreliable, or "suait", a liar [1]. This paper will examine the functional, ethical, and moral dimensions of the oath using examples from Turkic and Mongol peoples.

The Mongol-Oirat Code (*Ikh Tsaaz*) and the customary laws of the Kazakhs are distinguished by their origins in the principles of clan-based social traditions. The collective responsibility of clans (e.g., compensation for a crime, or *qun*, was paid not on behalf of an individual but by the entire clan), the principle of "an eye for an eye, a life for a life," loyalty to oaths, and numerous other family and social institutions, as well as court decisions, represent traditions common to many nomadic peoples.

Materials and methods of research

The study draws on a comprehensive set of data from written and oral sources related to Turkic and Mongol peoples, spanning from the 11th century onward.

The first category includes written legal codes and collections such as M. Kashgari's *«Compendium of the Turkic Dialects»* and customary law collections like *«Zheti Zhargy»* (The Seven Charters) from the era of the Kazakh Khanate. The second category consists of folklore materials preserved in the oral literature of the people. These sources embody insights into traditional customs and practices, offering valuable cultural and legal context. The third category encompasses legal texts like *«Yasa»* (The Great Law) adopted during the formation of the Mongol Empire, as well as historical works such as *«The Secret History of the Mongols»*. These sources provide details on Genghis Khan's governance, internal and external policies, and historical events up to the final stages of his life. The fourth category includes materials collected during various expeditions conducted in the 19th and 20th centuries across Kazakh territories. A significant portion of this data was derived from interviews and reports from the Kazakh aristocracy.

To examine the concept and perception of the term *«oath»* (*ant*)—which played a crucial role in resolving pivotal issues concerning the fate of the land and people in nomadic society – a contextual approach was adopted as the primary methodological foundation. This approach emphasizes the understanding of the *oath* within its specific historical and cultural context, focusing on its application and implementation.

Additionally, since the study parallels events from the histories of the two peoples (Turkic and Mongol), it incorporates historical research methods alongside concepts of social relations.

The origins and developmental pathways of various social concepts in the life of nomadic societies are fascinating topics that continue to spark the interest and dedication of scholars. Although some of these concepts have not been designated as specific objects of study, they have been partially addressed during broader research. Among such concepts is the *oath* (*ant*), an institution that significantly contributed to maintaining both internal and external peace within society.

One of the most notable works addressing social categories and concepts is N. Alimbai's five-volume encyclopedic study, *«The Traditional System of Kazakh Ethnographic Categories, Concepts, and Terms»* [2], [3]. However, despite its significance, there are few comprehensive studies fully exploring the concept of the oath, its historical roots, and its functional characteristics.

Existing studies often touch on social concepts as part of broader investigations. For example, Zh. Artykbai's work [4] examines the social stratification of Kazakh society, albeit without specific focus on individual social concepts like the oath.

Given that the concept of the oath is closely tied to legal studies, significant attention must also be paid to research in this domain. A key work in this regard is the 10-volume compilation, *«Ancient World of Kazakh Law»* (*Qazaqtyń Ata Zańdary*) [5], which includes materials, documents, and research on Kazakh customary law. This monumental scholarly-political work also serves as a modern-day tribute to the founders of the Kazakh legal system and statehood. Volumes 2 and 6 of this collection provide invaluable insights into the issues relevant to the current study.

Since the object of this study pertains to the features and connections of the *oath* in Turkic-Mongol societies, it is important to address the contributions of previous research on this topic. One notable work is A. Yurchenko's article *«The Oath on Gold: The Turkic Contribution to Mongol Diplomacy»* [6], which explores the unique aspects of oaths in Turkic nomadic society and their influence on Mongol diplomacy. The article discusses the practice of taking oaths that were sealed with gold, and how the failure to uphold the oath was symbolized by the tarnishing of gold, representing betrayal.

Another significant work is the article by G.M. Davletshin, a Doctor of Historical Sciences and Professor at Kazan Federal University, titled *«Oath, Treaty, and Sacrifice in Inter-state Relations among the Turkic-Tatar Peoples»* [7]. This article examines the role of oaths in the history of the Turkic-Tatar peoples, specifically in the context of inter-state agreements. The study analyzes various historical sources depicting oaths, verbal agreements, and magical rituals in diplomatic processes. Davletshin highlights that this social concept, which originated in the Hun period, persisted unchanged through the era of the Golden Horde and continued into later states. The author emphasizes that oaths were essential for establishing long-term peace and maintaining the effectiveness of agreements between parties.

The uniqueness of the research presented here lies in its focus on revealing the content of the oaths between the two peoples and exploring the mutual influence and closeness through their shared customs and practices.

Results and its discussion

When we examine the history of inter-state relations, both internal and external, it becomes evident that the practice of establishing relationships through oaths and verbal agreements has been a fundamental aspect of Turkic history since the time of the Huns. For example, in the agreement between the Huns (Xiongnu) and the Han Dynasty, there is a statement that reads, *«The heavens will punish the side that breaks the agreement for several generations»* [8].

The most sacred and significant form of an oath is the one sworn upon one’s homeland and people. Historical and oral sources, as well as literary works, show that various methods existed for taking oaths, including the use of weapons such as swords. This practice was common in earlier periods and is well-documented. Among the various methods of taking oaths, it is important to note that the use of weapons, particularly swords, was a widely practiced and significant ritual in earlier periods.

In Mahmud Kashgari's *«Compendium of the Turkic Languages»*, a famous saying is cited: *«Let it enter blue, and let it exit red (in color)»*. He explains it as follows: *«When a Kyrgyz, Yabaku, Kipchak, or any person is given a sacred oath drink, the oath sword is placed facing them, and it is said: ‘Let it enter blue, and let it exit red, meaning it will be stained with blood. If the promise is broken, let the sword's metal take revenge, kill, or punish you’»* [9].

The origins of the Turkic peoples, which were shaped by specific historical periods in certain regions, likely explain why their social structures, ethnic, and cultural connections often intertwine. One such example is the traditional nomadic culture of the Turkic and Mongol peoples, where various concepts and categories that define their social relationships and cultural worlds help to further align and connect their societies.

The similarity of social concepts and categories in the customary and socio-legal works of Mongol and Turkic peoples, particularly regarding the ritual of oath-taking and its fulfillment, reflects one of the highest categories of integrity – keeping one’s word and aligning words with

actions. For a nomadic society, one of the most crucial and sacred concepts is the safety of the land, the homeland, and the freedom of its people. It is a natural act for every citizen to swear to protect their country and land for their entire life.

Moreover, the act of protecting from dangers, preventing threats, and reinforcing trust and loyalty, as well as traditions that strengthen the bonds of friendship, also play significant roles in such oaths. Given that these actions have deep historical roots, the concept of the oath encompasses not only its profound meanings but also its broad significance.

If someone fails to uphold their word, especially in difficult times when they might seek to escape responsibility or prioritize their well-being, history offers numerous examples that show such actions rarely lead to positive outcomes.

In the life of the Kazakh people, one of the key indicators of an individual's independence and freedom is their membership in a specific clan. This means that the rights of each citizen and their social security are ensured through the unity of the clan. Each individual determines their relationship with others based on a system that links them through their seven generations (ancestry), tribe, and further to their hundred (a larger social division) and the state. Within this system, the institution that regulates various rights, actions, and social issues is the oath. Oaths, often critical in resolving interpersonal matters and relationships, hold significant value and are described in moral and ethical terms.

According to ethnographic data, the oath and the ritual of swearing played a significant role in the life of a nomadic society. The act of taking an oath and swearing had its own procedures specific to the ethnocultural environment of the nomads. Moreover, the procedure of swearing had different forms depending on the circumstances and the nature of each social sphere. In this regard, the most commonly used types of oaths in the nomadic environment were legal, magical, religious, «pure» ethical, and interpersonal oaths. It is worth noting that, in most cases, these types of oaths complemented each other in a syncretic manner. The most widespread form of oath-taking in the nomadic environment was the ritual form. For example, during significant and critical events in the life of the community, two people would perform a special ritual for each other or for an individual (sometimes in alliance with a group of interested parties) for the benefit of the community. In this case, the principle of «a word is like a shot» was adhered to. Furthermore, the symbolic meaning or potential negative consequences of the objects used during the ritual were also taken into account. Therefore, as mentioned earlier, various customs were performed during the oath-taking process.

Starting from the 13th century, the Turkic peoples, including the Kazakh tribes, and the Mongol tribes coexisted in the vast territories of the Great Steppe, which later became the foundation for the establishment of major states such as the Mongol Empire, the Golden Horde, the White Horde, and, ultimately, the Kazakh Khanate. Thus, there are instances where the historical synthesis of traditions, customary laws, social principles, and certain concepts and categories is evident. One of the long-standing principles of the Kazakh people is the sacred duty of keeping an oath, which has always been a fundamental law of the Great Steppe. Therefore, the study of such concepts and the history of relationships between these two peoples gains greater importance and relevance. For example, in the Mongol Empire, which absorbed the territory of the Desht-i Kipchak and neighboring countries, the Turkic oath on gold not only retained its original meaning but also acquired a special status in diplomatic relations between the Mongol khans and foreign kings or princes who recognized Mongol power. The oath on gold was most likely introduced into Mongol diplomatic practice by the Cumans, as it was a familiar custom for the inhabitants of Desht-i Kipchak and surrounding areas. [6.- 415]

One of the ancient institutions regulating relationships in the nomadic society is the institution of giving an oath. The practice of giving an oath is considered a ritual that is carried out based on an obligatory mutual pledge. As mentioned earlier, in the Kazakh tradition, an oath is not only a legal matter but also carries a moral and ethical significance. The next step after the

oath is often the sealing of the agreement with a formal commitment, such as swearing an oath by drinking water and exchanging promises. In everyday life, simpler forms of oaths are also used to ensure belief in one's words and actions, such as expressions like «If I am lying, let my eyes be gouged out, and if I hear wrongly, let me be deaf!». These types of oaths are somewhat linked to curses, as every word or oath might carry a hidden curse that could cause harm to the person making the promise. When words and actions do not align, it serves as a reminder that it will not lead to good outcomes, which is why those who fail to keep their word were referred to as «oathbreakers», and a common curse directed at them was «May the oath strike them!» Therefore, in folklore studies, the text of the oath is often compared with the genre of curses. By swearing an oath, a person indirectly accepts that they might bring a curse upon themselves, thus, the person pledging, to a certain extent, is cursing themselves according to a set of conditions.

The second aspect of swearing an oath and the institution of becoming an «anda» (sworn brother) can be seen in the following excerpt from *The Secret History of the Mongols*:

«Fragment: '...§96 When Sengir Bulak moved and settled near the headwaters of the Kerlen River on the shore of the Burge, Sotan, in gratitude, brought a fur coat made of sable. This coat was brought by Temüjin, Qasar, and Belgütei, and they said: «In the past, our father Yesükhei had been an 'anda' with the right Khan of the Kerayit people. Your father was our 'anda,' so you are like a father to us now.' After visiting the Right Khan, Temüjin said: 'Since you have taken the place of my father as a father, I offer this sable fur coat as a special gift in honor of your bond.'» [10]

In *The Secret History of the Mongols*, the oath-taking ceremony between Temüjin and Jamukha is described. At that time, Temüjin was eleven years old. In §117, when they swore their oath for the third time, Temüjin placed a golden belt, which he had taken from Tokto'a, the leader of the Merkits, on Jamukha and made him ride Tokto'a's two-year-old colt. Jamukha, in turn, placed a golden belt, which he had taken from Da'ir Usun of the Waz Merkit, on Temüjin and made him ride Da'ir Usun's grey stallion [11].

A. Toyshanuly writes that the oaths depicted in «*The Secret History of the Mongols*» between the Kerait Wang Khan and Yesüké Batyr, or Temüjin and Jamukha, reached a significant political level and became a tool for dividing power and wealth. He further notes that such oaths became a major political mechanism that would determine the future fate of the state. However, A. Toyshanuly also points out that oaths were not always for political purposes but were also made between individuals or between an individual and the community [12].

In earlier times, the tradition of drinking water and making an oath to «become friends» also existed in Kazakh culture. Later, in the traditional legal culture of the Kazakh people, it was used in the court of the elders when cases were being heard. In the court of elders, a witness would drink water before answering and swear an oath not to lie or give false testimony. In modern Kazakh lexicon, the phrase «to swear an oath» is used in different contexts, such as when joining the army, accepting the presidency, or making promises or pledges to one another.

The most sacred and significant oath, of course, was the one taken by individuals in front of the people, the tribe, and the leaders and elders. This type of oath was not only based on ethical principles and norms but also took on a ritualistic character. This oath-ritual ensured the social content of the oath. For example, in ancient times, before going to battle, warriors would bleed from their thumb, drink the blood, recite the Quran, slaughter a black sheep, dip the tips of their spears and thumbs into its blood, and mark their foreheads with it. They would then swear, saying, «If we break this oath, may the blood of the black sheep punish us».

In the late 12th century, Petahiah, who came to the land of the Kipchaks, described two oath customs that solidified the relationships between a Cumans and a foreigner, a guide and a traveler: «In this land, one does not travel without a guide. Here's how each son of Kedar binds himself with an oath to his companion. He pricks his finger with a needle and allows the one who is to accompany him to suck the blood that has come out, and from that moment on, the

person becomes as if part of his flesh and blood. They also have another type of oath: they fill a copper or iron vessel in the shape of a human face, and both the traveler and the guide drink from it; after which, the guide will never betray his companion» [13].

In this oath-taking custom, the thumb of the person fulfilling the important role holds significant meaning. According to the beliefs of most Turkic-Mongol peoples, it is understood that the soul resides in the thumb, while the Altai people believed that the heart was located at the center of the circular line on the thumb's contour. Among the ancient Austrian tribes, there was a widespread belief that cutting off the thumb of a defeated enemy's right hand would ensure that the enemy would not act with wrath or malice in the next life [14]. Thus, if we delve into the underlying meanings of ancient concepts, we can observe that the belief exists that the thumb can fully represent the entire body. Moreover, in ancient times, the thumb played a significant role in archery, a weapon form with a long history.

Let's take a look at the following legend, which leads to the belief mentioned above, that is widespread among the Kazakh people. About five kilometers from the village of Aqtubek, on the eastern slope, there is a mountain called «Bayesh». Looking at its history, the name Bayesh is associated with a descendant of the Altai people who fought to the last drop of his blood to protect his land and people during the «Akhtaban Shuburindy» years. According to the legend, Bayesh, finding himself surrounded by the enemy unexpectedly, realizing that he could not escape, ordered his younger brother to mount his steed and leave, saying: «Brother, you see that we are surrounded by the enemy. Their forces are five times stronger than ours. Therefore, you should return to the village and lead the elders, women, and children. Then, continue to move the people. I will hold off the enemy. If I survive, I will return safely to the village, but if I do not, let this be my legacy». He then took his sword from its scabbard, cut off his thumb from his left hand, and gave it to his brother. However, he warned his brother: «Do not cause panic or alarm among the people. Once you reach the outskirts of the village, give them my thumb. If I do not return, they will name the thumb 'Bayesh'». The spear-wielding hero, Bayesh, was killed in battle. Afterwards, his legacy was fulfilled, and his thumb was buried at the high mountain on the eastern slope of the village of Aqtubek. Later, his body was brought and laid to rest there [15].

In the custom of oath-taking among men, there might be a belief associated with actions such as drawing blood from their thumbs, pouring it into a vessel, and drinking it together, or cutting each other's fingers to draw blood and sucking the blood from each other's fingers. One may interpret these customs with the same understanding. To illustrate this, consider the following source. In his work *Toxaris and Friendship*, Lucian writes, quoting the Scythian Toxaris: «When choosing someone to be a friend, they make a lofty vow to live as allies and, if necessary, sacrifice their lives for each other. They do this in the following way: they cut their fingers, let the blood flow into a cup, then dip the tips of their swords into it, and afterwards, embrace each other and drink the blood. After this, nothing can separate them, for these people are bound by blood» [16].

This type of oath-taking is often depicted in folklore sources. As mentioned above, the custom of drawing blood, sharing it, and affirming their oath is also present in Mongolian epics. For example, in the heroic poem *Tenteq Qara Er Kekil* (The Foolish Black Horse's Mane), we can find the following verses:

«...They press their shoulders together,
Praying to Heaven for help,
Saying, 'We are bound by oath,'
Pricking their thumbs,
Licking the blood from their fingers,
Becoming blood brothers.
They unite their two horses,

Tying their tails and manes together.
They pass under and over each other,
Two heroes in combat» [17].

The oath-taking ritual gradually adapted to the needs of society as time passed. Instead of the previous practices, such as drawing blood from a thumb or stabbing a spear into the blood of a sacrificed black sheep, warriors began swearing oaths by kissing their swords or bowstrings. There are even accounts of people lifting gravestones above their heads, walking around the tomb, and saying, «If we break our oath, may a black stone crush us!» This form of oath-taking signified a pledge that if the oath were broken, they would become as hard and unyielding as a stone.

«Special rituals are observed when the Kyrgyz make an agreement about common enmity or when reconciling with an enemy. In the first case, all the respected Kyrgyz of the given party gather in one yurt, agree on the enmity, promise mutual assistance, commit to not making peace individually, and then they slaughter either a gray horse with a bald spot - 'kök qaska' or a white ram with a yellow head - 'aq sarbas.' The one performing the slaughter says: «Let the blood of the one who betrays flow, like the blood of this horse (or this ram)», and all those present respond «Amin». When making peace, representatives of both parties meet twice, first in the village of one of the respected Kyrgyz of one party, and then in the village of the other party. Each time, they slaughter a ram, reading three blessings, namely: at the moment of slaughter, when the meat is cooked, and after the meat is eaten». [18]

It is also worth noting that, as mentioned earlier, the form and nature of oath-taking have changed over time, and the format has undergone transformations. As we can see at different stages of history, in addition to oath-taking with blood, there are also instances of oaths being sworn with weapons, such as with a sword. The use of sacred objects as living entities is reflected here as well. In other words, in epic tales, warriors, when defending their land and country, swear oaths with their horses and even with their weapons, which is a mystical characterization often found in Turkic-Mongol folklore. For example, although weapons are considered to be inanimate, they are still recognized as deadly tools. Therefore, we can understand that the use of weapons such as swords, sabers, and bows during oath-taking has a profound underlying meaning.

Oath-taking played a decisive role in the process of governance. Perhaps for this reason, Russian scholars before the October Revolution considered the «giving of the soul» tradition as the primary driving force in governance. Since the essence of oath-taking was associated with the soul, it is likely that traditional governance terminology referred to oath-taking as «giving the soul», and those who took the oath were called «those who hold the soul» [19], [20], [21], [22].

In the «giving the soul» ritual, the witnesses of those involved in disputes performed the oath. According to Russian researchers before the October Revolution, «giving the soul» was classified into two categories: confirming or supporting oaths and purifying oaths [19. - 9]. Even so, it must be noted that according to traditional governance practices, some considerations specific to the social classes, particularly the aristocracy, were taken into account.

For example,

- «The testimonies of social categories such as sultans and religious leaders (qozhas) were accepted as genuine evidence without the «giving of the soul» ritual.

- The testimonies of prominent and highly respected figures, such as judges, elders, and notable individuals within the community, were considered credible without requiring further evidence.

- Among the common people, only one person could act as a witness. However, to convince the judges and the gathered public of the truthfulness of the testimony, the witness's close relative was required to perform the «giving of the soul» ritual». [23].

To strengthen the validity of a promise, oath, or word, it was required that the number of witnesses involved in any matter to be resolved should be at least two. In the «Seven Articles»

(Zheti Zhargy) of Tauke Khan, it is stated that there should be 2-3 witnesses to determine a crime. If no witnesses were available, rituals such as «giving of the soul» or «taking an oath» were performed. Section 97 of the «Seven Articles» (Zheti Zhargy) indicates that the «giving of the soul» ritual was conducted with the presence of a mullah or a judge at a gravesite or a sacred place [23.-30]. However, in certain complex matters that were considered serious crimes in Kazakh society, according to the decision of the council of judges, the number of witnesses was required to be no less than four [24].

Crimes such as rape, adultery, and murder were among those considered serious offenses. In the process of uncovering the facts of these crimes, it was common for the criminal or the victim to struggle to provide answers during questioning and sometimes reach an impasse. In such situations, individuals would request to use a relative to prove the correctness of their actions or to defend their innocence. This can be understood as a form of «soul-giving» for proof or approval [3.- 411]. One of the key conditions of this practice was that the witness must be a close relative. It is important to note that the relative's reputation and purity in the community, especially their perceived moral integrity, played a significant role in these rituals. This is also emphasized in Tauke's «Seven Articles» (Zheti Zhargy), which states that «just and noble» individuals could «give their soul». There were several types of «soul-giving» rituals performed by those known as «soul-binders». These include: a) swearing an oath in the name of the ancestors' spirits; b) kissing the edge of a sword; c) silently walking around an ancestor’s grave three times; d) wearing burial clothes in a special area in the house separated by a curtain; e) swearing an oath by placing a stone on one's head, and others [25].

The different forms of «soul-giving» highlight how morally and psychologically burdensome this practice was. In the understanding of nomadic peoples, a false witness did not only brought misfortune upon themselves but also nearly all members of their family. This understanding led them to avoid giving false testimony at all costs, as they recognized that they would face the wrath of ancestors and God, potentially resulting in dire consequences. Therefore, the practice of falsely «giving one's soul» was something one could not undertake lightly, as it was believed to attract divine retribution and punishment.

This form of oath-taking calls for staying true to one's word, being steadfast (not being deceived by material circumstances), and shows that breaking an oath leads to unfavourable consequences. On the other hand, oaths are also made concerning friendship, brotherhood, not lying, and remaining pure.

Breaking an oath and not fulfilling it leads to the loss of a man's reputation, freedom, and status in society. In addition to the examples mentioned above, we can also refer to an oath where gold is placed in a vessel, and the participants drink water from it. Here, due to the yellow color of gold, it is likely associated with the understanding among nomads that yellow represents illness or a sign of disease. This is because, among Turkic peoples, yellow is a symbol of negative connotations. For instance, in the annual divination ritual of the Khazar khagan, the color of the flames predicted diseases like jaundice and plague. Thus, gold is seen not as a symbol of prestige, but rather with a negative meaning. It also served the function of carrying the punishment that awaited those who broke the oath, as described in the text. Among nomadic peoples, whether Kipchaks or Mongols, gold held a certain function. As seen in the examples above, among the Turks, it was a material that accumulated the curse power within the oath ritual.

However, it is important to note that after the Mongols conquered the territory of the Deshti Kypchak and established their empire, the practice of placing gold in water for an oath lost its original meaning. Instead, it gained special prestige in diplomatic relations between Mongol khans and foreign rulers or princes. This suggests that the practice of swearing an oath with gold in water, which was familiar to the inhabitants of Deshti Kypchak and the surrounding regions, was introduced into Mongol diplomatic practice by the Polovtsians. As we know from

history, the Mongols employed others (such as the Kipchaks, etc.) as translators and diplomatic agents [26].

The anonymous Georgian author of the 14th century, who was well-acquainted with the practices at the Mongol court, describes a tragic past in a favorable retrospective [27]. Georgian ishkhans, like Russian princes, were obliged to attend the annual Mongol kurultais. Georgian princes were concerned about safety, so they would send trusted individuals in advance to obtain guarantees. Such a guarantee was an oath sworn on gold. The anonymous author believes that the custom of drinking water in which gold had been dipped three times was established by Genghis Khan. In reality, this was an ancient Turkic custom. The oath on gold became firmly embedded in imperial practice, but since it was a foreign element, its legalization required the authority of Genghis Khan, a figure who by that time had become completely mythologized.

Conclusion

We say that the power of words is strong. We say, «Do not make promises; if you do, keep your word». There is great meaning in the act of absorbing a promise or oath by mixing it with water or a drink like milk, or by dripping it from a finger. When an oath or promise is absorbed by blood along with water, it becomes impossible to take it back. Moreover, the word spoken in the oath stays in one’s mind and body. This is because «swearing an oath» is understood as a written and «dissolved» punishment in the form of water. Furthermore, as mentioned in the research, every individual, not as an individual, but as part of a specific group, takes on the responsibility to solve issues and participate in all rights associated with that group. If this is not fulfilled, the individual is subjected to severe punishment in nomadic society, which could include being exiled or forced to leave the community. Thus, being part of a specific tribe guarantees a person’s life, independence, freedom, and social security. At the same time, we see that the tribe itself maintains its integrity by protecting the rights of its members and ensuring their social welfare. Throughout the history of human development, we observe that there are multiple types of oaths, each with its own meaning, peculiarities, and similarities. Additionally, we see that nomadic states, through the exchange of experiences and the incorporation of the traditions of conquered peoples, used these practices to resolve their diplomatic and legal issues.

REFERENCES

1 Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 6-том. 571 б.

2 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т.1. Алматы: DSP, 2011. – 735 б.

3 Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. Т.5. Алматы: Азия Арна» баспасы, 2014. – 840 б.

4 Артыкбаев Ж.О. Казахское общество: традиции и инновации. Караганда, 1993. – 330 с.

5 Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер = Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 10 томдық / Бағдарлама жетекшісі: С.З. Зиманов. – Алматы: Жеті жарғы, 2004. – 2-том. – 2004. – 672 б.

6 Юрченко А. Клятва на золоте: тюркский вклад в монгольскую дипломатию // Тюркологический сборник. 2007–2008. М., 2009. С. 410–423

7 Давлетшин Г.М. Клятва, договор, шертвование в межгосударственных отношениях у тюрко-татар // Вестник экономики, права и социалогии, 2012. – №4. – С. 153-155.

8 Бичурин Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – Т. 1-2. Т.1. – 469 с.

9 Кошгари Махмуд. Девону лугатит турк: в 3-х т. – Ташкент, 1960-1963. – 342 с.

10 Гатовичкий М. Значение и обряд присяги у киргиз // ЮВ. Т. XIX. М., 1885.

11 Базылхан Н. (2006). Қазақстан тарихы туралы моңғол деректемелері, 1-том, Моңғолдың құпия шежіресі, Көне моңғол тілінде түпнұсқалық транскрициясын, ғылыми-мағыналық аудармасы мен түсіндірмелерін, көрсеткіштерін жасаған Н. Базылхан, Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 400 б.

12 Тойшанұлы А. Ант // Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 1-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2008. – 812 б.

13 Три еврейских путешественника / Пер. и примеч. П. В. Марголина. Иерусалим, М.: Мосты культуры, Гешарим, 2004. – 330 с.

14 Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989. – С. 225

15 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011. Т. 78: Қазақ мифтері. – 448 б.

16 Хазанов А.М. Обычай побратимства у скифов // Советская археология. – М., 1972. №3. – 69 с.

17 Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2013. Т.93: Магиялық фольклор. – 432 б.

18 Қазақтың ата заңдары: құжаттар, деректер және зерттеулер. 10 томдық. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 6-том. – 2005. – 568 б.

19 Словохотов Л.А. Народный суд обычного права киргизов Малой орды // Труды Оренбургской ученой архивной комиссии. Вып. XV. Оренбург. 1905. 158 с.

20 Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи, имевшие, а отчасти и ныне имеющие, в малой киргизской орде силу закона // Туркестанский сборник. Т. 76. СПб.: Тип. министерства путей сообщения. 1873. С. 45-167.

21 Загряжский Г. Юридические обычаи киргиз и о народном суде у кочевого населения Туркестанского края, по обычному праву (заң) // Материалы для статистики Туркестанского края. Ежегодник. 1876. Вып. IV. СПб. С. 151-202.

22 Готовицкий М. Значение и обряд присяги у киргиз // Юридический вестник. 1885. № 5. С. 189-194.

23 Әлімбай, Н. Көшпелі қазақ қоғамындағы әдеттік-құқықтық қатынас пен іс-тәжірибенің антропологиясы (XYIII-XIX ғ. 60-жылдары) // Turkic Studies Journal 2, 2024. Б.23-56

24 Материалы по обычному праву казахов. Сборник I. Алма-Ата: Изд. АН КазССР. 1948. 350 с.

25 Саққұлақұлы 2005 – Саққұлақұлы Е. «Есім ханның ескі жолы» // Қазақтың Ата заңдары. Құжаттар, деректер және зерттеулер. Он томдық. Т. IV. Алматы: «Жеті Жарғы» ЖШС. 2005. Б. 145-152.

26 Юрченко А. Г. Гадание по огню в сакральной практике хазарского кагана // Тюркологический сборник. 2003–2004. М., 2005. – 367 с.

27 Sinor D. Interpreters in Medieval Asia // Asian and African Studies. Journal of the Israel Orietal Society (16), 3. 1982. P. 311–316.

АНТ – КӨШПЕЛІ ҚОҒАМДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТЫ РЕТТЕСТІРУШІ ИНСТИТУТ (ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Аңдатпа

Әр халықтың мәдениеті мен дәстүрін сипаттайтын, қайталанбайтын, тек өзіне тән айқын белгісі болатыны тәрізді, көшпелі қоғамның да ерекше ұстанатын ұстанымдары болды. Ұланғайыр далада тыныштық пен сақтықты, достықты сақтаудың да, әр істі орындаудың да, айтқан сөзге тұрақты болудың да өзіндік жолдары қалыптасқан. Сондай әлеуметтік құрылымды үйлестіруші институттардың бірі – ант. Мақалада түркі-моңғол халықтары мысалындағы анттың көрінісі, тарихи әрі өмірлік маңызы және оның жеке адамның ғана емес, ел өміріндегі атқаратын қызметі жайында деректер мен зерттеулерге негізделе отырып қарастырылады. Зерттеудің мақсаты ортағасырлық түркі және моңғол халықтарының әлеуметтік құрылымындағы ерекшеліктерді ант институты негізінде ашып көрсету болып табылады. Ал осы мақсаттан туындайтын міндеттер келесі тізбені құрайды: ортағасырлық түркі және моңғол халықтарының әлеуметтік құрылымын, қарым-қатынас мәселелерін реттестіруші институт анттың көшпелі қоғамдағы орны мен маңызын фольклорлық деректер мен жазба дерек беттеріндегі мәліметтер негізінде ашып көрсету; ерекшеліктері мен өзара ықпалдастықтарын зерттеу. Көшпелілер қоғамының өзара ұйымдасуының өркениеттік ерешеліктері туралы жаңашыл тұжырымдар басшылыққа алынып қарастырылады. Мақалада қарастырылған ант ұғымы ел мен жер тағдырын, ер тағдырын анықтауда тұлғалардың жеке емес, қоғамның ажырамас бөлшегі ретінде көпшілікпен санаса әрі бір-біріне тәуелді бола отырып, көшпелі қауымның ортақ игілігін іске асыруда өзара бір-бірін қолдаудың және анты мен әрекетіне берік болу арқылы оның кепілі ретінде көрсетілетін әрекетімен елдегі мәселелерді шешуге ықпал жасаудың принциптері түркі-моңғол халықтарының мысалында тұжырымдалады.

Негізгі сөздер: ант, көшпелі қоғам, түркі-моңғол халықтары, жан беру, әлеуметтік категория.

АНТ – ИНСТИТУТ РЕГУЛИРОВАНИЯ ОТНОШЕНИЙ В КОЧЕВОМ ОБЩЕСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ)

Аннотация

У каждого народа, как и у кочевого общества, есть уникальные, характерные только для него черты, которые отражают его культуру и традиции. В истории Великой степи сформировались свои способы сохранения мира и осторожности, дружбы, выполнения различных дел и верности своему слову. Одним из социальных институтов, объединяющих общество, было клятва. В статье рассматриваются проявления клятвы на примере тюрко-монгольских народов, ее историческое и жизненное значение, а также роль,

которую она играет не только в жизни отдельной личности, но и в судьбе целого народа. Цель исследования – выявить особенности социальной структуры средневековых тюркских и монгольских народов на основе института клятвы. Из данной цели вытекают следующие задачи: раскрыть место и значение института клятвы в кочевом обществе средневековых тюркских и монгольских народов как регулятора социальных отношений на основе данных фольклорных и письменных источников; исследовать его особенности и взаимные влияния. Рассматриваются новые концепции, связанные с цивилизационными особенностями самоорганизации кочевого общества. Понятие клятвы, обсуждаемое в статье, обосновывается как принцип, с помощью которого решались общественные вопросы, влияющие на судьбу страны, земли и отдельных личностей. При этом подчеркивается, что личности выступали не только как индивидуумы, но и как неотъемлемая часть общества, принимая во внимание интересы коллектива, действуя сообща, поддерживая друг друга и оставаясь верными своей клятве и действиям. На примере тюрко-монгольских народов показывается, как эта практика способствовала реализации общих интересов кочевого общества.

Ключевые слова: клятва, кочевое общество, тюрко-монгольские народы, жизнь отдать, социальная категория.

REFERENCES

1 Kazaktyng ata zangdary: kuzhattar, derekter zhane zertteuler [*Kazakh Basic Laws: documents, data and research*] 10 volumes / Head of the program: S.Z. Zimanov. – Almaty: Zheti Zhargy, 2004. – Vol. 6. – 571 p. [in Kazakh]

2 Kazaktyng etnographialyk kategorialar, ugymdar men ataularynyng lasturli zhuyesi [*Traditional system of ethnographic categories, concepts, and terms of the Kazakhs*] Encyclopedia. Vol. 1. 2011. Almaty: DSP. 735 p. [in Kazakh]

3 Kazaktyng etnographialyk kategorialar, ugymdar men ataularynyng lasturli zhuyesi. [*Traditional system of ethnographic categories, concepts, and terms of the Kazakhs*] Encyclopedia. Vol. 5. 2014. Almaty: Azia Arna. 840 p. [in Kazakh]

4 Artykbaev O. Kazakh society: Kazahskoe obchestvo: tradisii I innovasii [Kazakh society: traditions and innovations]. Karaganda, 1993. 330 p. [in Russian]

5 Kazaktyng arta zangdary: kuzhattar, derekter zhane zertteuler [*Kazakh Basic Laws: documents, data and research*] 10 volumes / Head of the program S.Z.Zimanov. – Almaty: Zheti Zhargy, 2004. – Vol.2 – 672 p. [in Kazakh]

6 Yurchenko A. Kliyatva na zolote: turkskii vklad v mongolskuyu diplomatyu [*The oath on gold: the Turkic contribution to Mongolian diplomacy*] // Turkological collection. 2007-2008. M., 2009. P. 410-423 . [in Russian]

7 Davletshin G.M. Kliyatva, dogovor, shertvovanie v mezhgosudarstvennyh otnosheniyah u turko-tatar [*Oath, contract, sacrifice in inter-state relations among the Turko-Tatars*] // Vestnik ecoomiki, prava I sociologii, 2012. – №4. – P. 153-155 [in Russian]

8 Bichurin N.Ya. Sobranie svedenii o narodah, obitavshih v Srednei Azii v drevnie vremena [*Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times*] – Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, 1950. Vol. 1-2. Vol. 1. – 469 p. [in Russian]

9 Kashgari Mahmud. Devon lugat it-turk *[Devon is blessed with a turk*] in 3 volumes. – Tashkent, 1960-1963. – 342 p. [in Russian]

10 Gotovitsky M. Znachenie I obriyad prisiagi u Kyrgyz [*The significance and ritual of oaths among the Kyrgyz*]. Yuridichesky vestnik. Moscow. 1885. Vol. XIX. № 5. P. 189-194. [in Russian]

11 Bazylkhan N. Kazakstan tarihy turaly mongol derektemeleri. 1-tom. Mongoldyng kupyia shezhiresi / Kone mongol tilinde tupnuskalyk transkripsiasyn, gylymi-magynalyk audarmasy men tusindirmelerin, korsetkishterin zhasagan N.Bazylkhan [*Mongolian details on the history of Kazakhstan. Volume 1. Secret Chronicle of the Mongols, created original transcripcion, scientific and semantic translation and interpretation, indicators in the ancient Mongoian language N.Bazylkhan*]. – Almaty: Daik-Press, 2006. – 400 p. [in Kazakh]

12 Toishanuly A. Oath [Ant] // Kazak adebietining tarihy [*History of Kazakh literature*]. 10 Volumes. Vol. 1. – Almaty: Kazinform, 2008. – 812 p. [in Kazakh]

13 Tri evreiskih puteshestvennika [*Three Jewish Travelers*] / Translated and noted by P.V. Margolina. – Jerusalem, Moscow: Mosty kultury, Gesharim, 2004. 330 p. [in Russian]

14 Tylor E.B. Pervobytnaya kultura [*Primitive culture*]. Moscow, 1989. 225 p. [in Russian]

15 Babalar sozi *[Words of the Ancestors]:* Hundred-volume. Astana: Foliant. 2011. Vol. 78: Kazak mifteri. 448 p. [in Kazakh]

16 Khazanov A.M. The custom of fraternizatopn among the Scythians // Soviet Archeology. – Moscow, 1972. №3. 69 p. [in English]

17 Babalar sozi *[Words of the Ancestors]* Hundredthome. Astana: Foliant. 2013. Vol. 93: Magialyk folklor. 432 p. [in Kazakh]

18 Kazaktyng ata zangdary: kuzhattar, derekter zhane zertteuler [*Kazakh Basic Laws: documents, data and research*] 10 volumes / Head of the program: S.Z. Zimanov. Almaty: Zheti Zhargy, 2005. Vol. 6. 571 p. [in Kazakh]

19 Slovokhotov L.A. Natodnyi sud obychnogo prava kirgizov Maloi ordy. In: Works of the Orenburg Scientific Archival Commission. Orenburg [*People's Court of Customary Law of the Kirghiz of the Little Horde*] Issue. 1905. XV. 158 p. [in Russian]

20 Ballyuzek L.F. Natodnye obychai, imevshie, a otchasti I nyne imeiyushie, v maloi kirgizskoi orde silu zakona [*Folk customs that had, and partly still have, the force of law in the small Kyrgyz horde*] // Turkestansky sbornik. T. 76. Saint-Petersburg: Tip. ministerstva putey soobshcheniya. 1873. P. 45-167. [in Russian]

21 Zagryazhsky G. Yuridicheskie obychai Kirgiz I o narodnom sude u kochevogo naseleniya Turkestanskogo kraya, po obychnomu pravu (zan) [*Legal customs of the Kyrgyz and about the people's court among the nomadic population of the Turkestan region, according to customary law (zan)*]. // Materials for statistics of the Turkestan regoin. Yezhegodnik. Vyp. IV. Saint-Petersburg. P. 151-202. [in Russian]

22 Gotovitsky M. Znachenie I obryad prisyagi u Kirgiz [*The significance and ritual of oaths among the Kyrgyz*]. Yuridichesky vestnik. Moscow. 1885. Vol. XIX. № 5. P. 189-194. [in Russian]

23 Alimbay N. Koshpeli kazak kogamyndagy adettik-kukuktyk katynas pen is-tazhiribening antropologiyasy (XYIII-XIX gg. 60-zhyldary) [*The anthropology of customary-legal relations and practices in the nomadic Kazakh society (17th-19th Centuries)*] // Turkic Studies Journal. 2024. №2. P. 23-56. [in Kazakh]

24 Materialy po kazakskomu obychnomu pravu [*Materials on Kazakh customary law*]. Sbornik I. Alma-Ata: Izd. AN KazSSR. 1948. 350 p. [in Russian]

25 Sakkulakuly Ye. Esim hannyng eski zholy [*The traditional righteous path of Khan Yesim*] // Kazaktyn Ata zandary. Kuzhattar, derekter zhane zertteuler. On tomdyk. T. IV. Almaty: «Zheti Zhargy», 2005. P. 145-152. (in Kazakh)

26 Yurchenko A.G. Gadanie po ognyu v sacral'noi praktike hazarskogo kagana [*Divination by fire in the sacred practice of the Khazar kagan*] // Turkological collection. 2003-2004. Moscow, 2005. 367 p. [in Russian]

27 Sinor D. Interpreters in Medieval Asia // Asian and African Studies. Journal of the Israel Orietal Society (16), 3. 1982. P. 311–316. [in English]

Information about authors:

Aknur Koshymova – **corresponding author**, PhD, senior teacher of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: akosh.kno@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3466-2216

Indira Shakirbayeva – doctoral student of the Department of History f Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: indira.81-81@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5937-749X

Janguzhiyev Maxot – PhD, senior lecturer, Doctor of philosophy (PhD), West Kazakhstan Agrarian and Technical University named after Zhangir Khan, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: dsi-1949@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4459-984X

Информация об авторах:

Акнур Кошымова – **основной автор,** PhD, старший преподаватель кафедры истории Казахстана, Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: akosh.kno@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3466-2216

Индира Шакирбаева – докторант 3-го курса, Казахский Национальный университет им.аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: indira.81-81@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5937-749X

Джангужиев Максот – доктор философии (PhD), старший преподаватель Западно-Казахстанский аграрно-технический университет имени Жангир хана, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: dsi-1949@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4459-984X

Авторлар туралы ақпарат:

Ақнұр Қошымова – **негізгі автор,** PhD, Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: akosh.kno@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3466-2216

Индира Шакирбаева – 3-курс докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы.

E-mail: indira.81-81@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5937-749X

Максот Джангужиев – аға оқытушы, философия докторы (PhD), Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті, Орал қ., Қазақстан Республикасы.
E-mail: dsi-1949@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4459-984X

IRSTI: 14.07.09 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.10**
UDC 14.91

Victor Alfonso Crispin Castrejon

University of Guadalajara
Guadalajara, Jalisco. 45130 México
e-mail: vac.castrejon@gmail.com

SCIENTIFIC REASONING LEVELS IN PHYSICS EDUCATION: CHALLENGES AND OPPORTUNITIES

Abstract

Scientific reasoning plays a fundamental role in high school science education, as it enables students to develop the cognitive skills necessary for understanding and analyzing scientific phenomena. In disciplines such as Physics, fostering this type of reasoning is essential for effective teaching and learning processes. This study aimed to assess the scientific reasoning levels of high school students in the central zone of Zapopan at the University of Guadalajara. To achieve this, the Scientific Reasoning Test in the Classroom was administered to a sample of 351 second-semester students from the afternoon shift across six high schools affiliated with the institution. The findings revealed no significant differences (p = 0.667, $p < 0.05$) in scientific reasoning levels among 336 students, indicating a predominant reliance on empirical-inductive reasoning. These results underscore the need to integrate classroom strategies and activities that cultivate combinatorial and correlational thinking, as well as the ability to control variables, to promote higher levels of scientific reasoning.

Keywords: Scientific reasoning, high school students, empirical-inductive reasoning, teaching-learning, cognitive skills, control of variables, combinatorial thinking

Introduction

The interest in studying scientific reasoning in high school students arises from the concerning results observed in standardized tests such as PISA or PLANEA, which reveal insufficient development levels in this cognitive process [1]. Given that the high school stage encompasses key adolescent ages (14-18 years), scientific reasoning becomes crucial for maturational development. This type of reasoning involves an abstract thinking activity [2]. This essential skill allows students to conceptualize or understand intangible ideas and situations [3], such as the physical phenomena addressed in the Physics Learning Unit (PLU) curriculum.

Furthermore, the interest in diagnosing scientific reasoning is justified because this process is fundamental to the development of intelligence [3-46]. During adolescence, scientific reasoning is crucial for achieving equilibrium in the formal thought stage, where young people must be able to make deductions, draw conclusions, and formulate hypotheses without relying on direct observation [4]. This implies that, in formal thought, students can work with concepts they have not directly experienced [5].

The above suggests that in physics education, fostering meaningful learning among students would be more effective if the development of formal thinking characteristics were promoted beforehand. In this way, students could understand complex phenomena, such as electromagnetic interactions, without direct experimentation, as formal thinking, nurtured by the metacognitive system [6], enables reflection on one's thoughts and behaviors. To achieve this level of understanding, it is essential to engage students from the outset in activities that stimulate their formal and metacognitive thinking.

It is also essential to consider the context in learning development and scientific reasoning. Environmental factors can either facilitate or hinder the learning process. For example, some studies have shown that individuals from disadvantaged backgrounds tend to achieve lower results on intelligence and academic performance tests compared to their peers without these disadvantages [7]. Differences in cognitive development between these social groups are often more pronounced than differences in physical health [8].

However, given the diversity of schools included in this study's sample, only a general overview of the students and schools within the High School Education System (SEMS) is considered. For instance, it was observed that classes are taught in both morning and afternoon shifts and that a significant portion of the student population comes from households earning between two and five minimum wages.

Additionally, the graduate profile of SEMS high schools emphasizes the importance of fostering essential skills and competencies for students' holistic growth [9]. Among these, logical-mathematical reasoning and scientific thinking stand out, as they not only contribute to problem-solving but also to a deeper understanding of the world [10]. These competencies enable high school graduates to tackle challenges systematically and structuredly, identifying patterns, formulating hypotheses, and rigorously evaluating evidence [11].

Nevertheless, while the influence of context on the study's results is acknowledged, the primary focus of this research is not on the contextual variable. This is due to the inherent limitations of the quantitative methodology employed, which does not allow for an in-depth exploration of environmental particularities. Thus, although context may influence reasoning processes, this study focuses on analyzing these processes from a broader perspective, without considering the specific contextual details of each student.

Therefore, this research aims to identify differences in scientific reasoning among high schools within SEMS in the central zone of Zapopan, specifically in the following schools: 7, 8, 10, 15, 19, and 21. To achieve this, a diagnostic assessment was conducted using a scientific reasoning test in the classroom. This instrument classifies reasoning into three main types: empirical-inductive, transitional from empirical-inductive to hypothetical-deductive, and hypothetical-deductive [12]. Based on this diagnosis, it was possible to evaluate and analyze differences in students' scientific reasoning across the selected high schools.

The research was conducted in two stages: the application of the scientific reasoning instrument to students and the diagnostic evaluation of the results obtained. Subsequently, a statistical analysis was performed to identify significant variations between the different schools. The purpose of this analysis is to determine students' levels of scientific reasoning and consider these findings when designing teaching and learning strategies. In this way, the goal is to prioritize the development of cognitive processes, such as scientific reasoning, rather than focusing solely on the thematic content of the Physics Learning Unit.

This study provides insights into one of the potential causes of unsatisfactory performance in standardized tests, such as PISA or PLANEA, by offering a diagnosis of students' scientific reasoning levels. This diagnosis enables teachers to adapt classroom activities, facilitating an approach that progresses from reasoning based on concrete objects to the understanding of abstract (verbal) representations of phenomena [13]. In other words, the aim is to guide students from a reasoning stage that requires the physical visualization of phenomena to generate hypotheses or conclusions, toward the development of more advanced formal thinking.

Physics, as part of a curricular axis that integrates different areas of knowledge, has a greater impact on learning when it is based on an initial cognitive diagnosis of students. This allows for an assessment of how the high school students' context influences the design of teaching-learning strategies that not only align with curricular plans and programs but also respond to the specific needs of their environment.

In summary, a cognitive diagnosis of scientific reasoning helps identify the extent to which these skills can be developed, thereby contributing to better learning acquisition. In this way, cognition becomes the starting point and is complemented by thematic content to improve educational quality.

General Objective:

1. To assess and compare the levels of scientific reasoning among high school students from different schools within the High School Education System (SEMS) in the central zone of

Zapopan, to identify patterns and differences that may inform the design of more effective teaching-learning strategies in physics education

Specific Objectives:

1. To diagnose students' scientific reasoning levels using a standardized assessment tool that classifies reasoning into empirical-inductive, transitional, and hypothetical-deductive types.

2. To analyze statistical differences in scientific reasoning levels among students from High Schools 7, 8, 10, 15, 19, and 21.

3. To provide insights that can support the design of pedagogical strategies aimed at enhancing scientific reasoning skills, thereby improving students' understanding of abstract scientific concepts in physics.

Research questions

1. What are the predominant levels of scientific reasoning (empirical-inductive, transitional, or hypothetical-deductive) among high school students in SEMS schools in Zapopan?

2. Are there statistically significant differences in scientific reasoning levels among students from different schools within SEMS?

Materials and research methods

This study employs a quantitative methodology, in which data were collected using a scientific reasoning assessment instrument administered to high school students (n = 351). The primary initial assumption is that there are no significant variations in scientific reasoning among students from the participating schools.

To conduct the research, permission was requested through the Coordination of High School No. 7, which contacted the administrators of each involved school. These administrators, in turn, directed us to their respective school coordinators to organize in-person visits for the instrument's application.

Assessment Instrument

The instrument used in this study is the Lawson Classroom Test of Scientific Reasoning, which has been validated and translated into Spanish in Mexico by Dr. Genaro Zavala and the Innovation and Research Group in Physics Education at the Technological Institute of Monterrey, Campus Monterrey. This test has high reliability (Cronbach's alpha of 0.78) and is designed for use with high school and middle school students. It allows for the analysis of the following categories:

1. Physical concepts
2. Proportions
3. Understanding of variables
4. Probability
5. Observation and hypothetical-deductive skills

These categories indicate the level of reasoning based on the skills demonstrated, as shown in Table 1.

Table 1 - Levels of reasoning evaluated by the items according to their thematic axis

Thematic	Skills	Items
Conservation of physical quantities	The student applies the reasoning of conservation of perceptible objects and their properties	1, 2, 3, 4
Proportionality thinking	The student recognizes and interprets the relationships of figures by observable variables	5, 6, 7, 8
Identification and control of variables	The student recognizes the need to consider all possible causal variables and design an experiment in which they control for all variables except the one being investigated	9, 10, 11, 12, 13, 14
Probabilistic thinking	The student recognizes phenomena of a probabilistic nature and evaluates the probability that certain assumptions will remain true in the design of an experiment	15, 16, 17, 18
Combinatorial and Correlational Thinking	The student considers experimental combinations, although some are not realized in nature, and despite random fluctuations, the student recognizes causes or relationships of a phenomenon under study	19, 20, 21, 22, 23, 24
Note: It is important to note that some items have a transitory character towards other levels of thinking, as in the case of items 11 to 14, where probabilistic thinking is included, and items 23 and 24, in which hypothetical-deductive reasoning is reached.		

Reasoning Levels Evaluated

This test aims to assess the following types of reasoning:

1. Empirical-inductive reasoning (0-4 pairs): Characterized by students' difficulty in testing hypotheses based on observable causal agents. While they may engage in mental experiments, their thinking remains concrete, meaning they relate to tangible objects but struggle with abstract or verbalized concepts.

2. Transitional reasoning between empirical-inductive and hypothetical-deductive (5-8 pairs): Concrete thinking is consolidated, but the validation of verbal hypotheses remains inconsistent.

3. Hypothetical-deductive reasoning (9-11 pairs + two independent responses): Students can test hypotheses based on both observed and unobserved phenomena. Their thinking is formal, meaning they can formulate and test hypotheses.

The test consists of 24 multiple-choice items, organized into 11 pairs, where each pair is designed to evaluate response consistency. A response is considered correct only if both items in the pair are correct. Items 23 and 24 are independently assessed and do not require a pair to be considered accurate.

Inclusion Criteria

To be eligible for participation, students had to meet the following criteria:

1. Be between 15 and 18 years old.
2. Be an active student at one of the SEMS high schools in central Zapopan (High Schools 7, 8, 10, 15, 19, 21).
3. Be enrolled in the second semester.
4. Be from the afternoon shift of the 2023B academic calendar.
5. Have previously taken a physics course.

Exclusion Criteria

Students were excluded if they:

1. Did not complete the entire questionnaire.
2. We are repeating the Physics Learning Subject.

Testing Conditions

The following conditions were observed during the instrument's application:

1. Electronic devices were not allowed during the test.
2. Students were only allowed to use a pencil to answer.
3. The maximum duration of the test was 30 minutes.

Table 2 presents the sample of students from each high school.

Table 2 - Obtaining the proportional samples for the application of the instrument

High school	Student population*	Number of students in the generation**	Proportional share***
7	5373	985	106
8	3,309	551	61
10	4,696	782	68
15	3,401	566	68
19	2,736	456	38
21	436	72	10

Note: The number of samples is proportional to the number of students.

*The total student population took the 2022 Rectory General Statistical Report as a reference, so the figures for 2023 may have changed.

**From the above, the number of students per generation was obtained by dividing the total number of students by 6 to obtain an approximate value. **

***Taking into account the above, the proportional part would result in 10% of the generation; however, some quantities could vary due to the actual sample obtained *in situ.*

Sample Considerations

The instrument evaluates three levels of reasoning:

1. Empirical-inductive reasoning
2. Transitional reasoning (empirical-inductive to hypothetical-deductive)
3. Hypothetical-deductive reasoning

Since the instrument was applied in six different schools, sample proportions varied, deviating from a 10% representativeness relative to the general student population (see Table 2). These variations resulted from fieldwork factors, such as fluctuations in student numbers, class size, and attendance rates. However, these differences do not affect the statistical analysis, as a non-parametric statistical test was used, which is appropriate for handling diverse sample sizes.

Results and its discussion

It is essential to note that the primary objective of this research was to assess the level of scientific reasoning among students from various high schools in the central zone of Zapopan within the SEMS. Specifically, this diagnosis focuses on students who have previously completed the Physics I course and are regular second-semester students continuing with the Physics II course.

In addition to identifying the students' overall level of scientific reasoning, this research also aims to pinpoint thematic areas within physics that could be emphasized in courses to promote cognitive development in scientific reasoning.

This section presents the results obtained through the application of the scientific reasoning test in the classroom. These results were analyzed using a statistical variance test to determine whether there is a significant difference supporting the stated hypothesis.

The diagnostic process began with the application of the Shapiro-Wilk normality test in SPSS, which is used to determine whether a parametric or non-parametric statistical test should be

performed. In this case, the test statistic value W ($p = 0.000 < 0.05$) indicated that the data do not follow a normal distribution.

As a result, the Kruskal-Wallis test was chosen, as it does not require samples of the same size to determine whether there are significant differences in the medians of these six independent groups concerning the level of scientific reasoning achieved.

The assumptions considered for the diagnosis of scientific reasoning in the schools were as follows:

1. H_0 = There are no significant differences in the results of the scientific reasoning test in the classroom among student groups from different high schools.
2. H_1 = There are significant differences in the results of the scientific reasoning test in the classroom among student groups from different high schools.

After analyzing the results, the null hypothesis was accepted ($p = 0.667 > 0.05$), suggesting that there are no significant differences in scientific reasoning among student groups from different schools.

However, in addition to comparing results between different schools, possible significant differences within student groups in each school were also explored. To conduct this additional analysis, the following assumptions were considered:

1. H_0 = There are no significant differences in the results of the scientific reasoning test in the classroom among student groups from different high schools.
2. H_1 = There are significant differences in the results of the scientific reasoning test in the classroom among student groups from different high schools.

The statistical analysis revealed that the alternative hypothesis was accepted ($p = 0.020 < 0.05$), indicating that at least one group significantly differs from the others in terms of scientific reasoning level.

Since a significant difference among groups has been identified, it is essential to perform post hoc tests to determine which specific groups differ from each other. These tests help to understand better the nature of the observed differences and control Type I error, which can occur in the p-value when comparing multiple samples. For this reason, the Bonferroni test was selected, as it compares all samples and adjusts p-values according to the number of comparisons made, which in this case involves six high schools, as shown in Table 3.

Table 3 - Bonferroni test for P-value adjustment

			Level of reasoning		Total
			1	2	
High School	7	Recount	103_a	3_a	106
		Fixed residue	,87938	-,87938	
	8	Recount	$58{,}00000_a$	$3{,}00000_a$	61
		Fixed residue	-,27381	,27381	
	10	Recount	$62{,}00000_a$	$6{,}00000_b$	68
		Fixed residue	-2,06595	2,06595	
	15	Recount	$68{,}00000_a$	$,00000_a$	68
		Fixed residue	1,94040	-1,94040	
	19	Recount	$37{,}00000_a$	$1{,}00000_a$	38
		Fixed residue	,52993	-,52993	
	21	Recount	$8{,}00000_a$	$2{,}00000_b$	10
		Fixed residue	-2,49460	2,49460	
Total		Recount	336,00000	15,00000	351

Note: From the adjustment of the *p*-value, it is possible to identify that High Schools 10 and 21 have significant differences compared to the others.

According to the results of the Kruskal-Wallis test, no significant differences were found in the levels of scientific reasoning among the student groups from high schools 7, 8, 10, 15, 19, and 21. This suggests that, in general, students from these schools do not exhibit significant variations in their scientific reasoning abilities. However, a more detailed analysis of individual results within each school revealed significant differences between some student groups and those of other high schools. In particular, the post hoc test highlighted that High Schools 10 and 21 show significant differences when compared to the other schools included in the study.

After examining the results, the next step was to interpret them to address the research question. This analysis not only contributes to the field of physics but also offers relevant considerations for teaching this course. By reviewing the items on the test that received the highest and lowest number of correct answers, functional patterns were identified to adjust educational strategies based on the students' needs. Table 4 presents the total number of students who correctly answered each item.

Table 4 - Frequency of correct reagents per plant

Thematic	HS7	HS8	HS10	HS15	HS19	HS21
Conservation of physical quantities	48	45	52	40	29	4
	27	22	20	10	10	4
Proportionality thinking	7	4	4	4	3	1
	3	0	3	1	0	0
Identification and control of variables	7	6	5	3	5	0
	3	3	2	4	1	1
	7	5	1	2	1	1
Probabilistic thinking	8	10	10	8	2	0
	7	1	3	8	3	1
Combinatorial and Correlational Thinking	12	7	6	6	0	1
	5	3	3	8	0	2
	35	18	17	18	17	4
	39	24	25	28	17	2
Note: It is important to remember that the items are considered correct as long as they are even.						

For example, if items 1 and 2 are both correct, then they are considered so. This does not apply to the last two items, which are scored independently.

In Table 4, the frequency with which students from each school correctly answered the pairs of items in the instrument, based on the topics addressed, is presented. This analysis revealed that there is no normal distribution in the responses ($p = 0.000 < 0.05$), which led to the application of the non-parametric Kruskal-Wallis test. One of the findings is that, for the first pair of items related to the conservation of physical quantities, no significant differences were found between students from the different schools ($p = 0.000 < 0.05$), contrary to the other items.

This suggests that students have developed reasoning that allows them to correctly apply the concept of conservation to perceivable objects and their properties. For example, in the context of high school physics, particularly in the topic of free fall, most students demonstrated an understanding that when a ball is thrown from a certain height, it follows *uniformly accelerated linear motion* due to the acceleration of gravity.

However, dDespite this understanding, there are other, more complex variables that students did not adequately consider in their responses. For example, factors such as air resistance, the proportional relationship between position and time, and the ball's mass were not integrated into their reasoning for a more precise answer.

Finally, in Graphs 1 and 2, it is noticeable that the majority of students (336) from the evaluated high schools are at the empirical-inductive reasoning level (Level 1). This indicates that students are unable to formulate and test hypotheses based on observable causal agents, but they

can perform mental experiments. This reflects concrete thinking, where students relate directly to specific objects and data but not to verbalized hypotheses or abstract concepts. An example of this type of reasoning can be seen in problems involving *uniform rectilinear motion*. Here, a Level 1 student might correctly handle the basic variables of the exercise, such as time, distance, and speed, because they are dealing with specific data and direct observations of a moving object. However, due to the nature of their thinking, it is common for these students to overlook or fail to consider more abstract or complex aspects, such as unit conversions or variations in speed.

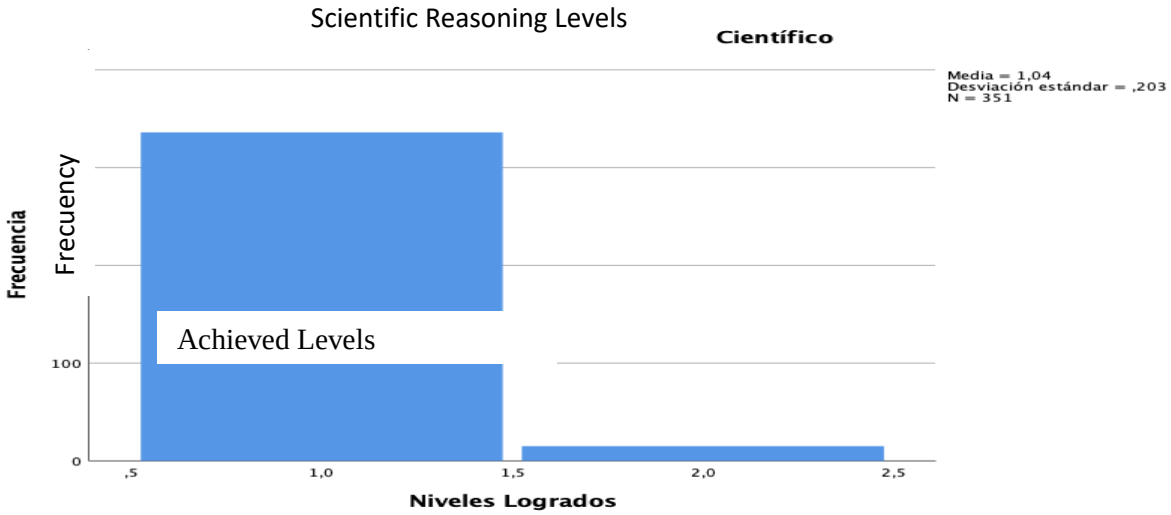

Figure 1 - Level of scientific reasoning achieved by the entire sample of students

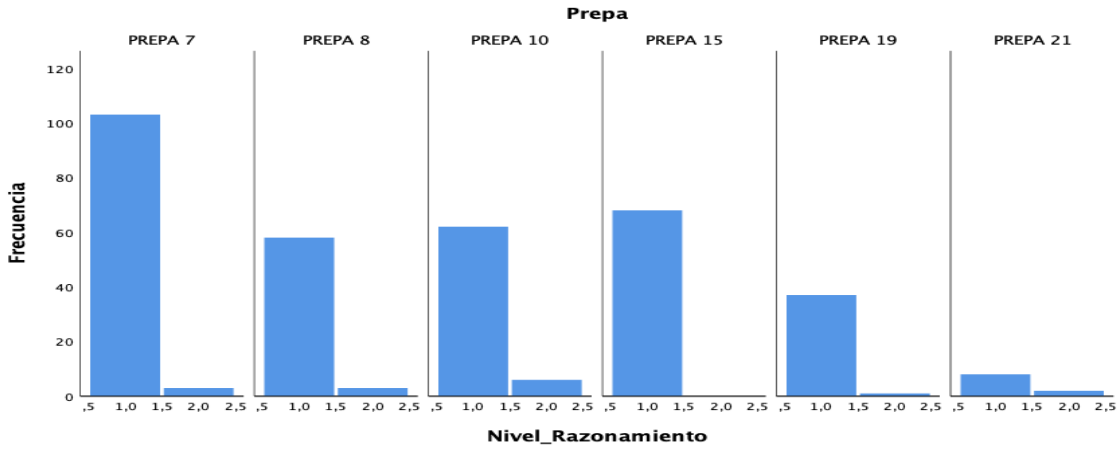

Figure 2 - The levels of scientific reasoning achieved by school

Conclusion

In this research, conducted in high schools of the University of Guadalajara's central zone in Zapopan, it was observed that most students evaluated through the classroom scientific reasoning test are at the empirical-inductive reasoning level, characterized by concrete thinking. This means that students can perform mental experiments and work with specific objects. However, they face difficulties when testing their hypotheses, as these are often based solely on observable causal factors.

For example, in solving *uniform rectilinear motion* problems, students can demonstrate strong skills when working with concrete and essential data, such as the variables of speed, time,

and distance. Since these variables are observable in this type of motion, students can measure them without needing to infer other factors involved.

Nevertheless, to improve and elevate the reasoning level of high school students in the field of physics towards a hypothetical-deductive reasoning level [14], which is the expected level in this disciplinary field, it is necessary to propose and integrate activities holistically that align with the context and the students' familiarity with their environment to develop skills [15]. As mentioned, certain contextual elements, such as marginalization, can negatively affect the cognitive processes of students [7-77].

In this sense, although the focus of this research did not center on contextual considerations, it is necessary to recognize that these are fundamental in promoting more advanced scientific reasoning. This is particularly relevant for those students who obtained low scores after the application of the instrument, in areas such as proportional thinking, identification and control of variables, probabilistic thinking, and combinatorial and correlational thinking.

For example, practical experimental exercises focused on kinematics could be designed, allowing students to explore and demonstrate the proportional relationships between physical variables tangibly. In the case of free fall, students could be allowed to control variables such as the height from which an object is dropped and measure the time it takes to reach the ground. By making these measurements and comparing the results, students can understand how altitude affects the fall time, thus promoting the development of variable control-oriented thinking, as well as combinatorial and correlational thinking.

Furthermore, in the context of *uniform rectilinear motion*, students can advance their ability to identify and control variables in more complex situations, such as adjusting the speed of an object to ensure its final position matches a specific location. This approach not only reinforces the understanding that manipulating one variable affects the others but also teaches that these variables are interrelated through a mathematical formula.

By carrying out these exercises, the student recognizes the direct influence of speed on the final position and also understands how this relationship is structured mathematically. This type of practice strengthens the student's ability to solve more challenging physics problems, as it forces them to consider how variables interact within a system.

Additionally, technological tools, such as specialized physics teaching software (like PhET Interactive Simulations), create a favorable environment for examining proportional relationships and transformations of variables involved in various physics topics within virtual environments.

In this way, the student acquires more skills that transcend concrete thinking, as they consider and manipulate additional variables and constantly review their effects and implications in their everyday life through formulas, fostering more hypothetical-deductive reasoning. This type of reasoning enables the student not only to contrast prior knowledge with new learning but also to formulate and verify new assumptions.

Finally, although currently, young students in the high schools of the central zone of Zapopan at the University of Guadalajara are at the empirical-inductive reasoning level, the incorporation of these practices in the Physics course would not only improve the understanding of more complex concepts but also prepare students to apply thinking skills in a variety of contexts and subjects. This would promote an integral education in physics, positively impacting the student's cognitive development by encouraging the strengthening of critical reasoning skills, rather than being limited to memorization.

REFERENCES

1. OCDE [Organización para la cooperación y el desarrollo económicos]. El programa PISA de la OCDE // El programa PISA de la OCDE qué es y para qué sirve. 2022. P. 34.

2. Organización para la Cooperación y Desarrollo Económico (OCDE). Programa para la Evaluación Internacional de Alumnos PISA 2018. Resultados. 2018.

3. Keating D.P. Cognitive and Brain Development // Handbook of Adolescent Psychology: Second Edition. 2013. P. 45–84.
4. Resbiantoro G., Setiani R., Dwikoranto. A Review of Misconception in Physics: The Diagnosis, Causes, and Remediation // Journal of Turkish Science Education. Ekip Buro Makineleri A., 2022. Vol. 19, № 2. P. 403–427.
5. Zimmerman C. et al. Exploring student facility with "goes like''' reasoning in introductory physics." 2020. P. 605–610.
6. Effendy S., Hartono Y., Ian M. The Ability of Scientific Reasoning and Mastery of Physics Concepts of State Senior High School Students in Palembang City. 2018. Vol. 247, № Iset. P. 504–509.
7. González Lugo S. et al. Diferencias en las funciones ejecutivas de estudiantes de bachillerato con distinto grado de marginación social // Psicumex. 2014. Vol. 4, № 2. P. 71–87.
8. Walker S.P. et al. Inequality in early childhood: Risk and protective factors for early child development // The Lancet. 2011. Vol. 378, № 9799. P. 1325–1338.
9. Subsecretaría de Educación Media Superior. Programa de Estudios Física I. Ciudad de México: Dirección General de Bachillerato, 2018. P. 1–26.
10. Bronkhorst H. et al. Logical Reasoning in Formal and Everyday Reasoning Tasks // Int J Sci Math Educ. International Journal of Science and Mathematics Education (2020). Vol. 18, № 8. P. 1673–1694.
11. Lawson A.E. Can physics develop reasoning? // Phys Today. 1977. Vol. 30, № 2. P. 23–28.
12. Lawson A.E. The development and validation of a classroom test of formal reasoning // J Res Sci Teach. 1978. Vol. 15, № 1. P. 11–24.
13. Nugroho S.E., Waslam. Physics experiment activities to stimulate interest in learning physics and reasoning in high school students // J Phys Conf Ser.. 2020. Vol. 1567, № 2.
14. Yediarani R.D., Maison M., Syarkowi A. Scientific Reasoning Abilities Profile of Junior High School Students in Jambi // Indonesian Journal of Science and Education. 2019. Vol. 3, № 1. P. 21.
15. Díaz Barriga F. Cognición situada y estrategias para el aprendizaje // REDIE: Revista Electrónica de Investigación Educativa. 2003. Vol. 5, № 2. P. 7.

ФИЗИКАҒА ОҚЫТУДАҒЫ ҒЫЛЫМИ ОЙЛАУ ДЕҢГЕЙЛЕРІ: ҚИЫНДЫҚТАР МЕН МҮМКІНДІКТЕР

Аңдатпа

Ғылыми ойлау орта мектептегі жаратылыстану пәндерін оқытуда маңызды рөл атқарады, өйткені ол оқушыларға ғылыми құбылыстарды түсіну және талдау үшін қажетті танымдық дағдыларды дамытуға мүмкіндік береді. Физика сияқты пәндерде бұл түрдегі пайымдауды қалыптастыру оқыту үдерісінде маңызды болып табылады. Бұл зерттеу Гвадалахара университетінің Запопан орталық аймағындағы орта мектеп оқушыларының ғылыми пайымдау деңгейлерін бағалауға бағытталған. Осы мақсатта осы оқу орнына қарасты алты орта мектептің күндізгі бөлімінің екінші семестрінде оқитын n = 351 оқушысына Сыныптағы ғылыми пайымдау тесті жүргізілді. Нәтижелер 336 оқушының ғылыми пайымдау деңгейлерінде айтарлықтай айырмашылық жоқ екенін көрсетті (p = 0,667 > 0,05), бұл оқушылардың эмпирикалық-индуктивті пайымдауға негізделетінін айқындады. Бұл нәтижелер сыныптағы стратегиялар мен іс-әрекеттерді енгізу қажеттілігін көрсетеді, олар комбинаторлық және корреляциялық ойлауды, сондай-ақ айнымалыларды бақылау қабілетін дамытып, ғылыми ойлаудың жоғары деңгейлеріне қол жеткізуге ықпал етеді.

Негізгі сөздер: Ғылыми ойлау, жоғары сынып оқушылары, эмпирико-индуктивті ойлау, оқыту мен оқу үдерісі, танымдық дағдылар, айнымалыларды бақылау, комбинаторлық ойлау

УРОВНИ НАУЧНОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКЕ: ТРУДНОСТИ И ВОЗМОЖНОСТИ

Аннотация

Научное мышление играет фундаментальную роль в обучении естественным наукам в старшей школе, поскольку оно позволяет учащимся развивать когнитивные навыки, необходимые для понимания и анализа научных явлений. В таких дисциплинах, как физика, развитие этого типа мышления имеет важное значение для учебного процесса. Цель данного исследования заключалась в оценке уровней научного мышления у учащихся старших классов центральной зоны Сапопана в Университете Гвадалахары. Для этого был проведен Тест на научное мышление в классе среди выборки из n = 351 учащегося второго семестра дневного отделения, обучающихся в шести старших школах, относящихся к данному учреждению. Результаты не выявили значимых различий (p = 0,667 > 0,05) в уровнях научного мышления среди 336 учащихся, что указывает на преобладание эмпирико-индуктивного мышления. Эти результаты подчеркивают необходимость интеграции в учебный процесс стратегий и видов деятельности, способствующих развитию

комбинаторного и корреляционного мышления, а также способности контролировать переменные, что способствует достижению более высокого уровня научного мышления.

Ключевые слова: Научное мышление, ученики старших классов, эмпирико-индуктивное мышление, процесс преподавания и обучения, когнитивные навыки, контроль переменных, комбинаторное мышление

REFERENCES

1.OCDE [Organizacion para la cooperacion y el desarrollo economicos]. El programa PISA de la OCDE // El programa PISA de la OCDE que es y para que sirve. 2022. P. 34.

2.Organizacion para la Cooperacion y Desarrollo Economico (OCDE). Programa para la Evaluacion Internacional de Alumnos PISA 2018. Resultados. 2018.

3.Keating D.P. Cognitive and Brain Development // Handbook of Adolescent Psychology: Second Edition. 2013. P. 45–84.

4.Resbiantoro G., Setiani R., Dwikoranto. A Review of Misconception in Physics: The Diagnosis, Causes, and Remediation // Journal of Turkish Science Education. Ekip Buro Makineleri A., 2022. Vol. 19, No. 2. P. 403–427.

5.Zimmerman C. et al. Exploring student facility with "goes like" reasoning in introductory physics. 2020. P. 605–610.

6.Effendy S., Hartono Y., Ian M. The Ability of Scientific Reasoning and Mastery of Physics Concepts of State Senior High School Students in Palembang City. 2018. Vol. 247, No. Iset. P. 504–509.

7.Gonzalez Lugo S. et al. Diferencias en las funciones ejecutivas de estudiantes de bachillerato con distinto grado de marginacion social // Psicumex. 2014. Vol. 4, No. 2. P. 71–87.

8.Walker S.P. et al. Inequality in early childhood: Risk and protective factors for early child development // The Lancet. 2011. Vol. 378, No. 9799. P. 1325–1338.

9.Subsecretaria de Educacion Media Superior. Programa de Estudios Fisica I. Ciudad de Mexico: Direccion General de Bachillerato, 2018. P. 1–26.

10. Bronkhorst H. et al. Logical Reasoning in Formal and Everyday Reasoning Tasks // Int J Sci Math Educ. International Journal of Science and Mathematics Education (2020). Vol. 18, No. 8. P. 1673–1694.

11. Lawson A.E. Can physics develop reasoning? // Phys Today. 1977. Vol. 30, No. 2. P. 23–28.

12. Lawson A.E. The development and validation of a classroom test of formal reasoning // J Res Sci Teach. 1978. Vol. 15, No. 1. P. 11–24.

13. Nugroho S.E., Waslam. Physics experiment activities to stimulate interest in learning physics and reasoning in high school students // J Phys Conf Ser.. 2020. Vol. 1567, No. 2.

14. Yediarani R.D., Maison M., Syarkowi A. Scientific Reasoning Abilities Profile of Junior High School Students in Jambi // Indonesian Journal of Science and Education. 2019. Vol. 3, No. 1. P. 21.

15. Diaz Barriga F. Cognicion situada y estrategias para el aprendizaje // REDIE: Revista Electronica de Investigacion Educativa. 2003. Vol. 5, No. 2. P. 7.

Information about authors:
Victor Alfonso Crispin Castrejon - University of Guadalajara. Guadalajara, Jalisco, México
E-mail: vac.castrejon@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8474-0783

Информация об авторе:
Виктор Альфонсо Криспин Кастрехон – преподаватель Университета Гвадалахары. Гвадалахара, г. Халиско, Мексика
E-mail: vac.castrejon@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8474-0783

Автор туралы ақпарат:
Виктор Альфонсо Криспин Кастрехон – Гвадалахара университетінің оқытушысы. Гвадалахара, Халиско қ., Мексика
E-mail: vac.castrejon@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8474-0783

ҒТАМР 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.11**
ӘОЖ 378.4

А.Е. Сағымбаева[1], А.Б. Жамкеева[1*], А.Е. Жаксылыков[2], М.Н. Кемелбек[1]

[1] Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
[2] Торайғыров Университеті
Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: zhamkeeva94@mail.ru

ПРОГРАММАЛАУДАН СТУДЕНТТЕРДІҢ БІЛІМІН БАҒАЛАУ КРИТЕРИЙЛЕРІ МЕН ДЕСКРИПТОРЛАРЫН ЖАСАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада программалау курсы бойынша студенттердің программалау дағдыларын қалыптастыруға бағытталған бағалау жүйесін жасау мәселелері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – программалаудан студенттердің когнитивтік, практикалық және алгоритмдік дағдыларын әділ әрі тиімді бағалауға мүмкіндік беретін дескрипторлық бағалау жүйесін жасау.

Кешенді талдаудың нәтижесінде студенттердің программалау дағдыларын нақты бағалауға мүмкіндік беретін программалау курсының айнымалылар мен деректер типтері, шартты операторлар, қайталау құрылымдары, функциялар және параметрлер, қателерді өңдеу мен енгізу/шығару сияқты негізгі бөлімдері таңдалып алынды. Осы бөлімдер негізінде студенттердің білімін бағалау критерийлері және Блум таксономиясының когнитивтік деңгейлеріне сәйкес келетін құрылымдалған бес деңгейлі дескрипторы жасалды. Бұл студенттердің тек теориялық білімін емес, сонымен қатар практикалық шешім қабылдау, логикалық құрылым құра білу және алгоритмдік ойлау қабілеттерін кешенді түрде бағалауға мүмкіндік береді. Дескрипторлар тілдік бейімдеуге икемді етіп құрылып, программалау тілдерінде бағалаудың бірізділігін қамтамасыз етеді.

Жүйе оқытушыларға бағалау үдерісін жүйелі түрде ұйымдастыруға көмектеседі, ал студенттер үшін оқу мақсаттарын нақты түсініп, жеке оқу траекториясын дамытуға бағыт береді, сонымен қатар алдағы оқу кезеңдеріне сапалы дайындалуға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: бағалау, бағалау критерийі, дескриптор, Блум таксономиясы, программалау, когнитивтік деңгей

Кіріспе

Жалпы бағалау білім беру үдерісінің маңызды бөлігі және оқу нәтижелерін анықтау, жақсарту үшін қолданылатын құрал болып табылады. Бағалаудың нәтижесі студенттердің тек білім деңгейін ғана емес, олардың дағдыларын, шығармашылық және аналитикалық ойлау қабілеттерін де көрсетеді. Ағымдық бағалау студенттің даму деңгейін анықтап, оқу мақсаттарына қаншалықты қол жеткізгенін көрсетеді. Бағалаудың әділ және нақты өткізілуі студенттердің мотивациясын арттырып, олардың білімге деген қызығушылықтарын оятады.

Білім беру саласында қазіргі заманауи цифрлық технологиялардың дамуына қарай бағалау жүйелері мен әдістері үнемі жетілдіріліп отырады. Соңғы жылдары білім беру мақсаттарының кең ауқымын ескере отырып, бағалаудың деңгейлері мен критерийлері енгізілуде, ол әр пәннің ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді.

Программалаудан студенттердің білімін нақты және әділ бағалау – сапалы оқытудың маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Бағалау тек оқу жетістігін өлшеу құралы ғана емес, сонымен қатар студенттердің логикалық ойлау қабілетін, алгоритмдік шешім табу дағдысын және программалау тілдерін қолдану мүмкіндігін айқындайтын сапалы көрсеткіш болуға тиіс. Осыған байланысты, нақты дағдыны өлшейтін деңгейленген бағалау дескрипторларын құрастыру – білім берудегі өзекті мәселе.

Оқу мақсаттарына жету деңгейін анықтау үшін бағалау критерийлері құрастырылады, ол Блум таксономиясы арқылы оқу мақсаттарына сәйкес ойлау дағдыларының деңгейі бойынша жіктеледі.

Программалаудан студенттердің білімін бағалаудың тиімді критерийлері мен дескрипторларын құру барысында көбінесе программалау тілдерінің әртүрлілігінен, программалау тұжырымдарының күрделілігінен және қазіргі бағалау әдістерінің жеткіліксіздігінен бірқатар мәселелер туындайды.

B. Morrison программалаудан қолданыстағы бағалау құралдары негізінен мәтінге негізделген программалауға бағытталған, олардың блокқа негізделген тілдерге қолданылуы мүмкін емес. Осындай сәйкессіздік әртүрлі програмалаудың парадигмаларында білімді дәл өлшей алатын әмбебап бағалау критерийлерін құруды қиындатады. Программалау тілінің бір түріне арналған бағалау басқа программалау тіліндегі бірдей білім нәтижелерін тиімді өлшей алатынына қатысты мәселе туындайды, бұл әрбір программалау тілінің түріне бейімделген тәсілдерді қажет етеді [1].

C. Daly және J. Waldron өз зерттеулерінде жазбаша емтихандар және программалаудан берілетін тапсырмалар сияқты ағымдағы әдістер көбінесе студенттердің программалау дағдыларын дәл көрсете алмайды деп көрсеткен [2].

R. Weeda және т.б. өздерінің зерттеуінде: программалаудан берілген тапсырмаларды бағалау үшін, әсіресе кодты түсіндіруде нақты анықталған сапа көрсеткіштерінде айтарлықтай алшақтық бар. Бұл түсініксіздік конструктивті кері байланысты қамтамасыз етуді және студенттердің жұмысын тиімді бағалауды қиындатады, сондықтан да нақты бағалау критерийлері болғаны дұрыс [3].

Программалаудан дескрипторларды зерттеу нәтижесінде көптеген нәтижелер анық емес және түсіндіруге ашық, бұл бағалау үдерісін қиындатады. D. Abuaiadah нәтижелерді егжей-тегжейлі енгізу білім сапасының критерийлеріне сәйкес болу үшін қажет деп есептейді [4].

Программалаудан жасалған бағалау критерийлері студенттердің шығармашылық қабілеттері мен проблемаларды шешу дағдыларын дамытуға ықпал етеді. Бұл болашақта бағалау тек алдын ала белгіленген білімді тексеру емес, сонымен қатар ізденіс пен жаңашылдықты қолдауға бағытталуы керектігін айқындайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

S. Srikant және V. Aggarwal программалаудан берілген тапсырмаларды бағалауда тек тест-кейстерге емес, кодтың ішкі құрылымына, басқару элементтеріне (цикл, шарт), логикалық тәуелділіктерге назар аударатын бес деңгейлі дескриптор құрып, машиналық оқыту арқылы автоматты бағалау жүйесін ұсынған [5].

Көпұлтты, көпинституционалды зерттеу нәтижелері бірінші курс студенттерінің программалауды аяқтағаннан кейін де күтілетін деңгейде программалау дағдыларын меңгере алмағанын анық көрсетеді. Зерттеу барысында студенттердің абстракциялау, шешімді құрылымдау, код жазу және оны тестілеу сияқты негізгі дағдыларды толық игермегені байқалған.

Бұл жағдай, ең алдымен, бағалау жүйесіндегі әлсіз тұстармен және оқу тапсырмаларының когнитивтік қиындығының жеткіліксіз ескерілуімен байланысты. Мұндай тәсіл тек нәтиже емес, алгоритм жұмысы мен құрылым сапасын бағалауға мүмкіндік береді және қалыптастырушы бағалау жүйесімен табиғи үйлеседі. Осы тәжірибе қазіргі зерттеудің де теориялық негізін қалайды [6].

Блум таксономиясының жаңартылған моделін сипаттап, оның білім беру мақсаттарын құрастыруда және бағалау критерийлері мен дескрипторларды жасауда тиімді екендігін дәлелдей отырып, авторлар білім алушылардың танымдық әрекет деңгейлерін білім түрлерімен қиылыстыру арқылы оқытудың тиімділігін арттыруға, білім алушылардың жетістігін әділ бағалауға және педагогикалық үдерісті құрылымдауға болады деп тұжырым жасайды.

Бенжамин Блумның 1956 жылы ұсынған классикалық когнитивтік таксономиясын, 2001 жылы жаңартылған, ревизияланған, таксономиясын қарастырайық:

Когнитивтік домен (Cognitive Domain) – білім, түсіну, қолдану, талдау, жинақтау, бағалау сияқты ойлау дағдыларын қамтиды.

Аффективтік домен (Affective Domain) – эмоция, құндылық, ынта сияқты сезімдерге қатысты.

Психомоторлық домен (Psychomotor Domain) – моторлық дағдылар мен физикалық әрекеттерге байланысты [7].

Java программалау тілін оқытуда объективті бағалау мен дескриптор қолдану мүмкіндігін зерттелген. Олар жеті критерийлік дескриптор құрастырылып, дескрипторды тек субъективті емес, объективті бағалауға да тиімді қолдануға болатынын дәлелдеді. Сонымен қатар, оқыту үдерісін деректер негізінде жетілдірудің үлгілі моделін Priyanka Gupta P. және Deepti M. Ұсынды [8].

Бағалау критерийін Блум таксономиясына сәйкес құрып, оқу мақсаттарына жету деңгейін нақты сипаттауға мүмкіндік беретіндігі зерттелген. Мысалы, когнитивтік доменде студенттің есепті шешу барысындағы логикалық ойлау, мәліметтерді талдау және алгоритм құру қабілеттері бағаланса, психомоторлық доменде – программаны дұрыс жазу, синтаксистік қателерсіз орындау және басқару құрылымдарын қолдану дағдылары ескеріледі. Аффективтік домен студенттің топпен жұмыс істеу, программаны түсіндіру және өзіндік бағалау қабілеттерін қамтиды. A. Mustapha және N.Samsudin зерттеулері аясында бұл дағдылар студенттердің эмоционалдық және әлеуметтік дамуын көрсететін маңызды көрсеткіштер ретінде қарастырылады [9].

Осындай үш бағытты қамтитын бағалау жүйесі студенттің тек академиялық білімін ғана емес, сонымен қатар оның кәсіби сипатын, техникалық шеберлігін және ұжымда жұмыс істей алу қабілетін де жан-жақты сипаттайды. Бұл әдіс оқытушыға студенттің оқу нәтижесіне жету деңгейін әділ бағалауға жағдай жасап, білім беру үдерісінің сапасын арттырады. Сонымен қатар, студенттің өз оқу нәтижелерін нақты түсінуіне және бағалауға мүмкіндік беріп, рефлексия мен өзіндік даму дағдыларын дамытуға ықпал ететіндігін көрсетті [10].

Сонымен қатар критериалды бағалау жүйесінің әдістемелік негізін сипаттап, оны білім алушының белсенді тұлғалық дамуына әсер ететін құрал ретінде қарастырады [11]. Бұл тұжырым программалау пәнінде де дескрипторлар мен нақты бағалау жүйесін құрудың маңыздылығын дәлелдейді.

Соңғы зерттеулер көрсеткендей, критериалды бағалауға негізделген жүйе білім алушылардың танымдық белсенділігін арттырып, оқуға деген ішкі мотивациясын дамытады [12], [13], [14].

Зерттеу барысында программалаудан бағалау дескрипторын құрастыру үш кезеңде жүргізілді:

Бірінші кезеңде Қазақстан мен шетелдегі ЖОО-ларда қолданылатын программалау негіздері бойынша силлабустары мен ғылыми мақалалары (TOJET, 2016; Gupta & Mehrotra, 2022; Texas State University Rubric; Saito, 2021) талданды.

Екінші кезеңде негізгі тақырыптар (айнымалы, шарт, цикл, функция) таңдалып, Блум таксономиясына сәйкес когнитивтік деңгейлер (C2–C6) анықталды.

Үшінші кезеңде әр критерийге программалау тілдерінің ортақ ұғымдарын қамтитын бейімделген мазмұнмен 1–5 деңгейдегі бағалау дескрипторлары:

- өлшенетін әрекетке негізделген (мысалы, “айнымалы жариялады”, “шарт жазды”);
- тілдік бейімделуге икемді;
- студенттің логикалық және синтаксистік қателерін ажырата алатын;
- біржақты емес, деңгейлік нақты сипаттамалармен толықтырылған сияқты талаптарға сай құрылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

1-кестеде келтірілген бағалау критерийлері, когнитивтік деңгейлерге сәйкес дескрипторлар
студенттердің программалау негіздері бойынша тапсырмаларын орындаудағы нақты дағды деңгейін айқындауға мүмкіндік береді. Дескрипторлар бірізділік, анықтық және тілге бейімделу қағидаларына сай құрылып, программалау тілдері оқытылатын студенттерді бір дескриптор арқылы әділ бағалауға мүмкіндік береді.

Кесте 1 – Программалаудан бағалау критерийлері, когнитивтік деңгейлерге сәйкес дескрипторлар

Тақырып	Бағалау критерийі	Когнитивтік деңгей	Дескриптор				
			1-деңгей	2-деңгей	3-деңгей	4-деңгей	5-деңгей
Айнымалылар және деректер типтері	Айнымалыны жариялау және дұрыс мән меншіктеу	С2 – Түсіну, С3 – Қолдану	Айнымалы жарияланбаған немесе қате жазылған	Айнымалы жарияланған, бірақ тип немесе атау түсініксіз	Айнымалы дұрыс жарияланған, мәні меншіктелген, бірақ атауы нақты емес	Айнымалы толық жарияланған, типі дұрыс таңдалған, атауы мағыналы	Айнымалы нақты контексте дұрыс қолданылған, тип, атау, мән – бәрі дұрыс әрі стильге сай
Шартты операторлар (if/else, switch)	Логикалық шарттарды жазу және бірнеше таңдау жасау	С3 – Қолдану, С4 – Талдау	Шарт операторлары қолданылмаған немесе қате	Бір деңгейлі if/else қолданылған, бірақ логика түсініксіз	Бірнеше шарт тексерілген, бірақ құрылымы күрделі немесе қайталанған	Логикалық құрылым толық, дұрыс және тиімді	Шарттар нақты құрылып, күрделі жағдайларда оңтайлы шешім жасалған
Қайталау құрылымдары (for, while, do-while)	Циклді дұрыс құру және оны тиімді пайдалану	С3 – Қолдану, С4 – Талдау	Цикл қолданылмаған немесе синтаксис қате	Қарапайым цикл қолданылған, бірақ қайталанатын код бар	Цикл логикалық тұрғыдан дұрыс, бірақ тиімсіз	Цикл құрылымы нақты, артық қайталанулар жоқ	Цикл құрылымы күрделі жағдайда да нақты және тиімді жұмыс істейді
Функциялар және параметрлер	Функцияны дұрыс құру және параметрлерді қолдану	С5 – Жинақтау, С6 – Бағалау	Функция жазылмаған немесе синтаксис қате	Функция бар, бірақ параметрсіз немесе қайтару мәні жоқ	Параметр мен қайтару бар, бірақ қайта қолдануға қиын	Функция құрылымы нақты, параметрлер дұрыс, қайта қолдануға болады	Модульдік, құжатталған, қысқа әрі тиімді жазылған функция
Қателерді өңдеу және енгізу/шығару	Пайдаланушы енгізуін тексеру, қате жағдайларды болдырмау	С4 – Талдау, С6 – Бағалау	Қате өңдеу қарастырылмаған	Қарапайым енгізу бар, бірақ тексеру жоқ	Енгізу тексеріледі, бірақ толық емес немесе кеш	Қате жағдайлар толық өңделген, енгізу логикасы бар	Енгізу/шығару құрылымы ыңғайлы, барлық шекаралық мәндер қарастырылған
Ескерту: Кесте авторлармен құрастырылған							

Бағалау критерийлері мен дескрипторлар деңгейлік логикамен (төменнен жоғары қарай) құрастырылған. Мысалы, «айнымалыны жариялау» критерийінде 1-деңгейде студент мүлде жарияламаған немесе қате жазған болса, 5-деңгейде – тип, атау, мән және стиль талаптарына толық сай жазғаны көрсетіледі. Мұндай деңгейленген жүйе студенттің программалау дағдысын меңгеру тереңдігін бағалауға қолайлы.

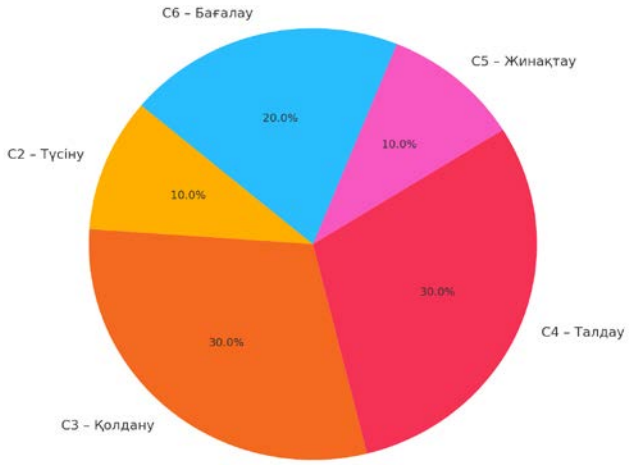
Сонымен қатар, дескрипторлар когнитивтік деңгейлермен (С2–С6) сәйкестендірілген. Бұл тәсіл программалау курстарында жиі кездесетін тек практикалық емес, ойлау, талдау және бағалау қабілеттерін де бағалауға мүмкіндік береді. Осы арқылы

бағалау жүйесі студенттің логикалық, құрылымдық және алгоритмдік ойлауын объективті сипаттай алады.

Осылайша, құрастырылған дескрипторлар жүйесі студенттің программалау дағдыларын жан-жақты сипаттап, әділ және объективті бағалауды қамтамасыз етеді. Зерттеу нәтижелері білім алушылардың жеке даму траекториясын анықтауға және оқытушының тиімді кері байланыс беруіне ықпал ететіні көрсетті.

Зерттеу барысында бағалау критерийлері, когнитивтік деңгейлер мен дескрипторлар әрбір тілдің синтаксистік және функционалдық ерекшеліктерін ескере отырып жасалды. Бұл тәсіл білім алушының пәнді меңгеру деңгейін нақты бағалауға, логикалық ойлау мен практикалық дағдыларын бақылауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, генеративті жасанды интеллекттің (мысалы, GPT, кодты автоматты бағалау жүйелері) мүмкіндіктерін пайдалану арқылы программалаудан тапсырмаларды бағалаудың тиімділігін арттыруға болады.

Бағалау дескрипторларына енгізілген когнитивтік деңгейлердің қолданыс жиілігін талдау мақсатында Блум таксономиясы негізінде когнитивтік іс-әрекет деңгейлерінің үлестірілуі анықталып, диаграмма түрінде көрсетілді (1-сурет).

Сурет 1- Когнитивтік іс-әрекет деңгейлерінің үлестірілуі (С2–С6)

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Диаграмма нәтижесі көрсеткендей, бағалау дескрипторында келесі когнитивтік деңгейлер қамтылған:

С2 – Түсіну: студенттің програмалаудың негізгі ұғымдарын түсінуі, деректердің типтерін түсіну қабілетін бағалауға арналған;

С3 – Қолдану: программалау дағдыларын нақты практикада қолдану (цикл, шарт, айнымалы);

С4 – Талдау: логикалық құрылымдарды бөліп қарау, тиімділікті және жіберілген қателіктерді саралау;

С5 – Жинақтау: функциялар мен модульдік құрылымды біріктіру, өзара байланысты элементтерден толық программа құру;

С6 – Бағалау: алгоритмнің тиімділігін сараптау, енгізу/шығару жүйелерінің сапасын бағалау және қателерді өңдеу тәсілдерін талдау.

Алайда, С1 – Білу деңгейі (ақпаратты жатқа айту, анықтамаларды есте сақтау) енгізілмеді. Бұл – саналы шешім, себебі программалау пәнінде теорияны жай жаттап алу емес, оны жүйелі түрде қолдану мен талдау маңыздырақ. Сонымен қатар, бағалау мақсаты

– студенттің іс-әрекет пен логикаға негізделген дағдыларын сараптау, сондықтан С2–С6 аралығындағы деңгейлердің қамтылуы ғылыми және әдістемелік тұрғыдан орынды болып табылады.

Бұл дескриптор когнитивтік тепе-теңдікті сақтай отырып, күрделенген дағдыларды кезең-кезеңмен бағалауға мүмкіндік береді. Мұндай тәсіл студенттердің когнитивтік өсу динамикасын айқын көрсетіп, оқытушыға нақты кері байланыс ұсынуға жол ашады.

Ұсынылып отырған дескрипторлық бағалау жүйесі мен Блум таксономиясы негізіндегі құрылымдалған оқу мазмұны студенттің программалаудан нақты білімі мен дағды деңгейін кешенді әрі, әділ бағалауға бағытталған. Бұл тәсіл программалау пәнінің тиімділігін арттырумен қатар, оқу үдерісінің когнитивтік бірізділігін қамтамасыз етеді және студенттің танымдық дамуын қолдауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері білім беру программаларында қолданылатын бағалау жүйесінің когнитивтік тепе-теңдігін сақтаудың маңыздылығын көрсетті. С3 – Қолдану және С4 – Талдау деңгейлері ең жоғары жиілікте қолданылған (әрқайсысы 30%). Бұл программалау негіздері бойынша теориялық білімді практикада қолдану мен логикалық талдауға басымдық берілетінін көрсетеді. С6 – Бағалау деңгейі де айтарлықтай үлеске ие (20%), бұл студенттердің өз жұмысын немесе басқалардың шешімін бағалауға, салыстыруға дағдыланатынын білдіреді. Ал С2 – Түсіну және С5 – Жинақтау деңгейлері төменірек қолданылады (10%). Бұл көрсеткіштер бастапқы түсінік беру және креативтілікке бағытталған тапсырмалар аз екенін меңзейді. Ал, нәтиже студенттердің логикалық ойлау қабілетін, кодты талдау мен түзету дағдыларын, сондай-ақ бағалау негізінде шешім қабылдау қабілеттерін дамытуға бағытталғанын көрсетеді.

Бұл Блум таксономиясына негізделген әдістемелік ұсыныстармен толық сәйкес келеді. Мұндай теңгерімділік студенттердің оқу жүктемесін тиімді үлестіруге және білім мазмұнын біртіндеп меңгеруіне жағдай жасайды. Сонымен қатар, тілдік бейімделген бағалау дескрипторлары білім алушының әрекетін дәл сипаттап, бағалау үдерісін объективті етуге көмектеседі. Қазіргі таңда бағалау жүйесінде сапа, транспаренттілік пен білім алушының жетістігіне әсер етуі секілді жаңа сапа критерийлерінің енуі байқалады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижесінде программалау тілдеріне ортақ, когнитивтік деңгейлерге негізделген бағалау дескрипторлары жасалды. Бұл студенттердің программалаудан тапсырмаларды орындаудағы нақты дағдыларын (мысалы, айнымалы жариялау, шарт құру, цикл қолдану, функция жазу) әділ, әрі сапалы бағалауға мүмкіндік береді. Дескрипторлар оқу үдерісінде ғана емес, жобалық жұмыстарда, қалыптастырушы және жиынтық бағалауда, сондай-ақ автоматтандырылған бағалау жүйесінде де кеңінен қолдануға бейім.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Блум таксономиясына негізделген деңгейленген бағалау тәсілі студенттің когнитивтік, психомоторлық және аффективтік дағдыларын кешенді түрде бағалауға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде студенттің логикалық, құрылымдық, алгоритмдік ойлау қабілеттерін жетілдіруге, рефлексия мен өзіндік дамуын қолдауға ықпал етеді. Бағалау критерийлерінің тілдік бейімделуі және нақты әрекеттерге негізделуі білім алушыларды объективті әрі әділ бағалауға жағдай жасайды.

Ұсынылып отырған программалаудан бағалау критерийлері, когнитивтік деңгейлер, дескрипторлар оқытушының бағалау практикасын жүйелеуге, білім алушының оқу нәтижесіне саналы көзқарас қалыптастыруына және білім беру мазмұны мен еңбек нарығы арасындағы үйлесімділікті қамтамасыз етуге үлес қосады.

Болашақта осы зерттеу негізінде дескрипторлар жүйесін одан әрі жетілдіру, объектіге бағытталған программалау, деректер құрылымы, Web программалау сияқты бөлімдерге тереңірек бейімдеу және генеративті жасанды интеллектке негізделген

автоматты бағалау жүйелерімен интеграциялау – келесі маңызды қадам болмақ. Бұл бағыттар білім беру мен технологияны тиімді ұштастыруға мүмкіндік береді.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP23490592).

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Morrison, B. B. (2015). Position paper: Assessing knowledge in blocks-based and text-based programming languages. P. 1–3.

2 Daly, C., & Waldron, J. (2004). Assessing the assessment of programming ability. 36(1), PP. 210–213.

3 Renske Weeda, Cruz Izu, Maria Kallia, Erik Barendsen (2020). Towards an Assessment Rubric for EiPE Tasks in Secondary Education: Identifying Quality Indicators and Descriptors. Koli Calling '20: Proceedings of the 20th Koli Calling International Conference on Computing Education Research. 30, P.1–10.

4 Abuaiadah, D., Burrell, C., Bosu, M. F., Joyce, S., & Hajmoosaei, A. (2019). Assessing Learning Outcomes of Course Descriptors Containing Object-Oriented Programming Concepts. New Zealand Journal of Educational Studies, 54(2), P. 345–356.

5 Srikant S., Aggarwal V. (2014) A System to Grade Computer Programming Skills using Machine Learning. Proceedings of the 20th ACM SIGKDD. P. 1887–1896.

6 Hadibarata T., Hidayat T., Kwabena J. (2024). The Use of Scoring Rubrics in University. Acta Pedagogia Asiana. Vol. 3. PP. 1–12.

7 Abdul M., Mansoureh E., Ahmad M. (2022). Importance and Implications of Theory of Bloom's Taxonomy in Different Fields of Education. Proceedings of the 2nd International Conference on Emerging Technologies and Intelligent Systems. Vol. 573 P. 515-525.

8 Priyanka Gupta Priyanka, Deepti Mehrotra. (2022). Objective Assessment in Java Programming Language Using Rubrics. Journal of Information Technology Education: Innovations in Practice. Vol. 21. P. 155-173.

9 Mustapha A., Samsudin N.A., Arbaiy N., Mohamed R., Hamid I.R. (2016) Generic Assessment Rubrics for Computer Programming Courses. Turkish Online Journal of Educational Technology. Vol. 15. P. 53-61.

10 Сағымбаева А.Е., Жақсылықов А.Е., Шекербекова Ш.Т., Жамкеева А.Б. Генеративті жасанды интеллект технологиясының программалаудан ЖОО студенттерінің білімін бақылаудағы рөлі. ҚазҰПУ Хабаршы «Физика-математика ғылымдары» серия. – № 3 (87). – 2024. Б. 373-384.

11 Токжигитова Н.К., Дарибаевас К.С. Критериалды бағалау технологиясы және оны оқу үрдісінде қолдану әдістемесі. Торайғыров университетінің хабаршысы, «Физика-математикалық» сериясы. – №4. – 2020. – Б. 87-95.

12 Schellekens L.H., Kremer W.D.J., Van der Schaaf M.F., Van der Vleuten C.P.M., Bok H.G.J. (2023). Between theory and practice: Educators' perceptions on assessment quality criteria and its impact on student learning. Frontiers in Education. Vol. 8. P. 1-9.

13 Tobler S. (2024). Smart grading: A generative AI-based tool for knowledge-grounded answer evaluation in educational assessments. MethodsX. Vol. 12. P. 1-6.

14 Saito D., Yajima R., Washizaki H., Fukazawa Y. (2021) Validation of Rubric Evaluation for Programming Education. Education Sciences. Vol. 11. P. 1-18.

ПРОБЛЕМЫ РАЗРАБОТКИ КРИТЕРИЕВ И ДЕСКРИПТОРОВ ОЦЕНКИ ЗНАНИЙ СТУДЕНТОВ ПО ПРОГРАММИРОВАНИЮ

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы разработки системы оценки, направленной на формирование программных навыков студентов в рамках курса программирования. Цель исследования – создание дескрипторной системы оценивания, обеспечивающей справедливую и эффективную оценку когнитивных, практических и алгоритмических навыков студентов по программированию.

В результате комплексного анализа были выделены ключевые разделы курса программирования, позволяющие объективно оценить уровень подготовки студентов: переменные и типы данных, условные операторы, циклические структуры, функции и параметры, обработка ошибок, а также операции ввода/вывода.

На основе этих разделов разработаны критерии оценивания и пятиуровневая система дескрипторов, структурированная в соответствии с когнитивными уровнями таксономии Блума.

Предложенная система позволяет комплексно оценивать не только теоретические знания, но и умение принимать практические решения, строить логические структуры и проявлять алгоритмическое мышление. Дескрипторы адаптированы для языковой гибкости и обеспечивают единообразие оценивания в различных языках программирования.

Разработанная система помогает преподавателям организовать процесс оценивания последовательно и эффективно, а студентам – четко понимать учебные цели, выстраивать индивидуальную траекторию обучения и качественно готовиться к последующим этапам образования.

Ключевые слова: Оценивание, критерии оценивания, дескрипторы, таксономия Блума, программирование, когнитивный уровень

PROBLEMS OF DEVELOPING CRITERIA AND DESCRIPTORS FOR ASSESSING STUDENTS' KNOWLEDGE OF PROGRAMMING

Abstract

The article discusses the development of an assessment system designed to enhance students' programming skills within the programming course. The purpose of the study is to create a descriptor-based evaluation framework that enables fair and effective assessment of students' cognitive, practical, and algorithmic competencies in programming.

Based on a comprehensive analysis, the following key sections of the programming course were identified for objective assessment: variables and data types, conditional statements, loop structures, functions and parameters, error handling, and input/output operations. Evaluation criteria and a five-level descriptor system were developed, aligned with the cognitive levels of Bloom's taxonomy.

This approach provides a comprehensive assessment of not only theoretical knowledge but also students' ability to make practical decisions, construct logical structures, and demonstrate algorithmic thinking. The descriptors are adaptable to different languages, ensuring consistency in assessment across various programming languages.

The system assists instructors in organizing the evaluation process systematically and helps students clearly understand learning objectives, develop personalized learning paths, and prepare effectively for subsequent stages of their education.

Keywords: Evaluation, evaluation criteria, descriptors, Bloom's taxonomy, programming, cognitive level

REFERENCES

1 Morrison, B. B. (2015). Position paper: Assessing knowledge in blocks-based and text-based programming languages. P. 1–3. [in English]

2 Daly, C., & Waldron, J. (2004). Assessing the assessment of programming ability. 36(1), P. 210–213. [in English]

3 Renske Weeda, Cruz Izu, Maria Kallia, Erik Barendsen (2020). Towards an Assessment Rubric for EiPE Tasks in Secondary Education: Identifying Quality Indicators and Descriptors. Koli Calling '20: Proceedings of the 20th Koli Calling International Conference on Computing Education Research. 30, P.1–10. [in English]

4 Abuaiadah, D., Burrell, C., Bosu, M. F., Joyce, S., & Hajmoosaei, A. (2019). Assessing Learning Outcomes of Course Descriptors Containing Object Oriented Programming Concepts. New Zealand Journal of Educational Studies, 54(2), P. 345–356. [in English]

5 Srikant S., Aggarwal V. (2014) A System to Grade Computer Programming Skills using Machine Learning. Proceedings of the 20th ACM SIGKDD. PP. 1887–1896. [in English]

6 Hadibarata T., Hidayat T., Kwabena J. (2024) The Use of Scoring Rubrics in University. Acta Pedagogia Asiana. Vol. 3. P. 1–12. [in English]

7 Abdul M., Mansoureh E., Ahmad M. (2022) Importance and Implications of Theory of Bloom's Taxonomy in Different Fields of Education. Proceedings of the 2nd International Conference on Emerging Technologies and Intelligent Systems. Vol. 573. P. 515-525. [in English]

8 Priyanka Gupta Priyanka, Deepti Mehrotra. (2022) Objective Assessment in Java Programming Language Using Rubrics. Journal of Information Technology Education: Innovations in Practice. Vol. 21. P. 155-173. [in English]

9 Mustapha A., Samsudin N.A., Arbaiy N., Mohamed R., Hamid I.R. (2016) Generic Assessment Rubrics for Computer Programming Courses. Turkish Online Journal of Educational Technology. Vol. 15. P. 53-61. [in English]

10 Sağymbaeva A.E., Jaqsylyqov A.E., Şekerbekova Ş.T., Jamkeeva A.B. Generativtı jasandy intelekt tehnologiasynyñ programalaudan JOO studentterınıñ bılımın baqylaudağy rölı [*The role of generative artificial intelligence technology in controlling the knowledge of university students in programming*]. QazŪPU Habarşy «Fizika-matematika ğylymdary» seria. – № 3 (87). – 2024. Б. 373-384. [in Kazakh]

11 Tokjigitova N.K., Daribaevas K.S. Kriterialdy bağalau tehnologiasy jäne ony oqu ürdısınde qoldanu ädısteması [*Technology of criteria based assessment and methods of its application in the educational process*]. Toraiğyrov universitetınıñ habarşysy, «Fizika-matematikalyq» seriasy.– №4. – 2020. – Б. 87-95. [in Kazakh]

12 Schellekens L.H., Kremer W.D.J., Van der Schaaf M.F., Van der Vleuten C.P.M., Bok H.G.J. (2023) Between theory and practice: Educators' perceptions on assessment quality criteria and its impact on student learning. Frontiers in Education. Vol. 8. P. 1-9. [in English]

13 Tobler S. (2024) Smart grading: A generative AI-based tool for knowledge-grounded answer evaluation in educational assessments. MethodsX. Vol. 12. P. 1-6. [in English]

14 Saito D., Yajima R., Washizaki H., Fukazawa Y. (2021) Validation of Rubric Evaluation for Programming Education. Education Sciences. Vol. 11. P. 1-18. [in English]

Information about authors:

Ainur Sagymbayeva – **corresponding author**, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the department of «Informatics and Education Informatization», Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: aiya_c@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3258-7558

Aikenzhe Zhamkeeva – Master of Natural Sciences, Senior Lecturer at the Department of «Informatics and Education Informatization», Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhamkeeva94@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-8518-638X

Asset Zhaksylikov – Master of Information Systems, Senior Lecturer at the Faculty Computer Science, Toraygirov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan.

E-mail: zhasin2006@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4532-4511

Maira Kemelbek – Master of Technical Sciences, Lecturer at the Department of «Informatics and Education Informatization», Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kemelbekmaira.99@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5929-3114

Информация об авторах:

Сагимбаева Айнур – **основной автор**, доктор педагогических наук, профессор кафедры «Информатика и информатизация образования», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: aiya_c@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3258-7558

Жамкеева Айкенже – магистр естественных наук, старший преподаватель кафедры «Информатика и информатизация образования», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: zhamkeeva94@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-8518-638X

Жаксылыков Асет Егинаевич – магистр информационных систем, старший преподаватель факультета Компьютерных наук, университет Торайгырова, г. Павлодар, Республика Казахстан.

E-mail: zhasin2006@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4532-4511

Кемелбек Майра – магистр технических наук, преподаватель кафедры «Информатика и информатизация образования», Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: kemelbekmaira.99@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5929-3114

Авторлар туралы ақпарат:

Сагимбаева Айнур – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының докторы, «Информатика және білімді ақпарттандыру» кафедрасының профессоры, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: aiya_c@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3258-7558
Жамкеева Айкенже – жаратылыстану ғылымдарының магистрі, «Информатика және білімді ақпарттандыру» кафедрасының аға оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: zhamkeeva94@mail.ru
ORCID:https://orcid.org/0009-0001-8518-638X
Жаксылыков Асет Егинаевич - ақпараттық жүйелер магистрі, Компьютерлік ғылымдар факультетінің аға оқытушысы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан
E-mail: zhasin2006@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4532-4511
Кемелбек Майра – техника ғылымдарының магистрі, «Информатика және білімді ақпарттандыру» кафедрасының оқытушысы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kemelbekmaira.99@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5929-3114

IRSTI 14.27.03 **DOI 10.47649/vau.25.v77.i2.12**
UDC 373.1

A.E. Karymsakova[1], G.M. Abildinova[1*], R.Z. Zhilmagambetova[1], L.N. Abdullah[2]

[1]L. N. Gumilyev Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan
[2]Universiti Putra Malaysia, 01500, Malaysia
*e-mail: gulmira_2181@mail.ru

USING AN ELECTRONIC APPLICATION TO IMPROVE GRAPHOMOTOR SKILLS AND THEIR IMPACT ON THE LEVEL OF INTELLIGENCE IN CHILDREN

Abstract

The relationship between exercise and cognition is an important research topic that has only recently begun to unfold. The purpose of the article is to study graphomotor skills and their impact on the level of intelligence in children using an electronic application. In the article, the authors experimented with calculating the IQ level of children using data on graphomotor skills obtained after using the «Nimble Fingers» electronic application, which can be done based on the use of standard methods of the Wexler scale, given that the electronic application is focused on the development of fine motor skills and the accuracy of tasks. The authors used two subtests of the Wechsler Intelligence Scale IV (WISC-IV) for children. It was found that two WISC-IV subtests — Block Design and Alphabet Pattern — showed significant correlations with other cognitive functions, which confirms their importance for assessing both graphomotor and cognitive skills in children. Graphomotor skills have been shown to influence academic achievement and cognitive function. The results highlight the importance of investigating the correlation between physical skills and various aspects of cognition.

Key words: Cognition, IQ level, experiment, children, Wechsler intelligence scale, graphomotor skills, cognitive skills.

Introduction

The authors formulated a review based on articles on graphomotor skills and their importance for children's school readiness. Brown [1] investigated ways to enhance fine motor skills in preschool children through structured interventions. The main goal of the study was to explore how various activities for motor skill development influence coordination and movement accuracy in children aged 3–6 years. The study included several groups of children who participated in exercises designed to develop fine motor skills. Among the interventions were drawing and coloring to enhance hand-eye coordination; playing with small objects like construction kits and puzzles; and performing targeted exercises for hands and fingers to improve strength and agility. Conducted over several months, the study gathered data before and after the intervention to track progress in fine motor skills. The article underlines the critical role of early interventions in fostering fine motor skills in preschoolers. Using different techniques and activities can significantly enhance motor and intellectual skills, which in turn supports children's ability to adapt to school life. The findings demonstrate that a holistic approach combining active play and structured exercises is most effective.

Operto et al. [2] analyzed the influence of digital tools like tablets and mobile devices on the development of fine motor skills in children aged 3 to 6 years. Research has shown that tablets and mobile devices can help advance the development of fine motor skills in children, especially through apps aimed at improving movement coordination, such as drawing, following moving objects, or performing tasks requiring precision and focus. The article stresses the importance of balanced and mindful use of digital tools in educational settings, prioritizing both safety and effectiveness.

Martzog and Suggate [3] discuss how screen-based media such as TV programs, video games, and mobile apps affect fine motor skill development in preschoolers. The study highlights that interactive screen devices, particularly those with touch-screen features (e.g., tablets and smartphones), positively impact fine motor skill growth. This is because such tools

demand precise and well-coordinated finger movements, which promote hand-eye coordination and accuracy. The article asserts that screen media, when used judiciously, can support fine motor skill development in young children. Nonetheless, it is vital to strike a balance and supplement screen-based activities with traditional physical games and exercises.

Susfiandari, Jannah, and Fitri [4] present a comparative study examining the effects of educational games on the fine motor abilities of children aged 4 to 5 years in kindergarten. The research focuses on various types of games and their impact on the progress of these skills during this stage of development. The aim of this study is to explore how traditional and digital educational games influence the advancement of fine motor skills in preschoolers. The results demonstrate that educational games contribute positively to improving the motor skills of children aged 4-5. It is important to highlight the necessity of using a well-balanced approach and applying diverse teaching methods to achieve the best outcomes.

In the Republic of Kazakhstan, there has been an increase in the availability of electronic applications for enhancing graphomotor skills among children, especially in urban areas where internet access is widespread. Educational institutions and parents are actively using these applications to educate preschool-aged children [5]. It is essential that such applications are tailored to the age of the children and available in both Kazakh and Russian. As part of government initiatives like the «Digital School» program, digital technologies are being integrated into education, expanding the accessibility of these resources to children throughout the country [6].

There are several authors and researchers in Kazakhstan who study digital technologies, including tools for developing graphomotor skills in children [7]. Some of them specialize in pedagogy, psychology, and information technology in education. Below are some notable researchers and their areas of focus:

Zh.E. Zhakulina and Zh.B. Ashirbekova both examine the integration of digital technologies in education, with a shared focus on early childhood development. While Zhakulina explores the broader challenges of educational digitalization in Kazakhstan and its influence on the creation of educational applications for young schoolchildren and preschoolers, Ashirbekova concentrates on the use of communication tools to enhance children's graphomotor and cognitive abilities. Together, their work highlights complementary aspects of how technology can support and advance early learning [8].

These researchers, along with other specialists in education and psychology, contribute to the creation of both theoretical and practical methods for implementing digital tools in children’s education in Kazakhstan [9].

An analysis of scientific literature and online sources shows that electronic applications designed for improving graphomotor skills in preschool children are becoming an essential educational resource [10]. Recent studies validate the effectiveness of digital technologies in strengthening children’s coordination, precision, and motor skills, especially when integrated with traditional teaching methods [11]. Additionally, Kazakhstan has seen increased adoption of such technologies through the government’s initiative to digitalize education and expand access to mobile technologies [12]. However, despite these advancements, it is vital to ensure a balance and regulate the time children spend on digital devices to avoid potential negative impacts on their overall development.

Materials and research methods

Currently, there is a limited body of research exploring connections between motor skills, cognitive functions, academic performance, and IQ. To address this issue, we conducted a study to investigate these relationships in children.

Our sample included 30 children aged 4–6 years from kindergartens in Astana, Kazakhstan. Using neuropsychological tools (WISC-IV), we gathered data on their motor abilities, executive functioning, academic achievements, and IQ. Assessments were carried out randomly

every alternate day in the kindergarten environment. All participants and their parents provided informed consent before taking part in the study.

Cognitive evaluation process

This phase of assessment was conducted within a single session lasting about 3 hours, with the option of extending it to three more sessions of 1 hour each, if needed. Participants were evaluated using the WISC-IV subtests. These subtests are designed to measure core executive functions and other cognitive abilities. The total score for each subtest was calculated by summing up the weighted points assigned for correct responses.

Block Design - This subtest is strongly associated with the enhancement of graphomotor skills, as it emphasizes hand-eye coordination and spatial awareness. Block Design is a time-sensitive subtest that measures perceptual reasoning skills. For children between the ages of 4 and 6, a task can be performed using the «Nimble Fingers» electronic tool. The task is as follows: children are instructed to trace a path connecting animals from well-known fairy tales to their favorite food using the application. For each animal, the screen will display an image of the animal and its corresponding favorite food. Children must utilize their fingers to link the animals to their food by tracing the appropriate path. An example of the application's interface is illustrated in Figure 1, which shows the home screen for completing the Block Design subtest.

Here's an example:

1. The bear's favorite food is raspberries. A picture of a bear and raspberries will be shown on the screen. The child's task is to guide the bear across the screen to the raspberries by drawing a connection. This activity is illustrated in Figure 2.
2. The rabbit's favorite food is carrots. A rabbit and a carrot image will be displayed, and the child will connect them using their fingers. This task is shown in Figure 3.
3. The monkey's favorite food is bananas. Images of a banana and a monkey will appear, and the child needs to connect them with a drawn line. This activity is illustrated in Figure 4.

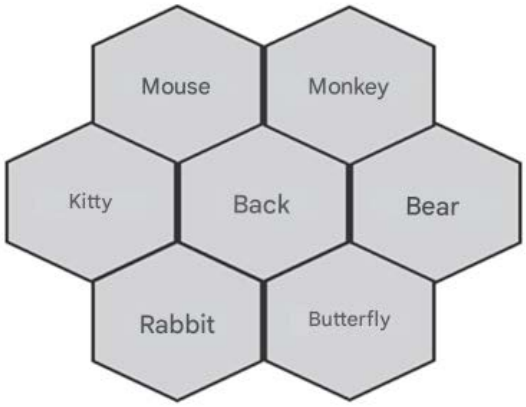

Figure 1 - Home page completing the Block Design subtext assignment

Note: Compiled by authors

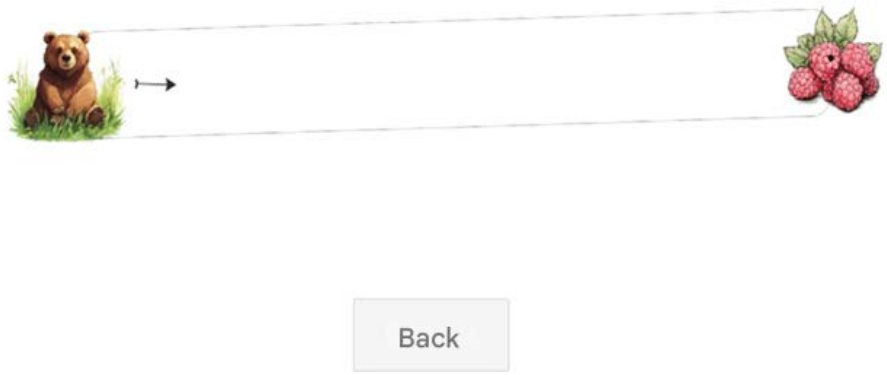

Figure 2 - The Bear Task

Note: Compiled by authors

Figure 3 - The Rabbit Task

Note: Compiled by authors

Figure 4 - The Monkey Task

Note: Compiled by authors

The tasks not only develop attention and memory but also enhance logical thinking. Children are required to determine which animal corresponds to which food. They also need to draw lines using their fingers, which contributes to the development of their motor skills.

Alphabet Pattern - the primary purpose of this task is to assess a child's capacity to accurately and consistently produce letters, enabling the evaluation of their cognitive and motor abilities, such as: graphomotor coordination - the skill of precisely and effectively replicating symbols within a defined space; task accuracy - the extent to which the reproduced letters

match the original, reflecting the enhancement of fine motor skills; focus and attention - the ability to concentrate on a task while avoiding external distractions; motor memory - the capacity to recall and replicate the correct form of a symbol. Task procedure: the child is presented with a sample alphabet in uppercase letters; these letters are displayed clearly, and the child's objective is to replicate them on the device's screen in the correct sequence and form. Throughout the task, the child must ensure precise graphic reproduction of the letters and their correct placement on the screen. The starting interface of this task is shown in Figure 5, while an example of letter reproduction is presented in Figure 6.

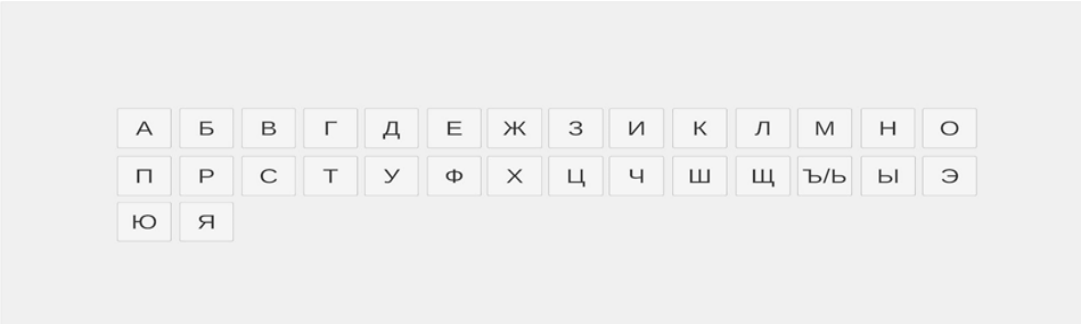

Figure 5 - Home page completing the Alphabet pattern subtext assignment

Note: Compiled by authors

Figure 6 - The task of reproducing letters

Note: Compiled by authors

Subtests comparable to the ones provided through the «Nimble Fingers» application are connected to the domain of graphomotor skills, which could be linked to the Information Processing Speed Index (PSI) on the Wechsler scale. Although this subtest on its own does not provide a comprehensive IQ assessment, its outcomes can influence specific scale indices such as:

- The Information Processing Speed Index (PSI), which involves tasks that require quick motor responses and accuracy in performing graphical tasks.
- The Perceptual Reasoning Index (PRI), which depends on a child's ability to solve visual and motor problems that require an analytical approach.

Results and Discussion

To assess the relationship between graphomotor skills measured using an electronic

application and intellectual indicators, using two main indices from the Wechsler Intelligence Scale (PSI and PRI). Tables 1 through 3 present a comprehensive overview of the classification of intellectual development levels, the distribution of children according to these levels at the beginning of the study, and the changes observed after using the «Nimble Fingers» electronic application.

Table 1 shows the classification of intellectual development based on IQ scores, ranging from profound mental retardation (IQ less than 20) to very high intelligence (IQ 130 and above). This classification serves as a reference framework for assessing the children's intellectual abilities.

Table 2 illustrates the initial distribution of the 30 children participating in the study according to their levels of intellectual development. Notably, 70% of the children demonstrated intellectual development below the average norm at the beginning of the study, with the majority classified within the mild and moderate mental retardation categories.

Table 3 compares the children's verbal, non-verbal, and general intelligence scores before and after the use of the «Nimble Fingers» application. The results indicate improvements across all measured indicators, suggesting that the intervention had a positive effect on the cognitive development of the participants.

Figure 7 shows the average intelligence indicators before and after using the app. It demonstrates a positive change in verbal, non-verbal, and general intelligence, with the most notable increase in non-verbal intelligence.

Table 1 - Levels of intellectual development

№	IQ	The level of intellectual development
1	130 and more	Very high
2	120-129	High
3	110-119	A good norm
4	90-109	Average
5	80-89	Low rate
6	70-79	Border zone
7	50-69	Mild mental retardation
8	35-49	Moderate mental retardation
9	20-34	Severe mental retardation
10	Less than 20	Profound mental retardation
Note: Compiled by authors		

Table 2 - Distribution of children by level of intellectual development at the beginning of using the «Nimble Fingers» electronic application

The level of intellectual development	The number of abs children.	%
Moderate mental retardation	2	6.7
Mild mental retardation	12	40.0
Border zone	7	23.3
Low rate	4	13.3
Average	5	16.7
Total	30	100
Note: Compiled by authors		

Thus, when starting to utilize the electronic application, the majority of children (70%) did not demonstrate normal intelligence levels during the testing phase. However, the observed delays in intellectual development among most children exhibited a specific pattern, marked by significant irregularities in the results of individual subtests. By the conclusion of applying the tool, an improvement in verbal, non-verbal, and overall intelligence coefficients was noted across all groups.

Table 3 - Intelligence indicators before and after using the «Nimble Fingers» electronic application

Intelligence indicators	Getting started using the app	End of using the app
Verbal intelligence (average value)	84.8	86.8
Minimum value	72	72
Maximum value	110	114
Non-verbal intelligence (average value)	94.2	98.7
Minimum value	72	62
Maximum value	111	118
General intelligence (average value)	90	93.8
Minimum value	70	70
Maximum value	109	117
Note: Compiled by authors		

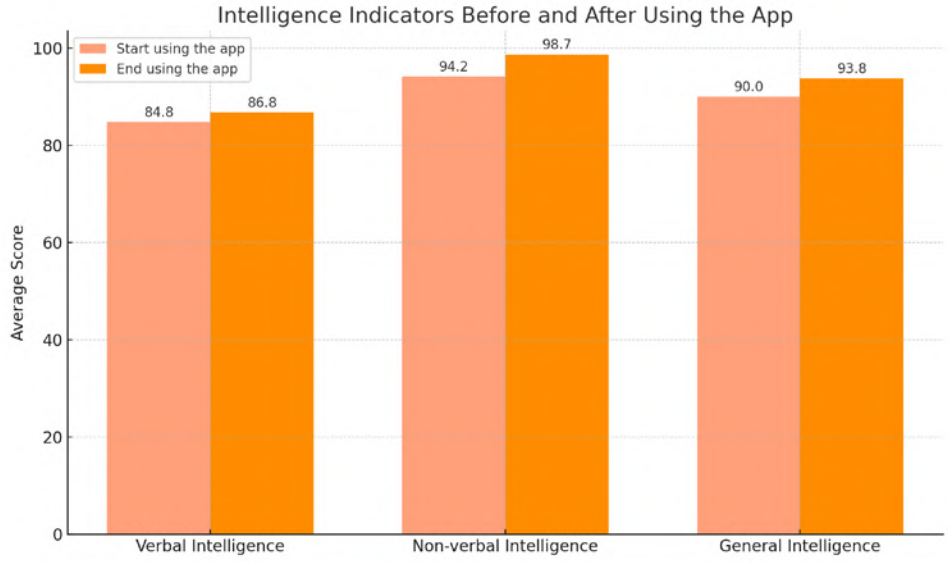

Figure 7 - Change in the level of intelligence in children at the end of using the electronic application

Note: Compiled by authors

After completing the trial, a significant improvement was observed in the coefficients of verbal, non-verbal, and general intelligence among the children who took part in the study, based on the results gathered through the electronic application.

Conclusions. Data collected on the Processing Speed Index (PSI) and the Perceptual Reasoning Index (PRI) showed that most children exhibited improvements in these areas. This resulted in an overall increase in IQ scores. Specifically, children with developmental delays and inconsistent subtest results during the initial evaluation phase showed progress in both verbal and non-verbal skills after using the application. This indicates that training graphomotor skills through carefully structured activities, such as those provided by the «Nimble Fingers» application, not only enhances processing speed (PSI) but also improves perceptual reasoning (PRI). Based on these findings, it can be inferred that using an electronic tool to develop graphomotor skills helps achieve balanced cognitive development in children, correcting irregularities in IQ indicators and leading to an overall enhancement in intelligence among children aged 4–6 years.

Funding information. This research is funded by the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (AP19679894 “Development of graphomotor skills in children of 4 - 6 years of age through the electronic application “Nimble Fingers”, scientific supervisor A.E. Karymsakova.)

REFERENCES:

1 Brown, C. G. (2010). Improving fine motor skills in young children: an intervention study. Educational Psychology in Practice. №26(3). P. 269-278.

2 Operto, F. F., Viggiano, A., Perfetto, A., Citro, G., Olivieri, M., Simone, V. D., ... & Pastorino, G. M. G. (2023). Digital devices use and fine motor skills in children between 3–6 years. Children. №10(6). P. 960.

3 Martzog, P., & Suggate, S. P. (2022). Screen media are associated with fine motor skill development in preschool children. Early Childhood Research Quarterly. №60. P. 363-373.

4 Susfiandari, V., Jannah, M., & Fitri, R. (2024). The Effect of Educational Games on Fine Motor Ability For Children Aged 4-5 Years in Kindergarten. IJORER: International Journal of Recent Educational Research. №5(5), P. 1264-1274.

5 Hirsh-Pasek, K., Zosh, J. M., Golinkoff, R. M., Gray, J. H., Robb, M. B., & Kaufman, J. (2015). Putting education in “educational” apps: Lessons from the science of learning. Psychological science in the public interest. №16(1). P. 3-34.

6 Vachkova, S. N., Petryaeva, E. Y., Milyaeva, D. A., Ageeva, N. S., & Mikhailova, S. V. (2021). Analytical review of education policies on digital transformation of school education worldwide. European Proceedings of Educational Sciences. №12. P. 13-24.

7 Burget, L., Wang, C., Asselborn, T., Tozadore, D., Johal, W., Gargot, T., ... & Dillenbourg, P. (2023). Handwriting analytics. In Routledge International Handbook of Visual-motor skills, Handwriting, and Spelling Routledge. P. 412-425.

8 Zhakulina Zh. E., Ashirbekova ZH. B. (2022). Gender features of the development of graphomotor skills in preschool children. P. 40.

9 Oralbekova, A. K., Arzymbetova, S. Z., Begalieva, S. B., Ospanbekova, M. N., Mussabekova, G. A., & Dauletova, A. S. (2016). Application of Information and Communication Technologies by the Future Primary School Teachers in the Context of Inclusive Education in the Republic of Kazakhstan. International Journal of Environmental and Science Education. №11(9). P. 2813-2827.

10 Ceccacci, S., Taddei, A., Del Bianco, N., Giaconi, C., Forteza Forteza, D., & Moreno-Tallón, F. (2024). Preventing Dysgraphia: Early Observation Protocols and a Technological Framework for Monitoring and Enhancing Graphomotor Skills. Information. №15(12). P. 781.

11 Vernadakis, N., Papastergiou, M., Zetou, E., & Antoniou, P. (2015). The impact of an exergame-based intervention on children's fundamental motor skills. Computers & Education. №83. P. 90-102.

12 Shevyakova, A., Petrenko, Y., Daribekova, A., & Daribekova, N. (2024). Features and public financing of digitalization and E-Government: The case of Kazakhstan. Journal of Infrastructure, Policy and Development. №8(5). P. 3074.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРИЛОЖЕНИЯ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ГРАФОМОТОРНЫХ НАВЫКОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА УРОВЕНЬ ИНТЕЛЛЕКТА У ДЕТЕЙ

Аннотация

Взаимосвязь между физическими упражнениями и когнитивными способностями - важная тема исследований, которая только недавно начала раскрываться. Цель статьи – исследование графомоторных навыков и их влияние на уровень интеллекта у детей с использованием электронного приложения. В статье авторы поэкспериментировали с расчетом уровня IQ детей, используя данные о графомоторных навыках, полученные после использования электронного приложения «Ловкие пальчики», что можно сделать на основе использования стандартных методик шкалы Векслера, учитывая, что электронное приложение ориентировано на развитие мелкой моторики и точность выполнения заданий. Авторы использовали два субтеста IV шкалы интеллекта Векслера (WISC-IV) для детей. Было обнаружено, что два субтеста WISC-IV — «Дизайн блоков» и «Алфавитный узор» — показали значимую корреляцию с другими когнитивными функциями, что подтверждает их важность для оценки как графомоторных, так и когнитивных навыков у детей. Было показано, что графомоторные навыки влияют на академическую успеваемость и когнитивные функции. Полученные результаты подчеркивают важность изучения взаимосвязи между физическими навыками и различными аспектами когнитивных способностей.

Ключевые слова. Познание, уровень IQ, эксперимент, дети, шкала интеллекта Векслера, графомоторные навыки, когнитивные навыки.

ГРАФОМОТОРЛЫҚ ДАҒДЫЛАРДЫ ЖАҚСАРТУ ҮШІН ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚОСЫМШАНЫ ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ БАЛАЛАРДЫҢ ИНТЕЛЛЕКТ ДЕҢГЕЙІНЕ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Жаттығулар мен когнитивті қабілеттер арасындағы байланыс - бұл жақында ғана ашыла бастаған маңызды зерттеу тақырыбы. Мақаланың мақсаты-графомоторлық дағдыларды және олардың электронды қосымшаны қолдана отырып, балалардың интеллект деңгейіне әсерін зерттеу. Мақалада авторлар электрондық саусақ қосымшасын қолданғаннан кейін алынған графомоторлық дағдылар туралы мәліметтерді қолдана отырып, балалардың IQ деңгейін есептеумен тәжірибе жасады, бұл электрондық қосымшаның ұсақ моториканы дамытуға және тапсырмаларды орындау дәлдігіне бағытталғанын ескере отырып, стандартты Векслер шкаласы әдістерін қолдану негізінде жасалуы мүмкін. Авторлар балаларға арналған Векслер интеллект шкаласының (WISC-IV) екі IV субтестін қолданды. Екі WISC-IV субтесттері - «Блок дизайны «және» Алфавиттік үлгі « — басқа когнитивтік функциялармен мағыналы корреляцияны көрсетті, бұл олардың балалардағы графомоторлық және когнитивтік дағдыларды бағалаудағы маңыздылығын растайды. Графомоторлық дағдылар оқу үлгерімі мен когнитивті функцияға әсер ететіні көрсетілген. Нәтижелер физикалық дағдылар мен танымдық қабілеттердің әртүрлі аспектілері арасындағы байланысты зерттеудің маңыздылығын көрсетеді.

Негізгі сөздер. Таным, IQ деңгей, тәжірибе, балалар, Векслер интеллект шкаласы, графомоторлық дағдылар, танымдық дағдылар.

REFERENCES:

1 Brown, C. G. (2010). Improving fine motor skills in young children: an intervention study. Educational Psychology in Practice. №26(3). P. 269-278. [in English]

2 Operto, F. F., Viggiano, A., Perfetto, A., Citro, G., Olivieri, M., Simone, V. D., ... & Pastorino, G. M. G. (2023). Digital devices use and fine motor skills in children between 3–6 years. Children. №10(6). P. 960. [in English]

3 Martzog, P., & Suggate, S. P. (2022). Screen media are associated with fine motor skill development in preschool children. Early Childhood Research Quarterly. №60. P. 363-373. [in English]

4 Susfiandari, V., Jannah, M., & Fitri, R. (2024). The Effect of Educational Games on Fine Motor Ability For Children Aged 4-5 Years in Kindergarten. IJORER: International Journal of Recent Educational Research. №5(5), P. 1264-1274. [in English]

5 Hirsh-Pasek, K., Zosh, J. M., Golinkoff, R. M., Gray, J. H., Robb, M. B., & Kaufman, J. (2015). Putting education in “educational” apps: Lessons from the science of learning. Psychological science in the public interest. №16(1). P. 3-34. [in English]

6 Vachkova, S. N., Petryaeva, E. Y., Milyaeva, D. A., Ageeva, N. S., & Mikhailova, S. V. (2021).

Analytical review of education policies on digital transformation of school education worldwide. European Proceedings of Educational Sciences. №12. P. 13-24. [in English]

7 Burget, L., Wang, C., Asselborn, T., Tozadore, D., Johal, W., Gargot, T., ... & Dillenbourg, P. (2023). Handwriting analytics. In Routledge International Handbook of Visual-motor skills, Handwriting, and Spelling Routledge. P. 412-425. [in English]

8 Zhakulina Zh. E., Ashirbekova ZH. B. (2022). Gender features of the development of graphomotor skills in preschool children. P. 40. [in English]

9 Oralbekova, A. K., Arzymbetova, S. Z., Begalieva, S. B., Ospanbekova, M. N., Mussabekova, G. A., & Dauletova, A. S. (2016). Application of Information and Communication Technologies by the Future Primary School Teachers in the Context of Inclusive Education in the Republic of Kazakhstan. International Journal of Environmental and Science Education. №11(9). P. 2813-2827. [in English]

10 Ceccacci, S., Taddei, A., Del Bianco, N., Giaconi, C., Forteza Forteza, D., & Moreno-Tallón, F. (2024). Preventing Dysgraphia: Early Observation Protocols and a Technological Framework for Monitoring and Enhancing Graphomotor Skills. Information. №15(12). P. 781. [in English]

11 Vernadakis, N., Papastergiou, M., Zetou, E., & Antoniou, P. (2015). The impact of an exergame-based intervention on children's fundamental motor skills. Computers & Education. №83. P. 90-102. [in English]

12 Shevyakova, A., Petrenko, Y., Daribekova, A., & Daribekova, N. (2024). Features and public financing of digitalization and E-Government: The case of Kazakhstan. Journal of Infrastructure, Policy and Development. №8(5). P. 3074. [in English]

Information about authors:

Karymsakova Anara - candidate of pedagogical sciences, senior lecturer of the department of computer science L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan,

e-mail: hatae@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8982-1662

Gulmira Abildinova - **corresponding author,** candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of informatics of the L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan,

e-mail: gulmira_2181@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9054-6549

Zhilmagametova Raushan - PhD, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000 Republic of Kazakhstan,

e-mail: ali_raushan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9431-2168

Lili Nurliyana Abdullah - PhD, Associate Professor, Department of Mulitimedia, Faculty of Computer Science and Information Technology, Universiti Putra Malaysia, Malaysia;

e-mail liyana@upm.edu.my

ORCID https://orcid.org/0000-0001-8704-2390

Информация об авторах:

Карымсакова Анар Ералкановна - кандидат педагогических наук, старший преподаватель кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан

E-mail: hatae@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8982-1662

Абильдинова Гульмира Маратовна – **автор-корреспондент,** кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры информатики Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан,

E-mail: gulmira_2181@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9054-6549

Жилмагамбетова Раушан Зейнетоллақызы - доктор философии (PhD), старший преподаватель, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан,

E-mail: ali_raushan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9431-2168

Лили Нурлияна Абдулла – доктор философии, доцент кафедры мультимедиа факультета компьютерных наук и информационных технологий Университета Путра Малайзия, Малайзия.

E-mail: liyana@upm.edu.my

ORCID https://orcid.org/0000-0001-8704-2390

Авторлар туралы ақпарат:

Карымсакова Анар Ералкановна – педагогика ғылымдарының кандидаты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің информатика кафедрасының аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

Email: hatae@mail.ru

ORCID https://orcid.org/0000-0001-8982-1662

Абильдинова Гульмира Маратовна – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының кандидаты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің информатика кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

Email: gulmira_2181@mail.ru.

ORCID ID: https://orcid.org/0000-0001-9054-6549

Жилмагамбетова Раушан Зейнетоллақызы – PhD, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің информатика кафедрасының аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы.

Email: ali_raushan@mail.ru ORCHID https://orcid.org/0000-0001-9431-2168

Лили Нурлияна Абдулла – PhD докторы, мультимедиа кафедрасының доценті, Компьютерлік ғылымдар және ақпараттық технологиялар факультеті, Universiti Putra Malaysia, Малайзия;

E-mail liyana@upm.edu.my

ORCID https://orcid.org/0000-0001-8704-2390

МРНТИ 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.13**
УДК 377.2

Л.Р. Зиязиева [1], А.А. Темербекова[2], Ж.К. Ермекова [3*], Г. Мырзагерейқызы[3]

[1] НАО Кокшетауский университет имени А.Мырзахметова,
г. Кокшетау,020000, Республика Казахстан
[2]ФГБОУ ВО Горно-Алтайский государственный университет,
г.Горно-Алтайск, 649000, Российская Федерация
[3] Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан,
[*]e-mail: zhadyra.ermekova@gmail.com

ОПЫТ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ВУЗА С РАБОТОДАТЕЛЯМИ В ФОРМИРОВАНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ ВЫПУСКНИКОВ

Аннотация

В статье раскрываются вопросы заинтересованности качественным образованием студентов, вузов, государства и современного рынка труда в лице работодателей. Основное внимание в работе автор акцентирует на изменение конъюнктуры рынка требований потенциальных потребителей образовательных программ – студентов и работодателей. Значительное внимание уделяется результатам обучения и их соответствия постоянно меняющимся условиям рынка труда. Целью статьи является исследование опыта взаимодействия вуза с работодателями в формировании профессиональных компетенций выпускников. В качестве исследовательской задачи авторами была определена попытка оценить оправдано ли участие работодателей при обсуждении образовательных программ, проведены соответствующие исследования и педагогические эксперименты. Авторы дают обобщенную характеристику тенденциям развития взаимовыгодного сотрудничества вузов с работодателями и их влияния на формирования профессиональных умений и навыков. Данное направление дополняется также рассмотрением влияния самостоятельной работы студентов на оценку результатов обучения и стремления к обновлению знаний, профессиональному росту для удовлетворения требований, выдвигаемых современным рынком труда выпускникам вуза. Дискуссионным продолжает оставаться вопрос роли работодателей в обеспечении качества образования университетов, тем не менее вузы недостаточно часто привлекают практиков для решения актуальных вопросов, мотивируя это компетентным профессорско-преподавательским составом кафедры.

Ключевые слова: работодатели, сотрудничество, образовательные программы, качество образования, рынок труда, мотивация выпускников, профессиональное образование.

Введение

Полноценное и качественное освоение образовательной программы сегодня можно достигнуть посредством тесного взаимодействия вуза и работодателя. Модель отношений, которая формируются в процессе сотрудничества работодателей с учебным заведением включает условия, которые способствуют формированию профессиональных компетенций выпускников. При тесном сотрудничестве вуза с предприятием-работодателем оттачиваются технологии своевременного удовлетворения кадровых потребностей работодателя, кроме этого, обучающиеся имеют возможность узнать реальные потребности рынка труда, требования и ожидания.

Современный выпускник должен отвечать требованиям современного работодателя, уметь самостоятельно принимать нестандартные решения, развивать в себе творческий потенциал, генерировать идеи и применять их в реальной жизни. Оно является необходимым навыком для успешной карьеры и личностного роста. Стратегическим направлением подготовки творческих, самообразованных специалистов в отечественном образовании является способность будущих профессионалов принять самостоятельные решения, рационально использовать ресурсные базы с целяю повышения конкурентноспособности на рынке труда.

Выпускники вузов должны уметь применять полученные знания в различных ситуациях, адекватно решать профессиональные проблемы, быть стрессоустойчивыми,

креативными, творчески активными. Их теоретические знания не должны идти в разрез с требованиями рынка труда, современные выпускники должны быть практикоориентироваными квалифицированными специалистами. В связи с чем на сегодняшний день вопрос привлечения работодателей к подготовке специалистов приобретает особую актуальность.

Научная новизна исследования – обсуждение образовательных программ, результатов обучения и модели компетенций выпускников совместно с работодателями.

Цель статьи – раскрыть роль работодателей в обеспечении качества образования как феномена в современном образовательном процессе.

Материалы и методы исследования

Высшее образование в современных реалиях не может развиваться обособленно от современного рынка труда. Вузы и работодатели сегодня – это звенья одной цепи. Во время исследования проанализированы работы отечественных и зарубежных ученых и педагогов-практиков, рассматривающих роль работодателей в учебном процессе. Использованы следующие общенаучные методы: метод познания, метод системного анализа, метод синтеза, метод сравнения.

Сегодняшняя система высшего образования еще не отвечает всем запросам рынка труда. Данная система не оправдывает ожидания работодателей ни качеством образования, ни выпускниками с ожидаемыми компетенциями. Для авторов весьма полезными оказались результаты исследований Зиязиева Л. Р. [1], С. Ю. Алашеева [2], Grosemans, Coertjens, & Kyndt [3], Vučetić [4], рассматривающие роль работодателей в образовательных стандартах нового поколения обязательным и рекомендуют учитывать их требования при разработке результатов обучения, а также труды Dr Anthony Mann [5], G. Ritter [6], Dr Elnaz T. Kashefpakdel [7], чьи научные труды посвящены участию работодателей в образовательном процессе вуза. Глубокое и всестороннее рассмотрение различных аспектов теории и практики различных видов сотрудничества между работодателями и образовательным сообществом содержится в трудах Mann, A., Stanley, J. [8], где дается научное обоснование участия работодателей в образовании. Вопросы осмысления участия работодателей в образовании. нашли отражение в работах Hughes et al. [9], M. Lemus [10], Lynch, et al. [11], A. Mann and J. Dawkins [12], A. Mann, and C. Percy [13].

Мы также согласны с мнением Исаковой А.И. [14], которая утверждает, что кафедры университетов должны сотрудничать с работодателями, применяя в учебном процессе интегрированное обучение. Нельзя не согласиться с тем, что рынок труда заинтересован в конкурентоспособных выпускниках, способных анализировать потребительские предпочтения и предложения конкурентной среды, и факторы, от которых зависит продвижение продукции производства.

Результаты и обсуждение

Взаимодействие работодателей и вузов, проблемы, с которыми в процессе они сталкиваются, носят как внутренний, так и международный характер. Обеспечение производства квалифицированными кадрами – несомненно, один из ключевых факторов, способствующих успешному развитию экономических процессов на макро- и микроуровне. Анализ исследований показал, что для подготовки конкурентоспособных, квалифицированных специалистов недостаточно только теоретического обучения, необходимо также сотрудничество вузов с работодателями, так как освоение образовательной программы легче и целесообразнее посредством выполнения обучающимися реальных практических задач.

В современных реалиях высшие заведения, а также рынок труда являются заинтересованной стороной в подготовке востребованных специалистов. Основной претензией рынка труда в отношении высшей школы является оторванность студентов от

практики, которые проявляются в неподготовленности к сложным реалиям трудовых будней на производстве, психоэмоциональная неустойчивость, отсутствие базовых понятий норм поведения в бизнес среде и управленческих качеств. Это в свою очередь поспособствовало повышению требований рынка труда к результатам обучения и формированию профессиональных компетенций у будущих выпускников-специалистов, а также развитию у них таких качеств как стрессоустойчивость, умение работать в команде, творческая активность, генерировать бизнес идеи и т.д. В то же время для работодателя должно быть важно не только количество выпускаемых кадров, а также и качество их подготовки, а вузам рекомендуется приложить усилия для удовлетворения этих требования в реалиях современного времени.

Компетентный сотрудник регулярно стремится к повышению своих компетенций, осваивая все новые навыки, используя эффективный опыт лучших в своём деле. Так, из государственного общеобязательного стандарта образования Республики Казахстан по направлению подготовки специальности 6В11102 «Ресторанное дело и гостиничный бизнес» (квалификация (степень) «бакалавр»), отметим следующие ключевые компетенции, важные для нашего исследования: навыки межличностного общения; взаимодействие в группе; аналитические и коммуникативные навыки; анализировать положительный практический опыт; оригинальный и творческий подход на занятиях. Мы считаем, что кроме основных компетенций, выделенных в Государственном общеобязательном стандарте образования Республики Казахстан (ГОСО РК), необходимы компетенции, способствующие развитию творческой активности, умению моделировать профессионально ориентированные ситуации.

Все образовательные программы вуза ориентированы на рынок труда, для их обсуждения привлекаются работодатели. Это необходимо для повышения качественных показателей и результатов высшего образования – выпускать конкурентоспособных специалистов, востребованных на современном рынке труда. Дефицит квалифицированных кадров в условиях внедрения новых технологий и инноваций, рост мобильности трудовых ресурсов вынуждают современный рынок труда в лице работодателей активно контактировать с учебными заведениями, принимать участие в формировании профессиональных компетенций выпускников с целью обеспечения рынка труда конкурентоспособными кадрами [15].

Для гибкости и своевременного реагирования на постоянно изменяющиеся требования рынка труда, вузы регулярно пересматривают стратегию, модель выпускника, внедряют новаторские идеи в образовательные методики и технологии. Однако с развитием технического прогресса приобретенные знания быстро становятся не актуальными. В связи с этим, современный студент должен обладать такими качествами как стремление к непрерывному образованию, саморазвитию и самообучению, в результате чего вузы смогут выпускать конкурентоспособных, востребованных профессионалов.

Таким образом, получая новые знания и умения, повышается индивидуальный потенциал [16].

В современных условиях, когда рынок труда выдвигает для выпускников свои требования, вузам и работодателям необходимо создать систему, способствующую формированию профессиональных компетенций, удовлетворяющих обе стороны. Создать условия прохождения различных видов практик, позволяющих сформировать профессиональные компетенции обучающихся, которые будут соответствовать всем требованиям рынка труда. Не смотря на тесное сотрудничество работодателей с учебными заведениями, вузы не должны забывать о том, что рынок труда ожидает креативные и действенные методы и от самих высших профессиональных заведений, которые можно будет внедрить и адаптировать в производственный процесс.

Обзор и анализ литературы позволил нам выделить перспективное направление разработки: влияние работодателей и требование рынка труда на формирование профессиональных компетенций современного выпускника вуза.

Основным механизмом, который свидетельствует об эффективной деятельности вузов является конкурентоспособность выпускников на современном рынке труда [17]. Мотивацией для вуза будет расстановка акцентов со стороны потребностей работодателей не только на качестве преподавания, но и на всей работе вуза. Таким образом, высшим учебным заведениям стоит обращать внимание на пожелания работодателей и активнее вовлекать в учебный процесс на весь период обучения студентов. Один из способов взаимодействия является заключение меморандума с организацией-работодателем. Согласно договору, студенты всех курсов будут вовлечены в рабочий процесс, тем самым формируя навыки практической деятельности и к концу 4 курса работодатели получат конкурентоспособного специалиста, отвечающего всем требованиям рынка руда.

Обусловливая проблему качественной подготовки специалистов с недостаточным взаимодействием вуза с работодателями большинство из них для преодоления сложившегося кризиса в профессиональных кадрах предлагают увеличить количество кредитов, отведенных для производственной практики. Кроме этого, рекомендуется привлекать специалистов с производства в учебный процесс, с целью адаптации преподаваемых дисциплин к современным реалиям [18]. Учитывая вышесказанное, мы видим, что интеграция работодателей в процесс подготовки профессиональных кадров является значимым и объективно необходимым условием для эффективного развития умений и навыков студентов, отвечающих требованиям рынка труда. Взаимное сотрудничество с работодателями позволит объективно оценивать качество образования и понимать, как можно изменить образовательные программы таким образом, чтобы они приносили наилучшие результаты, так как именно они могут сказать, где целесообразно внести корректировки в образовательные программы – например, введения новых форм занятий или увеличения числа компетенций, которыми должен обладать выпускник той или иной программы [19].

Кафедрой бизнеса и услуг в НАО «Кокшетауский университет им. Ш. Ш. Уалиханова» подписаны меморандумы о сотрудничестве с ведущими предприятиями г. Кокшетау и Акмолинской области: ГРК «GREEN Which Hotel», ГРК «Кокшетау», отель «Rixos Borovoe» и отель «Rixos President Astana». Проходя учебную и производственную практику, а также теоретические и практические занятия на филиалах кафедры, открытых на базе данных предприятий у студентов, имеется возможность построить свое профессиональное будущее. В связи с карантинными мерами в 2019 и 2020 году учебная и производственная практика проходила в формате онлайн, в 2021 году на предприятиях прошли практику 40 студентов специальности «Ресторанное дело и гостиничный бизнес» (рисунок 1):

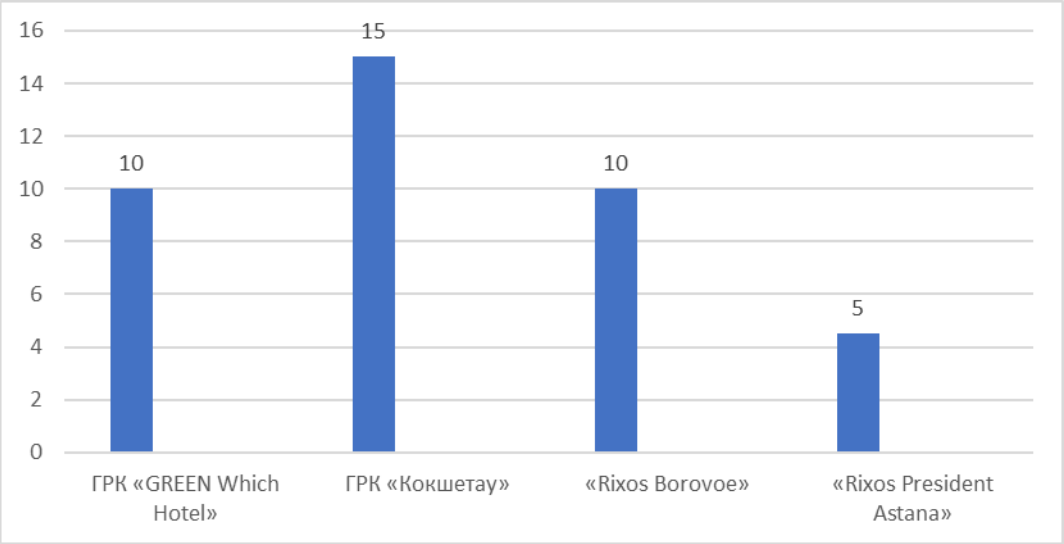

Рисунок 1 – Количество студентов, прошедших практику на филиалах кафедры на базе предприятий работодателей

Примечание: составлено автором

Таким образом, вовлечение студентов в производственный процесс ориентировано на успешное решение задач, которые ставит перед практикантами предприятие, что обеспечивает вовлеченность студентов в профессиональную среду и способствует их адаптации.

ППС кафедры совместно с работодателями обсуждают образовательные программы, вносят корректировки в зависимости от меняющейся конъюнктуры рынка труда.

К наиболее важным направлениям развития взаимодействия вуза и предприятий, с которыми заключены соглашения и подписаны меморандумы относится:

– участие представителей работодателей в реализации образовательной программы на базе предприятия-партнёра;

– практико-ориентированное обучение;

– совмещение теоретического и практического обучения на базах практик;

–целевое, грантовое обучения в интересах как образовательной организации, так и предприятия [20].

В настоящее время все больше внимания работодателей уделяется вопросам наличия у выпускников компетенций, необходимых для работы в сфере услуг.

Благодаря взаимовыгодному сотрудничеству вузов и работодателей оттачиваются технологии своевременного удовлетворения кадровых потребностей работодателя, у обучающихся появляется возможность адекватно оценить сложившуюся ситуацию на рынке труда, сокращается адаптационный период выпускника образовательной организации во время поступления на работу и в ходе дальнейшего карьерного роста и т.д.

Результаты мониторинга образуют целостную ориентировочную основу для повышения качества целевого, содержательного и технологического компонентов образовательного процесса в соответствие с требованиями всех заинтересованных сторон. С целью повышения качества образования в вузах рекомендуется проводить мониторинг запросов и пожеланий работодателей. Кроме этого, немаловажным фактором является удовлетворенность студентов и преподавателей, которые являются потребителями услуг образовательных заведений [22].

По итогам мониторинга, а также благодаря проводимым исследованиям, бенчмаркинг- технологиям, рекомендациям современного рынка труда в лице

организаций-партнёров, различным новаторским идеям и проектам, имеется возможность повышения профессиональных компетенций.

На рисунке 2 представлены ответы работодателей, на чьих предприятиях открыты филиалы кафедры, предоставляющие базы практики для обучающихся.

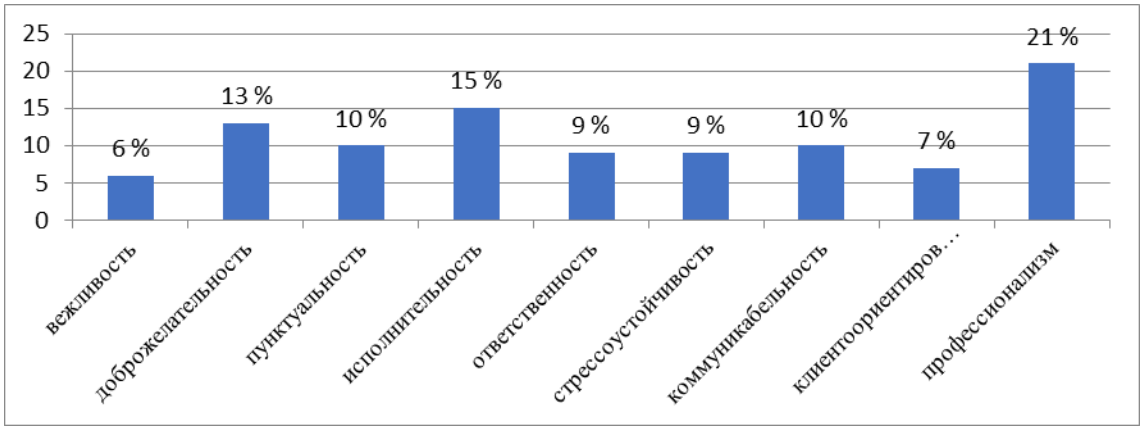

Рисунок 2 – Компетенции современных выпускников глазами работодателей
Примечание: составлено автором

Опрос был проведен среди работодателей сферы индустрии гостеприимства. Представители рынка труда ответили на следующие вопросы: «Необходимые профессиональные компетенции для современного выпускника?». По результатам диаграммы предпочтение было отдано такому профессиональному навыку как профессионализм – 21 %.

Следующим направлением исследования было выявление потребностей работодателей в конкретных навыках, которыми должны обладать выпускники сферы услуг.

Мы определили, какими навыками должны обладать выпускники, которые будут работать в зоне контакта сервисных компаний, предприятий сферы услуг (рис. 2).

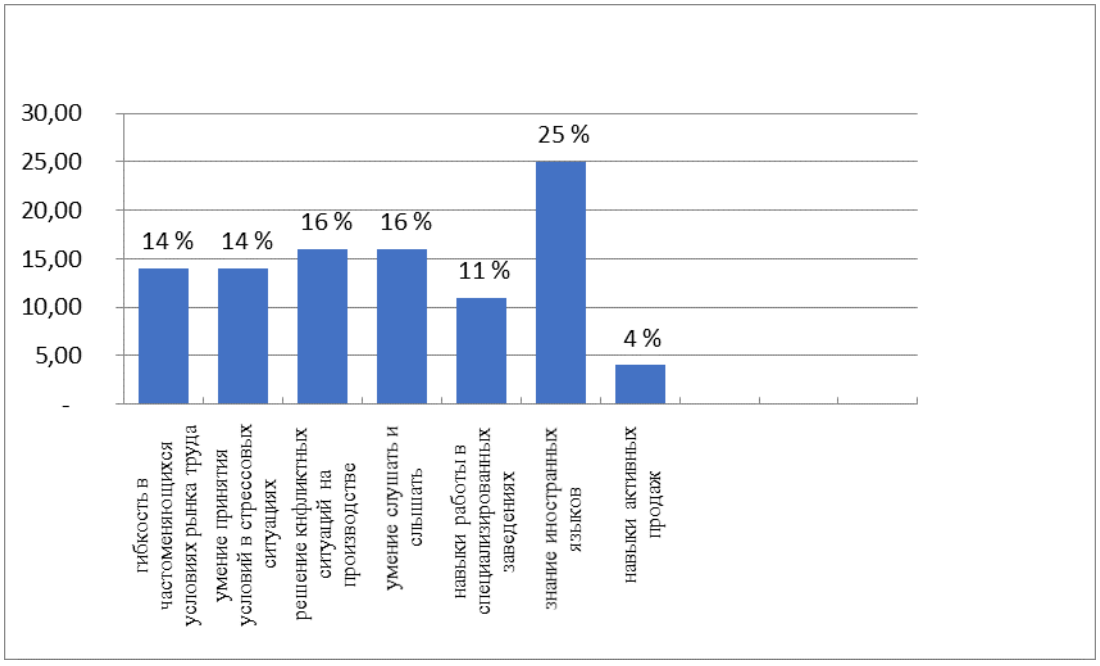

Рисунок 3 – Требование работодателей для выпускников специальности «Ресторанное дело и гостиничный бизнес»

Примечание: составлено автором

Согласно полученным данным (рис. 3), наибольшее внимание со стороны работодателей было уделено таким компетенциям, как «владение иностранным языком» – 25%, а также «решение конфликтных ситуаций» и «стрессоустойчивость» – 16%.

Сегодня учебным заведениям и работодателя необходимо работать в тандеме, так как обе стороны заинтересованы в такой системе, которая будет объединять усилия обеих сторон в развитии профессиональных компетенций обучающихся. Осуществить механизм подобной системы возможно посредством таких практик, как учебная, производственная, преддипломная. Партнерские отношения с представителями рынка труда и вузами позволяют повысить качество высшего образования. Производственная практика как важнейшая составляющая учебного процесса по подготовке высококвалифицированных специалистов позволяет закреплять, расширять и углублять теоретические и практические знания, которые студенты получают в процессе теоретического обучения. Кроме этого, приобретают необходимые умения, навыки и опыт коммуникативной деятельности по изучаемым дисциплинам соответствующей специальности [23].

Во время практики не только закрепляют теоретические знания, но и приобретают необходимые навыки и умения в креативном поиске, творчестве и самосовершенствовании, а также погружаются в реальную производственную среду.

В результате изучения был получен материал, анализ которого позволил заключить, что:

– производственная и учебная практика вносит значительный вклад в развитие творческих способностей студентов и способствуют расширению их профессиональных знаний через самообразование, за счет навыков, приобретенных посредством подготовки к самостоятельной работе в образовательных учреждениях.

– необходимо внедрить опыт проведения практики в департаментах предприятий-партнеров, и на основе этого проводить отдельные экскурсии, позволяющие студентам постепенно погрузиться в производственный процесс, повышая навыки и умения, вырабатывая стрессоустойчивость и коммуникабельность, творческую активность и креативность.

Резюмируя, мы видим, что эффективность взаимодействия университетов и работодателей возрастет в том случае, если университетам удастся заинтересовать своих стратегических партнеров-работодателей и современный рынок труда с позиции пассивного потребителя перейдёт в стадию активного новатора идей, способствующего студентам овладевать комплексом профессиональных компетенций, отвечающих требованиям современного рынка труда.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Зиязиева, Л. Р. Роль работодателей в формировании результатов обучения и компетенций, формирующих модель выпускника. Atlas 8th International Social Sciences Congress. – Turkey, Ankara, 2021. – С. 69-73.

2 Алашеев, С. Ю. Обзор мировых практик организации взаимодействия рынка труда и системы профессионального образования. Спрос и предложение на рынке труда и рынке образовательных услуг в регионах России: сб. докладов по материалам второй Всеросс. науч.-практ. Интернет-конф. (26-27 октября 2005 г.). Кн. I. – Петрозаводск: Изд-во ПетрГУ, - 2005. – С. 7-27.

3 Grosemans I., Coertjens, L., & Kyndt, E. (2017). Exploring learning and fit in the transition from higher education to the labour market: A systematic review. Educational Research Review, 21, 67–84.

4 Vučetić A. Š. (2018). Differences in perception of the importance of generic competencies among destination regions. Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 31(1), P. 1240 –1257.

5 Mann, A. and Dawkins, J. (2014) 'Employer engagement in education: literature review', Reading: CfBT. P. 635-656.

6 Ritter G., Denny G., Albin, G., Barnett, J. and Blankenship, V. (2006) 'The effectiveness of volunteer tutoring programs: A systematic review', Campbell Systematic Reviews, (7), P. 1–62.

7 Mann, A., Kashefpakdel, E., Rehill, J. and Huddleston, P. (2017) 'Contemporary Transitions: Young Britons reflect on life after secondary school and college', London: Education and Employers, P. 12-72

8 Mann, A., Stanley, J. & Archer, L. (eds), Theories and Evidence, London: Routledge (2014), P. 36-52.

9 Hughes, D., Mann. A., Barnes, S-A., Baldauf, B., and McKeown, R. (2016) Careers Education: International Literature Review, London: Education Endowment Foundation and Bank of America Merrill Lynch, P. 18-49.

10 Lemus, M. (2016) 'Building Cumulative Impact: Evaluation of the Be Enterprising, Be Successful multiple programme interventions, London: Big Lottery, P. 111-122.

11 Lynch, S., McCrone, T., Wade, P., Fatherstone, G., Evans, K. and Golden, S. (2010) National Evaluation of Diplomas: The First Year of Discovery, London: Department for Children, Schools and Families, 27 (5), P. 496–523.

12 Mann, A., Dawkins, J. and McKeown, R. (2016) Towards an employer engagement toolkit: British teacher's perspectives on the comparative efficacy of work-related learning activities, London: Education and Employers, 17 (3), P. 396-423.

13 Mann, A. and Percy C. (2014) Employer engagement in British secondary education: wage-earning outcomes experienced by young adults, Journal of Education and Work, - 27 (5), P. 496–523

14 Исакова А. И. Трудоустройство выпускников вуза как критерий качества подготовки специалистов. Современные тенденции развития непрерывного образования: вызовы цифровой экономики: матер. междунар. науч-метод. конф., 30-31 января 2020 г., Россия, Томск. Изд-во Томск. гос. ун-та систем упр. и радиоэлектроники, 2020. – С. 153–154.

15 Мусаева А. Трудоустройство выпускников творческих вузов Казахстана: результаты социологического опроса. Central Asian Journal of Art Studies, т. 7, № 1, 2022. С. 143–155

16 Киселев А. А. Современные тенденции обеспечения конкурентоспособности российской экономики в условиях новых экономических и политических санкций против нее. Прогрессивная экономика. 2025. №1. [Электронный ресурс] - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-tendentsii-obespecheniya-konkurentosposobnosti-rossiyskoy-ekonomiki-v-usloviyah-novyh-ekonomicheskih-i-politicheskih (дата обращения: 09.02.2025).

17 Морозова М. А. Практико-ориентированный подход в формировании ключевых компетенций специалистов индустрии гостеприимства. Экономика и управление: проблемы, решения. 2024. Т. 15. № 11 (152). С. 214-224.

18 Апанасюк Л.А., Яблонских Ю.П., Шишковская И.П. Современные требования к профессиональной подготовке выпускников вузов. Проблемы современного педагогического образования. 2022. № 75-2. С. 12-15.

19 Эбзеева Ю.Н., Дугалич Н.М. Трудоустройство выпускников как аспект деятельности университета. Alma Mater // Вестник высшей школы. 2023. № 3. С. 75-83.

20 Яшин С.Н., Иванова О.Е. Влияние дополнительного профессионального образования на рынок труда в условиях цифровизации экономики // Вестник Алтайской академии экономики и права. 2022. № 7-1. С. 160-165.

21 Темербекова А. А. Формирование профессиональной направленности студента посредством производственной практики. Теория и практика педагогической науки в современном мире: традиции, проблемы, инновации: материалы междунар. науч.-практич. конф. 16-17 февр. 2011. – Новокузнецк, – С. 85-92

22 Зиязиева, Л. Р. Организация самостоятельной работы студентов, согласно стандартам нового поколения, в Казахстане и России. XII Международная научно-практическая конференция «Информация и образование: границы коммуникаций» INFO'20. – Горно-Алтайск, БИЦ ГАГУ, 2020. – С. 80–84.

23 Темербекова А. А. Проектирование коммуникативной деятельности студентов в условиях производственной практики. Мир науки, культуры, образования. – 2012. – №2 (33). – С. 161–164.

БІТІРУШІ ТҮЛЕКТЕРДІҢ КӘСІБИ ҚҰЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТТІҢ ЖҰМЫС БЕРУШІЛЕРМЕН ӨЗАРА ҚЫЗМЕТ ТӘЖІРИБЕСІ

Аңдатпа

Мақалада студенттердің, университеттердің, мемлекеттің және жұмыс берушілер ұсынатын заманауи еңбек нарығының сапалы біліміне деген қызығушылықтары туралы сұрақтар ашылып отыр. Жұмыста автор негізгі назарды білім беру бағдарламаларының әлеуетті тұтынушылары – студенттер мен жұмыс берушілер

талаптарының нарықтық конъюнктураның өзгеруіне аударады. Оқыту нәтижелеріне және олардың еңбек нарығының үнемі өзгеретін жағдайларына сәйкестігіне үлкен көңіл бөлінеді. Мақаланың мақсаты түлектердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруда ЖОО-ның жұмыс берушілермен өзара іс-әрекет тәжірибесін зерттеу болып табылады. Зерттеу тапсырмасы ретінде авторлар жұмыс берушілердің білім беру бағдарламаларын талқылауға қатысуының негізділігін бағалау әрекетін анықтады, тиісті ғылыми-педагогикалық эксперименттер жүргізді. Автор университеттер мен жұмыс берушілер арасындағы өзара тиімді ынтымақтастықты дамыту тенденцияларына және олардың кәсіби дағдылар мен дағдыларды қалыптастыруға ықпалына жалпылама сипаттама береді. Бұл бағыт сонымен қатар студенттердің өздік жұмыстарының оқу нәтижелерін бағалауға ықпалы мен білімін жаңартуға, жоғары оқу орындары түлектеріне қазіргі еңбек нарығының талаптарына сай кәсіби өсуге ұмтылуын ескерумен толықтырылады. Жұмыс берушілердің университеттік білім сапасын қамтамасыз етудегі рөлі туралы мәселе әлі де даулы болып отырғаны белгілі, дегенмен университеттер өзекті мәселелерді шешуге практиктерді жиі тарта бермейді, мұны кафедраның құзыретті профессорлық-оқытушылар құрамы ынталандырады.

Негізгі сөздер: жұмыс берушілер, ынтымақтастық, білім беру бағдарламалары, білім сапасы, еңбек нарығы, түлектерді ынталандыру, кәсіптік білім.

EXPERIENCE OF THE UNIVERSITY IN INTERACTION WITH EMPLOYERS FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCIES OF GRADUATES

Abstract

The article raises questions about the interest of students, universities, the state and employers in quality education in the modern labor market. In this work, the author focuses on changes in market conditions of the requirements of potential consumers of educational programs - students and employers. Much attention is paid to the learning outcomes and their relevance to the constantly changing conditions of the labor market. The purpose of the article is to study the experience of university interaction with employers in the formation of professional competencies of graduates. As a research task, the authors identified attempts to assess the validity of the participation of employers in the discussion of educational programs and conducted appropriate scientific and pedagogical experiments. The author gives a general description of the trends in the development of mutually beneficial cooperation between universities and employers and their impact on the formation of professional skills and abilities. This direction is also complemented by the impact of independent work of students on the assessment of learning outcomes and the desire to update their knowledge, professional development of university graduates under the requirements of the modern labor market. The role of employers in ensuring the quality of university education is still controversial, but universities often do not involve practitioners in solving topical issues, which is encouraged by the competent teaching staff of the department.

Keywords*:* employers, cooperation, educational programs, quality of education, labor market, motivation of graduates, professional education.

REFERENCES

1 Ziyaziyeva, L. R. Rol' rabotodateley v formirovanii rezul'tatov obucheniya i kompetentsiy, formiruyushchikh model' vypusknika [*The role of employers in shaping the learning outcomes and competencies that shape the graduate model*]. Atlas 8th international social sciences congress. Turkey, Ankara, 2021. P. 69-73 [in Russian]

2 Alasheev S. YU. Obzor mirovyh praktik organizacii vzaimodejstviya rynka truda i sistemy professional'nogo obrazovaniya [*Review of world practices in organizing interaction between the labor market and the vocational education system*]. Spros i predlozhenie na rynke truda i rynke obrazovatel'nyh uslug v regionah Rossii: sb. dokladov po materialam vtoroj Vseross. nauch.-prakt. Internet-konf. (26-27 oktyabrya 2005). Kn. I. Petrozavodsk: Izd-vo PetrGU, 2005. P. 7-27 [in Russian]

3 Grosemans I., Coertjens, L., & Kyndt, E. (2017). Exploring learning and fit in the transition from higher education to the labour market: A systematic review. Educational Research Review, 21, P. 67–84 [in English]

4 Vučetić A. Š. (2018). Differences in perception of the importance of generic competencies among destination regions. Economic Research-Ekonomska Istraživanja, 31(1), P. 1240 –1257 [in English]

5 Mann, A. and Dawkins, J. (2014) 'Employer engagement in education: literature review', Reading: CfBT. P. 635-656 [in English]

6 Ritter G., Denny G., Albin, G., Barnett, J. and Blankenship, V. (2006) 'The effectiveness of volunteer tutoring programs: A systematic review', Campbell Systematic Reviews, (7), P. 1-62 [in English]

7 Mann, A., Kashefpakdel, E., Rehill, J. and Huddleston, P. (2017) 'Contemporary Transitions: Young Briton reflect on life after secondary school and college', London: Education and Employers, P. 12-72 [in English]

8 Theories and Evidence, Mann, A., Stanley, J. & Archer, L. (eds), London: Routledge (2014), P. 36-52 [in English]

9 Hughes, D., Mann. A., Barnes, S-A., Baldauf, B., and McKeown, R. (2016) 'Careers Education: International Literature Review', London: Education Endowment Foundation and Bank of America Merrill Lynch, P. 18-49 [in English]

10 Lemus, M. (2016) 'Building Cumulative Impact: Evaluation of the Be Enterprising, Be Successful multiple programme interventions', London: Big Lottery, P. 111-122 [in English]

11 Lynch, S., McCrone, T., Wade, P., Fatherstone, G., Evans, K. and Golden, S. (2010) 'National Evaluation of Diplomas: The First Year of Discovery', London: Department for Children, Schools and Families, 27 (5), P. 496–523 [in English]

12 Mann, A., Dawkins, J. and McKeown, R. (2016) Towards an employer engagement toolkit: British teachers' perspectives on the comparative efficacy of work-related learning activities', London: Education and Employers, 17 (3), P. 396-423 [in English]

13 Mann, A. and Percy C. (2014) Employer engagement in British secondary education: wage earning outcomes experienced by young adults, Journal of Education and Work, 27 (5), P. 496–523 [in English]

14 Isakova A. I. Trudoustrojstvo vypusknikov vuza kak kriterij kachestva podgotovki specialistov [*Employment of university graduates as a criterion for the quality of specialist training*]. Sovremennye tendencii razvitiya nepreryvnogo obrazovaniya: vyzovy cifrovoj ekonomiki: mater. mezhdunar. nauch-metod. konf., 30-31 yanvarya 2020. Rossiya, Tomsk: Izd-vo Tomsk. gos. un-ta sistem upr. i radioelektroniki, 2020. P. 153–154 [in Russian]

15 Musayeva A. Trudoustroystvo vypusknikov tvorcheskikh vuzov Kazakhstana: rezul'taty sotsiologicheskogo oprosa [*Employment of graduates of creative universities in Kazakhstan: results of a sociological survey*]. Central Asian Journal of Art Studies, t. 7, №1, 2022. P. 143-155 [in Russian]

16 Kiselev A. A. Sovremennye tendencii obespechenija konkurentosposobnosti rossijskoj jekonomiki v uslovijah novyh jekonomicheskih i politicheskih sankcij protiv nee [*Modern trends in ensuring the competitiveness of the Russian economy in the context of new economic and political sanctions against it*]. Progressivnaja jekonomika. 2025. №1. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sovremennye-tendentsii-obespecheniya-konkurentosposobnosti-rossiyskoy-ekonomiki-v-usloviyah-novyh-ekonomicheskih-i-politicheskih [in Russian] (accessed: 09.02.2025).

17 Morozova M. A. Praktiko-orientirovannyj podhod v formirovanii kljuchevyh kompetencij specialistov industrii gostepriimstva [*A practice-oriented approach to developing key competencies of hospitality industry specialists*]. Jekonomika i upravlenie: problemy, reshenija. 2024. T. 15. № 11 (152). P. 214-224 [in Russian]

18 Apanasjuk L.A., Jablonskih Ju.P., Shishkovskaja I.P. Sovremennye trebovanija k professional'noj podgotovke vypusknikov vuzov [*Modern requirements for professional training of university graduates*]. Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovanija. 2022. № 75-2. P. 12-15 [in Russian]

19 Jebzeeva Ju.N., Dugalich N.M. Trudoustrojstvo vypusknikov kak aspekt dejatel'nosti universiteta [*Employment of graduates as an aspect of university activities*]. Alma Mater Vestnik vysshej shkoly. 2023. № 3. P. 75-83 [in Russian]

20 Jashin S.N., Ivanova O.E. Vlijanie dopolnitel'nogo professional'nogo obrazovanija na rynok truda v uslovijah cifrovizacii jekonomiki [*The impact of additional professional education on the labor market in the context of digitalization of the economy*]. Vestnik Altajskoj akademii jekonomiki i prava. 2022. № 7 (1). P. 160-165 [in Russian]

21 Temerbekova A. A. Formirovanie professional'noj napravlennosti studenta posredstvom proizvodstvennoj praktiki [*Formation of a student's professional orientation through practical training*]. Teoriya i praktika pedagogicheskoj nauki v sovremennom mire: tradicii, problemy, innovacii: mat-ly mezhdunar. nauc-praktich. konf. 16-17 fevr. 2011. Novokuzneck. P. 85-92 [in Russian]

22 Ziyaziyeva, L. R. Organizatsiya samostoyatel'noy raboty studentov, soglasno standartam novogo pokoleniya v Kazakhstane i Rossii [*Organization of independent work of students, according to the standards of the new generation in Kazakhstan and Russia*]. XII Mezhdunarodnaya nauchno-prakticheskaya konferentsiya «Informatsiya i obrazovaniye: granitsy kommunikatsiy» INFO'20. Gorno-Altaysk, BITS GAGU, 2020. P. 80–84 [in Russian]

23 Temerbekova A. A. Proektirovanie kommunikativnoj deyatel'nosti studentov v usloviyah proizvodstvennoj praktiki [*Designing students' communicative activities in practical training conditions*]. Mir nauki, kul'tury, obrazovaniya. 2012. №2 (33). P. 161–164 [in Russian]

Information about authors:

Zhadyra Yermekova - **corresponding author**, Senior Lecturer at the Institute of «Physical and Technical Sciences», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: zhadyra.ermekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6777-1343

Liliya Ziyazieva –applicant, Senior lecturer of the department «Organization of transportation, traffic and operation of transport and vocational training» A.Myrzakhmetov Kokshetau University, Kokshetau, Republic of Kazakhstan

E-mail: liliyazr@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9577-9149

Albina Temerbekova – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of the Department of «Mathematics, Physics and Computer Science», FSBEI HE Gorno-Altaisk State University, Honorary Worker of Education of the Russian Federation, Gorno-Altaisk, Russia

E-mail: tealbina@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7875-895X

Gulmaidan Myrzagereikyzy - 1st year doctoral student of the specialty «Physics teacher training», L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: gulmay_86@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3245-6662

Информация об авторах:

Жадыра Ермекова - **основной автор,** старший преподаватель института «Физико-технических наук», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: zhadyra.ermekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6777-1343

Лилия Зиязиева – соискатель, старший преподаватель кафедры «Организация перевозок, движения и эксплуатация транспорта и профессиональное обучение», Кокшетауский университет им. А. Мырзахметова, г.Кокшетау, Республика Казахстан

E-mail: liliyazr@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9577-9149

Альбина Темербекова – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Математики, физики и информатики», ФГБОУ ВО Горно-Алтайский государственный университет, почетный работник сферы образования Российской Федерации, г.Горно-Алтайск, Российская Федерация

E-mail: tealbina@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7875-895X

Гульмайдан Мырзагерейкызы – докторант 1 курса специальности «Подготовка педагога физики», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: gulmay_86@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3245-6662

Авторлар туралы ақпарат:

Жадыра Ермекова - **негізгі автор,** «Физика-техникалық ғылымдар» институтының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhadyra.ermekova@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0007-6777-1343

Лилия Зиязиева – ізденуші, «Тасымалдауды, қозғалысты ұйымдастыру және көлікті пайдалану және кәсіптік оқыту» кафедрасының аға оқытушы, А. Мырзахметов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: liliyazr@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9577-9149

Альбина Темербекова – педагогика ғылымдарының докторы, «Математика, физика және информатика» кафедрасының профессоры, ЖБ ФМББМ Горно-Алтайский мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясының Білім беру саласының құрметті қызметкері, Горно-Алтайск қ., Ресей Федерациясы

E-mail: tealbina@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7875-895X

Гүлмайдан Мырзагерейқызы – «Физика педагогтерін даярлау» мамандығының 1 курс докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gulmay_86@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3245-6662

IRSTI 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.14**
UDC 378.1

U. Abdigapbarova[1], Y. Sabdenbekov[2]*

[1] Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan
[2] People's Friendship University named after Academician A. Kuatbekov
Shymkent, 160011, Republic of Kazakhstan
*e-mail: sabdenbekov.e@iuth.edu.kz

A MODEL FOR DEVELOPING ENTREPRENEURIAL ACTIVITY AMONG FUTURE TEACHERS IN THE CONTEXT OF UNIVERSITY EDUCATION

Abstract

The purpose of the article is to consider the developed model for the development of entrepreneurial activity of future teachers in university education, aimed at integrating entrepreneurial competencies into the professional training process. The relevance of the research is determined by the need for students of pedagogical specialties to develop skills that meet the requirements of an innovative educational environment and global changes in their professional activities. The research used a modeling method, which made it possible to systematize approaches and identify the key components of the model. The target component defines the purpose and objectives aimed at developing students' motivation and professional competencies necessary for the successful implementation of educational projects. The content component includes cognitive, motivational-value, and activity blocks, which ensure the comprehensive development of knowledge, motivation, and practical skills. The procedural component is based on the application of modern pedagogical approaches, such as competence-based, learner-centred, and project-based approaches, and also includes principles, teaching methods, pedagogical conditions, forms of organization, and means that contribute to the effective cultivation of entrepreneurial capacity among students. The assessment and outcome component is aimed at monitoring and assessing the level of formation of entrepreneurial competencies. A schematic representation illustrates the structure and interrelation of model components. This model ensures the consistency and effectiveness of the process of fostering entrepreneurship in future teachers within university education. It was preliminarily tested in a small pilot group of pedagogy students, confirming its applicability and relevance. Its implementation contributes to the formation of future teachers' readiness for entrepreneurial activity, the development of leadership skills, creativity, and the ability to adapt to dynamic changes in the educational environment.

Keywords: model for developing entrepreneurial activity, components of entrepreneurial activity development, entrepreneurial activity, future teachers, university education.

Introduction

The development of entrepreneurial activity in universities is an important tool for developing students' leadership and willingness to solve complex professional tasks. Modern research shows that this kind of activity helps to increase students' creativity, critical thinking, and independence, which makes them more prepared for the dynamic labor market conditions [1]. In addition, the formation of such competencies helps future teachers to develop innovative educational programs and successfully manage educational projects [2], [3]. Such training allows future teachers to actively participate in their creation, acting as initiators of transformations in the educational system.

The modeling method used in this study allows us to systematically present the structure and interrelationships of the components of the entrepreneurial activity development model, including such components as targeted, meaningful, procedural, and evaluative-effective. The use of modeling as a scientific research method has many advantages, including the possibility of systematizing theoretical material and building integrative approaches for the formation of entrepreneurial behavior. This method also allows considering the cultural and educational context, which makes the development of models flexible and adaptable to various educational environments.

Thus, this research is aimed at developing a model for the development of entrepreneurial activity of future teachers, which will effectively integrate entrepreneurial competencies into the

teacher training process, which, in turn, will ensure the readiness of university graduates to perform new professional tasks in the face of global challenges.

Materials and methods of research

The present study is devoted to the development of a model for the development of entrepreneurial activity of future teachers in university education. To achieve these goals, the modeling method was used, which allowed us to systematize the theoretical material and identify the key components of the model. To achieve the research objectives, a systematic analysis of scientific literature was conducted in the Scopus, Web of Science, and Google Scholar databases. Additionally, methods of systematization and generalization were used, which helped to identify the main approaches and principles underlying entrepreneurial education, as well as to conduct a comparative analysis of successful educational practices.

The model was developed in several stages: analysis of relevant literature, identification of key components of the model, development of a conceptual structure, and assessment of its practical applicability. Special attention was paid to the procedural component, which includes approaches, pedagogical conditions, methods, and tools that best contribute to the formation of entrepreneurial competencies among students. The results of the study are presented in the form of a diagram of the developed model, which includes all the key components. Qualitative methods, including thematic analysis, were used to analyze and systematize the data.

In addition to the theoretical design, a limited pilot implementation of the model was carried out among third-year students of the 6B01110 Pedagogy and Psychology educational program at Abai Kazakh National Pedagogical University. During the pilot, students participated in project-based learning activities and completed reflective reports. Observational data and student feedback indicated the practical relevance and potential effectiveness of the proposed model in fostering entrepreneurial competencies.

Results and its discussion

As a result of the study, a model for developing entrepreneurial activity among future teachers was created and is illustrated in Figure 1.

The four key components of the model for the development of entrepreneurial activity of future teachers in university education - target, content, procedural, assessment, and outcome components - are selected based on their theoretical and practical significance.

The target component includes setting goals and objectives, which makes it possible to direct the entire process of implementing the model toward achieving specific results. This corresponds to research, which notes that target orientation helps to integrate educational approaches with the real needs of the labor market [5].

The content component includes cognitive, motivational-value, and activity blocks. Research shows that they contribute to the integration of knowledge, skills, and motivation necessary for the successful professional realization of future teachers [6].

The procedural component is based on the inclusion of approaches, pedagogical conditions, forms, methods, and tools.

The assessment and outcome component emphasizes the need for regular evaluation of achievements and feedback. The inclusion of monitoring and diagnostic elements makes it possible to measure the level of professional competencies and motivation of students, which is confirmed in modern research on the importance of evaluating educational processes [7].

Subsequently, each of these components and their elements will be analyzed in greater depth, accompanied by a theoretical rationale and an exploration of their practical applications.

The target component serves as the basis for the entire model, ensuring that the educational process within the framework of university education is oriented towards achieving specific results. The main goal of this component is to develop the entrepreneurial potential of future teachers. Research shows that the integration of the development of entrepreneurial competencies into the educational process helps to increase the flexibility of teachers, develop

their project skills, and the ability to innovate in the educational process [8]. Three key objectives have been formulated to achieve this goal.

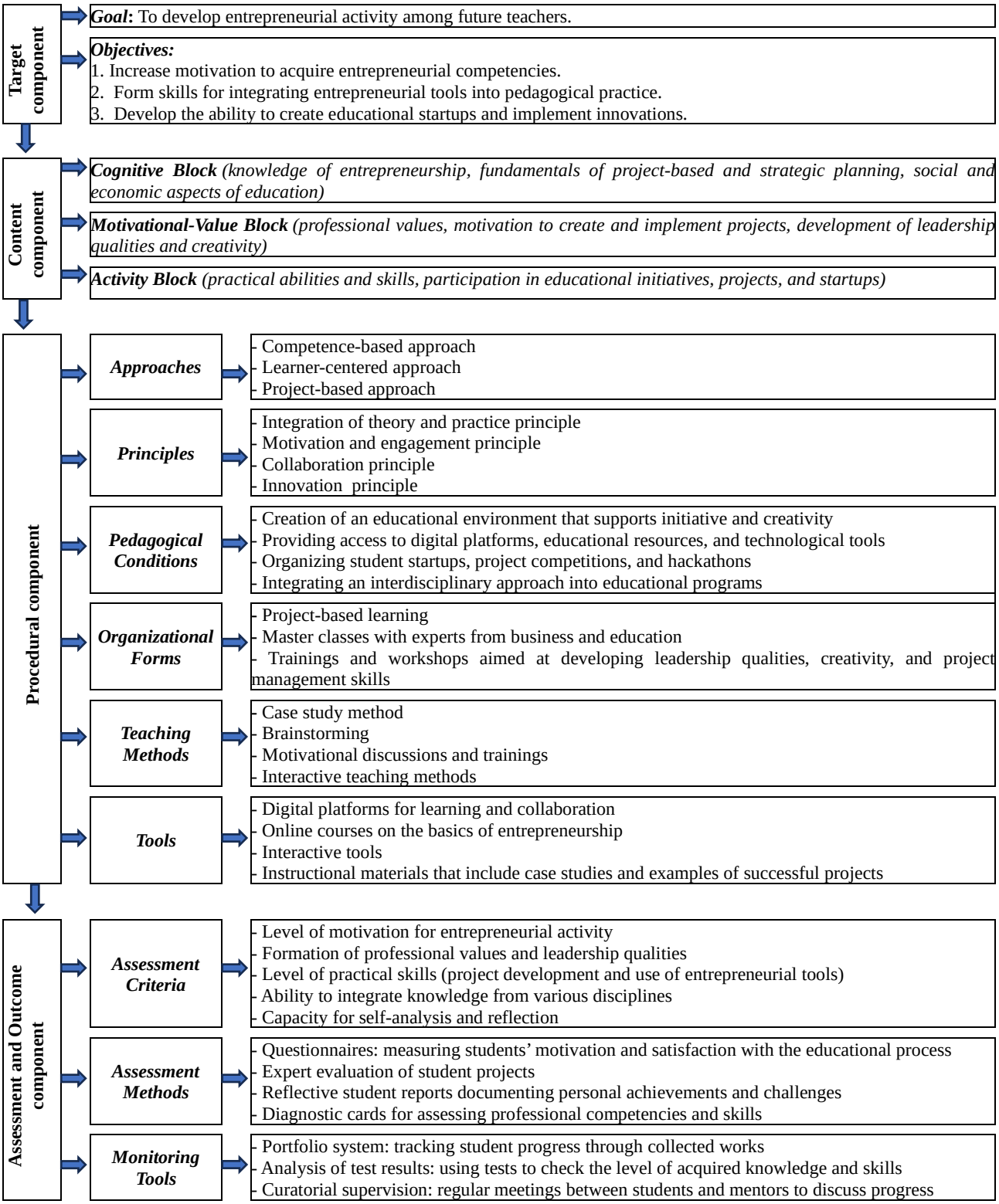

Figure 1 - Model for Developing Entrepreneurial Activity Among Future Teachers

Note: This model is developed for students of the educational program 6B01110 Pedagogy and Psychology

The first objective - increasing motivation to master entrepreneurial competencies - focuses on the importance of the motivational component in the educational process. The formation of internal motivation for enterprise-oriented behavior contributes to the active involvement of students in the learning process. As the Kathayat study (2022) shows, a high level of motivation is a fundamental factor contributing to success in entrepreneurial activity [8. - 82]. R.M. Ryan and E.L. Deci show that motivation is closely related to the autonomy and inner satisfaction of students, which stimulates their desire for professional development [9].

The second objective, the formation of skills for integrating entrepreneurial tools into pedagogical practice, aims to prepare future teachers to apply modern educational tools in real conditions. The importance of this task lies in the need for future teachers to develop not only theoretical knowledge but also practical skills that are applicable in real conditions. In modern conditions, teachers should be able to apply strategic planning, develop projects, and use modern technologies to solve professional problems. Leon emphasizes that programs focused on project-based learning and practical application of knowledge contribute to the development of students' skills in integrating innovative approaches into professional practice [10].

The third objective is to develop the ability to create educational startups and introduce innovations. This area is associated with the need to develop strategic thinking, analytical skills, and leadership qualities that will allow teachers to develop and implement educational projects.

Thus, the implementation of the target component based on scientific approaches and research confirms its effectiveness and practical significance. Setting clear goals and objectives helps structure the learning process to ensure concrete results.

The content component consists of three interrelated blocks – the cognitive, motivational-value, and activity blocks. The cognitive block is formed in educational situations where mastery goals predominate. It is this orientation that, as Urdan and Kaplan emphasize, leads to deeper information processing strategies and sustained interest in the subject, while focusing only on external success indicators (performance goals) leads to "superficial strategies and short-term memorization" [11. - 2]. This block is aimed at developing knowledge about entrepreneurship, project and strategic planning, as well as the socio-economic aspects of education. According to research, a solid foundation in entrepreneurship enables future teachers to comprehend market processes and their educational impact [12]. Thus, the cognitive block is based on active, problem-oriented learning, where knowledge is considered a prerequisite for entrepreneurial decision-making and innovation.

The motivational-value block builds on the ideas of self-determination theory, where internal motivation plays a crucial role in achieving goals and activating entrepreneurial engagement among students [13]. This block emphasizes the importance of developing an internal drive for entrepreneurial activity, which leads to greater persistence, creativity, and initiative. Both internal incentives (such as the desire to contribute to innovative educational practices) and external motivators (such as social recognition) are considered. A clear system of values helps students build psychological resilience, while leadership qualities and creative thinking allow them to effectively respond to challenges and generate original solutions.

The activity block is supported by the concept of "learning through action" proposed by D. Kolb, which is especially important for developing real-world skills [14]. As noted, "Entrepreneurship education and training programmes improve students' abilities and skills in performing the various tasks and roles of an entrepreneur, giving them practical opportunities to apply their ideas" [15]. This block focuses on building the skills needed to participate in educational initiatives and entrepreneurial projects. Teamwork, hackathons, and business idea competitions enhance students' critical thinking and problem-solving capacity.

Altogether, the content component of the model, structured according to cognitive, motivational-value, and activity blocks, ensures a systematic and integrated approach to the formation of entrepreneurial potential among future teachers. This structure reflects the

theoretical foundations and practical implications confirmed by contemporary research in teacher education.

The procedural component of the model includes educational approaches, principles, pedagogical conditions, forms of organization, methods, and learning tools**.** This component is key to the implementation of the model, as it provides a practical component for the development of entrepreneurial competencies among future teachers. The procedural component of the model is based on competence-based, learner-centred, and project-based approaches.

The competence-based approach ensures the development of key skills, knowledge, and abilities necessary for successful professional activity and for the implementation of entrepreneurial activity. This approach is focused on achieving concrete results, which meet the requirements of modern educational standards and the demands of the labor market. Recent findings confirm that even the learning format (e.g., E-learning) can strengthen competence development: the use of online entrepreneurship courses enables students to access materials flexibly and develop entrepreneurial competencies in a structured manner [16. - 12]. Thus, the digital educational environment expands the opportunities for cultivating flexible, practice-oriented skills required by the labor market.

A learner-centred approach was included in the model, as it allows taking into account the individual characteristics of students, their motivation, and needs. This approach focuses on creating an educational environment that promotes personal self-realization and the development of internal motives for entrepreneurial activity. In this logic, a “psychologically safe zone” is created in which mistakes are viewed as part of the learning process [17]. This reduces the anxiety of failure and enhances intrinsic motivation for the enterprise. A learner-centered approach also involves considering what "reasons" students use to justify their entrepreneurial intentions. According to Behavioral Reasoning Theory, it is value orientations and cultural contexts that shape these explanations and influence students’ intentions to act entrepreneurially. Analyzing these reasons allows educators to tailor learning tasks to students’ actual motivational drivers.

The project-based approach was chosen for its ability to encourage students to actively participate in educational initiatives aimed at solving real-world problems. This approach is especially effective in the formation of entrepreneurial activity, as students are involved in real projects where they can apply their knowledge and skills. Research on entrepreneurial self-efficacy (ESE) shows that involvement in startup projects significantly improves students’ confidence to overcome challenges and persist in entrepreneurial efforts [16. - 4].

The principles of integration of theory and practice, motivation and engagement, cooperation, and innovation ensure the implementation of the procedural component.

The principle of integration of theory and practice ensures a harmonious combination of theoretical knowledge and its application in real conditions. This alignment strengthens students' ability to plan, launch, and manage educational projects and entrepreneurial initiatives. Research confirms that students working with real-world cases and projects demonstrate a higher level of knowledge acquisition and skill development, such as creativity and adaptability [18].

The principle of motivation and engagement is aimed at creating conditions conducive to the formation of students' inner interest in educational and entrepreneurial activities. It is based on motivation theories such as the theory of self-determination, which emphasizes the importance of autonomy, competence, and social interaction in the educational process [19]. This principle also considers the complex nature of fear of failure, which, depending on context, may either hinder or stimulate effort. Empirical evidence shows that "fear of failure should be considered not only as a barrier, but also as a possible source of motivation encouraging students to work harder to achieve success" [20]. Recognizing this ambivalence allows the teacher to transform a potentially negative emotion into a positive driver of project activity.

The principle of cooperation is focused on the development of teamwork skills, which is of critical importance in business activities. This principle is based on the ideas of the theory of social identity. Collaboration with external mentors and local stakeholders contributes to the creation of sustainable partnerships and expands students' access to real entrepreneurial opportunities.

The principle of innovation contributes to the formation of students' ability to generate new ideas and implement innovative approaches in their professional activities. Modern research highlights that intrinsic motivation and self-efficacy, reinforced by theories like self-determination and social cognitive theory, are linked to students' willingness to experiment, solve complex problems, and adapt to change. The application of these approaches provides future teachers with effective strategies for adaptation and successful implementation of innovative changes in a dynamically developing educational environment [21].

Pedagogical conditions play a crucial role in ensuring the practical implementation of the model. They create the basis for the implementation of approaches, principles, and methods that contribute to the development of professional and personal competencies of students.

The first pedagogical condition is the creation of an educational environment that supports initiative and creativity. Such an environment promotes the active interaction of students, the development of their independence, creative thinking, and involvement in the learning process. It creates an environment where students can experiment, develop ideas, and offer innovative solutions, which is especially important for entrepreneurial activity.

The second pedagogical condition is the provision of access to digital platforms, educational resources, and technological tools. Digital learning environments allow flexible participation in entrepreneurship education regardless of location or schedule. In addition to improving digital literacy and adaptability, these platforms enhance the personalization of learning, thereby fostering motivation and engagement in entrepreneurial projects.

The third pedagogical condition is the organization of startups, project contests, and hackathons. Such events help students acquire project management and teamwork skills, as well as develop leadership skills and the ability to cope with real challenges. The practice of "open entrepreneurial ecosystems", including challenge contests and joint project sessions with external stakeholders, has proven effective at European universities [22]. Such formats increase students' sense of responsibility for results and develop risk management skills.

The fourth pedagogical condition is the integration of an interdisciplinary approach into educational programs. This approach allows students to apply knowledge from different fields to solve complex problems, which, in turn, forms entrepreneurial thinking. A systematic review by Galvão et al. showed that interdisciplinary programs contribute to the development of systems thinking, which is necessary to find non-standard solutions in entrepreneurial tasks [23]. It is advisable to combine modules of economics, pedagogy, and ICT in the curricula.

The forms of organization of the educational process are an important aspect of the model of development of entrepreneurial activity of future teachers.

The first form of organization is project-based learning. Project-based learning develops creativity, teamwork skills, and the ability to manage complex tasks. This method helps students learn to allocate resources effectively, assess risks, and apply strategic thinking—core elements of entrepreneurial competency. Project-based (learning-by-doing) formats indeed "foster an entrepreneurial spirit" and consolidate key soft skills through real teamwork [24].

The second form of organization is master classes with the involvement of experts from business and education. Such events provide students with the opportunity to interact with professionals, receive valuable advice, and study successful cases. Master-classes with business experts act as the recommended extra-curricular component that "links students with external stakeholders" [25].

The third form of organization is training and workshops aimed at developing leadership skills, creativity, and project management skills. Such activities are an integral part of entrepreneurial education, as they build students' confidence in their abilities and the ability to effectively manage teams. Trainings and skills-oriented workshops enhance students' self-efficacy and leadership, i.e., their "perceived behavioural control" in entrepreneurial projects [26].

Teaching methods determine how students acquire entrepreneurial knowledge and skills. The use of these teaching methods allows students to develop a wide range of skills and competencies essential for entrepreneurial success. It also helps to create a motivational educational environment in which students actively participate in the learning process and prepare to solve real professional problems.

The first method is the Case study method, which allows students to analyze real or simulated scenarios, identify key problems, find solutions, and evaluate their effectiveness. Case studies are widely used in entrepreneurial education because they foster strategic thinking, decision-making, and risk assessment skills.

The second method, brainstorming, is aimed at generating ideas and finding creative solutions. Brainstorming stimulates creativity and collaboration, as well as helps to develop flexibility in thinking. This method is especially effective for developing innovative projects and startups, as it allows students to come up with original ideas without fear of being criticized.

The third method is motivational conversations and pieces of training. Such methods are aimed at strengthening students' self-confidence and developing their inner motivation. Motivational talks and coaching trainings "strengthen entrepreneurial passion and self-efficacy, reducing fear of failure", therefore they increase students' confidence in their abilities [27. - 8].

The fourth method is interactive teaching methods. These include discussions, role-playing games, and simulations that actively involve students in the learning process. These methods develop communication, teamwork, and problem-solving skills, which are necessary for developing entrepreneurial competencies.

Learning tools play a crucial role in the development of the entrepreneurial activity of future teachers, as they provide access to educational resources necessary for the formation of key competencies and skills.

Digital learning and collaboration platforms such as Microsoft Teams, Zoom, and Trello promote teamwork, project management, and effective communication skills. These platforms also provide opportunities for creating virtual workgroups, which is especially important for project activities.

Online entrepreneurship courses offered by platforms such as Coursera, Udemy, and EdX provide access to educational materials developed by leading universities and experts in the field of entrepreneurship. These courses develop basic knowledge about entrepreneurship, including planning, marketing, and management, and facilitate independent study of the material and allowing students to adapt the learning process to their individual needs.

Interactive tools such as simulations and business games allow students to simulate real business situations, which develop their analytical and practical skills. Interactive tools, including simulations and business games, have shown high efficiency: students' participation in "business simulators or games" develops analytical and practical skills, deepens their understanding of the dynamics of entrepreneurial activity and risk management [16. – 13].

Educational materials, including case studies and examples of successful projects, give students the opportunity to explore real-world examples of entrepreneurial activity. They allow analysis of the strategies and solutions used by successful entrepreneurs and the application of these strategies in practice.

Thus, the procedural component of the model integrates modern approaches, methods, and forms of education aimed at developing the entrepreneurial activity of future teachers. The

choice of each element is based on its proven effectiveness and scientific validity, which is confirmed by the above studies.

The last component of the model for the development of entrepreneurial activity of future teachers is the *assessment and outcome component*. It plays a key role in providing feedback and quality control of the educational process. It includes assessment criteria and methods, and monitoring tools. This component makes it possible to measure the level of formation of the necessary professional competencies, motivation, and practical skills among students, as well as to assess the success of the model implementation in educational practice.

The *assessment criteria* include: 1) the level of motivation for entrepreneurial activity, since students' high motivation contributes to their active participation in educational initiatives and the implementation of their own projects; 2) the formation of professional values and leadership qualities assess students' abilities to effectively manage projects, make decisions and work in a team; 3) the level of practical skills such as project development and the use of entrepreneurial tools; 4) the ability to integrate knowledge from various disciplines; 5) the ability to introspect and reflect evaluates students' ability to analyze their actions, identify problems and find solutions..

The assessment methods aim to provide a comprehensive analysis of the level of competence development and student achievement within entrepreneurial activity.

The survey reveals the level of internal motivation, satisfaction with the educational process, and students' perception of the effectiveness of implemented pedagogical approaches. The use of questionnaires helps to adapt educational strategies in accordance with the real needs of students. This method is supported by recent large-scale studies; for example, the survey of 519 students from five Chinese universities, which confirmed the reliability of questionnaires for assessing motivation, entrepreneurial self-efficacy, and intentions [27. - 2]. Similarly, Passavanti et al. applied pre- and post-test surveys to assess changes in EI, SE, and entrepreneurial learning among engineering students, which confirms the effectiveness of the questionnaire method [28].

The evaluation of projects carried out by students by experts allows us to evaluate the practical application of knowledge and skills acquired in the educational process. The participation of experts increases the realism and practical significance of project evaluation, as well as ensures the objectivity and reliability of the data obtained on the quality of acquired knowledge and skills.

Students' reflective reports are another effective method that allows them to record their personal achievements and difficulties. This method allows students to analyze their educational experience, identify their strengths and weaknesses, and formulate a strategy for further development.

Diagnostic charts offer a structured tool for objectively tracking the formation of specific competencies, such as innovation, planning, and the ability to implement entrepreneurial initiatives.

Monitoring tools include a portfolio system, analysis of test results, and curatorial control. The portfolio system allows you to track students' progress through the accumulation of completed work, which is confirmed by research on the importance of this system in educational practice. The analysis of test results is used to check the level of mastery of knowledge and skills, and regular meetings of students with their supervisors help to discuss their progress and solve emerging difficulties.

Thus, the assessment and outcome component ensures ongoing monitoring and evaluation of the model’s effectiveness, facilitates the development of entrepreneurial competencies, and supports the personal and professional growth of future teachers.

To verify the applicability of the developed model, a limited pilot implementation was carried out. The pilot was conducted among third-year students of the 6B01110 "Pedagogy and

Psychology" educational program at Abai Kazakh National Pedagogical University. This stage aimed to test the procedural component of the model in a real educational setting.

During the pilot phase, students participated in a series of project-based learning sessions, master classes, and collaborative startup simulations. They also completed reflective reports and participated in structured discussions to evaluate their understanding and engagement. Data collection included observation, feedback forms, and qualitative analysis of student reflections.

Preliminary results demonstrated a noticeable increase in motivation, initiative, and teamwork skills. Students showed greater interest in integrating entrepreneurial thinking into pedagogical practice. Additionally, reflective reports indicated improved understanding of project planning and risk assessment, confirming the relevance of the selected methods and tools.

Although the pilot was limited in scope, it provided initial empirical support for the model's practical value. These findings suggest that the model can be successfully implemented in teacher education programs to foster entrepreneurial competencies and prepare students for innovative professional roles in education.

Conclusion

The conducted research allowed for the theoretical substantiation and development of a model for the development of entrepreneurial activity of future teachers in university education. Based on the analysis of modern theoretical and methodological approaches to entrepreneurial education and taking into account the specifics of the professional training of teaching staff, a conceptual model was constructed reflecting the interrelation of value-motivational, substantive, and procedural components of the formation of relevant competencies.

The use of methods of theoretical modeling, systematization, and comparative analysis ensured the scientific validity of the proposed model, contributing to the formation of a holistic view of the pedagogical conditions necessary to activate the entrepreneurial potential of students. The key directions of integrating the entrepreneurial component into the educational process have been identified, which makes it possible to position the developed model as a methodological basis for improving the content and organization of professional training for future teachers.

To confirm the relevance and practical feasibility of the model, a limited pilot testing was carried out among third-year students of the 6B01110 Pedagogy and Psychology program at Abai Kazakh National Pedagogical University. The pilot included project-based learning activities and reflective assignments, which demonstrated students' increased engagement and the applicability of the model in real educational conditions.

The research results have the potential for practical application and can be used in the process of designing educational programs focused on the formation of students' initiative, social responsibility, and readiness for innovative and entrepreneurial activities. The presented model opens up prospects for further empirical research aimed at clarifying its effectiveness and adapting it to various institutional conditions of the functioning of the higher pedagogical education system.

REFERENCES

1 Stenholm P., Ramström J., Franzén R., Nieminen L. Unintentional teaching of entrepreneurial competences. Industry and Higher Education. – №35. – 2021. – P. 505-517.

2 Panfilova E., Demkina O., Galichkina M., Istomina A., Latysheva V., Teymurova V. Learning Models Based on a Real Project in Entrepreneurial Education. Journal of Entrepreneurship Education. – №22(2). – 2019. – P. 1-6. [Electronic resource] – URL: https://www.abacademies.org/articles/learning-models-based-on-a-real-project-in-entrepreneurial-education-8117.html (accessed 21.12.2024).

3 Joensuu-Salo S., Peltonen K., Hämäläinen M., Oikkonen E., Raappana A. Entrepreneurial teachers do make a difference – Or do they? Industry and Higher Education. – №35. – 2020. – P. 536-546.

4 Maulida F., Noviani L., Sudarno S. How Entrepreneurship Education Can Help Students Thrive in the Digital Age?The Implications of Creative and Innovative Learning. Jurnal Kependidikan: Jurnal Hasil Penelitian dan Kajian Kepustakaan di Bidang Pendidikan, Pengajaran dan Pembelajaran. №10(1). 2020. P. 218-229.

5 Sun J., Shi J., Zhang J. From entrepreneurship education to entrepreneurial intention: Mindset, motivation, and prior exposure. Frontiers in Psychology. №14. 2023. P. 1-10.

6 Ahmed T., Chandran V., Klobas J., Liñán F., Kokkalis P. Entrepreneurship education programmes: How learning, inspiration and resources affect intentions for new venture creation in a developing economy. The International Journal of Management Education. – №18(1). 2020. P. 1-13.

7 Anjum T., Tautiva J., Zaheer M., Heidler P. Entrepreneurial Intentions: Entrepreneurship Education Programs, Cognitive Motivational Factors of Planned Behavior, and Business Incubation Centers. Education Sciences. – №14(9). 2024. P. 1-19.

8 Kathayat B.B. Skill Acquisition and Entrepreneurship Development: Evidence from Business Students. Journal of Nepalese Management and Research. №4(1). 2022. P. 75-92.

9 Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology. №61. 2020. P. 1-11.

10 Leon R. Developing Entrepreneurial Skills. An Educational and Intercultural Perspective. Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation. №13. 2017. P. 97-121.

11 Urdan T., Kaplan A. The origins, evolution, and future directions of achievement goal theory. Contemporary Educational Psychology. – №61. 2020. P. 1-10.

12 Boldureanu G., Ionescu A., Bercu A., Bedrule-Grigoruță M., Boldureanu D. Entrepreneurship Education through Successful Entrepreneurial Models in Higher Education Institutions. Sustainability. – №3(3). – 2020. – P. 1-33.

13 Deci E.L., Ryan R.M. The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry. – №11(4). 2000. P. 227–268.

14 Kolb D. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Second Edition. Pearson Education. 2015. 416 p.

15 Elnadi M., Gheith M.H. Entrepreneurial ecosystem, entrepreneurial self-efficacy, and entrepreneurial intention in higher education: Evidence from Saudi Arabia. The International Journal of Management Education. – №19(1). 2021. P. 1-16.

16 Boubker O., Arroud M., Ouajdouni A. Entrepreneurship education versus management students' entrepreneurial intentions. A PLS-SEM approach. The International Journal of Management Education. №19(1). 2021. P. 1-14.

17 Cacciotti G., Hayton J.C., Mitchell J.R., Giazitzoglu A. A reconceptualization of fear of failure in entrepreneurship. Journal of Business Venturing. №31(3). 2016. P. 302-325.

18 Kolb D.A., Kolb A.Y. Experiential Learning Theory as a Guide for Experiential Educators in Higher Education. Experiential Learning & Teaching in Higher Education. №1(1). 2017. P. 7-44. [Electronic resource] – URL: https://nsuworks.nova.edu/elthe/vol1/iss1/7 (accessed 01.02.2025).

19 Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness. UK: The Guilford Press. 2018. 756 p.

20 Calza F., Cannavale C., Nadali I.Z. How do cultural values influence the entrepreneurial behavior of nations? A behavioral reasoning approach. International Business Review. – №29(5). – 2020. – P. 1-13.

21 Anderman E.M. Achievement motivation theory: Balancing precision and utility. Contemporary Educational Psychology. – №61. 2020. P. 1-7.

22 Bischoff K., Volkmann C.K., Audretsch D.B. Stakeholder collaboration in entrepreneurship education: An analysis of the entrepreneurial ecosystems of European higher educational institutions. The Journal of Technology Transfer. – №43(1). 2018. P. 20-46.

23 Galvão A. R., Marques C.S.E., Ferreira J.J., Braga V. Stakeholders' role in entrepreneurship education and training programmes with impacts on regional development. Journal of Rural Studies. – №74. 2020. P. 169-179.

24 Almeida J., Daniel A.D., Figueiredo C. The future of management education: The role of entrepreneurship education and junior enterprises. The International Journal of Management Education. – №19(1). – 2019. – P. 1-11.

25 Cui J., Sun J., Bell R. The impact of entrepreneurship education on the entrepreneurial mindset of college students in China: The mediating role of inspiration and the role of educational attributes. The International Journal of Management Education. – №19(1). – 2019. – P. 1-16.

26 Gieure C., Benavides-Espinosa M.M., Roig-Dobón S. The entrepreneurial process: The link between intentions and behavior. Journal of Business Research. – №112. – 2020. – P. 541-548.

27 Liu Z., Zhang M., Guo Y., Mao T., Deng S., Li Y. Entrepreneurship education stimulates entrepreneurial intention of college students in China: A dual-pathway model. The International Journal of Management Education. – №23(2). – 2025. – P. 1-17.

28 Passavanti C., Primario S., Rippa P. How entrepreneurial role models impact on entrepreneurial outcomes: A gender perspective. The International Journal of Management Education. – №22(3). – 2024. – P. 1-13.

МОДЕЛЬ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ АКТИВНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ В УСЛОВИЯХ УНИВЕРСИТЕТСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Аннотация

Целью статьи является рассмотрение разработанной модели развития предпринимательской активности будущих педагогов в условиях университетского образования, направленная на интеграцию предпринимательских компетенций в процесс профессиональной подготовки. Актуальность исследования обусловлена необходимостью формирования у студентов педагогических специальностей навыков, соответствующих требованиям инновационной образовательной среды и глобальным изменениям в их профессиональной деятельности. В рамках исследования использовался метод моделирования, что позволило систематизировать подходы и выявить ключевые компоненты модели. В целевом компоненте определена цель и задачи, направленные на формирование у студентов мотивации и профессиональных компетенций, необходимых для успешной реализации образовательных проектов. Содержательный компонент включает когнитивный, мотивационно-ценностный и деятельностный блоки, что обеспечивает комплексное развитие знаний, мотивации и практических умений и навыков. Процессуальный компонент базируется на применении современных педагогических подходов, таких как компетентностный, личностно-ориентированный и проектно-деятельностный подходы, а также включает принципы, методы обучения, педагогические условия, формы организации и средства, способствующие эффективному развитию предпринимательского потенциала студентов. Оценочно-результативный компонент направлен на мониторинг и оценку уровня сформированности предпринимательских компетенций. Схематическое представление иллюстрирует структуру и взаимосвязь компонентов модели. Модель была предварительно протестирована на небольшой пилотной группе студентов педагогического направления, что подтвердило её применимость и актуальность. Ее внедрение способствует формированию у будущих педагогов готовности к предпринимательской деятельности, развитию лидерских качеств, креативности и способности адаптироваться к динамичным изменениям образовательной среды.

Ключевые слова: модель развития предпринимательской активности, компоненты развития предпринимательской активности, предпринимательская активность, будущие педагоги, университетское образование.

УНИВЕРСИТЕТТІК БІЛІМ БЕРУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ КӘСІПКЕРЛІК БЕЛСЕНДІЛІГІН ДАМЫТУ МОДЕЛІ

Аңдатпа

Мақала мақсаты - кәсіпкерлік құзыреттерді кәсіби даярлау үдерісіне кіріктіруге бағытталған университеттік білім беру аясында болашақ мұғалімдердің кәсіпкерлік белсенділігін дамытуға арналған моделін қарастырып, ұсыну. Зерттеудің өзектілігі педагогикалық мамандықтар бойынша білім алатын студенттердің инновациялық білім беру ортасы мен олардың кәсіби қызметіндегі жаһандық өзгерістер талаптарына сәйкес келетін дағдыларды дамыту қажеттілігімен айқындалады. Зерттеу барысында модельдеу әдісі қолданылды, ол тәсілдерді жүйелеуге және модельдің негізгі құрамдас бөліктерін анықтауға мүмкіндік берді. Мақсаттық компонентте болашақ педагогтардың білім беру жобаларын сәтті жүзеге асыруы үшін қажетті уәждеме мен кәсіби құзыреттерді қалыптастыруға бағытталған мақсат пен міндеттер айқындалады. Мазмұндық компонентке когнитивтік, уәждік-құндылықтық және әрекеттік блоктар кіреді, бұл студенттердің білімі, уәждемесі, тәжірибелік біліктері мен дағдыларын кешенді түрде дамытуға мүмкіндік береді. Үдерістік компонент қазіргі заманғы педагогикалық тәсілдерге (құзыреттілік, тұлғалық-бағдарлы және жобалық-әрекеттік) сүйенеді, сондай-ақ оқыту қағидаттары, әдістері, педагогикалық шарттары, ұйымдастыру формалары мен құралдарын қамтиды, олардың барлығы студенттердің кәсіпкерлік әлеуетін тиімді дамытуға ықпал етеді. Бағалау-нәтижелік компонент кәсіпкерлік құзыреттердің қалыптасу деңгейін бақылауға және бағалауға бағытталған. Сызбалық бейнелеу модель компоненттерінің құрылымы мен өзара байланысын көрсетеді. Бұл модель педагогика мамандығы бойынша оқитын студенттерден тұратын шағын пилоттық топта алдын ала сыналды, бұл оның қолданбалығын және өзектілігін растады. Модельді енгізу болашақ педагогтардың кәсіпкерлік қызметке дайындығын, көшбасшылық қасиеттерін, креативтілігін және білім беру ортасының қарқынды өзгерістеріне бейімделу қабілетін арттыруға септігін тигізеді.

Негізгі сөздер: кәсіпкерлік белсенділікті дамыту моделі, кәсіпкерлік белсенділікті дамытудың компоненттері, кәсіпкерлік белсенділік, болашақ педагогтар, университеттік білім беру.

REFERENCES

1 Stenholm P., Ramström J., Franzén R., Nieminen L. Unintentional teaching of entrepreneurial competences. Industry and Higher Education. – №35. 2021. P. 505-517. [In English].

2 Panfilova E., Demkina O., Galichkina M., Istomina A., Latysheva V., Teymurova V. Learning Models Based on a Real Project in Entrepreneurial Education. Journal of Entrepreneurship Education. – №22(2). 2019. P. 1-6. [Electronic resource] – URL: https://www.abacademies.org/articles/learning-models-based-on-a-real-project-in-entrepreneurial-education-8117.html (accessed 21.12.2024) [In English].

3 Joensuu-Salo S., Peltonen K., Hämäläinen M., Oikkonen E., Raappana A. Entrepreneurial teachers do make a difference – Or do they? Industry and Higher Education. №35. 2020. P. 536-546. [In English].

4 Maulida F., Noviani L., Sudarno S. How Entrepreneurship Education Can Help Students Thrive in the Digital Age?The Implications of Creative and Innovative Learning. Jurnal Kependidikan: Jurnal Hasil Penelitian dan Kajian Kepustakaan di Bidang Pendidikan, Pengajaran dan Pembelajaran. №10(1). 2020. P. 218-229. [In English].

5 Sun J., Shi J., Zhang J. From entrepreneurship education to entrepreneurial intention: Mindset, motivation, and prior exposure. Frontiers in Psychology. №14. 2023. P. 1-10.

6 Ahmed T., Chandran V., Klobas J., Liñán F., Kokkalis P. Entrepreneurship education programmes: How learning, inspiration and resources affect intentions for new venture creation in a developing economy. The International Journal of Management Education. – №18(1). 2020. P. 1-13. [In English].

7 Anjum T., Tautiva J., Zaheer M., Heidler P. Entrepreneurial Intentions: Entrepreneurship Education Programs, Cognitive Motivational Factors of Planned Behavior, and Business Incubation Centers. Education Sciences. – №14(9). 2024. P. 1-19. [In English].

8 Kathayat B.B. Skill Acquisition and Entrepreneurship Development: Evidence from Business Students. Journal [In English].

9 Ryan R.M., Deci E.L. Intrinsic and extrinsic motivation from a self-determination theory perspective: Definitions, theory, practices, and future directions. Contemporary Educational Psychology. №61. 2020. P. 1-11. [In English].

10 Leon R. Developing Entrepreneurial Skills. An Educational and Intercultural Perspective. Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation. №13. 2017. P. 97-121. [In English]

11 Urdan T., Kaplan A. The origins, evolution, and future directions of achievement goal theory. Contemporary Educational Psychology. №61. 2020. P. 1-10. [In English].

12 Boldureanu G., Ionescu A., Bercu A., Bedrule-Grigoruță M., Boldureanu D. Entrepreneurship Education through Successful Entrepreneurial Models in Higher Education Institutions. Sustainability. №3(3). 2020. P. 1-33. [In English].

13 Deci E.L., Ryan R.M. The "what" and "why" of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. Psychological Inquiry. №11(4). 2000. P. 227–268.

14 Kolb D. Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development. Second Edition. Pearson Education. 2015. 416 p. [In English].

15 Elnadi M., Gheith M.H. Entrepreneurial ecosystem, entrepreneurial self-efficacy, and entrepreneurial intention in higher education: Evidence from Saudi Arabia. The International Journal of Management Education. – №19(1). 2021. P. 1-16. [In English].

16 Boubker O., Arroud M., Ouajdouni A. Entrepreneurship education versus management students' entrepreneurial intentions. A PLS-SEM approach. The International Journal of Management Education. №19(1). 2021. P. 1-14. [In English].

17 Cacciotti G., Hayton J.C., Mitchell J.R., Giazitzoglu A. A reconceptualization of fear of failure in entrepreneurship. Journal of Business Venturing. – №31(3). 2016. P. 302-325. [In English].

18 Kolb D.A., Kolb A.Y. Experiential Learning Theory as a Guide for Experiential Educators in Higher Education. Experiential Learning & Teaching in Higher Education. №1(1). 2017. P. 7-44. [Electronic resource] – URL: https://nsuworks.nova.edu/elthe/vol1/iss1/7 (accessed 01.02.2025) [In English].

19 Ryan R.M., Deci E.L. Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness. UK: The Guilford Press. 2018. 756 p. [In English].

20 Calza F., Cannavale C., Nadali I.Z. How do cultural values influence the entrepreneurial behavior of nations? A behavioral reasoning approach. International Business Review. №29(5). 2020. P. 1-13. [In English].

21 Anderman E.M. Achievement motivation theory: Balancing precision and utility. Contemporary Educational Psychology. – №61. 2020. P. 1-7. [In English].

22 Bischoff K., Volkmann C.K., Audretsch D.B. Stakeholder collaboration in entrepreneurship education: An analysis of the entrepreneurial ecosystems of European higher educational institutions. The Journal of Technology Transfer. – №43(1). 2018. P. 20-46. [In English].

23 Galvão A. R., Marques C.S.E., Ferreira J.J., Braga V. Stakeholders' role in entrepreneurship education and training programmes with impacts on regional development. Journal of Rural Studies. №74. 2020. P. 169-179. [In English].

24 Almeida J., Daniel A.D., Figueiredo C. The future of management education: The role of entrepreneurship education and junior enterprises. The International Journal of Management Education. №19(1). 2019. P. 1-11. [In English].

25 Cui J., Sun J., Bell R. The impact of entrepreneurship education on the entrepreneurial mindset of college students in China: The mediating role of inspiration and the role of educational attributes. The International Journal of Management Education. – №19(1). 2019. P. 1-16. [In English].

26 Gieure C., Benavides-Espinosa M.M., Roig-Dobón S. The entrepreneurial process: The link between intentions and behavior. Journal of Business Research. №112. 2020. P. 541-548. [In English].

27 Liu Z., Zhang M., Guo Y., Mao T., Deng S., Li Y. Entrepreneurship education stimulates entrepreneurial intention of college students in China: A dual-pathway model. The International Journal of Management Education. №23(2). 2025. P. 1-17. [In English].

28 Passavanti C., Primario S., Rippa P. How entrepreneurial role models impact on entrepreneurial outcomes: A gender perspective. The International Journal of Management Education. №22(3). 2024. P. 1-13. [In English].

Information about authors:

Abdigapbarova Ulzharkyn – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: abdigapbarova_um@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7355-8091

Sabdenbekov Yerlan - **corresponding author,** Doctoral student of Peoples' Friendship University named after Academician A. Kuatbekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: sabdenbekov.e@iuth.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9682-4244

Информация об авторах:

Абдигапбарова Улжаркын - доктор педагогических наук, профессор, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: abdigapbarova_um@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7355-8091

Сабденбеков Ерлан – **основной автор,** докторант, Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: sabdenbekov.e@iuth.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9682-4244

Авторлар туралы ақпарат:

Әбдіғапбарова Улжаркын – Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: abdigapbarova_um@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-7355-8091

Сабденбеков Ерлан – **негізгі автор,** А. Қуатбеков атындағы Халықтар достығы университеті, докторант, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: sabdenbekov.e@iuth.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9682-4244

МРНТИ 14.35.07 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.15**
УДК 378.095

Ю.Ю.Гавронская[1], А.Ж.Утемисова [2*], Н.Ж.Курман[3]

[1]Российский государственный педагогический университет им. А. И. Герцена,
г. Санкт-Петербург, 191186, Российская Федерация
[2]Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, 050010, Казахстан
[3]Казахстанский филиал Московского государственного университета им.М.В.Ломоносова,
г. Астана, 010010, Казахстан
*e-mail: arai19_83@mail.ru

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕСУРСОВ ЭЛЕКТРОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЫ В СОПРОВОЖДЕНИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО ХИМИЧЕСКИМ ДИСЦИПЛИНАМ РОССИЙСКИХ И КАЗАХСТАНСКИХ СТУДЕНТОВ

Аннотация

Обсуждаются аспекты асинхронного взаимодействия студентов–химиков и их преподавателей в условиях цифровизации образовательной среды в двух странах — Республике Казахстан и Российской Федерации. Асинхронное взаимодействие предполагает обмен сообщениями и приложенными к ним файлами с использованием символьно-графического языка химии, специфических схем и графиков. Выявлена актуальность формирования и развития информационной компетентности студентов в области химии. Цель исследования заключается в анализе использования ресурсов электронной образовательной среды в процессе самостоятельной работы по химическим дисциплинам студентами и преподавателями в Республике Казахстан и Российской Федерации.

Изучены особенности удаленного взаимодействия студентов и преподавателей химии в условиях очного обучения. Показано, что предметно-специфическими видами внеаудиторной самостоятельной работы студентов факультета химии являются выполнение заданий в виде текста с использованием символьного языка химии, таких как написание уравнений химических реакций, полных и сокращенных ионных уравнений, механизмов реакций; а также графических, таких как схемы атома и гальванического элемента; графиков и графических вычислений в экспериментальных лабораторных и исследовательских работах. Выявлено, что большая часть преподавателей размещают материалы и задания для внеаудиторной работы в РГПУ имени Герцена в Центре дистанционной поддержки обучения, в КазНПУ имени Абая в системе «Универ», однако для ответного асинхронного взаимодействия с преподавателем студенты предпочитают электронную почту или социальные сети. Пересылаемые материалы преимущественно являются фото или сканированной копией рукописного текста либо цифровым документом в текстовом формате. У студентов-химиков выявлен дефицит знаний и умений в использовании электронных ресурсов для написания и редактирования химических формул, построения и обработки графиков. Сделан вывод о необходимости формирования информационных компетенций в предметной области «Химия» с первых семестров обучения.

Ключевые слова: обучение химии, цифровая трансформация, электронные ресурсы, электронно-образовательная среда, внеаудиторная самостоятельная работа.

Введение

Инновации активно внедряются во все сферы жизни человека, интенсивно затрагивая систему университетского образования. Глобальная цифровая трансформация оказала влияние на обучение в целом, на способы субъект-объектного и субъект-субъектного взаимодействия без которых нельзя представить сегодняшний университет, построенный на принципах гуманизации. Электронные ресурсы стали для студентов не только инструментом, но и полноценной «средой обитания», предоставляя новые возможности для общения, самовыражения и самообразования [1], [2].

Прошедшая пандемия с вынужденным переходом на дистанционное обучение одновременно выявила тонкие места в информационной грамотности и техническом обеспечении удаленного обучения, и поспособствовала снятию определенных барьеров, таких как чувство неловкости перед камерой. В целом система электронного обучения

получила мощное развитие, ее возросшие ресурсы оказались востребованными в обеспечении самостоятельной работы студентов [3].

Это исследование не только служит ценным ресурсом для учителей химии, но и закладывает основу для будущих эмпирических исследований, изучающих роль химии в педагогическом образовании. Исследование подчеркивает важность дальнейшего изучения того, как учителя применяют электронные нейропедагогические методы и их эффективность, выступая за постоянное развитие образовательных методологий [4].

Самостоятельная работа студента вне учебной аудитории — это обязательная часть обучения по дисциплине, ее объем составляет до 70% общего времени на обучение и закреплен в нормативных документах. Известно множество дефиниций самостоятельной работы студентов, но их объединяет указание на то, что эта работа проводится вне аудитории под руководством и контролем преподавателя.

В обучении химии в целом и отдельным химическим дисциплинам самостоятельная работа студента имеет свою специфику: не может предусматривать, например, химического эксперимента как самостоятельной работы (речь идет не о научных исследованиях студента) ввиду норм техники безопасности. Поэтому внеаудиторная самостоятельная работа по химии и смежным дисциплинам включает, помимо общедисциплинарных заданий, выполнение тестов различных форматов с применением химического символьного языка: составление уравнений химических реакций, полных и сокращённых ионных уравнений, электронных балансов, механизмов реакций; выполнение графических заданий, таких как изображения моделей атомов, схем гальванических элементов и прочего; построение графиков и проведение графических расчётов в рамках экспериментальных лабораторных и исследовательских работ. Эти задания выдаются преподавателями в аудитории или с использованием электронно-информационной (цифровой) среды университета [5], [6], [7], [8].

Материалы и методы исследования

Цель исследования заключалась в анализе использования ресурсов электронной образовательной среды в процессе самостоятельной работы по химическим дисциплинам студентами и преподавателями в Республике Казахстан и Российской Федерации. Базу исследования составили обучающиеся в КазНПУ имени Абая, город Алма-Аты. Республика Казахстан, и РГПУ имени А.И. Герцена, город Санкт-Петербург, Российская Федерация. Особенностью исследования стало то, что с обеих сторон в выборку были включены студенты-химики и студенты- будущие учителя химии.

Основной метод исследования — анкетирование студентов. Были использованы как бумажные анкеты, так и их электронные аналоги, при этом тексты вопросов практически не изменялись; вариации в текстах вопросов касались только названий электро-образовательной среды вуза.

Результаты и обсуждение

Первый исследовательский вопрос заключался в изучении способа получения задания студентами. Для этого студентам задали вопрос о том, сколько из преподавателей в прошедшем учебном году использовали для выдачи заданий и размещения материалов электронную образовательную среду университета (рисунок 1). Ответы показали, преподаватели активно используют этот ресурс как хорошо освоенный и доказавший свою полезность. Причем в Казахском национальном педагогическом университете процент использования центра дистанционной поддержки обучения оказался существенно выше, чем в РГПУ им. Герцена.

Это отразилось и на результатах вовлечения студентов на работу с официальным ресурсом университета. Второй вопрос касался способов обратной связи студентов с преподавателями, и анализ ответов показал, что при встречном взаимодействии казахстанские студенты также используют этот ресурс, активно общаясь с преподавателем

в электронно-образовательной среде университета (31 % опрошенных). Российские студенты отдают предпочтение электронной почте (61 %). И те, и другие студенты общаются со своими преподавателями в социальных сетях (22 и 29%, соответственно), что с нашей точки зрения имеет положительное значение для коммуникации и взаимопонимания.

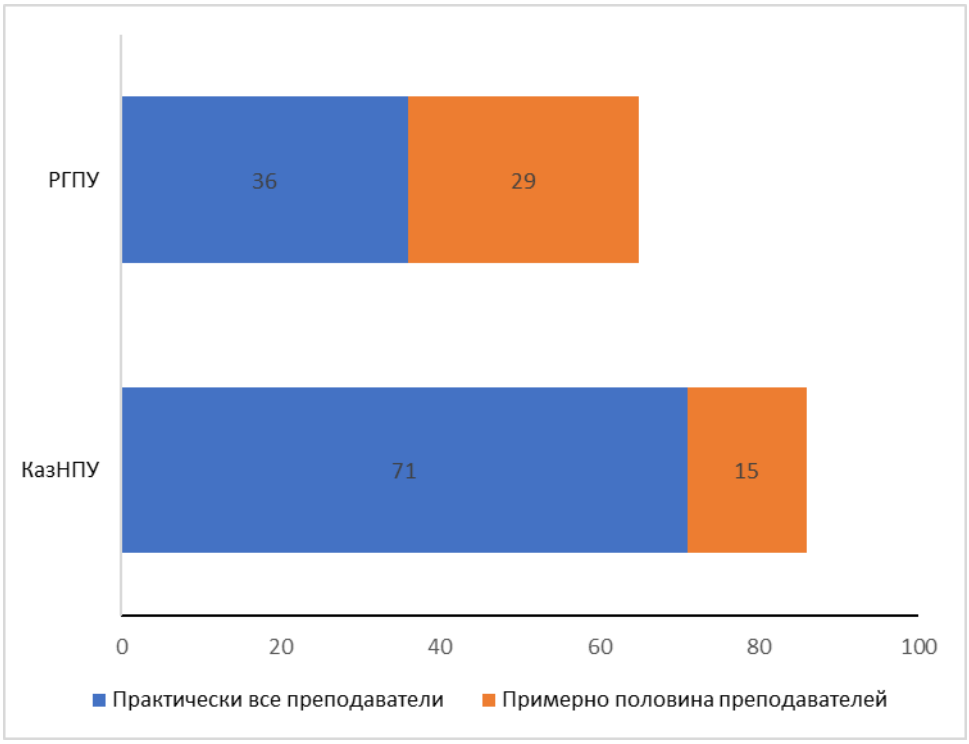

Рисунок 1 - Преподавателями химических дисциплин применяется центр дистанционной поддержки обучения.
Примечание: составлено авторами на основе исследования

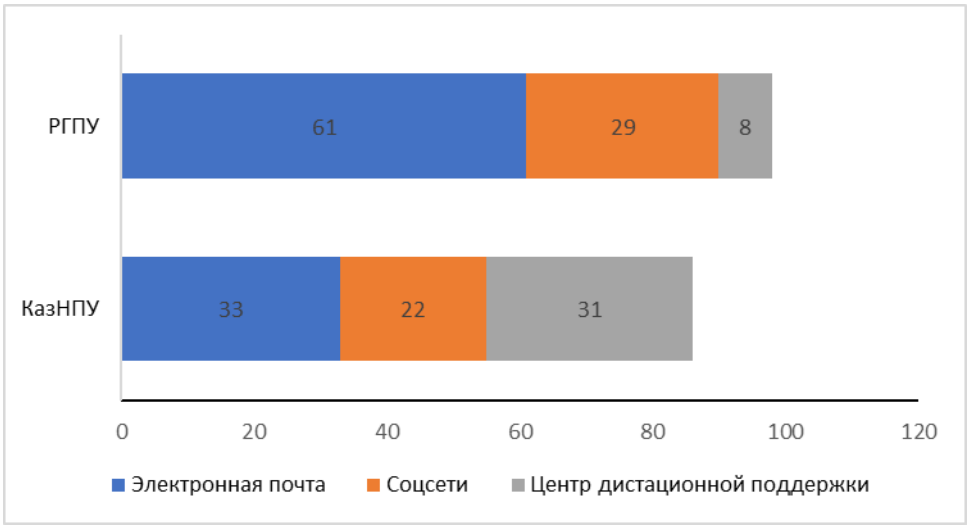

Рисунок 2 - Методы удалённого взаимодействия российских и казахстанских студентов с преподавателем
Примечание: составлено авторами на основе исследования

Еще больший интерес у нас вызывал вопрос о том в каких именно форматах студенты пересылают задания своим преподавателям. Формат отсылаемого отчета и способы его исполнения, с нашей точки зрения, свидетельствует о сформированности предметных информационных компетенций студента. Мы выяснили, что более 60% российских студентов преимущественно оформляют задание как текстовый документ (.doc, docs, .pdf и др.), еще около 30% отправляют преподавателю фотографию или сканированную копию рукописного текста, на презентации (.ppt, .pptx) приходится около всего 4 %). У казахстанских студентов, напротив, более 40 (41,8) % отправляют преподавателю презентации, и чуть более (44%) предпочитают текстовый формат, а сканами или фото пользуется менее 6% (рисунок 3).

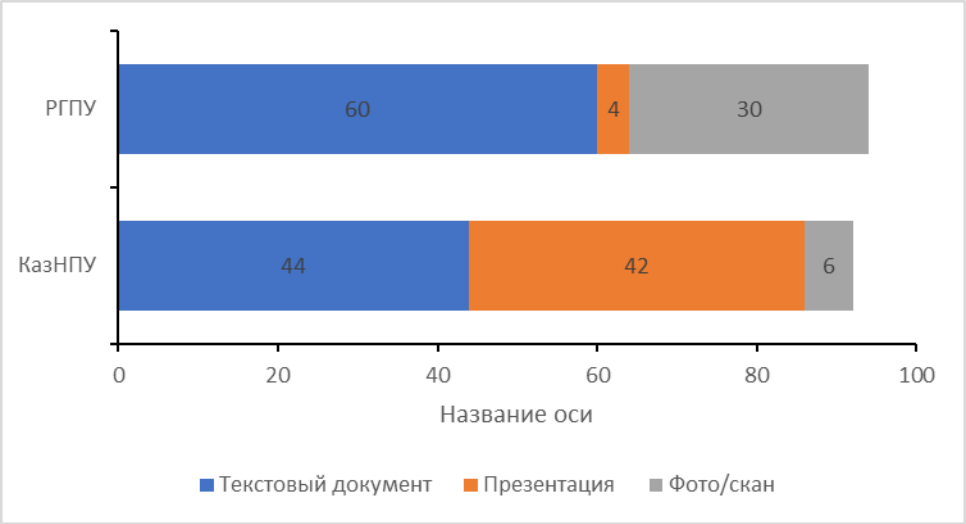

Рисунок 3 - Формат пересылаемых преподавателю заданий российских и казахстанских студентов.
Примечание: составлено авторами на основе исследования

Еще раз обратим внимание, что текстовые отчеты по химическим дисциплинам включат химические формулы, специфические схемы и графики, значительная часть которых не может быть выполнена в стандартных офисных приложениях. Так, используя текстовый редактор можно напечатать уравнение реакции, такое как $H_2SO_4 + 2NaOH = Na_2SO_4 + H_2O$. Если Вы не химик, но хотите повторить это на своем компьютере в привычном текстовом реакторе, Вам придется переключить клавиатуру на другой язык ввода и как минимум десять раз применить команды переключения от обычного шрифта к нижним индексам. Но в химическом языке еще есть и верхние индексы, указывающие на валентность, заряды ионов и степени окисления, а также стрелки вверх и вниз, указывающие на выделение газа или выпадение осадка, а также обозначения состояния равновесия и условий протекания реакции «над стрелкой», и многое другое, что не вписывается в привычный офисный формат.

В школьном курсе информатики не обучают как, например, внести в текстовый документ уравнение реакции

С

Потому и студенты младших курсов химических факультетов не всегда представляют, как это можно сделать. Безусловно, существуют специализированные программные продукты, позволяющие представлять химическую информацию в презентабельной форме. В этой связи в задачи исследования внесено изучение формата пересылаемых сообщений и способов включения в них химической символьно-графический информации.

Можно заметить, что на диаграмме 3 отображено, что распределение ответов не достигает в сумме 100%, это связано с тем, что в анкете были варианты ответа «другие форматы» и «преподаватели требуют личного обращения (в аудитории)»; таких ответов было немного и они не повлияли на общую картину.

Существенное различие в числе пересылаемых презентаций мы объясняем тем, что в практике российского университета задания, требующие использования компьютерной презентации, проверяются в формате устного доклада, сопровождающегося презентацией; при этом преподаватель анализирует презентацию в ходе выступления студента.

Чтобы понять, насколько готовы студенты использовать специализированные ориентированные на химический контент информационные ресурсы и инструменты вне офисного пакета для решения задач профессиональной деятельности, в анкету был включен вопрос о применении в пересылаемых документах редакторов химических формул и сервисов для построения графиков (рисунок 4).

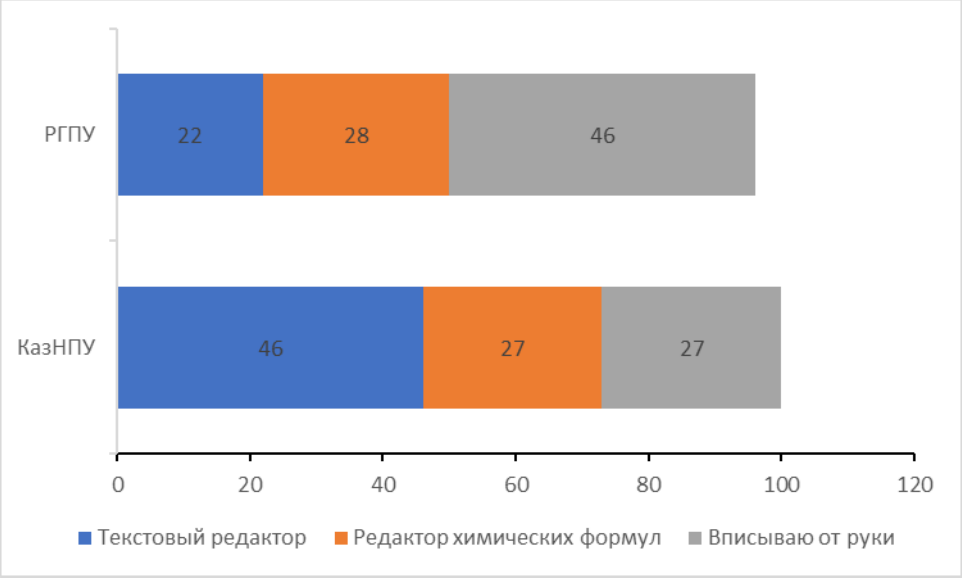

Рисунок 4 - Способ вставки химических формул в текстовые документы, предпочитаемый российскими и казахстанскими студентами

Примечание: составлено авторами на основе исследования

Среди принявших участие в опросе оказалась примерно одинаковое число (28 и 27 %) пользователей ACD/ChemSketch, ISIS/Draw, ChemWindow, Chem Office и других.

Большинство таких программ платные, однако ACD/ChemSketch допускает свободное использование в образовательных целях. Многие студенты используют набор химических символов с клавиатуры, постоянно переключая язык ввода и используя подстрочные символы для записи индексов и верхние символы для степеней окисления, валентности, зарядов ионов и другого. Работа в обычном текстовом редакторе оказалась более характерной для студентов младших курсов, а более старшие студенты, вовлеченные в научно-исследовательскую деятельность, работают в химическом редакторе.

Остановимся на популярным (46% в РГПУ и 27% КазНПУ) ответе «Вписываю от руки»: сюда относятся и самое простое вписывание в бумажную версию документа с последующим сканированием, и написание формулы на бумаге с последующими «сфотографировать» и «вставить как рисунок», и более прогрессивный вариант с использованием стилуса или графического планшета. Очевидно, что это самый быстрый способ, хотя не пригоден для официальных документов и публикации результатов.

Аналогично распределись ответы на вопрос об использовании графических редакторов и сервисов для построения графиков. Анализ результатов курсов обучения показывает постепенный переход от работы с миллиметровой бумагой и карандашом на первых курсах к применению сначала универсальных программных средств (Excel), а затем специализированных научных программ (OriginalLab).

Заключение

Подводя итоги исследования, отметим, что предметно специфические ресурсы электронной образовательной среды используются во внеаудиторной самостоятельной работе по химическим дисциплинам для написания уравнений химических реакций, решения расчетных задач, составления схем, построения графиков и выполнения графических вычислений. Однако, свободное владение этими ресурсами присуще далеко не всем студентам-химикам как в Российской Федерации, так и в Республике Казахстан. Хотя степень овладения специализированными ресурсами возрастает симбатно курсу обучения, выявленный дефицит необходимо компенсировать формированием соответствующих компетенций в рамках химических дисциплин начиная с младших курсов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Никулина Т. В, Стариченко Е. Б. Информатизация и цифровизация образования: понятия, технологии, управление /Педагогическое образование в России. – 2018. – №8. – С. 107-113.

2 A.Utemissova, Z.Unerbayeva, Zh.Shokybayev, N.Zhussupbekova, M.Orazbayeva // Theoretical and methodological foundations of humanisation education in universities (on the example of teaching chemistry). Scientific Herald of Uzhhorod University, Series “Physics” Journal homepage: https://physics.uz.ua/en Issue 56, (2024). P. 50–59. Available at: — URL: https://physics.uz.ua/en/article/886b956182897715c60a9065faecd8a3 (accessed:25.05.2024)

3 Безрукова Н.П., Тимиргалиева Т.К., Безруков А. А. Возможности LMS Moodle в оптимизации управления деятельностью студентов при обучении химическим дисциплинам / Н. П. Безрукова, Т.К. // Современные проблемы науки и образования. 2021. № 4. С. 51. [Электронный ресурс] — URL: https://science-education.ru/ru/article/view?id=31062 (дата обращения 13.10.2023).

4 Aiman Rakhmetova, Gulzhamila Meiirova, Didara Balpanova, Ainash Baidullayeva, Dina Nurmakhanova. The use of elements of neuropedagogy in the creation of virtual simulators for in-depth study of chemistry in higher education // Journal of Technology and Science Education. Vol 14, No 2 (2024). P. 473 – 483. Available at: — URL: https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85189148644&origin=resultslist (accessed:25.05.2024)

5 Гавронская Ю.Ю. Использование ресурсов электронной образовательной среды в асинхронном сопровождении внеаудиторной самостоятельной работы по химическим дисциплинам // Современные проблемы науки и образования. – 2023. – № 4. [Электронный ресурс] — URL: https://science-education.ru/ru/article/view?id=32754 (дата обращения 13.10.2023).

6 Андреев С.Е., Воронов М.П. Виды синхронных и асинхронных взаимодействий между участниками образовательной деятельности // Научное обозрение. Технические науки. 2017. № 2. С. 5-10.

7 Баяндин Д.В. Реализация концепции полнофункциональной предметноориентированной среды обучения // Образовательные технологии и общество. 2015. Т. 18. № 4. С. 574-601.

8 Белохвостов А.А., Аршанский Е.Я. Методика обучения химии в условиях информатизации образования. М.: Интеллект-Центр, 2016. 336 с.

РЕСЕЙЛІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ СТУДЕНТТЕРДІҢ ХИМИЯ ПӘНДЕРІ БОЙЫНША ӨЗІНДІК ЖҰМЫСТАРЫН ЖҮРГІЗУДЕ ЭЛЕКТРОНДЫҚ ОҚУ ОРТАСЫНЫҢ РЕСУРСТАРЫН ПАЙДАЛАНУ

Андатпа

Екі ел - Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясындағы білім беру ортасын цифрландыру жағдайында химик — студенттер мен оқытушылардың асинхронды өзара іс-қимылының аспектілері талқыланады. Асинхронды өзара әрекеттесу химияның символдық-графикалық тілін, нақты схемалар мен графиктерді қолдана отырып, хабарламалар мен оларға қоса берілген файлдармен алмасуды қамтиды. Химия пәні бойынша студенттердің ақпараттық құзыреттіліктерін қалыптастыру және дамыту қажеттілігі туралы айтылады. Зерттеу мақсаты - Қазақстан Республикасы мен Ресей Федерациясындағы студенттер мен оқытушылардың химиялық пәндер бойынша өзіндік жұмыс процесінде электрондық білім беру ортасының ресурстарын пайдалануды талдау болып табылады.

Күндізгі оқу форматында студенттер мен химия оқытушыларының қашықтықтан өзара әрекеттесу ерекшеліктері зерттелді. Химия факультеті студенттерінің пәндерден студенттің өзіндік жұмысының тақырыптары бойынша химиялық реакциялардың теңдеулерін, толық және қысқартылған иондық теңдеулерді, реакция механизмдерін жазу сияқты химияның символдық тілін пайдалана отырып мәтін түріндегі тапсырмаларды орындайтыны көрсетілген; сондай-ақ графикалық, мысалы, атом және гальваникалық элемент диаграммалары; тәжірибелік зертханалық және ғылыми-зерттеу жұмыстарындағы графиктер мен графикалық есептеулер. Оқытушылардың көпшілігі Герцен атындағы мемлекеттік педагогикалық университетінің қашықтықтан оқытуды қолдау орталығында, Абай атындағы ҚазҰПУ-де «Универ» жүйесінде студенттердің өзіндік жұмыстарға арналған материалдар мен тапсырмаларды орналастыратыны анықталды, алайда оқытушымен өзара асинхронды әрекеттесу үшін студенттер электрондық пошта немесе әлеуметтік желілер. Жіберілген материалдар негізінен фотосурет немесе қолмен жазылған мәтіннің сканерленген көшірмесі немесе мәтіндік форматтағы цифрлық құжат болып табылады. Химия мамандығының студенттерінде химиялық формулаларды жазу және өңдеу, графиктерді құру және өңдеу үшін электрондық ресурстарды пайдалануда білім мен дағдылар жеткіліксіз. Оқудың бірінші семестрінен бастап, «Химия» пәні бойынша ақпараттық құзіреттілікті дамыту қажет деген қорытынды жасалды.

Негізгі сөздер: химияны оқыту, цифрлық трансформация, электрондық ресурстар, электронды-білім беру ортасы, аудиториядан тыс өзіндік жұмыс.

APPLICATION OF ELECTRONIC EDUCATIONAL ENVIRONMENT RESOURCES TO SUPPORT INDEPENDENT STUDY IN CHEMICAL DISCIPLINES BY RUSSIAN AND KAZAKHSTANI STUDENTS

Abstract

The aspects of asynchronous communication between chemistry students and their instructors within the context of digitalizing the educational environments in both the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation are examined. Asynchronous interaction involves the exchange of messages and files attached to them using the symbolic and graphical language of chemistry, specific schemes and graphs. A conclusion has been drawn regarding the necessity to establish and enhance students' information competencies within the domain of chemistry. The purpose of the study is to analyze the use of the resources of the electronic educational environment in the process of independent work in chemical disciplines by students and teachers in the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation.

The features of remote interaction between students and chemistry teachers in full-time learning conditions have been studied. It is shown that the subject-specific types of extracurricular independent work of students of the Faculty of Chemistry are the performance of tasks in the form of text using the symbolic language of chemistry, such as writing equations of chemical reactions, complete and abbreviated ionic equations, reaction mechanisms; as well as graphical, such as atomic and galvanic cell circuits, graphs and graphical calculations in experimental laboratory and research works. It was revealed that most teachers post materials and assignments for extracurricular work at the Herzen State Pedagogical University in the Center for Distance Learning Support, at the Abai KazNPU in the «Univer» system; however, for reciprocal asynchronous interaction with the teacher, students prefer email or social networks. The materials sent are mainly a photo or a scanned copy of a handwritten text, or a digital document in text format. The students of chemistry revealed a lack of knowledge and skills in using electronic

resources for writing and editing chemical formulas, constructing and processing graphs. It is concluded that it is necessary to form information competencies in the subject area of chemistry starting from the first semester of study.

Keywords: chemistry education, digital transformation, electronic resources, electronic educational environment, extracurricular independent work.

REFERENCES

1. Nikulina T. V., Starichenko E. B. Informatization and digitalization of education: concepts, technologies, management / Pedagogical education in Russia. – 2018. – No. 8. – pp. 107-113. [in Russian]

2. A.Utemissova, Z.Unerbayeva, Zh.Shokybayev, N.Zhussupbekova, M.Orazbayeva // Theoretical and methodological foundations of humanisation education in universities (on the example of teaching chemistry). Scientific Herald of Uzhhorod University, Series “Physics” Journal homepage: https://physics.uz.ua/en Issue 56, (2024). P. 50–59. Available at: — URL: https://physics.uz.ua/en/article/886b9561828977l5c60a9065faecd8a3 (accessed:25.05.2024) [in English]

3. Bezrukova N.P., Timirgalieva T.K., Bezrukov A.A. Possibilities of LMS Moodle in optimizing the management of students’ activities when teaching chemical disciplines / N.P. Bezrukova, T.K. // Modern problems of science and education. 2021. No. 4. P. 51. Available at: — URL: https://science-education.ru/ru/article/view?id=31062 [in Russian]. (accessed: 10.13.2023).

4. Aiman Rakhmetova, Gulzhamila Meiirova, Didara Balpanova, Ainash Baidullayeva, Dina Nurmakhanova. The use of elements of neuropedagogy in the creation of virtual simulators for in-depth study of chemistry in higher education // Journal of Technology and Science Education. Vol 14, No 2 (2024). P. 473 – 483. Available at: — URL:https://www.scopus.com/record/display.uri?eid=2-s2.0-85189148644&origin=resultslist (accessed:25.05.2024) [in English]

5. Gavronskaya Yu.Yu. Using the resources of the electronic educational environment in asynchronous support of extracurricular independent work in chemical disciplines // Modern problems of science and education. – 2023. – No. 4. Available at: URL: https://science-education.ru/ru/article/view?id=32754 [in Russian] (accessed: 10.13.2023).

6. Andreev S.E., Voronov M.P. Types of synchronous and asynchronous interactions between participants in educational activities // Scientific Review. Technical sciences. 2017. No. 2. Pp. 5-10. [in Russian]

7. Bayandin D.V. Implementation of the concept of a fully functional subject-oriented learning environment // Educational technologies and society. 2015. Vol. 18. No. 4. Pp. 574-601. [in Russian]

8. Belokhvostov A.A., Arshansky E.Ya. Methods of teaching chemistry in the context of informatization of education. Moscow: Intellect-Center, 2016. P.336. [in Russian]

Information about authors:

Yulia Gavronskaya – Doctor of pedagogical sciences, Head of Department, Department of Chemical and Environmental Education, Russian State Pedagogical University named after A.I. Herzen, St. Petersburg, Russian Federation

Email: gavronskaya@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4813-3235

Arailym Utemissova – **corresponding author,** PhD, Head of Department, Department of «Foundation», Abay Kazakh Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan

Email: arai19_83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2738-7386

Nessibeli Kurman – doctor of pedagogical sciences, Professor of the Department of Philology, Kazakhstan branch of the Moscow State University named after M. V. Lomonosov, Astana, Republic of Kazakhstan

Email: nessibeli_k@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5757-9031

Информация об авторах:

Юлия Гавронская – доктор педагогических наук, заведующий кафедрой Химического и экологического образования, Российский государственный педагогический университет им. А.И. Герцена, г. Санкт-Петербург, Российская Федерация

Email: gavronskaya@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4813-3235

Арайлым Утемисова – **основной автор,** PhD доктор, заведующий кафедрой «Foundation», Казахский педагогический университет им. Абая, г.Алматы, Республика Казахстан

Email: arai19_83@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2738-7386

Несибели Курман – доктор педагогических наук, профессор кафедры «Филология», Казахстанский филиал Московского государственного университета имени М.В. Ломоносова, г.Астана, Республика Казахстан
Email: nessibeli_k@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5757-9031

Авторлар туралы ақпарат:
Юлия Гавронская – педагогика ғылымдарының докторы, «Химия және экологиялық білім беру» кафедрасының меңгерушісі, А.И.Герцен атындағы Ресей мемлекеттік педагогикалық университеті, Санкт-Петербург қ., Ресей Федерациясы
Email: gavronskaya@yandex.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4813-3235
Арайлым Утемисова – **негізгі автор,** PhD докторы, «Foundation» кафедра меңгерушісі, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
Email: arai19_83@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2738-7386
Несібелі Құрман – педагогика ғылымдарының докторы, «Филология» кафедрасының профессоры, М.В.Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті Қазақстан филиалы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
Email: nessibeli_k@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5757-9031

МРНТИ 14.35.09 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.16**
УДК 81-13: 378.148

Р.С. Бисенбиева[1]*, К.К. Дуйсекова[1], С.З. Исабекова[2]

[1] НАО Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
[2] ТОО Международный университет Астана
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail: raigulbissenbiyeva@gmail.com

УЧЕТ МЕТАЛИНГВИСТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ ПОЛИЯЗЫЧНОЙ ЛИЧНОСТИ В ОБУЧЕНИИ ВТОРОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация

Металингвистическое сознание играет ключевую роль в процессе освоения второго иностранного языка полиязычной личностью. Под металингвистическим сознанием понимают способность индивида к интерлингвальным сопоставлениям, находящимся за пределами непосредственного использования языка. Учет исследований металингвистического сознания позволяет глубже понять механизмы, лежащие в обучении второго иностранного языка, тем самым улучшить методику обучения второму иностранному языку.

Целью данной статьи является анализ влияния металингвистического сознания полиязычной личности на процесс освоения второго иностранного языка. В работе рассматриваются когнитивные стратегии, используемые в ходе изучения нового иностранного языка, а также влияние предыдущего языкового опыта индивида на формирование этих стратегий. В частности, исследуется взаимосвязь между уже освоенными языками и эффективностью овладения новым иностранным языком.

Авторы выделяют ключевые компоненты металингвистического сознания: языковая рефлексия, языковая осведомленность, способность к самокоррекции и межъязыковые сопоставления. Рассматриваются также влияние полиязычности на изучение нескольких иностранных языков и влияние культурного контекста на развитие лингвокультурной компетенции.

В статье приводятся данные эмпирических исследований, которые подтверждают гипотезу о том, что полиязычные личности демонстрируют более высокий уровень металингвистического сознания по сравнению с моноязычными, что способствует более эффективному освоению второго иностранного языка.

Выводы работы подчёркивают важность развития металингвистических навыков в образовательном процессе, особенно в контексте полиязычного обучения. Практическое значение исследования заключается в возможности создания более адаптированных методик обучения иностранным языкам, учитывающих полиязычный опыт обучающихся.

Ключевые слова: металингвистическое сознание, полиязычие, полиязычная личность, второй иностранный язык, методология иноязычного образования, компетенции.

Введение

В условиях глобализации и с развитием международных отношений владение двумя и более языками становится не только востребованным, но и необходимым фактом. Следовательно, полиязычие, то есть способность говорить более чем на одном языке, ставит перед учеными и методистами новые задачи и вопросы, касающиеся особенностей языкового сознания и влияния одного языка на другой. Одним из таких аспектов является металингвистическое сознание, что подразумевает способность человека распознавать и осмысливать языковые явления и включает в себя не только понимание правил и структур языка, но и осознание того, как эти правила могут быть изменены и применены в различных контекстах. Помимо этого, металингвистическое сознание выступает важным инструментом в обучении и использовании нескольких языков, так как позволяет полиязычным личностям более эффективно интегрировать новые языковые знания и использовать их в коммуникации.

Изучением вопроса металингвистического сознания в иноязычном образовании ученые-методисты занимаются с первой половины XXI века. Научные исследования М. А. Пинто (M.A. Pinto), С. Эль Юх (S. El Euch), А.В. Щепиловой, А. А. Фокиной, А. В.

Панова, Л. А. Чубаровой, Н.Г. Аталаевой, З.Б. Девицкой, Н.В. Евдокимовой, О.Н. Ивановой, Т.А. Лопаревой, Л.Б. Лубсановой, Е.В. Ситниковой и других авторов, показали роль металингвистического сознания в развитии абстрактного мышления и формировании критического подхода к структуре языка. Кроме того, учет металингвистического сознания у полиязычной личности значительно облегчает процесс освоения нового языка.

Тем не менее, мы считаем, что на данный момент учет металингвистического сознания полиязычной личности в обучении второму иностранному языку остается недостаточно изученным.

Материалы и методы исследования

Освоение второго иностранного языка имеет как преимущества, так и трудности. Одним из преимуществ является возможность переноса знаний и навыков с одного языка на другой. Так, исследования показывают, что при овладении вторым иностранным языком полиязычные личности могут использовать уже имеющиеся навыки своего родного языка и первого иностранного языка, что способствует качественной и ускоренной организации процесса обучения.

С другой стороны, существует риск интерференции, когда правила и структуры одного языка могут негативно влиять на освоение другого. Однако учет металингвистического сознания позволяет полиязычным личностям распознавать эти проблемы и своевременно их корректировать.

Таким образом, профессор А.В. Щепилова отмечает положительный характер наличия металингвистического сознания у полиязычной личности, которое отличает его от монолингва. По ее мнению, металингвистическое сознание является особой формой языкового сознания личности, которая проявляется как способность выполнять абстрактные и логические операции, такие как сопоставления, обобщения, интерпретации с несколькими языковыми системами. Наличие и положительное свойство металингвистического сознания были отчетливо выявлены в исследовании настоящих «естественных» билингвов, то есть людей, с детства владеющих двумя или несколькими языками. [1]

Вслед за А.В. Щепиловой мы констатируем, что формирование металингвистического сознания обучающегося, связанное с такими психическими процессами, как мышление, внимание, память, способности и мотивация, является результатом полиязычного образования. Соответственно, это сознание формируется в процессе освоения языков и продолжает развиваться, становясь частью полиязычной личности.

В своих исследованиях А. В. Панов подчеркивает важность формирования металингвистического сознания, которое позволит полиязычной личности оторваться от механического заучивания и способствует осознанному обучению нескольких иностранных языков. [2]

В дальнейшем эта мысль получила свое развитие в работе исследователя А. А. Фокиной, которая утверждает, что важным механизмом, который необходимо развивать, чтобы минимизировать интерференцию и оптимизировать условия в обучении второму иностранному языку на базе первого иностранного языка является металингвистическое сознание. Формирование металингвистического сознания на лингвокультурном уровне позволяет обучающимся проследить свой индивидуальный лингвокультурный опыт общения в иноязычной культуре на первом или втором иностранном языке, сопоставить этот опыт с уже имеющимися знаниями и опираться на них при изучении второго или последующих иностранных языков. [3]

Иными словами, основной задачей изучающих второй иностранный является умение извлекать максимальное количество информации из изученного языка и опираться на знания и опыт, полученные в процессе изучения первого иностранного языка, то есть

эффективное обучение второму иностранному языку связано с развитием рефлексивных механизмов, которые формируются через целенаправленное развитие когнитивных процессов межъязыковой и межкультурной рефлексии.

Своя позиция относительно учета металингвистического сознания в обучении иностранному языку сформировалась у профессора И. В. Приваловой, которая утверждает, что образцы языкового сознания иностранного языка сосуществуют с усвоенными инокультурными образами сознания и постоянно включаются в процессы сопоставительной рефлексии. В процессе изучения второго иностранного языка, обучающийся не только овладевает новыми языковыми системами, но и вынужден адаптировать их к существующему языковому опыту, связанному с родным языком и первым иностранным языком. При этом сопоставительная рефлексия тесно связана с металингвистическим сознанием, поскольку именно через этот когнитивный механизм происходит осознание и анализ различий и сходств между языковыми системами [4]

Соответственно, металингвистическое сознание способствует более глубокому пониманию и интериоризации инокультурных образов сознания, поскольку обучающийся не только усваивает новые языковые формы, но и активно их сравнивает с уже существующими в его сознании моделями. Это сопоставление позволяет более эффективно интегрировать элементы иностранного языка в языковую картину мира обучающегося, делая процесс изучения языков более осмысленным и рефлексивным.

Несмотря на наличие различных обозначений для одних и тех же понятий и категорий учета металингвистического сознания в обучении иностранным языкам, важно также акцентировать внимание на труды российского ученого Е.Г. Беляевской. Автор предлагает рассматривать учет металингвистического сознания при изучении второго иностранного языка на основе первого, благодаря работе рефлексивных механизмов, с помощью которых создаются условия для переноса универсальных навыков межкультурной компетенции на второй иностранный язык [5]

Неоспоримым, по мнению исследователей, является тот факт, что у изучающих иностранные языки возникает интерференция культурных концептов, понятий, образов и других лингвокогнитивных единиц, которые являются формой репрезентации лексических значений в человеческой памяти. При взаимодействии нескольких языков неизбежно появляется явление языковой интерференции, которое описывается как «взаимовлияние двух или более языковых систем либо взаимодействие и взаимовлияние соответствующих элементов в нескольких языках». Это явление наиболее заметно на уровне лексики, поскольку именно правильный выбор слов и знание их сочетаемости демонстрируют уровень владения иностранным языком.

Можно констатировать, что каждый новый язык становится легче и доступнее для изучения благодаря накопленному опыту, полученному при изучении предыдущих языков, и выявлению синтаксических, грамматических, фонетических и орфографических параллелей. Вдобавок, каждый язык, тесно связанный с культурой народа, расширяет сознание индивида, добавляя новое измерение. Это делает мышление более гибким, ёмким и творчески направленным.

Для более полной характеристики роли и важности металингвистического сознания мы также обратились к исследованиям канадских ученых-методистов М-А. Пинто (M-A. Pinto) и С. Эль Эух (S. El Euch). Согласно канадским исследованиям, металингвистическое сознание — это способность использовать язык для размышления о его структуре, объяснения и обоснования. Этот процесс требует умственной активности, включающей способность к анализу и когнитивному контролю, что позволяет эффективно работать с языком. Металингвистическое сознание проявляется через связь между

предложениями, лексикой и грамматикой, оказывая влияние на семантические, словарные, синтаксические и фонологические навыки [6]

Мы полностью согласны с тем, что металингвистическое сознание проявляется в способности осознавать и анализировать язык как систему, что выражается в осознанном применении словарного запаса, синтаксических структур и грамматических правил. Это включает умение не только использовать языковые элементы в коммуникации, но и понимать их функции, структуру и взаимоотношения, что позволяет эффективно адаптировать язык к различным контекстам. Данное сознание подразумевает способность рефлексии над языковыми явлениями, их анализ и метапонимание, что является важным аспектом в развитии языковой компетенции.

С учетом вышеизложенного анализа научных трудов ученых ближнего и дальнего зарубежья по вопросам формирования металингвистического сознания у полиязычной личности при обучении иностранным языкам, возникает необходимость детального изучения отечественных научных исследований. Это обусловлено тем, что языковая политика Казахстана строится на культурном проекте «Триединство языков». В рамках данного проекта казахский язык выполняет функцию государственного языка, русский выступает средством межнационального общения, а английский язык служит инструментом интеграции Казахстана в глобальное сообщество. В связи с этим особое внимание следует уделить изучению того, как формируется металингвистическое сознание в обучении второму иностранному языку в условиях реализации этой языковой политики.

Ключевые элементы обучения иностранному языку полиязычной личностью были рассмотрены в трудах академика С.С. Кунанбаевой. По ее мнению, язык является не только системой символов, но и средство передачи мысли, функционирующее как своеобразная «упаковка» и перераспределяющее отношения «язык-речь», то есть язык не рассматривается как новый научный объект, новым научным предметом становятся лишь когнитивные аспекты языка, где феномен языка рассматривается как проявление когнитивных структур, точнее структур знания, стоящих за речевыми функциями языковой системы. В этом контексте возникает вопрос о значении и роли родного языка в процессе формирования «вторичного когнитивного сознания», а также об обоснованности утверждения о том, что с психолингвистической точки зрения на уровне подсознания система знаний родной культуры способствует более быстрому и эффективному освоению иностранного языка.

Успех полиязычного образования возможен только в условиях единой государственной и организационной структуры, а также территориальной и географической общности народов, представляющих собой единое поликультурное и полиязычное сообщество, в котором представители разных этносов находятся в тесном взаимодействии в повседневной жизни [7]. Из вышесказанного становится очевидным, что на основе разработанной методологии иноязычного образования академиком С. С. Кунанбаевой акцент делается не столько на выявление различий между языками, сколько на изучение первоисточников этих различий, которые формируют систему закономерностей в обучении родному, второму и иностранному языкам. Эти закономерности проявляются как первичные для родного языка, как вторичные для вторых языков, и их отсутствие характерно для изучения иностранного языка, что и определяет основные принципы и правомерность иноязычного образования в условиях полиязычия.

Следующей значимой характеристикой, на наш взгляд, являются закономерности становления полиязычной личности, разработанные академиком С. С. Кунанбаевой, то есть овладение родным языком происходит при соблюдении ряда условий, среди которых ключевую роль играют наличие социокультурной среды и лингвокультурной основы,

первичность языкового сознания, а также определение лингво-профессиональной цели. Важным аспектом является естественная сформированность первичной языковой личности, которая выступает конечным качественным результатом этого процесса.

При овладении вторым языком в условиях постоянного проживания в стране, где этот язык не является родным, формируется иной набор закономерностей, характерный для вторичной языковой среды. Важную роль при этом играют такие факторы, как вторичная социокультурная среда, лингвокультурная основа, а также вторичное языковое сознание. Ключевыми объектами формирования становятся лингвокультурная компетенция и лингво-коммуникативные навыки, а конечным качественным результатом — вторичная языковая личность, способная эффективно функционировать в новой культурно-языковой реальности. При изучении иностранного языка обучение происходит в условиях отсутствия всех вышеупомянутых факторов, таких как языковая среда и лингвокультурная основа. Это требует создания новых когнитивно-лингвокультурологических ментальных конструкций, перестройки первичного языкового сознания, а также формирования межкультурной коммуникативной компетенции. Достижение качественного образовательного результата предполагает развитие личности до уровня «субъекта межкультурной личности». Однако, в таких условиях формирование «вторичной языковой личности» по описанным ранее закономерностям становится невозможным, что затрудняет полноценное освоение иностранного языка [8]

Базируясь на вышеперечисленных закономерностях освоении родного, второго и иностранного языков, разработанных С. С. Кунанбаевой, целесообразно рассмотреть модель коммуникативного репертуара полиязычной личности в Казахстане, разработанная профессором К. К. Дуйсековой, где помимо освоения вышеназванных языков, также учитывается роль второго иностранного языка, в нашем случае французского.

Таблица 1 - Модель коммуникативного репертуара полиязычной личности в Казахстане

Казахский язык	Государственный язык Республики Казахстан	A. Родной язык для казахов и казахофонов B. Второй язык для руссофонов (русские, казахи Северного Казахстана и крупных городов, этнических меньшинств)
Русский язык	Язык межнационального общения	A. Второй язык для казахов и казахофонов B. Родной язык для русских и руссофонов
Английский язык	Язык международного общения и первый иностранный язык	A. Третий язык в качестве первого иностранного языка B. Второй язык в качестве первого иностранного языка для тех, кто не говорит на казахском или русском
Французский язык	Первый иностранный язык Второй иностранный язык	A. Третий язык в качестве первого иностранного языка B. Четвертый язык в качестве второго иностранного языка C. Третий язык в качестве второго иностранного языка
Примечание: составлено профессором К.К. Дуйсековой		

В своей работе профессор К. К. Дуйсекова акцентирует внимание на том, что до недавнего времени мы фокусировались только на контакте двух языков: родного и иностранного. Основываясь на языковой политике страны, мы избегали усложнять подход в обучении иностранным языкам, не интегрируя другие случаи, которые также имеют место, например, когда обучающиеся уже владеют двумя или тремя языками до изучения целевого языка. Следовательно, в процессе обучения второму иностранному языку не учитывается полиязычный репертуар обучающегося и это препятствует эффективной передаче навыков с первого языка на второй или с первого и второго на третий [9].

Подводя итоги вышеизложенным аргументам, важно подчеркнуть, что полиязычная личность обладает уникальным преимуществом в освоении второго иностранного языка благодаря существующему опыту взаимодействия с несколькими языковыми системами и умению осознавать структурные различия между языками, которые помогают быстрее адаптироваться к новым языковым правилам. Как правило, полиязычная личность имеет более развитое металингвистическое сознание, которое способствует развитию гибкости мышления, что в свою очередь облегчает освоение новых языков и позволяет легче переключаться с одного языка на другой.

Результаты и их обсуждение

Для подтверждения вывода о том, что полиязычная личность имеет более развитое металингвистическое сознание, которое облегчает ей освоение второго иностранного языка, был проведен опрос студентов в виде Анкетирования в электронном формате через платформу Google Forms. Опрос состоял из 10 вопросов, 9 из которых были закрытыми, требующими только одного ответа, а 1 вопрос был открытым, требующим развернутого ответа. Были опрошены 76 студентов Полиязычного факультета Атырауского университета имени Халела Досмухамедова, 64, 5% из которых в возрасте 17-18 лет, 28,9% в возрасте 19-20 лет, остальные 6,6% в возрасте от 21 года и старше, где 69,7% опрошенных женского пола, а 30,3% мужского.

В ходе анкетирования выяснилось, что 44,7% студентов владеют тремя языками, 22,4% - двумя, 26, 3% - четырьмя, 6,6% владеют пятью и более языками. По результатам четвертого вопроса было выявлено, что 71,1% студентов изучают два иностранных языка, 14,5% изучают три и более иностранных языков, 14, 5% изучают один иностранный язык.

Анкетирование показало, что 52,6% студентов иногда используют знания первого иностранного языка для понимания второго иностранного языка, 30,3% студентов используют часто, 13,2% - всегда и 3,9% - никогда.

По результатам вопроса о том, помогает ли полиязычный опыт быстрее изучать второй иностранный язык показали следующее (рисунок 1):

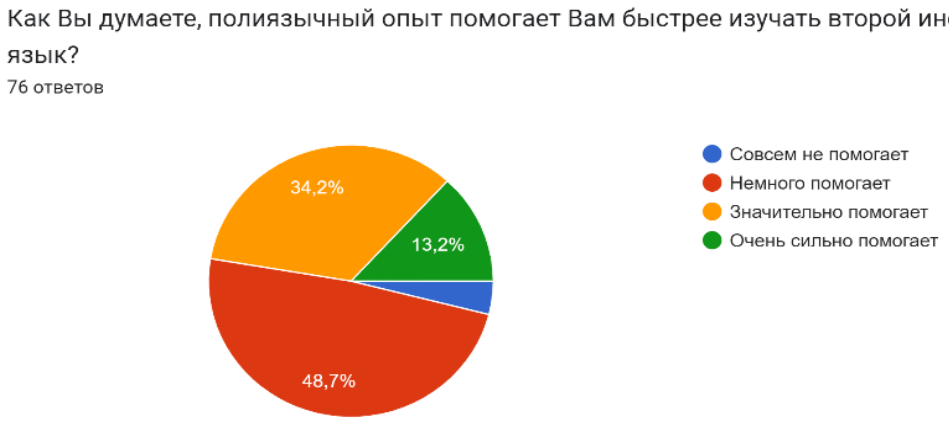

Рисунок 1 - Степень влияния полиязычного опыта в обучении второму иностранному языку

Примечание: составлено авторами.

–48,7% студентов считают, что полиязычный опыт немного помогает в изучении второго языка;

–34,2% студентов отмечают, что он значительно помогает;

–13,2% полагают, что полиязычный опыт очень сильно помогает изучению нового языка;

–3,9% опрошенных считают, что полиязычный опыт совсем не помогает.

Результаты вопроса «Сравниваете ли Вы языковые структуры, когда осваиваете новый язык (например, строите параллели между языками)?» показали, что 50% участников иногда сравнивают языковые структуры при изучении нового языка, 27,6% делают это часто, 14,5% всегда, и лишь 7,9% студентов заявили, что никогда не проводят такие сравнения (рисунок 2).

Рисунок 2 - Показатели сравнения языковых структур при изучении нового языка у полиязычных студентов

Примечание: составлено авторами.

Результаты следующего вопроса показали, что 63,2% студентов иногда замечают сходства между лексикой и грамматикой первого и второго иностранного языков, 21,1% студентов замечают часто, а 7,9% студентов – всегда и 7,9% - никогда не замечают (рисунок 3).

Рисунок 3 - Показатели сходства между лексикой и грамматикой первого и второго иностранного языков

Примечание: составлено авторами.

Анкетирование выявило, что 50% студентов часто замечают различия между лексикой и грамматикой, 39,5% студентов замечают различия иногда, 7,9% студентов замечают всегда, а 2,6% - никогда (рисунок 4).

Рисунок 4 - Показатели различия между лексикой и грамматикой первого и второго иностранного языков

Примечание: составлено авторами.

В ходе последнего открытого вопроса мы выяснили, с какими трудностями сталкиваются студенты при изучении второго иностранного языка по сравнению с первым:

–Большинство студентов отметили, что не испытывают затруднений при изучении второго языка.

–Некоторые студенты упомянули трудности в изучении грамматики, особенно при изучении языков, сильно отличающихся от первого иностранного.

–Студенты отметили, что второй иностранный язык может быть сложнее из-за отсутствия постоянной практики или долгих перерывов между занятиями.

–Некоторым студентам не хватает мотивации для изучения второго языка, и они ощущают необходимость большего практического опыта.

–Несколько студентов выделили сложность с произношением, акцентом и звуками, особенно если язык имеет уникальную фонетическую систему.

Проведенное нами анкетирование среди студентов продемонстрировало, что большинство студентов владеют тремя и более языками, что демонстрирует их высокий уровень полиязычия. Следовательно, полиязычный опыт помогает студентам при изучении второго иностранного языка и указывает на то, что предыдущие знания могут быть полезными. Вместе с тем, большинство студентов применяют знания первого иностранного языка для лучшего освоения второго и это подтверждает теорию о взаимосвязи изучаемых языков и о том, что предыдущий опыт может стать базой для дальнейшего обучения. Следует подчеркнуть, что студенты активно сравнивают языковые структуры, замечая сходства и различия между лексикой и грамматикой изучаемых языков, что подтверждает о развитии их металингвистического сознания, что помогает им глубже понимать особенности каждого языка.

Необходимо отметить, что, несмотря на общий положительный эффект полиязычия, студенты сталкиваются с рядом трудностей, связанных с изучением второго иностранного языка. Однако использование знаний первого языка и сравнение языковых структур помогают в преодолении этих препятствий.

Заключение

В заключение можно отметить, что в условиях глобализации и расширения международных контактов владение несколькими языками становится ключевым

навыком. В данном контексте полиязычие приобретает всё большее значение как инструмент для развития и укрепления межкультурных коммуникаций. Одной из ключевых составляющих успешного владения несколькими языками является металингвистическое сознание, которое представляет собой способность осмысления языковых структур и их применения в различных ситуациях. Металингвистическое сознание способствует более глубокому пониманию языков и облегчает процесс обучения новым языкам, что подтверждено рядом отечественных и зарубежных исследований.

Теоретический анализ исследовании в этой области показал, что одним из ключевых факторов, обеспечивающих успешное овладение новыми языковыми системами, является развитое металингвистическое сознание, которое позволяет обучающимся эффективно переносить знания и навыки с одного языка на другой. С одной стороны, исследования показывают, что полиязычные личности могут более осознанно подходить к изучению нового языка, благодаря способности сопоставлять языковые системы, выявлять сходства и различия между ними, а также использовать метакогнитивные стратегии для минимизации языковой интерференции. С другой стороны, не стоит отрицать и трудности при интерференции, когда элементы одного языка могут негативно влиять на усвоение другого, что подтверждается трудами российских и зарубежных ученых. Тем не менее, развитое металингвистическое сознание позволяет полиязычным личностям эффективно распознавать и корректировать такие трудности, что делает процесс обучения более осознанным и формирует навыки межъязыковой рефлексии.

Исследования отечественных ученых проливают свет на важные вопросы, связанные с языковой политикой Казахстана и акцентируют внимание на триединство языков, а учет металингвистического сознания играет важную роль в успешной интеграции полиязычных личностей в мировое сообщество. Очевидно, что изучение нового языка обогащает языковое сознание, добавляя новые измерения восприятия мира и способствуя более глубокому пониманию инокультурных образов, поскольку каждый язык связан с определенной культурой.

Результаты анкетирования среди студентов, проведенного среди студентов, владеющих несколькими языками и изучающих два иностранных языка в Казахстане показали, что процесс освоения второго иностранного языка не является изолированным, а опирается на уже сформированные когнитивные механизмы и языковой опыт. Благодаря накопленному опыту изучения предыдущих языков обучение второму иностранному языку становится более эффективным, а металингвистическое сознание — важным инструментом в преодолении трудностей интерференции и адаптации к новым языковым системам.

Анализ проведенного нами исследования позволяет сделать следующий вывод о том, что первый иностранный язык выступает направляющим и корректирующим инструментом в процессе обучения второму иностранному. При этом важно учитывать влияние полиязычного опыта, которое основано на следующей модели коммуникативного репертуара личности в Казахстане, разработанной профессором К.К. Дуйсековой: «казахский язык – русский язык - первый иностранный язык (английский) – второй иностранный язык (французский)», которое положительно влияет на учебно-познавательную деятельность и делает процесс обучения второму иностранному языку более структурным и содержательным.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Щепилова А.В. Коммуникативно-когнитивный подход к обучению французскому языку как второму иностранному: автореф. дис. на соиск. учен. степ.: - Москва, - 2003. - 38 с.

2 Панов А.В. Особенности формирования металингвистического сознания индивида при изучении нескольких иностранных языков // Преподаватель XXI век. 2019. №2–1. [Электронный ресурс] URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-metalingvisticheskogo-soznaniya-individa-pri-izuchenii-neskolkih-inostrannyh-yazykov (дата обращения 25.09.2024).

3 Фокина А.А. Обучение второму иностранному языку с учетом межъязыкового и межкультурного взаимодействия. Актуальные проблемы гуманитарного образования: материалы IX Международной научно-практической конференции. – Минск: Белорусский государственный университет. - 2022. - С. 403

4 Привалова И.В. Разнообразие подходов в развитии теоретических основ межкультурного общения. Вестник МГУ. - №3(19). – 2004. –26 с.

5 Белявская Е.Г. Когнитивная лингвистика и преподавание иностранных языков. Вестник МГИМО-Университета. - № 5. - 2013. - С. 76–83

6 Pinto M-A., El Euch S. La conscience métalinguistique: théorie, développement et instruments de mesure // Les Presses de l'Université Laval. [Электронный ресурс] - URL: https://www.pulaval.com/livres/la-conscience-metalinguistique-theorie-developpement-et-instruments-de-mesure (дата обращения: 30.09.2024).

7 Кунанбаева С.С. Теория и практика современного иноязычного образования: учебник. Алматы: Эдельвейс. - 2010. - С. 114-116

8 Кунанбаева С.С. Концептологические основы когнитивной лингвистики в становлении полиязычной личности: учебное пособие. Алматы: Эдельвейс. - 2017. – С. 41-72

9 Duissekova K. Fondements de l'enseignement du français, deuxième langue étrangère au Kazakhstan: manuel pédagogique. Almaty: - 2020. – P. 44-47.

ЕКІНШІ ШЕТ ТІЛІН ОҚЫТУДАҒЫ КӨПТІЛДІ ТҰЛҒАНЫҢ МЕТАЛЛИНГВИСТИКАЛЫҚ САНАСЫН ЕСКЕРУ

Аңдатпа

Көптілді адамның екінші шет тілін меңгеру процесінде металингвистикалық сана басты рөл атқарады. Металлингвистикалық сана деп адамның тілдің тікелей қолданысынан тыс, тіларалық салыстырулар жасау қабілеті түсіндіріледі. Металлингвистикалық сана бойынша зерттеулерді есепке алу екінші шет тілін оқытудың негізінде жатқан тетіктерді жақсы түсінуге мүмкіндік береді, сол арқылы екінші шет тілін оқыту әдістемесін жетілдіреді.

Бұл мақаланың мақсаты – көптілді адамның металингвистикалық санасының екінші шет тілін меңгеру процесіне әсерін талдау. Жұмыста жаңа шет тілін үйрену кезінде қолданылатын когнитивті стратегиялар, сондай-ақ жеке тұлғаның бұрынғы тілдік тәжірибесінің осы стратегиялардың қалыптасуына әсері қарастырылады. Атап айтқанда, бұрыннан игерілген тілдердің байланысы мен жаңа шет тілін меңгерудің тиімділігі зерттеледі.

Авторлар металингвистикалық сананың келесі негізгі компоненттерін анықтайды: тілдік рефлексия, тілдік сана, өзін-өзі түзету және тілдік салыстыру. Сондай-ақ көптілділіктің бірнеше шет тілдерін үйренуге әсері және лингвистикалық және мәдени құзыреттілікті дамытуға мәдени контексттің әсері қарастырылады.

Мақалада көптілді адамдар біртілділермен (есть такое слово? салыстырғанда металлингвистикалық хабардарлықтың жоғары деңгейін көрсетеді деген гипотезаны растайтын эмпирикалық зерттеулердің деректері ұсынылған. Бұл өз кезегінде, екінші шет тілін тиімді меңгеруге ықпал етеді.

Жұмыстың қорытындылары оқу процесінде, әсіресе көптілді білім беру жағдайында металлингвистикалық дағдыларды дамытудың маңыздылығын атап көрсетеді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы студенттердің көптілділік тәжірибесін ескере отырып, шет тілдерін оқытудың бейімделген әдістерін құру мүмкіндігінде жатыр.

Негізгі сөздер: металлингвистикалық сана, көптілділік, көптілді тұлға, екінші шет тілі, шет тілін оқыту әдіснамасы, құзыреттіліктер.

THE CONSIDERATION OF METALINGUISTIC CONSCIOUSNESS OF A MULTILINGUAL PERSONALITY IN TEACHING A SECOND FOREIGN LANGUAGE

Abstract

Metalinguistic consciousness plays a key role in the process of mastering a second foreign language by a multilingual person. Metalinguistic consciousness can be understood as the ability of an individual to make interlingual comparisons beyond the direct use of language. Taking into account the research of metalinguistic

consciousness allows us to better understand the mechanisms underlying the learning of a second foreign language, thereby improving the methodology of teaching a second foreign language.

The purpose of this article is to analyze the influence of metalinguistic consciousness of a multilingual person on the process of mastering a second foreign language. The work considers the cognitive strategies used in the course of learning a new foreign language, as well as the influence of the individual's previous language experience on the formation of these strategies. In particular, the relationship between already mastered languages and the effectiveness of mastering a new foreign language is investigated.

The authors highlight the key components of metalinguistic consciousness: language reflection, language awareness, the ability to self-correct, and interlingual comparisons. The influence of multilingualism on the study of several foreign languages and the influence of the cultural context on the development of linguacultural competence are also considered.

The article presents data from empirical studies that confirm the hypothesis that multilingual individuals demonstrate a higher level of metalinguistic consciousness compared to monolinguals, which contributes to more effective acquisition of a second foreign language.

The conclusions of the work emphasize the importance of developing metalinguistic skills in the educational process, especially in the context of multilingual education. Furthermore, the practical significance of the study lies in the possibility of creating more adapted methods of teaching foreign languages that take into account the multilingual experience of students.

Keywords: metalinguistic consciousness, multilingualism, multilingual personality, second foreign language, methodology of foreign language education, competencies.

REFERENCES

1 Shchepilova A.V. Kommunikativno-kognitivnyi podhod k obucheniyu francuzskomu yazyku kak vtoromu inostrannomu: avtoref. dis. na soisk. uchen. Step.: Moskva, 2003. 38 p. [in Russian]

2 Panov A.V. Osobennosti formirovaniya metalingvisticheskogo soznaniya individa pri izuchenii neskol'kih inostrannyh yazykov // Prepodavatel HKHI vek. 2019. №2–1. Available at: — URL: https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-formirovaniya-metalingvisticheskogo-soznaniya-individa-pri-izuchenii-neskolkih-inostrannyh-yazykov (accessed: 25.09.2024). [in Russian]

3 Fokina A.A. Obuchenie vtoromu inostrannomu yazyku s uchetom mezh"yazykovogo i mezhkul'turnogo vzaimodejstviya. Aktual'nye problemy gumanitarnogo obrazovaniya: materialy IH Mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii. – Minsk: Belorusskij gosudarstvennyj universitet. 2022. 403 p. [in Russian]

4 Privalova I.V. Raznoobrazie podhodov v razvitii teoreticheskih osnov mezhkul'turnogo obshcheniya. Vestnik MGU. №3(19). 2004. 26 p. [in Russian]

5 Belyavskaya E.G. Kognitivnaya lingvistika i prepodavanie inostrannyh yazykov. Vestnik MGIMO-Universiteta. - № 5. - 2013. - P. 76–83 [in Russian]

6 Pinto M-A., El Euch S. La conscience métalinguistique: théorie, développement et instruments de mesure // Les Presses de l'Université Laval. Available at: — URL: https://www.pulaval.com/livres/la-conscience-metalinguistique-theorie-developpement-et-instruments-de-mesure (accessed: 30.09.2024). [in French]

7 Kunanbaeva S.S. Teoriya i praktika sovremennogo inoyazychnogo obrazovaniya: uchebnik. Almaty: Edel'vejs. - 2010. - P. 114-116 [in Russian]

8 Kunanbaeva S.S. Konceptologicheskie osnovy kognitivnoi lingvistiki v stanovlenii poliyazychnoi lichnosti: uchebnoe posobie. Almaty: Edelveis. - 2017. – P. 41-72 [in Russian]

9 Duissekova K. Fondements de l'enseignement du français, deuxième langue étrangère au Kazakhstan: manuel pédagogique. Almaty: - 2020. – P. 44-47. [in French]

Information about authors:

Raigul Bissenbiyeva - **corresponding author,** PhD student of the Department of Foreign Philology, L.Gumilyov Eurasian National University, Philology Faculty, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: raigulbissenbiyeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9568-3603

Kulyash Duisekova – doctor of philological sciences, professor of the Department of Foreign Philology, L.Gumilyov Eurasian National University, Philology Faculty, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kuliash@yahoo.fr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8641-0777

Saule Isabekova – candidate of philological sciences, associate professor of the Department of Foreign Languages, Pedagogical Institute, Astana International University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: issabekova@hotmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3092-3060

Информация об авторах

Райгуль Бисенбиева – **основной автор**, докторант кафедры иностранной филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Филологический факультет, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: raigulbissenbiyeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9568-3603

Куляш Дуйсекова – доктор филологических наук, профессор кафедры иностранной филологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, Филологический факультет, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: kuliash@yahoo.fr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8641-0777

Сауле Исабекова – кандидат филологических наук, ассоциированный профессор кафедры иностранных языков, Международный университет Астана, Педагогический институт, г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: issabekova@hotmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3092-3060

Авторлар туралы ақпарат:

Райгуль Бисенбиева – **негізгі автор**, Шетел филологиясы кафедрасының докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Филология факультеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: raigulbissenbiyeva@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9568-3603

Куляш Дуйсекова – Шетел филологиясы кафедрасының филология ғылымының докторы, профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Филология факультеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: kuliash@yahoo.fr

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8641-0777

Сауле Исабекова – Шетел тілдері кафедрасының филология ғылымының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Астана халықаралық университеті, Педагогикалық институт, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: issabekova@hotmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3092-3060

ХҒТАР:14.35.07 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.17**
ӘОЖ 378.184

А.С. Дәулетова[1*], С.Д. Мамраймов[2], А.О. Спатай[3]

[1]М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті
Шымкент қ.,160000, Қазақстан Республикасы
[2]Өзбекәлі Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті,
Шымкент қ.,160000, Қазақстан Республикасы
[3]Орталық Азия Инновациялық университеті,
Шымкент қ.,160000, Қазақстан Республикасы
[*]e-mail: dauletova-ainur@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГ-ПСИХОЛОГТАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІКТЕРІНІҢ МӘНІ

Аңдатпа

Болашақ педагог-психологтардың зерттеушілік құзыреттіліктері – олардың кәсіби қызметінде маңызды орын алатын дағдылар мен білімдердің жиынтығы. Педагог-психолог мамандары тек теориялық біліммен шектеліп қоймай, сонымен қатар әртүрлі психологиялық әдістер мен зерттеу тәсілдерін қолдана білуі керек. Олар мектептегі және басқа да оқу орындарындағы білім алушылардың психологиялық жағдайларын зерттеу, олардың дамуындағы өзгерістер мен проблемаларды анықтау мақсатында ғылыми зерттеулер жүргізеді. Зерттеушілік құзыреттілік болашақ педагог-психологқа маңызды аспектілеріне тоқталады. Осылайша, болашақ педагог-психологтардың зерттеушілік құзыреттіліктері олардың кәсіби қызметінде маңызды рөл атқаратындығы мақалада келтірілген. Бұл дағдылар оларды әртүрлі психологиялық мәселелерді шешуге, ғылыми көзқарастарды қалыптастыруға және тиімді әдістер мен тәсілдерді қолдануға қабілетті етеді, сонымен қатар педагогикалық процестің сапасын арттыруға мүмкіндік береді. Қазіргі қоғамда білім беру тек академиялық біліммен шектелмей, оқушылардың жеке тұлғалық және әлеуметтік дамуына бағытталуы тиіс. Осы мақсатта болашақ педагогтар мен психологтардың зерттеушілік құзыреттіліктерін дамыту қажеттілігі айқындалады. Педагог-психологтардың зерттеушілік дағдылары олардың кәсіби қызметінің маңызды бөлігі болып табылады және білім беру әдістерін жетілдіруге мүмкіндік береді Мақала мақсаты - педагог-психологтардың зерттеушілік құзыреттілігі, олардың білім беру мен психология саласындағы рөлін қарастырып, дамыту жолдарын ұсыну.

Негізгі сөздер: тұлғалық даму, зерттеушілік құзыреттілік, талдау, психолог-педагог, кәсіби қызмет

Кіріспе

Қазіргі қоғамда білім беру жүйесі тек білім берумен шектелмей, шәкірттердің жеке тұлғалық және әлеуметтік дамуына бағытталған интеграцияланған білім беру процесін қалыптастыруды мақсат етеді. Бұл мақсатқа жету үшін болашақ педагогтар мен психологтар өз қызметтерінде зерттеушілік құзыреттіліктерін дамытып, білім беру мен психологиялық процестерді тиімді ұйымдастыруға қабілетті болуы тиіс [1]. Педагог-психологтардың зерттеушілік құзыреттілігі оның кәсіби қызметінің негізі ретінде ерекше маңызға ие [2]. Бұл құзыреттілік тек қана педагогикалық жұмыстарды жүзеге асыруда емес, сонымен қатар зерттеу, диагностика жүргізу, жаңа білім беру әдістемелерін жасау және оларды енгізу үшін де қажет [3].

Зерттеушілік құзыреттілік – педагог-психологтың зерттеу жүргізу қабілеттілігі мен дағдыларын қамтитын және ғылыми-педагогикалық проблемаларды шешуге бағытталған білім, дағды мен тәжірибе жиынтығы. Бұл құзыреттілік педагог-психологтың өз кәсіби қызметінде инновациялық әдістерді қолдануға, білім беру үдерісін бағалауға және оңтайландыруға мүмкіндік береді. Болашақ педагог-психологтың зерттеушілік құзыреттілігі педагогика мен психология саласында ғылыми зерттеу жүргізу үшін қажетті кәсіби дағдыларды меңгеруге көмектеседі [4].

Зерттеушілік құзыреттілік педагог-психологтың тек теориялық біліммен ғана емес, ғылыми зерттеулерді жүргізу, алынған нәтижелерді талдау және оларды оқу үдерісінде қолдануға дайын болуымен ерекшеленеді. Осы орайда, педагог-психологтың зерттеу дағдылары оның кәсіби қызметінің сапасын арттыруға және білім беру саласындағы зерттеулердің нәтижелерін тәжірибеде тиімді пайдалануға мүмкіндік береді [5].

Болашақ педагог-психологтың зерттеушілік құзыреттілігінің мәні білім беру және психологиялық жұмыстарды ғылыми тұрғыдан негіздеу, оның әдістемелік деңгейін көтеру және білім алушылардың дамуына бағытталған жаңа тәсілдерді қалыптастыруда жатыр. Педагог-психологтың ғылыми зерттеулер жүргізуі оның іс-әрекетіне шығармашылық тұрғыдан қарауына, оның нәтижелерін бағалап, нәтижесінде алынған мәліметтерді білім беру процесіне енгізуіне мүмкіндік береді [6].

Зерттеушілік құзыреттілік педагог-психологтың келесі маңызды аспектілерін қамтиды:

1. Ғылыми-зерттеу қабілеті: Бұл педагог-психологтың ғылыми зерттеулер жүргізу, зерттеу әдістерін таңдау, нәтижелерді талдау және қорытынды жасау қабілетіне ие болу дағдыларын білдіреді.

2. Креативтілік және инновация: Зерттеушілік құзыреттілік педагог-психологқа білім беру және психологиялық процестерді жаңашыл әрі тиімді жолдармен жүзеге асыруға мүмкіндік береді [7].

3. Аналитикалық ойлау: Зерттеу процесінде педагог-психолог нақты мәселелерді зерттеп, оларды талдау, салыстыру және қорытынды жасау қабілетіне ие болу керек.

4. Ғылыми жазу дағдылары: Педагог-психологтар ғылыми мақалалар, баяндамалар, зерттеу жұмыстары сияқты шығармашылық жұмыстарды жазып, ғылыми ортада өз ойын дәлелді түрде жеткізе білуі тиіс.

5. Кәсіби білім мен дағдыларды дамыту: Зерттеушілік құзыреттілік педагог-психологтың өзін-өзі дамытуға және үнемі кәсіби біліктілігін арттыруға ұмтылуына әсер етеді [8].

Зерттеушілік құзыреттілік педагог-психологтың білім беру үдерісіндегі кәсіби біліктілігі мен дағдыларын дамытудағы маңызды қадам болып табылады. Бұл құзыреттілік жоғары оқу орындарында білім алушы болашақ мамандарға арнайы курстар, семинарлар және тренингтер арқылы қалыптасады [9]. Студенттерді ғылыми-зерттеу жұмыстарына тарту, оларға зерттеу әдістерін, аналитикалық ойлау дағдыларын үйрету, әрі оларды тәуелсіз ғылыми жұмыстар жүргізуге ынталандыру маңызды. Сонымен қатар, ғылыми жобаларға қатысу, ғылыми-зерттеу жұмыстарын орындау, түрлі ғылыми форумдар мен конференцияларға қатысу студенттердің зерттеушілік құзыреттілігін дамытуға үлкен әсер етеді [10].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақала жазу барысында болашақ педагог-психологтар мен оқытушылардың зерттеушілік құзыреттіліктерінің мәніне қатысты пікірлерін жинау үшін сауалнама жүргізу әдісі қолданылды. Сауалнама Google Forms платформасы арқылы онлайн форматта, ашық сұрақтарға жауап беру арқылы жүзеге асырылды. Бұл тәсіл респонденттердің анонимді түрде шынайы жауап беруіне мүмкіндік берді және деректерді жинаудың тиімді әрі қолжетімді әдісі ретінде таңдалды. Сауалнамадағы сұрақ саны – 10. Сауалнама зерттеу мақсатына сәйкес екі кезеңде – түсіндіру жұмыстарына дейін және кейін жүргізілді. Бұл зерттеуге қатысушылардың көзқартары мен тәжірибелік дағдыларындағы өзгерістерді бағалауға мүмкіндік берді. Сауалнама авторлар тарапынан арнайы әзірленді. Сонымен қатар жалпы ақпараттан (жасы, оқу орны, курсы т.б.), негізгі бөлімнен яғни зерттеу тақырыбына сәйкес сұрақтар, қосымша пікір жазу үшін ашық сұрақтардан құралды. Бұл әдіс студенттердің цифрлық білім беру ортасында зерттеу

жүргізуге деген қызығушылықтары мен дайындық деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, зерттеу барысында салыстырмалы деректер жиналды.

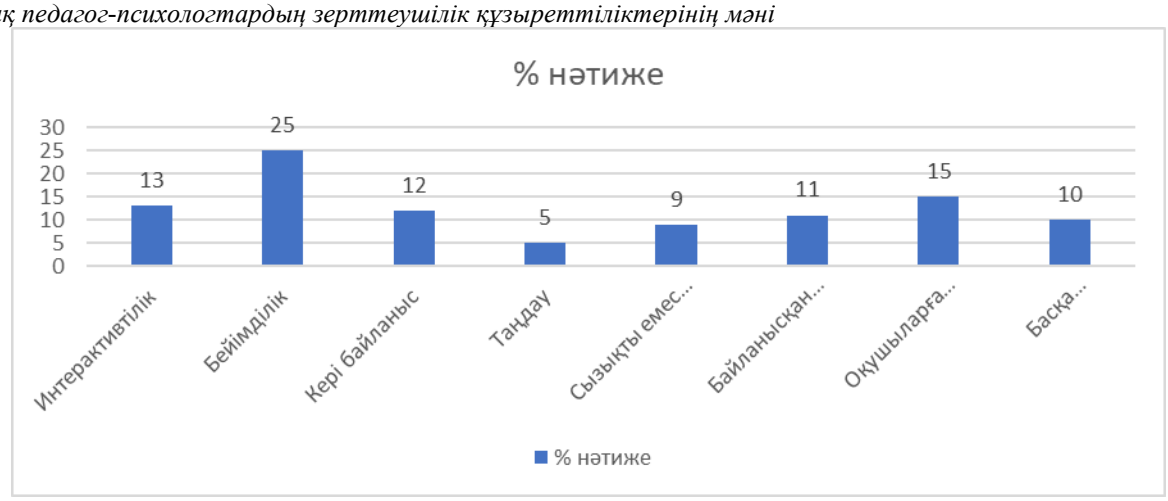
Нәтижелер және оларды талқылау

Жоғарыда айтылғандай, әдебиеттерді талдай отыра зерттеушілік құзыреттіліктің қалыптасуы – бұл білім алушының өз бетінше зерттеу жүргізуге, ғылыми әдістерді қолдануға, ақпарат жинауға және оны талдауға қабілеттілігін дамыту процесі. Бұл құзыреттілік білім беру жүйесінде, әсіресе жоғары білімде, өте маңызды болып табылады (кесте-1).

Кесте 1 – Зерттеушілік құзыреттілігінің аспектілері

Зерттеушілік құзыреттіліктің қалыптасуының негізгі аспектілері	
Зерттеу дағдылары:	Студенттер мен оқушылар ғылыми зерттеулердің әдістерін, құралдарын және техникаларын игеруі қажет. Бұл, мысалы, әдебиеттерді іздеу, зерттеу сұрағын тұжырымдау, гипотезаларды қалыптастыру, деректерді жинау және өңдеу сияқты дағдыларды қамтиды.
Критикалық ойлау:	Оқушылар мен студенттер өздерінің зерттеу тақырыбын терең зерттеп, алынған ақпаратты сын көзбен бағалауға үйренеді. Критикалық ойлау жаңа идеяларды талқылауға, теорияларды сынға алуға және тұжырымдар жасауға көмектеседі.
Жаңа білімді жасау және тәжірибеге енгізу:	Зерттеушілік құзыреттілік жаңа идеяларды шығарып, оларды тәжірибе жүзінде қолдана білу дағдыларын қалыптастырады. Бұл әсіресе ғылыми жобалар мен иновациялық зерттеулерде маңызды.
Коммуникация дағдылары:	Зерттеу нәтижелерін дұрыс жеткізу, ғылыми баяндамалар жазу, ғылыми мақалаларды жариялау — зерттеушілік құзыреттіліктің тағы бір маңызды бөлігі. Бұл дағдылар студенттер мен зерттеушілерді кәсіби ортада жетістікке жетуге дайындайды.
Жұмыс нәтижелерін бағалау:	Қорытындыларды дәлелдермен қолдап, нәтижелердің сапасын анықтай білу маңызды. Бұл зерттеушінің кәсіби біліктілігін арттырады.
Ескерту: Зерттеушілік құзыреттілік қалыптасуының негізгі аспектілері авторлармен құрастырылды	

Arthur C. Graesser өз еңбегінде психологиялық білім беру 21 ғасырда түрленіп, білім берудің түрлі технологиясын пайдаланатындығы және де оқыту технологиясына талдау жасаған [11]. Сол талдау негізінде студенттер арасында сауалнама жүргізілді. Сауалнама нәтижелері келесідей нәтижелер көрсетті (сурет – 1).

Сурет 1 - Оқыту технологиясы бойынша сауалнама нәтижесі.

Ескерту: Arthur C. Graesser оқыту технологиясына жасаған талдау нәтижесінде сауалнама құрастырылды

Бұл диаграммада мүмкіндіктердің көрсеткіштердің пайыздық үлестері берілген, олар оқыту мен білім беру процесінде маңызды рөл атқаратын аспектілер болып табылады. Диаграммаға қарап, біз әрбір көрсеткіштің өз маңыздылығын және оқушылардың дамуына әсерін талдай аламыз. Интерактивтілік (13%) бұл көрсеткіш оқушылар мен мұғалім арасындағы өзара әрекеттесудің деңгейін көрсетеді. 13% интерактивтілік өте орташа деңгейде екенін білдіреді, яғни оқыту процесінде оқушылар мен мұғалімдердің бір-бірімен белсенді байланыс орнатуы жеткіліксіз болуы мүмкін. Бұл аспектті жақсарту үшін түрлі әдістер мен техникаларды қолдану қажет.

Бейімділік (25%) - оқушылардың әртүрлі жағдайларға, міндеттерге бейімделу қабілетін көрсетеді. Бейімділіктің жоғары пайызы (25%) оқушылардың өзгермелі жағдайларға тез икемделіп, жаңа білімдерді игеруде тиімді жұмыс істейтінін білдіреді. Бұл оқу процесінің сапасының жоғары екендігін көрсетеді.

Кері байланыс (12%) - оқушыларға өз жұмысын бағалау мен түзету мүмкіндігі берілуі керек. 12% кері байланыс өте төмен деңгейде болуы мүмкін, бұл оқыту процесіндегі оқушыларға уақытылы, құрылымды кері байланыстың жеткіліксіз екенін көрсетеді. Бұл мәселені шешу үшін оқушылармен жиі және сапалы кері байланыс жүргізу қажет.

Таңдау (5%) - оқушыларға оқу процесінде еркін таңдау мүмкіндігін беру деңгейін көрсетеді. 5% өте төмен деңгейде, бұл оқушылардың өз оқу жолын немесе әдісін таңдау мүмкіндігінің шектелгенін білдіреді. Оқушыларға көбірек таңдау мүмкіндігін беру, олардың оқуға деген қызығушылығын арттыруға көмектеседі.

Сызықты емес қол жеткізу (9%) - бұл көрсеткіш оқу процесіндегі икемділік пен әртүрлі жолдармен нәтижеге жету мүмкіндігін сипаттайды. 9% сызықты емес қол жеткізу өте төмен болуы мүмкін, бұл білім алушылардың оқу процесінде әртүрлі әдістермен мақсатқа жету мүмкіндігінің шектеулі екендігін көрсетеді. Оқушыларға өздерінің оқу траекториясын анықтау мүмкіндігін арттыру маңызды.

Байланысқан көріністер (11%): Бұл көрсеткіш оқушылардың оқу материалдарын бір-бірімен байланыстырған кезде түсіну деңгейінің жоғары болуын көрсетеді. 11% көрсеткіш, мүмкін, оқытудағы байланыстардың жеткіліксіз екендігін білдіреді. Оқушылардың бір-бірімен өзара байланысты ақпараттарды көбірек қарастыруы оқу сапасын арттыруға септігін тигізеді.

Оқушыларға ашық ақпарат (15%): Бұл көрсеткіш оқушыларға оқу процесінде ақпараттың ашықтығын көрсетеді. 15% ашық ақпараттың болуы оқу процесінің айқын әрі

түсінікті екендігін білдіреді. Алайда бұл деңгей де жақсартуды қажет етеді, өйткені ашық ақпарат оқушылардың білім алуын тиімді етеді.

Басқа адамдармен байланыс (10%): Бұл көрсеткіш оқу процесінде оқушылардың басқа адамдармен, мысалы, ата-аналармен немесе қоғаммен өзара байланысын көрсетеді. 10% басқа адамдармен байланыс өте төмен болуы мүмкін, бұл оқушылардың сыртқы ортамен қарым-қатынасының жеткіліксіз екендігін білдіреді. Бұл аспектіні нығайту үшін түрлі қарым-қатынас стратегияларын қолдану маңызды.

Жалпы алғанда, диаграммадағы пайыздар оқу процесіндегі бірнеше маңызды аспектілердің дамуын көрсетеді. Кейбір көрсеткіштер (бейімділік, ашық ақпарат) жақсы деңгейде болса, басқа аспектілер (интерактивтілік, кері байланыс, таңдау, сызықты емес қол жеткізу) дамытуды қажет етеді. Осы көрсеткіштерді жақсарту арқылы оқу процесінің тиімділігі мен сапасын арттыруға болады.

Зерттеушілік құзыреттіліктің қалыптасуы үшін түрлі әдіс-тәсілдер мен стратегиялар қолданылуы мүмкін, мысалы:

- Жоба жұмыстары мен зерттеу жобалары;
- Ғылыми зерттеулерді өткізу тәжірибесі;
- Әртүрлі ғылыми бағыттар бойынша шеберлік сабақтары мен тренингтер;
- Зерттеушілермен, профессорлармен, ғылыми мамандармен тығыз байланыс орнату.

Қазіргі білім беру жүйесінде бұл құзыреттілікті қалыптастыру мақсатында көп түрлі бағдарламалар мен курстар өткізіледі, сондай-ақ студенттерге зерттеулер жүргізу барысында тәлімгерлер мен ғылыми жетекшілер қолдау көрсетеді.

Жұмыс жүргізу барысында сауалнамаға 4 курс студенттері, яғни 20-21 жас аралығындағы жастар қатыстырылды. Респонденттерді түсіндірме жұмысына дейінгі және кейінгі сауалнама деп екі бөлімнен тұрды және олардың жауаптарының нәтижелері төмендегідей болды.

Сурет 2 - Зерттеу жүргізуде кездесетін қиындықтар

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

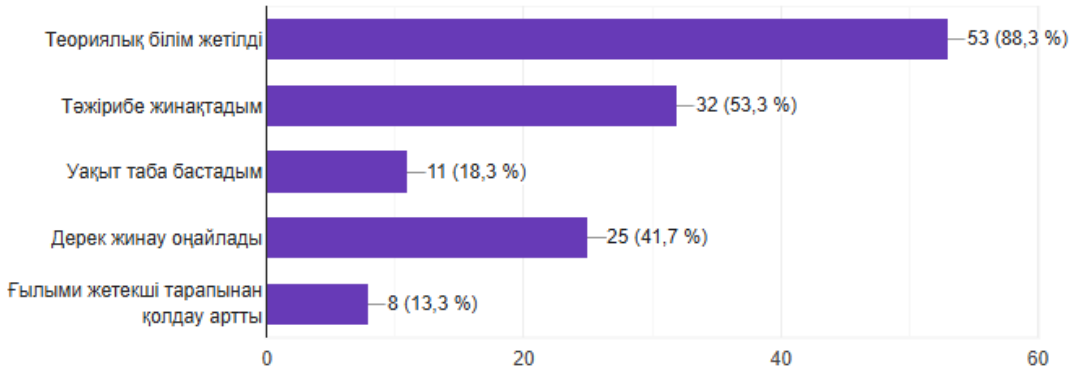
Теориялық білімнің жеткіліксіздігі (73,3%)**:** Бұл жауап респонденттердің басым бөлігінің теориялық білімдері жетіспейтіндігін білдіреді. Бұл көрсеткіш зерттеу жүргізу үшін қажетті терең ғылыми білім мен теориялық негіздер болмауы зерттеу сапасына әсер етуі мүмкін деген қорытындыға алып келеді. Теориялық білімнің жеткіліксіздігі зерттеу сұрағының дұрыс қойылуы мен әдістемелік көзқарасқа қатысты қиындықтарды туындатуы ықтимал.

Тәжірибенің жоқтығы (16,7%)**:** Бұл жауап зерттеу жүргізуде тәжірибенің болмауы да бір фактор екенін көрсетеді. Тәжірибе жетіспеген жағдайда, зерттеу жұмысының ұйымдастырылуы мен әдістемелік шеберлігіне қатысты қиындықтар туындауы мүмкін. Бұл зерттеу жүргізушінің тек теориялық білімді жақсы меңгергенімен, оны іс жүзінде қолдану дағдыларының жеткіліксіздігін білдіреді.

Уақыттың жетіспеушілігі (5,0%)**:** Бұл көрсеткіш зерттеу жүргізуге уақыттың жетіспеуі мәселесінің де өзекті екенін көрсетеді, бірақ оның әсері теориялық білім мен тәжірибе жетіспеушілігіне қарағанда төменірек. Уақыттың тапшылығы зерттеуді толыққанды жүзеге асыруға кедергі келтіріп, зерттеу нәтижелерінің сапасына әсер етуі мүмкін.

Дерек жинаудың қиындықтары (3,0% және 5,1%)**:** Бұл екі жауап дерек жинау процесінде қиындықтар туындайтынын көрсетеді. Дегенмен, бұл мәселе зерттеу жүргізудің басқа аспектілеріне қарағанда азырақ мәнге ие болып тұр. Деректердің қолжетімділігі, сапасы және оның алыну әдістері зерттеудің негізі болып табылады, бірақ бұл көрсеткіштің салыстырмалы түрде төмен болуы дерек жинаудың қиындықтары тек зерттеу барысында кейбір жағдайларда ғана туындағанын білдіреді.

Бұл жерде ең үлкен қиындық теориялық білімнің жетіспеушілігі болып табылады, ал тәжірибенің жетіспеушілігі де айтарлықтай маңызды мәселе ретінде қарастырылуда. Уақыттың жетіспеушілігі мен дерек жинау қиындықтары салыстырмалы түрде кішігірім қиындықтар болып тұр (сурет -2).

Сурет 3 - Зерттеу жүргізуде қиындықтардың азаю нәтижесі

Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Түсіндіру жұмыстары жүргізілгеннен кейінгі сауалнама нәтижелері респонденттердің зерттеу барысында бірнеше бағыттағы жақсартуларды атап өткенін көрсетеді (сурет - 3).

Теориялық білімді дамыту (53%): Бұл сауалнама барысында респонденттердің өз жұмыстарына қажетті теорияны белсенді түрде меңгергенін көрсететін ең танымал жауап болды. Олар қосымша ресурстарға жүгініп, сарапшылармен кеңесіп, таңдаған саласы бойынша көкжиектерін кеңейтуі мүмкін.

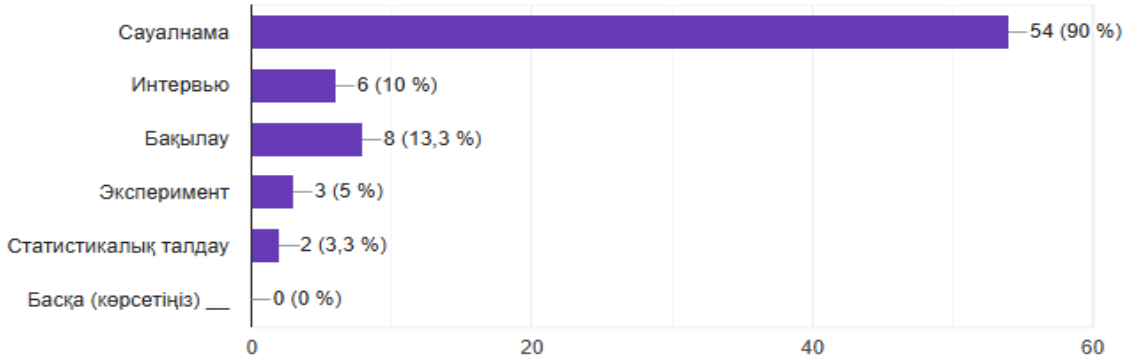
Тәжірибе жинақтау (32%): Бұл нәтиже де заңды, өйткені кез келген зерттеу жаңа дағдылар мен білім алуға мүмкіндік беретін тәжірибе болып табылады. Зерттеушінің тәжірибесі неғұрлым көп болса, соғұрлым оның кейінгі зерттеулерін жүргізу оңайырақ болады.

Уақыттың қолжетімділігі (11%): Бұл жауап тәжірибемен бірге жұмысыңызды тиімдірек жоспарлау және ұйымдастыру мүмкіндігінің пайда болуымен байланысты болуы мүмкін, бұл қосымша уақытты босатады.

Деректерді жинауды жеңілдету (25%): Тәжірибеге сүйене отырып, зерттеушілер сауалнамалар, сұхбаттар немесе мұрағаттармен жұмыс арқылы ақпарат алудың тиімді жолдарын табуы мүмкін. Сондай-ақ олар деректерге қол жеткізуді жеңілдетіп, дұрыс адамдармен және ұйымдармен байланыс орната алады.

Ғылыми жетекшінің қолдауы (8%): Бұл фактор да зерттеудің сәтті өтуінде маңызды рөл атқарады. Тәжірибелі тәлімгердің қолдауы қателіктерден аулақ болуға және құнды кеңестер мен ұсыныстар алуға көмектеседі.

Сауалнама нәтижелері зерттеу үдерісінің оң динамикасын көрсетеді. Респонденттер көптеген салалардағы жағдайдың жақсарғанын атап өтті, бұл ғылыми қызмет үшін қолайлы жағдайлардың жасалып жатқанын көрсетеді.

Сурет 4 - Зерттеу әдістерін қолдану туралы сауалнама нәтижесі
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Суретте көрсетілгендей зерттеудің нәтижелерінен зерттеушілердің арасында ең көп таралған және қолданылатын әдіс сауалнама екенін көруге болады. Респонденттердің 54%-ы сауалнаманы зерттеу әдісі ретінде таңдаған. Бұл сауалнаманың көпшілікке қолжетімді, ыңғайлы және деректерді жинаудың тиімді әдісі екенін көрсетеді.

Интервью әдісін респонденттердің 6%-ы таңдаған. Интервью - бұл терең және сапалы ақпарат алуға мүмкіндік беретін әдіс. Бірақ оның өткізілуі көп уақытты қажет етеді және ресурстарды қажет етеді.

Бақылау әдісін респонденттердің 8%-ы таңдаған. Бақылау - бұл зерттеушінің тікелей қатысуымен және бақылауымен жүргізілетін әдіс. Ол адамдардың мінез-құлқын, әрекеттерін және өзара қарым-қатынасын зерттеуге мүмкіндік береді.

Эксперимент әдісі 3%-ы құрайды. Эксперимент - бұл зерттеушінің бақылауымен және қатысуымен арнайы жасалған жағдайларда жүргізілетін әдіс. Ол себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді.

Статистикалық талдау әдісі 2%-ын құрайды. Статистикалық талдау - бұл сандық деректерді жинау және талдау арқылы зерттеу жүргізу әдісі. Ол заңдылықтарды, тенденцияларды және байланыстарды анықтауға мүмкіндік береді.

Соңғы орында "басқа" деген жауап тұр, оны ешкім таңдамаған. Бұл зерттеуде жоғарыда аталған әдістерден басқа зерттеу әдістері қолданылмағанын көрсетеді.

Жалпы, бұл зерттеудің нәтижелерінен зерттеушілердің әртүрлі зерттеу әдістерін қолданатынын көруге болады. Әрбір әдістің өзінің артықшылықтары мен кемшіліктері бар, және оны таңдау зерттеудің мақсатына, міндеттеріне және қолда бар ресурстарға байланысты.

Түсіндіру жұмыстары жүргізілгеннен кейінгі сауалнама нәтижелері (сурет - 5) респонденттердің басым көпшілігі (95%) зерттеу әдістерін толық меңгергендігіне сенімді екенін көрсетті. Ал аз ғана бөлігі (5%) әдістермен таныс болғанымен, оларды қолдану тәжірибесі аз екенін мойындайды.

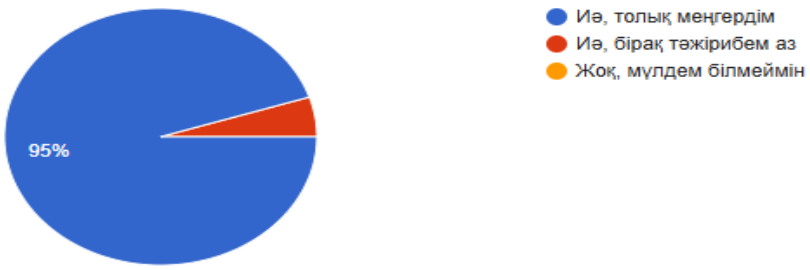
Толық меңгеруге сенімділік: Зерттеу әдістерін толық меңгергенін айтқан респонденттердің мұндай жоғары пайызы бірнеше факторларды көрсетуі мүмкін:

Нағыз жоғары дайындық деңгейі: Респонденттер ауқымды дайындықтан өткен және зерттеу әдістерін практикалық қолдануда жеткілікті тәжірибеге ие болуы мүмкін.

Өзін-өзі бағалауды асыра бағалау: Кейбір респонденттер жеткілікті практикалық тәжірибесі болмаса, өз білімі мен дағдыларын асыра бағалауы мүмкін.

Бағалау критерийлерін нақты түсінбеу: Респонденттердің зерттеу әдістерін меңгеру деңгейін объективті бағалай алатын нақты критерийлері болмауы мүмкін.

«Білімді, бірақ тәжірибесіз» аз пайызы: Бұл нәтиже өте табиғи. Практикасыз теориялық білім аз. Зерттеу әдістерін толық меңгеру үшін оларды тәжірибеде қолданып, нақты ғылыми жобаларға қатысу қажет.

Сурет 5 - Зерттеу әдістерін меңгеру деңгейіңізді бағалау нәтижесі
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Толық меңгеруге сенімділік: Зерттеу әдістерін толық меңгергенін айтқан респонденттердің мұндай жоғары пайызы бірнеше факторларды көрсетуі мүмкін:

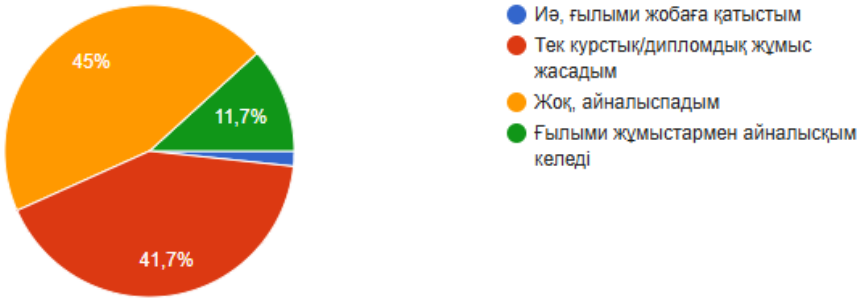
Нағыз жоғары дайындық деңгейі: Респонденттер ауқымды дайындықтан өткен және зерттеу әдістерін практикалық қолдануда жеткілікті тәжірибеге ие болуы мүмкін.

Өзін-өзі бағалауды асыра бағалау: Кейбір респонденттер жеткілікті практикалық тәжірибесі болмаса, өз білімі мен дағдыларын асыра бағалауы мүмкін.

Бағалау критерийлерін нақты түсінбеу: Респонденттердің зерттеу әдістерін меңгеру деңгейін объективті бағалай алатын нақты критерийлері болмауы мүмкін.

«Білімді, бірақ тәжірибесіз» аз пайызы: Бұл нәтиже өте табиғи. Практикасыз теориялық білім аз. Зерттеу әдістерін толық меңгеру үшін оларды тәжірибеде қолданып, нақты ғылыми жобаларға қатысу қажет.

Сауалнама нәтижелері респонденттердің зерттеу әдістерін меңгеруіне деген сенімінің жоғары деңгейін көрсетеді. Дегенмен, неғұрлым объективті бағалау үшін нақты критерийлер әзірлеп, білімді практикалық қолдану мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет.

Сурет 6 - Ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналысу бойынша сауалнама нәтижесі
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Суретте көрсетілгендей, респонденттердің көпшілігі курстық жұмыс/дипломдық жұмыстарды жазу тәжірибесі бар (41,7%) немесе ешқашан ғылыми жұмыс жасамаған (45%). Тек аз ғана бөлігі (1,6%) ғылыми жобаларға қатысты, ал 11,7% ғылыми қызметпен айналысуға ниет білдірді.

Курстық жұмыстарды/диссертацияларды орындағандардың жоғары пайызы: Бұл респонденттердің көпшілігінің ақпарат жинау, деректерді талдау және нәтижелерді жазу сияқты ғылыми жұмыс негіздерімен таныс екенін көрсетеді. Дегенмен, курстық және дипломдық жұмыстар, әдетте, білім беру сипатына ие және елеулі ғылыми зерттеулерді қажет етпейді.

Ғылыми-зерттеу жұмыстарымен айналыспағандардың айтарлықтай үлесі: Бұл фактіні әртүрлі себептермен түсіндіруге болады, мысалы, ғылымға қызығушылықтың болмауы, зерттеуге қатысу мүмкіндігінің болмауы немесе зерттеуді қалай бастау керектігі туралы ақпараттың жеткіліксіздігі.

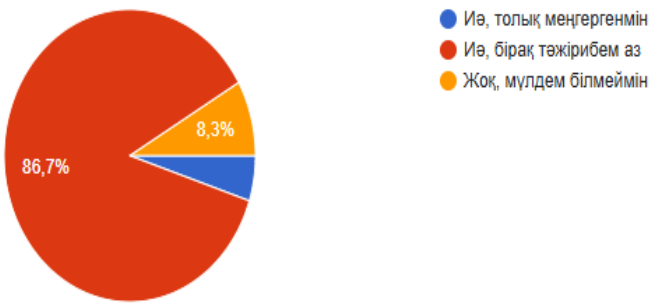
Ғылыми жобаға қатысушылардың төмен пайызы: Бұл ғылыми жобаларға қатысу мүмкіндіктері шектеулі екенін немесе респонденттердің бар жобалар мен мүмкіндіктер туралы хабардар еместігін көрсетуі мүмкін.

Ғылыми жұмыспен айналысқысы келетіндердің болуы: Бұл нәтиже кейбір респонденттердің ғылымға деген қызығушылығын және зерттеумен айналысуға дайын екенін көрсетеді. Бұл адамдарға ғылыми мансабын қалай бастау керектігі, жобаларға қатысу мүмкіндіктерін қайдан іздеу керек және қандай дағдыларды дамыту керектігі туралы ақпарат беру маңызды.

Ғылыми жұмыстармен айналысатындардың санын арттыру мақсатында мынадай шараларды ұсынуға болады:

Студенттер мен басқа да қызығушылық танытқан тұлғаларды олар қатыса алатын бар ғылыми жобалар, гранттар мен конкурстар туралы хабардар ету қажет. Ақпаратты іздеу, деректерді талдау, ғылыми мақалалар жазу және нәтижелерді ұсыну сияқты ғылыми жұмыс негіздері бойынша шеберлік сабақтарын, семинарлар мен тренингтер ұйымдастыру. Студенттердің ғылыми зерттеулерге қатысуына жағдай жасау қажет, мысалы, ғылыми үйірмелер, жазғы мектептер және зертханаларда өндірістік тәжірибелер ұйымдастыру арқылы. Жастар арасында ғылымды кеңінен насихаттау, ғалымдардың жетістіктері мен ғылыми зерттеулердің қоғам үшін маңыздылығын айту қажет.

Сауалнама нәтижелері адамдарды ғылыми қызметке тарту саласындағы белгілі бір проблемаларды анықтайды. Дегенмен, ғылыммен айналысқысы келетіндердің бар болуы жағдайды жақсартуға болатынына сенім ұялатады. Бұған қол жеткізу үшін ақпараттандыру, тәрбиелеу және ғылыми зерттеулерге қатысу үшін жағдай жасау бойынша мақсатты шараларды қабылдау қажет.

Сурет 7 - Ғылыми-зерттеу әдістерін білу бойынша сауалнама нәтижесі
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

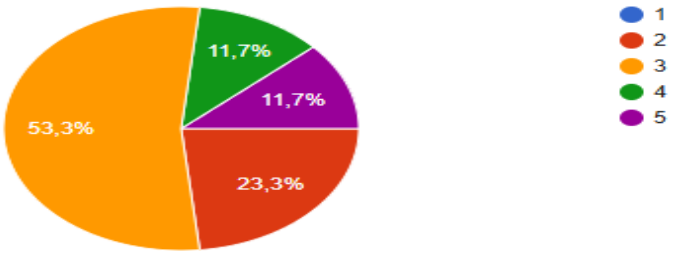
Сауалнама нәтижелері көрсеткендей (сурет - 7), респонденттердің көпшілігі (86,7%) ғылыми зерттеу әдістерімен таныс, бірақ оларды қолдану тәжірибесі аз. Респонденттердің аз пайызы (5%) зерттеу әдістерімен толық таныс, ал өте аз (8,3%) олармен мүлдем таныс емес.

Респонденттердің көпшілігі «біледі, бірақ тәжірибесі жоқ»: Бұл респонденттердің зерттеу әдістері бойынша теориялық білімі бар екенін, бірақ оларды тәжірибеде қолданбағанын немесе шектеулі дәрежеде қолданғанын көрсетеді. Бұл зерттеу әлеуетінің жеткіліксіздігінен, жеткіліксіз тәжірибеден немесе әдістерді тәжірибеде қолданудың қиындығынан болуы мүмкін.

Әдістерді «толық меңгерген» адамдардың аз пайызы: Бұл зерттеу әдістерін толық меңгеру тек теориялық дайындықты ғана емес, сонымен қатар ұзақ мерзімді тәжірибені, тәжірибелі тәлімгерлердің жетекшілігімен нақты ғылыми жобаларға қатысуды қажет ететінін көрсетуі мүмкін.

«Білмейтіндердің» аз саны: бұл жақсы көрсеткіш, бұл ғылыми зерттеулердің негіздері респонденттердің көпшілігіне белгілі бір дәрежеде таныс екенін көрсетеді. Бұл білім беру бағдарламалары аясында зерттеу әдістерінің енгізілуіне байланысты болуы мүмкін.

Сауалнама нәтижелері ғылыми зерттеу әдістерімен таныс респонденттердің көпшілігінің практикалық тәжірибесінің жетіспеушілігі проблемасын көрсетеді. Бұл мәселені шешу тәжірибе үшін мүмкіндіктерді қамтамасыз етуді, оқу бағдарламаларын жетілдіруді, тәлімгерлік пен коучингті дамытуды, сондай-ақ ақпарат пен мотивацияны қамтитын кешенді тәсілді талап етеді.

Сурет 8 - Зерттеушілік дағдының мамандыққа маңыздылығы

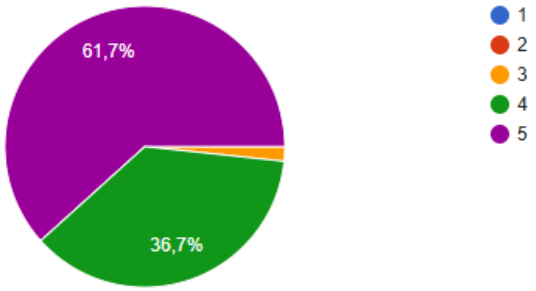
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Респонденттердің көпшілігі (53,3%) зерттеу дағдыларының маңыздылығын «орташа» деңгейде бағалады. Бұл олардың болашақ жұмысында осы дағдылардың қажеттілігін мойындайтынын көрсетуі мүмкін, бірақ оларды маңызды деп санамайды немесе оларды іс жүзінде қалай нақты қолданатынына сенімді емес. Олар зерттеуді болашақ мамандығынан бөлек нәрсе ретінде қарастыруы мүмкін.

Кейбір респонденттер (11,7%) зерттеу дағдыларын «жақсы», ал басқа бөлігі (11,7%) «өте жақсы» деп санайды. Бұл адамдар зерттеу дағдылары күрделі мәселелерді шешуге, ақпаратты талдауға және негізделген шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін мансапта маңызды рөл атқаратынын мойындайды.

Респонденттердің айтарлықтай бөлігі (23,3%) зерттеу дағдыларының маңыздылығын «орташа деңгейден жоғары» деп бағалады. Бұл олардың болашақ жұмысында зерттеу дағдыларын қолдану әлеуетін көретінін көрсетуі мүмкін, бірақ олардың табысқа жету үшін қаншалықты маңызды екенін толық түсінбеуі мүмкін.

Сауалнама нәтижелері респонденттердің болашақ мамандығы үшін зерттеу дағдыларының маңыздылығын әртүрлі түсінетінін көрсетеді. Бұл дағдылардың маңыздылығы туралы хабардар ету және студенттердің оларды дамытуға көмектесу үшін оқу процесіне зерттеу дағдыларын кіріктіру және практикалық қолдану үшін жағдай жасау үшін мақсатты шаралар қажет (сурет - 8).

Сурет 9 - Зерттеушілік дағдының мамандыққа маңыздылығы
Ескерту: Авторлармен құрастырылған

Сауалнама нәтижелері (сурет – 9) респонденттердің көпшілігі (61,7%) зерттеу дағдыларын болашақ мамандығы үшін «өте маңызды» деп санайтынын көрсетті. Айтарлықтай үлес (36,7%) олардың «маңыздылығын» атап өтті, ал аз ғана пайызы (1,6%) оларды «орташа маңызды» деп санайды. Зерттеушілік дағдыларды ешкім «маңызды емес» деп санамайды.

«Өте маңызды» және «маңызды» жауаптарының басымдылығы: Бұл респонденттердің көпшілігі қазіргі әлемде және кәсіби қызметте зерттеу дағдыларының маңыздылығын түсінетінін көрсетеді. Үнемі өзгеріп отыратын ақпараттық ортада және күрделі мәселелерді шешу қажеттілігі жағдайында ақпаратты іздеу, талдау және түсіндіру, сондай-ақ жаңа идеяларды тудыру қабілеті кез келген кәсіпте табысқа жетудің негізгі факторына айналуда.

«Орташа маңызды» жауаптардың шағын пайызы: Бұл респонденттер өздерінің болашақ жұмысы үшін зерттеу дағдыларының маңыздылығын әлі толық түсінбеуі мүмкін немесе олар бұл дағдыларды олар үшін бірінші кезектегі маңызды деп санамауы мүмкін. Мүмкін олар ғылыми-зерттеу қызметін тек ғылыммен байланыстырады және оның басқа салаларда қолданылуын көрмейді.

«Маңызды емес» жауаптардың жоқтығы: Бұл қазіргі әлемде зерттеу дағдылары белгілі бір дәрежеде әрбір дерлік кәсіпте талап етілетінін көрсетеді.

Сауалнама нәтижелері респонденттердің зерттеу дағдыларының маңыздылығы туралы хабардар болуының жоғары деңгейін көрсетеді. Бұл дағдылардың дұрыс қалыптасып, дамуы үшін оларды оқу-тәрбие үрдісіне кіріктіруге бағытталған мақсатты шараларды қолға алып, олардың іс жүзінде қолданылуына жағдай жасау қажет.

Қорытынды

Зерттеушілік құзыреттілік болашақ педагог-психологтың кәсіби біліктілігінің ажырамас бөлігі болып табылады. Бұл құзыреттілік педагог-психологтарға білім беру процесінде жаңашылдық енгізу, ғылыми зерттеулер жүргізу, алған нәтижелерді іс жүзінде қолдану, сондай-ақ оқу әдістемелерін жетілдіру мүмкіндігін береді. Зерттеушілік құзыреттіліктерін дамыту болашақ маманның кәсіби қызметінде маңызды рөл атқарады, өйткені ол оқушылардың психоэмоционалдық дамуын, білім сапасын арттыру және

қоғамдағы түрлі әлеуметтік мәселелерді шешу үшін қажетті дағдыларды меңгеруге көмектеседі.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Шкерина Т. А. Диагностика исследовательской компетенции будущих педагогов-психологов // Психология обучения. – 2014. – № 4. – 132 с.

2 Темирбаева А. С., Байсарина С. С. Болашақ педагог-психологтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастырудағы өзекті тенденциялар. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, «Заманауи қоғам және педагогикалық білім беру» тақырыбындағы Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясы.– 2022. – 88 б.

3 Мурзалинова А. Күрделі қоғамда білім алу үшін болашақ педагог-психологтардың эмоционалды интеллектісін дамыту // 3i : intellect, idea, innovation-интеллект, идея, инновация. – 2023. – № 4. – 194 б.

4 Aubakir A. G. Formation of digital competencies in the process of professional training of future biology teachers // «Қазақстан Республикасы ұлттық ғылым академиясы» РҚБ «Халық» ЖҚ. – 2023. – 26 б.

5 Аубакир А., Майматаева, А., Суматохин, С., Сексенова, Д. Болашақ биолог мұғалімдерін цифрлық құзыреттіліктерін қалыптастыру // Научный журнал «Вестник НАН РК». – 2023.– № 4(404). – 26 б.

6 Храпов С. А. Цифровое образование и эмоциональный мир обучающихся // Вестник Тверского государственного университета. Сер. Философия. – 2021. – 57 с.

7 Васина Ю. М. Формирование профессиональной компетентности дефектологов в условиях цифровизации образования // Донецкие чтения. – 2024. – 319 с.

8 Цой М. П., Разногорская М. Я. Подготовка педагогов-психологов и их коммуникативная компетентность // Образование наука и инновационные идеи в мире. – 2023. – № 2. – 97 с.

9 Фоменко Л. Е. Методическое проектирование в системе научно-методической работы с педагогическими кадрами при организации методического сопровождения развития профессиональной компетентности педагогов в рамках требований государственных образовательных стандартов // Дополнительное профессиональное образование педагогических кадров в контексте акмеологических идей. – 2021. – 236 с.

10 Лангинен А. А. Компетентностные настройки: возможности методического сопровождения помогающих специалистов // Психолого-педагогические модели и технологии развития личности в цифровой среде. – 2022. – 158 с.

11 Graesser, A. C., Sabatini, J. P., & Li, H. Educational psychology is evolving to accommodate technology, multiple disciplines, and twenty-first-century skills.// Annual Review of Psychology. – 2022. – № 1. – 547 p.

ЗНАЧЕНИЕ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

Аннотация

Исследовательская компетентность будущих педагогов-психологов представляет собой совокупность навыков и знаний, играющих важную роль в их профессиональной деятельности. Педагоги-психологи должны не только обладать теоретическими знаниями, но и уметь применять различные психологические методы и исследовательские подходы. Они проводят научные исследования с целью изучения психологического состояния обучающихся в школах и других образовательных учреждениях, выявления изменений и проблем в их развитии. В статье рассматривается значимость исследовательской компетентности будущих педагогов-психологов. Эти навыки позволяют им решать различные психологические проблемы, формировать научные взгляды, применять эффективные методы и подходы, а также способствуют повышению качества педагогического процесса. В современном обществе образование не должно ограничиваться только академическими знаниями, но также должно быть направлено на личностное и социальное развитие обучающихся. В связи с этим актуализируется необходимость развития исследовательской компетентности будущих педагогов и психологов. Исследовательские навыки педагогов-психологов являются важной частью их профессиональной деятельности и позволяют совершенствовать методы образования. Цель статьи - изучить роль исследовательской компетентности в сфере образования и психологии и предложить пути её развития.

Ключевые слова: личностное развитие, исследовательская компетентность, анализ, педагог-психолог, профессиональная деятельность

THE SIGNIFICANCE OF RESEARCH COMPETENCE IN FUTURE TEACHER-PSYCHOLOGISTS

Abstract

The research competence of future teacher-psychologists is a set of skills and knowledge that play a crucial role in their professional activities. Teacher-psychologists should not only have theoretical knowledge but also be able to apply various psychological methods and research approaches. They conduct scientific research to study the psychological conditions of students in schools and other educational institutions, identify changes, and detect developmental problems. This article examines the significance of research competence for future teacher-psychologists. These skills enable them to address various psychological issues, develop scientific perspectives, apply effective methods and approaches, and contribute to improving the quality of the educational process. In modern society, education should not be limited to academic knowledge alone but should also focus on the personal and social development of students. Therefore, the need to develop research competence in future teachers and psychologists is becoming increasingly evident. Research skills are an essential part of the professional activities of teacher-psychologists, enabling the improvement of educational methods. The purpose of the article is to study the role of research competence in education and psychology and suggest ways to develop it.

Keywords: personal development, research competence, analysis, teacher-psychologist, professional activity

REFERENCES

1. Shkerina T. A. Diagnostika issledovatelskoi kompetencii budushhikh pedagogov-psikhologov *[Diagnostics of the research competence of future educational psychologists]* // Psikhologiya obucheniya 2014. № 4. 132 p. [in Russian]

2. Temirbaeva A. S., Baisarina S. S. Bolaşaq pedagog-psihologtardyñ käsıbi qūzyrettılıgın qalyptastyrudağy özektı tendensialar *[Actual trends in the formation of professional competencies of future teachers-psychologists]*. L.N.Gumilev atyndağy Eurazia ūlttyq universitetı, «Zamanaui qoğam jäne pedagogikalyq bılım beru». – Astana: Halyqaralyq ğylymi-praktikalyq konferensiasy. 2022. 88 p. [in Kazakh]

3. Murzalinova A. Kürdelı qoğamda bılım alu üşın bolaşaq pedagog-psihologtardyñ emosionaldy intelektısın damytu *[Development of emotional intelligence of future teachers-psychologists for education in a complex society]*. // 3i: intellect, idea, innovation-intelekt, ideia, innovasia. 2023. № 4. 194 p. [in Kazakh]

4. Aubakir A. G. Formation of digital competencies in the process of professional training of future biology teachers // NGO National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan "public fund" Halyk". 2023. 26 p. [in English]

5. Aubakir A., Maimataeva, A., Sumatokhin, S., Seksenova, D. Bolaşaq biolog mūğalımderın sifrlyq qūzyrettılıkterın qalyptastyru *[Formation of digital competencies of future biology teachers]*. // Nauchnyj zhurnal «Vestnik NAN RK». 2023. № 4(404). 26 p. [in English]

6. Khrapov S. A. Tsifrovoe obrazovanie i emotsionalnyi mir obuchayushhhikhsya *[Digital education and the emotional world of students]*. // Bulletin of Tver State University // Vestnik Tverskogo gosudarstvennogo universiteta. Ser. Filosofiya. 2021. 57 p. [in Russian]

7. Vasina YU. M. Formirovanie professionalnoi kompetentnosti defektologov v usloviyakh tcifrovizacii obrazovaniya *[Formation of professional competence of defectologists in the context of digitalization of education]*. // Donetskie chteniya. 2024. 319 p. [in Russian]

8. Tsoi M. P., Raznogorskaya M. YA. Podgotovka pedagogov-psikhologov i ikh kommunikativnaya kompetentnost *[Training of educational psychologists and their communicative competence]*. // Obrazovanie nauka i innovatsionnye idei v mire. 2023. № 2. 97 p. [in Russian]

9. Fomenko L. E. Metodicheskoe proektirovanie v sisteme nauchno-metodicheskoi raboty s pedagogicheskimi kadrami pri organizatsii metodicheskogo soprovozhdeniya razvitiya professionalnoe kompetentnosti pedagogov v ramkakh trebovanii gosudarstvennykh obrazovatelnykh standartov *[Methodological design in the system of scientific and methodological work with teaching staff in the organization of methodological support for the development of professional competence of teachers within the framework of the requirements of state educational standards]*. // Dopolnitelnoe professionalnoe obrazovanie pedagogicheskikh kadrov v kontekste akmeologicheskikh idei. 2021. 236 p. [in Russian]

10. Langinen A. A. Kompetentnostnye nastroiki: vozmozhnosti metodicheskogo soprovozhdeniya pomogayushhikh spetsialistov *[Competence settings: opportunities for methodological support of helping specialists]*. // Psikhologo-pedagogicheskie modeli i tekhnologii razvitiya lichnosti v tsifrovoi srede. 2022. 162 p. [in Russian]

11. Graesser, A. C., Sabatini, J. P., & Li, H. Educational psychology is evolving to accommodate technology, multiple disciplines, and twenty-first-century skills. Annual Review of Psychology. 2022. № 1. 547 p. [in English]

Information about authors:

Ainur Dauletova – corresponding author,1st-year PhD student in «Pedagogy and psychology», of the Department of General Pedagogy and Psychology, South Kazakhstan Research University named after Mukhtar Auezov, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: dauletova-ainur@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-6642-1344

Serikbay Mamraimov – candidate of historical sciences, associate professor of the Department of History of Kazakhstan and social disciplines, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3820-1513

Aygul Spatay – PhD, acting associate professor, Department of languages and literature, Faculty of pedagogy and languages, Central Asian Innovation University, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

E-mail: spatay.aygul@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-1512-5514

Информация об авторах:

Айнур Даулетова – основной автор, докторант 1 курса специальности «Педагогика и психология» кафедры «Общая педагогика и психология», Южно-Казахстанский исследовательский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент., Республика Казахстан.

E-mail: dauletova-ainur@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-6642-1344

Серикбай Мамраймов – кандидат исторических наук, доцент кафедры «История Казахстана и общественные дисциплины», Южно-Казахстанский педагогический университет имени У.Жанибекова, г. Шымкент, Республика Казахстан.

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3820-1513

Айгүл Спатай – PhD, и.о. ассоциированного профессора, Кафедра «Языков и литературы», факультет педагогики и языков, Центрально-азиатский Инновационный университет, г. Шымкент, Республика Казахстан.

E-mail: spatay.aygul@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-1512-5514

Авторлар туралы ақпарат:

Айнұр Дәулетова – негізгі автор, «Педагогика және психология» мамандығы бойынша 1 курс докторанты, «Жалпы педагогика және психология» кафедрасы, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан зерттеу университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: dauletova-ainur@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-6642-1344

Серікбай Мамраймов – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, «Қазақстан тарихы және қоғамдық пәндер» кафедрасы, Ө.Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: s_dauletuly@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3820-1513

Айгүл Спатай - PhD, қауымдастырылған профессор м.а., «Тілдер және әдебиет» кафедрасы, Педагогика және тілдер факультеті, Орталық Азия Инновациялық университеті, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: spatay.aygul@mail.ru

ORCID:https://orcid.org/0000-0002-1512-5514

МРНТИ 14.37.27 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.18**
УДК 37.018.46

А.Е.Чукуров[1], Б.Т. Абыканова[1], Ж.К. Салыкбаева[1*], Р.К.Керимбаева[2]

[1]Атырауский университет имени Х.Досмухамедова
г. Атырау, 060000, Республика Казахстан
[2]Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати
г. Тараз, 080000, Республика Казахстан
*e-mail: jsk_88@mail.ru

ПОВЫШЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ УЧИТЕЛЕЙ СЕЛЬСКИХ МАЛОКОМПЛЕКТНЫХ ШКОЛ (МКШ) С ПОМОЩЬЮ ЦИФРОВЫХ ОБУЧАЮЩИХ ПЛАТФОРМ

Аннотация

В данном исследовании представлена разработка и результаты внедрение модели дистанционного обучения, специально разработанной для учителей сельских школ малокомплетных школ (МКШ) в Казахстане. Актуальность исследования было обусловлено уникальными проблемами, с которыми сталкиваются учителя этих школ, включая физическую изоляцию, недостаток технологических ресурсов и необходимость преподавания в разновозрастных классах с ограниченным количеством учебных материалов. Цель статьи является рассмотрение профессиональной компетентности учителей сельских малокомплектных школ (МКШ) и повышение их с помощью цифровых обучающих платформ. Существующие программы повышения квалификации и курсы дистанционного обучения были признаны недостаточными для решения этих проблем, что побудило к созданию новой модели с использованием платформы Discord. В исследовании использованы как качественные, так и количественные методы, включая анкетирование и интервью с 31 учителем МКШ, чтобы определить их конкретные потребности и проблемы. Разработанная модель включала в себя видеоуроки, практические задания и компонент наставничества, адаптированные к реалиям преподавания в сельских школах. Discord был выбран за его кросс-платформенную функциональность, простоту использования и способность поддерживать как синхронное, так и асинхронное общение. Результаты показали, что 92 % участников нашли платформу доступной, а 67 % успешно применили новые навыки на практике. Ключевую роль в успехе модели сыграли взаимное обучение и наставничество, способствующие как профессиональному развитию, так и эмоциональной поддержке учителей. В исследовании делается вывод о том, что интеграция современных цифровых платформ в сельское образование может значительно повысить профессиональную компетентность учителей, и предлагается дальнейшая разработка стандартных рекомендаций по дистанционному обучению в разновозрастных сельских школах.

Ключевые слова: малокомплектная школа (МКШ), дистанционное обучение, интернет-платформа, Discord, онлайн-обучения.

Введение

По данным отчета ЮНЕСКО Казахстан провел наибольшую работу из всех республик Центральной Азии по преодолению разрыва между городскими и сельскими школами. В то же время, отчеты демонстрируют что это только начало полноценного развития в данном вопросе. Несмотря на что в рамках реализации государственной программы «С дипломом – в село!» существуют значительные бонусы для выпускников педагогических ВУЗов, большинство молодых учителей в возрасте до 25 лет предпочитают работать в городе. В течение последних 5 лет этот показатель составляет 9% от общего количества [1]. В сельской местности за этот же период показатель сократился с 8% до 7%.

В 2019 году начала действовать программы «Сельская школа powered by NIS» программа Фонда Устойчивого развития образования (ФУРО) и Назарбаев Интеллектуальные школы (НИШ), которая была дополнена в 2022 году программой «Развитие потенциала опорных школ в сельской местности» для опорных школ, которая охватывает 22 школы в 17 регионах [2].

«Қазақстан халқына», ФУРО и НИШ подписали меморандум, в рамках которого было выделено 4,25 млрд тенге на благотворительный образовательный проект «Развитие потенциала опорных школ в сельской местности». Этот проект реализуется при поддержке министерства просвещения РК и НАО имени Ы. Алтынсарина.

Основной проблемой для учителей в сельских МКШ, особенно для молодых специалистов, по-прежнему остается их квалификация. Особенности работы в сельских МКШ, такие как физическая изолированность, техническая недооснащенность и недостаток обучающих материалов, часто делают их не готовыми к реалиям работы. Дополнительные сложности создает присутствие разновозрастных классов, что усугубляет общую ситуацию.

Хотя теоретически эти проблемы можно решить с помощью дистанционного обучения и поддержки, на практике содержание стандартных курсов дистанционного обучения и повышения квалификации часто не соответствует требованиям и особенностям работы в МКШ. Также анализ проблем, связанных с профессиональной компетенцией учителей малокомплектных и опорных школ, использующих дистанционные технологии обучения, не отвечает современным требованиям. Эти противоречия негативно влияют на организацию образовательного процесса в МКШ и подчеркивают необходимость создания соответствующих педагогических условий для эффективного профессионального образования будущих учителей. Это, в свою очередь, ставит задачу подготовки учителей, способных организовать качественный образовательный процесс и решать возникающие в ходе его проведения проблемы [3].

В данной ситуации задачей исследования является создание модели дистанционного обучения учителей, которая будет полностью соответствовать требованиям и вызовам преподавания в малокомплектных школах. Эта модель должна учитывать особенности работы в таких школах, включая физическую изолированность, техническую недооснащенность, наличие разновозрастных классов и нехватку специализированных образовательных материалов.

Кроме того, разработанная модель должна эффективно использовать доступные технологические и программные решения, чтобы максимально облегчить доступ к качественному образованию. Это предполагает интеграцию платформ, которые поддерживают кросс-платформенность и доступность как на компьютерах, так и на мобильных устройствах, а также простоту в освоении и использовании даже для учителей с ограниченным технологическим опытом.

Модель также должна предусматривать специально адаптированные обучающие модули и курсы, которые будут фокусироваться на практических аспектах работы в МКШ, обеспечивая учителей необходимыми навыками и знаниями для преодоления уникальных вызовов таких школ. Основная цель модели — обеспечить учителей инструментами для создания образовательной среды, способствующей активному обучению и развитию учащихся в условиях, отличных от традиционных учебных заведений [4].

Материалы и методы исследования.

Процесс обучения в малокомплектных школах имеет свои особенности и ограничения, из-за которых большинство обычных ресурсов для дистанционного обучения становятся бесполезными. Это связано с общей изолированностью, ограниченностью доступности технологий и непригодностью значительного количества стандартных материалов для удовлетворения потребностей малокомплектных школ. Организация образовательного процесса в таких школах при дистанционном обучении имеет свою специфику, включающую использование различных технологий и инструментов [5].

Авторы данной работы на основе результатов качественного и количественного

анализа выявили что в этих условиях часть стандартной методологии дистанционного обучения, таких как видеоконференции или другие способы обучения в формате видео, а также самостоятельное и индивидуальное обучение, становятся менее полезными. Как показывает практика, создатели таких материалов имеют лишь слабое представление о особенностях работы и преподавания в малокомплектных школах, и их советы и рекомендации имеют низкое практическое влияние.

В то же время, некоторые другие форматы обучения и повышения квалификации, такие как менторство, peer-to-peer обучение, проектная работа, имеют высокое практическое значение, но практически не задействованы в стандартном дистанционном обучении [6].

Участники.

Для участия в данном исследовании было приглашено 31 учителя из сельских малокомплектных школ (МКШ), из которых 19 мужчин и 12 женщин. Возраст участников варьировался от 27 до 48 лет, средний возраст составил 32,4 года. Опыт работы учителей колеблется от 4 до 25 лет, со средним стажем в 10,2 года. В рамках исследования они приняли участие в онлайн-опросе и онлайн-интервью. Кроме того, учителя участвовали в тестировании реализации онлайн-сообщества на платформе Discord в течение трех недель. Это позволило собрать данные о взаимодействии и общении учителей в цифровой среде, а также оценить эффективность такого формата для профессионального обмена и поддержки.

I этап. *Определение потребностей и вызовов учителей МКШ.*

На первом этапе был разработан опросник под названием «Потребности учителей МКШ». Этот инструмент был создан для сбора данных о специфических потребностях и вызовах, с которыми сталкиваются учителя в малокомплектных школах. Опросник состоит из 16 вопросов, разделенных на четыре категории:

1. Доступность материалов дистанционного обучения. В этой категории вопросы направлены на выявление проблем, связанных с доступом к образовательным ресурсам и технологиям.

2. Соответствие материалов дистанционного обучения потребностям МКШ. Здесь вопросы фокусируются на том, насколько хорошо текущие дистанционные образовательные материалы соответствуют уникальным требованиям и условиям малокомплектных школ.

3. Сложности и вызовы работы в МКШ. Вопросы в этой категории призваны идентифицировать основные трудности, с которыми сталкиваются учителя, такие как преподавание в мультивозрастных классах, обеспечение индивидуального подхода в условиях ограниченных ресурсов и поддержание мотивации учащихся.

4. Потребности учителей МКШ. Эта категория направлена на определение дополнительных потребностей учителей, таких как профессиональное развитие, психологическая поддержка, и способы улучшения их профессиональной деятельности в уникальных условиях МКШ.

Опрос был реализован с помощью Google Форм, что позволило участникам заполнять его в удобное для них время. Вопросы были разработаны таким образом, чтобы максимально точно собрать данные о конкретных аспектах работы учителей в условиях малокомплектных школ. Формат вопросов варьировался от множественного выбора до открытых ответов, чтобы обеспечить возможность подробного описания своего опыта и мнений.

II этап. *Разработка и подготовка модели дистанционного обучения для учителей МКШ и выбор платформы для дистанционного обучения*

Исходя из результатов первого этапа исследования, который позволил выявить конкретные сложности и вызовы, с которыми сталкиваются учителя малокомплектных

школ (МКШ), были разработаны специализированные учебно-методические материалы для дистанционного обучения этих учителей. Эти материалы были созданы с учетом идентифицированных потребностей и включали следующие ресурсы:

- Видео- и аудиозаписи: Лекции, вебинары и мастер-классы, предназначенные для углубленного изучения специфических тем и методик, релевантных для работы в условиях МКШ.
- Электронные учебники и учебные пособия: Онлайн-тесты и другие интерактивные материалы, которые облегчают самостоятельное изучение и проверку знаний.
- Практические задания: Задачи, направленные на применение теоретических знаний в практической деятельности, что особенно важно для учителей, работающих в многоуровневом и мультидисциплинарном контексте МКШ.
- Методические рекомендации и шаблоны: Памятки и направляющие документы, которые помогают учителям в организации образовательного процесса и адаптации учебных материалов под конкретные условия и потребности их учеников.

При подготовке этих материалов были использованы современные образовательные технологии, что сделало обучение не только более эффективным, но и интересным для учителей. Эти технологии обеспечивают интерактивность и мультимедийность обучения, что значительно повышает уровень вовлеченности и мотивации учителей.

Образовательные программы для дистанционного обучения были разработаны с учетом уникальных характеристик работы в малокомплектных школах, таких как малочисленность классов, разновозрастной состав учащихся и разнообразие их образовательных потребностей. Особое внимание уделено повышению профессиональной компетентности учителей в области использования информационно-коммуникационных технологий и дистанционных технологий в образовательном процессе. В разработке этих программ активно участвовали эксперты в области образования и педагоги, имеющие опыт работы в малокомплектных школах, что обеспечило реалистичность и практическую направленность образовательных материалов.

Еще одним ключевым аспектом был выбор подходящей платформы, которая бы удовлетворяла определенным критериям, необходимым для успешной реализации образовательного процесса. Одним из главных требований к платформе была её кроссплатформенность, обеспечивающая доступность на различных устройствах и операционных системах [7].

Discord был выбран как основная платформа для дистанционного обучения после анализа преимуществ и недостатков, представленного в Таблице 1:

Таблица 1 - Преимущества и недостатки Discord как платформы дистанционного обучения

Преимущества	Недостатки
Кроссплатформенность: Discord доступен на множестве устройств, включая настольные компьютеры, ноутбуки, планшеты и смартфоны, работающие под управлением различных операционных систем.	Ограниченная образовательная функциональность: Discord изначально разрабатывался не как образовательная платформа, а для общения геймеров. Это означает, что некоторые необходимые образовательные инструменты, такие как системы оценки, журналы успеваемости и специализированные образовательные интеграции, отсутствуют.
Голосовая и видео связь: Платформа предоставляет возможности для голосовых чатов и видеозвонков, что позволяет	Безопасность и конфиденциальность: Несмотря на наличие функций безопасности, Discord может быть не достаточно защищен для

проводить занятия в режиме реального времени, организовывать индивидуальные и групповые консультации.	использования в школьной среде.
Текстовые каналы: Discord позволяет создавать текстовые каналы для общения, публикации учебных материалов, заданий, объявлений, а также для обмена файлами и другими ресурсами.	Проблемы с модерацией: Управление и контроль больших групп в Discord может быть сложной задачей. Может потребоваться дополнительное время и ресурсы для адекватной модерации чатов и гарантии поддержания позитивной учебной среды.
Функции совместной работы: Платформа обладает инструментами для совместной работы, включая возможности обмена файлами и редактирования документов, что позволяет совместно работать над проектами или учебными материалами.	Интерфейс и управление: Хотя Discord довольно прост в освоении для тех, кто привык к играм и социальным сетям, некоторые пользователи, особенно те, кто не знаком с подобными платформами, могут столкнуться с трудностями при навигации и использовании всех функций.
Простота использования, что позволяет быстро и легко настроить его для дистанционного обучения и делает удобным для дальнейшего применения в педагогической практике.	Нагрузка на интернет-соединение: Для эффективного использования всех возможностей Discord, таких как видеозвонки и голосовое общение, требуется стабильное и высокоскоростное интернет-соединение, которое может быть недоступно в некоторых местах, особенно в удаленных или сельских районах.
Безопасность: Discord предлагает различные функции безопасности, которые помогают защищать участников образовательного процесса от вредоносного контента и несанкционированного доступа, обеспечивая конфиденциальность и безопасность данных.	Ограничение по количеству участников: Бесплатная версия Discord имеет ограничения на количество участников в видеоконференциях, что может быть проблемой для больших учебных групп.
Примечание: Составлено авторами на основе проведенного исследования	

Выбор Discord как платформы для дистанционного обучения учителей малокомплектных школ (МКШ) был обусловлен его широкими возможностями и удобством использования, что делает его идеальным инструментом для создания адаптивной и вовлекающей образовательной среды. Платформа использовалась в качестве инструмента профессионального образования и повышения квалификации учителей МКШ, где отсутствие интеграции с системами оценки или журналами не представляло проблемы из-за специфики задач.

Для обеспечения безопасности всех участников, был проведен ознакомительный курс по кибербезопасности, который помог повысить осведомленность о потенциальных угрозах и способах их предотвращения. Этот курс также включал ознакомление с функционалом и интерфейсом платформы, что позволило участникам эффективно использовать все возможности Discord для образовательных целей.

Контроль за соблюдением правил поведения на платформе был возложен на авторов исследования, которые выступали в роли модераторов. Это обеспечивало поддержание порядка и учебной дисциплины во время всех сессий дистанционного обучения. Каждый участник перед началом курса ознакомился и подтвердил свое согласие с правилами поведения на сервере, что способствовало созданию безопасной и уважительной обучающей среды [8].

III этап. *Внедрение модели дистанционного обучения для учителей МКШ*

Реализация предлагаемой модели дистанционного обучения учителей МКШ (Рисунок 1) осуществлялась поэтапно с помощью цифровой платформы Discord.

На первом этапе внедрения модели, который проводился в течение двух месяцев — марта и апреля 2024 года, учителя малокомплектных школ (МКШ) получили доступ к специально созданному каналу с образовательными материалами. Эти материалы были разработаны на основе ответов учителей о трудностях и особенностях работы в МКШ, собранных в ходе предварительного опроса. В состав образовательных ресурсов входили 20 получасовых видеоуроков, которые охватывали различные темы, актуальные для учителей МКШ. Также были представлены примеры успешных практик из мирового и отечественного опыта, а также различные учебные материалы и пособия, способствующие улучшению качества образования в малокомплектных школах.

Каждую субботу в течение этих двух месяцев проводились онлайн Q-A сессии, на которых учителя могли напрямую общаться с авторами исследования и другими педагогами МКШ. Эти сессии были направлены на обсуждение возникших вопросов и интеграцию предложений и пожеланий учителей в дальнейшую работу над учебными материалами. Такой подход позволял не только оперативно реагировать на потребности участников программы, но и способствовал созданию более целостной и адаптированной образовательной среды, отвечающей специфике работы в условиях МКШ.

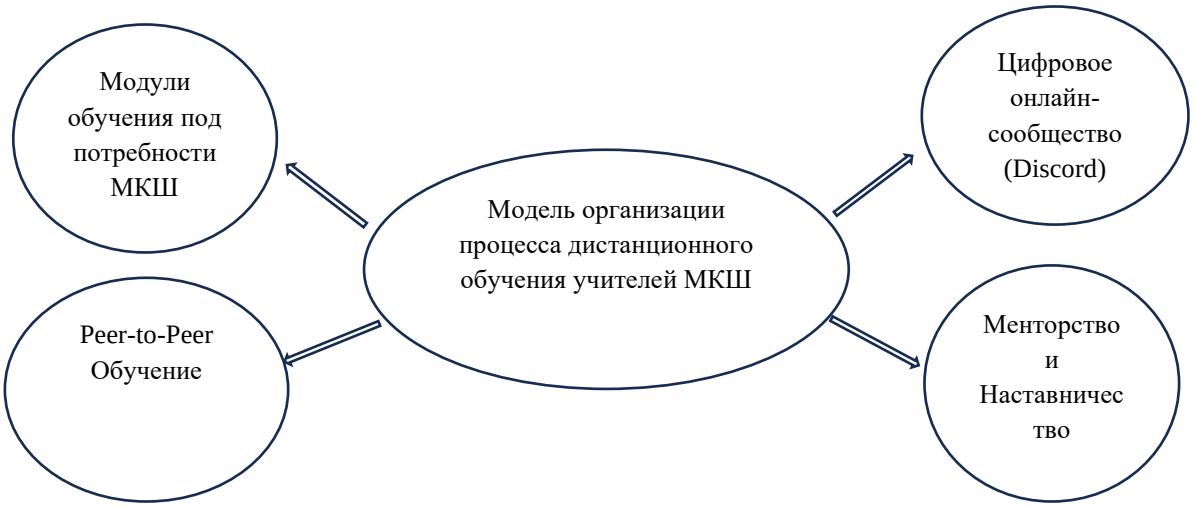

Рисунок 1 - Модель организации процесса дистанционного обучения учителей МКШ

Примечание: Модули обучения для МКШ, основанные на Peer-to-Peer обучении, дистанционном формате и цифровых сообществах, таких как Discord, с поддержкой менторства и наставничества, обеспечивают гибкость, обмен опытом и непрерывное профессиональное развитие учителей. Модель дистанционного обучения для учителей МКШ строится на принципах гибкости, доступности, профессиональной взаимопомощи и использования цифровых технологий. Она ориентирована на уникальные условия работы в МКШ — мультиуровневое преподавание, ограниченные ресурсы с использованием бесплатных и доступных цифровых инструментов и необходимость универсальности педагога.

1. Модули обучения под потребности МКШ

Каждый модуль формируется на основе анализа реальных потребностей педагогов в МКШ. Особое внимание уделяется практической направленности и универсальности содержания.

2. Peer-to-Peer обучение (взаимообучение)

Механизм горизонтального обучения позволяет учителям делиться своими методиками, инструментами и находками.

3. Цифровое онлайн-сообщество (на платформе Discord)

Платформа Discord используется как центр цифрового взаимодействия, предлагая каналы для обмена опытом, общения и поддержки.

4. Менторство и наставничество

Опытные педагоги и методисты прикрепляются к начинающим или нуждающимся в поддержке учителям.

Ожидаемый результат: повышение качества преподавания, развитие профессиональных компетенций учителей МКШ и т.д.

На втором этапе внедрения модели, который длился три недели и проводился в мае 2024 года, учителя малокомплектных школ (МКШ) получили доступ к общему чат-руму. Эта платформа предоставила им возможность общаться между собой как в текстовом, так и в голосовом формате. Это было направлено на обмен знаниями и опытом, а также на поддержку друг друга в процессе обучения и профессионального развития.

Для стимулирования активного общения и укрепления связей между участниками, в первую неделю каждый учитель был обязан написать в общий чат краткое описание своего дня, включая достижения и трудности, с которыми они столкнулись. Это задание помогло учителям лучше узнать друг друга и понять общие вызовы, с которыми они сталкиваются в своей работе.

По прошествии первой недели, требование активности в основном чате было снято, и учителям была предоставлена возможность создавать собственные частные текстовые и голосовые чаты. Это позволило им формировать более узкие группы по интересам, где они могли обсуждать более специализированные темы и развивать профессиональные связи на более глубоком уровне. Таким образом, платформа облегчила создание сообщества практикующих педагогов, которые могли сотрудничать и помогать друг другу в рамках своих профессиональных интересов и потребностей [9].

Третий этап внедрения модели посвящался внедрению инструментов менторства и наставничества, что являлось ключевой частью процесса профессионального обучения и развития учителей малокомплектных школ (МКШ). В рамках этого этапа было проведено условное разделение на индивидуальное менторство и групповое наставничество, что позволило организовать передачу опыта более гибко и целенаправленно.

Согласно плану, частные чаты, созданные как группы по интересам в предыдущем этапе, часто трансформировались в наставнические чаты. В этих группах один или два более опытных учителя МКШ действовали в роли наставников, предоставляя поддержку и советы менее опытным коллегам. Это позволило участникам более глубоко исследовать конкретные области интересов, а также развить важные профессиональные навыки через диалог и практическое взаимодействие.

По завершению трехнедельного тестового периода, были проведены интервью как с наставниками, так и с «учениками». Эти интервью направлены на оценку эффективности менторских и наставнических взаимодействий. Основное внимание уделялось выявлению того, как участие в менторских и наставнических чатах влияло на профессиональное развитие учителей, их удовлетворенность процессом, а также на их способность адаптироваться к вызовам и условиям работы в МКШ. Эти интервью помогли собрать ценные отзывы, которые будут использоваться для дальнейшего совершенствования программы дистанционного обучения и поддержки учителей в малокомплектных школах [10].

Результаты и их обсуждение

В рамках 1-го этапа проведенного исследования были получены следующие результаты, касающиеся доступности и эффективности дистанционного обучения, а также его практического применения учителями малокомплектных школ (МКШ).

Доступность дистанционного образования подтвердили 92% участников, указав на

стабильный доступ к интернету как дома, так и на работе. Это подчеркивает успешное внедрение технологий в образовательную сферу. Около 86% учителей прошли программы дистанционного обучения за последние полгода, при этом 62% участвовали в таких программах в момент проведения опроса. Качество доступных образовательных материалов оценили как высокое или очень высокое 65% опрошенных.

Однако, только 43% участников отметили полезность последних курсов для их практики в МКШ, и всего 25% внедрили большинство рекомендаций в свою практику. Среди основных причин недостаточной применимости материалов участники указали технологическую отсталость, сложности в освоении необходимых рекомендаций к реальным условиям обучения в малокомплектных школах.

Среди основных сложностей, с которыми сталкиваются учителя в МКШ, были выделены переработка и трудности с тайм-менеджментом, необходимость адаптировать и разрабатывать уникальные образовательные программы, а также физическая удаленность и связанный с ней психологический стресс. Участники также выразили желание улучшить возможности для общения и обмена опытом с коллегами, которые понимают уникальные вызовы преподавания в МКШ. Снижение физической изоляции и уменьшение необходимости внедрять неподходящие инновации были также указаны как приоритетные направления для улучшения [11].

Таким образом, результаты исследования подчеркивают значительный прогресс в доступности и качестве дистанционного образования для учителей МКШ в Казахстане, но также указывают на ряд проблем, требующих дальнейшего внимания и решения в рамках адаптации образовательных программ и практик.

На втором этапе исследования были проанализированы результаты и ответы участников, что привело к внесению необходимых корректировок в модель дистанционного обучения. Обновленная модель состоит из 80 академических часов в онлайн-формате. Для адаптации модели дистанционного обучения учителей малокомплектных школ (МКШ) к специфическим вызовам сельских школ, были внесены следующие коррективы:

- Предоставление материалов в форматах, доступных для оффлайн-просмотра, таких как загружаемые видео, интерактивные PDF и печатные копии.
- Включение в программу курсов, направленных на конкретные навыки, необходимые для работы в условиях МКШ, например, методики обучения в мультивозрастных классах.
- Организация практических вебинаров и мастер-классов с демонстрацией успешных практик и технологий, которые можно применять в сельских МКШ.
- Обеспечение доступа к постоянной технической поддержке и консультационным услугам для решения возникающих проблем.
- Применение модульной структуры курсов (и кредитной системы зачета), позволяющей учителям выбирать только те модули, которые наиболее актуальны для их текущих потребностей.
- Введение гибкого графика обучения, позволяющего учителям проходить обучение в удобное для них время, учитывая их загруженность и рабочие обязанности.
- Включение в учебные материалы примеров и кейсов, специфических для сельских и малокомплектных школ, чтобы учитель мог легко адаптировать полученные знания к своему рабочему контексту.
- Проведение тренингов по адаптации общеобразовательных программ под специфику сельских МКШ.

- Обеспечение, чтобы все обучающие технологии были совместимы с базовым оборудованием, которым обычно оборудованы сельские школы.
- Обучение учителей эффективным методам работы с ограниченными технологическими ресурсами.

Реализация этой модели дистанционного обучения позволила значительно повысить уровень профессиональной компетентности учителей МКШ и их готовность к использованию дистанционных технологий в образовательном процессе, что способствовало улучшению качества образования в малокомплектных школах. Предложенная модель стала эффективным инструментом для повышения профессиональной компетентности учителей МКШ, позволяя им получить необходимые знания и навыки в области использования ИКТ в образовательном процессе, независимо от места проживания и уровня подготовки.

О результативности модели свидетельствуют следующие показатели:

- 92% учителей высоко оценили апробированную модель.
- Процент реализации рекомендаций на практике вырос с 25% до 67%, что свидетельствует о значительном улучшении применимости полученных знаний.

Опыт показал, что предложенная модель может быть адаптирована к конкретным условиям и потребностям. Для дальнейшего развития и улучшения дистанционного обучения учителей МКШ необходимо разработать единые стандарты, которые будут учитывать специфику работы в малокомплектных школах и организовать методическую поддержку учителей в вопросах дистанционного обучения.

Результаты третьего этапа исследования продемонстрировали высокую эффективность модели peer-to-peer обучения, сочетающей элементы обмена опытом и знаниями с инструментами менторства. Этот подход был оценен всеми участниками как успешный. Среди них 84% (26 из 31) оценили результаты как «высокие» или «очень высокие», и 58% (18 из 31) заявили, что результаты превзошли все их ожидания.

Интересный аспект, касающийся возраста участников, показал предпочтение молодых учителей текстовым чатам, в то время как более старшие коллеги отдавали предпочтение голосовым чатам. В процессе наставничества один и тот же участник мог выступать как в роли «ученика», так и «наставника». Молодые учителя часто делились знаниями по использованию и адаптации информационно-коммуникационных технологий, в то время как опытные педагоги помогали с методиками работы в сложных классах и адаптации учебных программ.

Участники отметили значительную психологическую поддержку, которую предоставляли чаты. Например, участник №9 сказал: «Этот чат служит для меня психологической поддержкой. Это первое, что я открываю, когда прихожу домой после тяжелого дня. Ощущение, что ты не один, что где-то там есть такие же люди, как ты, которые сталкиваются с теми же проблемами... помогает не опускать руки».

Чаты стали не только источником материалов и опыта для самообучения, но и местом для обсуждения сложных случаев, что улучшило педагогическую практику участников. Участник №12 отметил момент, когда ему помогли при решении сложной проблемы благодаря подсказкам из чата: «И через полчаса мне написали несколько вариантов, прочитав один из которых я подумал 'Ну как я не додумался до этого раньше...'»

Важно отметить, что после завершения эксперимента большинство участников (26 из 31) остались в чате и даже пригласили новых участников. На момент написания статьи количество участников на сервере увеличилось до 44, что свидетельствует о создании устойчивого и ценного сообщества для учителей МКШ.

Заключение

В заключение исследования по внедрению и анализу эффективности модели

дистанционного обучения для учителей малокомплектных школ (МКШ) можно сделать несколько важных выводов. Применение модели, основанной на комбинации peer-to-peer обучения и инструментов менторства, показало высокую степень эффективности. Это подтверждается не только количественными показателями удовлетворенности участников и успешности внедрения рекомендаций в практику, но и качественными отзывами о значимости поддержки сообщества и возможности обмена опытом.

Исследование подчеркнуло важность создания адаптивной и вовлекающей образовательной среды, которая способна учитывать специфику и потребности учителей в малокомплектных школах. Через активное участие в специализированных чатах, учителя не только повысили свою профессиональную компетентность, но и нашли реальную поддержку и понимание среди коллег, столкнувшихся с аналогичными вызовами.

Исследование также показало, что успешное внедрение дистанционных технологий требует не только технических решений, но и создания условий для постоянного профессионального общения и наставничества, что становится особенно актуальным в условиях географической и профессиональной изоляции учителей малокомплектных школ.

Конечным результатом стало формирование устойчивого и расширяющегося сообщества учителей, которое продолжает функционировать и развиваться после окончания формального эксперимента. Опыт, полученный в ходе данного исследования, может служить основой для разработки новых стратегий дистанционного обучения и повышения квалификации, которые будут ориентированы на удовлетворение потребностей учителей не только в Казахстане, но и в других странах с аналогичными образовательными контекстами.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (№AP19678668 «Разработка интерактивной программы дистанционного профессионального обучения учителей сельских малокомплектных школ на базе цифровой платформы Discord»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Oleksiuk O., Teriaieva L., Teriaiev V. (2023). Features of the Organization of the Educational Process in the Conditions of Distance Learning. Osvìtologìčnij diskurs. doi: 10.28925/2312-5829.2023.13.– P. 40-58

2 Свыше 4 млрд тенге будет выделено для поднятия уровня образования в сельских школах. [Электронный ресурс] - URL: https://inbusiness.kz/ru/news/svyshe-4-mlrd-tenge-budet-vydeleno-dlya-podnyatiya-urovnya-obrazovaniya-v-selskih-shkolah (дата обращения 16.10.2022 г.).

3 Qingyi Lu. (2023). The Problems and Organization of Learning Using Distance Educational Technologies: Practical Issues. doi: 10.1007/978-981-99-0601-7_45. – P. 585-601

4 Ospanova B., Ospanova R., Aubakirova B., Kuanysheva G., Kabzhanova T., Anatolyevna I., Tabakaev Y. (2022). The organization of distance education during the COVID-19 pandemic. Cypriot Journal of Educational Sciences. P. 999–1008

5 Ezhova Y.M. (2021). Features of the organization of the educational process in the information and educational environment. – P. 96 –100

6 Wahyuningsih E., Baidi B. (2021). Scrutinizing the potential use of the Discord application as a digital platform amidst emergency remote learning. doi: 10.22515/JEMIN.V1I1.3448. P. 9 –18

7 Yanina K., Tkachenko N., Stepkin A., Stepkina A. (2022). Using the Classdojo platform to organize distance learning at school. Tehnologiï elektronnogo navčannâ. doi: 10.31865/2709-840062022270269. P. 61 – 69

8 Tran Gia, Tri Uong, Duy Khoi Nguyen, Huu Nhon Nguyen. (2022). Teachers' Feedback on Using Discord as an Online Learning Platform. International Journal of TESOL & Education. doi: 10.54855/ijte.22246. P. 84 –104.

9 Vladyslav K., Dmitriy B., Pavlo C., Evgeniy K., Andrey S. (2020). The Discord platform as an online learning environment for emergencies. doi: 10.32919/UESIT.2020.02.02. P. 13 –28

10 Barnad B. (2021). Discord to Support Synchronous Communication in Distance Learning. doi: 10.2991/ASSEHR.K.210615.007. – P. 34 – 38

11 Bradley R. (2022). Governance on, with, behind, and beyond the Discord platform: a study of platform practices in an informal learning context. Learning, Media and Technology. doi: 10.1080/17439884.2022.2052312. P. 81 – 94

ЦИФРЛЫҚ ОҚЫТУ ПЛАТФОРМАЛАРЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН АУЫЛДЫҚ ШАҒЫН ЖИНАҚТЫ МЕКТЕПТЕР (ШЖМ) МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН АРТТЫРУ

Аннотация.

Бұл зерттеуде Қазақстандағы шағын жинақты мектептердің (ШЖМ) мұғалімдері үшін арнайы әзірленген қашықтықтан оқыту моделінің әзірленуі мен енгізілуінің нәтижелері ұсынылған. Зерттеудің өзектілігі осы мектептердің мұғалімдері кездесетін ерекше мәселелермен, соның ішінде физикалық оқшауланумен, техникалық ресурстардың жетіспеушілігімен және шектеулі оқу материалдарымен бірге аралас жастағы сыныптарда сабақ беру қажеттілігімен анықталды. Мақаланың мақсаты ауылдық шағын жинақты мектептер (ШЖМ) мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін қарастыру және оларды цифрлық оқыту платформаларының көмегімен арттыру болып табылады. Қолда бар біліктілікті арттыру бағдарламалары мен қашықтықтан оқыту курстары осы мәселелерді шешу үшін жеткіліксіз деп танылды, бұл жаңа модельді Discord платформасын пайдалану арқылы жасау қажеттілігін туғызды. Зерттеуде 31 ШЖМ мұғалімімен сұраныс жүргізу мен сұхбат жүргізуді қамтитын сапалық және сандық әдістер қолданылды, олардың нақты қажеттіліктері мен мәселелерін анықтау үшін. әзірленген модель бейне сабақтарды, практикалық тапсырмаларды және ауылдық мектептердегі сабақ беру жағдайларына бейімделген менторлық компонентті қамтыды. Discord кросс-платформалық функционалдылығы, қарапайымдылығы және синхронды әрі асинхронды коммуникацияны қолдауға қабілеттілігі үшін таңдалды. Нәтижелер 92 % қатысушылар платформаны қолжетімді деп тапқанын, ал 67 % жаңа дағдыларын тәжірибеде сәтті қолданғанын көрсетті. Модельдің табысындағы кілт рөлді өзара оқу және менторлық атқарды, бұл мұғалімдердің кәсіби дамуына және эмоционалды қолдауына ықпал етті. Зерттеуде заманауи цифрлық платформалардың ауылдық білімге интеграциялануы мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін айтарлықтай арттыруы мүмкін екендігі қорытындыланады және аралас жастағы ауылдық мектептерде қашықтықтан оқытуға стандартты ұсынымдарды әрі қарай дамыту ұсынылады.

Негізгі сөздер: шағын жинақты мектеп (ШЖМ), қашықтықтан оқыту, интернет-платформа, Discord, онлайн-оқыту.

IMPROVING THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF TEACHERS IN SMALL RURAL SCHOOLS (SRS) THROUGH DIGITAL LEARNING PLATFORMS

Abstract.

This study explores the development and implementation of a distance learning model specifically tailored for teachers in multi-grade rural schools (MGS) in Kazakhstan. The research was driven by the unique challenges that teachers in these schools face, including physical isolation, lack of technological resources, and the need to teach mixed-age classes with limited educational materials. The purpose of the article is to examine the professional competence of teachers of rural small schools and to enhance them through digital learning platforms. Existing professional development programs and distance learning courses were found inadequate for addressing these issues, prompting the creation of a new model using the Discord platform. The study used both qualitative and quantitative methods, including surveys and interviews with 31 MKS teachers, to identify their specific needs and challenges. The developed model incorporated video lessons, practical assignments, and a mentorship component, all adapted for the realities of teaching in rural schools. Discord was selected for its cross-platform functionality, ease of use, and ability to facilitate both synchronous and asynchronous communication. Results showed that 92% of participants found the platform accessible, with 67% successfully applying new skills in practice. Peer-to-peer learning and mentorship were key to the model's success, fostering both professional development and emotional support among teachers. The study concludes that integrating modern digital platforms into rural education can significantly improve teachers' professional competence and suggests further development of standard guidelines for distance learning in multi-grade rural schools.

Keywords: multi-grade school (MGD), distance learning, internet platform, Discord, online learning.

REFERENCES

1 Oleksiuk O., Teriaieva L., Teriaiev V. (2023). Features of the Organization of the Educational Process in the Conditions of Distance Learning. Osvìtologìčnij diskurs. doi: 10.28925/2312-5829.2023.13.– P. 40-58 [in English]

2 Svyshe 4 mlrd tenge budet vydeleno dlya podnyatiya urovnya obrazovaniya v sel'skikh shkolakh [*Over 4 billion tenge will be allocated to raise the level of education in rural schools*]. Available at: — URL: https://inbusiness.kz/ru/news/svyshe-4-mlrd-tenge-budet-vydeleno-dlya-podnyatiya-urovnya-obrazovaniya-v-selskih-shkolah [in Russian] (accessed: 16.10.2022)

3 Qingyi Lu. (2023). The Problems and Organization of Learning Using Distance Educational Technologies: Practical Issues. doi: 10.1007/978-981-99-0601-7_45. – P. 585-601[in English]

4 Ospanova B., Ospanova R., Aubakirova B., Kuanysheva G., Kabzhanova T., Anatolyevna I., Tabakaev Y. (2022). The organization of distance education in during the Covid-19 pandemic. Cypriot Journal of Educational Sciences. P. 999–1008 [in English]

5 Ezhova Y.M. (2021). Features of the organization of the educational process in the information and educational environment. – P. 96 –100 [in English]

6 Wahyuningsih E., Baidi B. (2021). Scrutinizing the potential use of Discord application as a digital platform amidst emergency remote learning. doi: 10.22515/JEMIN.V1I1.3448. P. 9 –18 [in English]

7 Yanina K., Tkachenko N., Stepkin A., Stepkina A. (2022). Using the Classdojo platform to organize distance learning at school. Tehnologìï elektronnogo navčannâ. doi: 10.31865/2709-840062022270269. P. 61 – 69 [in English]

8 Tran Gia, Tri Uong, Duy Khoi Nguyen, Huu Nhon Nguyen. (2022). Teachers' Feedback on Using Discord as an Online Learning Platform. International Journal of TESOL & Education. doi: 10.54855/ijte.22246. P. 84 –104 [in English]

9 Vladyslav K., Dmitriy B., Pavlo C., Evgeniy K., Andrey S. (2020). Discord platform as an online learning environment for emergencies. doi: 10.32919/UESIT.2020.02.02. P. 13 –28 [in English]

10 Barnad B. (2021). Discord to Support Synchronous Communication in Distance Learning. doi: 10.2991/ASSEHR.K.210615.007. – P. 34 – 38 [in English]

11 Bradley R. (2022). Governance on, with, behind, and beyond the Discord platform: a study of platform practices in an informal learning context. Learning, Media and Technology. doi: 10.1080/17439884.2022.2052312. P. 81 – 94 [in English]

Information about authors:

Askhat Chukurov - master, Department of «Psychology and pedagogy», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.chukurov@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6570-3792

Bakytgul Abykanova – candidate of pedagogical sciences, professor, Department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Zhadyra Salykbayeva – **corresponding author,** master, senior lecturer, Department of «Physics and technical disciplines», Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: jsk_88@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2515-5853

Rysty Kerimbayeva - candidate of pedagogical sciences, associate professor, Department of «Social psychology» Taraz Regional University named after M.Kh. Dulati. Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: risti1971@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0430-1831

Информация об авторах:

Асхат Чукуров - магистр кафедры «Психологии и педагогики», Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: a.chukurov@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6570-3792

Бакытгуль Абыканова – кандидат педагогических наук, профессор кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Жадыра Салыкбаева – **основной автор**, магистр, старший преподаватель кафедры «Физика и технические дисциплины» Атырауского университета имени Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: jsk_88@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2515-5853

Рысты Керимбаева - кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Социальной психологии», Таразский региональный университет имени М.Х.Дулати, г. Тараз, Республика Казахстан

E-mail: risti1971@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0430-1831

Авторлар туралы ақпарат:

Асхат Чукуров - магистр, «Психология және педагогика» кафедрасы, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a.chukurov@asu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6570-3792

Бакытгуль Абыканова – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bakitgul@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0095-3533

Жадыра Салыкбаева – **негізгі автор,** магистр, аға оқытушы, «Физика және техникалық пәндер» кафедрасы, Х.Досмұхамедова атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jsk_88@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2515-5853

Рысты Керимбаева - педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент «Әлеуметтік психология» кафедрасының доценті М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: risti1971@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0430-1831

IRSTI 16.31.51 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.19**
UDC 811.111.373.3

S.S. Kulmagambetova[1*], N. Akimkhankyzy [2], G.K. Shambilova[1]

[1] Kh. Dosmukhamedov Atyrau University
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan
[2] High Tech Academy
Almaty, 050007, Republic of Kazakhstan
*e-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

STUDYING THE FEATURES OF USING GAME TECHNOLOGY IN TEACHING ENGLISH FOR JUNIOR SCHOOL STUDENTS

Abstract

Today, the early English language learning question for junior school students is becoming increasingly important. For many decades, methodologists and linguists have given considerable attention to this question, as children at the junior age are generally ready to learn English easily and with interest at the elementary level. The purpose of the article is to study the features of the pedagogical approach in teaching English to elementary school students. The use of various game technologies in the teaching process is considered the optimal approach for junior students, aligning with their holistic perception of the world and creating the necessary conditions for junior pupils' cognitive, intellectual, and creative abilities. Traditional lessons cannot fail to arouse the junior school students' interest, but on the contrary, they often tire them out. To stimulate students' interest in English lessons, it is necessary to introduce novelty into the lesson's course. In this way, we form the inquisitive, creative, thinking, and searching abilities of junior students. At primary school, it is desirable to use game technology for this purpose. The results of the study provide a detailed examination of the features of incorporating game technology into the teaching process for junior school students. The practical presentation of the material through the chosen game enables students to understand the content better and apply their knowledge outside of the learning environment.

Keywords: primary classes, development, pedagogical factors, skills, didactic games, game technology, English language.

Introduction

The Law of the Republic of Kazakhstan "On Education" in its article 16 states that: "general education curricula of primary education are aimed at forming the child's personality, development of individual capabilities, practical motivation and skills in learning activities: strong skills in reading, writing, counting, language communication experience, creative self-realization, culture of behavior for further mastering of educational programs of basic school" [1]. The Concept of Foreign Language Education sets objectives in line with global trends in the development of education, such as: "ensuring the development of child's personality, speech ability, attention, thinking, memory and imagination" [2]. Nowadays, there are numerous methods in the teaching of English, which contribute to the development of the necessary competencies for junior learners; after all, knowledge of English is now a requirement of the time. Today, the attitude towards education is changing dramatically, as new forms, methods, and technologies emerge in the new direction of teaching, contributing to a complete renewal of the Concept of Education. However, since the leading activity of junior school students is play, teaching English through play is an effective method that justifies itself in practice. The process of play in early English teaching is aimed at generating positive emotions, as games do not pose difficulties for junior school students. The initial state is critical because the teaching method at this stage depends on the success of the subject. One cannot but agree with the English methodologist G. Palmer, who attached great importance to the beginning of language teaching. He wrote, "Take care of the first two stages and the rest will take care of itself" [3].

The benefits of early English language instruction have been repeatedly proven. The purpose of early English teaching is to enhance the communicative development of junior learners and increase their interest in another language. This article describes how effective

teaching English in the primary classes can be with the help of game technology. English is now being taught in many schools from an early age, which directly contributes to the development of junior learners' readiness for interethnic and intercultural unification.

This article aims to study the features of game technology in teaching English to junior learners.

The hypothesis of the study: The optimal combination of gaming and traditional methods of teaching English allows you to achieve the best results in the assimilation of the material by junior learners. The use of various forms of play (for example, online games, card games, role-playing games) leads to a more effective assimilation of vocabulary, grammar, and speaking skills in junior pupils. Gaming technologies in English language teaching reduce language anxiety in junior pupils and create a more comfortable learning environment.

This hypothesis is based on the assumptions that games can:

• Increase motivation:

Games are often more interesting and exciting for children than traditional textbooks and lessons, which can stimulate their interest in learning a language.

• Improve results:

Games can help junior school students memorize new words and grammatical rules more naturally and playfully, which can contribute to a deeper understanding and memorization of the material.

• Develop communication skills:

Games often require junior learners to interact with each other in English, which can contribute to the development of their speaking and listening skills.

• Reduce language anxiety:

Games can create a more relaxed learning environment, which can help junior learners feel more confident and less anxious when using English.

• Optimize the combination of methods:

Using games in combination with traditional methods can help balance learning, providing both interesting and engaging activities, as well as a deeper understanding of the material.

Materials and methods of research

Methodological research in English teaching for junior pupils is based on general statements of pedagogical and educational theory that characterize the process of purposefully forming school students' personalities. In the process of English teaching, for example, personal qualities and values of school students are formed, such as civic being, consciousness, activity, sense of their place in a multicultural world, the ability to self-development and self-education by universal moral norms, a personality capable of independent, creative, and responsible activity is formed.

The primary activities of a junior school teacher include demonstration, explanation, and practice of language skills for junior classes. At the same time, the main activities of school students, especially in elementary courses, are: perception, imitation, processing of lexical units, reproduction, and the ability to perform tasks according to an algorithm. Along with pedagogical competences, acquiring psychological skills and integrating the two sciences, the structure of the English lesson does not differ from the traditional lesson structure. However, each stage of the lesson allows for the formulation of tasks that can be mastered by the school students, based on the individual and cognitive characteristics of each student.

The process of English teaching at junior learners can be characterized as complex and multifaceted, making it impossible to form a comprehensive understanding of its peculiarities based on a single science. The theoretical basis of English teaching encompasses data from various sciences, including English teaching methods, applied linguistics, pedagogy, didactics, psychology, and psycholinguistics. Consequently, the joint integration of various sciences in

English teaching at junior classes can provide practical approaches and optimal ways to shape the language skills of students.

The object of the study is the teaching activities of junior pupils in English lessons. When considering the research on the topic of using game technologies for teaching English in primary classes, we consulted numerous scientific works. Among them are scientific works, articles, and research papers by national and international scientists dedicated to this topic. During the study of this topic, we employed both theoretical and empirical methods of scientific research. Using techniques of generalization and the empirical research method, we compared scientific works with methods of analysis, synthesis, and comparison of theoretical approaches.

The learning process of junior learners is continually renewed and enriched each year, and methods and approaches for arousing student interest have been developed. The teaching process is continually updated and enriched, with methods and strategies designed to stimulate learners' interest.

According to modern methodology, play technology should meet the following requirements:

1. To create an environment in which the junior pupils feel comfortable.
2. Paying attention to the emotional state of junior pupils;
3. Provision of game forms depending on the physiological and psychological peculiarities of junior pupils;
4. To lay the foundations for the development of elementary communicative competence;
5. Capability and readiness to communicate in English, elementary communication skills in four speech activities (speaking, listening, reading, writing), taking into account the speech abilities and needs of junior pupils.

The methodology of teaching English in schools is generally consistent and is based on the curriculum approved by the Ministry of Education. Almost all teachers most often use a communicative approach when teaching primary school students. However, to make the lessons more effective, some instructors use additional approaches that make the lessons much more interesting and exciting [4].

For the development of communication skills, the teacher needs to create a scenario that teaches the target language in a bright, active, and engaging manner. Many English teachers are learning and trying new and innovative methods in the classroom [5].

English lessons for younger students are often organized around common themes, and the school students' activities in the lesson must necessarily be varied. Frequently changing the types of work in the teaching process incorporates dynamic breaks and games with movement elements. Try to plan the plot of the classes using research on pedagogical approaches in a way that creates a genuine communicative atmosphere in English lessons, one of solidarity and goodwill.

The development of the ability to structure speech logically and systematically in the first English lessons is the developmental aim of each lesson. For this purpose, in English language lessons, use illustrations to accompany stories or poems, and work on a series of drawings that reflect the plot development of certain content. It is necessary to specifically teach how to remember language and speech material, as well as how to modify and refine the way it is disseminated and repeated over time.

Results and its discussions

Nowadays, special attention is paid to the development of junior school students' creativity and interest in the subject. To achieve this, various competitions, contests, and Olympiads are held. This shows that the principle of junior learners' motor activity in the learning process remains one of the main ones among didactic activities. This concept refers to a quality of activity characterized by a high level of motivation, a conscious need to master knowledge and skills, performance, and compliance with social norms.

Such activities are the result of organizing the pedagogical environment through targeted pedagogical influences and the application of pedagogical technologies.

The study was conducted in one of the secondary schools (#196) in Almaty, among junior school students. In Grade 4, there are 11 junior school students, comprising six boys and five girls. The theme: My body. Pedagogical approaches: developmental, focusing on developing visual thinking, aural and visual perception abilities, and group work skills. Educational approaches using game technology aim to develop initiative, curiosity, and interest in the subject. The following methods were chosen to conduct the lesson:

a) Methods of organization and implementation of learning and cognitive activity of school students, namely:

- Methods of verbal transmission of information and auditory perception of information;
- Methods of visual transmission of information and visual perception of information;
- Methods of communicating information through practical activities.

b) Methods of stimulating and motivating school students:

- emotional (encouragement);
- cognitive (creating a problem situation and stimulating the search for solutions)
- social (creating a situation of mutual assistance);

c) control methods:

- Verbal (individual and frontal)

The result of the game shows:

- a positive emotional atmosphere in the learning process;
- physical training break, and dynamic pause (relaxation of general motor skills);
- replacement of activities (a variety of tasks: reading, listening, speaking, thinking, reasoning, writing, etc., aimed at maintaining interest and relieving increased fatigue);
- an optimal pace of the learning process.

The analysis of using games in teaching English to junior learners has shown that this approach can be practical for language learning, as games can help students memorize new material more effectively and increase their motivation to learn the language. The use of games in the classroom can also foster a sense of friendly competition among students, which can further motivate them to learn and perform better. One of the main advantages of games is the ability to create interactive tasks and exercises that can be tailored to the level of knowledge of each student. This allows the teacher to approach each student individually and to create the best possible conditions for them to learn the language. Additionally, games can help school students develop essential skills such as communication and cooperation. In games that require teamwork, they learn to work together and find common ground. However, it is crucial to keep in mind that the use of games should not replace traditional teaching methods. Games should be included in the learning process as an additional tool for language learning. Moreover, for games to be effective, it is necessary to choose the right games and to adapt them to the level of knowledge of each student.

The analysis of using games in English lessons has shown that this approach can be practical for language learning. Games can help junior pupils memorize new material better and increase their motivation to learn the language. The use of games in the classroom can also foster a sense of friendly competition among students, which can further motivate them to learn and perform better. The effectiveness of the pedagogical approach in English teaching for junior students has been a relevant topic of interest for many years. This approach recognizes that language learning is not just about memorizing vocabulary and grammar rules, but it is also about understanding the critical thinking, cognitive, and emotional development of learners. By taking into account the individual differences and needs of the students, the pedagogical approach provides a more effective and personalized approach to language learning.

For junior learners, language learning can be a challenge. However, the use of games can make learning much easier, more interesting, and exciting. Games can help them remember new words and phrases better and use them correctly in context.

Additionally, games can help school students develop other essential skills, such as attention span and logical thinking. Games that require problem-solving and puzzles can help students learn to analyze information and make decisions. However, not all games are suitable for language learning. Teachers should carefully select games that have clear educational objectives and are ideal for their students' language objectives and level of proficiency. They should also ensure that the games are age-appropriate and provide sufficient challenge without being too complicated or frustrating.

The chosen approach of organizing the junior pupils' activities was practical. The teacher managed to maintain a good balance between individual and group work, which allowed each student to develop their language skills at their own pace, while also allowing them to work collaboratively with their peers. Moreover, the teacher adhered to the norms of pedagogical ethics and tact, which helped foster a positive and respectful relationship with the students.

Applying a pedagogical approach to teaching English in the educational process at junior classes, applying modern educational technologies to realize cognitive and creative student activity. New technologies make it possible to improve the quality of education, use learning time more effectively, and reduce the proportion of time spent on non-academic activities, thereby allowing students to develop new knowledge, skills, abilities, cognitive capacities, curiosity, erudition, creative thinking, and other personally essential qualities. Orient modern educational technologies towards individualization, distance, and variability of the educational process and individual mobility of school students, based on the age and level of knowledge of the learners.

The application of game technology, according to the pedagogical approach, is built as a holistic formation covering a specific part of the educational process in English language lessons and unified by a common content, plot, and character. At the same time, the plot of the game helps school students develop in tandem with the evolving content of knowledge, intensifying the learning and educational process, and assimilating several educational elements. It is the task of the English language teacher to construct play approaches from individual games and elements. The primary task of game technology is to make the teaching process more engaging, to create a cheerful working atmosphere for junior learners, and to facilitate overcoming difficulties in learning educational material. Games organized on different levels are a great help in solving these problems. The use of games in the study of English yields positive results, increases junior learners’ interest in the lessons, and focuses their attention on the fact that the primary goal is to master speech skills in a natural setting, allowing them to communicate effectively during the game.

The junior pupils are expected to be enthusiastic about learning the English language. The lesson, although not a traditional one, is filled with various exciting games and seems so interesting that it catches everyone’s attention. They have no idea what the upcoming lesson will be or how it will go, but from the moment they find out that there will be a game-based lesson, everyone is confident that they will achieve excellent results in the lesson and looks forward to the first lesson. The teacher must take on a significant responsibility for the first lesson they will deliver to junior pupils and work on a well-rounded plan to meet the expectations of the junior school students. In doing so, English teachers are perfectly helped by a game approach.

As an English teacher, one of my priority areas is to have a great responsibility for the knowledge of junior learners, their formation and development as individuals, creating the necessary conditions for human life, revealing their knowledge, and fostering their creative activity. Attentive to students’ behavior, to the subject matter, and attitude towards the teacher, watching the peculiarity of each of them and being attentive to everything that is going on in the classroom, during the teaching process. Begin a lesson not only with the presentation of the topic

and plan, but also with the organization of the learning activity for students during the lesson, discussion of the individual steps, formulation of the lesson's aim and objectives, and ways to achieve them. The primary goal is to immerse them in the atmosphere of English speech, fostering a deep connection and productive communication with junior learners.

One of the main results of the study is that successful English language teaching depends on a combination of different pedagogical approaches. In particular, an important factor is an individual approach to each student, taking into account their age, level of knowledge, interests, and needs. Additionally, a key finding of the study is that incorporating games and interactive teaching methods can significantly enhance the outcomes of English language learning, particularly for junior learners. Additionally, the use of computer technology and multimedia contributes to more effective learning. One of the most important findings of the study is that successful English language learning cannot be achieved solely by using traditional teaching methods, such as learning by heart word and grammar rules. Instead, it is necessary to actively apply innovative pedagogical approaches that take into account the individual needs and characteristics of each learner, making it possible to achieve better results, increase students' motivation and interest, and make the learning process more effective and engaging.

At present all educational institutions need to organize professional competences to ensure the development of individual abilities and create attitude towards their life of each junior learners brought up in an academic institution, the implementation of various innovative curricula, the implementation of the principle of moral attitude towards junior school students, etc. in other words, the school is interested in knowing the peculiarities of each junior learner’s mental development. The game, as a phenomenal human phenomenon, is considered most thoroughly in fields of knowledge such as psychology and philosophy. Pedagogy and teaching methods involve preschool students (N. A. Korotkova, N. Y. Mikhailenko, A. I. Sorokina, N. R. Eiges, etc.) and junior school students (F. Klecher, A. S. Ibragimova, N. M. Konysheva, and M. T. Salikov). It follows that teachers consider play as an essential method of teaching pre-school and junior learners. Outstanding scientists conducted several special studies on the game activity of preschool children (P. P. Blonsky, L. S. Vygotsky, S. L. Rubinstein, D. B. El'konin, etc.). Characteristics of play activity in a junior school have been thoroughly studied by scientists such as S.V. Arutyunyan, O.S. Gasman, V.M. Grigoriev, F.I. Fradkina, and G.P. Shchedrovitsky [6].

Game technology focuses on engaging junior pupils in learning and educational activities, utilizing various modes of communication, and encouraging collaboration through pair and group work.

The pedagogical approach used in teaching English to junior pupils refers to methods and strategies of English language acquisition that enable the laying of foundations for communicative competence, sufficient for developing learning with the use of play technology. It takes a considerable amount of time to lay the foundations of communicative competence, as junior learners must be introduced to the language they are learning as a means of communication from their very first steps.

The vast majority of junior learners are guided by specific attributes of objects and phenomena in the learning process. Therefore, when teaching English from primary school onwards, the teacher does not rely on the ready-made conceptual, vocabulary-logical, theoretical thinking of the primary classes. The consciousness of a junior school student is not yet fully formed. It’s at this age that junior school students naturally develop an interest in and a need to learn new things. They become more flexible and quicker than the later stages of language acquisition. With age, these abilities gradually diminish, including their sensitivity to hearing sounds and their ability to imitate them, as well as their short-term memory weakening. Sight and, most importantly, hearing also decline. For this, junior learners become more flexible, allowing them to easily acquire another language.

Pedagogical factors are also crucial in explaining the importance of early English teaching. Teachers support the claim that learning English helps junior pupils to adapt more easily in a developed world where integration processes in all spheres of human life are intensively changing. The task of the primary classes is particularly special here, as it involves shaping the personality of the junior learner and defining and developing their abilities. The idea of early English teaching is not a modern phenomenon: national and foreign methods have a rich heritage in this field. Early teaching of English is carried out in schools with an in-depth study of the Language.

One of the pedagogical approaches used in teaching English in primary classes is that the game can be seen as a situational and variation exercise. The game creates an opportunity to repeat a speech pattern in situations as close as possible to real speech communication, with its characteristic features: emotionality, immediacy, purposefulness, and speech effect [7].

Play is an integral part of a primary class teacher's work with its own rules, goals, and tasks. When teaching English, lessons cannot take place without play. Various didactic games activate human thinking, encourage creative thinking about problem-solving solutions, and help find faster and more accurate ways to solve them. This requires emotional and mental strength. During play, a person’s abilities are revealed to their fullest extent, and sometimes unexpected skills emerge.

A communicative orientation in the use of games by junior learners in English lessons has become one of the principles of the teaching and educational process. We consider games as an academic and educational technology aimed at developing the communicative abilities of junior learners through play. In our opinion, any game is based on the method of physical actions by K.S. Stanislavsky [8]. It is a deliberate transformation of vocabulary material into a system of direct, sensual images capable of evoking emotional reactions and activating mechanisms.

The aim of the didactic game is for junior learners to solve mental problems, entertainingly presented to them, overcoming definite difficulties and finding solutions independently. The junior learner perceives the mental task as a practical, playful activity; play enhances the junior learner’s cognitive activity.

In the didactic game, the junior learner’s sensory development is closely linked to the development of his logical thinking and the capability to express his thoughts in speech. To solve the game task, it is necessary to compare features of objects, identify similarities and differences, generalize, and draw conclusions. Thus, junior pupils develop the ability to reason, draw conclusions, and use their knowledge, skills, and abilities in different situations. This is only possible if junior pupils have specific knowledge about the objects and phenomena that comprise the game's content.

The role of play in shaping the speech skills and knowledge of junior school students is declining:

- Play is the main form of activity in junior school age.
- Play is the leading form of activity at a young age.

The game approach plays a special role in increasing cognitive interest, simplifying the complex teaching process, and creating conditions for the development of the creative personality of junior school students [9].

The functions of play activities include:

1. Educational (development of memory, attention, perception of information, general academic skills, development of English, fostering attention to the partner in the game, such qualities as moral attitude, development of a sense of mutual assistance, and mutual support);

2. Communicative (creating an atmosphere of communication in English, team building of junior school students, establishment of new emotional and communicative relations based on interaction in English);

3. Psychological (preparation of the physiological state of the person for a more effective activity, as well as the formation of skills, restructuring of the psyche to master a large amount of information);

4. Developing (harmonious development of individual qualities to activate the reserve potential of the individual);

5. From the understanding of the essence of didactic games, the following requirements are imposed on them:

- Each didactic game should provide exercises functional for junior school students' mental development and education.
- A didactic game must have an enjoyable task requiring mental effort, overcoming some difficulties that are difficult to solve.

Currently, methodologists have developed numerous role-playing games and options for their implementation, aimed at increasing motivation for teaching English and enhancing the process of teaching English speaking skills. If we consider the theory of methodologist M.F. Stronin, in his book "Developing Games in English Lessons", he divides the games into the following categories:

1. Verbal games;
2. Grammar games;
3. Phonetic games;
4. Spelling games;
5. Creative games [10].

The role of the game in the lesson and the time allocated to it depend on several factors. An important factor may be the preparation of junior learners, the material being studied, the specific aims and conditions of the lesson, and so on. For example, if a game approach is used as an exercise during the initial material consolidation, 15-20 minutes of the lesson may be allocated for it. Later, the same game may be played for 3-5 minutes, serving as a form of repetition of past material as well as a break in the lesson.

The game should inspire a desire to learn, increase junior pupils' interest, and motivate them to strive for better performance on the task. Requirements for games used in the teaching of English in the primary classes:

- The whole team should adopt the game.

The game should take place in a friendly, creative atmosphere.

- A teacher should trust the game and its effectiveness.
- There should be some preparatory work (as not all junior school students have the skills to communicate not only in English, but also in Kazakh, in the classroom).
- The game should be visual.
- The game should be appropriate to the age of the learners and the topic they are studying.
- All the pupils should participate in the game.
- The teacher should check that everyone has understood the game.
- Tactfulness should be exercised when discussing the game, assessing pupils' participation (negative assessment of the activity leads to a decrease in activity).

The application of the game as a method of teaching English greatly simplifies the learning process, making it more accessible and closer to junior learners.

Psychologists argue that the effective use of methods such as work, social organizational activities, and play forms facilitates the acquisition of theoretical knowledge through teaching activities.

When selecting the content of educational materials, including games, we choose it based on the purpose of teaching at each age stage. It is the development of language abilities, formation of a positive attitude towards language, communication skills: speaking, listening, reading, writing (the priority of speaking and listening) [11]. As follows, the set of games for

practicing and consolidating pronunciation, vocabulary, and grammar skills allows learning English with pleasure.

The game method can and should be implemented in the English teaching process for junior pupils. For example, when teaching counting, you can use different “counters”, not only to learn them by heart but also to allocate roles in the next moving game to be used as a physical education lesson, which is essential to suppress the fatigue of junior pupils.

When working with preschool students and junior school students, toys can be used both to introduce new lexical material and consolidate it, as well as to introduce and teach some grammatical constructions. In games of this type, we are dealing with one or two speech samples that are repeated several times. Therefore, from the point of view of organizing verbal material, such a game is nothing but a verbal exercise, transforming the usual verbal training into a game. We avoid boredom and distraction, which do not occur with the usual memorization, and increase emotional comfort and interest in teaching English.

The following rules should be adhered to when playing with junior school students:

1. Simplicity of interpretation. The rules of the game should be simple. It is better to explain the laws of the game in the junior school students’ mother tongue, and devote the rest of the time to the game itself.

2. Materials for the game, including visuals, should be neither expensive nor complicated.

3. Versatility, consistency. Depending on the number of junior school students, age, and level of knowledge, it is better to choose easily customizable games

The methods of teaching English in elementary schools encompass various approaches and techniques used to facilitate language learning among young students. These methods aim to actively involve students, develop their language skills, and foster a positive learning environment. Various approaches, such as communicative language learning, task-based learning, immersive language learning, and game-based learning, can be used to make the English learning process enjoyable, interactive, and effective for younger students in elementary school. In the modern world, English is an integral part of education and communication. Teaching English in elementary school is becoming increasingly important for students, as it helps them develop communication skills, expand their knowledge, and prepare for future successful language achievements. The methodology of teaching English in primary schools is based on several key approaches and strategies that help students effectively learn a new language and actively apply it in everyday life [12].

Speaking about the positive influence of the game on the development of the junior pupil’s personality, its role in English lessons, and the superiority of the game method over other approaches to teaching, we should not forget that the game is a means of achieving high results. For this purpose the content of educational information and its compliance with the goals and objectives of teaching, interests and needs of junior school students, relevance, quality, the moment of introduction into the educational process, individual and age features of the learning group and its members influencing the perception of the proposed game form of learning, the skill of the teacher, his competence, competence should be considered such factors as knowledge of his junior school students and the ability to manage the educational process.

One should emphasize specific features of the teacher’s role in such training. Authoritarian interaction is detrimental to productive learning. Consequently, the teacher should learn to take on the partner position in interactions with junior students [13].

Conclusions

The use of game technology provides three aspects in language learning. Firstly, it builds a learning community through collaborative work. Working with a group makes junior pupils more open to friends’ opinions. Sharing ideas allows them to train their critical thinking through agreement and disagreement before selecting the most appropriate answer. Sometimes it has both positive and negative effects. If the group has a high spirit to play the game, the result will, of course, be optimal. In contrast, if the group cannot work together, probably the members will not

play the game seriously. Second, a competitive atmosphere in the game is believed to boost motivation, in which each team tries hard to do its best for the group. In this case, the role of students will be more interactive, and the teacher needs to give control over their performance. Therefore, by providing a lucky point that will affect the junior school students' scores, it is expected that no student will feel unmotivated or dependent on their leader. Although they cannot achieve the highest score at the final point, they are still able to learn whether what they have done is correct or not from the teacher's feedback. Third, creating activities in the form of classroom games provides a fearless environment for the language learners.

Today, teachers can not complain about junior school students' lack of initial interest in learning English. And this is the main task of the teacher to ensure a sustainable and long-term interest. Considering the psychological development of perception, attention, memory, imagination, and thinking in junior pupils, a significant role in the teaching process is to incorporate game-based forms of work. Any English teacher can make a lesson's course interesting by incorporating game technology, a recognized pedagogical approach, as it provides pupils with a powerful incentive to master the language and leads to personal development.

Thus, the use of game technology in English lessons is an essential aspect of shaping junior school students' subject abilities, in particular, communicative skills. Currently, a wide range of games is presented in the methodological literature. However, the scientific literature also contains numerous descriptions of how improper or methodologically illiterate work using game technology has contributed to the formation of false play. Therefore, when using game technology in the classroom, teachers should consider the age and mental characteristics of junior school students.

The pedagogical approach in English teaching at junior learners is a dynamic and comprehensive methodology that promotes the holistic development of students. By incorporating digital tools, promoting cultural diversity, and emphasizing the importance of motivation, engagement, feedback, and assessment, this approach helps to prepare students for success in a globalized and technologically advanced world. Additionally, the pedagogical approach is adaptable to various learning contexts, making it a versatile methodology for educators worldwide.

In the process of applying play methods in teaching English to junior learners, it is essential to relate the play form to real-life experiences and practical applications. The game should be based on an exploratory, cognitive activity, giving a problematic and emotional character to the topic of the lesson, allowing junior school students to feel the joy of independent discovery. Game technology should be based on rational methods of teaching and educational work, which are indispensable prerequisites for success, and form students' self-education skills.

No matter how briskly and cheerfully the teacher conducts a given topic in class, there are times when the junior school students' attention shifts to something else. Quick, spontaneous play forms increase attention, enliven, and improve comprehension. The playform method allows the teacher to absorb the subject more deeply into the junior learner's memory and correct mistakes on the fly quickly. A game makes lessons interesting for junior school students who are tired of the complexity and difficulty of the learning process, and it increases the junior learners' motivation to learn.

The task of the educator is to find the best possible pedagogical situations in which the junior pupil's aspiration for active learning can be fulfilled. An educator should continually improve the teaching process to enable junior school students to learn effectively and efficiently. It is therefore essential to incorporate elements of play into the classroom.

The value of any game as an educational tool is based on the teacher's ability to influence each of the junior learners collectively. Didactic games organize the lives of the junior pupils participating in the game; they shape not only game communication, but also honest communication. Frequent use of play technology in the classroom reinforces helpful habits in

different situations and junior school students' norms of behavior outside of play. Thus, play form, created under the proper guidance of junior school students, also has an impact on the quality of the school's education.

At the primary educational level, the methods used in English language teaching include group work, audio-lingual methods, the communicative method, the direct method, and the silent way method. Additionally, incorporating songs, tongue twisters, and riddles can make English language classes more engaging for students. Foreign language teachers working in state primary schools often lack adequate skills and knowledge regarding the above-listed teaching methods, and they should receive more in-service training in these areas [14].

Thus, utilizing game technology in teaching English to junior school students is one effective approach for teaching English. It is safe to say that by using this approach, junior learners achieve good results; their interest in improving their English language skills is concentrated and intensified. The game also introduces an element of competition during teaching, allowing junior school students to master speech skills in a natural, communicative situation through game learning, and to focus on the lesson.

The requirements for possessing English, as well as the need to increase its practical and educational significance for the younger generation of the country, will necessitate the use of effective methods and approaches in the teaching process.

REFERENCES

1 The Law of the Republic of Kazakhstan dated 29 December 2014. No. 269-V. On Education. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z070000319 (accessed: 30.12.2024)

2 Concept of Development of Foreign Language Education of the Republic of Kazakhstan. – 2010.

3 Palmer, H. The scientist studies and teaches languages. Oxford University Press, London. - 1922.

4 Educational and methodological complex "Theory and technique of teaching a foreign language in primary schools". Semey. - 2019.

5 Egamnazarova, F.A. Role-playing games as a method of teaching foreign languages. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies. Tashkent. - 2021. - Volume 1. - Issue 3 - P.15.

6 Konysheva, A.V. English for kids [electronic resource]. SPb. Karo. - 2012.

7 Konysheva, A.V. Game method in teaching a foreign language. SPb. Karo. - 2008.

8 Shishkova, I.A. English for Children. Moscow. - 2020. - 160 p.

9 York Fern. Methods of teaching English in elementary schools. Tefl-Tesol-Certificate.com. SchoolRate.Ru. - 2024

10 Gurevich, T.V. Speech development of children in their native and foreign languages. Management of a preschool educational institution. - 2011. - № 4. - P. 97-103.

11 Davydova, Z.M. Game as a method of teaching foreign languages. Foreign languages in school. - 2010. - № 6. - P. 34-38.

12 Khasanova N.T. Methods of teaching English in primary schools. "Science and Education". – 2023. - Vol. 4. – Issue 11. - P. 315-318.

13 Kulmagambetova, S.S., Iskindirova, S.K., Kazhiakparova, Zh.S., Bainiyeva, K.T. & Chinmay, P. Comparative Review of Pedagogical Technologies in the Educational Process of Higher Educational Institutions. International journal of environmental and science education. - 2016. - Vol. 11(9). - P. 2567-2581.

14 Makhmudov, AJO. Teaching English at a primary school. Scientific progress. Tashkent. -2021. - Vol. 2. - Issue 6. - P. 433-435.

БАСТАУЫШ СЫНЫПТАРДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ОҚЫТУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТӘСІЛІ

Андатпа

Бүгінгі таңда бастауыш сынып оқушылары үшін ағылшын тілін ерте оқыту мәселесі барған сайын маңызды бола түсуде. Көптеген онжылдықтар бойы әдіскерлер мен лингвистер бұл мәселеге көп көңіл бөлді, өйткені кіші жастағы балалар ағылшын тілін бастауыш деңгейде оңай және қызығушылықпен үйренуге дайын. Мақаланың мақсаты кіші сынып оқушыларына ағылшын тілін оқытудағы педагогикалық тәсілдің ерекшеліктерін зерттеу. Оқыту процесінде әртүрлі ойын технологияларын қолдану кіші жастағы оқушылар үшін олардың әлемді тұтас қабылдауына сәйкес келетін және балалардың танымдық,

интеллектуалдық, шығармашылық қабілеттеріне қажетті жағдай жасайтын оңтайлы тәсіл болып саналады. Дәстүрлі сабақтар кіші сынып оқушыларының қызығушылығын оятып, керісінше, оларды шаршатып та жіберуі мүмкін. Оқушылардың ағылшын тілі сабағына деген қызығушылығын ояту үшін сабақ барысына жаңалық енгізу қажет. Осылайша, кіші жастағы оқушылардың ізденімпаздық, шығармашылық, ойлау және ізденімпаздық қабілеттері қалыптастырылады. Бастауыш мектепте осы мақсатта ойын технологиясын қолданған жөн. Зерттеу нәтижелері бастауыш сынып оқушыларына арналған оқу процесінде ойын технологиясын қолдану ерекшеліктерін егжей-тегжейлі қарастыру болып табылады. Таңдалған ойын арқылы материалдың практикалық презентациялары студенттерге мазмұнды жақсырақ түсінуге және алған білімдерін оқу ортасынан тыс пайдалануға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: бастауыш сыныптар, даму, педагогикалық факторлар, дағдылар, дидактикалық ойындар, ойын технологиясы, ағылшын тілі.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

Аннотация

На сегодняшний день, изучение английского языка младшими школьниками приобретают все больший интерес и огромное значение. На протяжении многих десятилетий методисты и лингвисты уделяли этому вопросу значительное внимание, поскольку дети младшего возраста, как правило, готовы легко и с интересом изучать английский язык на начальном уровне. Цель статьи исследование особенностей педагогического подхода в обучении английскому языку школьников младших классов. Использование различных игровых технологий в процессе обучения считается оптимальным подходом для младших школьников, согласующимся с их целостным восприятием мира и создающим необходимые условия для развития познавательных, интеллектуальных и творческих способностей детей. Традиционные уроки не могут не вызвать интереса у младших школьников и, наоборот, утомить их. Чтобы заинтересовать учащихся уроками английского языка, необходимо привнести новизну в ход урока. Таким образом, мы формируем любознательность, творческие способности, мышление и поиск младших школьников. В начальной школе для этой цели желательно использовать игровые технологии. Результатом исследования является подробное рассмотрение особенностей использования игровых технологий в процессе обучения младших школьников. Практическая подача материала с помощью выбранной игры позволяет учащимся лучше понять содержание и использовать полученные знания вне учебной среды.

Ключевые слова: начальные классы, развитие, педагогические факторы, навыки, дидактические игры, игровая технология, английский язык.

REFERENCES

1 Закон Республики Казахстан от 29 декабря 2014 года № 269. “Zakon ob Obrazovanii” [*The Law of the Republic of Kazakhstan dated 29 December 2014 № 269-V. “On Education”*].Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z070000319 [in Russian] (accessed: 30.12.2024)

2 Kontseptsiya razvitiya Inoyazychnogo obrazovaniya Respubliki Kazakhstan. 2010 [*Concept of Development of Foreign Language Education of the Republic of Kazakhstan*]. [in Russian].

3 Palmer, H. The scientist studies and teaches languages. Oxford University Press, London. 1922 [in English].

4 Educational and methodological complex "Theory and technique of teaching a foreign language in primary schools". Semey. 2019 [in English].

5 Egamnazarova, F.A. Role-playing games as a method of teaching foreign languages. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies. Tashkent. 2021. Volume 1. Issue 3. P.15. [in English].

6 Konysheva, A.V. Anglijskii dlya malyshei [*English for Kids, electronnyi resurs*]. SPb: Karo. 2012 [in Russian].

7 Konysheva, A.V. Igrovoi metod v obuchenii inostrannomu yazyku [*The game method in foreign language teaching*]. SPb: Karo. 2008 [in Russian].

8 Shishkova, I.A. (2020). Angliiskii dlya malyshei [*English for Kids*]. Moscow: Rosmen, 160 p. [in Russian].

9 York Fern. Metodika prepodavaniya anglijskogo yazyka v nachalnoj shkole.2024 [Methods of teaching English in elementary schools] [in Russian].

10 Gurevich, T.V. Razvitie rechi detei na rodnom i inostrannom yazykah [*Management of a pre-school educational institution*]. Upravlenie doshkolnym obrazovatelnym uchrezhdeniem. 2011. № 4, P. 97–103 [in Russian].

11 Davydova, Z.M. Igra kak metod obucheniya inostrannym yazykam [*Game as a method of teaching foreign languages*]. Inostrannye yazyki v shkole. 2010. № 6, P. 34–38 [in Russian].

12 Khasanova N.T. Metodika prepodavaniya anglijskogo yazyka v nachalnoj shkole [Methods of teaching English in primary schools]. ”Science and Education”. 2023. Vol. 4. Issue 11. P. 315-318. [in Russian].

13 Kulmagambetova, S.S., Iskindirova, S.K., Kazhiakparova, Z.S., Bainiyeva, K.T. & Chinmay, P. Comparative Review of Pedagogical Technologies in the Educational Process of Higher Educational Institutions. International journal of environmental and science education (2016). Vol. 11(9). P. 2567-2581 [in English].

14 Makhmudov, AJO. Teaching English at a primary school. Scientific progress. Tashkent. 2021. Volume 2. Issue 6. - P. 433-435 [in English].

Information about authors:

Svetlana Kulmagambetova - **corresponding author,** candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Foreign Languages Teaching Methods Department, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8622-1220

Nazerke Akimkhankyzy - master of pedagogical sciences, pre-school English teacher of High Tech Academy, Almaty, Republic of Kazakhstan

E- mail: Nakimkhankyzy@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1696-4017

Gulbarshin Shambilova - Doctor of Chemical Sciences, Professor, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan

E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2733-986X

Информация об авторах:

Светлана Кулмагамбетова - **основной автор,** кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры Методики преподавания иностранных языков, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8622-1220

Назерке Әкімханқызы - магистр педагогических наук, учитель английского языка дошкольного образования High Tech академии, г. Алматы, Республика Казахстан

E- mail: Nakimkhankyzy@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1696-4017

Гульбаршин Шамбилова – доктор химических наук, профессор, Атырауский университет имени Х. Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан

E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2733-986X

Авторлар туралы ақпарат:

Светлана Құлмағамбетова – **негізгі автор,** педагогика ғылымдарының кандидаты, Шетел тілдерін оқыту әдістемесі кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: svetlana-sk-68@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8622-1220

Назерке Әкімханқызы - педагогика ғылымының магистрі, High Tech академиясының мектепке дейінгі ағылшын тілінің мұғалімі, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E- mail: Nakimkhankyzy@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-1696-4017

Гүлбаршын Шамбилова – химия ғылымдарының докторы, профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: shambilova_gulba@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2733-986X

UDC 37.032.2. **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.20**
IRSTI 14.07.03

A.A. Massimbayeva[1], A.K. Duisenbayev [1]*, A.Z. Zhumagaziev[2]

[1] Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan
Atyrau State University named after Khalel Dosmukhamedov[2]
Atyrau, 060011, Republic of Kazakhstan
*e-mail: adk7575@mail.ru

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE MEDIA CULTURE OF HIGH SCHOOL STUDENTS

Abstract

This article is devoted to analyzing the importance of mass media in human life, specifically the pedagogical and psychological aspects of forming the media culture of adolescents. Currently, we cannot imagine our lives without education, science, human relations, and sources of information. The purpose of the article is to study the mastery of new digital technologies based on skills and abilities, the most important factor in the formation of media culture in an individual. Therefore, the scientific article uses content analysis of research, expert assessment, and synthesis of documents. Thus, if media culture exerts its influence not only on human life, but also on their consciousness, spiritual life, and the formation of public opinion, then, since humanity lives within the framework of media culture, it develops in a particular dimension, opening the way to personal development and influencing it. The objectives of the study will focus on creating digital literacy among high school students. Currently, school students who are proficient in these digital technologies and are quickly adapting to modern changes make up the ranks of active media users. Today's youth possess a remarkably high intellectual level, representing the generation «Z». They can quickly assimilate information, easily adapt to the digital world, and exhibit exceptional innovative abilities, freely conforming to new conditions and being highly competitive. New digital technologies also have disadvantages; however, when used properly, they can enrich our spiritual life. As a result, the culture of speech, the culture of behavior, the culture of external character and behavior, and the culture of creative thinking become the basis for the formation of a high personality. Therefore, the pedagogical and psychological aspects of utilizing digital culture effectively in education are comprehensively analyzed in the content of this scientific article.

Key words: High school student, personality, media education, media culture, information culture, digital culture.

Introduction

The basis of new media is the vast amount of information accumulated by humanity. Since modern people spend a significant amount of time in the media space, the media are the primary source of knowledge and information for the population. In many cases, the media shape the image of society, determine the forms of public discussion, and impose solutions to problems. Thus, the importance of media culture in the modern information landscape and the life of an individual is increasing daily. Media culture is one of the key characteristics of the information society, actively influencing various spheres of human life, including politics, economics, and education. It is clear that this process will continue to develop and will not recede. Especially in developed countries, the development of media is accelerating and gaining great strength. Even in our country, from a working child to a stooping older man is under the influence of media culture. Taking into account this factor, the state program «Digital Kazakhstan» was adopted in our country. Its goal was to increase the standard of living of every resident of the country through the use of digital technologies. The primary objective of the program is to accelerate the country's development pace and enhance the population's quality of life, while creating conditions for the economy to transition to a fundamentally new trajectory on a digital platform. All activities and projects implemented within the framework of this program will help increase the efficiency and transparency of public administration, create conditions for employment of the population, improve the quality of education and healthcare, enhance the investment climate,

and increase labor productivity. However, in the context of the mass introduction of information technologies, the influence of the media environment on public consciousness will have not only positive, but also adverse effects. According to the American scientist Herbert Shiller, the media is a tool for controlling consciousness [1].

Today, media culture plays a crucial role in the process of globalization, specifically in creating a unified international information space, and is a significant foreign policy factor in a country's development. If we examine society, particularly its psychological aspects, it is not difficult to imagine how media culture influences public consciousness. For this, we can turn to the work of the French scientist G. Lebonne entitled «Psychology of Peoples and Mass Media». In this work, he attributed magical powers to the hearts of the masses, inciting the most terrible thoughts. G. Lebonne also concluded that the masses (society) have always been in a world of illusions and are controlled by the person who invents these illusions and inspires the masses [2].

Materials and methods of research

In the process of writing a scientific article, we employed the following research methods: first, we conducted a theoretical analysis, which involved analyzing and compiling literature and scientific articles on the topic in the fields of philosophy, cultural studies, psychology, and pedagogy. Based on the data collection method, we evaluated official documents and data from the international Scopus database of scientists. In addition, we employed a methodical approach to analyzing the obtained data and synthesized it from a theoretical and logical perspective. In the course of this study, we will explore, first and foremost, the research of domestic, near-abroad, and far-abroad scientists.

In our country, the perception of world information by high school students without strong fundamental values is carried out through the formation of a modern media environment. Therefore, media culture is not only the transmission and dissemination of information; its capabilities are much wider. That is, the constructive function of the media includes developing the creative abilities of the younger generation.

However, for development through the media not to be chaotic, it is necessary to develop and introduce media literacy. Every year, the issue of the relevance of media literacy is increasingly raised. Today, to be successful, a person needs to be able to analyze the media environment, which includes the ability to work with various sources of information, search for and systematize this information, critically perceive it, and utilize media technology. Thus, we can say that media culture is an integral element of the modern global socio-cultural space. It develops in tandem with the advancement of science and forms new methods of communication. Information, with the help of the media, can travel around the globe in a matter of seconds, connecting people in two different countries with each other and opening up access to many sources of information. Now, through media tools, everyone can learn about what happened in another country, on another continent.

Media culture removes all obstacles to the spread of information. However, despite the undeniable advantages of this phenomenon in our time, it hides many negative aspects. In our opinion, the most dangerous is the manipulative effect of the media on the human mind. They never tire of creating countless simulators, false needs, and social myths that turn people into consumers. Therefore, it would not be wrong to consider media culture as a complex and double-edged phenomenon.

We believe it is necessary to establish an information media base in our country, where every piece of information is verified, accurate, and free from misinformation that can harm the human mind, and is also free from social myths. Thanks to this, we can gradually eliminate the falsehoods of media culture. Since humanity lives within the framework of media culture, it opens the way for personal development and develops to a certain extent, being influenced by it. This development affects not only the individual himself, but also the overall development of our country. New information technologies open up new avenues in the development of a

scientific society. Due to the influence of digital technology, manual labor has decreased, and the regular educational process has become shorter. These information tools, along with new technologies, have made human life much easier. However, everything has two sides, and information technology also has its weaknesses; that is, it has adverse effects on human life. First, it has an impact on the intellectual state of people. The scientist A.A. Zinoviev concludes that the widespread introduction of information technologies will not lead to positive consequences; that is, artificial intelligence will hinder the natural intellectual development of individuals. If we pay attention to the content quality of the information that people exchange with each other, more than half of it is of little to no value. In this regard, people are not interested in dialogue with one another; thus, he notes the negative impact of new technologies not only on the intellectual level of people but also on their communicative relations [3].

According to the scientist, there is a lot of unnecessary information in information sources, and it negatively affects the development of human consciousness. In this regard, it is necessary to be able to distinguish which information is deep and valuable, which is powerful, and which is unnecessary and of little importance. The issues of media culture and media literacy, which emerged during the development of science, are the focus of attention in society, as well as in fields such as education, culture, philosophy, pedagogy, psychology, and other related disciplines.

Traditional news agencies, publishing, photojournalism, and the music industry represent a diverse set of individual forms and social life. The media of the 21st century are not only carriers of information, but also a complex system of information and cultural monopolies, as well as the basis for the value orientations and preferences of the media. The phenomenon of media culture is found in the works of D. Bell, M. Castells, M. Bakhtin, M. McLuhan, V. Benjamin, J. Deleuze, R. Barth, and Yu. B. Babaeva, N. Luhmann, G. S. Melnikov, V. Kagelman, P. Cobley, R. Harris, etc., researchers. The pedagogical and psychological aspects of the formation of the media culture of adolescents are also considered in the works of domestic researchers, among them A.M. Yerzhanova on mass communication and its impact on the culture of global transformation [4], L.S. Akhmetova on media education in Kazakhstan: theory and practice [5], A.E. Baimukhambetova in the context of the identity of Kazakhstan's media, the trend of modern media globalization [6], E. ZH.Masanov on the problem of man in media culture [7], P.B. Seitkazy, scientific and theoretical foundations of preparing future teachers for the educational process through the media [8], A.A. Tashetov researched the scientific and practical foundations of the use of media resources in the development of critical thinking of future teachers-psychologists [9].

Additionally, the role of socio-cultural changes in the mass media, as well as the tendency of values, norms, and psychological models to diffuse on a global scale, is often mentioned. The term "media culture" has begun to be used in a relatively proximate relationship to the scientific direction of psychology, although it has not yet fully established itself.

In domestic and foreign interdisciplinary literature, the term media culture is often used as a synonym. There is still little methodological and empirical basis for the psychological analysis of media culture issues. Under the influence of modern pedagogy and psychological research, the fields of media culture psychology and media psychology have acquired their distinct names. In the field of media psychology, terms such as information competence, media education, media literacy, and media competence were used as a basis. The psychological phenomenon of media culture is essential not only from a theoretical but also from a practical point of view. Today's globalization process has increased the relevance of studying various psychological issues related to media culture in the context of society's technologization, encompassing all the possibilities of humanity.

Results and its discussion

In modern social practice, the cultural and psychological competence of an individual acts not only as a basis for the formation of media culture but also as a condition and resource for increasing the effectiveness of media education. In this case, the development of cultural and psychological flexibility as a socially significant property of an individual becomes one of the strategic goals of education, and today, we can discuss the need for specialized media education.

Let's consider a person's media education in a broad sense, on the one hand. It can be viewed as a person's readiness for behavior in a rapidly changing media culture, that is, the ability to perceive media messages, respond to them effectively, and develop certain forms of media literacy. On the other hand, media competence is expressed as the ability of an individual to be an active participant in media processes, including the owners of modern cultural media technologies. For example, it is characterized by participation in Internet communication as an active subject of virtual Internet communication.

Pop culture in today's media culture is considered an independent social object, and modern social concepts about the elements of culture can be studied. Empirical studies on the perception and evaluation of pop culture works among schoolchildren reveal a significant relationship between the functions of media culture, such as compensatory, cognitive, emotional regulation, and communicative, and the level of development of the individual's cultural and psychological competence. In turn, the formation of cultural and psychological competence is determined by the level of development of the system of social concepts about cultural objects, the transcultural specificity of the individual, and the nature of the individual's integration into the modern socio-cultural environment. By turning to the media world, the subject creates the necessary conditions for himself at present. For example, he achieves additional energetic activity or, conversely, relaxation. In this case, the cultural product of the media appears for the individual as an object of behavioral imitation, a mechanism of emotional identification. Now, attention to information and communication media as a companion to actual spiritual products has stabilized the concept of metaculture. Today's media culture reflects the social, moral, psychological, and intellectual aspects of the world around a person, as seen in traditional media and the Internet, which convey the flow of information. A set of information tools created during the period of cultural development of society, contributing to the formation of public consciousness and the socialization of a person. All types of media cover the culture of providing information and the culture of receiving it. The media culture of an individual can be viewed as a system of levels of development, encompassing abilities to read, evaluate, and analyze media texts, acquire knowledge through the media, and engage in media creativity, among other aspects. The category of culture represents the sphere of being and self-awareness created by people, serving as a source of regulation for social interaction and behavior. Culture and communication relations involve cultural interaction, which consists of three key elements: firstly, an act of communication that requires a sender of the message, secondly, a channel through which the message is transmitted in time and space, and finally, a receiver who receives and remembers the message. Scientists A.K. Kovalenko and V.Yu. Borev, in their scientific works, consider heritage as a process based on objective-historical and social needs, which contributes to the socialization and growth of the individual's culture [10].

Many researchers describe the types of communication in the history of culture, ranging from tactile and oral to written and printed, as well as audiovisual. One of the foundations of modern cultural studies is the concept of media culture, which was introduced in the context of the information society to describe the interaction between culture. In sociology and cultural studies, such concepts as «mass media» (MM) and «mass communication tools» (MCT) are widespread. In Western studies, the term «mass media» is used. «Media» is a term of the 20th century, introduced initially to designate any manifestation of the phenomenon of «mass culture», allowing researchers to reconsider the history and theory of culture using new terminology. The emergence of a new phenomenon led to the formation of modern «art criticism», the functions, activities, and status of which are much different from the previous

ones. The study of processes occurring in the media space becomes an essential part of entering the world of media culture. V.S. Stepin, viewing a person as a product of culture, notes that «he becomes a person only through the assimilation of social experience given in culture, such assimilation is carried out in the process of psychology, pedagogy, socialization, teaching and upbringing» [11].

Today, the values of civilization are the cornerstone of human culture, because the potential of civilization is everything reasonable, logical in humanity, from «pure reason» to life, from coercion to freedom, from the mass to the creative individual - this is the nature of the media that is preparing for civilization. According to the philosopher V.V. Mironov, culture is a type of activity in the formation of material and spiritual formations [12]. Its elements include social values. Despite their abstract nature, they are implemented in the form of tradition and mentality. As V. Mironov noted, culture has two opposite properties: it consolidates specific values as the dominant culture, and at the same time, it adapts to changes in the social environment over time. According to postmodern theory, culture can be interpreted as a semiotic system, that is, a system of particular meanings, symbols, specific meanings that are understandable to the bearer of culture through the process of redistribution of cultural heritage, or in other words, a system of specific meanings, symbols, particular meanings embedded in the text. The assimilation of an alien culture involves adapting to its code and meaning. Modernist culture was based on manuscript and printed culture, but these methods were not the primary focus of culture; instead, the text itself was the primary concern.

As a result, modernist classical culture was characterized by quality. Modernist classical culture facilitated the emergence of classical national cultures that possessed integrity, completeness, self-sufficiency, and their unique characteristics. Modernist culture is often divided into two distinct categories: elite culture and mass culture. Elite culture is the core of classical culture, which is the carrier of traditional values of a particular society, while mass culture refers to the values, norms, and cultural codes characteristic of the masses. Classical culture had powerful defense mechanisms that could withstand external influences. If we follow M. Real's work «Research on media culture. Communications and human values», then one of the last bright phenomena of classical modernist culture was the first Olympic Games organized by P. Coubertin. They proclaimed the following principles and values, striving for rational, intellectual, physical, and moral perfection: process, high art, democracy, science, and technology. In general, modernist culture was characterized by the following values: the scientific method, innovative ideas, industrialization and urbanization, education, and formulated social ideals. A new postmodern culture, which manifested itself after its completion, clearly manifested itself [13].

Media culture is one of the main determinants of the values of modern society. N.B. Kirillova, media culture refers to a set of information and communication tools developed by humans throughout cultural and historical evolution, contributing to the formation of public consciousness and the socialization of individuals. All types of media (audio, print, visual) include the culture of transmitting information and the culture of receiving it, media culture can also be a system of individual development levels capable of reading, analyzing and evaluating media texts, engaging in cultural creativity, obtaining new knowledge through the media, etc [14]. Media culture is one of the essential links in the modernization of modern society. From the perspective of media culture, domestic researchers B. Nurzhanov and A. Erzhanova [15] examine modern mass communications in the context of globalization, while R. Nurtazina examines them [16], and the information and communication space of post-industrial civilization is analyzed and scientifically assessed in the works of R. Sartaeva [17].

In modern social practice, the cultural and psychological position of the individual serves not only as a basis for developing media competence but also as a condition and resource for

enhancing the effectiveness of media education. In such situations, the formation of the cultural and psychological properties of the individual as socially significant has become one of the strategic goals of education. Today, we can discuss the need for specialized media education. Let's consider the media education of a person in a broad sense, on the one hand. We can examine a person's readiness to behave in a world characterized by changing media culture, specifically their ability to perceive media messages, respond effectively, and develop certain forms of media literacy.

Conclusion

In the social environment, it is as relevant as possible to determine each person's attitude towards the media world. One of them is media literacy and media culture. The pedagogical and psychological aspects of forming the media culture of high school students include mastering the language of digital media, as well as learning methods of communication based on non-verbal forms and utilizing modern information technologies.

Media literacy, which emerged as a pedagogical direction that supports the study of the fundamental principles of mass media, has gained the status of a socio-cultural phenomenon that affects every person living in the information age. Summarizing our thoughts, we make the following important recommendations:

- In the process of globalization, a new face of human culture is being formed. To create cultural models within the personality for this new culture, it is necessary to introduce special courses into the school's educational process.
- The contradictions of globalization in the field of modern culture require strengthening the practice of preserving national traditions as a social phenomenon.
- Introduction of pedagogical and psychological prevention in the preservation of the national image of adolescents as a special course in educational institutions.

It is of great importance to introduce such requirements and rules at all stages of the education system. This is because the influence of media pedagogy and media psychology is increasingly being developed to protect and prevent the harmful effects of media on children's lives, which are causing great resonance in society.

REFERENCES

1 Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Пер.с англ.: Науч.ред. Я.Н.Засурский. – Москва, 2021. – 302 с.

2 Лебон Г. Психология народов и масс. – Москва, 2020, – 228 с.

3 Зиновьев А.А. Глобальный человейник. Избранные произведения. – Москва, 2021. – 368 с.

4 Ержанова А.М. Массовые коммуникация и их влияние на глобальные трансформации культуры: Дисс.докт. филос. наук: 24.00.01. – Алматы, 2010. – 257 с.

5 Ахметова Л.С., Веревкин Т.Ю., и др. Медиаобразование в Казахстане: учебно метод.пособие. – Алматы: Қазақ университеті, 2013. – 254 с.

6 Баймухамбетов А.Э. Тенденции современной медиаглобализации с условиях идентичности казахстанских СМИ: Дис.акад.д-ра философии (PhD). Специальность: 6D020100 – философия. – Алматы, 2009. – 156 с.

7 Масанов Е.Ж. Медиамәдениеттегі адам мәселесі. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. 6D020100 – философия, мәдени антропология мамандығы. – Алматы, 2012. – 170 б.

8 Сейтказы П.Б. Болашақ мұғалімдерді бұқаралық ақпарат құралдары арқылы тәрбие үрдісіне дайындаудың ғылыми-теориялық негіздері: пед.ғыл.докт. ...дисс.: 13.00.08. – Алматы, 2009. – 284 б.

9 Ташетов А.А. Болашақ педагог-психологтардың сыни ойлауын дамытуда медиа-ресурстарды пайдаланудың ғылыми-тәжірибелік негіздері. Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. 6D010300 – Педагогика және психология мамандығы. – Алматы, 2017. – 162 б.

10 Бораев В., Коваленко А. Культура и массовая коммуникация. – Москва, 2022. – 290 с.

11 Степин В.С. Теоретическое знание. – Москва, 2023. – 744 с.

12 Миронов В.В. Трансформация культуры в пространстве глобальной коммуникации // Гуманитарий России. – 2022. №1. – С. 101-120.

13 Real M. Exploring Media Culture: A Guide (Thousand Oaks, Calif, London and New Delhi: Sage). – 2022. -311p.

14 Кириллова Н.Б. Медиакультура: от модерна к постмодерну. – Москва, 2020. – 448 с.

15 Ержанова А.М., Нуржанов Б.Г. Культура, коммуникации, медиа. – Алматы, 2021. – 256 с.

16 Нуртазина Р.А. Современные массовые коммуникации в условиях глобализации. – Астана, 2020. – 348 с.

17 Сартаева Р.С. Информационно-коммуникативное пространство постиндустриальной цивилизации //Мир человека. Философский и общественно-гуманитарный журнал. – 2023. - №1 (55). – С.114-126.

ЖОҒАРЫ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ МЕДИАМӘДЕНИЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала ақпарат құралдарының жалпы адам өміріндегі маңыздылығын, яғни жасөспірімдердің медиамәдениетін қалыптастырудың педагогикалық-психологиялық аспектілерін талдауға арналады. Қазіргі кезде өміріміздің барлығын білім, ғылым және де адамдар арасындағы қарым-қатынас, оқу, білім, бәрін ақпарат көздерінсіз елестеу мүмкін емес. Мақала мақсаты - жоғары сынып оқушыларының бойында медиамәдениетті дамытудың маңызды факторы іскерлігі, дағдысы негізінде жаңа цифрлық технологияларды меңгеруді зерттеу болып табылады. Сондықтан ғылыми мақалада контент-талдау, сараптамалық бағалау, құжаттарды жинақтау әдістері қолданған. Демек, медиамәдениет адамның тұрмыс-тіршілігінде ғана емес, оның рухани өмірінде қоғамдық пікірдің қалыптасуына өзіндік әсерін тигізетін болса, онда адамзат медиамәдениет аясында өмір сүргендіктен, оның әсеріне түсе келе тұлғалық дамуына жол ашылып, белгілі бір өлшемде дами түседі. Мақаланың зерттеу міндеттері жоғары сынып оқушыларын цифрлық сауаттылығын дамытуға бағытталған. Қазіргі кезде цифрлық технолдогияларды меңгерген және заманауи өзгерістерге тез бейімделетін мектеп оқушылары ақпарат құралдарын белсенді қолданушылар болып табылады. Бүгінгі жастардың интеллектуалдық, шапшаңдық деңгейі өте жоғары және олар «Z» ұрпақтарының өкілі ретінде танылған, яғни ақпаратты тез меңгерген, цифрлық жағдайларға тез бейімделетін, тұлғааралық инновациялық қабілетке ие, жаңа әсерлерге кедергісіз икемделіп, бәсекеге қабілеті жоғары болып табылады. Жаңа цифрлық технологиялардың кемшіліктері де бар, дегенмен сол ақпарат құралдарын дұрыс қолдана білсек, ол рухани өмірімізді байыта түсері анық. Нетижесінде сөйлеу мәдениеті, өзін өзі ұстау мәдениеті, сыртқы сипаты мен мінез құлық мәдениеті, шығармашылық ойлау жоғары тұлғаның қалыптасуына негіз болады. Сондықтан цифрлық мәдениетті ұрпақ тәрбиесіне дұрыс пайдалануымыздың педагогикалық-психологиялық аспектілері ғылыми мақала мазмұнында жан-жақты талданады.

Негізгі сөздер: жоғары сынып оқушысы, тұлға, медиабілім, медиамәдениет, ақпараттық мәдениет, цифрлық мәдениет.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ МЕДИАКУЛЬТУРЫ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Аннотация

Статья посвящена анализу значимости средств массовой информации в жизни человека, то есть педагогико-психологических аспектов формирования медиакультуры подростков. В настоящее время мы не можем представить все возможности нашей жизни без образования, науки, человеческих отношений и источников информации. Целью статьи является исследование овладению новыми цифровыми технологиями на основе умений и навыков, важнейшим фактором формирования медиакультуры у личности. Поэтому в научной статье применены контент-анализ исследований, экспертная оценка, обобщение документов. Следовательно, если медиакультура оказывает свое влияние не только на жизнедеятельность человека, но и на его сознание, духовную жизнь, формирование общественного мнения, то, поскольку человечество живет в рамках медиакультуры, оно развивается в определенном измерении, открывая путь к личностному развитию, влияя на него. Задачи исследования направлены на развитие цифровой грамотности старшеклассников. В настоящее время учащиеся школ, владеющие этими цифровыми технологиями и быстро приспосабливающиеся к современным изменениям, составляют ряды активных пользователей средств массовой информации. Сегодняшняя молодежь имеет очень высокий интеллектуальный уровень, они являются представителями поколения «**Z**», то есть обладают способностью быстро усваивать информацию, легко адаптироваться к цифровому миру и обладают удивительными

инновационными способностями, беспрепятственно приспосабливаются к новым условиям и конкурентоспособны. Новые цифровые технологии также имеют недостатки, хотя, если мы сможем правильно использовать эти средства массовой информации, они обогащают нашу духовную жизнь. В результате культура речи, культура поведения, культура внешнего характера и поведения, культура творческого мышления становятся основой для формирования высокой личности. Поэтому педагогико-психологические аспекты правильного использования цифровой культуры в воспитании поколений всесторонне анализируются в содержании научной статьи.

Ключевые слова: старшеклассник, личность, медиаобразование, медиакультура, информационная культура, цифровая культура.

REFERENCES

1 Shiller G. Manipulyatory soznaniem [Manipulators of consciousness] / Trans. from English: Scientific ed. Ya.N.Zasursky. Moscow, 2021. 302 p. [in Russian]

2 Lebon G. Psihologiya narodov i mass [Psychology of peoples and masses]. Moscow, 2020, 228 p. [in Russian]

3 Zinoviev A.A. Globalnyi cheloveinik. Izbrannye proizvedeniya. [Global humanist. Selected works]. Moscow: «Canon», 2021. 368 p. [in Russian]

4 Yerzhanova A.M. Massovye kommunikaciya i ih vliyanie na globalnye transformacii kultury [Mass communication and its impact on global cultural transformations] A Discussion... doct. philos. Sciences: 24.00.01. Almaty, 2010. 257 p. [in Russian]

5 Akhmetova L.S., Verevkin T.Y., etc. Mediaobrazovanie v Kazahstane: uchebno metod.posobie [Media education in Kazakhstan: A Teaching Method and Equipment]. Almaty: «Kazak¸ universitet», 2013. 254 p. [in Russian]

6 Baymukhambetov A.E. Tendencii sovremennoi mediaglobalizacii s usloviyah identichnosti kazahstanskih SMI [Trends of modern media globalization in the context of the identity of the Kazakh media] Dis. akad. doctor of Philosophy (PhD). Specialization: 6D020100 – filosofiya. Almaty, 2009. 156 p. [in Russian]

7 Masanov E.J. Mediamädenietteg ı adam mäselesı [The problem of man in media culture]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Specialty 6D020100 – Philosophy, cultural anthropology. – Almaty, 2012. 170 p. [in Kazakh]

8 Seytkazı P.B. Bolaşaq mūğalımderdı būqaralyq aqparat qūraldary arqyly tärbie ürdısıne daiyndaudyñ ğylymi-teorialyq negızderı [Scientific and theoretical foundations of preparing future teachers for the educational process through the media] Ped. Science, doctor. ...diss.: 13.00.08. Almaty, 2009. 284 p. [in Kazakh]

9 Taşetov A.A. Bolaşaq pedagog-psihologtardyñ syni oilauyn damytuda media-resurstardy paidalanudyñ ğylymi-täjıribelık negızderı.[Scientific and practical foundations of the use of media resources in the development of critical thinking of future teachers-psychologists]. Dissertation prepared for the degree of Doctor of Philosophy (PhD). Specialty 6D010300 – Pedagogy and psychology. Almaty, 2017. 162 p. [in Kazakh]

10 Boraev V., Kovalenko A. Kultura i massovaya kommunikatsiya [Culture and mass communication]. Moscow, 2022. 290 p. [in Russian]

11 Stepin V.S. Teoreticheskoe znanie [Theoretical knowledge]. Moscow, 2023. 744 p. [in Russian]

12 Mironov V.V. Transformatsiya kultury v prostranstve globalnoi kommunikatsii [Transformation of culture in the space of global communication] //Humanities of the South of Russia. 2022. №1. P.101-120. [in Russian]

13 Real M. Exploring Media Culture: A Guide (Thousand Oaks, Calif, London, and New Delhi: Sage). – 2022. 311 p. [in English]

14 Kirillova N.B. Mediakultura: ot moderna k postmodernu [Media Culture: from modern to postmodern]. Moscow, 2020. 448 p. [in Russian]

15 Yerzhanova A.M., Nurzhanov B.G. Kultura, kommunikatsii, media[Culture, communications, media]. Almaty, 2021. 256 p. [in Russian]

16 Nurtazina R.A. Sovremennye massovye kommunikatsii v usloviyakh globalizatsii [Modern mass communications in the context of globalization]. Astana, 2020. 348 p. [in Russian]

17 Sartaeva R.S. Informatsionno-kommunikativnoe prostranstvo postindustrialnoi tsivilizatsii //[The human world]. Philosophical and Social-Humanitarian Journal. 2023. №1 (55). P. 114-126.[in Russian]

Information about authors:

Aiym Massimbayeva – «8D01101 – Pedagogy and Psychology» 3rd-year doctoral student of the educational program, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: masimbaeva72@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3150-7838

Abay Duisenbayev – **corresponding author,** candidate of pedagogical sciences, associate professor of the Department of «Pedagogy and Management of Education» at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: adk7575@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9144-2020
Arman Zhumagaziev – Senior Lecturer, Department of Geography and Tourism, Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Republic of Kazakhstan
E-mail: arman_sebek@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

Информация об авторах:
Айым Масимбаева – Докторант 3 курса образовательной программы «8D01101 – Педагогика и психология», Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: masimbaeva72@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3150-7838
Абай Дуйсенбаев – **основной автор**, кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Педагогика и образовательного менеджмента» Казахского национального университета им. Аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
E-mail: adk7575@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9144-2020
Арман Жумагазиев – старший преподаватель кафедры географии и туризма Атырауского государственного университета им. Х.Досмухамедова, г. Атырау, Республика Казахстан
E-mail: arman_sebek@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

Авторлар туралы ақпарат:
Айым Масимбаева – «8D01101 – Педагогика және психология» білім бағдарламасының 3 курс докторанты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: masimbaeva72@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3150-7838
Абай Дүйсенбаев – **негізгі автор**, педагогика ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Педагогика және білім беру менеджменті» кафедрасының доценті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: adk7575@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9144-2020
Арман Жұмағазиев – Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің география және туризм кафедрасының аға оқытушысы, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: arman_sebek@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8198-2661

IRSTI 06.51.57 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.21**
UDC 338.43

T.V. Voronina[1*], A.B. Yatsenko [1], A.N. Yeletsky[1]

[1]Southern Federal University, Rostov-on-Don, Russia
*e-mail: t.v.voronina@mail.ru

FACTORS OF INFLUENCE AND TRENDS IN THE EXPORT OF HIGH-TECH GOODS ON THE WORLD MARKET

Abstract

The purpose of this article is to reveal trends in the development of high-technology exports and identify key determinants that directly affect their growth. The authors employ comparative and regression analysis methods to assess the relationship between the volumes of high-tech exports and various factors, including R&D expenditures, the number of researchers, proceeds from the use of intellectual property, payments for the use of intellectual property, broadband Internet access, and the volume of FDI. The object of the study is a group of leading countries in terms of the share of high-tech exports in total exports for 2021: Malaysia, Vietnam, Korea, the Republic of China, Singapore, the Czech Republic, and Thailand.

It was found that the volume of high-tech exports worldwide increased 3.4 times between 2000 and 2021. During crisis periods, the rate of decline in high-tech exports shows more positive results than the rate of decrease in total goods exports. A positive correlation with high-tech exports characterises the selected factors.

Based on the analysis, the authors identified that each country has its unique profile of high-tech leadership, characterised by dominant factors. In China, these are payments for the use of intellectual property and R&D expenses, in Vietnam – broadband Internet access and FDI volumes, for R. Korea – R&D expenses, for Czechia – R&D expenses and the number of researchers, for Malaysia – payments for the use of intellectual property and FDI, for Singapore – R&D expenses and FDI, for Thailand – payments for the use of intellectual property.

Keywords: high-technology exports, R&D expenditures, foreign direct investment, use of intellectual property, global leadership

Introduction

Strategic guidelines for the development of the world's most advanced economies are closely tied to increasing exports of high-tech goods. High-technology exports in national development programs are considered a priority factor for sustainable economic growth and leadership in the world market. This is explained by the fact that high-tech production generates innovations, puts a demand on highly qualified specialists, creates higher added value, and ensures technical and technological progress in the economy due to its impact on related industries and production sectors. However, not all countries manage to increase exports of products with a high level of technological complexity. In this regard, it is crucial to identify the reasons for gaining leadership in this advanced segment of individual economies and to determine their export profile.

The purpose of this article is to reveal trends in the development of high-technology exports and identify key determinants that directly affect their growth.

The primary hypothesis of the study is based on the assumption that a country's ability to export high-tech goods depends on several factors. Therefore, the purpose of this article is to substantiate the key determinants that directly affect the growth of high-tech exports.

Literature review. A significant amount of attention in the scientific literature is devoted to various issues related to high-tech production and exports. Dosi, G., Pavitt, H., & Soete, L.[1] substantiate the competitiveness of countries and their leading positions in the world market by producing goods with high technology intensity. The significant contribution of high-tech exports to the economic growth of national economies is highlighted by Buchinskaya O. N., Dyatel E. P.[2]. According to Śledziewskak K., Akhvlediani T. [3], the reasons for the differentiation of countries in terms of production and export of high-tech goods lie in the different availability of factors of production (physical capital and the quality of human capital) and the presence of a technological gap between trading partners. Van Roy V. и Nepelski D. [4] note the direct dependence of the growth rate of high-tech production and the growth rate of high-tech exports. According to

scientists, the growth of high-tech output is observed in those EU states where entrepreneurs have access to banking and venture financing, R&D infrastructure is developed, minimal institutional bureaucracy exists, intellectual property rights are protected, and a capacious internal market is available. The publications pay special attention to the determinants of high-tech exports' growth. As such, Lubacha–Sember J [5] examines the costs of intellectual capital, while Gökmen Y. and Turen U. [6] substantiate the role of foreign direct investment, the quality of human capital, and the degree of economic freedom among economic entities. Taking into account the specifics of the monetary union in the EU, Tohmo T., Heimonen K., Nieminen M.[7] focus on the positive impact of the single currency on the growth of trade in high-tech goods and the spread of scientific achievements in the EU. According to the authors, this will contribute to a more efficient use of the EU countries' resources and their transition to a higher stage of development – a knowledge-based economy. The study by Navarro Zapata, A., Arrazola, M., and de Hevia, J. [8], which analysed data from 35 OECD countries, expands the number of factors determining the volume of high-tech exports. According to scientists, when analyzing high-tech exports, it is necessary to take into account such factors as the share of university graduates in the total population, the share of R&D expenditures in GDP, the share of foreign direct investment in GDP, the share of imports of high-tech industries in GDP, the quality of national governance and regulation, the country's population and EU membership.

Scientific publications also highlight the importance of R&D expenditures in conjunction with other factors for the production and growth of exports of high-tech products. Several scientists focus on various sources of R&D financing. Based on empirical studies, a more significant impact of private R&D financing on the volume of high-tech exports has been revealed compared to public financing [9], [10]. However, public funding of R&D, according to the experts of Oxford Economics [11], has a stimulating effect on private investment in R&D. An important area of theoretical and methodological research in modern economics is to identify the impact of foreign direct investment on the exports of the host country in general and on high-tech exports in particular. In part, the role of FDI was raised in the so-called new international trade theories in the second half of the XX century. Caves R.E. [12], Findlay R.[13] They also play a crucial role in highlighting the significance of FDI in the context of this article, which focuses on the development of technologies in the host country. Finally, in recent years, studies have emerged that indicate the direct impact of FDI on the growth of high-tech exports of the host country. At the same time, in particular, in the work of Özsoy S. [14] it is noted that a tangible effect for high-tech exports is possible if there is a developed financial infrastructure and regulatory environment in the host country. Thus, the analysis of scientific literature suggests the relevance of investigating the fundamental factors that influence the volume of high-tech production and exports.

Materials and research methods

To analyse the factors affecting the export of high-tech goods, statistical data from the World Trade Organisation (WTO) on the structure and volume of world exports from 2000 to 2022, as well as country ratings in terms of high-tech exports for 2023 and 2024, were utilised. The study used scientific publications and reports, focusing on the impact of technology, public policy, globalization, and competition.

The research methods included a comparative analysis of export volumes between key countries, a content analysis of the literature on high-tech policy, and a case study for individual countries such as Germany, the United Kingdom, the Netherlands, and South Korea. Statistical analysis of the data revealed deviations and percentage changes in exports between 2023 and 2024.

The study identified key factors influencing the export of high-tech goods, including technological advancements, government policies, globalisation, and market competition. The central leading countries were selected for the analysis, which enabled the substantiation of conclusions about the current state and prospects of exports, as well as the development of recommendations for countries seeking to improve their positions in the international high-tech market.

Quantitative and qualitative indicators were employed in the research to conduct a comprehensive analysis.

Results and their discussion

Quantitative and qualitative indicators were employed in the research to conduct a comprehensive analysis.

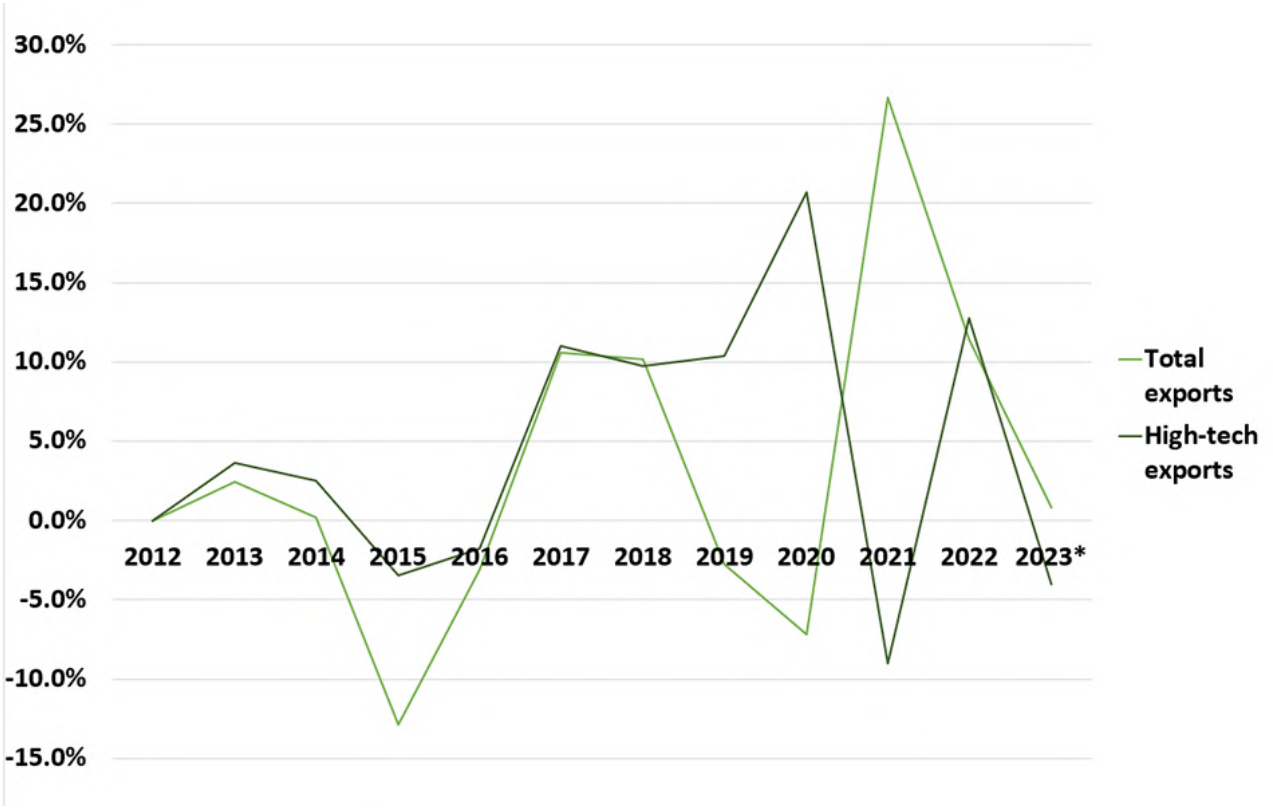

Fig. 1 - Total global exports and exports of high-tech products. Annual dynamics in percentage terms in US dollars 2012-2023*

Notes: The authors' calculations are based on data from the World Trade Organization and the Trade Data Monitor company (January 12, 2024)

https://www.wipo.int/ru/web/global-innovation-index/w/blogs/2024/high-tech-trade

The forecast for 2023 is based on current data available.

In the first ten months of 2023, the volume of high-tech product exports from China decreased by 11.4% to 728.2 billion US dollars. Smartphone exports from this country declined by almost 7% to $106.8 billion, while processor sales decreased by 24% to $82.8 billion (see Chart 3). Additionally, China's supplies to many of its traditional trading partners have decreased. Exports to the United States decreased by 21% to $102.7 billion, to the Republic of Korea by 13.4% to $33.9 billion, and to the Netherlands by almost 20% to $33 billion.

In recent decades, high-tech products have become a key category of goods on global markets. The export of such goods is becoming an essential indicator of a country's economic development, its level of technological maturity, and competitiveness. The article focuses on the examination of factors influencing the export of high-tech goods, as well as current trends in this sector.

High-tech products encompass a diverse range of categories, including electronics, software, biotechnology, and aerospace technologies. The increase in their share of global exports is due to growing demands for innovation and quality. According to the World Trade Organization (WTO), the share of high-tech goods in total global exports has increased from 20% in 2000 to 34% in 2022.

Let's consider the factors influencing the export of high-tech goods:

China and the United States are at the forefront of technological progress. China (2023: $3,370 billion, 2024: $3,410 billion) demonstrates a steady increase in exports of high-tech goods due to significant investments in research and development. The country is a.ctively

developing areas such as artificial intelligence and 5G. The United States (2023: $ 2010 billion, 2024: $ 2650 billion) is a leader in most high technologies, including software and aerospace technologies. Innovations from major technology companies, such as Apple and Microsoft, are driving steady export growth.

Politics and regulation as factors affect countries such as Germany and the United Kingdom. Germany (2023: $1,690 billion, 2024: $1,900 billion) has an advanced policy in the field of scientific research and technology. Supportive legislation in the field of technology, including intellectual property protection, contributes to an increase in exports of high-tech goods. United Kingdom (2023: $889 billion, 2024: $970 billion). It also uses incentives and regulations to maintain and grow its technology sector, which has a positive impact on exports.

Let us consider the factors of globalisation and integration using the examples of the Netherlands and South Korea. The Netherlands (2023: $ 741 billion, 2024: $ 849 billion) actively participates in global supply chains, which enables them to export high-quality, high-tech goods. Their strategic location in Europe also contributes to increased exports. South Korea (2023: $ 552.8 billion, 2024: $ 609 billion) is integrated into many international agreements, which facilitate access to foreign markets and increase exports of high technologies, especially in the fields of electronics and semiconductors.

The competition has a significant impact on exports from India and Singapore. India (2023: $ 408 billion, 2024: $ 473 billion). He actively works in the field of IT and outsourcing, which forces local companies to increase the level of innovation. This helps to increase their competitiveness in international markets. Singapore (2023: $ 449.9 billion, 2024: $ 507 billion). As a centre of high technology and start-ups, it also benefits from active competition, which allows it to develop new technologies and increase its exports. Factors influencing the export of high-tech goods, including technological advancements, government policies, globalisation, and market competition, are crucial to understanding the dynamics of global markets. Examples from countries such as China, the United States, Germany, the United Kingdom, the Netherlands, South Korea, India, and Singapore illustrate how these aspects interact to shape the current state and future directions of high-tech exports.

Table 1 - Ranking of countries by exports of high-tech goods in 2023-2024

№	Countries	2023 y		2024 y		Deviations	
1	China	3370	28,22	3410	25,34	40	1,2
2	USA	2010	16,83	2650	19,69	640	31,8
3	Germany	1690	14,15	1900	14,12	210	12,4
4	Great Britain	889	7,44	970	7,21	81	9,1
5	Netherlands	741	6,21	849	6,31	108	14,6
6	Japan	717	6,00	820	6,09	103	14,4
7	Italy	608	5,09	693	5,15	85	14,0
6	South Korea	552,8	4,63	609	4,52	56,2	10,2
7	Hong Kong	505,7	4,23	578	4,29	72,3	14,3
8	Singapore	449,9	3,77	507	3,77	57,1	12,7
10	India	408	3,42	473	3,51	65	15,9
	Total	11941,4	100	13459	100	1517,6	12,7
Note: The table was compiled by the author using the data https://surl.lu/xoxecn, https://surl.li/vulldd							

An analysis of Table 1, the world's ranking of high-tech exports for 2023 and 2024, reveals significant changes in volumes and shares in the global market. The total volume of high-tech

exports increased from $ 1,194.4 billion to $ 1,345.9 billion, representing an increase of $ 151.5 billion, or 12.7%.

China remains in the first place among the leading countries, with exports increasing from $3,370 billion to $3,410 billion. However, its market share has decreased from 28.22% to 25.34%, which may indicate increased competition from other countries, in particular the United States.

The United States, which ranks second, showed significant growth, increasing its exports from $2,650 billion in 2010 to $2,650 billion, while its market share increased from 16.83% to 19.69%. This is the most significant increase in both absolute and relative terms, underscoring the country's growing position in the high-tech sector.

Germany, in third place, also showed an increase in exports from $ 1,690 billion to $ 1,900 billion, while the share remained almost unchanged (14.15% to 14.12%). This confirms Germany's stability in the international high-tech arena, despite moderate growth rates.

The UK, in fourth place, increased its exports from $889 billion to $970 billion, but the share of the total decreased from 7.44% to 7.21%. This suggests that, although volumes are increasing, competitive pressures may prompt a country to reassess its market strategies.

The Netherlands and Japan experienced significant growth, with exports increasing to $849 billion and $820 billion, respectively. Both countries have achieved an increase of about 14%, which highlights their successful high-tech strategies.

Italy and South Korea, which occupy corresponding places in the ranking, also showed positive growth, although South Korea's increase was less noticeable, at 10.2%. India, however, showed impressive growth, increasing exports from $408 billion to $473 billion and improving its share from 3.42% to 3.51%. This suggests that India is emerging as a significant player in the high-tech market.

Trends in the export activity of high-tech goods include:

1) Increased investment in R&D. Countries continue to invest actively in research and development. The United States remains at the forefront of this field thanks to companies such as Google and Apple, which export high-quality technologies and software solutions.

2) The growing importance of green technologies. In the context of climate change, there is an increasing interest in sustainable technologies. Japan, with its focus on developing renewable energy sources and environmentally friendly technologies, is actively exporting innovative solutions in this area.

3) Digitalization of the economy. The transition to digital technologies is changing the way goods are produced and distributed. South Korea is a leader in e-commerce, exporting products such as electronics and home appliances.

4) The development of new markets: Countries such as Brazil are actively developing their high-tech sectors, creating new opportunities for both imports and exports, especially in South America.

The export trends of high-tech products on the global market demonstrate a growing interest in innovation and product quality. In the context of globalisation and technological progress, countries that can adapt to new challenges and capitalise on opportunities in the international competitive environment will be able to significantly strengthen their positions in global markets. An analysis of the factors influencing high-tech exports, as well as examples of successful countries, demonstrates the importance of a strategic approach to optimise export flows and achieve sustainable economic growth.

In general, the market for high-tech goods continues to grow, but there are significant changes in the market shares of countries. This indicates the emergence of a new dynamic in the global economy, requiring leading countries to adapt their strategies to maintain their competitive positions.

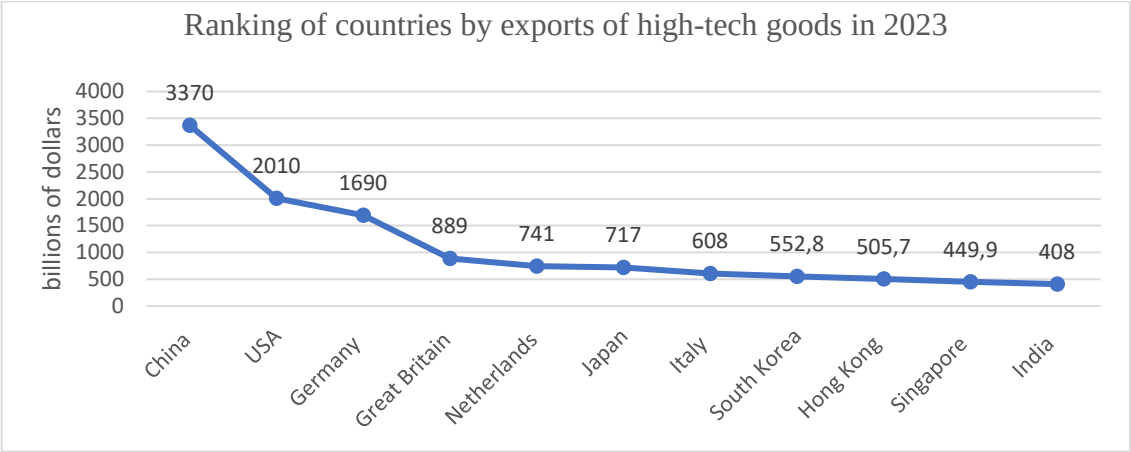

Figure 2 - Ranking of countries by exports of high-tech goods in 2023

Note: The drawing was compiled by the authors using the data https://surl.lu/xoxecn , https://surl.li/vulldd

In 2024, China is the leading exporter of high-tech goods, followed by the United States and Germany. Other countries, such as Japan, South Korea, the Netherlands, and India, also play a significant role in this sector. For example, exports of high-tech products from India in 2023-2024 are mainly directed to the United States, Great Britain, Singapore and China, according to ET Government.

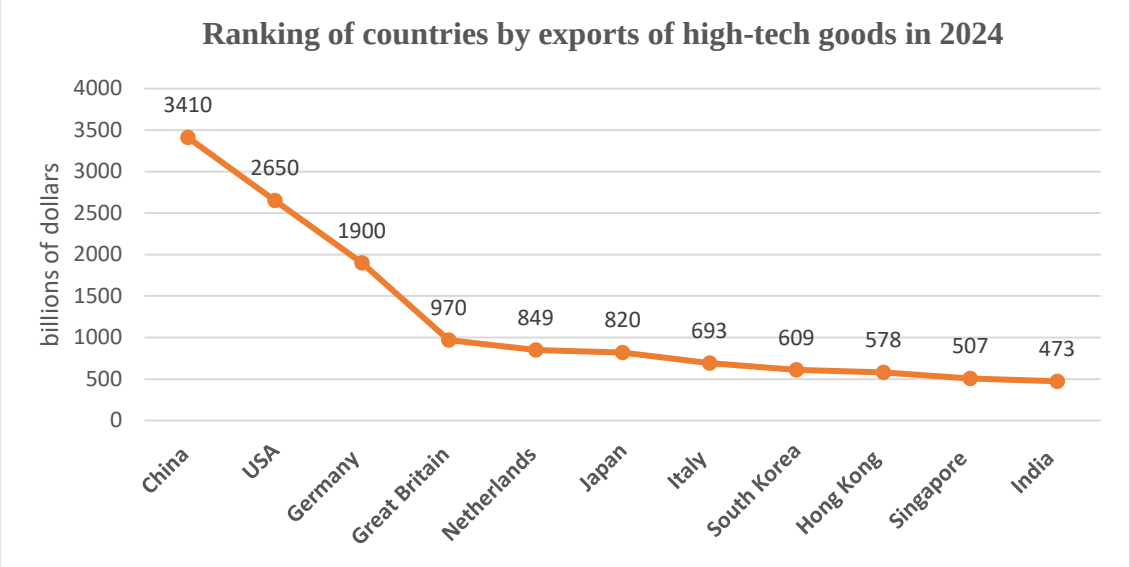

Figure 3 - Ranking of countries by exports of high-tech goods in 2023

Note: The drawing was compiled by the authors using the data https://surl.lu/xoxecn , https://surl.li/vulldd

In 2022-2023, China ranked first in electronics exports, accounting for about 33% of the global market. According to the WIPO - World Intellectual Property Organization, exports of high-tech products from China increased by 3.4% in 2024, reaching 825.2 billion US dollars. Overall, China, the United States, and Germany are major players in global exports of high-tech goods, and this market continues to grow.

Conclusions

An analysis of the factors influencing high-tech exports, as well as examples of successful countries, demonstrates the importance of a strategic approach to optimise export flows and achieve sustainable economic growth. Organizations and States that take note of current trends and potential development directions will be able not only to improve their positions in the international arena, but also to contribute to the sustainable development of the global economy.

Thus, combining all of the above, we can say that promising countries and companies that actively innovate and adapt their strategies to changing market conditions will not only successfully compete but also set the tone in the global high-tech market of the future.

Based on the research conducted on the factors influencing the export of high-tech goods, several key conclusions can be drawn.

First, high-tech products are becoming an increasingly important part of global exports, reflecting the growing demands on innovation and quality. The share of high technologies in total global exports has increased from 20% in 2000 to 34% in 2022, underscoring the importance of this segment of the economy for countries.

Secondly, technological progress is the primary factor driving the growth of exports of high-tech goods. Leaders such as China and the United States are actively investing in research and development, which enables them to secure leading positions in the global market.

Third, government policy and regulation have a significant impact on the export of high technologies. The examples of Germany and the UK demonstrate how supportive legislation and incentives can foster the development of the technology sector and enhance external supply.

Globalisation and integration into international markets also play a crucial role. The Netherlands and South Korea demonstrate how participation in global supply chains, combined with the presence of international agreements, facilitates access to foreign markets and promotes export growth. In addition, the level of competition within countries, such as India and Singapore, encourages local companies to increase their innovation activities, which has a positive impact on their international competitiveness.

In conclusion, understanding the factors that affect the export of high-tech goods is crucial for assessing the dynamics of global markets and developing strategies that can help countries improve their positions in this competitive and rapidly evolving segment of the economy. This study has empirically identified the key factors influencing the volume and dynamics of high-technology exports across a diverse set of countries, with a focus on the top-performing economies. The following specific conclusions and recommendations can be drawn:

Global Growth in High-Tech Exports:

The export of high-tech goods remains one of the fastest-growing segments of international trade, with an average annual growth rate of 6.7%. The sector demonstrates resilience during economic downturns, as shown by its relative stability during the 2008 and 2020 crises. This confirms the strategic importance of high-tech trade as a buffer against global financial volatility.

Geographic Redistribution of Leadership:

East and Southeast Asian countries—especially China, Vietnam, Malaysia, and South Korea—have either maintained or ascended into leading positions in global high-tech exports. Conversely, the United States and some European economies have lost relative ground. This shift reflects the reconfiguration of global supply chains, as well as targeted policy interventions in emerging economies.

Country-Specific Factor Profiles:

Econometric analysis reveals that determinants of high-tech export performance are heterogeneous across countries:

China, Singapore, and Czechia show strong positive correlations with nearly all factors studied, suggesting comprehensive innovation ecosystems.

Malaysia and Thailand rely more heavily on foreign direct investment and technology imports (IP payments), reflecting their roles as manufacturing hubs within global value chains.

Vietnam exhibits a strong dependence on FDI and digital infrastructure, highlighting its growing integration into high-tech production networks despite weaker innovation inputs.

South Korea and Singapore exemplify successful cases of combining public investment in R&D with openness to international collaboration and capital.

REFERENCES

1 Dosi G., Pavitt H., Soete L. (1990). The economics of technical change and international trade. L.: Harvester Wheatsheaf.

2 Buchinskaya O. N., Dyatel E. P. (2019). Influence of high-technology exports and foreign charges for the use of intellectual property on economic growth. Journal of New Economy, 20(2), P. 114–126. https://doi.org/10.29141/2073-1019-2019-20-2-7

3 Śledziewska K., Akhvlediani T. (2017). What Determines Export Performance in High-tech Industries? Central European Economic Journal, 1(48), P.37–49. https://doi.org/10.1515/ceej-2017-0006

4 Van Roy V., Nepelski D. (2017). Determinants of high-tech entrepreneurship in Europe. European Commission, Joint Research Centre, JRC Scientific and Policy Reports. https://doi.org/10.2791/96153

5 Lubacha–Sember J. (2013). High-Tech Export from the V4 Countries – Structure and Factors. Entrepreneurial Business and Economics Review, 1(1), P.23–40.

6 Gökmen Y., Turen U. (2013). The Determinants of High Technology Exports Volume: A Panel Data Analysis of EU–15 Countries. International Journal of Management, Economics and Social Sciences, 2(3), P. 217–232.

7 Tohmo T., Heimonen K. & Nieminen M. (2021). Effects of the European Monetary Union on High-Technology Exports. Journal of Industry, Competition and Trade, 21 (2), P. 251–285. https://doi.org/10.1007/s10842-021-00354-8

8 Navarro Zapata A., Arrazola M., de Hevia J. (2023). Determinants of High-tech Exports: New Evidence from OECD Countries. Journal of the Knowledge Economy. https://doi.org/10.1007/s13132-023-01116-z

9 Sandu S., Ciocanel B. (2014). Impact of R&D and Innovation on high–tech export. Procedia Economics and Finance, 15, P. 80 – 90. https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00450-X

10 Zhu J., Wang Y. and Wang C. (2019). A comparative study of the effects of different factors on firm technological innovation performance in different high-tech industries. Chinese Management Studies, 13(1), P. 2-25. https://doi.org/10.1108/CMS-10-2017-0287

11 The relationship between public and private R&D funding (2020). BEIS Research Paper, 2020/010. Retrieved from. Available at: — URL: https://www.oxfordeconomics.com/resource/the-relationship-between-public-and-private-rd-funding/ (accessed: 12 April 2023).

12 Caves R. E. (1974). Multinational firms, competition, and productivity in host-country markets. Economica, 41(162), P.176-193.

13 Findlay R. (1978). Relative backwardness, direct foreign investment, and the transfer of technology: a simple dynamic model. The Quarterly Journal of Economics, 92(1), P.1-16.

14 Özsoy S. (2020). The impact of foreign direct investment on export of high-technology products: the role of financial development and regulatory quality. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(44), P. 959-975. https://doi.org/10.31795/baunsobed.686447

ФАКТОРЫ ВЛИЯНИЯ И ТЕНДЕНЦИИ В ЭКСПОРТЕ ВЫСОКОТЕХНОЛОГИЧНЫХ ТОВАРОВ НА МИРОВОМ РЫНКЕ

Аннотация

Целью статьи является выявление тенденций в развитии высокотехнологичного экспорта и выявление ключевых детерминант, непосредственно влияющих на его рост. Авторы используют методы сравнительного и регрессионного анализа для оценки взаимосвязи между объемами экспорта высокотехнологичной продукции и такими факторами, как расходы на НИОКР, количество исследователей, доходы от использования интеллектуальной собственности, платежи за использование интеллектуальной собственности, широкополосный доступ в Интернет, объем прямых иностранных инвестиций.

Объектом исследования является группа стран-лидеров по доле высокотехнологичного экспорта в общем объеме экспорта на 2021 год: Малайзия, Вьетнам, Республика Корея, Китай, Сингапур, Чехия, Таиланд. Было установлено, что объем экспорта высокотехнологичной продукции в мире в 2000-2021 годах увеличился в 3,4 раза; в кризисные периоды темпы снижения экспорта высокотехнологичной продукции показывают более положительные результаты, чем темпы снижения общего объема экспорта товаров. Выделенные факторы характеризуются наличием положительной корреляции с высокотехнологичным экспортом.

На основе проведенного анализа авторы определили, что каждая страна имеет свой собственный профиль лидерства в области высоких технологий, основанный на доминирующих факторах. В Китае это платежи за использование интеллектуальной собственности и расходы на НИОКР, во Вьетнаме – широкополосный доступ в Интернет и объемы прямых иностранных инвестиций, в Южной Корее – расходы на НИОКР, в Чехии – расходы на НИОКР и количество исследователей, в Малайзии – платежи за использование интеллектуальной собственности и ПИИ, для Сингапура – расходы на НИОКР и прямые иностранные инвестиции, для Таиланда – платежи за использование интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: высокотехнологичный экспорт, расходы на НИОКР, прямые иностранные инвестиции, использование интеллектуальной собственности, мировое лидерство

ЖОҒАРЫ ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ТАУАРЛАР ЭКСПОРТЫНЫҢ ӘЛЕМДІК НАРЫҚТАҒЫ ӘСЕР ЕТУ ФАКТОРЛАРЫ МЕН ҮРДІСТЕРІ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты жоғары технологиялық экспорттың даму тенденцияларын анықтау және оның өсуіне тікелей әсер ететін негізгі детерминанттарды анықтау болып табылады. Авторлар салыстырмалы және регрессиялық талдау әдістерін жоғары технологиялық өнімдер экспортының көлемі мен ҒЗТКЖ шығындары, зерттеушілер саны, зияткерлік меншікті пайдаланудан түсетін кірістер, зияткерлік меншікті пайдаланғаны үшін төлемдер, кең жолақты Интернет, тікелей шетелдік инвестициялар көлемі сияқты факторлар арасындағы байланысты бағалау үшін пайдаланады.

Зерттеу нысаны - 2021 жылға арналған экспорттың жалпы көлеміндегі жоғары технологиялық экспорттың үлесі бойынша көшбасшы елдер тобына енген Малайзия, Вьетнам, Корея Республикасы, Қытай, Сингапур, Чехия, Таиланд елдері. 2000-2021 жылдары әлемде жоғары технологиялық өнімдер экспортының көлемі 3,4 есеге ұлғайғаны анықталды. Дағдарыс кезеңдерінде жоғары технологиялық өнімдер экспортының төмендеу қарқыны тауарлар экспортының жалпы көлемінің төмендеу қарқынына қарағанда оң нәтижелерді көрсетеді. Бөлінген факторлар жоғары технологиялық экспортпен оң корреляцияның болуымен сипатталады.

Жүргізілген талдау негізінде авторлар әр елдің басым факторларға негізделген жоғары технологиялық көшбасшылық профилі бар екенін анықтады. Қытайда бұл зияткерлік меншікті пайдаланғаны үшін төлемдер және ҒЗТКЖ шығындары, Вьетнамда - Интернетке кең жолақты қолжетімділік және тікелей шетелдік инвестициялар көлемі, Оңтүстік Кореяда - ҒЗТКЖ шығындары, Чехияда - ҒЗТКЖ шығындары мен зерттеушілер саны, Малайзияда – зияткерлік меншік пен ТШИ пайдаланғаны үшін төлемдер, Сингапур үшін - ҒЗТКЖ шығындары ҒЗТКЖ және тікелей шетелдік инвестициялар, Таиланд үшін - зияткерлік меншікті пайдаланғаны үшін төлемдер.

Негізгі сөздер: жоғары технологиялық экспорт, ҒЗТКЖ шығындары, тікелей шетелдік инвестициялар, зияткерлік меншікті пайдалану, әлемдік көшбасшылық

REFERENCES

1 Dosi G., Pavitt H., Soete L. (1990). The economics of technical change and international trade. L.: Harvester Wheatsheaf. [in English]

2 Buchinskaya O. N., Dyatel E. P. (2019). Influence of high-technology exports and foreign charges for the use of intellectual property on economic growth. Journal of New Economy, 20(2), P. 114–126. https://doi.org/10.29141/2073-1019-2019-20-2-7 [in English]

3 Śledziewska K., Akhvlediani T. (2017). What Determines Export Performances in High-tech Industries. Central European Economic Journal, 1(48), P.37–49. https://doi.org/10.1515/ceej-2017-0006 [in English]

4 Van Roy V., Nepelski D. (2017). Determinants of high-tech entrepreneurship in Europe. European Commission, Joint Research Centre, JRC Scientific and Policy Reports. https://doi.org/10.2791/96153 [in English]

5 Lubacha–Sember J. (2013). High-Tech Export from the V4 Countries – Structure and Factors. Entrepreneurial Business and Economics Review, 1(1), P.23–40. [in English]

6 Gökmen Y., Turen U. (2013). The Determinants of High Technology Exports Volume: A Panel Data Analysis of EU–15 Countries. International Journal of Management, Economics and Social Sciences, 2(3), P. 217–232. [in English]

7 Tohmo T., Heimonen K. & Nieminen M. (2021). Effects of the European Monetary Union on High-Technology Exports. Journal of Industry, Competition and Trade, 21 (2), P. 251–285. https://doi.org/10.1007/s10842-021-00354-8 [in English]

8 Navarro Zapata A., Arrazola M., de Hevia J. (2023). Determinants of High-tech Exports: New Evidence from OECD Countries. Journal of the Knowledge Economy. https://doi.org/10.1007/s13132-023-01116-z [in English]

9 Sandu S., Ciocanel B. (2014). Impact of R&D and Innovation on high–tech export. Procedia Economics and Finance, 15, P. 80 – 90. https://doi.org/10.1016/S2212-5671(14)00450-X [in English]

10 Zhu J., Wang Y. and Wang C. (2019). A comparative study of the effects of different factors on firm technological innovation performance in various high-tech industries. Chinese Management Studies, 13(1), P. 2-25. https://doi.org/10.1108/CMS-10-2017-0287 [in English]

11 The relationship between public and private R&D funding (2020). BEIS Research Paper, 2020/010. Retrieved from. Available at: — URL: https://www.oxfordeconomics.com/resource/the-relationship-between-public-and-private-rd-funding/ [in English] (accessed: 12 April 2023).

12 Caves R. E. (1974). Multinational firms, competition, and productivity in host-country markets. Economica, 41(162), P.176-193. [in English]

13 Findlay R. (1978). Relative backwardness, direct foreign investment, and the transfer of technology: a simple dynamic model. The Quarterly Journal of Economics, 92(1), P.1-16. [in English]

14 Özsoy S. (2020). The impact of foreign direct investment on export of high-technology products: the role of financial development and regulatory quality. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 23(44), P. 959-975. https://doi.org/10.31795/baunsobed.686447 [in English]

Information about authors:

Tatiana Voronina - **corresponding author,** Doctor of Economics, professor of the Department of World Economy and International Relations, Southern Federal University, Rostov-on-Don, Russia

E-mail: t.v.voronina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9972-9736

Ashkhyen Yatsenko – Candidate of Economic Sciences, associate professor of the Department of World Economy and International Relations, Southern Federal University, Rostov-on-Don, Russia

E-mail: ashkhen@list.ru;

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9527-8336

Alexey Yeletsky - Candidate of Economic Sciences, associate professor of the Department of World Economy and International Relations, Southern Federal University, Rostov-on-Don, Russia

E-mail: ane904@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9389-0051

Информация об авторах:

Татьяна Воронина - **основной автор**, доктор экономических наук, профессор кафедры мировой экономики и международных отношений, Южный федеральный университет, г. Ростов-на-Дону, Россия

E-mail: t.v.voronina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9972-9736

Ашхен Яценко - кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики и международных отношений, Южный федеральный университет, г. Ростов-на-Дону, Россия

E-mail: ashkhen@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9527-8336

Алексей Елецкий - кандидат экономических наук, доцент кафедры мировой экономики и международных отношений, Южный федеральный университет, г. Ростов-на-Дону, Россия

E-mail: ane904@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9389-0051

Авторлар туралы ақпарат:

Татьяна Воронина - **негізгі автор**, экономика ғылымдарының докторы, Әлемдік экономика және халықаралық қатынастар кафедрасының профессоры, Оңтүстік федералды университеті, Ростов-на-Дону қ., Ресей

E-mail: t.v.voronina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9972-9736

Ашхен Яценко - экономика ғылымдарының кандидаты, Әлемдік экономика және халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, Оңтүстік федералды университеті, Ростов-на-Дону қ., Ресей

E-mail: ashkhen@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9527-8336

Алексей Елецкий - экономика ғылымдарының кандидаты, Әлемдік экономика және халықаралық қатынастар кафедрасының доценті, Оңтүстік федералды университеті, Ростов-на-Дону қ., Ресей

E-mail: ane904@yandex.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9389-0051

IRSTI 73.29.75 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.22**
UDC 338.45

A.H.Pardaev[1*]

[1]Tashkent State University of Economics, *100123,* Tashkent, Uzbekistan
*e-mail:pardayev.92@internet.ru

EVALUATION OF THE EFFECTIVENESS OF RAIL TRANSPORTATION BETWEEN KAZAKHSTAN AND UZBEKISTAN

Abstract

Transport infrastructure is a crucial component of Kazakhstan's socio-economic development. The current state of Kazakhstan's railway infrastructure is a critical factor to consider when evaluating the effectiveness of new railway routes in increasing freight traffic. The railway network of Kazakhstan is extensive, covering thousands of kilometres and connecting various regions of the country. Infrastructure railways include a diverse range of lines, terminals, and stations, as well as related facilities such as maintenance depots and warehouses. Additionally, the railway infrastructure plays a crucial role in promoting international trade, as Kazakhstan serves as a vital transit corridor for cargo transportation between Europe and Asia.

The development of new railway routes plays a key role in increasing the volume of freight traffic, especially in the context of transit and international trade. In recent years, there has been a significant increase in cargo flows, which is attributed to the improvement of infrastructure and the optimisation of logistics processes.

In Kazakhstan, it is essential to study the effectiveness of new railway routes in increasing freight traffic within the country in terms of the continuous development and modernisation of railway infrastructure. The purpose of this scientific article is to develop practical recommendations for enhancing the efficiency of new railway routes in increasing freight transportation, using the example of JSC NC KTZ. Importance of the study: It is anticipated that the construction of a new railway route will increase cargo flows passing through Kazakhstan's territory.

Keywords: railway, KTZ, digitalization, economy, railway route

Introduction

Transport infrastructure is an essential component of Kazakhstan's socio-economic development. The current state of Kazakhstan's railway infrastructure is a crucial factor considered when assessing the effectiveness of new railway routes in increasing freight traffic. Kazakhstan's railway network is extensive, spanning thousands of kilometres and connecting various regions of the country. The infrastructure encompasses a diverse range of railway lines, terminals, and stations, as well as related facilities such as maintenance depots and warehouses. Additionally, the railway infrastructure plays a crucial role in facilitating international trade, as Kazakhstan serves as a vital transit corridor for freight transport between Europe and Asia.

The development of new railway routes plays a crucial role in increasing freight traffic, especially in transit and international trade conditions. In recent years, there has been a significant increase in cargo flows, which is attributed to the improvement of infrastructure and the optimisation of logistics processes. It is essential to consider the available capacity and capabilities of Kazakhstan's railway infrastructure. This includes an assessment of the condition of roads, alarm systems and rolling stock, as well as the level of technological integration and automation. The analysis should consider the efficiency of logistics operations, the availability of intermodal connections, as well as the overall reliability and safety of the railway network. In addition, it is necessary to carefully examine the existing regulatory framework, investment climate and management practices to identify opportunities for solving problems and challenges in the railway sector. One of the primary tasks is the construction of new railway lines within the framework of the concept for developing the Republic of Kazakhstan's transport and logistics potential by 2030. As part of the concept, it is planned to build and reconstruct approximately 2,500 km of new railway lines. This increases network bandwidth and improves connectivity between regions [1].

The purpose of this study is to analyse the current state of rail freight transportation between Kazakhstan and Uzbekistan within JSC NC KTZ.

Railways, highways and other types of transport are under the control of the Ministry of Industry and Infrastructure Development (MIID). JSC NC «Kazakhstan Temir Zholy» (KTZh) is responsible for the operation of Railways, Railway infrastructure, rolling stock fleet and terminal operations. KTZ will play a key role in the development of new railway routes in Kazakhstan, contributing to the expansion of transport infrastructure and increasing the volume of cargo transportation. KTZ actively participates in the modernisation and construction of new railway routes. Within the framework of plans to develop Kazakhstan's leading network, approximately 5,000 kilometres of secondary roads are planned to be constructed, which will significantly increase capacity and improve logistics.

By 2029, KTZ will increase the volume of transit traffic through Kazakhstan by 35 million tons, in the pursuit of an increase to a ton. To do this, the company is working on creating new routes and improving existing ones, including updating border posts and developing transport and logistics centers. This will enhance the attractiveness of trans-Kazakhstan routes for international shippers. KTZ actively collaborates with global partners to implement joint projects. For example, within the framework of the TCC, Kazakhstan signed roadmaps with Azerbaijan, Turkey and Georgia. This cooperation will optimize cargo transportation and increase their efficiency.

KTZ introduces modern technologies to improve the efficiency of railway transport. The establishment of a Competence Centre at KTZ aims to develop new logistics products and reorient transit cargo flows to trans-Kazakhstan routes, thereby contributing to more efficient transportation management. The development of new railway routes will also impact the economic development of Kazakhstan's regions. For example, the launch of new passenger and cargo routes will enhance the accessibility of remote areas and stimulate local economic growth by increasing tourist flows and improving logistics. According to the 2023 results, the volume of transit traffic through Kazakhstan totalled 27.3 million tons. Tons (+18% compared to 2022), including 1,282.3 thousand TEU (+14% compared to 2022) in the container transportation segment [1].

According to the data of the final annual report of KTZ for 2023, the main directions for increasing transit traffic include:

- To continue the growth of oil products and oil transportation from Russia to Central Asia and Afghanistan;
- Increase in grain transportation from Russia to Kyrgyzstan;
- Change in logistics for the transportation of chemical goods from China to Russia and Central Asian states;
- A significant increase in the transportation of potash fertilisers from Belarus to China in containers.

To increase the flow of cargo on TITR, work is underway to improve logistics services both within the Republic of Kazakhstan and abroad. In October 2023, within the framework of the «Tbilisi Silk Road Forum» Forum, which was held in Tbilisi, the railway administrations of Kazakhstan, Azerbaijan and Georgia signed the Constituent documents on the creation of a joint venture TCHB based on the International Financial Center in Astana. The joint venture will provide services on the principle of «one window», guarantee the delivery time and cost, as well as conduct an agreed policy for the development of multi-modal service.

To attract additional cargo volumes and develop a digital corridor within the framework of the TITR, KPMC Ltd, a company based in Singapore and a subsidiary of PSA Eagle Pte Ltd, was established in the Astana International Financial Centre.

With the growing demand for scheduled transportation and the rapid development of global trade, the main component of supply chain management and logistics is the efficiency of rail freight transit. At the same time, it is crucial to evaluate the factors affecting the efficiency of rail freight transport by analyzing the research results. Numerous studies demonstrate the impact of improving railway infrastructure on freight transportation efficiency. The Asian Development Bank's report, «Unlocking the potential of railways» states that the creation of a single, open legal system governing rail transportation will help all market participants interact more effectively with one

another [2]. This enables the unification of tariffs and conditions of carriage, reducing uncertainty and fostering trust between carriers and shippers.

Materials and methods of research

The eastern route of the International Transport Corridor «North-South» is considered by shippers as an alternative route for transporting their products to the markets of Iran, India and the Persian Gulf. Together with OJSC RZhD and the Turkmen Railways, a technical audit of the junction points and adjacent railway infrastructure in Kazakhstan, Russia, and Turkmenistan was conducted to identify difficulties and technological barriers. Based on the results of the audit, a joint action plan to improve the efficiency of Interstate junction points was approved (March 31, 2023). Additionally, work is underway to establish a joint venture with Abu Dhabi Ports Group, aiming to expand the cargo base along the North-South Corridor and provide additional access to foreign markets. The Treaty on the establishment of a joint venture within the framework of the UN Climate Change Conference 2023 (COP28) was signed in December 2023.

The issue of creating a joint venture between RZhD Logistics JSC, KTZ Express JSC, and Turkmenistan Transport Logistics Centre OJSC is being worked out, which will act as a single logistics operator on the eastern branch of the North-South international transport corridor along the route 1,520 kilometres. Negotiations are underway to develop organisational documents and determine the terms for establishing a joint venture. KTZ plays a key role in the construction of the Darbaza-Maktaaral railway route, aimed at developing Kazakhstan's transport infrastructure and improving relations with Uzbekistan.

KTZ is responsible for implementing the project, which involves the design and construction of a 152-kilometre railway line with nine stations. Currently, preparatory work is underway, including topographic and hydrological studies.

KTZ actively cooperates with the Akimat of the Turkestan region, signing a memorandum of understanding to coordinate efforts in implementing the project. This cooperation will provide support from local authorities and guarantee the implementation of all necessary measures for the successful completion of construction. According to KTZ, about 90% of the cargo turnover in the regulated relations of the holding, excluding transit transportation, was carried out at Tariffs below the cost. Losses from domestic traffic in freight and passenger traffic are currently compensated by international transit traffic. Additionally, tariffs are differentiated based on the type of cargo. Such an approach to tariff policy will enable the government to utilise the profit of KTZ to subsidise rail transportation in specific sectors of the economy, such as food and coal transportation. It is worth noting that railway tariffs for cargo transportation in Kazakhstan are the lowest among the CIS countries. Regular government subsidies for rail transportation negatively impact the industry's efficiency.

Currently, the railway industry of Kazakhstan is fully controlled by the National Holding KTZ. Unfortunately, today, there are no specific plans to reduce state intervention in market relations in this sector, as in countries with developed market economies. Additionally, KTZ faces several challenges that impact the activities and development of railway transport in Kazakhstan. The main ones include:

1. infrastructure restrictions. Infrastructure degradation: the level of wear and tear on railway highways exceeds 50%, requiring significant investments in modernisation. Additionally, especially in the context of increased transit, it becomes increasingly challenging to fulfil the growing volume of Transportation. Low throughput: throughput problems in key sections, such as Dostyk - Moynty, limit the possibilities of increasing freight traffic volume and require the development of solutions to eliminate these obstacles.

2. financial difficulties. Debt burden: An increase in net debt is associated with the attraction of debt financing for the modernisation of rolling stock and the implementation of infrastructure projects. This puts pressure on the company's financial stability, especially in conditions of limited public resources. Tariff regulation: State regulation of tariffs for railway transport services hinders

revenue growth and industry modernisation. Low tariffs for certain types of cargo, such as coal and grain, do not cover the costs of their transportation.

3. geopolitical risks. Disruption of logistics chains: changes in the geopolitical situation, including sanctions and changes in international trade, lead to the destruction of traditional transport routes. This creates the need to develop alternative logistics solutions and routes.

Competition with other modes of transport: increased competition from road and sea transport, as well as the need to improve service quality and reduce prices to attract customers, poses a serious obstacle for KTZ.

4. the need for digitalization. Weak development of digital technologies: insufficient digitalization of management and logistics processes limits the efficiency of KTZ. The introduction of modern technologies is necessary to optimise operations and increase transparency.

«NC «Kazakhstan Temir Zholy» JSC faces a complex of challenges, including infrastructure constraints, financial difficulties, geopolitical risks and the need for digitalization.» To successfully overcome these problems, an integrated approach is necessary to modernise the railway network, refine tariff policy, and introduce innovative technologies.

The project for the construction of the Darbaza–Integra Construction KZ is implementing the Maktaaral railway line in the Turkestan region. Integra Construction KZ was established in 1998 as a state-owned subsidiary within the framework of Kazakhstan's restructuring program for railway transport. Integra Construction KZ has achieved significant success in the railway sector of Kazakhstan, introducing modern technologies into several major projects. Integra Construction KZ, as the main contractor, strives to bring considerable benefits to both Kazakhstan and Uzbekistan and is responsible for implementing this vital infrastructure project.

The current state of cargo transportation by rail between Kazakhstan and Uzbekistan exhibits positive dynamics, driven by infrastructure development and an increase in transit volumes. However, to achieve sustainable growth, it is necessary to continue investing in updating the system and optimising logistics processes.

Transit corridors: the main transit routes are the Trans-Caspian International Transport Route (TITR) or Middle Corridor, which connects Kazakhstan with Uzbekistan and other countries. The volume of transit transportation along these routes has increased by 50% over the past five years and now exceeds 23 million tons per year.

The Middle Corridor is a strategically important 6,180 km long multimodal corridor with a capacity of 6 million tons, including a container carrying capacity of 80,000 TEUs (twenty-foot equivalent units). This route connects China with Europe through Kazakhstan, Azerbaijan and Georgia, providing access to international markets.

Table 1-The value of the middle corridor for the zone

Importance	Description
Geopolitical significance	The middle corridor plays a crucial role in the geopolitical balance of the countries in Central Asia. It offers an alternative to the traditional routes through Russia and Iran, which may not be as reliable due to political instability and sanctions.
Economic development	It is expected that, due to the right investments, the volume of cargo transportation along the middle corridor will triple by 2030, and travel time will be halved. This creates additional opportunities for the economic growth of countries along the route.
Note - [3] taken from sources	

In 2023, 2.76 million tons of cargo were transported in the Middle Corridor, the forecast for 2024 is up to 4.2 million tons. This indicates the growing interest of shippers in this direction [4]. Between 2017 and 2022, the number of containers transported along this route increased from 9,000 to 33,600. However, the increase in volume also revealed problems, such as significant congestion at the borders and insufficient integration of logistics processes.

Sanctions against Russia and changes in trade flows, as well as the situation in the international arena, create new opportunities for the Middle Corridor as an alternative route for cargo transportation from China to Europe. The World Bank and other international organisations are prepared to support the development of the Middle Corridor, which will enhance its attractiveness to shippers.

The Middle Corridor is a crucial strategic direction for Central Asian countries, offering access to international markets and fostering economic development. However, to reach its full potential, it is necessary to address existing management and infrastructure issues and ensure effective coordination among all participants in the logistics chain.

By simplifying customs and border procedures at the external borders of the EAEU, it is possible to contribute to increasing the volume of international trade and transit traffic across the Union's territory.

The growing interest in the middle corridor confirms its potential as a crucial transport route in the context of a shifting geopolitical landscape. The Middle Corridor, also known as the TCC, is a vital transportation artery that has a significant impact on the economic development of Central Asian countries.

Kazakhstan and Uzbekistan are the primary beneficiaries of the Middle Corridor; however, the rest of the countries in Central Asia also benefit from improved transport infrastructure and increased transit traffic volumes. The development of this direction will contribute to the integration of the region's countries into the global economy and enhance their competitiveness in the international arena. The main cargo transported between Kazakhstan and Uzbekistan is coal, iron ore, grain and oil products. These goods account for about 58% of the total cargo volume. The development of multimodal transportation, along with the integration of sea and rail transport, will lead to an increase in cargo transportation volume. Tkb is actively promoting container transportation services from China through Kazakhstan to Uzbekistan and further to Europe.

Rail transportation plays a crucial role in the logistics system of Central Asia, connecting Kazakhstan and Uzbekistan. As of 2023, Uzbekistan ranks 7th among Kazakhstan's trading partners. Trade with Uzbekistan accounts for more than 57% of our country's trade with the countries of Central Asia. According to the 2023 results, the bilateral trade turnover totalled $ 4.418 billion. US dollars, their exports-3, 130 billion. US dollars, and imports-1, 288 billion. US dollars. Considering current trends and plans for the development of trade and investment cooperation, further growth in trade turnover between Kazakhstan and Uzbekistan is anticipated. In particular, the authorities of Kazakhstan intend to increase the volume of trade with Uzbekistan to $ 10 billion in the coming years.

Trade relations between the two countries largely depend on the quality of logistics services provided by various Kazakhstani companies, among which JSC NC «Kazakhstan Temir Zholy» occupies a special place. This company operates railway transport in Kazakhstan and provides cargo transportation to Uzbekistan both within the country and abroad. Thanks to its developed railway infrastructure, Kazakhstan is a key transportation hub in the region. The railway lines between Kazakhstan and Uzbekistan transport goods, including raw materials and finished products, quickly and reliably. The central part of the cargo passes through the Saryagash Interstate Junction station, which currently operates at its maximum capacity. Through the Saryagash Interstate junction (MATP) there is an increase in the dynamics of train exchange. In 2022, the Saryagash MATP carried 32 million tons of cargo per year, equivalent to 24 pairs of freight trains per day. In 2023, this figure increased to an average of 27 trains per day. The volume of cargo transportation between Kazakhstan and Uzbekistan for the 11 months of 2023 amounted to 25.8 million tons. it was a ton. In November 2023, the construction of a new railway line, Darbaza – Maktaaral, with a length of 152 km, began in the Turkestan region. As trade between Kazakhstan and Uzbekistan expands, rail transportation is becoming increasingly preferred. The creation of new networks and the improvement of existing ones should increase the volume of cargo transportation. This, in turn, contributes to the economic development of the two countries. Construction of the new darbaza-

Maktaaral railway is one of the projects aimed at improving the transport infrastructure and increasing the volume of cargo transportation. This route connects the Maktaaral and Zhetysu districts of the Turkestan region in Kazakhstan with the country's leading railway network. The project aims to optimise existing stations and enhance logistics in the area. The construction of the new line will contribute to the development of the Turkestan region and increase the volume of export traffic to Uzbekistan. Additionally, freight traffic will be redirected from the existing Saryagash-Tashkent Line [6].

Results and its discussion

In the Turkestan region of Kazakhstan there are Maktaaral and Zhetysay districts. These regions are strategically important because they are situated at the intersection of key transport corridors that connect Central Asia with other countries, such as China and Europe. An increase in cargo flows and an improvement in logistics capabilities result from the development of railway and road infrastructure in these areas.

Thus, the construction of the Darbaza-Maktaaral railway line is an essential step towards the sustainable development of the Maktaaral and Zhetysay districts in the Turkestan region. The project not only enhances the transport infrastructure and creates new jobs, but also boosts economic activity and improves the quality of life for the population.

To achieve maximum efficiency, it is essential to continue monitoring the project's impact on the regional economy and ecology, as well as actively engage the local population in decision-making processes.

Taking into account the construction of a new railway line from Darbaza to Maktaaral, which will connect two remote districts of the Turkestan region with the main line of Kazakhstan's railways, it is expected that several new industrial projects will emerge in Maktaaral and Zhetysay districts.

To improve the efficiency of new railway routes between Kazakhstan and Uzbekistan, the following proposals were grouped (Table 2).

Table 2 - Proposals to improve the efficiency of new railway routes in the direction of Kazakhstan – Uzbekistan

Events	Recommendations
Investment in infrastructure	
Updating existing networks	To increase capacity and reduce travel time, it is necessary to conduct a technical inspection and upgrade of the existing railway lines. In particular, it is worth paying attention to projects on the expansion of the Dostyk-Moynty line and the construction of new sites, such as Darbaza-Maktaaral
Construction of New Road branches	The implementation of projects such as Kyzylorda-Uchkuduk is a crucial step in enhancing transportation links. Attracting investments from international financial organisations such as the European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) and the European Investment Bank can help finance such projects.
Optimization of logistics processes	
Creating a single operator	The formation of a single operator to manage cargo transportation along the middle corridor will simplify procedures and reduce logistics costs. This can be achieved by creating a company that operates on the principle of a single window, which will increase transparency and operational efficiency.
Digitalization of processes	The introduction of digital technologies to automate the processing of cargo documentation (for example, e permit systems) will help speed up the transportation process and reduce the likelihood of errors
Improving Interstate Cooperation	
Agree on tariffs and rules.	To agree on transportation tariffs and unify the rules, it is necessary to negotiate between Kazakhstan and Uzbekistan, which will make the routes more attractive for shippers

Regular meetings at the highest level	Establishing regular meetings between the ministries of transport of the two countries will help maintain dialogue on current issues and find joint solutions to improve transport infrastructure
Development of multimodal transportation	
Integration with other modes of transport	The development of multimodal transport corridors connecting rail transport with road and sea transport will optimize logistics chains and increase the overall efficiency of cargo transportation
Improving competitiveness	
Competitiveness analysis	Conducting a regular analysis of the competitiveness of the middle corridor compared to other routes (for example, the Northern Corridor) can help identify its weaknesses and develop strategies to improve its attractiveness for shippers
Marketing and promotion	Actively promoting the advantages of using the middle corridor in the international arena can attract new customers and increase the volume of cargo transportation
Note - [7] taken from sources	

These proposals aim to create a more efficient and competitive system of cargo transportation between Kazakhstan and Uzbekistan through the development of new railway routes. Investments in infrastructure, optimisation of logistics processes and the development of interstate cooperation are key factors in achieving this goal.

Conclusion

As trade between Kazakhstan and Uzbekistan expands, rail transportation is becoming increasingly preferred. The creation of new networks and the improvement of existing ones should increase the volume of cargo transportation. This, in turn, contributes to the economic development of the two countries. Construction of the new Darbaza-Maktaaral railway is one of the projects aimed at improving the transport infrastructure and increasing the volume of cargo transportation. This route connects the Maktaaral and Zhetysu districts of the Turkestan region in Kazakhstan with the country's leading railway network. The project aims to optimise existing stations and enhance logistics in the region.

The construction of the new line will contribute to the development of the Turkestan region and increase the volume of export traffic to Uzbekistan. In addition, freight traffic will be redirected from the existing Saryagash-Tashkent line.

The project will be implemented in two stages. At the initial stage, it is planned to build a railway line «state border of Uzbekistan — Yerdaut — Maktaaral» with an exit to the Syrdarya station. At the second stage, it is planned to build a road branch «Zhetysai-the state border of Uzbekistan».

Thus, the construction of the Darbaza-Maktaaral railway line is vital for the sustainable development of Maktaaral and Zhetysay districts of the Turkestan region

step by step. The project will not only enhance transport infrastructure and create new jobs, but also boost economic activity and improve the quality of life for the population. To achieve maximum efficiency, it is essential to continue monitoring the project's impact on the regional economy and ecology, as well as actively engage the local population in decision-making processes.

Taking into account the construction of a new railway line, Darbaza-Maktaaral, which will connect two remote districts of the Turkestan region with the main line of Kazakhstan's railways, it is expected that several new industrial projects will emerge in Maktaaral and Zhetysay districts.

REFERENCES

1 Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2022 года № 1116 «Об утверждении Концепции развития транспортнологистического потенциала Республики Казахстан до 2030 года» [Электронный ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200001116 (дата обращения 05.10.2024 г.)

2 Азиатский банк развития. (2017). Стратегия железных дорог CAREC 2017-2030. [Электронный ресурс]. URL: https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/227176/carec-railwaystrategy-2017-2030-ru_0.pdf (дата обращения 05.10.2024 г.)

3 Интегрированный годовой отчет АО НК «Казахстан темир жолы» за 2023 год.

4 KPMG. (2023). Транспортный потенциал Казахстана. [Электронный ресурс] – URL: https://kpmg.com/kz/ru/home/insights/2023/03/transport-potential.html (дата обращения 05.10.2024 г.)

5 Роль Среднего коридора в контексте геополитических изменений. [Электронный ресурс]. URL: https://www.trend.az/business/transport/3618929.html (дата обращения 05.10.2024 г.)

6 Торговля между Узбекистаном и Казахстаном достигла $4,4 млрд в 2023 году. [Электронный ресурс]. URL:https://daryo.uz/ru/2024/03/05/torgovlamezdu-uzbekistanom-i-kazahstanom-dostigla-44-mlrd-v-2023-godu (дата обращения 05.10.2024 г.)

7 Forbes Kazakhstan. (2023). Как сделать Средний коридор экономически выгодным. [Электронный ресурс]. URL: https://forbes.kz/articles/kak-sdelat-sredniykoridor-ekonomicheski-vygodnym (дата обращения 05.10.2024 г.)

ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ЖЕЛЕЗНОДОРОЖНЫХ ПЕРЕВОЗОК МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И УЗБЕКИСТАНОМ

Аннотация

Транспортная инфраструктура является важной составляющей социально-экономического развития Казахстана. Текущее состояние железнодорожной инфраструктуры в Казахстане является важным аспектом, который следует учитывать при оценке эффективности новых с для увеличения грузопотока. Железнодорожная сеть Казахстана обширна, охватывает тысячи километров и соединяет различные регионы страны. Инфраструктура железной дороги включает в себя разнообразный спектр линий, терминалов и станций, а также сопутствующие объекты, такие как депо технического обслуживания и склады. Кроме того, железнодорожная инфраструктура играет важную роль в содействии международной торговле, поскольку Казахстан служит важным транзитным коридором для перевозки грузов между Европой и Азией.

Развитие новых железнодорожных маршрутов играет ключевую роль в увеличении объема грузопотоков, особенно в контексте транзита и международной торговли. В последние годы наблюдается значительный рост грузопотоков, что связано с улучшением инфраструктуры и оптимизацией логистических процессов.

В Казахстане очень важно изучить эффективность новых железнодорожных маршрутов в увеличении грузопотоков внутри страны в условиях постоянного развития и модернизации железнодорожной инфраструктуры. Целью научной статьи является разработка практических рекомендаций по повышению эффективности новых железнодорожных маршрутов в увеличении грузоперевозок на примере АО «НК «КТЖ». Значимость исследования: ожидается, что строительство нового железнодорожного маршрута приведет к увеличению грузопотоков, проходящих через территорию Казахстана.

Ключевые слова: железная дорога, КТЖ, цифровизация, экономика, железнодорожный маршрут

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӨЗБЕКСТАН АРАСЫНДА ТЕМІР ЖОЛ ТАСЫМАЛЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

Андатпа

Көлік инфрақұрылымы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Қазақстандағы теміржол инфрақұрылымының ағымдағы жай-күйі жүк ағынын ұлғайту үшін жаңа теміржол маршруттарының тиімділігін бағалау кезінде ескеру қажет маңызды аспект. Қазақстанның теміржол желісі ауқымды, мыңдаған шақырымды қамтиды және еліміздің түрлі өңірлерін байланыстырады. Теміржол инфрақұрылымы әртүрлі желілерді, терминалдар мен станцияларды, сондай-ақ техникалық қызмет көрсету депосы мен қоймалар сияқты байланысты нысандарды қамтиды. Бұдан басқа, теміржол инфрақұрылымы халықаралық саудаға жәрдемдесуде маңызды рөл атқарады, өйткені Қазақстан Еуропа мен Азия арасындағы жүктерді тасымалдау үшін маңызды транзиттік дәліз ретінде қызмет етеді.

Жаңа теміржол маршруттарын дамыту, әсіресе транзит пен халықаралық сауда контекстінде жүк ағындарының көлемін арттыруда шешуші рөл атқарады. Соңғы жылдары жүк ағындарының айтарлықтай өсуі байқалды, бұл инфрақұрылымды жақсартумен және логистикалық процестерді оңтайландырумен байланысты.

Қазақстанда теміржол инфрақұрылымын тұрақты дамыту және жаңғырту жағдайында ел ішінде жүк ағынын ұлғайтуда жаңа теміржол маршруттарының тиімділігін зерделеу өте маңызды. Ғылыми мақаланың мақсаты «ҚТЖ «ҰК» АҚ мысалында жүк тасымалын ұлғайтуда жаңа теміржол маршруттарының тиімділігін арттыру бойынша практикалық ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Зерттеудің маңыздылығы: жаңа теміржол бағытын салу Қазақстан аумағы арқылы өтетін жүк ағындарының ұлғаюына әкеледі деп күтілуде.

Негізгі сөздер: темір жол, ҚТЖ, цифрландыру, экономика, теміржол бағыты

REFERENCES

1 Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 dekabrya 2022 goda № 1116 «Ob utverzhdenii Koncepcii razvitiya transportnologisticheskogo potenciala Respubliki Kazahstan do 2030 goda» *[Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated December 30, 2022 No. 1116 «On approval of the Concept for the development of the transport and logistics potential of the Republic of Kazakhstan until 2030»]*. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2200001116 [in Russian] (accessed 05.10.2024).

2 Aziatskij bank razvitiya. (2017). Strategiya zheleznyh dorog CAREC 2017-2030. *[Asian Development Bank. (2017). CAREC Railway Strategy 2017-2030.]*. Available at: — URL: https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/227176/carec-railwaystrategy-2017-2030-ru_0.pdf [in Russian] (accessed 05.10.2024).

3 Integrirovannyj godovoj otchet AO NK «Kazahstan temir zholy» za 2023 god. *[Integrated annual report of JSC NC "Kazakhstan Temir Zholy" for 2023]*. [in Russian]

4 KPMG. (2023). Transportnyj potencial Kazahstana. *[KPMG. (2023). Transport potential of Kazakhstan]*. Available at: — URL: https://kpmg.com/kz/ru/home/insights/2023/03/transport-potential.html [in Russian] (accessed 05.10.2024).

5 Rol' Srednego koridora v kontekste geopoliticheskih izmenenij. *[The role of the Middle Corridor in the context of geopolitical changes]*. Available at: — URL: https://www.trend.az/business/transport/3618929.html [in Russian] (accessed 05.10.2024).

6 Torgovlya mezhdu Uzbekistanom i Kazahstanom dostigla $4,4 mlrd v 2023 godu. *[Trade between Uzbekistan and Kazakhstan reached $4.4 billion in 2023]*. Available at: — URL: https://daryo.uz/ru/2024/03/05/torgovlamezdu-uzbekistanom-i-kazahstanom-dostigla-44-mlrd-v-2023-godu [in Russian] (accessed 05.10.2024).

7 Forbes Kazakhstan. (2023). Kak sdelat' Srednij koridor ekonomicheski vygodnym. *[Forbes Kazakhstan. (2023). How to make the Middle Corridor economically profitable]*. Available at: — URL: https://forbes.kz/articles/kak-sdelat-sredniykoridor-ekonomicheski-vygodnym [in Russian] (accessed 05.10.2024).

Information about authors:

Abdunabi Pardaev – **author correspondent**, Doctor of Science in Economics, professor, Head of the Department of Financial Accounting and Reporting, Tashkent State University of Economics, *100123,* Tashkent, Republic of Uzbekistan

E-mail: pardayev.92@internet.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5192-3452

Информация об авторах:

Абдунаби Пардаев – **основной автор**, доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой «Финансовый учет и отчетность», Ташкентский государственный экономический университет, 100123, г.Ташкент, Республика Узбекистан

E-mail: pardayev.92@internet.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5192-3452

Авторлар туралы ақпарат:

Абдунаби Пардаев – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының докторы, профессор, «Қаржылық есеп және есеп беру» кафедрасының меңгерушісі, Ташкент мемлекеттік экономика университеті, 100123, Ташкент қ., Өзбекстан Республикасы

E-mail: pardayev.92@internet.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5192-3452

МРНТИ 06.77.01 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.23**
УДК 331.522

А.Р. Ибраева[1*] , Е.Б. Аймагамбетов[1]

[1]Карагандинский университет Казпотребсоюза, г.Караганда, 100000, Республика Казахстан
e-mail:aika_krg75@mail.ru

МОДЕЛИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ СПРОСА И ПРЕДЛОЖЕНИЯ НА РЫНКЕ ТРУДА В РЕГИОНАЛЬНОМ АСПЕКТЕ

Аннотация

В данной статье представлен комплексный анализ взаимодействия спроса и предложения на рынке труда в региональном контексте. В свете растущей глобализации и децентрализации экономической деятельности понимание динамики регионального рынка труда стало критически важным как для политиков, исследователей, так и для бизнеса. Актуальность исследования заключается в его потенциале для информирования о целевых политических мерах, облегчения стратегического кадрового планирования и активизации усилий по региональному экономическому развитию. Цель статьи - предложить основу для анализа и интерпретации этих взаимодействий в конкретных географических регионах. Путем рассмотрения различных моделей, таких как модель равновесия на региональном рынке труда, теория пространственного несоответствия, модель дифференциала заработной платы, модель динамики местного рынка труда, модель миграции и трудовой мобильности и модель накопления человеческого капитала, эта статья призвана обеспечить целостное понимание факторов формирования результатов регионального рынка труда. Ожидаемые мероприятия включают обзор эмпирических исследований, теоретических основ и политического анализа, связанных с региональными рынками труда. Кроме того, в статье будет предложена концептуальная основа, которая объединяет ключевые факторы, влияющие на динамику спроса и предложения рабочей силы на региональном уровне. Методы, использованные при написании статьи, включают систематический обзор литературы, качественный синтез результатов и разработку концептуальной основы на основе теоретических и эмпирических данных. В целом статья вносит свой вклад в существующий объем знаний, предлагая структурированный подход к изучению взаимодействия региональных рынков труда.

Ключевые слова: модель, спрос, трудовые ресурсы, регион, капитал, заработная плата, работа.

Введение

Понимание взаимодействия между спросом и предложением на рынке труда в региональном контексте имеет решающее значение для политиков, исследователей и бизнеса. В эпоху глобализации и децентрализации региональные рынки труда играют жизненно важную роль в формировании экономических результатов, моделей занятости и социального благосостояния в конкретных географических регионах. Всесторонне изучая эти взаимодействия, политики могут разработать целевые меры для решения проблемы безработицы, содействия инклюзивному росту и повышения региональной конкурентоспособности.

Целью данного исследования является изучение и анализ различных моделей, объясняющих взаимодействие спроса и предложения на рынке труда на региональном уровне. Обобщая существующую литературу и эмпирические данные, статья призвана обеспечить всестороннее понимание факторов, влияющих на результаты рынка труда в конкретных географических регионах.

Для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи:

1 Рассмотреть и проанализировать существующую литературу по моделям взаимодействия спроса и предложения на региональных рынках труда.

2 Определить ключевые факторы, влияющие на динамику рынка труда в конкретных географических регионах.

3 Изучить последствия взаимодействия региональных рынков труда для экономического роста, моделей занятости и социального благосостояния.

4 Предложить стратегии для повышения региональной конкурентоспособности, снижения безработицы и содействия инклюзивному росту.

Изучая различные теоретические модели, эмпирические исследования и политический анализ, данное исследование направлено на углубление понимания сложной динамики, определяющей результаты регионального рынка труда. Исследование направлено на выяснение

роли таких факторов, как демография, образование, состав отрасли, инфраструктура и политические меры, в влиянии на предложение и спрос на рабочую силу в конкретных географических регионах.

Объектом исследования выступает рынок труда в региональном контексте, а предметом исследования - модели взаимодействия спроса и предложения на рынке труда в конкретном регионе.

Проблема исследования заключается в том, что недостаточное понимание динамики и факторов, влияющих на взаимодействие спроса и предложения на рынке труда в различных регионах, ограничивает возможности для разработки эффективных стратегий по содействию занятости, устойчивого экономического развития и повышения жизненного уровня населения.

Методы и материалы

В ходе исследования был осуществлен анализ научной литературы, а также эмпирические наблюдения и опросы. Первоначально внимание уделялось выявлению проблемы и определению целей исследования. После этого был осуществлен обзор существующей научной литературы и эмпирических исследований в этой области, включающий анализ теоретических основ, фундаментальных концепций и методологических подходов, касающихся взаимодействия рынка труда в региональном контексте. После обзора литературы была разработана методология исследования, в которой описаны методы сбора данных, определение выборочной совокупности и разработка инструментов для сбора и анализа данных. Это включало адаптацию методологий предыдущих исследований и их адаптацию к специфике изучения динамики регионального рынка труда.

Впоследствии был проведен сбор данных среди соответствующих заинтересованных сторон, включая опросы и интервью для получения информации из первых рук о тонкостях взаимодействия на региональном рынке труда. Собранные данные затем тщательно обрабатывались, анализировались и интерпретировались для выявления основных закономерностей и взаимосвязей. Наконец, на основе результатов анализа данных были сделаны выводы относительно сложности динамики спроса и предложения на региональных рынках труда. Эти выводы были использованы для обоснования политических рекомендаций и стратегических мер, направленных на содействие устойчивому экономическому развитию и снижению безработицы в конкретных географических регионах.

Результаты и их обсуждение

Формирование рынка труда тесно связано с управлением занятостью населения в конкретной стране. Занятость и безработица представляют собой ключевые показатели функционирования регионального рынка труда, взаимосвязанные и влияющие друг на друга. Безработица оказывает наиболее существенное негативное воздействие на развитие регионального рынка труда. Исследователи различных дисциплин анализируют безработицу с целью выявления ее корневых причин, что в свою очередь позволяет оптимизировать государственные меры, направленные на повышение уровня занятости [1. – 228].

Рынок труда — важная часть социальной и трудовой жизни в современном обществе. Одна из самых известных моделей в микроэкономике — это модель равновесия спроса и предложения на рынке товаров [2. – 21]. Модели равновесия спроса и предложения на рынке труда описывают ситуацию, когда на рынке много работодателей, и ни один из них не имеет большой власти, чтобы сильно влиять на уровень зарплат и количество рабочих мест. В такой ситуации равновесие достигается само собой благодаря множеству случайных взаимодействий между работниками и работодателями. Различные модели равновесия работодателя имеют существенные отличия в своих базовых постулатах [2. – 23].

В контексте управления трудовыми ресурсами на уровне предприятия важно учитывать неоднородность труда. Работодатель оказывает управляющее воздействие, в основном, на работников своей фирмы, что предполагает работу с различными категориями и видами труда [3].

Спрос на рабочую силу зависит от потребностей работодателей в найме определенного количества сотрудников с нужными навыками для производства товаров и услуг. Спрос и предложение на рынке труда — важные экономические концепции, которые помогают оценить кадровый потенциал страны и развитие рынка труда в целом.

Предложение труда определяется различными факторами, включая численность населения, долю трудоспособного населения, среднее количество отработанных часов в год, а также качество и квалификацию рабочей силы. На рисунке 1 отображены субъекты спроса и предложения.

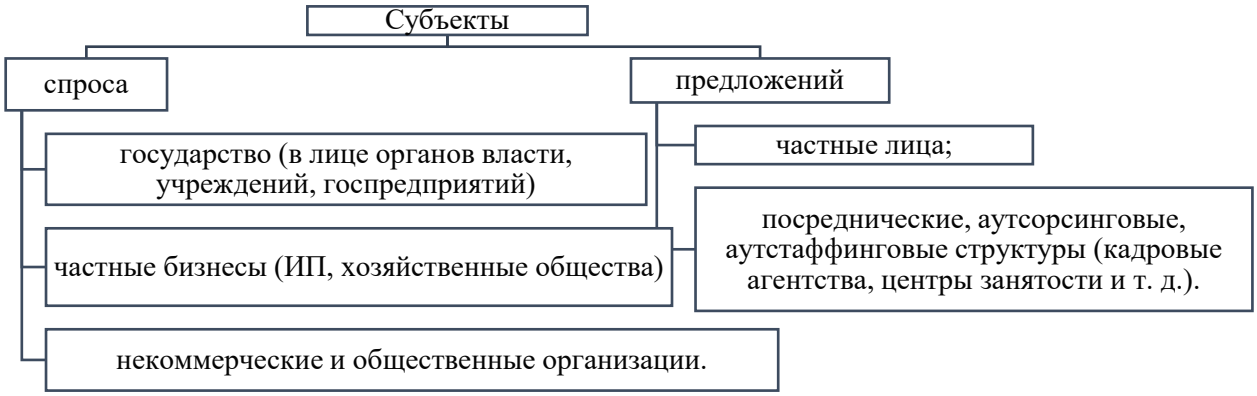

Рисунок 1 – Субъекты спроса и предложения

Примечание: составлено авторами на основе источника [2. – 15]

Региональный рынок труда, хоть он и является частью национального рынка труда, можно рассматривать как отдельную сложную социально-экономическую систему. Она состоит из территориальных рынков труда. Ниже рассмотрим несколько основных моделей к анализу функционирования современного рынка труда.

Согласно классической модели рынка труда, в точке пересечения кривых спроса (D) и предложения (S) устанавливается равновесная зарплата (W0) и определенный уровень занятости (E0). Если зарплата повышается до W1, предложение труда растет, так как больше людей хотят работать за такую цену, но спрос на труд снижается из-за высокой стоимости рабочей силы. Если зарплата снижается до W2, спрос на труд может увеличиться, но предложение уменьшится, так как некоторые работники не захотят работать за меньшую плату. В итоге спрос на труд может превысить предложение, что приведет к нехватке рабочей силы. В этой модели безработица частично добровольная, так как работники могут отказаться от работы из-за низкой оплаты [4].

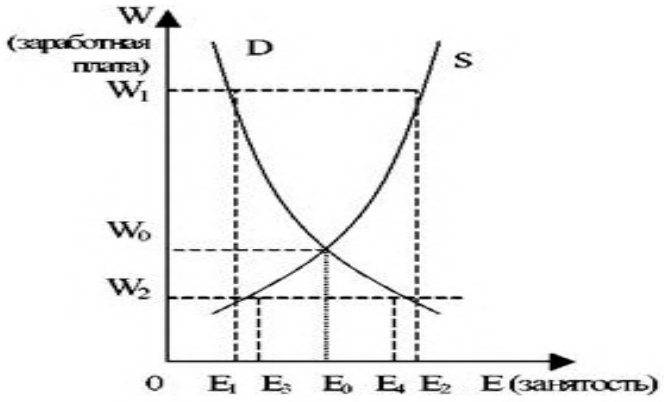

Рисунок 2 - Классическая модель рынка труда

Примечание: источник [4]

Сторонники неоклассической модели считают, что рынок труда работает по принципам ценового равновесия, где заработная плата регулирует спрос и предложение на рабочую силу, поддерживая их в балансе (Рисунок 3) [4. – 1].

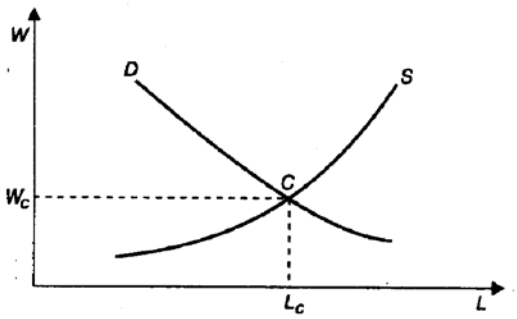

Рисунок 3 - Неоклассическая модель рынка труда

Примечание: источник [4]

В кейнсианской модели рынок труда работает иначе. Кейнс считает, что в капиталистической системе нет механизма, который бы гарантировал полную занятость. Основные причины безработицы, по его мнению, связаны с несогласованностью ключевых экономических решений, таких как решения о сбережениях и инвестициях (Рисунок 4).

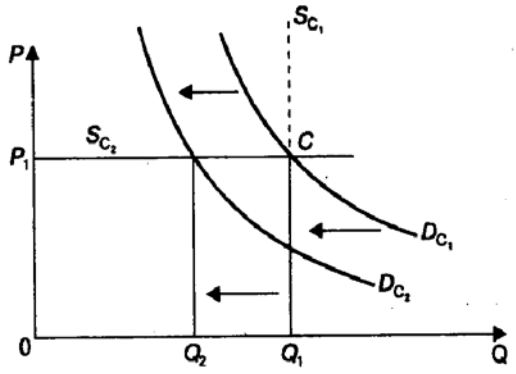

Рисунок 4 - Кейнсианская модель рынка труда: Sc_1, Sc_2- совокупное предложение; - совокупный спрос; P- цена; Q - реальный объем производства

Примечание: источник [4. – 2]

Согласно данной концепции, поскольку цена, или заработная плата, не выступает в роли регулятора рынка труда, регулятор должен вводиться извне. Государство играет ключевую роль в этом процессе, поскольку путем изменения совокупного спроса может корректировать неравновесие на рынке [4. – 2]. В реальной экономике на динамику рынка труда влияет множество факторов. Один из ключевых факторов — это предложение рабочей силы, которое в первую очередь зависит от демографических показателей, таких как уровень рождаемости, рост численности трудоспособного населения и его возрастно-половая структура [5. – 37]. Демографические циклы сильно влияют на предложение рабочей силы в экономике. В Казахстане наблюдается тенденция сокращения числа трудоспособного населения из-за отрицательного естественного прироста в последние годы [6. – 238].

В настоящее время в Казахстане активно развиваются различные отрасли экономики, такие как производственный сектор, нефтегазовая промышленность, фармацевтическая отрасль, транспортно-логистический сектор, сельское хозяйство и информационные технологии. Ритейлеры и компании в сфере продаж продуктов питания демонстрируют высокие результаты и стремятся расширить свою деятельность за пределы Казахстана, в

частности, на рынок Узбекистана [7. – 81]. Большинство предприятий в Казахстане сконцентрированы в мегаполисах, таких как Алматы, Шымкент, Атырау, Караганда, Актобе, Актау, Усть-Каменогорск и Павлодар. Однако с развитием бизнеса в отдаленных районах возникают значительные проблемы. Например, открытие предприятия, скажем фермы, в малонаселенной местности может быть привлекательным, но сталкивается с трудностями в привлечении инвестиций, привлечении работников и доставке продукции. В результате производственная деятельность в отдаленных районах развивается медленно [8].

На рисунке 5 отображена методология формирования основных индикаторов рынка труда.

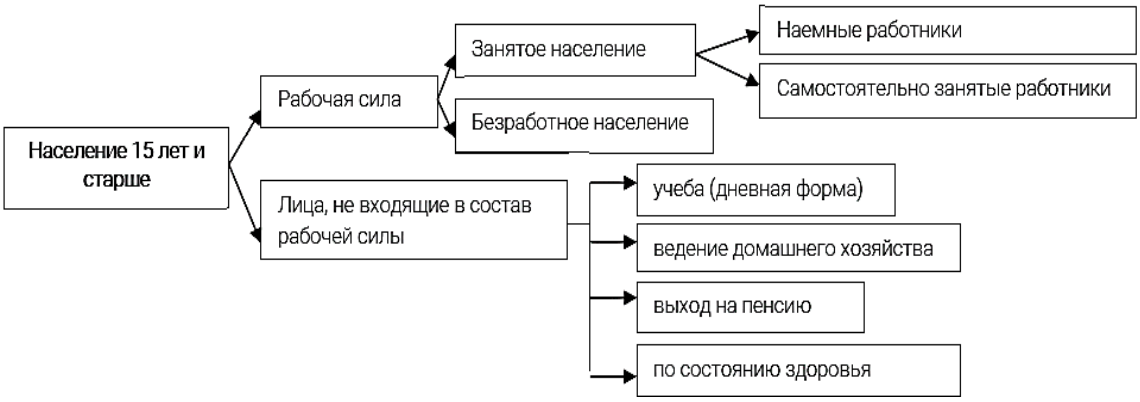

Рисунок 5 - Методология формирования основных индикаторов рынка труда

Примечание: составлено авторами на основе источника [8]

Ниже, на рисунке 6 отображен уровень безработицы в Казахстане за последние 3 года.

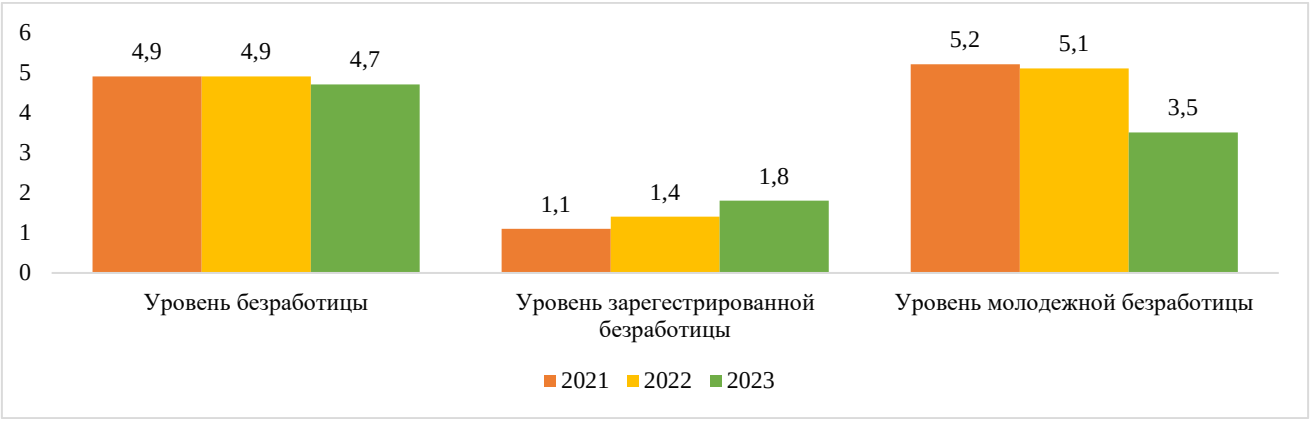

Рисунок 6 - Уровни безработицы, %

Примечание: составлено авторами на основе источника [8. – 1]

Согласно методологии Международной организации труда (МОТ), уровень безработицы в Казахстане по сравнению с 2022 годом снизился на 0,2% и составил 4,7%. К концу декабря 2023 года в Министерстве труда и социальной защиты населения было зарегистрировано 127,8 тысячи безработных. Доля зарегистрированных безработных выросла на 0,4% по сравнению с 2022 годом и составила 1,8% от общей численности рабочей силы. Уровень безработицы среди молодежи в возрасте от 15 до 34 лет составил 3,5%.

Рассмотрим основные индикаторы рынка труда за последние 3 года (Таблица 1).

Таблица 1 - Основные индикаторы рынка труда

	Рабочая сила, человек	Занятое население, человек	В том числе		Безработное население, человек	Лица, не входящие в состав рабочей силы, человек
			наемные работники	самостоятельно занятые работники		
2021	9 256 757	8 807 113	6 710 206	2 096 907	449 644	4 093 294
2022	9 429 809	8 971 539	6 847 300	2 124 239	458 270	4 301 439
2023	9 534 114	9 081 920	6 893 429	2 188 491	452 194	4 393 533
Примечание: составлено авторами на основе источника [8. – 2]						

Таким образом, в период с 2021 по 2023 год в Казахстане наблюдалось изменение в структуре рабочей силы. В 2021 году общая численность рабочей силы составляла 9 256 757 человек, из которых 8 807 113 были заняты на работе. Среди занятых 6 710 206 человек были наемными работниками, а 2 096 907 человек - самостоятельно занятыми. Кроме того, в состав рабочей силы входило 449 644 человек без работы.

В 2023 году общая численность рабочей силы увеличилась до 9 534 114 человек. Занято было 9 081 920 человек, в том числе 6 893 429 наемными работниками и 2 188 491 самостоятельно занятыми. Безработных в этом году было 452 194 человека [8. – 3]. Кроме того, в каждом из перечисленных годов существовало количество лиц, не входящих в состав рабочей силы, которое оставалось на примерно одном уровне и составляло 4 093 294 человека в 2021 году, 4 301 439 человек в 2022 году и 4 393 533 человека в 2023 году.

Проанализируем динамику вакансий от работодателей по всем профессиональным областям (Рисунок 7).

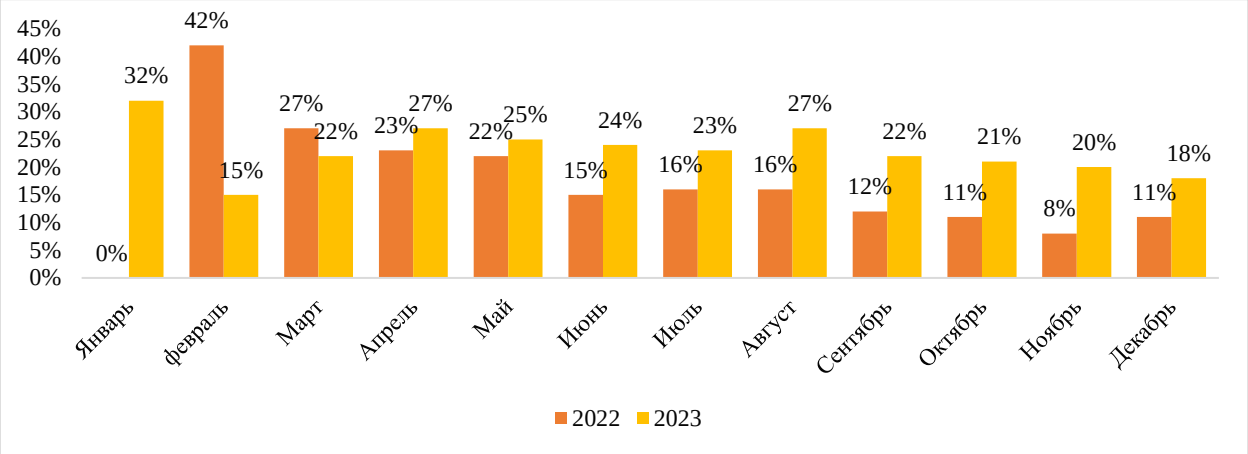

Рисунок 7 – Динамика вакансий

Примечание: составлено авторами на основе источника [8. – 3]

В 2023 году количество размещенных вакансий на веб-портале hh.kz превысило полмиллиона и составило более 500 000 предложений в различных секторах экономики. По сравнению с предыдущим годом отмечается значительный рост этого показателя на 28%. Большинство предлагаемых вакансий (94%) предусматривают полный рабочий день, в то время как только 3% вакансий упоминают возможность удаленной работы. Стаж работы, наиболее востребованный в предложениях, составляет от 1 года до 3 лет и охватывает более половины всех работных предложений по различным отраслям экономики.

Большая часть наемных работников, примерно треть от общего числа, сосредоточена в Южном Казахстане, в то время как их доля наименьшая в Центрально-Восточном регионе и составляет 14%. Прогнозы Концепции указывают на то, что эта тенденция будет продолжать усиливаться к 2030 году, северные и Центрально-Восточные регионы будут испытывать дальнейшее сокращение рабочей силы, в то время как Южный регион будет увеличивать свою долю. Учитывая, что производительность труда в южных областях ниже, чем в остальных регионах, значительный рост населения и рабочей силы может дополнительно снизить производительность

труда и увеличить региональные различия в заработной плате и доходах, что усугубит проблемы бедности и социальной нестабильности в этом регионе [8].

Города, которые показали наибольший рост количества вакансий год от года в процентном соотношении: Петропавловск (+48%); Семей (+46%); Тараз (+46%); Актау (+43%); Алматы (+38%); Спад произошёл в городе Атырау (-10%). За первый квартал 2023 года около 450 тысяч жителей Казахстана искали работу на hh.kz, что на 53% больше, чем в аналогичном периоде в прошлом году. Наибольшее число активных резюме показали города: Алматы, Астана и Шымкент (Рисунок 8).

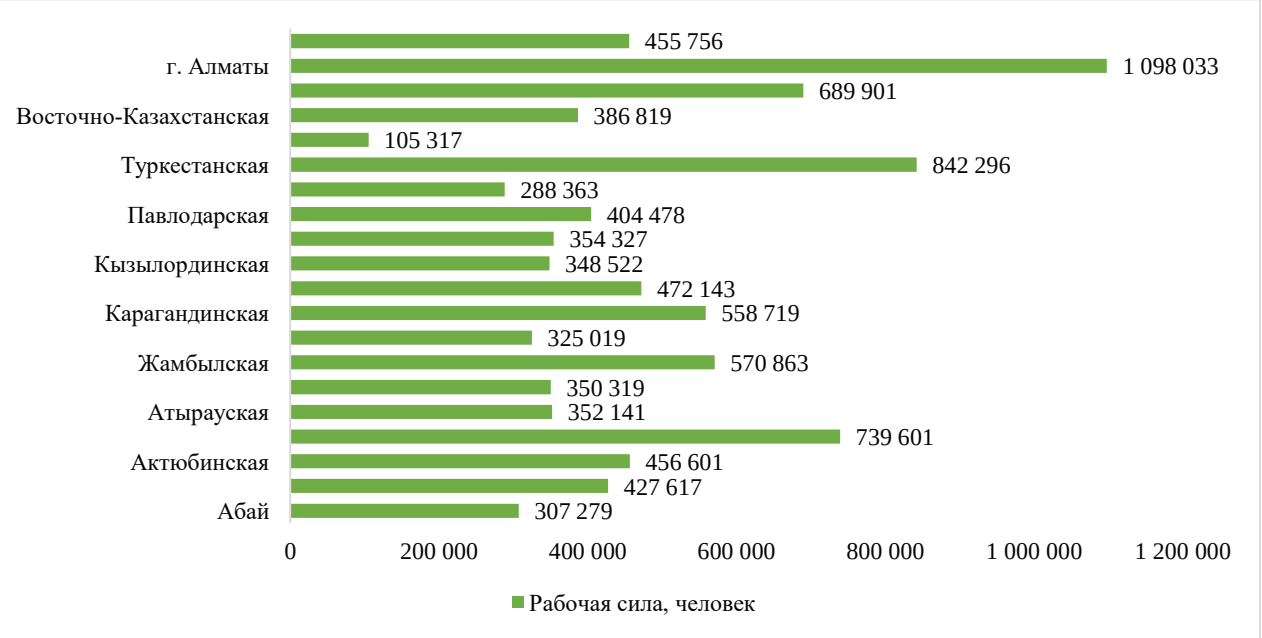

Рисунок 8 – Рабочая сила в региональном разрезе

Примечание: составлено авторами на основе источника [8. – 3]

Таким образом, наибольшее количество рабочей силы сосредоточено в крупных городах и областях, таких как г. Алматы, г. Шымкент, Алматинская область, Жамбылская область и Туркестанская область. Это может быть связано с наличием крупных предприятий, развитой инфраструктурой и высоким уровнем занятости в этих регионах. Есть заметные различия в количестве рабочей силы между различными регионами. Например, г. Алматы имеет значительно большее количество рабочей силы по сравнению с другими регионами. Это может быть обусловлено его статусом крупного экономического центра страны. Среди регионов с наименьшим количеством рабочей силы - Улытауская, Северо-Казахстанская область и Западно-Казахстанская область. Это может указывать на потенциальные проблемы с занятостью и развитием в этих регионах.

Города-миллионники, такие как Алматы и Астана, обладают значительным количеством рабочей силы, что свидетельствует о высоком уровне экономической активности и индустриализации в этих городах. На рисунке 9 отображено занятое население.

Таким образом, по рисунку можно сказать, что доля рабочей силы в численности населения колеблется от 59,3% до 77,1%. Наибольшая доля рабочей силы в численности населения наблюдается в Атырауской области, а наименьшая - в городе Шымкенте. Каждый регион имеет свое собственное количество рабочей силы. Наибольшее количество рабочей силы сосредоточено в городах и крупных областях, таких как Алматинская область, Туркестанская область и города Алматы и Астана.

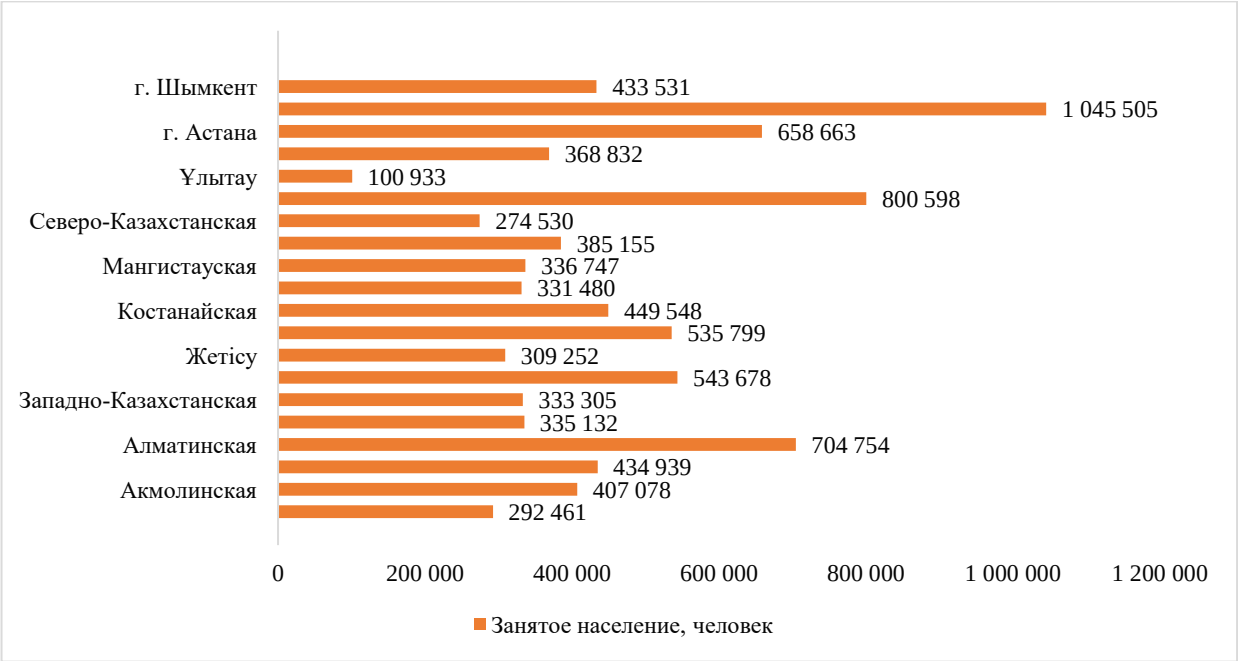

Рисунок 9 – Занятое население

Примечание: составлено авторами на основе источника [8. – 4]

Важно отметить количество занятого населения в каждом регионе. Это количество показывает, сколько людей фактически занято работой в каждом регионе. Наибольшее количество занятого населения наблюдается в городах и крупных областях, где и сконцентрировано наибольшее количество рабочей силы.

На рисунке 10 отображено безработное население в региональном разрезе.

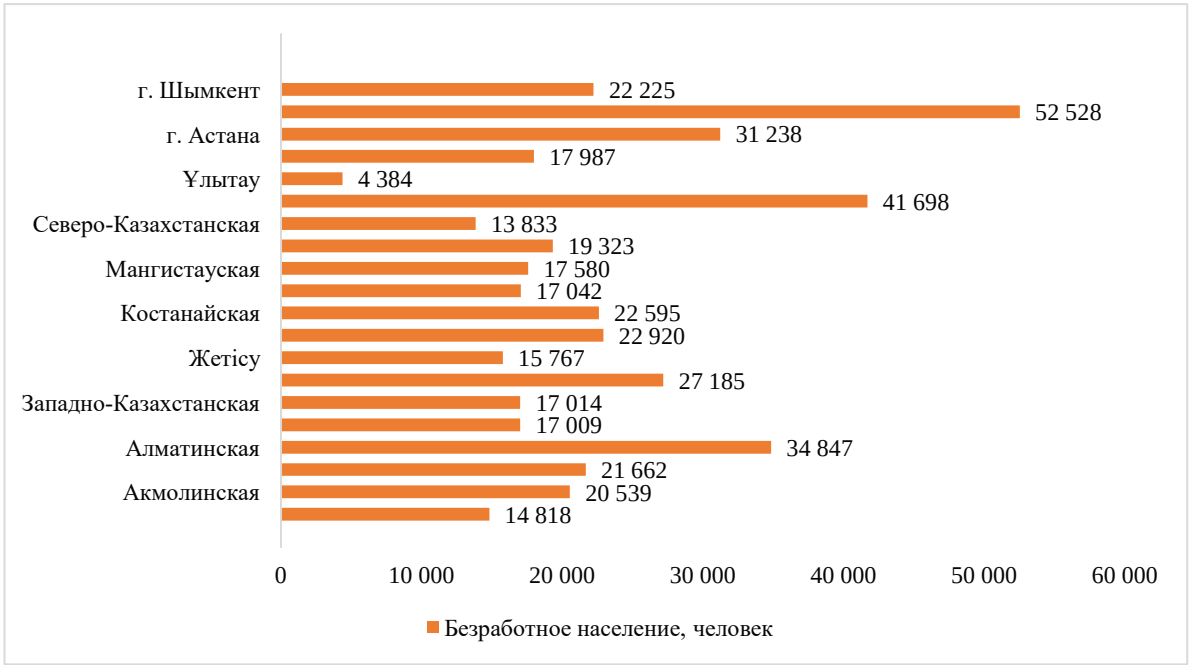

Рисунок 10 – Безработное население

Примечание: составлено авторами на основе источника [8. – 5]

Анализируя рисунок, можно сказать, что наибольшее количество безработных наблюдается в Алмате, а наименьшее - в Улытау. Лидерами среди регионов по уровню средней номинальной заработной платы на одного работника стали Атырау, Мангистауская область и Ұлытау: Атырау —

602 411 тенге. Мангистауская область — 519 118 тенге. Ұлытау — 471 300 тенге. После тройки лидеров идут крупнейшие города Казахстана — Астана и Алматы. В столице средняя зарплата составляет 449 873 тенге. Алматы несколько уступает Астане по показателю средней зарплаты [8. – 6].

Больше всего вакансий размещали компании из сфер: розничная торговля (14% от общего количества вакансий), товары народного потребления (непищевые) (9%), строительство и недвижимость (8%), продукты питания (6%) и финансовый сектор (5,5%).

Города, в которых сосредоточено больше всего предложений: Алматы (42%), Астана (21%), Караганда (5%), Шымкент (4%) и Усть-Каменогорск (2,5%). В 2% вакансий (около 10 тысяч предложений) работодатели указали доступность работы для людей с инвалидностью. За 2023 год около полутора миллиона казахстанцев искали работу на hh.kz. По сравнению с предыдущим годом это больше на 53%. В разрезе профессиональных областей по скорости роста количества резюме лидерами стали рабочие профессии, представители розничной торговли, туризма и ресторанов. Меньшую активность проявляли представители добычи сырья, закупок и страхования.

Топ-3 самых востребованных специалистов в 2023 году возглавили:

- Менеджер по продажам, менеджер по работе с клиентами (10% от количества всех вакансий).
- Бухгалтер (7%).
- Продавец-консультант, продавец-кассир (5%) [8. – 7].

В ходе исследования был проведен опрос граждан Казахстана. В опросе участвовало 60% женщин и 40% мужчин в возрасте 18-55 (лет). Всего было опрошено 150 человек.

Первоначально был задан вопрос «Как вы оцениваете текущую ситуацию на рынке труда в вашем регионе?». Было выявлено, что большинство респондентов (40%) оценивают текущую ситуацию на рынке труда как удовлетворительную. Это может указывать на наличие как положительных, так и отрицательных аспектов в рыночной динамике, однако общий баланс оценивается как удовлетворительный. 25% респондентов склоняется к тому, что текущая ситуация на рынке труда скорее благоприятная. 10% респондентов считают, что обстановка очень благоприятная, 20% - скорее неблагоприятная и 5% - неблагоприятная.

На рисунке 11 показаны ответы респондентов на вопрос «Как вы считаете, какие факторы оказывают наибольшее влияние на рынок труда в вашем регионе?».

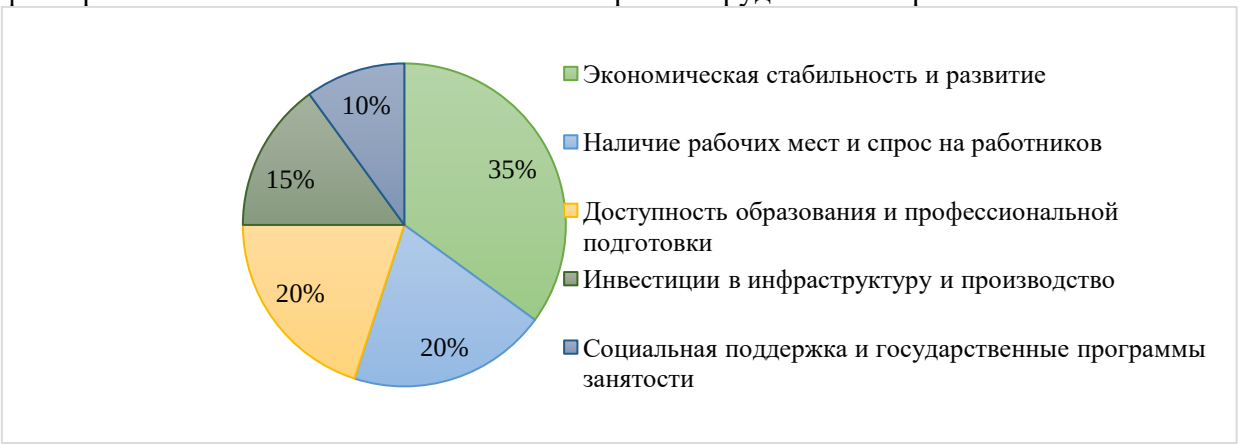

Рисунок 11 – Ответы респондентов

Примечание: составлено авторами

Из представленных факторов, оказывающих влияние на рынок труда, наибольшее значение по мнению респондентов имеет доступность образования и профессиональной подготовки (35%). Это свидетельствует о важности образовательных ресурсов для формирования и поддержания конкурентоспособности трудовой силы в регионе. Вторым по значимости фактором является наличие рабочих мест и спрос на работников (20%), что указывает на существенную роль занятости в формировании устойчивого рынка труда. Экономическая стабильность и развитие (20%) также признаются важным фактором,

характеризующим общую экономическую среду и потенциал для роста. Инвестиции в инфраструктуру и производство (15%) и социальная поддержка, включая государственные программы занятости (10%), хотя и важны, имеют относительно меньшее влияние по сравнению с другими факторами.

Необходимо отметить, что наибольшее количество респондентов (35%) выразили нейтральное отношение к будущему своего трудоустройства. В целом оценка перспектив трудоустройства представляет собой широкий спектр мнений, от нейтрального к скорее оптимистичному, с меньшей долей участников, выражающих очень пессимистичное отношение. Наибольшее количество респондентов (30%) выделило сферу услуг и туризма как наиболее перспективную. На втором месте по проценту оценок (25%) находится сфера информационных технологий и высоких технологий. Анализ оценок свидетельствует о том, что респонденты видят наибольший потенциал в развитии сфер услуг, информационных технологий и промышленного производства, в то время как строительство, недвижимость и сельское хозяйство оценены менее оптимистично.

На рисунке 12 отображены ответы респондентов на вопрос «Какие препятствия могут возникнуть при поиске работы в вашем регионе?».

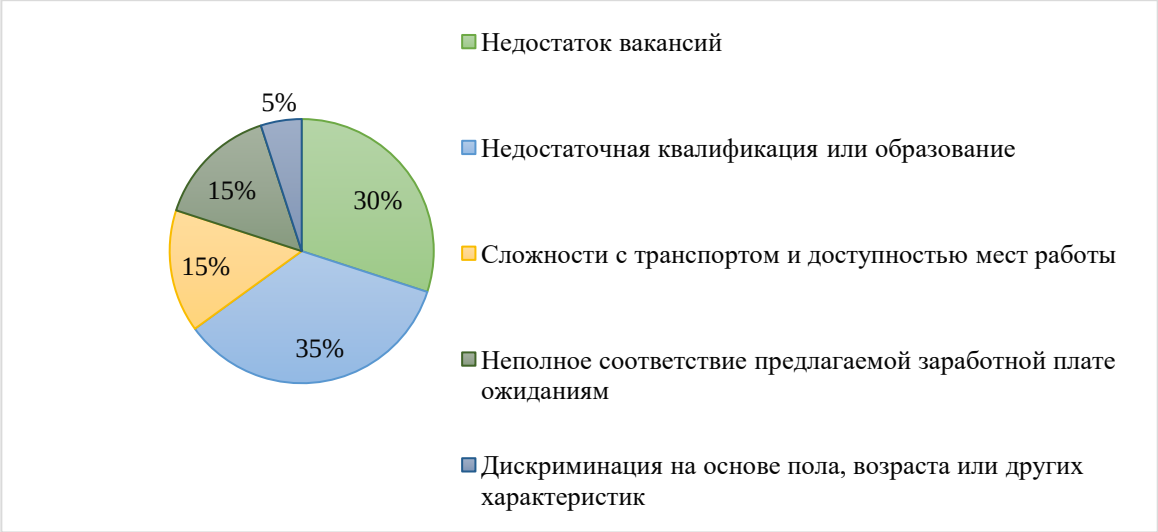

Рисунок 12 – Ответы респондентов

Примечание: составлено авторами

Согласно анализу предоставленных данных, основным барьером в поиске занятости, в соответствии с мнением опрошенных, является недостаточный уровень квалификации или образования (35%). На втором месте по значимости находится нехватка вакансий (30%). Проблемы с транспортом и доступностью мест работы занимают третье место (15%). Другие факторы, такие как несоответствие предлагаемой заработной платы ожиданиям (15%) и дискриминация на основе пола, возраста или других характеристик (5%), упоминаются в меньшей степени, что может указывать на их менее значимую роль в препятствии при поиске работы среди данной группы опрошенных.

Также преобладающее число респондентов (30%) выделило развитие образования и повышение квалификации кадров как фундаментальную стратегию. Кроме того, привлечение инвестиций для создания новых рабочих мест также было выделено значительным числом респондентов (25%). Оценка снижения налогов и пошлин для предпринимателей (20%) свидетельствует о понимании значимости создания благоприятной бизнес-среды, способствующей развитию предпринимательства и, как следствие, увеличению числа рабочих мест. Отмеченная поддержка малого и среднего бизнеса (15%) указывает на признание его ключевой роли в стимулировании

экономического роста и создании рабочих мест, особенно в контексте регионального развития.

Исходя из анализа количественных оценок респондентов относительно мер по улучшению ситуации на рынке труда, следует сформулировать последующие рекомендации:

1 Проявление усилий в направлении активного инвестирования в систему образования и профессиональной подготовки призвано обеспечить наличие кадров, отвечающих современным потребностям на рынке труда. Развитие образовательных программ, ориентированных на приобретение актуальных навыков и компетенций, содействует повышению конкурентоспособности трудовых ресурсов.

2 Эффективные действия направлены на создание благоприятной инвестиционной среды с целью привлечения инвестиций в различные секторы экономики. Этот процесс способствует расширению производственных мощностей и формированию дополнительных рабочих мест.

3 Инициирование действий по снижению налоговых и административных барьеров для предпринимателей направлено на стимулирование развития малого и среднего бизнеса, являющегося ключевым источником создания новых рабочих мест во многих регионах.

4 Осуществление действий по установлению механизмов поддержки малых и средних предприятий, таких как предоставление льготных кредитов и консультаций по бизнесу, способствует их развитию, а также повышению предпринимательских навыков.

5 Несмотря на некоторую сдержанность в оценке, следует продолжать развивать государственные программы занятости, направленные на поддержку безработных и стимулирование их трудоустройства.

Необходимо отметить, что в период с 2023 по 2030 годы в региональном аспекте прогнозируется разнообразный уровень спроса на наемных работников. Ожидается, что наименьший спрос на них будет наблюдаться в центральных, восточных и северных регионах. Например, в северных регионах ожидаемый спрос составит от 241 до 273 тысяч человек при базовом сценарии в 259 тысяч человек, что составляет примерно 12% от общего спроса по всему Казахстану. В то время как в южных регионах, таких как Кызылординская, Туркестанская, Жамбылская области, области Жетісу и Алматинская область, ожидается основной спрос на наемных работников, который может составить от 420 до 494 тысяч человек, что составляет около 27% от общего спроса. Кроме того, значительная часть спроса будет приходиться на города Астана, Алматы и Шымкент, где он может составить от 374 до 450 тысяч человек, или примерно 27% от общего спроса. В западных регионах, таких как Мангистауская, Атырауская, Актюбинская и Западно-Казахстанская области, спрос на наемных работников оценивается от 287 до 336 тысяч человек, что составляет около 17% при базовом сценарии в 314 тысяч человек.

Прогнозируемый совокупный спрос на наемных работников в период с 2023 по 2030 годы, согласно базовому сценарию, оценивается в 1 832 тысячи человек. Из этой общей численности 48% (883 тысячи человек) предполагается составить новый спрос, а 52% (948 тысяч) - спрос по замещению. В центральных и восточных регионах, таких как области Абай, Ұлытау, Восточно-Казахстанская, Павлодарская и Карагандинская, ожидается, что доля нового спроса составит 40% (154 тысячи человек), в то время как 60% (230 тысяч) придется на спрос по замещению. В городах Астана, Алматы и Шымкент предполагается, что доля нового спроса составит 57% (238 тысяч человек), а спрос по замещению - 43% (178 тысяч). В северных регионах, таких как Акмолинская, Костанайская и Северо-Казахстанская области, доля нового спроса оценивается примерно в 41% (105 тысяч человек), а спроса по замещению - около 59% (153 тысяч). В южных регионах, таких как Кызылординская, Туркестанская, Жамбылская и Жетысуская области, новый спрос по ожиданиям составит около 52% (237 тысяч человек) от общего спроса, в то время как спрос по замещению - около 48% (223 тысяч). В западных регионах, включая Мангистаускую,

Атыраускую, Актюбинскую и Западно-Казахстанскую области, новый спрос составит около 48% (149 тысяч человек), в то время как спрос по замещению - около 52% (164 тысячи).

Заключение

Рынок труда встраивается в контекст системы социальных, политических, экономических, культурных и региональных ограничений и амортизаторов. Его формирование должно протекать поэтапно, учитывая внутреннюю логику развития. Государственная программа на будущее направлена на макроэкономическую стабилизацию, которая должна создать условия для решения проблем занятости в перспективе. Дальнейшее оживление экономической деятельности должно привести к увеличению числа рабочих мест. Для регулирования рынка труда важно активно использовать финансовые и кредитные механизмы, а также проводить сбалансированную политику распределения производственных ресурсов. Необходим также государственный контроль за правильностью и полнотой учета доходов от хозяйственной деятельности во всех секторах экономики с использованием гибких налоговых механизмов, чтобы предотвратить необоснованное обогащение производителей за счет потребителей и одновременно защитить интересы работников и стимулировать их к труду. Казахстан стремится к экономическому развитию, что влияет на рынок труда. Устойчивое экономическое положение способствует созданию новых рабочих мест и повышению спроса на рабочую силу.

Система образования и подготовки кадров важна для обеспечения рынка труда квалифицированными специалистами. Инвестиции в образование и развитие обучающих программ могут способствовать улучшению качества трудовых ресурсов. Несмотря на положительные моменты, на рынке труда Казахстана существуют проблемы, такие как высокий уровень безработицы среди молодежи, недостаточная квалификация работников в некоторых отраслях и неравенство в доступе к возможностям трудоустройства. Для улучшения ситуации на рынке труда Казахстана необходимо активно развивать образование и профессиональную подготовку, стимулировать инвестиции в перспективные секторы экономики, создавать благоприятные условия для развития бизнеса и предпринимательства, а также поддерживать государственные программы занятости и стимулирования трудоустройства. В целом рынок труда в Казахстане представляет собой динамичную среду, требующую внимания со стороны правительства, бизнес-сообщества и образовательных учреждений для достижения устойчивого и справедливого экономического развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Сафарова Н. Н. Формирование рынка труда - фактор развития экономики // Вестник Бохтарского государственного университета имени Носира Хусрава. Серия гуманитарных и экономических наук. – 2019. – № 1-2(62). – С. 228-230

2 Понятие рынка труда. [Электронный ресурс] – URL: https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/q72pfij16q/185718919.pdf (дата обращения 09.05.2024)

3 Гончарова Н. В. Управление человеческими ресурсами организации в условиях современного рынка труда: учебное пособие; под общ. ред. Е. В. Зайцевой ; Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Уральский федеральный университет. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2021. – 162 с.

4 Труд и рабочая сила. Особенности рабочей силы как товара [Электронный ресурс]. – URL: https://intuit.ru/studies/courses/3639/881/lecture/31282 (дата обращения 09.05.2024)

5 Ералина Э. М. Тенденции развития рынка труда Казахстана в условиях трансформации экономики // Вестник университета Туран. – 2023. – № 1(97). – С. 36-48.

6 Izguttiyeva K. Y. Analysis of the state of the labor market in the Republic of Kazakhstan // Вестник университета Туран. – 2022. – No. 2(94). – P. 237-245.

7 Кайдарова С. Е. Состояние рынка труда в Казахстане: проблемы и тенденции // Вестник Инновационного Евразийского университета. – 2022. – № 4(88). – С. 81-89.

8 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам республики Казахстан [Электронный ресурс]. – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/spreadsheets/ (дата обращения 09.05.2024)

АЙМАҚТЫҚ АСПЕКТІДЕГІ ЕҢБЕК НАРЫҒЫНДАҒЫ СҰРАНЫС ПЕН ҰСЫНЫСТЫҢ ӨЗАРА ӘРЕКЕТТЕСУ МОДЕЛЬДЕРІ

Аңдатпа

Мақалада аймақтық контексте еңбек нарығындағы сұраныс пен ұсыныстың өзара әрекеттесуіне кешенді талдау берілген. Өсіп келе жатқан жаһандану мен экономикалық қызметтің орталықсыздандырылуына байланысты аймақтық еңбек нарығының динамикасын түсіну саясаткерлер, зерттеушілер және бизнес үшін өте маңызды болды. Зерттеудің өзектілігі оның мақсатты саяси шаралар туралы хабардар ету, стратегиялық кадрларды жоспарлауды жеңілдету және аймақтық экономикалық дамуға күш салу әлеуетінде жатыр. Мақаланың мақсаты - белгілі бір географиялық аймақтардағы осы өзара әрекеттесулерді талдау және түсіндіру үшін негіз ұсыну. Аймақтық еңбек нарығындағы тепе-теңдік моделі, кеңістіктегі сәйкессіздік теориясы, жалақы дифференциалының моделі, жергілікті еңбек нарығының динамикасы моделі, көші-қон және еңбек ұтқырлығы моделі және адами капиталды жинақтау моделі сияқты әртүрлі модельдерді қарастыру арқылы бұл мақала факторларды толық түсінуді қамтамасыз етуге арналған.аймақтық еңбек нарығының нәтижелерін қалыптастыру. Күтілетін іс-шараларға аймақтық еңбек нарықтарымен байланысты эмпирикалық зерттеулерге, теориялық негіздерге және саяси талдауға шолу кіреді. Сонымен қатар, мақалада аймақтық деңгейдегі жұмыс күшінің сұранысы мен ұсынысының динамикасына әсер ететін негізгі факторларды біріктіретін тұжырымдамалық негіз ұсынылады. Мақала жазу кезінде қолданылатын әдістерге әдебиеттерге жүйелі шолу, нәтижелердің сапалы синтезі және теориялық және эмпирикалық дәлелдерге негізделген тұжырымдамалық негізді әзірлеу кіреді. Тұтастай алғанда, мақала аймақтық еңбек нарықтарының өзара әрекеттесуін зерттеуге құрылымдық тәсілді ұсына отырып, бар білім көлеміне үлес қосады.

Негізгі сөздер: модель, сұраныс, еңбек ресурстары, аймақ, капитал, жалақы, жұмыс

MODELS OF INTERACTION OF SUPPLY AND DEMAND IN THE LABOR MARKET IN THE REGIONAL ASPECT

Abstract

This article offers a comprehensive examination of the relationship between supply and demand in the labour market within a regional context. In light of the growing globalisation and decentralisation of economic activity, understanding the dynamics of regional labour markets has become critically important for policymakers, researchers, and businesses. The relevance of this study lies in its potential to inform targeted policy measures, facilitate strategic personnel planning and enhance regional economic development efforts. The purpose of this article is to offer a framework for analysing and interpreting these interactions in specific geographical regions. By considering various models, such as the regional labor market equilibrium model, spatial disparity theory, wage differential model, local labor market dynamics model, migration and labor mobility model, and human capital accumulation model, this article aims to provide a holistic understanding of the factors shaping the results of the regional labor market. Expected activities include reviewing empirical research, theoretical foundations, and policy analysis related to regional labour markets. Additionally, the article will propose a conceptual framework that integrates the key factors influencing the dynamics of labour supply and demand at the regional level. The methods employed in writing the article include a systematic review of the literature, a qualitative synthesis of the results, and the development of a conceptual framework based on both theoretical and empirical data. In general, the article contributes to the existing body of knowledge by providing a structured approach to studying the interaction between regional labour markets.

Keywords: model, demand, labor resources, region, capital, salary, job.

REFERENCES

1 Safarova N. N. Formirovaniye rynka truda - faktor razvitiya ekonomiki *[Formation of the labor market - a factor in economic development]* // Vestnik Bokhtarskogo gosudarstvennogo universiteta imeni Nosira Khusrava. Seriya gumanitarnykh i ekonomicheskikh nauk. № 1-2(62). 2019. P. 228-230. [in Russian]

2 Ponyatiye rynka truda *[The concept of the labor market]*. Available at: — URL:https://publications.hse.ru/pubs/share/folder/q72pfij16q/185718919.pdf [in Russian] (accessed: 09.2024).

3 Goncharova N. V. Upravleniye chelovecheskimi resursami organizatsii v usloviyakh sovremennogo rynka truda : uchebnoye posobiye; pod obshch. red. Ye. V. Zaytsevoy; Ministerstvo nauki i vysshego obrazovaniya Rossiyskoy Federatsii, Ural'skiy federal'nyy universitet. *[Human Resource Management of an Organization in the Conditions of the Modern Labor Market: a Study Guide]* – Yekaterinburg : Izd-vo Ural. un-ta, 2021. – 162 p. [in Russian]

4 Trud i rabochaya sila. Osobennosti rabochey sily kak tovara *[Labor and labor force. Features of labor force as a commodity]*. Available at: — URL:https://intuit.ru/studies/courses/3639/881/lecture/31282 [in Russian] (accessed: 09.2024).

5 Yeralina E. M. Tendentsii razvitiya rynka truda Kazakhstana v usloviyakh transformatsii ekonomiki *[Trends in the development of the labor market in Kazakhstan in the context of economic transformation]* // Vestnik universiteta Turan. № 1(97). 2023. P. 36-48. [in Russian]

6 Izguttiyeva K. Y. Analysis of the state of the labor market in the Republic of Kazakhstan *[Analysis of the state of the labor market in the Republic of Kazakhstan]* // Vestnik universiteta Turan. № 2(94). 2022. P. 237-245. [in Russian]

7 Kaydarova S. Ye. Sostoyaniye rynka truda v Kazakhstane: problemy i tendentsii *[The state of the labor market in Kazakhstan: problems and trends]* // Vestnik Innovatsionnogo Yevraziyskogo universiteta. № 4(88). 2022. P. 81-89. [in Russian]

8 Byuro natsional'noy statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam respubliki Kazakhstan *[Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan]*. Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/labor-and-income/stat-empt-unempl/spreadsheets/ [in Russian] (accessed: 09.2024)

Information about authors:

Aigul Ibraeva - **corresponding author,** PhD, doctoral student in Economics, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail:aika_krg75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5534-7333

Yerkara Aimagambetov - Doctor of Economics, Professor of the Department of Economics and Entrepreneurship, Karaganda University of Kazpotrebsoyuz, Karaganda, Republic of Kazakhstan

E-mail: Rector@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4590-8242

Информация об авторах:

Айгуль Ибраева – **основной автор**, PhD, докторант специальности «Экономика», Карагандинский университет Казпотребсоюза, г.Караганда, Республика Казахстан

E-mail:aika_krg75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5534-7333

Еркара Аймагамбетов - доктор экономических наук (PhD), профессор кафедры «Экономика и предпринимательство», Карагандинский университет Казпотребсоюза, г.Караганда, Республика Казахстан

E-mail: Rector@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4590-8242

Авторлар туралы ақпарат:

Айгүл Ибраева - **негізгі автор**, "Экономика" мамандығының PhD докторанты, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail:aika_krg75@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5534-7333

Еркара Аймағамбетов - экономика ғылымдарының докторы (PhD), «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының профессоры, Қазтұтынуодағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Rector@keu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4590-8242

ҒТАМР: 06.35.35 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.24**
ӘОЖ 338.984

С.С.Сапарбаева[1] , А.Төреханұлы*[1] , Ғ.С. Жұман[1] , Б.О. Туребекова[2]

[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы
[2] Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: saulet71@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОНАҚҮЙ БИЗНЕСІН ОҢТАЙЛАНДЫРУ: ТҮНГІ АУДИТ ҮРДІСІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Аңдатпа

Қонақүй бизнесі қаржылық тұрғыдан қатаң бақылауды талап ететін сала. Елдегі туризм дамыған сайын сапалы, санаты жоғары қонақүйлерге деген сұраныс арта түсті. Сұраныстың артуы қонақүйлерді экономикалық басқарудың жаңа жолдарын көрсетті және оның бірі түнгі аудит арқылы қонақүйдің күнделікті қаржылық жағдайына талдау жасау. Зерттеу мақсаты Қазақстандағы қонақүй бизнесін басқару сапасын арттыру мақсатында түнгі аудит процесінің мазмұнын, ұйымдастырылу ерекшеліктерін және оның қонақ үй қызметінің тиімділігіне әсерін жан-жақты зерттеу арқылы бұл процесті оңтайландырудың нақты жолдарын ұсыну. Мақалада түнгі аудит процесі, оның мәні мен ерекшеліктері келтіріліп, Қазақстан қонақүй нарығындағы тиімділігі жайлы талдау жасалынды. Қазіргі уақытта Қазақстанда жоғары санатты қонақүйлер санының артуы байқалады, бұл тақырыптың маңыздылығын көрсетеді. Мақаланы жазу барысында осы уақытқа дейін бұл тақырыпқа жазылған шетелдік авторлардың жұмыстары мен Қазақстандағы орналастыру орындары бойынша статистикалық ақпарат зерттелді. Елімізде бұл тақырып жайлы ғылыми жұмыстар саны аз болғандықтан, негізгі ақпарат көзі ретінде шетелдік әдебиеттер көп қолданды. Зерттеу барысында «түнгі аудит» термині халықаралық тәжірибеде кеңінен қолданылатынын және қонақ үй бизнесінде тиімді құрал болып табылатынын анықталды. Сонымен қатар, Қазақстан қонақүй саласында түнгі аудит процесінің қолданулы тәжірибесі мен болжамы жасалынды. Зерттеу нәтижесінде түнгі аудит қонақүйдің күнделікті табысы мен шығысын, қонақтардың төленбеген есептерін тексеру және болжам жасау үшін өте тиімді екендігі анықталды. Сондықтан, түнгі аудит Қазақстанның қонақүйлеріне, атап айтқанда жоғарғы санатты қонақүйлерге ұсынылатын тексеріс түрі деп айта аламыз.

Негізгі сөздер: Қонақ үй, түнгі аудит, қаржылық ашықтық, бухгалтерлік есеп, фронт-офис, дебиторлық берешек

Кіріспе

Бәсекелестік күшейіп, қонақтардың үміттері әр түрлі болып келе жатқан тез өзгеретін қонақүй индустриясы жағдайында басқару процестерін оңтайландыру маңызды мәселеге айналады. Түнгі аудит басқару жүйесінің негізгі элементі ретінде қаржылық ашықтықты қамтамасыз етіп қана қоймай, операциялардың жалпы тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді. Дегенмен, қолданыстағы түнгі аудит әдістері ескірген және нарықтың заманауи талаптарына бейімделмеген болуы мүмкін. Бұл түнгі аудиттің тиімділігін тереңірек талдауға, оның негізгі әлсіз жақтарын анықтауға және жақсартудың инновациялық стратегияларын әзірлеуге бағытталған зерттеуіміздің өзектілігін көрсетеді. Зерттеу мақсаты Қазақстандағы қонақүй бизнесін басқару сапасын арттыру мақсатында түнгі аудит процесінің мазмұнын, ұйымдастырылу ерекшеліктерін және оның қонақ үй қызметінің тиімділігіне әсерін жан-жақты зерттеу арқылы бұл процесті оңтайландырудың нақты жолдарын ұсыну.

Ғылыми зерттеу түнгі аудиттің техникалық аспектілеріне ғана емес, сонымен қатар оның қонақтар үшін бірегей және қанағаттанарлық тәжірибе жасаудағы рөліне қатысты сұрақтарға жауап іздеуге бағытталады. Мақалада ұсынылған қонақүй бизнесін оңтайландыру бәсекеге қабілеттілікті жақсарту және заманауи қонақжайлылық нарығының жоғары стандарттарын қанағаттандыру жолындағы маңызды қадам болады. Тақырыпты зерттеу кезінде ерекше назар аударатын мәселе ол, қонақүй бизнесі үшін түнгі аудиттің қаншалықты тиімді екенін анықтау. Сонымен қатар, түнгі аудиттің клиенттік қызметке әсерін қарастыру маңызды. Қызмет көрсету сапасын жақсартуға бағытталған заманауи әдістер қонақтардың қанағаттануын көрсетіп және тұтынушылардың адалдығын

анықтайды. Осы зерттеу барысында сондай-ақ саладағы үздік тәжірибелерге талдау жүргізілетін болады, бұл түнгі аудитті жүргізуді жақсарту және оны қонақүй бизнесін басқарудың жалпы стратегиясына интеграциялау үшін нақты шешімдер ұсынуға мүмкіндік береді. Қазіргі кезде, еліміздегі қызмет көрсету саласын ұстанған қонақүйлердің барлығы дерлік күнделікті түнгі аудит процесін жүргізіп отырған жоқ. Көп ұйымдарда бұл ұғым бухгалтерлік жұмыс ретінде қарастырылады. Сол себепті, бұл жұмыста түнгі аудитордың қызметін бухгалтер қызметінен ажыратып, оны қалай тиімді жүргізу жолдарын ұсынылған.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланың негізгі зерттеу сұрағы: Түнгі аудит Қазақстанның қонақүй нарығында қаншалықты тиімді? Тақырыпты толық ашу және ұсыныстар ұсыну мақсатында әдебиетке шолу, сандық деректерді талдау, салыстыру және анализ секілді зертеу тәсілдері қолданылды. Түнгі аудит шетелдік қонақүйлерде кеңінен қолданылғандықтан, шетелдік әдебиеттерге шолу жүргізілді және осы арқылы түнгі аудит ұғымы толықтай ашылып, оның міндеттері, кезеңдері және ерекшеліктері көрсетілді. Сонымен бірге, Қазақстандағы орналастыру орындары бойынша Stat.gov ресми сайтынан соңғы статистикалық ақпараттарды жиынтықтап, талдау жасалды. Талдау қонақүйлердің жалпы санының өсу динамикасы, олардың санаттар бойынша жіктелуі, сондай-ақ әртүрлі санаттағы қонақүйлерде көрсетілетін қызметтердің көлемі негізінде жүргізілді. Талдау нәтижесінде Қазақстандағы қонақүй бизнесінің болашаққа болжамы жасалып, оған түнгі аудиттің қаншалықты әсер ететіндігі жайлы қорытынды ұсынылды.

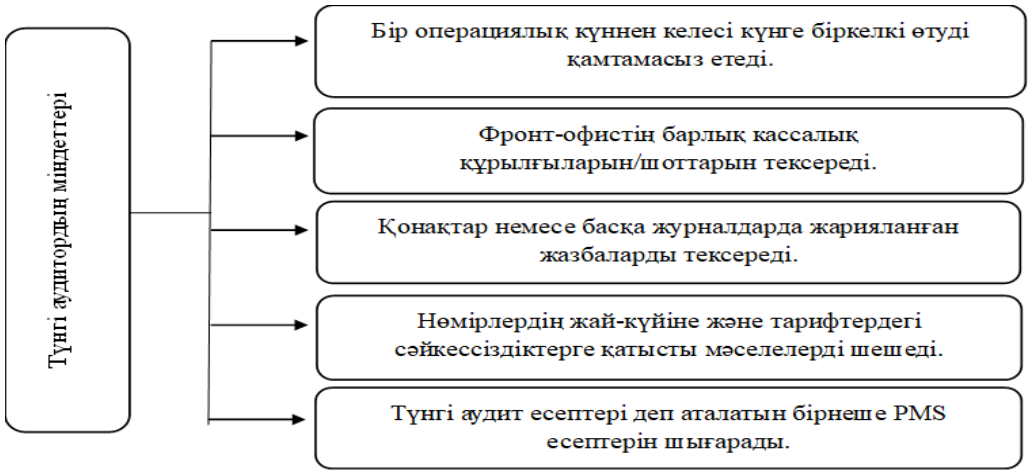
Нәтижелер және оларды талқылау

Осы уақытқа дейін қонақүйлердегі түнгі аудит тақырыбында жазылған жұмыстар өте көп және оның әрқайсысы түнгі аудиттің ерекшеліктерін әрқилы жеткізген. Мәселен, Самуэль Кабир Рахат [1] түнгі аудиттің 2 бағыты бар деп атап өткен. Біріншісі, Кросс-сілтеме процесі арқылы фронт-офистің бухгалтерлік есебіндегі қателерді анықтау және түзету. Екіншісі, бухгалтерлік және басқару есептерін құру (мысалы, орташа мөлшерлеме, қол жетімді бөлме үшін кіріс (RevPAR), толтыру пайызы, пакеттік жоспарларды және басқа маркетингтік бағдарламаларды пайдалану, және сондай-ақ бос емес топтық нөмірлер мен тегін нөмірлер саны). Түнгі аудит процессі түнгі аудитор ұғымымен тікелей байланысты. Осы тұрғыда Шилова В.Т. [2] түнгі аудитор - бұл стандартты емес жағдай туындаған кезде тез әрекет ететін және мәселені шешу үшін кімге жүгіну керектігін білетін қонақ үй қызметкері және түнгі аудитордың негізгі функциялары - қонақ үй клиенттерге берілген тауарлар мен қызметтер үшін ақы алғанын бақылау деп атап көрсетті. Түнгі аудиттің қонақүй үшін маңыздылығы өте жоғары. Бұл туралы Марко Монгиелло [3] келесідей атап өткен: Түнгі аудит - бұл қонақ үйдің бухгалтерлік функциясының маңызды бөлігі. Түнгі аудит кезінде қаржылық қызмет қонақ үйдің фронт-офисінің қаржылық операцияларының дәлдігі мен сенімділігін талдау және тексеру үшін қолданылады. Аталған авторлық тұжырымдар түнгі аудиттің қонақүй бизнесіндеге өзектілігінің жоғары екендігін көрсетеді.

Қонақүйдегі түнгі аудит қонақүй кәсіпорнының бухгалтерлік процесінде маңызды кезең болып табылады. Осы процестің шеңберінде қонақүйдің бір күнде болған барлық қаржылық операцияларын тіркеу, талдау және салыстыру жүзеге асырылады, содан кейін оларды бухгалтерлік құжаттардың тиісті бөлімдерінде ескереді.

Қонақүйлер тәулік бойы, күн сайын, демалыс күндерінсіз жұмыс істейді және қонақтардың келу және кету процесі күні бойы жүреді. Әр қонақ шыққан сайын қонақүй қызметкерлері қолма-қол ақшамен немесе несие карталарымен жасалған транзакцияларды қадағалауға міндетті. Жұмыс күні аяқталғаннан кейін қонақүйлер қонақтардың тұруы және олардың транзакциялары туралы есептерді мұқият жазып, келісуі керек. Түнгі аудит кірістерді әртүрлі кіріс көздерімен байланыстыруға бағытталған. Атап айтқанда, бұл процесс қонақүйдің күнделікті түсімдері мен шығындарын бағалайды және жабады. Сондай-ақ, күнді аяқтау процесі ретінде белгілі, ол бір жұмыс күнінен келесі күнге біркелкі ауысуды қамтамасыз етеді.

Түнгі аудит процессін тікелей жүргізетін адам ол – түнгі аудитор. Процесс барысында оның негізгі міндеттері келесілер болып табылады (Сурет 1).

Сурет 1 - Түнгі аудитордың міндеттері

Ескертпе: [4] дереккөз негізінде құралған

Түнгі аудит процесі қонақүйлерде тек қана түнгі уақытта жүргізілетін тексеріс түрі және бұл оның негізгі ерекшелігі. Жалпы түнгі аудитті жүргізудің 3 негізгі түрі бар (кесте 1).

Кесте 1 - Түнгі аудит жүргізу түрлері мен ерекшеліктері

Түнгі аудит түрі	Мәні	Ерекшеліктері
1	2	3
Автоматтан-дырылмаған	Автоматтандырылмаған жүйеде аудит процесін аяқтау үшін әдетте төрт негізгі форма қолданылады. Жүйе сонымен қатар қонақүйдің салық орталықтары берген және кейіннен өңдеу үшін тіркеу үстеліне берілген төлем түбіртектерін пайдалануды қамтиды.	Аудиттің төрт негізгі формасына мыналар жатады: • Күнделікті және қосымша оқиғалар жазбалары. • Қонақтар мен өткен іс-шараларға арналған құжат. • Фронт-офистің кассалық есептері. • Аудит бойынша жиынтық есептер.
Жартылай автоматтан-дырылған	Жартылай автоматтандырылған жүйенің мәні оның есепке алу машиналарды қолдануында. Қонақтардың шығындарын есепке алу машиналары шығындарды парақтарға жазады және сонымен бірге қабылдау бөлімі мен түнгі аудиторлардың жұмысын жеңілдететін бірқатар басқа әрекеттерді орындайды.	Есепке алу машиналары электромеханикалық немесе электронды болуы мүмкін. • Механикалық есепке алу машиналары ведомстволық қорытындылардың шектеулі санын ғана бере алады, қалдықтарды жеке парақтарда сақтамайды және басқа жабдыққа (мысалы, тамақ пен сусындарды сату жүйелеріне) қосыла алмайды.
		• Электрондық есеп машиналары негізінде компьютерлер болып табылады. Оларды механикалық машинадан гөрі бөлімдер бойынша қорытынды деректерді алу үшін бағдарламалауға болады. Сонымен қатар, көптеген электрондық есепке алу машиналары парақтардағы қалдықтарды өзінің жадында сақтай алады және парақты басып шығару үшін келесі бос орынға автоматты түрде жылжыта алады.
Толық автоматтан-дырылған	Толық автоматтандырылған жүйенің мәні түнгі аудит процессін толықтай бағдарламалық комплекс есебінен жүргізу. Үш жұмыс режимінің ішінде толық автоматтандырылған	• Компьютерлік жүйелер түнгі аудиторға транзакцияларды тексеруге және фронт-офис қызметін талдауға көп уақыт жұмсауға, ал бухгалтерлік жазбаларды жүргізуге аз уақыт жұмсауға мүмкіндік береді. • Шоттардағы қалдықтарды бақылау және шот-фактураларды тексеру қонақтар мен іс-шаралар бойынша бухгалтерлік кітаптардың аудит деректерін теңгерімдеу үшін фронт-офистің

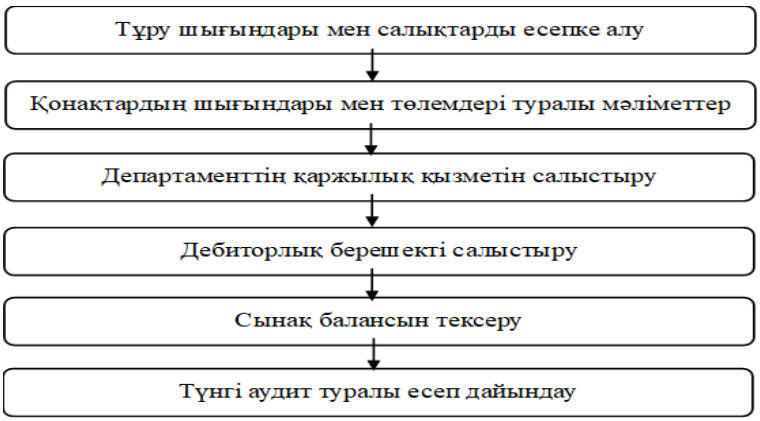
	аудит процесі ең жылдам, тиімді және сенімді болып табылады.	күнделікті есебімен салыстыратын жеңілдетілген процедураны қажет етеді. Бұл құжаттар теңдестірілмеген кезде, әдетте, компьютердің ішкі мәселесі немесе деректерді өңдеудің ерекше қателігі пайда болады. • Компьютерлік жүйелер жазбаларды қолмен жасауға қарағанда тезірек ұйымдастыра, құрастыра және басып шығара алады.
Ескертпе: [5] дереккөз негізінде құралған		

Қазіргі таңда, категориялары жоғары әрі қонақ жиі келетін қонақүйлер аудиттің жартылай автоматты немесе толықтай автоматтандырылған түрлерін қолданады. Бұл уақытты үнемдеуге және аудитті максималды қателіксіз жасаудың жақсы жолы. Аудитті автоматты түрде жүргізу үшін түрлі қонақүйлер әртүрлі бағдарламалық комплекстер қолданылады. Олардың қатарына, Oracle Hospitality Opera, eZee Front desk, Hotello, Roommaster, Hotelogix PMS секілді бағдарламалар кіреді.

Түнгі аудиттің негізгі мақсатының бірі таза өтелмеген қалдықты күнделікті есептеу. Оны есептеу арқылы қонақтардың көлемінің толықтығы жайлы уақытылы ақпарат алуға болады. Таза өтелмеген қалдықты келесі формуламен есептейді:

$$Таза\ өтелмеген\ қалдық = алдыңғы\ қалдық + Дебеттер - Кредиттер$$

Түнгі аудит оны сапалы өткізуді талап етеді. Ал, оның сапалы өтуі оның барлық кезеңінің дұрыс орындалуына байланысты. Жалпы, түнгі аудиттің негізгі 6 кезеңі бар (Сурет 2).

Сурет 2 - Түнгі аудит кезеңдері

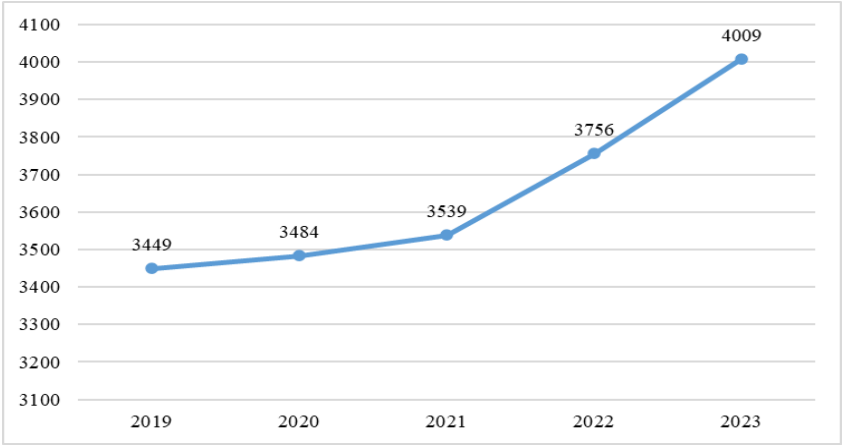
Ескертпе: [6] дереккөз негізінде құралған

Қазақстандағы қонақүй бизнесі туристік индустрияны дамытуда және жергілікті тұрғындар үшін де, шетелдік қонақтар үшін де жайлы болуды қамтамасыз етуде шешуші рөл атқаратын экономиканың маңызды сегменті болып табылады. Бай мәдени мұрасы, әртүрлі табиғи ландшафттары және қарқынды дамып келе жатқан экономикасы бар ел әлемнің түкпір-түкпірінен келген туристердің назарын аударады.

Соңғы жылдары Қазақстан өзінің туристік көрікті жерлеріне, бизнес-оқиғаларына және мәдени мұрасына қызығушылықты арттырып келеді. Бұл өсу қонақүй инфрақұрылымының дамуына ықпал етеді, жаңа қонақүй жобаларының пайда болуын ынталандырады және бұрыннан бар қонақүйлерде қызмет көрсету стандарттарын арттырады.

Аталған факторлар Қазақстанның соңғы жылдардағы қонақүй сандарының артуына әкелді. 2019 жылдың қаңтар айында еліміздегі жалпы орналастыру орындарының саны

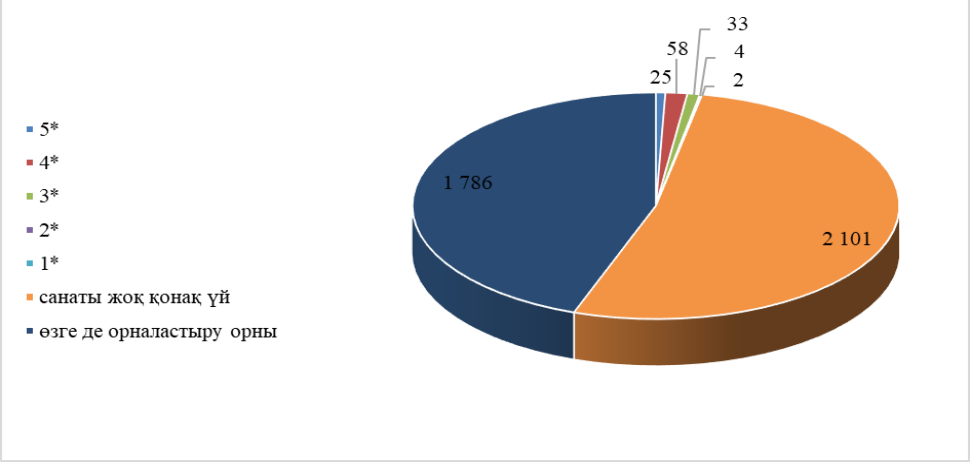
3449 бірлік болса, 2023 жылы желтоқсан айында 4009 дейін артқан. 4 жыл ішінде бұл көрсеткіш 16,2%-ға артқан (Сурет 3).

Сурет 3 - 2019-2023 жылдар арасындағы орналастыру орындарының динамикасы, бірлік

Ескертпе: [7] дереккөз негізінде құралған

Қазақстандағы қонақүйлер 7 түрлі санат бойынша бөлінеді. Ең жоғарғы санаттағы, яғни 5 жұлдызды қонақүйлер саны 2023 жылы 25 болды. Бұл барлық орналастыру орындарының 0,6%-ын ғана құрады. Келесі жоғары санатты болып саналатын 4 және 3 жұлдызды қонақүйлер, сәйкесінше 1,44% және 0,82% құрады. Бұл дегеніміз категориясы жоғары қонақүйлер даму кезеңінде екендігін көрсетеді. 2023 жылғы қорытынды бойынша санаты жоқ қонақүйлер саны санаты бар қонақүйлерден әлдеқайда көп (Сурет 4).

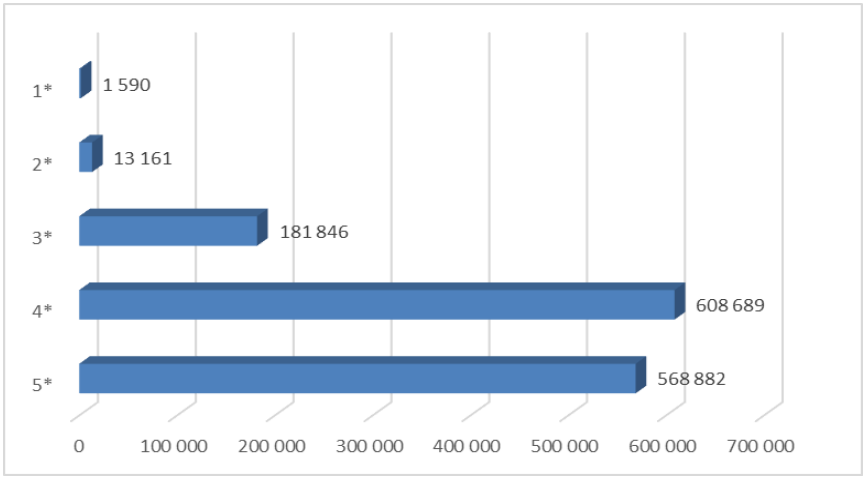

Сурет 4 - Қазақстандағы орналастыру орындарының санаттар бойынша бөлінісі

Ескертпе: [7] дереккөз негізінде құралған

Санаты жоқ қонақүйлер немесе өзге де орналастыру орындарында түнгі аудит процесі аса қажет деп айту қиын. Себебі, ол жерде табыс көлемі мен бухгалтерлік есептер, оны түнгі аудит көмегінсіз есептеуге мүмкіндік береді. Көп жағдайда түнгі аудит жоғарғы санатты қонақүйлерде қолданылатын тексеру жолы. Жалпы, Қазақстандағы 2023 жылдың қыркүйек-желтоқсан айларында санаты бар қонақ үй қызметтерін 1 374 мың адам қолданған. Оның ішінде ең жоғарғы көрсеткіш 4 жұлдызды қонақ үйлер 44,3%, екінші орын

5 жұлдызды қонақүйлер 41,4% және 3 орында 3 жұлдызды қонақүйлер 13,2% құрады (сурет 5).

Сурет 5 - 2023 жыл қыркүйек-желтоқсан айларындағы орналастыру орындарында көрсетілген қызмет көлемі

Ескертпе: [7] дереккөз негізінде құралған

Қорытынды

Түнгі аудит қонақүй қызметтерін ұсынудың технологиялық процесін жүзеге асыруда басқару функциясын жүзеге асырудың есеп-аналитикалық негізін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады, сонымен қатар ішкі есептер мен статистиканың көзі болып табылады. Түнгі аудиттің теориялық негіздерін зерттеу бақылау процедураларының міндеттерін анықталған қауіпті жағдайларға бейімдеуге және түнгі аудит процесінің ресурстарын қонақүй кәсіпорындары қызметінің проблемалық аспектілеріне шоғырландыруға мүмкіндік береді. Алайда, Қазақстан нарығында түнгі аудитті барлық санатты қонақүйлерге ұсыну дұрыс шешім болмайды. Шектеулі қонақтары бар үнемді қонақүйлер үшін түнгі аудит айтарлықтай қымбатқа түседі. Мұндай қонақүйлерде қаржылық бақылау ұйымның бас бухгалтерінің тексерістерімен шектелген жөн. Себебі арзан қонақүйлерде күнделікті тексерулерді автоматты түрде және сапалы жүргізетін бағдарламалық жасақтама пакеті қымбат. Табыс көзі орташадан жоғары болатын 3, 4, 5 жұлдызды қонақүйлерге түнгі аудит қаржылық бақылау сапасын арттыру үшін, болған қателіктерді анықтау үшін таптырмас құрал. Қонақүй кәсіпорындарының тиімді жұмыс істеуіндегі түнгі аудиттің рөлін ескере отырып, әрі қарайғы зерттеулердің перспективалық бағыты қонақүйлердің қызметіне процестерді басқарудың автоматтандырылған жүйесін енгізуді кешенді зерттеу болып табылады. Алынған қорытындылар нақты ғылыми білімді толықтырып қана қоймай, сонымен қатар Қазақстандағы қонақүй секторындағы цифрландыру мен басқару сапасын арттыруға бағытталған іс-шараларды ұсынады. Болашақта бұл бағытта түнгі аудитті Big Data, BI-талдау жүйелері және ERP платформалармен интеграциялау мүмкіндіктерін қарастыру – зерттеуді жалғастыру үшін тиімді бағыттардың бірі болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Rahat S. K. Role of Night Audit on the Perspective of Hotel Bengal Blueberry [Электрондық ресурс]. – 2019. — URL: https://www.academia.edu/38039893/_Role_of_Night_ (дата обращения: 09.11.2024)

2 Шилова Т.В., Прокудина Д.О. Проблемы и пути совершенствования ночного аудита, и передача по окончании смены в отеле Marriott [Электрондық ресурс] //ббк ч 448.0, 466 я 4 п 56 организационный комитет конференции. 2021 – С. 265. — URL: https://vsuet.ru/images/science/conferences/2021/12/conf-4/mat.pdf#page=265 (дата обращения: 09.05.2024)

3 Pizam A. International encyclopedia of hospitality management [Электрондық ресурс]. – Routledge, 2020. — URL: https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10. (дата обращения: 25.11.2024)

4 Bardi J.A. Hotel front office management [Электрондық ресурс] / J.A. Bardi. – New Jersey : John Wiley & Sons, Inc, 2003. – 447 p. — URL:https://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/ (дата обращения: 24.11.2024)

5 3rd Semester IHM Notes [Электрондық ресурс] / IHM – Shri Shayam Docs, 2018. — URL: https://www.ihmnotes.in/assets/Docs/Sem-3&4/Front%20office/Ch-5%20NIGHT%20AUDITING.pdf (дата обращения: 30.11.2024)

6 Михайлова Н. В., Володько О. В., Рибакова С. С. Theoretical Aspects of Night Audit at Hotel Enterprises [Электрондық ресурс]. – 2021. - URL:http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/10829 (дата обращения: 09.05.2024)

7 Қазақстан Республикасындағы орналастыру орындарының қызметі туралы (2023ж. Қаңтар-Қыркүйек) [Электрондық ресурс] / Ұлттық статистика бюросының ресми сайты. — URL: https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-tourism/ (қаралу уақыты: 18.09.2024)

ОПТИМИЗАЦИЯ ГОСТИНИЧНОГО БИЗНЕСА В КАЗАХСТАНЕ: СПЕЦИФИКА ПРОЦЕССА НОЧНОГО АУДИТА И ЕГО ЭФФЕКТИВНОСТЬ

Аннотация

Гостиничный бизнес - это отрасль, которая требует строгого финансового контроля. По мере развития туризма в стране вырос спрос на качественные отели высокой категории. Растущий спрос продемонстрировал новые способы экономического управления отелями, и один из них - анализ ежедневного финансового состояния отеля с помощью ночного аудита. Цель исследования в целях повышения качества управления гостиничным бизнесом в Казахстане предложить конкретные пути оптимизации этого процесса путем всестороннего изучения содержания процесса ночного аудита, особенностей организации и его влияния на эффективность гостиничной деятельности. В статье представлен процесс ночного аудита, его сущность и особенности, проведен анализ эффективности на гостиничном рынке Казахстана. Количество гостиниц высшей категории в Казахстане в настоящее время растет, и актуальность данной темы объясняется увеличением гостиничных номеров. В ходе написания статьи была изучена статистическая информация по местам размещения в Казахстане и работам на эту тему. Поскольку в нашей стране мало работ по данной теме, в качестве основного источника информации использовалось большое количество зарубежной литературы. Исследование показало, что ночной аудит очень эффективен для проверки и прогнозирования ежедневных доходов и расходов отеля, неоплаченных отчетов гостей. Поэтому можно сказать, что ночной аудит - это вид проверки, предлагаемый отелям Казахстана, в частности, отелям высшей категории.

Ключевые слова: гостиница, ночной аудит, финансовая прозрачность, бухгалтерский учет, фронт-офис, дебиторская задолженность

OPTIMIZATION OF THE HOTEL BUSINESS IN KAZAKHSTAN: THE SPECIFICS OF THE NIGHT AUDIT PROCESS AND ITS EFFECTIVENESS

Abstract

The hotel business is an industry that requires strict financial control. With the development of tourism in the country, the demand for high-quality hotels of a high category has increased. The growing demand has demonstrated new ways of economic management in hotels, one of which is analysing the daily financial condition of the hotel through an overnight audit. The purpose of the study in order to improve the quality of hotel business management in Kazakhstan is to propose specific ways to optimize this process through a comprehensive study of the content of the night audit process, the specifics of the organization and its impact on the effectiveness of hotel activities. The article presents the process of night audit, its essence and features, and examines the effectiveness of the hotel market in Kazakhstan. The number of hotels of the highest category in Kazakhstan is currently growing, and the increase in hotel rooms explains the relevance of this topic. During the writing of the article, statistical information on locations in Kazakhstan and works on this topic were studied. Since there are few works on this topic in our country, a large amount of foreign literature was used as the primary source of information. The study demonstrated that the night audit is highly effective for checking and forecasting daily income and expenses, as well as unpaid guest reports, at the hotel. Therefore, we can say that a night audit is a type of audit offered to hotels in Kazakhstan, particularly those of the highest category.

Keywords: hotel, night audit, financial transparency, Accounting, front office, accounts receivable

REFERENCES

1 Rahat S. K. Role of Night Audit on the Perspective of Hotel Bengal Blueberry [Электрондық ресурс]. – 2019. — URL: https://www.academia.edu/38039893/_Role_of_Night_Audit_on_the_ [in English] (accessed: 09.11.2024)

2 SHilova T.V., Prokudina D.O. Problemy i puti sovershenstvovaniya nochnogo audita, i peredacha po okonchanii smeny v otele Marriott *[Problems and ways to improve night audit and end of shift handover at Marriott Hotel]* //bbk ch 448.0, 466 ya 4 p 56 organizacionnyj komitet konferencii. 2021 – 265 p. — Available at https://vsuet.ru/images/science/conferences/2021/12/conf-4/mat.pdf#page=265 [in Russian] (accessed: 09.05.2024)

3 Pizam A. International encyclopedia of hospitality management [Электрондық ресурс]. – Routledge, 2020. — URL: https://api.taylorfrancis.com/content/books/mono/download?identifierName=doi&identifierValue=10. [in English] (accessed: 25.11.2024)

4 Bardi J.A. Hotel front office management [Электрондық ресурс] / J.A. Bardi. – New Jersey : John Wiley & Sons, Inc, 2003. – 447 p. — URL:https://students.aiu.edu/submissions/profiles/resources/onlineBook/[in English] (accessed: 24.11.2024)

5 3rd Semester IHM Notes [Электрондық ресурс] / IHM – Shri Shayam Docs, 2018. — URL: https://www.ihmnotes.in/assets/Docs/Sem-3&4/Front%20office/Ch-5%20NIGHT%20AUDITING.pdf [in English] (accessed: 30.11.2024)

6 Mihajlova N. V., Volod'ko O. V., Ribakova S. S. Theoretical Aspects of Night Audit at Hotel Enterprises. *[Theoretical Aspects of Night Audit at Hotel Enterprises]* – 2021. — Available at URL: http://dspace.puet.edu.ua/handle/123456789/10829 [in English] (accessed: 09.05.2024)

7 Qazaqstan Respublikasyndağy ornalastyru oryndarynyñ qyzmetı turaly (2023j. Qañtar-Qyrküiek) *[About the activities of placement centers in the Republic of Kazakhstan]* / Ūlttyq statistika bürosynyñ resmi saity. — Available at URL: https://stat.gov.kz/industries/business-statistics/stat-tourism/ [in Kazakh] (accessed: 18.09.2024)

Information about authors:

Saule Saparbayeva - candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and analysis L. N. Gumilyov Eurasian National University, 010008, Astana, Kazakhstan

E-mail: saulet71@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1686-5052

Altynbek Torekhanuly - **author-correspondent**, 1st year master's student of the specialty 7M04104-accounting and Audit: Accounting and analysis, L. N. Gumilyov Eurasian National University, 010008, Astana, Kazakhstan

E-mail: torehanuly2000@mail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4094-8768

Gabit Zhuman - 1st year master's student of the specialty 7M04104-accounting and Audit: Accounting and analysis, L. N. Gumilyov Eurasian National University, 010008, Astana, Kazakhstan

E-mail: zhuman.gabit@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9628-4584

Bazhan Turebekova - candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Department of Management, Department, al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: turebekova.bazhan@kaznu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211

Информация об авторах:

Сауле Сапарбаева - кандидат экономических наук, доцент кафедры бухгалтерского учета и анализа Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, 010008, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: saulet71@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1686-5052

Алтынбек Тореханулы - **основной автор**, магистрант 1 курса специальности 7M04104-бухгалтерский учет и аудит: учет и анализ, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 010008, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: torehanuly2000@mail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4094-8768

Габит Жуман - магистрант 1 курса специальности 7M04104-бухгалтерский учет и аудит: учет и анализ, Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 010008, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail:zhuman.gabit@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9628-4584

Бажан Туребекова – кандидат экономических наук, ассоцированный профессор, кафедра «Менеджмент», Высшая школа экономики и бизнеса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: turebekova.bazhan@kaznu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211

Авторлар туралы ақпарат:

Сәуле Сапарбаева - экономика ғылымдарының кандидаты, Есеп және талдау кафедрасының қауымдастырылған профессоры Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: saulet71@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1686-5052

Алтынбек Төреханұлы - **негізгі автор**, 7М04104 – Есеп және аудит: есеп және талдау мамандығының 1 курс магистранты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: torehanuly2000@mail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0004-4094-8768

Ғабит Жұман - 7М04104 – Есеп және аудит: есеп және талдау мамандығының 1 курс магистранты, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010008, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: zhuman.gabit@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-9628-4584

Бажан Туребекова – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Менеджмент» кафедрасы, «Экономика және бизнес жоғары мектебі», Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: turebekova.bazhan@kaznu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0946-9211

МРНТИ 06.73.15 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.25**
УДК 336.025

С.Ж. Казбекова[1*], А.Б. Зейнельгабдин[1], Г.Ж. Есенова[2], Г.Е. Амалбекова[3]

[1]Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[2]АОО Назарбаев интеллектуальные школы, ЧУ «Центр педагогического мастерства»,
г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[3] Таразский университет им. М.Х.Дулати, г. Тараз, 080000, Республика Казахстан
*e-mail: kazbekova_88@mail.ru

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ПОСТТАМОЖЕННОГО КОНТРОЛЯ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

В статье описан таможенный контроль после выпуска товаров (ТКПВТ). Посттаможенный контроль в Казахстане нуждается в системной модернизации, направленной на переход к интеллектуальному, риск-ориентированному и цифровому подходу. Это позволит не только сократить потери бюджета, но и повысить прозрачность внешнеэкономической деятельности, упростить жизнь добросовестным предпринимателям и усилить борьбу с экономическими правонарушениями. Цель статьи – разработка рекомендаций для усовершенствования деятельности подразделений ТКПВТ в Казахстане на основе определения проблемных вопросов проведения посттаможенного контроля. В статье рассмотрены теоретические основы таможенных проверок и посттаможенного контроля. Обоснована целесообразность введения ТКПВТ в Казахстане. Описаны этапы становления исследуемого направления таможенного контроля. Произведен анализ эффективности работы подразделений пост-таможенного контроля на основе таких показателей, как количество проведенных таможенных проверок, объем доначисленных и взысканных таможенных платежей, налогов и пени. Проведен анализ нарушений по итогам таможенных проверок в Республике Казахстан. Исследование проведено с помощью методов системного и исторического анализов. Также использованы ситуационный метод и статистический анализ на основе данных по результатам работы, проведенной работниками органов государственных доходов. В статье предложены рекомендации по совершенствованию пост-таможенного контроля, направленные на улучшение бизнес-процессов на основе внедрения цифровых инструментов, усиления квалификационной подготовки специалистов и улучшения межведомственного взаимодействия.

Ключевые слова: таможенный контроль после выпуска товаров, таможенная проверка, камеральная таможенная проверка, выездная таможенная проверка, система управления рисками

Введение

Вопросы организации процесса посттаможенного контроля и деятельности органов, занимающихся проведением посттаможенного контроля, имеют актуальное и ключевое значение. Основной причиной является то, что объем внешней торговли возрастает с каждым годом, так, в 2022 году Республика Казахстан провела торговые операции с 202 странами- партнерами. Вместе с тем существует определенное расхождение показателей по объему при экспортно-импортных операциях. Среди приграничных стран самый большой объем расхождений по предварительным данным за 2022 год приходится на импорт товаров из Китайской Народной Республики. В последующий период расхождения сократились. Однако сумма их все еще остается значительной в абсолютном выражении [1].

При этом оборот внешней торговли Казахстана за 2022 год достиг исторически наибольшего уровня и составил 134,4 млрд. долл. США. Рост товарооборота на 32% выше по сравнению с предидущим годом (2021 год), на 55% больше в сравнении с 2020 годом (2020 год - 86,5 млрд. долл. США, 2021 год - 101,7 млрд. долл. США) [2]. И для того, чтобы справиться с наплывом грузов при ограниченном ресурсе таможенных органов, предусмотрена такая форма таможенного контроля, как таможенный контроль после выпуска товаров (ТКПВТ).

Несмотря на признание принципов данной формы таможенного контроля мировым сообществом как наиболее эффективными, в Казахстане их недостаточно реализуют. Весьма актуально обсуждать эффективность деятельности подразделений ТКПВТ в Казахстане, чему и посвящена данная статья.

Цель данной статьи – разработка рекомендаций для совершенствования механизмов ТКПВТ на основе определения проблемных вопросов организации посттаможенного контроля в Республике Казахстан.

Материалы и методы исследования

В статье в качестве методологической основы исследования были использованы: материалы Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан, Международной конвенции об упрощении и гармонизации таможенных процедур Всемирной таможенной организации (ВТамО) и рекомендации Всемирной торговой организации (ВТО).

Контент-анализ проведен для оценки документов международных организаций, стратегического развития государства и нормативных актов, утвердивших процедуру проведения ТКПВТ в Казахстане. Метод исторического анализа позволил проследить развитие норм, регулирующих отношения, связанные с возникновением таких форм таможенного контроля как таможенная проверка, а также организация и проведение таможенных проверок. Ситуационный метод использован при обзоре деятельности управления ТКПВТ. Эти методы позволили собрать, обработать и проанализировать научный материал по рассматриваемой проблеме исследования, правовую базу, регулирующую отношения и практический материал по основным вопросам ТКПВТ.

На основе сбора статистических данных Комитета государственных доходов Министерства финансов РК использованы статистико-экономические методы, которые направлены на проведение анализа и оценки доначисленных таможенных платежей и налогов.

Президентом подписан Кодекс о таможенном регулировании, содержащий положение о том, что таможенная проверка осуществляется работниками таможенных органов при проведении таможенного контроля [3]. Указанная форма таможенного контроля признана рядом международных организаций, таких как Всемирная таможенная организация (ВТамО), Всемирная торговая организация (ВТО), Конференция Организации объединенных наций по труду и развитию (ЮНКТАД), передовой и основополагающей для современного регулирования правительством таможенной сферы [4], [5], [6].

Нормы национального законодательства Казахстана в сфере таможенного дела составлены согласно стандартам, указанным в документах международных организаций. Порядок проведения ТКПВТ утвержден нормативными-правовыми актами, разработанными во исполнение норм Кодекса, регулирующего таможенное дело в Казахстане. Теме ТКПВТ посвятили свои труды ученые М. Хосан, М. Юсуф и В. Селезнев. Авторы Хосан и Юсуф описали ситуацию в Бангладеш, в том числе историю развития в стране направления по проведению аудита после выпуска товаров, и охарактеризовали вызовы, с которыми страна сталкивается на современном этапе. Опыт Бангладеш важен для анализа в рамках нашего исследования в части внедрения механизмов, рекомендуемых ВТамО [7]. Наша страна также на пути решения схожих задач и проблем. В. Селезнев описывает ТКПВТ на примере Российской Федерации в качестве ключевого аспекта на пути совершенствования таможенного контроля и рассуждает о перспективах развития [8].

Результаты и их обсуждение

В соответствии с Международной конвенцией об упрощении и гармонизации таможенных процедур (Киотская конвенция) был предложен инструмент, направленный на применение системы управления рисками и «контроля на основе методов аудита» в организации работы таможен. В соотвествии с новым подходом при пересечении границы товаров таможенный контроль сводится к минимуму, достаточно обеспечивающему

соблюдение требований таможенного законодательства. В Казахстане предложенный инструмент реализован в процедурах в рамках ТКПВТ.

В документе Конференции Организации Объединенных Наций по торговле и развитию (ЮНКТАД) дано определение термина «пост-таможенный аудит» - это таможенный контроль, проводимый после выпуска товаров и основанный на аудите [6]. Соглашение об упрощении процедур торговли Всемирной торговой организации рекомендует странам-членам ввести посттаможенный аудит для быстрого оформления товаров на таможенных постах. В 2015 году Казахстан присоединился к Марракешскому соглашению об учреждении Всемирной торговой организации и начал работу по внедрению процедуры пост-таможенного контроля.

Посттаможенный контроль широко применяется таможенными службами множества стран мира. Большинство из этих стран проводят посттаможенный контроль в форме таможенного аудита. Так, таможенные службы Японии и Финляндии применяют заключение аудита, заменяющего таможенную проверку, для категорирования участников внешней экономической деятельности. В таких странах, как Германия и Замбия, в рамках аудита выделена проверка участников внешней экономической деятельности, подавших заявку на участие в программе Уполномоченного экономического оператора [9].

Согласно шагу 38 Плана нации «100 конкретных шагов. Современное государство для всех» в целях сокращения времени таможенного оформления предполагается оптимизация таможенных процедур и автоматизация импорта и экспорта [10]. Посттаможенный контроль проводится после выпуска товаров и включает проверку таможенных деклараций и товаросопроводительных документов [11]**.** Задачами посттаможенного контроля в Казахстане является обеспечение:

- достоверности продекларированных участниками внешнеэкономической деятельности сведений;
- сокращения времени таможенной очистки товаров [12].

В соответствии с законом, регулирующим таможенное дело в Казахстане, таможенная проверка является основной формой таможенного контроля и проводится подразделениями ТКПВТ [3.-230]. На рисунке 1 показана классификация таможенной проверки в РК.

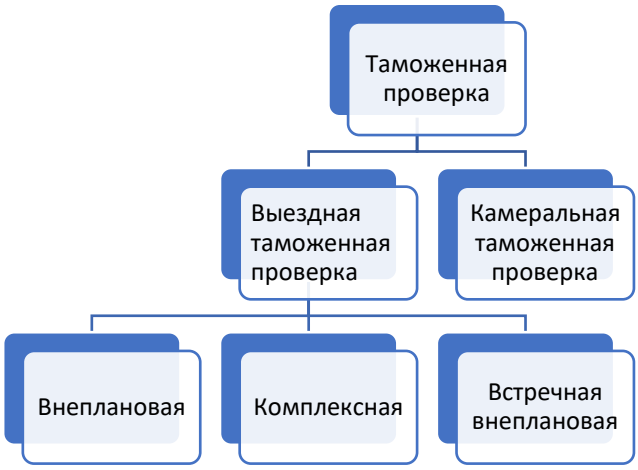

Рисунок 1 – Схема по видам таможенных проверок в Казахстане

Примечание: составлено авторами на основе источника [3]

Основанием для проведения таможенных проверок являются результаты применения системы управления рисками:

- как на этапе очистки товаров (профили рисков, по которым декларации на товары направлены в синий коридор);

- так и после выпуска товаров (отбор участников внешнеэкономической деятельности по индикаторам риска для распределения по степеням риска) [13].

В 2000 году было открыто подразделение аудита и инспектирования Главного управления таможенных доходов Таможенного комитета Министерства государственных доходов Республики Казахстан для выполнения функции ТКПВТ. Эволюция работы таможенных органов в данном направлении продолжилась и после ряда реорганизаций, в том числе проведенное в октябре 2014 года объединение налоговых и таможенных органов, а также органов по борьбе с экономическими и финансовыми преступлениями (финансовой полиции) Республики Казахстан в единый орган государственных доходов.

На современном этапе ТКПВТ осуществляется в форме таможенных проверок и проверок таможенных документов и сведений на центральном и территориальном уровнях. Так, на центральном уровне - Управление таможенного контроля после выпуска товаров Департамента аудита Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан со штатной численностью сотрудников 13 единиц. На территориальном уровне – это подразделения пост-таможенного контроля, которые функционируют в 20 регионах, состоящие из 11 самостоятельных Управлений посттаможенного контроля и 6 отделов посттаможенного контроля с общей штатной численностью 205 единиц, из них проверяющих лиц - 171 единиц [14]. Стоит отметить хороший уровень цифровизации государственной услуги – ТКПВТ. Результаты проверок (предписание, акт проверки, решения по результатам проверки) формируются в модуле «посттаможенный контроль» ИС «АСТАНА-1» [15].

Основными задачами внедрения модуля пост-таможенного контроля в информационной системе «АСТАНА-1» являются:

- повышение эффективности проведения таможенных проверок;
- ведение централизованной базы данных документов проверок [3. - 237].

Подразделением ТКПВТ налажено тесное взаимодействие с другими подразделениями Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан:

- таможенной очистки (для получения исторических данных об операциях с товарами, отчетов о сомнительных таможенных декларациях);
– анализа рисков (по формированию и утверждению на основании результатов проверок профилей риска на этапе таможенной очистки);
- правоохранительного блока (информация о компаниях - потенциальных нарушителях таможенного законодательства, розыск лиц, уклоняющихся от таможенной проверки);
- методологии товарной номенклатуры (для получения заключений по классификационному коду товаров);
- юридическим управлением (при возникновении вопросов, требующих правовой экспертизы) и другое.

Также осуществляется развитие технологических механизмов путем интеграции информационных систем таможенного и налогового блоков в целях обеспечения полноты налоговых поступлений и пресечения схем уклонения от уплаты таможенных платежей и налогов. Для повышения профессионального уровня сотрудников пост-таможенного контроля Комитетом государственных доходов Министерства финансов РК на постоянной основе проводятся обучающие семинары, техническая учеба, в том числе посредством видеоконференц-связи и предоставляются разъяснения вопросов касательно проведения таможенных проверок и изменений в таможенном законодательстве. В настоящее время и на постоянной основе осуществляется совершенствование информационных систем. Стоит отметить, что казахстанские специалисты участвовали в обучающих семинарах, проводимых в рамках сотрудничества с ЕАЭС и ВТамО.

Для реализации пост-таможенного контроля в таможенном администрировании очень важны человеческие ресурсы. Согласно исследованию Хосана и Юсуфа, в период становления института пост-таможенного контроля Национальный совет по доходам Бангладеш привлек Азиатский банк развития (АБР), Группу Всемирного банка (ГВБ) и USAID для обучения аудиторов и создания группы тренеров-экспертов [7.-157].

Российские ученые Н.Г. Липатова и Е.В. Жеребен провели анализ статистических данных, который показал увеличение сумм доначислений таможенных платежей, налогов и пеней в результате скоординированных действий подразделений таможенного и налогового блоков и служит примером обоснованности решения задач по совершенствованию способов обмена информацией [16]. Согласно политике пост-таможенного аудита Эфиопии рекомендуется проведение для аудиторов соответствующих тренингов по развитию навыков в количестве минимум 40 часов ежегодно [17].

Страны-члены Евразийского экономического союза на постоянной основе ведут работу по совершенствованию таможенного администрирования в рамках рабочей группы, посвященной работе ПТК и других видов координации взаимодействия таможенных служб [18]. На основании официальных статистических данных по налоговым поступлениям в государственный бюджет РК проанализированы данные по таможенным проверкам за 2018-2024 годы (таблица 1).

Таблица 1 – Сведения по таможенным проверкам за 2018-2024 года.

Годы	Количество проверок	Доначислено, млн.тенге	Взыскано, млн.тенге	Поступления ТПиН, млн.тенге
2018	909	11 370	3 447	2 013 255
2019	1 158	18 384	6 890	2 249 049
2020	2 922	29 319	10 737	1 590 653
2021	3 314	22 748	16 105	2 296 384
2022	2 638	25 786	22 741	3 452 776
2023	4 475	50 110	37 123	4 105 156
2024	3 074	98 110	44 567	3 997 519
Итого	18 490	233 079	122 058	19 704 792
Примечание: таблица составлена на основе источника [19]				

В соответствии с приведенными данными в таблице 1 выявлено, что сумма доначисленных таможенных пошлин и налогов в 2024 году составила 98 110 млн. тенге. Как видно из таблицы 1, сумма доначислений с 2018 года по 2024 год возросла в несколько раз, так, в 2024 году сумма превысила итоги 2018 года в 7,6 раз; 2019 г. – в 4,3 раза, 2020 г. – в 2,3 раза. Аналогичная ситуация с другими показателями таблицы 1:

- доначисление таможенных пошлин и налогов, в среднем, на одну таможенную проверку составила 31 916 тыс. тенге (на 185% больше, чем в 2023 году; на 226% больше, чем в 2022 году; на 270% больше, чем в 2021 году; на 218%, чем в 2020 году; на 101% больше, чем в 2019; и на 155% больше, чем в 2018 году);

- взыскано 44 567 млн. тенге (на 20% больше, чем в 2023 году, на 96% больше, чем в 2022 году, на 177% больше, чем в 2021 году, на 315% больше, чем в 2020 году, на 547% больше, чем в 2019 году и на 1193%, чем в 2018 году);

- средняя сумма взысканных таможенных пошлин и налогов на одну таможенную проверку составила 14 498 тыс. тенге (на 75% больше, чем в 2023 году (8 296 тыс. тенге).

Доначисление в среднем на 1 проверяющего составляет 574 млн. тенге, а взыскание 261 млн. тенге. Стоит отметить, что благодаря снижению административной нагрузки на участников ВЭД количество таможенных проверок сократилось на 31% (с 4 475 в 2024 до 3 074 в 2023 году), увеличив результативность одной таможенной проверки и доначисление - 98 110 млн. тенге. Достижению высокой эффективности таможенных проверок послужило создание 116 различных моделей рисков посредством системы управления рисками. Как

уже выше отмечено, наблюдается устойчивый рост сумм взысканий. Еще одним показателем, отражающую суть ПТК как инструмента развития экономики, является доходная часть бюджета. На рисунке 2 представлена динамика результатов пост-таможенного контроля в Казахстане за 2018- 2024 годы.

По данным рисунка 2 за 2018-2024 годы наблюдается стабильный рост доначисленных ТПиН. Так, в 2018 году данный показатель был равен 30%, в 2019 и 2020 годах количество взысканных платежей составило всего 37% от суммы доначисленных, в 2021 году данный показатель достиг 71%, в 2022 году составил рекордных 88%, в 2023 году 74% и лишь в 2024 году 45%.

Рисунок 2 – Динамика результатов посттаможенного контроля в Казахстане за 2018-2024 годы

Примечание: таблица составлена на основе источника [19]

В период с 2018 по 2024 годы динамика количества таможенных проверок имела тенденцию к росту, но при этом в сумме доначисленных и взысканных таможенных пошлин и налогов также наблюдалась тенденция к увеличению. Результативность проверочных мероприятий отмечена в 2022 году, сумма доначислений таможенных пошлин и налогов возросла до 25 786 млн. тенге, и количество проведенных проверок уменьшилось до 2 638 проверок. При этом доля взысканных платежей от доначисленных достигла пика за весь период.

Рисунок 3 - Виды нарушений по итогам таможенных проверок 2024 года в РК

Примечание: таблица составлена на основе источника [19]

По результатам проведенных таможенных проверок в 2024 году основными причинами нарушений являются:

1) занижение таможенной стоимости – 49%;

2) недостоверная классификация товаров по коду ТН ВЭД – 25%;

3) нецелевое использование условно выпущенных товаров, а также товаров, ввезенных с уплатой НДС методом зачета – 17%;

4) не декларирование и недостоверное декларирование – 7%;

5) иные нарушения – 2% [19].

Среди нарушений таможенных правил, которые допускаются участниками внешнеэкономической деятельности, преобладает доля недостоверного определения таможенной стоимости товаров при таможенном декларировании, а также недостоверная классификация товаров в соответствии с ТН ВЭД. Трудности в выявлении схем недостоверного определения таможенной стоимости обусловлены в том числе отсутствием доступа либо обмена информацией с международными таможенными администрациями, а именно к полноценной базе данных о перемещении товаров. По результатам проведения таможенных проверок должностными лицами органов государственных доходов составляется административный материал либо по подведомственности передаются в иные государственные органы или в суд. В случае доначисления больших штрафов (более 10 000 МРП) материалы таможенной проверки передаются в Агентство финансового мониторинга для принятия процессуального решения.

Заключение

Реформы государственного управления и процессы интеграции в рамках ВТО, ЕврАзЭС, Объединенной коллегии таможенных служб, ВТамО оказывают существенное влияние на формирование принципов ТКПВТ, таких как категорирование проверяемых лиц в результате внедрения рискориентированных методов, обеспечение баланса национальных интересов и исполнения международных обязательств, обеспечение государственной безопасности, противодействие коррупции, сокращение издержек для бизнеса.

Исходя из вышесказанного, предлагаются следующие рекомендации:

1) совершенствование подготовки специалистов: проведение обучения для поддержания стабильного развития в вопросах посттаможенного контроля в сфере ИТ, анализа данных, международной логистики;

2) развитие взаимодействия с подразделениями по применению системы управления рисками позволит разработать критерии отбора проверяемых лиц и категорирование участников внешней экономической деятельности для повышения эффективности проведения ТКПВТ;

3) дальнейшее внедрение интеграции существующих информационных баз таможенного и налогового блоков;

4) модернизирование механизма взаимодействия с подразделениями, которые занимаются взысканием доначисленных сумм, с правоохранительными органами, что позволит качественно проводить аналитическую работу на основе информации, получаемой от перечисленных подразделений и вести эффективную работу по выявлению и пресечению незаконного ввоза товаров на территорию нашей страны;

5) использование информационных технологий в оптимизации информационного обмена между государственными органами Казахстана и на международном уровне;

6) усиление аналитической составляющей контроля: введение системы риск-менеджмента с использованием аналитики Big Data и профильных индикаторов (страна происхождения, несоответствие стоимости, подозрительные маршруты). Регулярное обновление профилей риска на основе выявленных нарушений.

Таким образом, представленные рекомендации будут направлены на повышение эффективного взаимодействия структурных подразделений органов государственных доходов с другими центральными государственными органами Казахстана и администрациями иностранных государств. Повышение результативности и качества деятельности органов государственных доходов по направлению ТКПВТ товаров обеспечит реализацию государственной политики в сфере финансов, национальной безопасности, развитие бизнеса в нашей стране и, как следствие, национальной экономики и международного экономического сотрудничества.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Данные по объему внешней торговли. Официальный сайт Министерства торговли и интеграции Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/ (дата обращения 11.12.2022)

2 Внешнеторговый оборот Казахстана в 2022 году достиг исторически максимального уровня. Economic research institute Kazakhstan [Электронный ресурс]. - URL: https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5610 (дата обращения 11.12.2022)

3 Кодекс Республики Казахстан «О таможенном регулировании в Республике Казахстан» [подписан Президентом Республики Казахстан Н. Назарбаевым 26 декабря 2017 г.]: офиц. текст: по состоянию на 5 ноября 2018 г. / Алматы: ТОО «Издательство LEM», 2018. - 287с.

4 О ратификации Международной конвенции об упрощении и гармонизации таможенных процедур: Закон Республики Казахстан от 24 февраля 2009 г. № 141-IV // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000141_ (дата обращения 06.01.2023)

5 О ратификации Протокола о присоединении Республики Казахстан к Марракешскому соглашению об учреждении Всемирной торговой организации от 15 апреля 1994 года: Закон Республики Казахстан от 12 октября 2015 года № 356-V ЗРК // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000356. (дата обращения 02.11.2022)

6 Конференция Организации Объединенных Наций по торговле и развитию (ЮНКТАД). Техническое примечание 5 Целевого фонда для переговоров по упрощению процедур торговли: Аудит после таможенной очистки. Нью-Йорк и Женева: Организация Объединенных Наций, 2011.

7 Hossain M. A., Yusuf M. A. Application of post-clearance audit (PCA) as a trade facilitation tool in Bangladesh: Challenges and needed initiatives //World Customs Journal. – 2019. – Т. 13. – №. 1. – С. 153-164.

8 Селезнев В. Ставка на комплексный подход // Таможенное регулирование. Таможенный контроль. - 2015. - № 7. - С. 28–36.

9 Агапова А.В. Возможности применения зарубежного опыта проведения таможенного контроля после выпуска товаров в России//Экономика и экономический менеджмент. 2014. №4. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnosti-primeneniya-zarubezhnogo-opyta-provedeniya-tamozhennogo-kontrolya-posle-vypuska-tovarov-v-rossii (дата обращения 05.02.2023)

10 План нации - 100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ Главы государства Нурсултана Назарбаева, май 2015 года [Электронный ресурс]. - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31977084&pos=4;-55#pos=4;-55 (дата обращения 02.11.2022)

11 Михальский Э. Таможенный контроль после выпуска товаров. - Litres, 2022

12 Об утверждении Положения о Комитете государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан: приказ Министра финансов Республики Казахстан от 14 июня 2016 г. № 306 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/G16E0000306. (дата обращения 02.11.2022)

13 Методические рекомендации по отбору участников внешнеэкономической деятельности на основании результатов оценки рисков для проведения камеральных и выездных таможенных проверок: утверждены Председателем КГД МФ РК, март 2021г.

14 Об утверждении положений Департаментов государственных доходов Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан по областям, городам Астана, Алматы и Шымкент и их территориальных органов: приказ Председателя Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан от 7 сентября 2016 года № 522 // https://adilet.zan.kz/rus/docs/G16ED000522/history. (дата обращения 07.11.2022)

15 Информация по деятельности подразделений пост-таможенного контроля КГД МФ РК [Электронный ресурс]. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/1?lang=ru. (дата обращения 07.11.2022)

16 Жеребен Е. В., Липатова Н. Г. Взаимодействие таможенных и налоговых органов при таможенном контроле после выпуска товаров: методология исследования // Вестник Российской таможенной академии – 2019. - № 2. – С. 80-89 [Электронный ресурс]. – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-tamozhennyh-i-nalogovyh-organov-pri-tamozhennom-kontrole-posle-vypuska-tovarov-metodologiya-issledovaniya (дата обращения 15.03.2023)

17 Gebreyesus S. A. Assessment of the Challenges of Post Clearance Audit in Ethiopian Revenue and Customs Authority (a Case of Mekelle Branch office) //Assessment. – 2020. – Т. 11. – №. 6. [Электронный ресурс]. – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://core.ac.uk/download/pdf/304991468.pdf (дата обращения 17.03.2023)

18 О создании рабочих групп при Объединённой коллегии таможенных служб государств-членов Таможенного союза: Решение Объединенной коллегии таможенных служб государств – членов Таможенного союза от 20 окт. 2011 г. №1/6 [Электронный ресурс]. – URL: http://www.translation-centre.am/pdf/Trans_ru/EAEU_Vor/OKTS/OKTS_2011_1_6_ru.pdf. (дата обращения 07.05.2023)

19 Отчеты Министерства финансов Республики Казахстан по исполнению плана [Электронный ресурс]. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/343073?lang=ru. (дата обращения 07.05.2023)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАУАРЛАР ШЫҒАРЫЛҒАННАН КЕЙІНГІ КЕДЕНДІК БАҚЫЛАУ БӨЛІМШЕЛЕРІ ҚЫЗМЕТІНІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада кедендік бақылаудың тиімді бағыты ретінде тауарлар шығарылғаннан кейінгі кедендік бақылау сипатталды. Қазақстандағы тауарлар шығарылғаннан кейінгі кедендік бақылау интеллектуалды, тәуекелге бағытталған және цифрлық тәсілге көшуге бағытталған жүйелі жаңғыртуды талап етеді. Бұл бюджет шығындарын азайтып қана қоймай, сыртқы экономикалық қызметтің ашықтығын арттыруға, адал кәсіпкерлердің өмірін жеңілдетуге және экономикалық құқық бұзушылықпен күресті күшейтуге мүмкіндік береді. Мақаланың мақсаты - Қазақстандағы посткедендік бақылауды ұйымдастырудағы және жүргізудегі проблемалық мәселелерді анықтау және тауарлар шығарылғаннан кейінгі кедендік бақылау бөлімшелерінің қызметін талдау негізінде ұсынымдар әзірлеу болып табылады. Мақалада кедендік тексерулер мен посткедендік бақылаудың теориялық негіздері қарастырылады. Қазақстанда тауарлар шығарылғаннан кейінгі кедендік бақылауды енгізудің орындылығы негізделген. Кедендік бақылаудың зерттелетін бағытының қалыптасу кезеңдері сипатталған. Посткедендік бақылау бөлімшелерінің тиімділігіне талдау жүргізілді. Есептеу кезінде жүргізілген кедендік тексерулердің саны, қосымша есептелген және өндірілген кедендік баждардың, салықтар мен өсімпұлдардың сомасы сияқты көрсеткіштер ескерілді. Зерттеу жүйелік және тарихи талдау әдісіне негізделген. Сондай-ақ мемлекеттік кірістер органдарының қызметкерлері жүргізген жұмыс нәтижелерінің деректері негізінде ситуациялық әдіс және статистикалық талдау қолданылды. Мақалада цифрлық құралдарды енгізу арқылы бизнес-процестерді жақсартуға, мамандардың біліктілігін арттыруға және ведомствоаралық ынтымақтастықты жақсартуға бағытталған посткедендік бақылауды жетілдіру бойынша ұсыныстар берілген.

Негізгі сөздер: тауарларды шығарғаннан кейін кедендік бақылау, кедендік тексеру, камералық кедендік тексеру, көшпелі кедендік тексеру, тәуекелдерді басқару жүйесі

CURRENT PROBLEMS IN THE ACTIVITIES OF POST-CLEARANCE CONTROL DEPARTMENTS IN KAZAKHSTAN

Abstract

The article describes the customs control after the release of goods. Post-clearance control in Kazakhstan requires systemic modernisation aimed at transitioning to an intelligent, risk-oriented, and digital approach. This will not only reduce budget losses but also increase the transparency of foreign economic activity, make life easier for honest entrepreneurs and strengthen the fight against financial crime. The purpose of this article is to develop recommendations for improving the activities of post-clearance control units in Kazakhstan, based on identifying problematic issues in conducting post-customs control. The article examines the theoretical foundations of customs inspections and post-customs control. The expediency of introducing post-clearance control in Kazakhstan is substantiated. The stages of formation of the studied direction of customs control are described. The analysis of the efficiency of post-customs control units was conducted based on several key indicators, including the number of customs inspections performed, the volume of additional customs duties, taxes, and penalties assessed and collected. An analysis of violations based on the results of customs inspections in the Republic of Kazakhstan was conducted. The study employed methods of systematic and historical analysis. The situational method and statistical analysis based on data from the results of work carried out by employees of state revenue agencies were also used. The article offers recommendations for improving post-customs control, aimed at enhancing business processes through the introduction of digital tools, strengthening specialist qualification training, and improving interdepartmental cooperation.

Keywords: customs check, risk management system, divisions of customs control after the release of goods, volume of trade, customs legislation

REFERENCES

1 Dannye po ob"emu vneshnej torgovli *[Data on foreign trade volume]*. Oficial'nyj sajt Ministerstva torgovli i integracii Respubliki Kazahstan. Available at: – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/mti/press/news/details/ [in Russian] (accessed: 11.12.2022)

2 Vneshnetorgovyj oborot Kazahstana v 2022 godu dostig istoricheski maksimal'nogo urovnya *[Kazakhstan's foreign trade turnover in 2022 reached a historically high level]*. Economic research institute Kazakhstan. Available at: – URL: https://economy.kz/ru/Novosti_instituta/id=5610 [in Russian] (accessed: 11.12.2022)

3 Kodeks Respubliki Kazahstan «O tamozhennom regulirovanii v Respublike Kazahstan» *[Code of the Republic of Kazakhstan "On customs regulation in the Republic of Kazakhstan"]* podpisan Prezidentom Respubliki Kazahstan N. Nazarbaevym 26 dekabrya 2017 g.: ofic. tekst: po sostoyaniyu na 5 noyabrya 2018 g. / Almaty: TOO «Izdatel'stvo LEM», 2018. – 287p. [in Russian]

4 O ratifikacii Mezhdunarodnoj konvencii ob uproshchenii i garmonizacii tamozhennyh procedur *[On ratification of the International Convention on the Simplification and Harmonization of Customs Procedures]*: Zakon Respubliki Kazahstan ot 24 fevralya 2009 g. № 141-IV. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z090000141_ [in Russian] (accessed: 06.01.2023)

5 O ratifikacii Protokola o prisoedinenii Respubliki Kazahstan k Marrakeshskomu soglasheniyu ob uchrezhdenii Vsemirnoj torgovoj organizacii ot 15 aprelya 1994 goda *[On ratification of the Protocol on the accession of the Republic of Kazakhstan to the Marrakesh Agreement establishing the World Trade Organization of April 15, 1994]*: Zakon Respubliki Kazahstan ot 12 oktyabrya 2015 goda № 356-V ZRK. Available at: – URL: // https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1500000356 [in Russian] (accessed: 02.11.2022)

6 Konferenciya Organizacii Ob"edinennyh Nacij po torgovle i razvitiyu (YUNKTAD). Tekhnicheskoe primechanie 5 Celevogo fonda dlya peregovorov po uproshcheniyu procedur torgovli: Audit posle tamozhennoj ochistki. *[Trade Facilitation Negotiations Trust Fund Technical Note 5: Post-Clearance Audit]* N'yu-Jork i ZHeneva: Organizaciya Ob"edinennyh Nacij, 2011. [in Russian]

7 Hossain M. A., Yusuf M. A. Application of post-clearance audit (PCA) as a trade facilitation tool in Bangladesh: Challenges and needed initiatives //World Customs Journal. – 2019. – T. 13. – №. 1. – P. 153-164. [in English].

8 Seleznev V. Stavka na kompleksnyj podhod *[Focus on an integrated approach]* // Tamozhennoe regulirovanie. Tamozhennyj kontrol'. - 2015. - № 7. - P. 28–36. [in Russian]

9 Agapova A.V. Vozmozhnosti primeneniya zarubezhnogo opyta provedeniya tamozhennogo kontrolya posle vypuska tovarov v Rossii *[Possibilities of applying foreign experience in conducting customs control after the release of goods in Russia]* //Ekonomika i ekonomicheskij menedzhment. 2014. №4. Available at: – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vozmozhnosti-primeneniya-zarubezhnogo-opyta-provedeniya-tamozhennogo-kontrolya-posle-vypuska-tovarov-v-rossii [in Russian] (accessed: 05.02.2023)

10 Plan nacii - 100 konkretnyh shagov po realizacii pyati institucional'nyh reform Glavy gosudarstva Nursultana Nazarbaeva *[The Nation's Plan - 100 concrete steps to implement five institutional reforms of Head of*

State Nursultan Nazarbayev], maj 2015 goda. Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31977084&pos=4;-55#pos=4;-55 [in Russian] (accessed: 02.11.2022)

11 Mihal'skij E. Tamozhennyj kontrol' posle vypuska tovarov *[Customs control after the release of goods]*. - Litres, 2022. [in Russian]

12 Ob utverzhdenii Polozheniya o Komitete gosudarstvennyh dohodov Ministerstva finansov Respubliki Kazahstan *[On approval of the Regulations on the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan]*: prikaz Ministra finansov Respubliki Kazahstan ot 14 iyunya 2016 g. № 306. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/G16E0000306 [in Russian] (accessed: 02.11.2022)

13 Metodicheskie rekomendacii po otboru uchastnikov vneshneekonomicheskoj deyatel'nosti na osnovanii rezul'tatov ocenki riskov dlya provedeniya kameral'nyh i vyezdnyh tamozhennyh proverok *[Methodological recommendations for the selection of participants in foreign economic activity based on the results of risk assessment for conducting desk and on-site customs inspections]*: utverzhdeny Predsedatelem KGD MF RK, mart 2021g. [in Russian]

14 Ob utverzhdenii polozhenij Departamentov gosudarstvennyh dohodov Komiteta gosudarstvennyh dohodov Ministerstva finansov Respubliki Kazahstan po oblastyam, gorodam Astana, Almaty i SHymkent i ih territorial'nyh organov *[On approval of the provisions of the State Revenue Departments of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan for regions, cities of Astana, Almaty and Shymkent and their territorial bodies]*: prikaz Predsedatelya Komiteta gosudarstvennyh dohodov Ministerstva finansov Respubliki Kazahstan ot 7 sentyabrya 2016 goda № 522. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/G16ED000522/history [in Russian] (accessed: 07.11.2022)

15 Informaciya po deyatel'nosti podrazdelenij post-tamozhennogo kontrolya KGD MF RK *[Information on the activities of post-customs control units of the State Revenue Committee of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan]* – Available at: – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/1?lang=ru [in Russian] (accessed: 07.11.2022)

16 Zhereben E. V., Lipatova N. G. Vzaimodejstvie tamozhennyh i nalogovyh organov pri tamozhennom kontrole posle vypuska tovarov: metodologiya issledovaniya *[Interaction between customs and tax authorities during customs control after the release of goods: research methodology]* // Vestnik Rossijskoj tamozhennoj akademii – 2019. - № 2. – P. 80-89. Available at: – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vzaimodeystvie-tamozhennyh-i-nalogovyh-organov-pri-tamozhennom-kontrole-posle-vypuska-tovarov-metodologiya-issledovaniya [in Russian] (accessed: 15.03.2023)

17 Gebreyesus S. A. Assessment of the Challenges of Post Clearance Audit in Ethiopian Revenue and Customs Authority (a Case of Mekelle Branch office) //Assessment. – 2020. – T. 11. – №. 6. Available at: – URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://core.ac.uk/download/pdf/304991468.pdf [in English] (accessed: 17.03.2023)

18 O sozdanii rabochih grupp pri Ob"edinyonnoj kollegii tamozhennyh sluzhb gosudarstv-chlenov Tamozhennogo soyuza *[On the creation of working groups under the Joint Board of Customs Services of the Member States of the Customs Union]*: Reshenie Ob"edinennoj kollegii tamozhennyh sluzhb gosudarstv – chlenov Tamozhennogo soyuza ot 20 okt. 2011 g. №1/6. Available at: – URL: http://www.translation-centre.am/pdf/Trans_ru/EAEU_Vor/OKTS/OKTS_2011_1_6_ru.pdf [in Russian] (accessed: 07.05.2023)

19 Otchety Ministerstva finansov Respubliki Kazahstan po ispolneniyu plana *[Reports of the Ministry of Finance of the Republic of Kazakhstan on the implementation of the plan]*. Available at: – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/minfin/documents/details/343073?lang=ru [in Russian] (accessed: 07.05.2023)

Information about authors:

Sariya Kazbekova – **corresponding author,** doctoral student of the Institute of Management, the Academy of Public Administration under the President of Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kazbekova_88@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9490-6740

Altay Zeinelgabdin – Doctor of Economics, Professor of the Institute of Management, the Academy of Public Administration under the President of Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.zeinelgabdin@apa.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1103-0550

Gulmira Yessenova – Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Educational Programs of the private institution “Center of Pedagogical Excellence” NIS, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: pavlodarsemey@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4576-3920

Gulmira Amalbekova – Candidate of Economics Sciences, Acting Associate Professor of «Economics and Management» Department, Faculty of Economics and Law, M.Kh. Dulaty Taraz University, Taraz, Republic of Kazakhstan

E-mail: baken_t@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9622-6263

Информация об авторах:

Сария Казбекова – **основной автор,** докторант Института управления Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: kazbekova_88@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9490-6740
Алтай Зейнельгабдин – доктор экономических наук, профессор Института управления Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан, г. Астана, Республика Казахстан;
E-mail: a.zeinelgabdin@apa.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1103-0550
Гүлмира Есенова – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, начальник отдела образовательных программ частного учреждения «Центр педагогического мастерства» АОО НИШ, г. Астана, Республика Казахстан,
E-mail: pavlodarsemey@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4576-3920
Гульмира Амалбекова - кандидат экономических наук, и.о. доцента кафедры «Экономика и менеджмент» факультета «Экономика и право» Таразского университета им. М.Х.Дулати, г.Тараз, Республика Казахстан
E-mail: baken_t@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9622-6263

Авторлар туралы ақпарат:

Сария Казбекова - **негізгі автор,** Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы Басқару институтының докторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kazbekova_88@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9490-6740
Алтай Зейнельгабдин – экономика ғылымдарының докторы, Басқару институтының профессоры, Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: a.zeinelgabdin@apa.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1103-0550
Гүлмира Есенова – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Назарбаев зияткерлік мектептері» ДББҰ «Педагогикалық шеберлік орталығы» ЖМ білім беру бағдарламалары бөлімінің басшысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: pavlodarsemey@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4576-3920
Гульмира Амалбекова - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика және менеджмент» кафедрасының доценті м.а, М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, «Экономика және құқық» факультеті, Тараз қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: baken_t@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9622-6263

МРНТИ 06.81.23 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.26**
УДК 33 338

А.Серіккызы[1*] , Ә.С.Бақтымбет[2] , С.С.Бактымбет[2] , М.У.Рахимбердинова[3]

[1]Алматы менеджмент университет ALMAU, г.Алматы, 050060 Республика Казахстан
[2]Казахский университет технологий и бизнеса им.К.Кулажанова, г.Астана, 010000 Республика Казахстан
[3]ВКТУ имени Д. Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан
*e-mail: a.serikkyzy@almau.edu.kz

ЭКОНОМЕТРИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ ВЛИЯНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ В ЧЕЛОВЕЧЕСКИЙ КАПИТАЛ НА РОСТ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЭКОНОМИК

Аннотация

Человеческий капитал, являющийся основой национального благосостояния, занимает центральное место в экономической науке. Исследование механизмов влияния на экономический рост выявляет важные аспекты, включая демографические, образовательные и мотивационные факторы. Исследуемые компоненты определяют качество трудовых ресурсов, уровня производительности и вклад в развитие высокотехнологичных отраслей. Влияние человеческого капитала выражается через стимулирование инноваций, повышение конкурентоспособности и сокращение социально-экономического неравенства.

Несмотря на существенные достижения в теории и практике, единые подходы к оценке человеческого капитала остаются нерешенной задачей. В условиях глобализации и ускоряющегося технологического прогресса Казахстан сталкивается с необходимостью совершенствования методов управления человеческим капиталом для достижения устойчивого роста и социально-экономической стабильности.

Цель данного исследования заключается в развитии и применении эконометрической модели, отражающей влияние инвестиций в человеческий капитал на темпы и устойчивость экономического роста. Рассматривая модели экономического роста, исследование подчеркивает значимость интеграции человеческого капитала в макроэкономический анализ. Включение образовательных параметров и технологических изменений в экономические модели позволяет глубже понять процессы дивергенции и конвергенции между странами. Эндогенные теории роста, фокусируясь на внутренних факторах, связывают инновационный потенциал и темпы экономического роста с накоплением знаний и навыков.

Выводы исследования подчеркивают необходимость инвестирования в образование, здравоохранение и профессиональную подготовку. Данные меры формируют условия для долгосрочного экономического развития, повышая благосостояние общества и укрепляя конкурентоспособность национальных экономик. Экономическая политика, ориентированная на инклюзивный рост и справедливое распределение благ, становится залогом к устойчивому развитию.

Поддержание высокого качества человеческого капитала требует комплексного подхода, включающего разработку образовательных стратегий, активизацию научно-исследовательской деятельности и повышение доступности ресурсов. Следовательно, человеческий капитал выступает основным драйвером инновационного развития и благосостояния общества в долгосрочной перспективе.

Ключевые слова: эконометрическая модель, человеческий капитал, экономический рост, инвестиции, национальная экономика, устойчивое развитие, государственная политика.

Введение

Человеческий капитал, как фундаментальный элемент национального благосостояния, на протяжении более шести десятилетий находится в центре внимания мировой экономической науки. Теория человеческого капитала, основанная экономистами Чикагской школы Т. Шульцем [1] и Г. Беккером [2], акцентирует влияние на экономическое развитие через занятость трудовых ресурсов.

Основные механизмы воздействия человеческого капитала на экономическую динамику включают демографические, образовательные и мотивационные каналы. Демографические факторы, такие как показатели рождаемости и смертности, влияющие на доступность трудовых ресурсов, формируют потребности в миграционной политике, инвестициях в здравоохранение и пенсионных системах. Образовательный аспект, отражающий уровень квалификации рабочей силы, определяет потенциал развития высокотехнологичных отраслей и влияет на баланс на рынке труда. Мотивационные

факторы, включая уровень заработной платы, стимулируют перераспределение трудовых ресурсов и повышение производительности, что способствует экономическому росту.

Несмотря на большое количество исследований в данной области, универсальные инструменты количественного анализа вклада человеческого капитала в экономический рост остаются недостаточно разработанными. Кроме того, важно учитывать специфику развивающихся стран и трансформационных экономик, где институциональные ограничения и уровень неформального сектора искажают классические зависимости, наблюдаемые в развитых экономиках.

Цель данного исследования заключается в развитии и применении эконометрической модели, отражающей влияние инвестиций в человеческий капитал на темпы и устойчивость экономического роста. В рамках исследования рассматриваются как неоклассические, так и эндогенные модели роста с акцентом на применимость к казахстанским реалиям. Ожидаемый результат - обоснование стратегических направлений государственной политики в сфере образования, здравоохранения и научных исследований как инструмента повышения конкурентоспособности национальной экономики.

Материалы и методы исследования

Проблематика экономического роста традиционно занимает центральное место в экономической теории и прикладной политике. Однако с середины XX века научная дискуссия все более смещается от анализа исключительно количественных параметров, таких как темпы прироста ВВП, к более комплексному пониманию качества роста [3]. Возрастающее внимание уделяется его инклюзивности, устойчивости, институциональной основе и социальным последствиям. Важность такого сдвига подтверждается как историческим опытом развивающихся стран, добившихся быстрого экономического роста без соответствующего повышения уровня жизни, так и теоретическими работами, подчеркивающими взаимосвязь между человеческим капиталом, инновациями и качеством экономической динамики [4], [5].

Современные исследования устойчивого развития показывают, что количественные характеристики роста не всегда коррелируют с ростом благосостояния населения. Быстрые темпы увеличения ВВП могут сопровождаться усилением социального неравенства, ухудшением доступа к базовым услугам и экологическими издержками. В этих условиях возрастает значимость оценки качественных аспектов роста, таких как распределение национального дохода, доступ к образованию и здравоохранению, уровень занятости и вовлеченности населения в экономические процессы [6].

С научной точки зрения экономический рост рассматривается не как самоцель, а как средство достижения более высокого уровня жизни и социальной устойчивости. Такое переосмысление требует комплексной оценки факторов роста, включая институциональную среду, качество человеческого капитала и уровень инновационной активности [7]. Преодоление ограничений экстенсивной модели требует перехода к новой парадигме развития, основанной на принципах справедливости, инклюзивности и эффективности использования ресурсов.

С методологической точки зрения исследование базируется на синтезе положений неоклассической и эндогенной теорий экономического роста. Это позволяет учитывать как экзогенные переменные (технологии, демография), так и эндогенные факторы, прежде всего инвестиции в человеческий капитал, инновационную деятельность и институциональное качество. Основными инструментами выступают методы сравнительного анализа, экономико-математического моделирования (в частности, множественная линейная регрессия в логарифмической форме), а также логико-структурный подход к интерпретации взаимосвязей между макроэкономическими переменными.

Особое внимание в рамках исследования уделяется институциональной перспективе: анализируется, каким образом государственная политика в сфере образования,

здравоохранения и НИОКР влияет на формирование устойчивых траекторий экономического роста. Кроме того, осуществляется попытка эмпирически оценить эффект вложений в человеческий капитал на валовой внутренний продукт на душу населения с использованием данных БНС АСПиР РК за период 2015–2024 гг.

Таким образом, выбранная методология позволяет не только количественно оценить вклад отдельных компонентов человеческого капитала в экономический рост, но и интерпретировать результаты в контексте более широкой дискуссии о качестве и устойчивости экономического развития.

Результаты и их обсуждение

Обеспечение экономического роста остается приоритетной задачей современной макроэкономики, что обусловлено актуальностью устранения неравенства и повышения инклюзивности. Анализ показывает, что традиционные подходы, основанные на росте валового внутреннего продукта, не всегда адекватно отражают благосостояние населения. Политические реформы, направленные исключительно на ускорение темпов роста, способствуют усилению социального расслоения и ограничивают доступ к ресурсам. Неравенство в распределении доходов, а также человеческого капитала препятствует долгосрочной устойчивости экономики, что особенно критично в условиях глобальных трансформаций. Развитие политики инклюзивного роста должно базироваться на концепциях равного доступа к экономическим возможностям, социальных гарантий и учете интересов уязвимых групп населения. Современная энергетическая парадигма подчеркивает необходимость пересмотра стратегий роста с учетом экологических и социальных аспектов. Для эффективного решения задачи инклюзивного развития требуется применение комплексного подхода, включающего меры по перераспределению богатства, снижению барьеров для участия в экономике. В научной литературе представлено множество публикаций, посвященных феномену «инклюзивный рост», исследования которого проводятся как на уровне отдельных государств [8], так и в контексте групп стран и регионов [9]. Данный факт свидетельствует о признании важности инклюзивности для достижения устойчивого и качественного экономического развития.

Следовательно, для обеспечения долгосрочного и стабильного экономического роста необходимо стремиться к инклюзивности. Экономическая политика должна быть ориентирована на снижение социально-экономического неравенства, обеспечение равного доступа к возможностям и справедливое распределение благ между всеми слоями общества. Инклюзивный рост создает условия для устойчивого развития, повышая общий уровень благосостояния и социальной справедливости.

Таблица 1 – Теоретические подходы к определению «инклюзивный рост»

Авторы определения	Сущность инклюзивного роста
А.А. Казакова (МГУ имени М.В. Ломоносова, Москва)	Равномерное распределение выгод повышает эффективность экономики и способствует снижению социально-экономического неравенства.
Джахан, Ева Есперсен (СЕО, ПРООН)	Инклюзивное экономическое развитие подразумевает активное участие всех социальных групп в экономических процессах. Для достижения цели предлагается комплексная политическая стратегия, включающая общие политические меры, специальные программы поддержки уязвимых слоев, усиление человеческого потенциала через образование и расширение прав обделенных. Данный подход способствует снижению социального неравенства и обеспечивает устойчивый экономический рост, создавая равные возможности для всех граждан и повышая общее благосостояние общества.
Н. Каквани, Э. Перниа, М. Аглувалия, Х. Ченери (Индия, экономисты-исследователи)	Инвестирование в человеческий капитал и производственные активы формирует базис для устойчивого роста экономики и гармонизации социальных отношений. Поддержание высокого уровня занятости и роста производительности. Осуществляется прогрессивное перераспределение

	ресурсов, снижается разрыв между уровнями доходов различных групп. Рассматриваемые тенденции способствуют достижению макроэкономической стабильности, увеличению национального дохода и улучшению качественных показателей жизни населения.
С. Хабито, М. Гросс (Великобритания, экономисты-исследователи)	Определение через рост ВВП, который приводит к значительному сокращению бедности
Всемирный банк	Устранение бедности требует всеобъемлющего экономического развития с равным доступом к экономическим возможностям. Фокус на эффективной занятости всех социальных групп, включая женщин, повышает производительность труда и способствует устойчивому росту. Равноправное участие в экономических процессах усиливает социальную интеграцию и общее благосостояние общества.
Европейская комиссия (при подготовке доклада «Европа 2020»)	Эффективная реализация трудового потенциала и сокращение уровня бедности являются фундаментальными элементами для достижения долгосрочной макроэкономической стабильности. Устранение региональных диспропорций способствует сбалансированному территориальному развитию, что усиливает совокупный производственный потенциал страны. Расширение социальной вовлеченности обеспечивает инклюзивное распределение ресурсов, поддерживая равный доступ всех групп населения к экономическим благам.
Примечание: составлено авторами по данным [3], [11], [12].	

Краткий обзор теоретических моделей

В экономической теории выделяются два основных подхода к изучению влияния человеческого капитала на экономический рост: неоклассический и эндогенный. Первый фокусируется на внешних факторах, тогда как второй подчёркивает значимость внутренних процессов развития экономики.

В неоклассических моделях человеческий капитал рассматривается как производственный ресурс, сходный с физическим капиталом. Положительное воздействие на экономическое развитие связано с повышением общей производительности факторов и эффективности труда. Предполагается, что инвестиции в человеческий капитал ведут к росту совокупной производительности, что способствует увеличению объёма выпуска и экономическому росту.

Неоклассическая модель Солоу фокусирует внимание на том, что устойчивость экономического развития обусловлена техническим прогрессом и демографическими изменениями, а не уровнем накоплений. Сбережения формируют базу для капитальных вложений и временно влияют на экономические показатели. Следует отметить, что заданная динамика не всегда отражает долгосрочные изменения [10].

Долговременный рост определяется инновациями и адаптацией производственных процессов к новым технологическим стандартам. Учет экзогенных факторов, к примеру, численность рабочей силы и темпы технологического прогресса, значится основным для формирования эффективной стратегии макроэкономического регулирования, направленной на повышение совокупной производительности и экономической устойчивости [11], [12].

Следовательно, интеграция человеческого капитала в модели экономического роста позволяет глубже понять механизмы долгосрочного экономического развития. В условиях современной глобализации и ускоряющегося технологического прогресса инвестиции в образование и развитие навыков становятся критически важными для повышения конкурентоспособности и стимулирования инноваций. Инвестиции подчёркивают необходимость разработки стратегий, направленных на укрепление человеческого капитала как основы устойчивого экономического роста.

В заключение, глубокое понимание роли человеческого капитала в экономическом росте является необходимым для разработки эффективной экономической политики.

Учитывая сложные взаимодействия между различными экономическими факторами, инвестиции в образование, здравоохранение и профессиональное обучение становятся стратегически важными для долгосрочного экономического процветания.

В модели Солоу человеческий капитал не рассматривается как фактор, стимулирующий рост, но, как показано в работе [13], Ж классическую модель следует модифицировать, дополнив её тремя переменными – различия в сбережениях, образовании, росте населения:

$$Y(t) = K(t)^{\alpha} H(t)^{\beta} (A(t)L(t))^{1-\alpha-\beta} \quad (1)$$

где: $H(t)$ – запас человеческого капитала в момент времени t; α и β – доля влияния физического и и человеческого капитала на рост выпуска; $A(t)$ – уровень технологии, изменяющийся во времени с темпом g, то есть A(t) = A0eg.

Развернутая модель Солоу подтверждает, что накопление человеческого и физического капитала выступает первостепенным фактором сокращения различий в уровнях дохода между странами. Исследуемая модель демонстрирует, что экономическая конвергенция возможна при соблюдении условий стабильного роста населения и достаточных инвестиций в производство и образование. Постоянное наращивание капитала способствует увеличению производительности и ускорению темпов экономического сближения. Модель подтверждает, что долгосрочная устойчивость экономики зависит от эффективного использования накопленных ресурсов и равномерного распределения.

Существуют многочисленные дополнения к классической модели Солоу. В частности, некоторые экономисты предлагают интегрировать сектор образования в модель экономического роста, где занятость в образовательной сфере влияет на производительность труда. Увеличение занятости в данном секторе способствует повышению эффективности труда, что стимулирует экономическое развитие. Рассматриваемое направление подчеркивает важность инвестиций в человеческий капитал для долгосрочного устойчивого роста экономики.

Далее рассмотрим подходы П.Ромера, изложенные в модели эндогенного роста. Исследователь рассматривал механизмы устойчивого экономического развития на основе внутренних факторов экономики. В отличие от неоклассических моделей, где технологический прогресс считается экзогенным и предопределенным, П. Ромер доказал, что инновации, знания и человеческий капитал являются эндогенными переменными [14], [15].

Основным элементом модели значится знание, рассматриваемое как общественное благо. Знания являются неконкурентным ресурсом, что позволяет использовать его одновременно различным экономическим субъектам. В результате знания становятся основой для постоянного роста производительности и совокупного выпуска. Инновационная деятельность, финансируемая как частными, так и государственными структурами, способствует накоплению знаний, что ускоряет технологический прогресс. Модель подчеркивает значение человеческого капитала, включая образование и профессиональную подготовку. Накопление человеческого капитала реализации накоплением знаний, стимулирующие инновации и повышающие темпы экономического роста. В частности, исследования и разработки составляют решающую роль в обеспечении долгосрочного экономического роста за счет создания новых технологий и повышения производительности.

Эффект масштаба в модели проявляется через рост численности населения и увеличение числа экономических агентов, вовлеченных в генерацию знаний. Исследование подчеркивает значимость интеграции экономики в глобальные процессы, где обмен знаниями и технологиями между странами усиливает эндогенные факторы роста.

Подходы П. Ромера показывают, что устойчивый экономический рост невозможен без активных инвестиций в человеческий капитал и знания. Данный аспект особенно актуален в условиях цифровизации и глобализации, где скорость распространения знаний и инноваций составляет главное значение в определении конкурентоспособности национальных экономик.

Эндогенные теории роста, разработанные П. Ромером, подчеркивают значимость внутренних факторов, таких как знания, инновации и человеческий капитал, в обеспечении долгосрочного экономического роста.

Человеческий капитал является механизмом инновационного развития, так как образование и профессиональная подготовка повышают способность работников адаптироваться к изменениям в технологиях. П. Ромер исследует, что различия в накоплении знаний между регионами приводят к неравномерному экономическому развитию. В данном контексте акцентируется необходимость государственного вмешательства для устранения диспропорций и обеспечения равного доступа к образовательным и инновационным ресурсам.

Модель эндогенного роста Ромера (расширенная) описывается следующим уравнением:

В модели эндогенного роста П. Ромера знания рассматриваются как эндогенный фактор, определяющий темпы роста и рассчитывается по следующей формуле [16]:

$$Y(t) = A(t) * K(t)^{\alpha} * H(t)^{\beta} \quad (2)$$

где:
- Y(t) — совокупный выпуск;
- K(t) — физический капитал;
- H(t) — человеческий капитал;
- A(t) — уровень технологии, зависящий от инвестиций в знания.

Технологический прогресс моделируется как функция НИОКР:

$$A(t) = A_0 * e^{(\delta * R(t))} \quad (3)$$

где:
- A_0 — исходный уровень технологий;
- R(t) — расходы на НИОКР;
- δ — эластичность прогресса по НИОКР.

Формула Ромера иллюстрирует взаимодействие между физическим и человеческим капиталом, а также инвестиции в знания и инновации. Формула подчёркивает, что основным моментом роста является накопление знаний, реализующиеся благодаря стратегическим инвестициям в образование, исследования и технологии.

Одним из центральных моментов в подходах значится идея о том, что экономический рост поддерживается за счет долгосрочных инвестиций в знания. Увеличение финансирования в образовательные программы способствует развитию человеческого капитала и формированию условий для инновационного развития. Исследуемый подход полностью соответствует эндогенной теории роста, где образование и наука рассматриваются как основные источники прогресса. Подходы П. Ромера акцентируют внимание на важности использования результатов научных исследований для стимулирования технологического прогресса.

Модели эндогенного экономического роста демонстрируют, что человеческий капитал выступает основным направлением устойчивого экономического развития и инновационного прогресса. Уровень образования значится первостепенным индикатором, способствующим увеличению производительности труда, стимулирующим создание новых

технологий и усиливающим способность экономики адаптироваться к глобальным изменениям. Модель объясняет процессы сближения или расхождения доходов между странами, подчеркивая важность инвестиций в образовательную инфраструктуру. Интеграция факторов, связанных с качеством и доступностью образования, позволяет разработать эффективные экономические стратегии, направленные на формирование инклюзивного роста и повышение конкурентоспособности на мировых рынках. На основании вышесказанного, укрепление человеческого капитала способствует достижению макроэкономической стабильности, стимулирует долгосрочный рост и обеспечивает равномерное распределение экономических ресурсов, что является основой для повышения уровня благосостояния населения и минимизации социальных диспропорций.

Далее рассмотрим схему, иллюстрирующую основные взаимосвязи между инвестициями в человеческий капитал и экономическим развитием, демонстрируя системный подход к пониманию влияния на макроэкономические показатели (рис. 1). Модель построена на основе анализа образовательных, медицинских и мотивационных факторов, лежащие в основе формирования высококачественного человеческого капитала. Рассматриваемые элементы способствуют повышению производительности труда и активному внедрению технологических инноваций.

Особое внимание уделено роли человеческого капитала как источника устойчивого экономического роста, снижения неравенства и укрепления социальной стабильности. Схема отражает необходимость комплексного подхода к инвестициям в человеческий капитал.

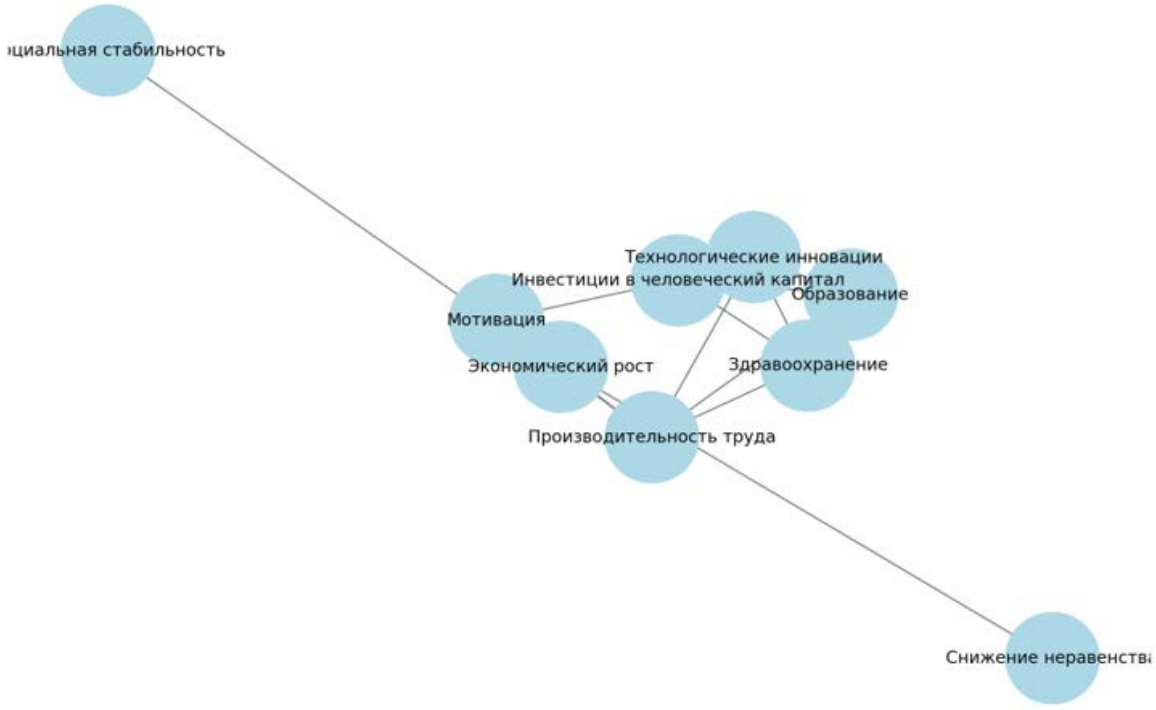

Рисунок 1 - Экономическая модель: влияние инвестиции в человеческий капитал на экономический рост

Примечание: составлено автором

Схематическая модель демонстрирует взаимосвязи между инвестициями в человеческий капитал и экономическим ростом. Центральное место в модели занимает человеческий капитал, включает в себя три основных аспекта: образование, здравоохранение и мотивацию. Исследуемые составляющие формируют основу для повышения производительности труда.

Экономический рост характеризуется как результат повышения эффективности

использования трудовых ресурсов, стимулируемого инвестициями в образование, развитие здравоохранения и создание мотивационных механизмов. Дополнительно экономический рост обусловливает снижение социально-экономического неравенства и укрепление социальной стабильности, что создает благоприятные условия для долгосрочного развития.

На основании рассмотренного выше модель отражает комплексный подход, при котором человеческий капитал выступает в роли системного драйвера устойчивого экономического развития, связывая образовательные, медицинские и инновационные процессы с улучшением ключевых макроэкономических показателей.

В целом, расширение модели Солоу за счет включения человеческого капитала предоставляет более точные инструменты для анализа и прогнозирования экономического развития. Исследуемая модель особенно актуальна в современном глобализированном мире, где технологический прогресс и инновации играют решающую роль в определении экономического благосостояния и конкурентоспособности стран.

По мнению авторов, человеческий капитал влияет на меру близости между теоретическим и осуществимым на практике уровнем научно-технического прогресса [16]:

$$A_t = T_{t-w(h),} \qquad (4)$$

где: At - реализованный уровень технологий в момент времени t; Tt – это теоретический уровень технологий с постоянным экзогенно заданным темпом роста g; w(h) – количество лет отставания At от Tt.

Для систематизации теоретических и практических различий между расширенной моделью Солоу и моделью эндогенного роста П. Ромера представлена следующая сравнительная таблица моделей и их влияния на политику (табл.2).

Таблица 2 – Сравнение моделей Солоу и Ромера

Критерий сравнения	Модель Солоу	Модель Ромера	Последствия
Тип модели	Неоклассическая (экзогенный рост)	Эндогенная (внутренние источники)	Разные приоритеты политики роста
Роль человеческого капитала	Дополнительный производственный фактор	Центральный фактор устойчивого роста	Нужно увеличивать инвестиции в человеческий капитал
Технологический прогресс	Экзогенный, задан извне	Определяется внутри экономики (R&D)	Стимулировать инновации и НИОКР
Формула роста	Y = A·K^α·H^β·L^γ	Y = A(R)·K^α·H^β	Развитие знаний как основа роста
Фокус анализа	Физический и человеческий капитал	Знания, инновации, обучение	Политики цифровизации и исследований
Политика занятости	Общая занятость	Занятость в научной и образовательной сферах	Поддержка высококвалифицированных специалистов
Уровень применимости	Общий макроэкономический анализ	Более чувствителен к качеству образования и НИОКР	Адаптация к цифровой экономике
Примечание: составлено авторами			

Проведенный анализ позволяет заключить, что долгосрочная устойчивость экономического роста достигается не только за счёт наращивания капитальных вложений, но и через повышение качества человеческого капитала. Последний, в свою очередь,

является носителем знаний, инноваций и социальной мобильности.

В аналитической модели Солоу, модифицированной с учётом человеческого капитала, демонстрируется, что его вклад в производственную функцию позволяет достичь устойчивого роста и экономической конвергенции между странами. Расширенные модели эндогенного роста, включая подход П. Ромера, показывают, что накопление знаний и их трансформация в технологические инновации напрямую зависят от институциональной среды и стратегии развития человеческого капитала.

Рассматриваемая концептуальная схема систематизирует взаимосвязи между образованием, здравоохранением, мотивацией, инновациями и макроэкономическими результатами. Такой подход позволяет учитывать не только прямые, но и опосредованные эффекты инвестиций в человеческий капитал. Это имеет особое значение в контексте повышения инклюзивности и адаптации к глобальным вызовам: демографическому старению, цифровизации, климатическим рискам.

В основу анализа положена концепция эндогенного роста (Ромер, Лукас), в соответствии с которой человеческий капитал является основным внутренним драйвером экономического расширения. Инвестиции в образование, здравоохранение и инновации способствуют не только увеличению производительности труда, но и формируют условия для устойчивого роста благодаря накоплению знаний, улучшению здоровья рабочей силы и ускорению технологических изменений.

В качестве методологического инструментария применяется множественная линейная регрессия в логарифмической форме, позволяющая оценить эластичность ВВП по отношению к соответствующим компонентам человеческого капитала. Это даёт возможность интерпретировать коэффициенты как процентное изменение зависимой переменной при увеличении независимых факторов на 1%.

Анализ основывается на официальных статистических данных Бюро национальной статистики. В качестве зависимой переменной используется ВВП на душу населения (в текущих долларах США). В качестве независимых переменных рассматриваются расходы на образование (% от ВВП); расходы на здравоохранение (% от ВВП); расходы на научные исследования и разработки (НИОКР, % от ВВП). Данные охватывают период 2015–2024 гг. и отражают динамику макроэкономических показателей с учётом глобальных шоков, включая пандемию [17]. За последние 10 лет наблюдается положительная динамика инвестиций в образование (в среднем 3,8% ВВП) и здравоохранение (около 3,2% ВВП), однако эти показатели остаются ниже уровня стран ОЭСР.

$$\ln(GDPpct)=\beta 0+\beta 1\ln(Edut)+\beta 2\ln(Healtht)+\beta 3\ln(R\&Dt)+\varepsilon t \quad (4)$$

где:

- GDPpctGDPpct — ВВП на душу населения в году *t*
- EdutEdut — расходы на образование (% от ВВП)
- HealthtHealtht — расходы на здравоохранение (% от ВВП)
- R&DtR&Dt — расходы на НИОКР (% от ВВП)
- ε_it — случайная ошибка, учитывающая влияние неучтённых факторов, таких как институциональная среда, политическая стабильность и природные ресурсы.

В качестве исходных данных для анализа рассмотрены переменные за 2015-2024 гг. (рис. 2) расходы на образование, здравоохранение и НИОКР в РК за 2015-2024 гг.

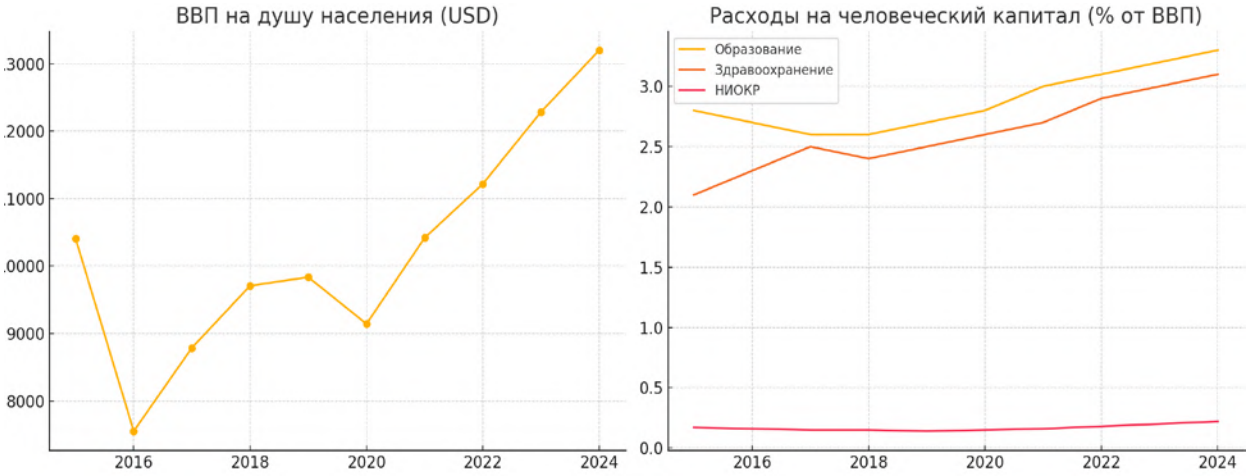

Рисунок 2 - ВВП и расходы на образование, здравоохранение и НИОКР в РК за 2015-2024 гг.

Примечание: составлено авторами по данным [17]

Все переменные были приведены к логарифмической форме для оценки относительного влияния (таблица 3).

Таблица 3 - Значения логарифма переменных модели

Год	ln(ВВП на душу)	ln(Образование)	ln(Здравоохранение)	ln (НИОКР)	ln (ВВП на душу) предсказанные
2015	9.250522161609014	1.0296194171811581	0.7419373447293773	-1.7719568419318752	9.170257911554344
2016	8.929567707825337	0.9932517730102834	0.8329091229351039	-1.83258146374831	9.130301539733127
2017	9.081028635495842	0.9555114450274363	0.9162907318741551	-1.8971199848858813	9.086886900201383
2018	9.180705566846491	0.9555114450274363	0.8754687373538999	-1.8971199848858813	9.080954354881701
2019	9.19370273082316	0.9932517730102834	0.9162907318741551	-1.9661128563728327	9.113829203439398
2020	9.12063445889169	1.0296194171811581	0.9555114450274363	-1.8971199848858813	9.174497780155345
2021	9.251290358305138	1.0986122886681098	0.9932517730102834	-1.8325814637483102	9.270057955761978
2022	9.325274910068282	1.1314021114911006	1.0647107369924282	-1.7147984280919266	9.341903379993967
2023	9.4161342849552	1.1631508098056809	1.0986122886681098	-1.6094379124341003	9.40448020017669
2024	9.487972108574462	1.1939224684724346	1.1314021114911006	-1.5141277326297755	9.463663697496813
Примечание: составлено авторами по данным [17]					

Как видно из таблица 3, значения логарифмов переменных, а также предсказанные моделью значения логарифма ВВП на душу населения (ln(GDP) позволяет выявить отклонения между фактическими и прогнозными значениями.

Наблюдается устойчивый рост как логарифма ВВП на душу, так и логарифмов независимых переменных, особенно в период с 2020 по 2024 год. Это связано с восстановлением экономической активности после пандемии COVID-19, увеличением государственных расходов на образование и здравоохранение, а также с постепенным ростом доли инвестиций в НИОКР.

Сопоставление фактических и предсказанных значений ln(GDP) демонстрирует достаточно высокую степень соответствия модели эмпирическим данным. Максимальные расхождения между фактическими и прогнозными значениями не превышают 2–3%, что подтверждает приемлемую прогностическую способность модели при использовании ограниченного числа наблюдений.

При этом с 2022 года прогнозируемые значения ln(GDP) становятся ближе к фактическим, что может свидетельствовать о повышении чувствительности модели к структурным изменениям в системе финансирования человеческого капитала. Особенно

это актуально на фоне резкого увеличения расходов на образование и заметной активизации мер по стимулированию научных исследований в стране.

Оценка модели осуществлялась с использованием метода наименьших квадратов (OLS), что является стандартной процедурой в эконометрическом анализе, направленной на минимизацию суммы квадратов остатков между наблюдаемыми и прогнозируемыми значениями зависимой переменной (табл.4). Результаты регрессионного анализа представлены следующим уравнением:

$$\ln(GDPpc_t) = 8.81 + 0.45 \cdot \ln(\text{Образование}) + 0.22 \cdot \ln(\text{Здравоохранение}) + 0.17 \cdot \ln(\text{НИОКР}) + \varepsilon_t$$

где: β_1 (Образование) = 0.4522 (p = 0.425); β_2 (Здравоохранение) = 0.2191 (p = 0.677); β_3 (НИОКР) = 0.1675 (p = 0.812)

Таблица 4 – Оценка коээфициентов

Переменная	Коэффициент (β)	p-value	Интерпретация
Образование	0.4522	0.425	+1% инвестиций ≈ +0.45% к ln(GDP)
Здравоохранение	0.2191	0.677	+1% инвестиций ≈ +0.22% к ln(GDP)
НИОКР	0.1675	0.812	+1% инвестиций ≈ +0.17% к ln(GDP)
R^2	0.728		Модель объясняет 73% вариации ln(GDP
Примечание: составлено авторами			

Коэффициент детерминации R^2 составил 0.728, что указывает на достаточно высокую долю вариации зависимой переменной - около 73% изменений логарифма ВВП на душу населения объясняются изменениями в величинах инвестиций в человеческий капитал. Несмотря на отсутствие статистической значимости индивидуальных коэффициентов (p > 0.1), их положительные значения соответствуют теоретическим ожиданиям и подтверждают наличие экономически значимых взаимосвязей (рис. 3).

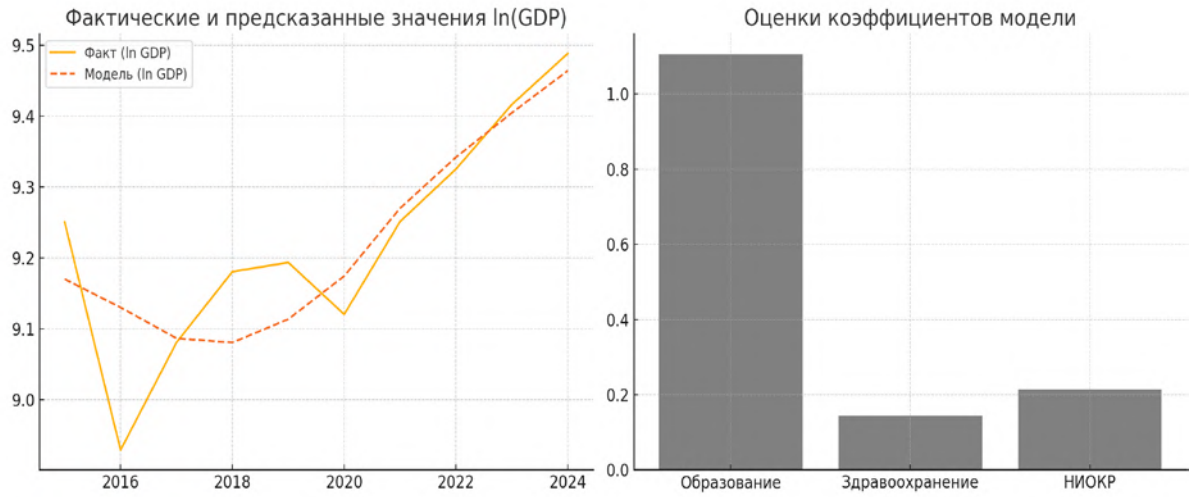

Рисунок 3 - Оценки коэффициентов модели

Примечание: составлено авторами по данным [17]

Все коэффициенты имеют положительные значения, что соответствует теоретическим ожиданиям. Результаты регрессионного анализа показали значимую положительную связь между уровнем охвата высшим образованием и ВВП на душу населения и подтверждает гипотезу о высокой отдаче от инвестиций в знания. Мы видим,

что наибольшее влияние оказывает образование: при увеличении доли расходов на образование на 1%, ВВП на душу населения увеличивается на 0.45% в логарифмическом выражении. Аналогично здравоохранение и НИОКР оказывают положительное, но менее выраженное воздействие на экономический рост. Выявленные зависимости позволяют утверждать, что Казахстану необходимо усиливать стратегическую направленность экономической политики на формирование интеллектуального потенциала. Это включает увеличение доли ВВП, направляемой на НИОКР и образование, поддержку академических и прикладных исследований, а также развитие цифровой инфраструктуры.

Также важно учитывать региональные различия в распределении человеческого капитала. Например, в южных регионах уровень охвата средним образованием выше, но доля работающих в инновационно активных отраслях ниже, что указывает на необходимость более гибкой региональной политики.

Таким образом, развитие человеческого капитала становится не только социальной, но и экономической задачей, имеющей прямое влияние на устойчивость и конкурентоспособность экономики Казахстана в долгосрочной перспективе. Человеческий капитал оказывает позитивное влияние на экономический рост, что подтверждается направленностью коэффициентов и высоким уровнем R^2 модели. Наибольший вклад в рост ВВП на душу населения в Казахстане даёт образование, что подтверждает важность политики в сфере повышения качества, охвата и эффективности образовательных программ. Инвестиции в здравоохранение и НИОКР обладают отложенным эффектом, однако их развитие является необходимым условием для перехода к экономике знаний. Согласно расширенной модели Ромера, расходы на НИОКР, хотя и составляют менее 0,2% ВВП, оказывают мультипликативный эффект за счёт роста технологического уровня (A(t)).

Выявленные зависимости позволяют утверждать, что Казахстану необходимо усиливать стратегическую направленность экономической политики на формирование интеллектуального потенциала. Это включает увеличение доли ВВП, направляемой на НИОКР и образование, поддержку академических и прикладных исследований, а также развитие цифровой инфраструктуры.

Рекомендуется увеличить государственные и частные расходы на образование до уровня не менее 5% от ВВП; стимулировать рост расходов на НИОКР через налоговые и институциональные механизмы; продолжить модернизацию здравоохранения с акцентом на профилактику и цифровизацию отрасли.

Заключение

Человеческий капитал представляет собой один из ключевых факторов устойчивого экономического роста и повышения национального благосостояния. С начала 1960-х годов благодаря работам Т. Шульца, Г. Беккера и их последователей, в центре научных исследований находятся взаимосвязи между инвестициями в образование, здравоохранение, навыки рабочей силы и их вкладом в экономическую производительность [18], [19], [20].

Результаты проведённого анализа подтверждают, что демографические, образовательные и институционально-мотивационные аспекты человеческого капитала оказывают значительное влияние на темпы и качество роста валового внутреннего продукта. Демографическая структура предопределяет доступность трудовых ресурсов, тогда как уровень образования обеспечивает основу для внедрения инноваций и технологического прогресса. Мотивационные механизмы, включая адекватную оплату труда и социальную защиту, способствуют перераспределению рабочей силы в более продуктивные сектора экономики.

Эконометрическая модель, построенная на основе данных за 2015–2024 гг., показала положительную зависимость между увеличением инвестиций в человеческий капитал и ростом ВВП на душу населения. Несмотря на ограниченность статистической значимости, направленность коэффициентов и уровень объяснённой вариации ($R^2 = 0.728$) указывают

на наличие устойчивого тренда. Это согласуется с положениями эндогенных теорий роста, где развитие человеческого капитала выступает как внутренний двигатель инновационного и инклюзивного экономического развития.

Для Республики Казахстан вопрос формирования и управления человеческим капиталом приобретает особое значение в контексте демографических вызовов, ускоренной цифровизации и необходимости диверсификации экономики. В этой связи требуется усиление координации государственной политики в сферах образования, здравоохранения и научных исследований, а также внедрение механизмов мониторинга и оценки эффективности соответствующих инвестиций.

Человеческий капитал необходимо рассматривать не только как фактор экономического роста, но и как основу устойчивости социально-экономической системы, способной обеспечить адаптацию к глобальным трансформациям и повысить конкурентоспособность национальной экономики на международной арене.

В этой связи предлагаются следующие рекомендации, вытекающие из проведённого исследования:

- обеспечить рост государственных и частных вложений в систему общего, профессионального и высшего образования, с особым вниманием к STEM-дисциплинам и цифровым навыкам;
- установить целевой ориентир по увеличению доли расходов на НИОКР до уровня не менее 1% ВВП, с приоритетом на прикладные исследования и межсекторный трансфер технологий;
- разработать регионально адаптированные стратегии развития человеческого потенциала, с учётом демографических, экономических и институциональных различий областей и городов;
- разработать индикаторы возврата инвестиций (ROI) в образование и здравоохранение, включая расчёт социального и экономического эффекта на основе межотраслевых мультипликаторов;
- стимулировать международное академическое сотрудничество, участие казахстанских вузов и исследовательских центров в глобальных научных сетях, расширять инструменты академической мобильности;
- внедрить современные системы мониторинга качества образования, оценки образовательных и медицинских результатов, а также разработать цифровые платформы для управления человеческим капиталом на национальном и региональном уровнях.

Таким образом, человеческий капитал необходимо рассматривать не только как фактор экономического роста, но и как основу устойчивости социально-экономической системы, способной обеспечить адаптацию к глобальным трансформациям и повысить конкурентоспособность национальной экономики на международной арене. Учитывая выявленные зависимости и результаты эконометрического анализа, целесообразно перейти к разработке конкретных направлений государственной политики, направленных на повышение эффективности инвестиций в человеческий капитал.

Информация о финансировании

Данное исследование финансируется Комитетом науки и высшего образования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19680201 на 2023-2025 гг).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Schultz T. W. Investment in human capital//The American economic review.– 1961. – Т. 51. – № 1. – P. 1-17.

2 Becker G. S. Human Capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. – National Bureau of Economic Research, 1964.

3 Jahan S. et al. Human Development Report 2016: Human Development for Everyone //United Nations Development Programme (UNDP). – New York, NY, 2016.

4 Khusainov B., Nussupov A., Kaimoldina Sh., Shirov A. Assessment of the Quality of Growth of National Economies in the Context of Digital Transformation. In Book «Digital Transformation and the World Economy: Critical Factors and Sector-Focused Mathematical Models». – Springer Nature Switzerland AG., 2022, P. 67-86. (Scopus: citations 0, self-citation – 1, 42-й процентиль; в Google Scholarship: citations – 3). https://doi.org/10.1007/978-3-030-89832-8_4. Available at: – URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-89832-8_4 (accessed: 20.01.2025)

5 Khusainov B.D., Shirov A.A., Baizakov N.A. The Quality of Growth and Digitalization in the Eurasian Integration Countries: An Econometric Analysis // Studies on Russian Economic Development. – Springer Nature Switzerland AG., 2022, Vol., 33, Issue 5, P. 547-554. (Scopus: citations - 2, self-citation – 0, 43-й процентиль; в Google Scholarship: citations - https://doi.org/10.1134/S1075700722050082. Available at: – URL: https://link.springer.com/article/10.1134/S1075700722050082 (accessed: 20.01.2025)

6 The Quality of Growth. - World Bank, 2000., Washington D. C.

7 Stiglitz J., Sen A., & Fitoussi J.-P. Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress, 2009.

8 Heshmati A., Kim J., Wood J. A Survey of Inclusive Growth Policy // Economies, 2019, 7, 65. – 18 p. doi:10.3390/economies7030065

9 Khusainov B., Nussupov A., Kaimoldina Sh., Temirbayev A. Inclusive Growth of National Economies and New Energy Paradigm. In Book: Inclusive growth of national economies and a new energy paradigm. In Book: Global Energy Transition and Sustainable Development Challenges, Vol. 1: Models and Regions, Chapter 5, Springer Nature, 2024.

10 Казакова М. Д. Концепция человеческого капитала и механизмы его влияния на экономический рост. – Москва, Препринт, 2022 – 60 с.

11 Europe 2020 Strategy URL. Available at: – URL: http://www.eur-lex.europa.eu (accessed: 20.01.2025)

12 Руководство по измерению человеческого капитала. Европейская экономическая комиссия ООН. Женева, 2016. – 148 с.

13 Solow R.M., "A contribution to the theory of economic growth" // The quarterly journal of economics, Vol. 70, No. 1, 1956. P. 65-94.

14 Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. Journal of Political Economy, 98(5), P. 71–102.

15 Romer, P. M. (1993). Idea Gaps and Object Gaps in Economic Development// Journal of Monetary Economics, 32(3), P. 543–573.

16 Romer, P. M. (1994). The Origins of Endogenous Growth // Journal of Economic Perspectives, 8 (1), P. 3–22.

17 Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам РК за 2017- 2024 годы.

18 Mankiw N. G., Romer D., Weil D. N., "A contribution to the empirics of economic growth" // The quarterly journal of economics, Vol. 107, No. 2, 1992. P. 407-437.

19 Uzawa H., "Optimal Technical Change in an Aggregative Model of Economic Growth" // International Economic Review 1965. — Vol. 6, № 1. — P. 18—31., Vol. 6, No. 1, 1965. P. 18-31.

20 Nelson R. R., Phelps E. S., "Investment in humans, technological diffusion, and economic growth" // The American economic review, Vol. 56, No. 1/2, 1966. P. 69-75.

АДАМ КАПИТАЛЫНА ИНВЕСТИЦИЯЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКАЛАРДЫҢ ӨСУІНЕ ӘСЕРІН БАҒАЛАУДЫҢ ЭКОНОМЕТРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Андатпа

Ұлттық әл-ауқаттың негізі болып табылатын адами капитал экономикалық ғылымда басты орын алады. Экономикалық өсуге әсер ету механизмдерін зерттеу демографиялық, білім беру және мотивациялық факторларды қоса алғанда, маңызды аспектілерді анықтайды. Зерттелетін компоненттер еңбек ресурстарының сапасын, өнімділік деңгейін және жоғары технологиялық салалардың дамуына қосқан үлесін анықтайды. Адами капиталдың әсері инновацияны ынталандыру, бәсекеге қабілеттілікті арттыру және әлеуметтік-экономикалық теңсіздікті азайту арқылы көрінеді. Теория мен практикадағы елеулі жетістіктерге қарамастан, адами капиталды бағалаудың бірыңғай тәсілдері шешілмеген міндет болып қала береді. Жаһандану және үдемелі технологиялық прогресс жағдайында Қазақстан орнықты өсу мен әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу үшін адами капиталды басқару әдістерін жетілдіру қажеттілігіне тап болады.

Зерттеудің мақсаты адами капиталға инвестициялардың экономикалық өсу қарқыны мен тұрақтылығына әсерін көрсететін эконометрикалық модельді дамыту және қолдану болып табылады. Экономикалық өсу модельдерін қарастыра отырып, зерттеу адами капиталды макроэкономикалық талдауға біріктірудің маңыздылығын көрсетеді. Экономикалық модельдерге білім беру параметрлері мен

технологиялық өзгерістерді енгізу елдер арасындағы алшақтық пен конвергенция процестерін тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Эндогендік өсу теориялары ішкі факторларға назар аудара отырып, Инновациялық әлеует пен экономикалық өсу қарқынын білім мен дағдылардың жинақталуымен байланыстырады. Зерттеу нәтижелері білім беру, денсаулық сақтау және кәсіби дайындыққа инвестиция салу қажеттілігін көрсетеді.

Бұл шаралар қоғамның әл-ауқатын арттырып, ұлттық экономикалардың бәсекеге қабілеттілігін нығайта отырып, ұзақ мерзімді экономикалық даму үшін жағдай жасайды. Инклюзивті өсуге және тауарларды әділ бөлуге бағытталған экономикалық саясат тұрақты дамудың кепіліне айналады. Адами капиталдың жоғары сапасын сақтау білім беру стратегияларын әзірлеуді, ғылыми-зерттеу қызметін жандандыруды және ресурстардың қолжетімділігін арттыруды қамтитын кешенді тәсілді талап етеді. Демек, адами капитал ұзақ мерзімді перспективада инновациялық даму мен қоғамның әл-ауқатының негізгі драйвері болып табылады.

Негізгі сөздер: эконометрикалық модель, адами капитал, экономикалық өсу, инвестициялар, ұлттық экономика, тұрақты даму, мемлекеттік саясат.

ECONOMETRIC MODEL FOR ASSESSING THE IMPACT OF INVESTMENTS IN HUMAN CAPITAL ON THE GROWTH OF NATIONAL ECONOMIES

Abstract

Human capital, which is the basis of national welfare, occupies a central place in economics. The study of the mechanisms influencing economic growth reveals essential aspects, including demographic, educational, and motivational factors. The studied components determine the quality of labor resources, productivity levels, and contribution to the development of high-tech industries. The impact of human capital is expressed through stimulating innovation, increasing competitiveness, and reducing socio-economic inequality.

Despite significant achievements in both theory and practice, unified approaches to assessing human capital remain an unsolved task. In the context of globalization and accelerating technological progress, Kazakhstan faces the need to enhance human capital management methods to achieve sustainable growth and socio-economic stability. Considering economic growth models, the study emphasizes the importance of integrating human capital into macroeconomic analysis.

The purpose of this study is to develop and apply an econometric model that reflects the impact of investments in human capital on the pace and sustainability of economic growth. The inclusion of educational parameters and technological changes in economic models allows for a deeper understanding of the processes of divergence and convergence between countries. Endogenous growth theories, which focus on internal factors, link innovation potential and economic growth rates to the accumulation of knowledge and skills. The study's findings highlight the need to invest in education, healthcare, and vocational training. These measures create conditions for long-term economic development, thereby increasing societal welfare and strengthening national economies' competitiveness.

An economic policy focused on inclusive growth and equitable distribution of benefits is becoming the key to sustainable development. Maintaining the high quality of human capital requires an integrated approach, encompassing the development of effective educational strategies, the intensification of research activities, and the increased availability of resources. Consequently, human capital is the primary driver of long-term innovative development and societal welfare.

Keywords: econometric model, human capital, economic growth, investments, national economy, sustainable development, public policy.

REFERENCES

1 Schultz T. W. Investment in human capital //The American economic review. – 1961. – Т. 51. – № 1. – P. 1–17. [in English]

2 Becker G. S. Human Capital: A theoretical and empirical analysis, with special reference to education. – National Bureau of Economic Research, 1964. [in English]

3 Jahan S. et al. Human Development Report 2016: Human Development for Everyone //United Nations Development Programme (UNDP). – New York, NY, 2016. [in English]

4 Khusainov B., Nussupov A., Kaimoldina Sh., Shirov A. Assessment of the Quality of Growth of National Economies in the Context of Digital Transformation. In Book «Digital Transformation and the World Economy: Critical Factors and Sector-Focused Mathematical Models». – Springer Nature Switzerland AG., 2022, P. 67-86. (Scopus: citations 0, self-citation – 1, 42-й процентиль; в Google Scholarship: citations – 3). https://doi.org/10.1007/978-3-030-89832-8_4; Available at: – URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-89832-8_4 [in English] (accessed: 20.01.2025)

5 Khusainov B.D., Shirov A.A., Baizakov N.A. The Quality of Growth and Digitalization in the Eurasian Integration Countries: An Econometric Analysis // Studies on Russian Economic Development. – Springer Nature Switzerland AG., 2022, Vol., 33, Issue 5, P. 547-554. (Scopus: citations - 2, self-citation – 0, 43-й процентиль; в Google Scholarship: citations - https://doi.org/10.1134/S1075700722050082. Available at: – URL:

https://link.springer.com/article/10.1134/S1075700722050082 [in English] (accessed: 20.01.2025)

6 The Quality of Growth. - World Bank, 2000., Washington D. C. [in English]

7 Stiglitz J., Sen A., & Fitoussi J.-P. Report by the commission on the measurement of economic performance and social progress, 2009. [in English]

8 Heshmati A., Kim J., Wood J. A Survey of Inclusive Growth Policy // Economies, 2019, 7, 65. – 18 p. doi:10.3390/economies7030065 [in English]

9 Khusainov B., Nussupov A., Kaimoldina Sh., Temirbayev A. Inclusive Growth of National Economies and New Energy Paradigm. In Book: Inclusive growth of national economies and a new energy paradigm. In Book: Global Energy Transition and Sustainable Development Challenges, Vol. 1: Models and Regions, Chapter 5, Springer Nature, 2024. [in English]

10 Kazakova M. D. Koncepciya chelovecheskogo kapitala i mekhanizmy ego vliyaniya na ekonomicheskij rost. *[The concept of human capital and the mechanisms of its influence on economic growth]*– Moskva, Preprint, 2022 – 60 p. [in Russian]

11 Europe 2020 Strategy URL Available at: – URL: http://www.eur-lex.europa.eu [in English] (accessed: 20.01.2025)

12 Rukovodstvo po izmereniyu chelovecheskogo kapitala. Evropejskaya ekonomicheskaya komissiya OON. *[Handbook of Measuring Human Capital. United Nations Economic Commission for Europe]*. ZHeneva, 2016. – 148 p. [in Russian]

13 Solow R.M., "A contribution to the theory of economic growth" // The quarterly journal of economics, Vol. 70, No. 1, 1956. P. 65-94. [in English]

14 Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. Journal of Political Economy, 98(5), P. 71–102. [in English]

15 Romer, P. M. (1993). Idea Gaps and Object Gaps in Economic Development// Journal of Monetary Economics, 32(3), P. 543–573. [in English]

16 Romer, P. M. (1994). The Origins of Endogenous Growth // Journal of Economic Perspectives, 8 (1), P. 3–22. [in English]

17 Dannye Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam RK za 2017-2024 gody. *[Data from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for 2017-2024]* [in Russian]

18 Mankiw N. G., Romer D., Weil D. N., "A contribution to the empirics of economic growth" // The quarterly journal of economics, Vol. 107, No. 2, 1992. P. 407-437. [in English]

19 Uzawa H., "Optimal Technical Change in an Aggregative Model of Economic Growth" // International Economic Review 1965. — Vol. 6, № 1. — P. 18—31., Vol. 6, No. 1, 1965. P. 18-31. [in English]

20 Nelson R. R., Phelps E. S., "Investment in humans, technological diffusion, and economic growth" // The American economic review, Vol. 56, No. 1/2, 1966. P. 69-75. [in English]

Information about the authors:

Aisara Serikkyzy - **corresponding author**, PhD associate professor Almaty management university (ALMAU), Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: a.serikkyzy@almau.edu.kz

ORCID ID 0000-0002-3313-5417

Asem Baktymbet - candidate of economic sciences, assistant professor K.Kulazhanov Kazakh university of technology and business, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: assembaktymbet@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-8441-71823

Saule Baktymbet - candidate of economic sciences, assistant professor K.Kulazhanov Kazakh university of technology and business, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: sbaktymbet@gmail.com

ORCID ID 0000-0002-8446-4456

Madina Rakhimberdinova - Doctor PhD, Professor, Business school, D. Serikbayev East Kazakhstan technical university, Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan,

E-mail: rmu_uk@mail.ru,

ORCID ID 0000-0001-9009-8686

Информация об авторах:

Айсара Серіккызы - **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор Алматы менеджмент университет (ALMAU), г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: a.serikkyzy@almau.edu.kz

ORCID ID 0000-0002-3313-5417

Әсем Бақтымбет - кандидат экономических наук, доцент, Казахский университет технологий и бизнеса

К.Кулажанова, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: assembaktymbet@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-8441-71823
Сауле Бақтымбет – кандидат экономических наук, доцент, Казахский университет технологий и бизнеса имени К.Кулажанова, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: sbaktymbet@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-8446-4456
Мадина Рахимбердинова - PhD, профессор, Бизнес школа, ВКТУ имени Д. Серикбаева, г.Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан
E-mail: rmu_uk@mail.ru,
ORCID ID 0000-0001-9009-8686

Авторлар туралы ақпарат:
Айсара Серікқызы - **негізгі автор**, PhD, Алматы менеджмент университетінің (ALMAU) қауымдастырылған профессор, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: a.serikkyzy@almau.edu.kz
ORCID ID 0000-0002-3313-5417
Әсем Бақтымбет – Қ.Құлажанов атындағы Қазақ технология және бизнес университетінің доценті, экономика ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: assembaktymbet@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-8441-71823
Сауле Бақтымбет - Қ.Құлажанов Қазақ технология және бизнес университетінің доценті, экономика ғылымдарының кандидаты, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: sbaktymbet@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-8446-4456
Мадина Рахимбердинова - PhD, профессор, Серікбаев атындағы ШҚТУ Бизнес мектебі, Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы
E-mail: rmu_uk@mail.ru,
ORCID ID 0000-0001-9009-8686

МРНТИ 06.71.63 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.27**
УДК 338.26

С.С. Калиева[1*], Е.М. Абенов[1], А.С. Кулмаганбетова[2], А. Хойч[1]

[1]Евразийский национальный университет им Л.Н.Гумилева, г.Астана, 010000, Республика Казахстан
[2]Казахская национальная академия хореографии, г.Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail: s.s.kaliyeva@gmail.com

ВНЕДРЕНИЕ МОДЕЛИ УСТОЙЧИВОГО УПРАВЛЕНИЯ ПИЩЕВЫМИ ОТХОДАМИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ: МИНИМИЗАЦИЯ НЕГАТИВНЫХ ЭКСТЕРНАЛИЙ И ПРОДВИЖЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация

Проблема обращения с пищевыми отходами приобретает все большую значимость в условиях роста населения, урбанизации и увеличения объемов отходов. Отсутствие эффективной системы сортировки и переработки приводит к накоплению отходов на полигонах, вызывая серьезные экологические, экономические и социальные последствия.

Целью данного исследования является разработка модели устойчивого управления пищевыми отходами в высших учебных заведениях Казахстана. В данной работе представлена модель устойчивого управления пищевыми отходами в высших учебных заведениях Казахстана, разработанная на основе исследования, проведенного в ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Модель включает организацию раздельного сбора отходов, развитие инфраструктуры для их переработки, проведение образовательных мероприятий, а также внедрение мотивационных механизмов, таких как поощрения и скидки за экологическое поведение.

В рамках исследования были собраны данные о пищевых отходах, образующихся в университете и студенческих домах ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва, а также проведён опрос обучающихся, направленный на выявление их поведения по отношению к пищевым отходам. Анкета включала вопросы не только о привычках в обращении с отходами, но и о возможных мерах стимулирования студентов к участию в экологических инициативах. Таким образом, настоящее исследование включает количественную оценку объёмов пищевых отходов в университетской среде (в кг/день), а также расчёт потенциального сокращения выбросов парниковых газов при внедрении устойчивых мер управления отходами.

Ключевые слова: пищевые отходы, устойчивое развитие, высшие учебные заведения, раздельный сбор отходов, экологическая грамотность, переработка отходов, экологическое поведение

Введение

По данным Бюро национальной статистики, доля метана в совокупных выбросах парниковых газов (в пересчёте на CO_2-эквивалент) составляет около 18 процентов. Основными источниками выбросов метана являются сельское хозяйство, свалки, а также добыча и транспортировка топлива. На долю свалок приходится около 20 процентов метановых выбросов [1]. Рост объемов отходов, особенно пищевых, не только увеличивает площади, занятые свалками, но и способствует выделению метана, усиливающего парниковый эффект.

Только за 2023 год в Казахстане на каждого жителя пришлось в среднем 221,8 кг твердых бытовых отходов. Важно отметить, что за рассматриваемый период доля переработки и вторичного использования увеличилась в два раза. По официальным данным, в Казахстане около 25% ТБО проходят стадии сортировки и переработки, но только 3% из них составляют пищевые отходы [2]. Остальные пищевые отходы, которые не подвергаются сортировке, продолжают выбрасываться на свалки [3]. Несортированные отходы оказывают негативное влияние на окружающую среду, загрязняя почву, воду и воздух.

Неконтролируемое захоронение таких отходов на полигонах ведет к выбросам парниковых газов, таких как метан, что усугубляет изменение климата. Кроме того, разложение органических веществ вызывает загрязнение почвы и подземных вод, создавая долгосрочные риски для здоровья населения и экосистем.

Ключевые причины сложившейся ситуации включают отсутствие инфраструктуры для сортировки и переработки отходов, что связано с тем, что многие полигоны не оснащены

необходимыми технологиями переработки, а контейнеры для раздельного сбора отходов практически отсутствуют. Низкий уровень экологической культуры также играет значительную роль, поскольку большинство граждан не имеют достаточной информации о способах сортировки отходов и преимуществах переработки. Кроме того, экономические барьеры, такие как недостаточное финансирование экологических инициатив, ограничивают развитие инфраструктуры переработки.

Университеты могут сыграть ключевую роль в решении проблемы отходов за счёт минимизации негативных внешних эффектов и продвижения экологической ответственности. Как центры образования и инноваций, они обладают уникальными возможностями для интеграции принципов устойчивого развития в образовательный процесс и повседневную деятельность.

Меры, такие как переработка отходов, внедрение экологических образовательных программ и развитие инфраструктуры, способствуют формированию ответственного поведения студентов и сотрудников, а также повышают экологическую осведомлённость. В условиях климатических изменений и роста численности студентов особенно важно разрабатывать устойчивые модели управления отходами, учитывая потенциал университетов как лидеров в продвижении экологических инициатив.

Исследования подчеркивают, что университеты способны оказывать значительное влияние на устойчивое развитие, включая поддержку научных исследований, интеграцию принципов устойчивости в учебные курсы и улучшение экологической инфраструктуры [4], [5]. Молодёжь, в том числе студенты, всё чаще проявляет интерес к вопросам экологии, что делает вузы эффективной платформой для внедрения и популяризации устойчивых практик. Адаптация этих подходов к управлению отходами отражена на рисунке 1.

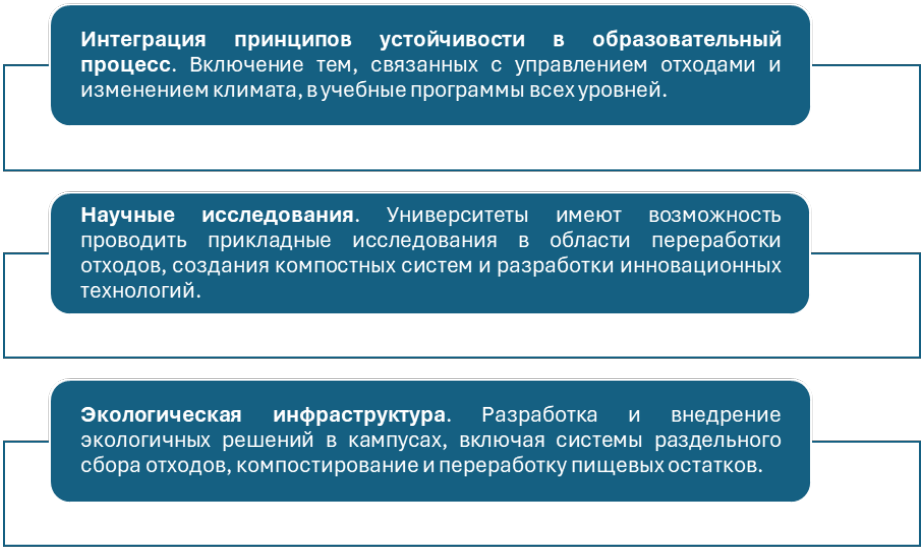

Рисунок 1 – Пути имплементации процессов управления отходами в университетах [5]

Примечание: составлено авторами

Проблема управления отходами в системе образования, в том числе и высшего, на сегодняшний день актуализируется во многих странах. К примеру, исследование, проведенное в университетской столовой Великобритании, показало, что ежедневно обслуживалось около 260 студентов, при этом количество пищевых отходов (ПО) составляло около 35,7 кг в день. Благодаря внедренным мерам, таким как размещение информационных постеров и табличек, количество ПО сократилось на 11,4% (с 35,7 кг/день до 32,07 кг/день), а ежедневные отходы на одного студента снизились на 13,2% (с 0,1127 кг до 0,0995 кг на

человека в день). Эти меры позволили сократить выбросы CO2 на 5 тонн в год и сэкономить 11 680 фунтов стерлингов [6].

В индийской университетской столовой ежедневно обслуживалось около 375 студентов, и генерировалось около 45 кг ПО в день. В результате интервенций количество пищевых отходов на одного студента снизилось на 50,2% (с 0,12 кг до 0,06 кг на человека в день), а общее количество отходов уменьшилось. Это позволило избежать выбросов 36 тонн CO2 и сэкономить 125 000 индийских рупий. Интервенции оказались весьма эффективными [6].

Вопросы управления отходами, циркулярной экономики и устойчивого развития изучаются в контексте Казахстана [7], [8], [9]. Однако всё ещё наблюдается существенный дефицит специализированных научных публикаций, сосредоточенных на проблематике пищевых отходов в образовательной среде.

В последние годы казахстанские университеты всё активнее интегрируют цели устойчивого развития (ЦУР) в образовательную и внеучебную деятельность. Так, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва реализует инициативы по включению дисциплин, связанных с ЦУР, проведению экологических мероприятий и созданию Центра устойчивого развития и форсайта, способствуя формированию экологически ответственного поколения. Программа MDP-Global Classroom в КазНУ уделяет большое внимание инновационным и интерактивным формам обучения. Она включает изучение полного набора тем по ЦУР, используя кейс-ориентированный подход. Ежегодно в рамках программы проводится от 6 до 10 реальных проектов-кейсов, что способствует междисциплинарному обучению. КазНУ стал первым университетом в Казахстане, включившим курс по устойчивому развитию в свою учебную программу [10].

Однако, следует подчеркнуть, что в системе высшего образования Казахстана сохраняется потребность в расширении исследований, развитии инфраструктуры и институциональной поддержке в области управления пищевыми отходами. Это затрудняет реализацию полноценных программ переработки, включая компостирование. Тем не менее позитивным сигналом является готовность ряда университетов — таких как Казахский национальный исследовательский технический университет имени К. И. Сатпаева, Назарбаев Университет и Казахский национальный университет имени аль-Фараби - к разработке и внедрению подобных инициатив. Тем не менее согласно доступной информации, пока ни одно высшее учебное заведение не реализовало такую программу на устойчивой и постоянной основе.

Целью данного исследования является разработка модели устойчивого управления пищевыми отходами в высших учебных заведениях Казахстана. В рамках исследования были собраны данные о пищевых отходах, образующихся в университете и студенческих домах ЕНУ им. Л. Н. Гумилёва, а также проведён опрос студентов, направленный на выявление их поведения по отношению к пищевым отходам. Анкета включала вопросы не только о привычках в обращении с отходами, но и о возможных мерах стимулирования студентов к участию в экологических инициативах. Таким образом, настоящее исследование включает количественную оценку объёмов пищевых отходов в университетской среде (в кг/день), а также расчёт потенциального сокращения выбросов парниковых газов при внедрении устойчивых мер управления отходами. Такой подход позволяет не только выявить текущую ситуацию, но и смоделировать экологические и экономические эффекты возможных интервенций, что делает исследование практически значимым и уникальным для условий Казахстана.

Материалы и методы исследования

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва (ЕНУ), расположенный в Астане, Казахстан, является одним из ведущих высших учебных заведений страны. По последним данным, в университете обучаются около 20 000 студентов и работают порядка 2 750 преподавателей и административных сотрудников. Университет располагается на

обширной кампусной территории, включающей в себя множество учебных корпусов, научных центров и объектов студенческой инфраструктуры.

Питание в ЕНУ организовано централизованно: основная кухня, расположенная на территории кампуса, обеспечивает приготовление блюд для всех подразделений университета. Готовая еда затем транспортируется примерно в десять отдельных столовых, находящихся в учебных и административных зданиях.

В исследовании использовались как качественные, так и количественные методы сбора первичных данных. Качественные данные были получены посредством проведения фокус-групповых встреч, в рамках которых обсуждалось отношение к пищевым отходам. На основе результатов качественного анализа была разработана анкета.

Количественные данные включают информацию об объёмах пищевых отходов, собранную в университетских столовых и студенческих общежитиях, а также результаты анкетирования, в котором приняли участие 609 студентов и сотрудников университета.

Для оценки объёмов и структуры пищевых отходов, образующихся в университетской системе питания, была разработана простая, но системная процедура сбора данных. Данные об объёмах пищевых отходов в университете и студенческих общежитиях собирались в период с марта по апрель 2025 года. Листы учёта были распределены среди персонала кухонь и пунктов раздачи пищи, с учётом предложенной классификации пищевых отходов. Сотрудникам были предоставлены чёткие инструкции по их классификации и регистрации, а также таблицы для ежедневного внесения данных об объёмах отходов в килограммах (таблица 1).

Таблица 1 – Категории пищевых отходов в столовых основных кампусов ЕНУ им.Л.Н. Гумилева

Категория 1	Органические отходы	Очистки овощей и фруктов, яичная скорлупа, шелуха лука и чеснока, листья капусты и другие несъедобные остатки, возникающие в процессе приготовления пищи.
Категория 2	Непроданная еда	Совокупный объем непроданной еды во всех столовых университета в килограммах
Категория 3	Несъеденная еда «тарелочные остатки»	Остатки еды в тарелках после приема пищи
Примечание: составлено авторами		

Для оценки объёмов пищевых отходов, образующихся в студенческих общежитиях, был осуществлён отбор участников с применением метода снежного кома, основанного на принципе расширения выборки через рекомендации респондентов. Изначально был установлен контакт с рядом студентов, проживающих в общежитиях, после чего они предложили для участия своих знакомых, соответствующих критериям исследования.

Всего в исследовании приняли участие 20 студентов: 11 женщин и 9 мужчин. Среди респондентов было четыре представителя других национальностей, остальные участники являлись этническими казахами. Участие в исследовании носило добровольный характер. Перед началом сбора данных всем участникам была предоставлена полная информация о целях, задачах и условиях проведения исследования, а также обеспечена конфиденциальность предоставляемых данных. Сбор данных проводился с апреля по май 2025 года.

Всем участникам были предоставлены подробные инструкции по сортировке и взвешиванию пищевых отходов. Учёт и фиксация данных велись ежедневно на протяжении всего периода наблюдения (по каждому участнику данные собирались в течение недели). Пищевые отходы в студенческих домах разделились по двум категориям:

1. Органические отходы;
2. Испорченная или несъеденная еда.

Для изучения осведомленности о проблеме пищевых отходов в вузах был использован метод анкетирования. Опрос проводился онлайн в период с декабря 2024 года по январь 2025 года в Евразийском национальном университете имени Л.Н. Гумилева с помощью инструмента Qualtrics. Участники отбирались случайным образом, единственным условием было достижение совершеннолетия и наличие связи с университетом на момент заполнения анкеты. Перед началом анкетирования участникам была предоставлена краткая информация о целях исследования. Анкета прошла одобрение Этической комиссии.

В рамках исследования было разослано 760 анкет, из которых после тщательной обработки данных к анализу были допущены 609 полностью заполненных и соответствующих требованиям ответов.

Помимо социально-демографических характеристик, опрос включал вопросы, направленные на изучение отношения респондентов к пищевым отходам, а также анализ их состава и привычек сортировки.

Результаты и их обсуждение

Согласно результатам мониторинга за март, среднесуточный объём пищевых отходов в ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва составил примерно 35 кг органических отходов, 1,2 кг нереализованных продуктов и 10 кг несъеденных остатков с тарелок. Общий объём пищевых отходов, таким образом, достигал 46,2 кг в день, что эквивалентно 1 386 кг в месяц, учитывая только основные кампусы университета.

Сбор данных в студенческих домах показал, что объёмы пищевых отходов варьировались в зависимости от национальности, вкусовых предпочтений и пола участников. Однако, поскольку фокус данной статьи не включает детальное изучение этих факторов, в анализ были включены только количественные показатели.

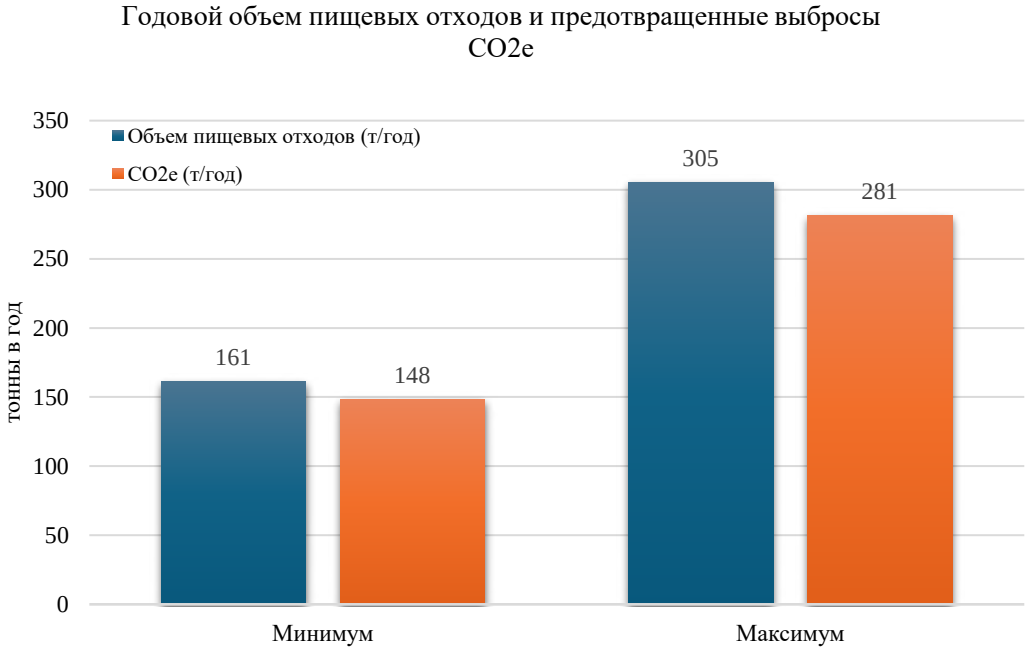

Рисунок 2 - Годовой объем пищевых отходов в ЕНУ им.Л.Н. Гумилева и предполагаемое предотвращение выбросов CO_2e за год

Примечание: составлено авторами

По результатам измерений, пищевые отходы в студенческих домах составляют от 100 до 200 граммов на одного студента в день, что эквивалентно от 3 до 6 кг в месяц на человека. В университете функционирует 8 студенческих домов с общей вместимостью свыше 4 000 койко-мест. Следовательно, суммарный объём пищевых отходов, образующихся в студенческих домах, может составлять от 12 до 24 тонн в месяц.

Таким образом, суммарный объём пищевых отходов, генерируемых в университете (учитывая столовые и студенческие дома), может достигать от 13,4 до 25,4 тонн в месяц, что составляет от 160,8 до 304,8 тонн в год.

Исследования показывают, что на каждые 1000 тонн (907 метрических тонн) пищевых отходов, отправленных на свалку, выделяется примерно 34 метрических тонны углекислого газа метана (838 мт CO_2e) [11].

На основе этих коэффициентов можно рассчитать, что при годовом объёме отходов в пределах 160,8–304,8 тонн, отказ от их захоронения на свалке может предотвратить выбросы от 150 до 281 метрической тонны CO_2e ежегодно (рисунок 2).

Таким образом, внедрение программ по сортировке, минимизации и переработке пищевых отходов в ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва имеет потенциал значимого вклада в сокращение парниковых газов, улучшение экологической устойчивости и развитие зелёной университетской инфраструктуры. Важно отметить, что представленные данные были собраны в период с марта по апрель 2025 года и могут отражать определённые сезонные колебания. В связи с этим планируется повторное проведение исследований в сентябре-октябре 2025 года для уточнения и сопоставления результатов. Однако предполагается, что существенных различий выявлено не будет, поскольку полученные значения находятся в пределах, характерных для аналогичных статистических и исследовательских работ.

Вторая часть исследования была посвящена изучению уровня осведомлённости студентов и сотрудников университета о проблеме пищевых отходов, а также анализу их поведения в отношении обращения с пищевыми отходами.

Результаты показали, что около 37% всех опрошенных заявили, что всегда или часто сортируют пищевые отходы. Это свидетельствует о наличии у значительной части респондентов базовых знаний и навыков, связанных с экологически ответственным поведением (рисунок 3).

Рисунок 3 – Сортировка пищевых отходов

Примечание: составлено авторами

Для более детального изучения состава бытовых отходов был задан следующий вопрос: «Как бы вы описали состав отходов, которые ежедневно производит ваше домашнее хозяйство? Имейте в виду: пищевые отходы могут включать органические отходы, такие как картофельные очистки или яичная скорлупа, а не только готовую еду». Ответы на данный вопрос распределились следующим образом: 68% респондентов указали, что их бытовые отходы содержат пищевые компоненты (только или в равномерной смеси с другими типами отходов). В то же время, 32% опрошенных отметили, что стараются избегать образования

пищевого мусора, что может быть связано с осознанным потреблением и внедрением практик минимизации отходов в повседневной жизни (Рисунок 4).

Полученные данные подчеркивают, что, несмотря на высокую долю пищевых отходов в общем составе бытового мусора, существует положительная тенденция среди респондентов к снижению объема этих отходов. Этот результат также подтверждает актуальность проведения дополнительных образовательных мероприятий, направленных на продвижение практик сокращения, переработки и сортировки пищевых отходов.

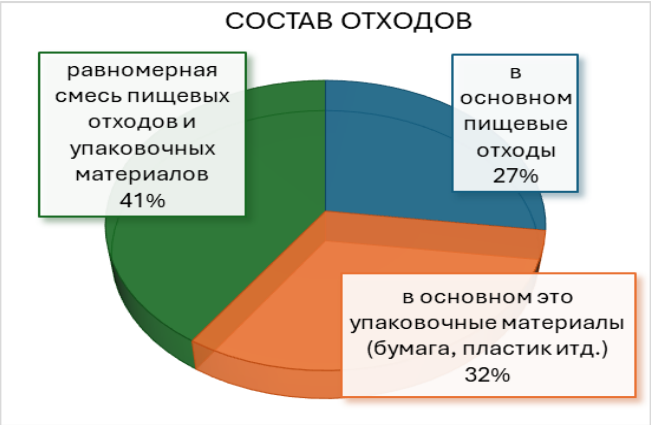

Рисунок 4 – Состав бытовых отходов домохозяйств

Примечание: составлено авторами

Примерно 12% респондентов оказались полностью не осведомлены о проблеме пищевых отходов, в то время как остальные респонденты продемонстрировали различную степень осведомленности о существующей экологической проблеме и ее воздействии на окружающую среду.

Важно отметить, что около 30% всех опрошенных указали на наличие доступной информации относительно этой проблемы. Однако оставшиеся 70% респондентов выразили мнение о нехватке или полном отсутствии знаний о том, как правильно обращаться с пищевыми отходами, а также как их сортировать. Это указывает на явную нехватку образовательных и информационных ресурсов, направленных на повышение осведомленности населения о практиках сортировки отходов и правильного их обращения.

Более того, примерно 75% респондентов выразили готовность получать разъяснительные материалы по вопросам обращения с пищевыми отходами, что демонстрирует высокий интерес к обучению и повышению личной осведомленности. Это открывает возможности для внедрения образовательных программ и информационных кампаний, направленных на улучшение практик обращения с отходами, что, в свою очередь, может способствовать снижению негативного воздействия на окружающую среду.

Еще одним важным аспектом является участие респондентов в фандрайзинговых инициативах. Более половины опрошенных выразили готовность поддержать фандрайзинг, если это поможет в успешной реализации инициатив по созданию "зеленых кампусов" и необходимой инфраструктуры для эффективного управления отходами. Это отражает высокий уровень социальной ответственности и желание содействовать улучшению экологической ситуации. Однако лишь 30% респондентов выразили интерес к участию в волонтерских проектах, что может свидетельствовать о необходимости разработки более привлекательных и доступных форм вовлечения в такие инициативы, а также о потребности в дополнительном стимулировании этого типа активностей среди граждан.

Таким образом, результаты исследования подчеркивают важность повышения осведомленности и доступности информации по вопросам обращения с пищевыми отходами,

а также демонстрируют положительную динамику в готовности респондентов к участию в экологически ориентированных инициативах, несмотря на существующие барьеры и недостаток конкретных знаний.

Результаты мотивирующих факторов представлены в форме облака слов (Рисунок 5).

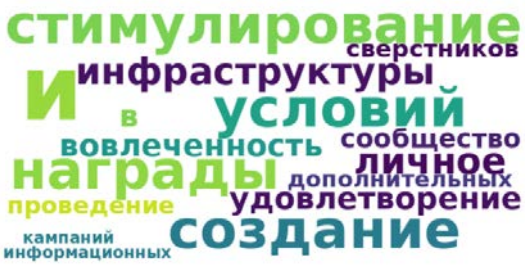

Рисунок 5 – Мотивирующие факторы

Примечание: составлено авторами

Большинство респондентов указали, что стимулирование (поощрения) и награды являются ключевыми мотивирующими факторами для изменения поведения в отношении пищевых отходов. Не менее важным фактором является создание необходимых условий и инфраструктуры.

Предлагаемая модель на основе данного исследования будет способствовать созданию эффективной системы управления пищевыми отходами с помощью следующих шагов (Рисунок 6).

Рисунок 6 – Модель управления пищевыми отходами в высших учебных заведениях Казахстана

Примечание: составлено авторами

Таким образом, при наличии институциональной поддержки, образовательных программ и мотивационных механизмов университет может стать модельной площадкой по внедрению устойчивых практик в сфере управления пищевыми отходами. Это будет способствовать не только снижению негативного воздействия на окружающую среду, но и формированию культуры экологической ответственности среди молодёжи.

Модель организации управления пищевыми отходами в университете включает два основных источника генерации отходов: университетские столовые и студенческие дома. В соответствии с принципами устойчивого обращения с отходами предполагается их предварительная сортировка по следующим категориям:

1. Органические отходы;
2. Непроданная и просроченная пища;
3. Несъеденные остатки пищи (тарелочные отходы).

В условиях университетских столовых, как правило, сбор органических отходов осуществляется централизованно, поскольку производственные процессы (горячий, холодный, мучной цеха и др.) структурированы и позволяют выделять органику на этапе приготовления. В студенческих домах, напротив, для эффективного разделения отходов необходимо внедрение системы раздельного сбора, предусматривающей установку специальных контейнеров исключительно для пищевых остатков.

Непроданная продукция, пригодная к употреблению, может направляться в благотворительные организации или продовольственные банки. Просроченная пища, не утратившая органолептических и санитарных характеристик, может быть переработана в корма для животных при соблюдении соответствующих нормативных требований.

Что касается несъеденной пищи, остающейся на тарелках, её переработка затруднена санитарными нормами, поэтому основное внимание должно быть сосредоточено на выявлении причин образования подобных отходов и реализации мер по их снижению (например, корректировка порций, информационные кампании о "разумном потреблении").

Успешная реализация данной модели во многом зависит от уровня осведомлённости и вовлечённости студентов и сотрудников университета, а также от регулярного мониторинга процессов сбора, переработки и утилизации отходов. Система оценки и обратной связи позволит оперативно выявлять слабые места и корректировать подходы в соответствии с принципами устойчивого развития.

Заключение

Проблема обращения с пищевыми отходами становится все более значимой в условиях стремительного роста населения, урбанизации и увеличения объемов отходов. Отсутствие систематической сортировки и переработки отходов приводит к их накоплению на полигонах, что вызывает серьезные экологические, экономические и социальные последствия.

Ключевые причины сложившейся ситуации в управлении отходами включают недостаточное развитие инфраструктуры для сортировки и переработки отходов, низкий уровень экологической культуры населения и экономические барьеры, ограничивающие реализацию экологических инициатив. Эти факторы обуславливают значительные экономические и социальные последствия, включая утрату ресурсов, которые могли бы быть переработаны, дополнительные расходы на утилизацию отходов, а также ухудшение качества жизни.

Данное исследование даёт информацию о количестве пищевых отходов и потенциальном сокращении выбросов, если минимизировать попадание пищевого мусора на полигоны. Экологическая польза от организации программ по разделению и переработке пищевых отходов в университетах может достигать сокращения выбросов CO_2е до 281 тонны в год. Однако для реализации такой политики необходима чёткая модель действий, включающая организационные, мониторинговые и образовательные процессы.

Собранные в весенний период 2025 года данные показывают, что ежемесячно в ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва может образовываться от 13,4 до 25,4 тонн пищевых отходов, что составляет от 160,8 до 304,8 тонн в год. Эти объёмы включают отходы из столовых и студенческих домов, где их количество варьируется в зависимости от ряда факторов, включая вкусовые предпочтения и образ жизни студентов.

Поведенческая часть исследования выявила, что 37% опрошенных уже сортируют пищевые отходы, а 68% признали наличие пищевых остатков в общем составе бытового мусора. Однако 70% респондентов отметили нехватку информации о правильных практиках обращения с пищевыми отходами. При этом большинство выразили готовность обучаться и участвовать в экологических инициативах.

Внедрение устойчивых моделей управления отходами включает несколько ключевых направлений, которые могут значительно повлиять на снижение объемов отходов и формирование экологически ответственного поведения. Первым шагом является организация раздельного сбора отходов, что позволяет перерабатывать и утилизировать отходы с минимальным воздействием на окружающую среду. Для этого важно не только внедрить инфраструктуру, такую как контейнеры для сортировки, но и проводить регулярное обучение студентов и сотрудников, направленное на повышение уровня экологической грамотности.

Дополнительно создание системы мотивации, включая материальные и нематериальные поощрения за участие в экологических инициативах, стимулирует вовлеченность. Например, такие меры, как предоставление скидок в кампусных столовых за использование многоразовой посуды, могут стать простым и эффективным способом поощрения.

Особое значение имеет интеграция экологических дисциплин и модулей в учебные программы, включая те, которые предназначены для студентов, чья основная специализация не связана с экологией. Это способствует повышению общей осведомленности о проблемах окружающей среды и формированию навыков устойчивого поведения. Для достижения максимального эффекта рекомендуется включать практические задания, такие как проекты по переработке отходов или исследовательские работы, направленные на разработку экологических решений.

Следует отметить, что в настоящее время проводится углублённый анализ собранных данных с использованием эконометрических моделей и моделей поведения. В рамках данного этапа планируется расчёт стоимости внедрения программы компостирования, а также оценка её социальной ценности, включая потенциальную готовность студентов и сотрудников платить (WTP) за участие в устойчивых практиках управления отходами. Эти результаты позволят обосновать эффективность предложенной модели не только с экологической, но и с экономико-социальной точки зрения.

В качестве ограничения настоящего исследования следует отметить, что сбор данных в студенческих общежитиях проводился в конце учебного года, что существенно затруднило процесс поиска респондентов и, соответственно, повлияло на объём выборки. Учитывая данный фактор, в дальнейшем планируется продолжение исследования в новом временном периоде — октябрь–ноябрь 2025 года, с охватом более широкой аудитории участников. Это позволит повысить репрезентативность данных и обеспечить более надёжные эмпирические основания для разработки предложений по устойчивому управлению пищевыми отходами в университетской среде.

Информация о финансировании

Исследование проведено при финансовой поддержке Комитета науки МНВО РК в рамках проекта грантового финансирования (AP22686421 «Разработка методических рекомендаций по утилизации и переработке пищевых отходов в образовательных учреждениях»).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Бюро национальной статистики. *B-3*-Выбросы парниковых газов. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ecologic-indicators/28453/greenhouse_gas_emissions/ (дата обращения 14.12.2024).

2 Агентство по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, Бюро национальной статистики. Образование в Республике Казахстана / Статистический сборник. [Электронный ресурс] – URL: https://stat.gov.kz (дата обращения 14.12.2024).

3Аушарипова Д.Е., Кулумбетова Л.Б., Танкова Э. Анализ возможностей для развития «зеленого» бизнеса// Вестник Национальной инженерной академии Республики Казахстан. - № 1 (75) - 2020.

4 Kara A., Min M.K. (2024). Gen Z consumers' sustainable consumption behaviors: influencers and moderators. International Journal of Sustainability in Higher Education. Vol. 25 (1). P.124–142.

5 Martin S., McCoshan A., McEwen L. (2014). Embedding sustainability into the higher education curriculum: lessons from the UK's green academy change programme II The 4th World Sustainability Forum 2014. https://doi.org/10.3390/wsf-4-h002.

6 Davison N., Young W., Ross A., Cockerill T., & Rajput S. (2022). Investigating the impacts of behavioural-change interventions and COVID-19 on the food-waste-generation behaviours of catered students in the UK and India. Sustainability. Vol.14 (9). 5486 p. https://doi.org/10.3390/su14095486

7 Петросянц Т.В. Эколого-экономическая оценка и утилизация пищевых отходов в РК // Вестник науки №12 (69) том 1. С. 1050-1054. 2023 г.

8 Moshkal M, Akhapov E. and Ogihara A. "The concept of circular economy in relation to sustainable development goals." Bulletin of "Turan" University (2022): n. pag.

9 Zhidebekkyzy, Aknur & Temerbulatova, Zhansaya & Amangeldiyeva, B. & Sakhariyeva, A.. (2023). Towards a Circular Economy: an Analysis of Kazakhstani case. Farabi Journal of Social Sciences. 143. 10.26577/be.2023.v143.i1.02.

10 Казахский национальный университет имени Аль-Фараби. Глобальный Программы ООН «Академическое влияние» по устойчивому развитию. (2014). Модельный план по устойчивому развитию университетов. [Электронный ресурс] – URL: https://greenbridgework.kaznu.kz (дата обращения 17.12.2024).

11 U.S. Environmental Protection Agency. (2021). Quantifying Methane Emissions from Landfilled Food Waste.

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ТАМАҚ ҚАЛДЫҚТАРЫН ТҰРАҚТЫ БАСҚАРУ МОДЕЛІН ЕНГІЗУ: ТЕРІС СЫРТҚЫ ӘСЕРЛЕРДІ АЗАЙТУ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ЖАУАПКЕРШІЛІКТІ АРТТЫРУ

Аңдатпа

Халық санының өсуі, урбанизация және қалдықтар көлемінің артуы жағдайында азық-түлік қалдықтарын басқару мәселесі барған сайын өзекті бола түсуде.

Қалдықтарды сұрыптау және қайта өңдеу бойынша тиімді жүйенің болмауы олардың полигондарда жиналуына алып келеді, бұл экологиялық, экономикалық және әлеуметтік жағынан елеулі салдарға әкеп соғады.

Зерттеудің мақсаты Қазақстанның жоғары оқу орындарында тамақ қалдықтарын тұрақты басқару моделін әзірлеу болып табылады. Бұл жұмыста Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде (ENU) жүргізілген зерттеу негізінде әзірленген Қазақстанның жоғары оқу орындарында азық-түлік қалдықтарын тұрақты басқару моделі ұсынылады. Модель қалдықтарды бөлек жинауды ұйымдастыруды, оларды өңдеуге арналған инфрақұрылымды дамытуды, білім беру іс-шараларын өткізуді, сондай-ақ экологиялық мінез-құлық үшін ынталандырулар мен жеңілдіктер сияқты мотивациялық механизмдерді енгізуді қамтиды.

Зерттеу аясында ENU-дің оқу ғимараттары мен жатақханаларында түзілетін азық-түлік қалдықтары туралы деректер жиналды, сондай-ақ студенттердің азық-түлік қалдықтарына қатысты мінез-құлқын анықтауға бағытталған сауалнама жүргізілді. Сауалнамада қалдықтармен жұмыс істеу дағдыларына ғана емес, сонымен қатар студенттерді экологиялық бастамаларға тартуға бағытталған ықтимал ынталандыру шараларына қатысты сұрақтар да болды.

Осылайша, бұл зерттеу университет ортасындағы азық-түлік қалдықтарының көлемін (кг/күн) сандық бағалауды, сондай-ақ тұрақты қалдықтарды басқару шараларын енгізу кезінде парниктік газдар шығарындыларын қысқарту әлеуетін есептеуді қамтиды.

Негізгі сөздер: азық-түлік қалдықтары, тұрақты даму, жоғары оқу орындары, қалдықтарды бөлек жинау, экологиялық сауаттылық, қалдықтарды қайта өңдеу, экологиялық мінез-құлық

IMPLEMENTATION OF A SUSTAINABLE FOOD WASTE MANAGEMENT MODEL IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS: MINIMIZING NEGATIVE EXTERNALITIES AND PROMOTING ENVIRONMENTAL RESPONSIBILITY

Abstract

The issue of food waste management is becoming increasingly significant in the context of population growth, urbanization, and the rising volume of waste.The lack of an effective system for sorting and processing food waste leads to its accumulation in landfills, resulting in serious environmental, economic, and social consequences.

The purpose of this study is to develop a model for sustainable food waste management in higher education institutions in Kazakhstan. This paper presents a model for sustainable food waste management in higher education institutions in Kazakhstan, developed based on a study conducted at L.N. Gumilyov Eurasian National University (ENU). The model includes the organization of separate waste collection, the development of infrastructure for waste processing, the implementation of educational activities, and the introduction of motivational mechanisms such as incentives and discounts for environmentally friendly behavior.

As part of the study, data were collected on food waste generated at ENU and its student dormitories. A survey was also conducted among students to identify their behavior regarding food waste. The questionnaire included not only questions about waste handling habits but also about possible measures to encourage students to participate in environmental initiatives.

Thus, this research includes a quantitative assessment of food waste volumes in the university setting (in kg/day), as well as an estimate of the potential reduction in greenhouse gas emissions through the implementation of sustainable waste management practices.

Keywords: food waste, sustainable development, higher education institutions, waste separation, environmental literacy, waste recycling, ecological behavior

REFERENCE

1 Agentstvo po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan, Byuro nacional'noj statistiki. V-3-Vybrosy parnikovyh gazov. *[B-3-Greenhouse gas emissions]*. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ecologic-indicators/28453/greenhouse_gas_emissions/ [in Russian] (accessed: 14.12.2024).

2 Agentstvo po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan, Byuro nacional'noj statistiki. Obrazovanie v Respublike Kazahstana / Statisticheskij sbornik. *[Education in the Republic of Kazakhstan]*. Available at: - URL: https://stat.gov.kz [in Russian] (accessed: 14.12.2024).

3Ausharipova D.E., Kulumbetova L.B., Tankova E. Analiz vozmozhnostej dlya razvitiya «zelenogo» biznesa// Vestnik Nacional'noj inzhenernoj akademii Respubliki Kazahstan. *[Analysis of opportunities for the development of "green" business]*. - № 1 (75) - 2020. [in Russian]

4 Kara A., Min M.K. (2024). Gen Z consumers' sustainable consumption behaviors: influencers and moderators. International Journal of Sustainability in Higher Education. Vol. 25 (1). P.124–142. [in English]

5 Martin S., McCoshan A., McEwen L. (2014). Embedding sustainability into the higher education curriculum: lessons from the UK's green academy change programme II The 4th World Sustainability Forum 2014. https://doi.org/10.3390/wsf-4-h002 [in English]

6 Davison N., Young W., Ross A., Cockerill T., & Rajput S. (2022). Investigating the impacts of behavioural-change interventions and COVID-19 on the food-waste-generation behaviours of catered students in the UK and India. Sustainability. Vol.14(9). 5486 p. https://doi.org/10.3390/su14095486 [in English]

7 Petrosyanc T.V. Ekologo-ekonomicheskaya ocenka i utilizaciya pishchevyh othodov v RK. *[Ecological and economic assessment and utilization of food waste in the Republic of Kazakhstan]* // Vestnik nauki №12 (69) tom 1. P. 1050-1054. 2023 g. [in Russian]

8 Moshkal M, Akhapov E. and Ogihara A. "The concept of circular economy in relation to sustainable development goals." Bulletin of "Turan" University (2022): n. pag. [in English]

9 Zhidebekkyzy Aknur & Temerbulatova Zhansaya & Amangeldiyeva B. & Sakhariyeva A.. (2023). Towards a Circular Economy: an Analysis of Kazakhstani case. Farabi Journal of Social Sciences. 143. 10.26577/be.2023.v143.i1.02 [in English]

10 Kazahskij nacional'nyj universitet imeni Al'-Farabi. Global'nyj Programmy OON «Akademicheskoe vliyanie» po ustojchivomu razvitiyu. (2014). *[UN Global Academic Impact Programme on Sustainable Development]*. Model'nyj plan po ustojchivomu razvitiyu universitetov. Available at: - URL: https://greenbridgework.kaznu.kz [in Russian] (accessed:17.12.2024).

11 U.S. Environmental Protection Agency. (2021). Quantifying Methane Emissions from Landfilled Food Waste. [in English]

Information about authors:

Samal Kaliyeva - **corresponding author,** doctor of philosophy (PhD), senior lecturer at the deparment of "Economics and Entrepreneurship", L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: s.s.kaliyeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0655-0682
Yergali Abenov - Doctor of Philosophy (PhD), Acting Associate Professor of the Department of Management of the L.N. Gumilyov Eurasian national university, Republic of Kazakhstan, Astana
E-mail: aem11186@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0243-9223
Almira Kulmaganbetova - Doctor of Philosophy (PhD), a senior lecturer of the Art Studies and Art Management Department of the Kazakh National Academy of Choreography, Republic of Kazakhstan, Astana
E-mail: kulalmira9@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0370-0809
Aizhan Khoich - Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Republic of Kazakhstan, Astana
E-mail: khoich.aizhan@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0128-3052

Информация об авторах:
Самал Калиева – **основной автор,** доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры «Экономика и предпринимательство», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: s.s.kaliyeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0655-0682
Ерғали Әбенов - исполняющий обязанности доцента кафедры «Менеджмент» Евразийского национального университета им. Л. Н. Гумилева, доктор философии (PhD), г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: aem11186@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0243-9223
Альмира Кулмаганбетова – доктор философии (PhD), старший преподаватель кафедры «Искусствоведение и арт-менеджмент» Казахской национальной академии хореографии, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: kulalmira9@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0370-0809
Айжан Хойч - доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: khoich.aizhan@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0128-3052

Авторлар туралы ақпарат:
Самал Калиева – **негізгі автор,** философия докторы (PhD), «Экономика және кәсіпкерлік» кафедрасының аға оқытушысы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: s.s.kaliyeva@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0655-0682
Ерғали Әбенов - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті «Менеджмент» кафедрасының доцент міндетін атқарушы, философия докторы (PhD), Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aem11186@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0243-9223
Альмира Кулмаганбетова – философия докторы (PhD), Қазақ ұлттық хореография академиясы «Өнертану және арт-менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kulalmira9@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0370-0809
Айжан Хойч - философия докторы (PhD), қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: khoich.aizhan@gmail.com
ORCID ID: https://orcid.org/0000-0002-0128-3052

ҒТАМР: 06.77.67 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.28**
ӘОЖ 658.5

А.Б.Тулаганов[1] , Р.Ә.Есберген[2*] , Р.Н.Салимжан[1] , Д.С. Мусабалина[3]

[1]Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
[2]Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясының Ақтөбе облысы бойынша филиалы, 030001, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
[3]Абай атындағы қазақ ұлттық педагогикалық университеті, 050010, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: Tulaganov22@mail.ru

МЕМЛЕКЕТТІК БАСҚАРУДА АССЕССМЕНТ-ОРТАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Андатпа

Мемлекеттік басқару жүйесінің тиімділігі мен сапасы мемлекеттік қызметшілердің біліктілігі мен олардың кәсіби құзыреттіліктерінен тәуелді болып келеді. «Халық үніне құлақ асатын», «сервистік», «ең алдымен адамдар» қағидатын ұстанатын, кәсіби, прагматикалық мемлекет үлгісі мемлекеттік қызметшілердің кәсіби құзыреттіліктері мен жеке қасиеттерін дамытуды талап етеді. Бұл бағытта ғылыми мақаланың мақсаты – «адамға бағдарланған» мемлекеттік қызмет моделін қалыптастыру жағдайында мемлекеттік басқару жүйесін жетілдіруде талантты кадрларды анықтау және дамыту үшін заманауи ассессмент-орталығы құралын пайдалану мүмкіндіктерін зерделеу болып табылады. Белгіленген мәселені шешудің ең перспективалы тәсілдерінің бірі құзыреттілік тәсіл болып табылады. Құзыреттілік тәсіл – бұл адам ресурстарын басқарудың интегративті құралы болып табылады және кадр резервімен жұмыс жасаудың әртүрлі бағыттарын синхрондауға мүмкіндік береді: кандидаттарды таңдау және іріктеу, ынталандыру және дамыту. Мақсатқа қол жеткізу үшін персоналды бағалаудың құралдарына, оның ішінде ассессмент-орталығының артықшылықтарына баға беріледі. Ғылыми мақалада Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесіндегі талантты мемлекеттік қызметшілердің Президент Әкімшілігі және Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет істері Агенттігімен бірлесе әзірленген құзыреттілік моделі аясында көшбасшылық, шешім қабылдау, проактивтілік, талдау және мәселелерді шешу, сонымен қатар сендіре білу сияқты құзыреттіліктерін бағалаудың мәні, оның негізгі құралдары қарастырылады. Персоналдың құзыреттіліктерін бағалауды дамыту мүмкіндіктері зерделенеді.

Зерттеу барысында ғылыми зерттеудің талдау, синтез, бақылау, салыстыру әдістері басшылыққа алынды. Автордың мақаланы жариялау идеясы Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының басшылығымен өткізілген құзыреттіліктерді бағалау жобаларына қатысу нәтижесінде туындады. Зерттеу материалдары ретінде жүргізілген бағалау қорытындылары алынды.

Негізгі сөздер: бағалау, құзыреттілік, басқару, кадрлар, талант, мемлекеттік қызмет, ассессмент

Кіріспе

Ғаламдану жағдайында Қазақстан Республикасының саяси, әлеуметтік-экономикалық бағыттарда орын алып отырған тенденциялар мемлекеттік билік жүйесінде кадр саясатын одан әрі жетілдіру бойынша жаңа талаптар қояды. Осыған орай мемлекеттік қызметте кадрлық резерв құру және тиімді пайдалану, басшы лауазымына білімді, білікті, перспективалы адамдарды тарту мәселесінің өзектілігін айқындайды. Қазіргі жағдайда мемлекеттік қызметшілерге тиімділік, бейімділік, нәтижеге бағдарлану және қоғамның сұраныстарына уақытылы назар аудару қағидаттарын ұстану өзекті болып отыр.

Құзыреттілік тәсіл 20 ғасырдың 70-80 жылдарынан бастап дамыды, американдық зерттеушілер мектебінің (Д.МакКлелланд, Р.Бояцис, Л.Спенсер және С.Спенсер және т.б.) әзірлемелерінің арқасында танымал болды, олардың назары жоғары тиімді жұмысшыларды зерттеу, олардың табыстылығын анықтайтын құзыреттерді анықтау, іріктеу және оқыту стандарттарын әзірлеу болды[1]. Құзыреттілік тек білімді, дағдыларды, біліктілікті және тәжірибені ғана емес, сонымен қатар мінез-құлықта көрсетілген қабілеттерді, жеке және іскерлік қасиеттерді де қамтиды. Қазақстанда 2017 жылы алғаш рет жеке құзыреттерін (кандидаттың кәсіби және өзге де қасиеттерін) бағалауды ескере отырып, кадрларды іріктеуді және ілгерілетуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін құзыреттердің бірыңғай шеңбері әзірленіп, сынақтан өткізілді. ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының ректоры, э.ғ.к. Е.Қ.Әбілдің «Мемлекеттік қызметшілерді даярлаудағы

құзыреттілік тәсілді бағалау: Қазақстанның мемлекеттік басқару академиясының тәжірибесі» атты ғылыми мақаласы зерделенді. Отандық ғалымдар Бокаев Б.Н., Сергалиева Р.Т., Бұғыбаева Р.О., Талимова Л.А. өзінің еңбектерінде құзыреттілік тәсіл, мемлекеттік қызметшілердің кәсіби дамуы туралы түсінік береді, мемлекеттік қызметшілердің шет елдерде кәсіби дамуын ұйымдастыру ерекшеліктерін зерделеген, Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің кәсіби даярлығы жүйесін реформалау жолдарын одан әрі әзірлеу үшін ұсынылған модельдердің құзыреттер құрамына салыстыру жүргізген.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Ғылыми мақаланы жазуда материалдарды зерттеу барысында ғылыми зерттеудің әмбебап талдау, синтез, бақылау, салыстыру әдістері басшылыққа алынды. Аталған мақаланы орындау Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының басшылығымен біратар облыс орталықтарындағы басшылық лауазымдағы мемлекеттік қызметшілер арасында өткізілген ассессмент-орталығы әдісі арқылы құзыреттіліктерді бағалау арқылы жүзеге асырылды. Мақаладағы зерттеу материалдары Қазақстан Республикасының Президент әкімшілігімен анықталған мемлекеттік қызметшілердің негізгі құзыреттіліктері бойынша жүргізілген бағалау қорытындылары болып табылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстан Республикасында 2030 жылға дейін мемлекеттік басқаруды дамытудың тұжырымдамасына сәйкес, кадрлық қызметте кандидаттардың кәсіби және жеке құзыреттеріне баса назар аударылатын болады, соның ішінде жұртшылық пен сарапшыларды жұмылдыра отырып, кандидаттардың кәсіби және жеке құзыреттерін бағалаудың озық әдістерін енгізу қолға алынады [2].

«Халық үніне құлақ асатын», тиімді, есеп беретін, кәсіби және прагматикалық мемлекет приницптерін басшылыққа алатын мемлекеттік басқарудың жаңа моделі мемлекеттік қызметшілердің кәсіби құзыреттері мен жеке қасиеттерін дамыту тәсілдері түбегейлі өзгерген жағдайда ғана табысты жүзеге асырылуы мүмкін.

Мемлекеттік басқару жүйесінде ассессмент-орталық әдісін қолданудың әлемдік тәжірибесіне тоқталатын болсақ, бұл технологиясының американдық моделі, әдетте, жеке іскерлік жаттығулармен бірге жеке рөлдік ойындарды қамтиды. Еуропада ассессмент әдісін азаматтық пайдаланудың алғашқы тәжірибесі 1945 жылы Мемлекеттік қызметке іріктеу комиссиясын құру арқылы орын алды. Комиссия үміткердің алған біліміне негізделген және өзгеше іріктеу процедурасына балама ретінде дипломатиялық жұмысқа немесе ішкі мемлекеттік қызметке жаппай жалдау кезінде сәйкестігін бағалады. Осы уақытта жауапты мемлекеттік қызметшінің типтік жұмысын модельдейтін жаттығулар жасалды. Сонымен қатар үміткерлер тесттер мен сауалнамалардың барлық түрлерін тапсырды, оларды әріптестері бағалады және үш түрлі маманмен сұхбаттасты. Дамыған мемлекеттердің мемлекеттік басқару жүйесінде бұл бағалау әдісі объективті және нақты баға беруге мүмкіндік береді және әртүрлі жағдайларда қолданылуы мүмкін: мемлекеттік қызметтің кадрлық резервін қалыптастыру, қайта ұйымдастыру, оқытуды жоспарлау, мемлекеттік қызметшілерді конкурстық іріктеу және т.б.[3]

Ассессмент орталығы - көбінесе құзыреттілік ұғымымен біріктірілген іскерлік қасиеттерді, дағдылар мен білімді бағалаудың арнайы ұйымдастырылған процедурасы. Ассессмент орталығы кез келген мәселеде құзыреттілік көріністерін көруге мүмкіндік беретін бағалаудың әртүрлі әдістерін (іскерлік ойындар, тесттер және сұхбаттар) қамтиды. Ассессмент орталықтарының қолданыстағы тәжірибесі бағалау технологиялары кешенін қолданудың арқасында ассессмент орталығының нәтижелерінің дұрыстығы 70%-ға, ал кейбір жағдайларда 90% - ға жететінін көрсетеді.

Бағалау орталығының жаңа технологиясы (ассессмент-орталық), оның мәні бағаланатындар қызметінің негізгі сәттерін модельдейтін белгілі бір ұйым үшін нақты белгіленген бағалау рәсімдерінің тізбегін құру болып табылады. Бұл әдіс мемлекеттік қызметшілердің іскерлік қасиеттерін анықтауға, ескеруге, бағалауға және салыстыруға,

сондай-ақ мансап құру үшін жүргізілген бағалау нәтижелерін одан әрі пайдалануға мүмкіндік беретін іс-шаралар кешені болып табылады.

Құзыреттілік тәсілдің басты артықшылығы - құзыретті менеджерлердің айрықша сипаттамаларын талдау, осы негізде күшті және әлсіз жақтарға, қызметкерлердің әлеуетіне сүйене отырып, оқыту мен даму жүйесін құру мүмкіндігі, нәтижесінде нәтижелілікті болжауға мүмкіндік береді [4].

Мемлекеттік қызметтің және ұлттық экономиканың барлық сфераларының кадрлық потенциалын арттыру үшін азаматтардың мүмкіндіктерін ашу және арттыру жүйесін енгізу қажет, бұл ел деңгейінде таланттарды анықтауға және дамытуға мүмкіндік береді. Іріктеу процедурасын жұртшылық пен сарапшыларды тарта отырып, кандидаттарды бағалаудың озық әдістерін енгізу есебінен кандидаттардың кәсіби және жеке бас құзыреттеріне аса көңіл бөлінеді. Жекелеген саяси лауазымдағы үміткерлердің құзыреттіліктерін бағалау ассессмент-орталық әдісі арқылы жүзеге асырылатын болады.

Бұл жұмыстың сапа критерийлерінің бірі - болашақ кандидаттың тиімділігі. Аталмыш міндеттерге қол жеткізудегі маңызды нысана басқарушы кадрлар резервіне кандидаттарды бейтарап және нақты бағалау, олардың кәсіби және қызметтік бағытта өсуінің перспективалары мен бағыттарын анықтау болып табылады[5].

Қазіргі кезде тәжірибеде басшы-менеджерлердің тиімді қызмет етуін бағалаудың әртүрлі жүйелері бар, атап айтқанда мақсат бойынша басқару шеңберіндегі жүйені, теңдестірілген көрсеткіштер жүйесін, орындауды басқару жүйесін және басқаларын көрсетуге болады[6].

Қазақстан Республикасында 2024 жылдың 1 қаңтарына штаттық мемлекеттік қызметшілер саны 90 583 адам, ал нақты 83 009 адам құрады. 2022 жылмен салыстырғанда кейбір мемлекеттік органдардағы қайта құру және адамдар санының өзгеруіне байланысты адам саны артты.

Кесте 1- Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметшілерінің кадрлық құрамы 2022-2024 жж. 1 қаңтарына, адам

Мемлекеттік қызметшілердің кадрлық құрамы	2022	2023	2024
Штаттық саны	88 321	90 053	90 583
Нақты саны	82 793	83 963	83 009
Бос орындар	5 528	6 090	7 574
Оның ішінде әкімшілік мемлекеттік қызметшілер	82 056	89 237	82 278
Саяси мемлекеттік қызметшілер	737	726	731
Ескерту: [6] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған			

Мәселе адамның басқарушылық позициядағы жетістігі туралы болжам жасау, жұмыс басталғанға дейін басшының тиімділігін бағалау қажет болған жағдайда туындайды. Атап айтқанда, кадрлық резервті қалыптастыру кезінде осындай міндет тұр. Бұл мәселе өте маңызды, өйткені оның шешімі тұтастай алғанда кадрлық резервті қалыптастыру жөніндегі бағдарламаның стратегиялық мақсаттарына қол жеткізуге кепілдік беруге, жауапты басшылық лауазымға көтерілу кезінде кандидатты дәл таңдауды қамтамасыз етуге мүмкіндік береді [7].

Қазіргі заманғы кәсіпорындар көбінесе «жоғары білікті жұмысшыларды таңдау» сияқты проблемаға тап болады. Ассессментті пайдалану әлеуеті жоғары қызметкерлерді таңдауға мүмкіндік береді. Ассессмент орталығы немесе «бағалау орталығы» - бұл адамның белгілі бір іс-әрекеттегі тиімділігін болжауға мүмкіндік беретін кәсіби қабілеттерін, дағдылары мен жеке қасиеттерін терең бағалау әдісі [8].

«Ассессмент» ұғымы XX ғасырдың 30-жылдарынан бастап әскери персоналды іріктеу және жалдау мақсатында қолданыла бастады [9]. Қазіргі уақытта «ассессмент» көптеген бағалау процедураларын қамтитын персоналды стандартталған көп қырлы бағалау ретінде анықталады: сұхбат, психологиялық тесттер, іскерлік ойындар және т.б. жұмысқа қабылдау

кезінде, қызметкерлерді оқыту мен дамытуда, қызметкердің атқаратын лауазымына сәйкестігі туралы шешім қабылдау үшін, жаңа функцияларды орындау мүмкіндігін анықтау үшін қолданылады [10].

Бұл технологияның зерттеушілері ассесмент орталығы бірнеше бағалау процесі екенін атап өтеді. Көптік оны жүзеге асыру кезінде бір құзыреттілікті бағалаудың бірнеше құралдары қолданылатындығынан көрініс табады. Бір құзыреттілік әр түрлі жаттығуларда кем дегенде үш рет зерттеледі, бұл міндетті ереже, ол дәл осы әдістің жоғары сенімділігін (валидтілігін) қамтамасыз етеді. Сонымен қатар, көптік бірнеше бағалаушылардың болуымен көрінеді. Бұл бағалаудың объективтілігін арттырады.

Ассессмент орталығында кем дегенде 2-3 жаттығу болуы керек. Егер ықтимал болашақ пен нақты жағдайды модельдеу керек болса, кез-келген мекемеде кез-келген лауазымда адам жағдайдың үш түрлі түрінде болатындығын ескеру керек. Ол жеке өзі жұмыс істейді, ол біреумен жұптасып әрекет етеді, мысалы клиентпен, бағыныштымен, жетекшімен және ол топта болады. Сондықтан бағаланушыны ассесмент орталығында осы үш түрлі жағдайға қою керек. Сондықтан жаттығулардың минималды саны: топтық жаттығу, жеке жаттығу және жұптық жаттығу.

Ассессмент-орталықты әзірлеу және жүргізудің бастапқы кезеңі бағалаудың мақсаты мен міндетін нақтылау, өйткені құзыреттілік модельдері мен жаттығулардың әртүрлі мақсаттарда қалай көрінетінін салыстыруға болады. Егер мақсат – кадрлық резервке іріктеу немесе кандидаттардың даму аймақтарын анықтау және жеке даму жоспарын құру болса, бұл екеуі екі түрлі мақсат болып табылады. Құзыреттіліктің басқа модельдерін құру керек, басқаша жаттығулар қажет. Сондықтан алдымен ассессмент орталығын қандай мақсатта жүргізу керектігін, яғни іріктеу, дамыту немесе ротация үшін анықтау өте маңызды.

Екінші кезең - құзыреттілік моделін әзірлеу, бұл өте маңызды және ең қиын кезеңдердің бірі. Құзыреттілік модельдері жұмысты талдау, жұмыс орнындағы бақылау, жеке сұхбаттар, сыни оқиғалар әдісі және т.б. бойынша әзірленеді.

Үшінші кезеңде жобаларды нақтылау, жұмыс уақыты мен кестесін келісу жүргізіледі. Одан соң қатысушыларды тарту кезеңі, ол, көп жағдайда бағаланбайды және бұл қызметкерлердің қарсылығына, немқұрайлығына әкеледі. Маңызды кезеңдердің бірі ассессмент орталығын дамыту - жаттығуларды таңдау, құру және оларды динамикалық бағалау процедурасына біріктіру. Ассессмент-орталықта өте күрделі үш нәрсе бар: біріншісі - құзыреттілік модельдерін әзірлеу, екіншісі - инновациялық жаттығуларды әзірлеу, үшіншісі — жеке бақылау. Ассессмент орталығының нәтижесі бақылаушылардың кәсібилігіне өте тәуелді. Бақылаушылар міндетті түрде кәсіби оқудан өтуі керек. Бақылаушыларда стереотиптеу, үздік оқушы әсері, орташаландыру әсері сияқты бақылау қателіктері көбіне орын алуы мүмкін.

Ассессмент-орталықты өткізуде техникалық мүмкіндіктердің болуы өте маңызды (жеткілікті кең кабинеттер, жабдықтар қажет, өйткені бағаланушы жеке жұмыс жасайды, топтық талқылаулар өткізіледі). Ассессмент-орталықты өткізілгеннен кейін барлық бақылаушылардың бағалауын біріктіру жүргізіледі. Бақылаушылар үшін интеграциялық сессия өткізіледі, оны модератор немесе фасилитатор жүргізеді. Бұл сессияның мәні - бақылаушылардың бағаларын келісу, қорытынды бағаны шығару. Кейде интеграциялық сессиялар бейнежазбаны қарауды қажет етеді. Қосымша объективті фактор ретінде, егер бақылаушыларда қандай да бір сұрақтар немесе даулар туындаса, бейнематериал қаралады. Одан соң деректерді талдау, есепті дайындау жүзеге асырылады.

Ассесмент орталығының қатысушысы үшін өте маңызды және ең пайдалы кезең - әр қатысушы үшін кері байланыс сессиясы. Кері байланыс сессиясы әр қатысушы үшін міндетті және жеке болуы керек. Бұл сессияда оның дамуды талап ететін құзыреттері туралы айтылады. Кері байланыс сессиясын өткізетін сарапшылар сыни емес, дамуға түрткі болатын кері байланыс беруі тиіс. Ең ақырғы кезең мекеме басшылығына бағалау қорытындылары бойынша ұсынымдар беру болып табылады.

Ассесмент орталығының әдісі ол өткен тәжірибені мүлдем бағаламайтындығымен аса құнды. Ол арқылы тек әлеуетті бағалайды. Бұл әдісті қызметкерлердің ағымдағы өнімділігі мен ағымдағы жұмысын бағалау үшін пайдалану керек емес.

Өзгермелі әлем жағдайында Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару жүйесінің ағымдағы және болашақ қажеттіліктеріне сәйкес оқыту процесінде құзыреттілік тәсілді қолдануға көшудің бастапқы кезеңінде тиімді мемлекеттік қызметшінің бейініне сәйкес келетін құзыреттілік үлгісі (модель) әзірленді. Жасақталған модельді академия негізгі мүдделі жақтармен, оның ішінде Қазақстан Республикасы Президентінің Әкімшілігі және Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызмет істері агенттігімен бірлесіп 2019 жылғы президенттік жастар кадр резервіне іріктеу үшін әзірледі. Аталмыш модель тиімді мемлекеттік қызметші үшін әмбебап және оқытуда қолдануға ыңғайлы. Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы мемлекеттік басқару Академиясы 2020-2021 оқу жылынан бастап ассессмент-орталықты қолдана отырып, білім алушылардың құзыреттеріне бағалау жүргізіп келеді [11].

Бүгінгі таңда модельде төмендегідей құзыреттіліктер айқындалған.

Кесте 2– Құзыреттіліктер мен оның қысқаша сипаттамасы

Құзыреттілік	Индикаторы
Талдау және мәселелерді шешу	Әрі қарай шешім қабылдау үшін қажет ақпаратты жинақтап, талдау жүргізеді
Көшбасшылық	Команданы басқаруға және командалық нәтижеге жауапкершіілк алады
Проактивтілік	Жаңашылдыққа ашық, бастамашылдық танытады
Сендіре білу	Өз позициясында сенімділік көрсетеді
Қызметті басқару	Қажет ресурстар мен мерзімді анықтайды
Ескерту: [11] дереккөз негізінде авторлармен құрастырылған	

Мемлекеттік қызметшілерде кестеде көрсетілген құзыреттіліктердің болуы оған қолда бар деректерге талдау жүргізу нәтижесінде негізделген сапалы шешімдер қабылдауды, өзін және қарамағындағы қызметкерлерді тиімді басқаруды, жаңа идеялар генерациялауды, қабылданатын ұсыныстарды жетілдіруді, сыни тұрғыдан ойлауды, өз идеялары мен шешімдерін алға жылжытуда табандылықты және сенімділікті қамтамасыз етеді [12].

Бағалау шкаласы бес тармақтан тұрады, мұнда «3» балл мемлекеттік қызметтің негізгі міндеттерін шешу үшін жеткілікті құзыреттілік деңгейі болып табылады, бірақ жекелеген мінез-құлық сипаттамаларын дамыту үшін белгілі бір күш-жігерді қажет етеді.

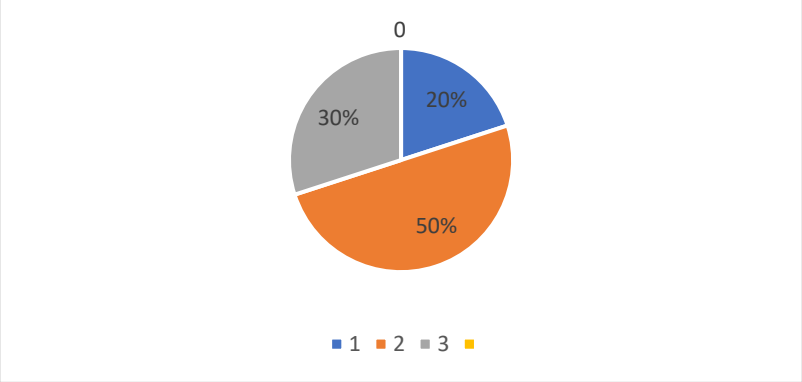
Халықаралық SHL сертификаты бар ассессорлар қатысушыларды бақылайды, үміткерлердің мінез-құлқын талдайды, бұл мінез-құлықты құзыреттілік үлгісі бойынша сипаттайды және әр құзыреттіліктің байқалу дәрежесіне байланысты қорытынды жасайды. Жасалған қорытынды бағалаудың объективтілігін қамтамасыз ету үшін бір қатысушыны екі түрлі жаттығуда екі ассессор бақылайды. Жаттығу нәтижелері бойынша ассессорлар әрбір қатысушыға әр құзыреттіліктің күшті және өсу аймақтарының көріністерін жан-жақты баяндайды. Ассессмент-орталықтың ақырғы кезеңі қатысушыға кері байланыс беру болып табылады. Осы кезеңде бағалаушы жеке әңгімеде есепте көрсетілген қорытындыларды түсіндіреді және кандидаттың даму траекториясын құру бойынша ұсыныстар береді.

Кандидаттарды бағалау барысында ассессмент орталығының танымал әрі тиімді құралдары, яғни аналитикалық презентация және топтық дискуссия пайдаланылды. Ассессмент орталығы - бұл аналитикалық жаттығулар мен топтық пікірталастарды қамтитын жаттығуларға негізделген бағалау құралы.

Топтық пікірталас - бұл жиналыстың немесе ұйымдағы басқа топтық талқылаудың жағдайын имитациялайтын бағалау әдісі. Бұл әдіс үміткерлердің топтық жұмыс кезінде бір-бірімен қалай әрекеттесетінін анықтау, алқалы шешімдер қабылдау және өз ұстанымдарын қорғау үшін қолданылады.

Аналитикалық презентация - бұл қатысушының белгілі бір өндірістік мәселені шешуге арналған презентациясын имитациялайтын бағалау әдісі. Презентация жаттығулары коммуникативті дағдылармен қатар аналитикалық және стратегиялық дағдыларды бағалаудың күшті құралы болып табылады, олар өз көзқарастарын анық және сенімді түрде жеткізуге мүмкіндік береді [13].

Автордың ассессор ретінде кандидаттарды бағалауы бойынша төмендегідей қорытынды жасауға болады. Жалпы бағаланған кандидаттар саны 100 адам құрайды. Олардың ішінде «Талдау және мәселелерді шешу» құзыреттіліктері - 50% кандидаттарда «2» деген баға деңгейінде, 30% - «3» және қалған 20% - «1» деген деңгейді көрсетті.

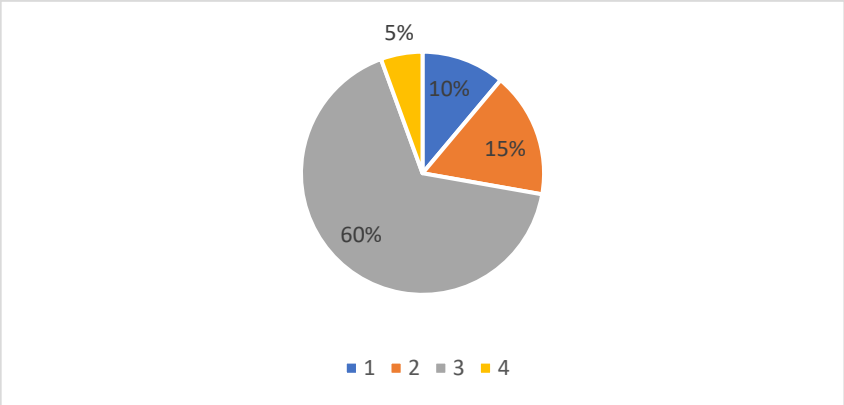

Сурет 1- «Талдау және мәселелерді шешу» құзыреттіліктері бар мемлекеттік қызметшілер

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Сәйкесінше, бұл шешім қабылдауда қажет толық ақпаратты жинақтамайтындығын көрсетсе, бір шешімнің негізінде қандай негізгі ақпарат жетпейтіндігін және қосымша ақпарат қажеттілігін көрмейтіндігін көрсетеді.

«Көшбасшылық» құзыреттілігі кандидаттардың 5% - «4», 60% «3», 15% - 2», 10% - «1» құрады.

Сурет 2 - «Көшбасшылық» құзыреттілігі туралы ақпарат

Ескерту: авторлармен құрастырылған

Яғни өзін 5% мемлекеттік қызметші көшбасшы ретінде көрсетеді, мақсат пен міндеттерді айқындайды, жұмыстарды бөледі, топтық шешім қабылдайды, әріптестерін қолдайды. Негізгі процестерді басқаратын, дискуссияны жақсы нәтижеген итермелейтін, міндеттер бөлетін, әріптестерін қолдайтындардың үлесі 60% құрады, басқарушы ролін алғысы келетін, міндеттер бөлмейтін, ештеңе қабылдамайтын 25% болса, қалғандары топты басқаруға тырыспайды, топқа мақсаттар мен міндеттер қоймайды.

«Проактивтілік» құзыреттілігі қажет деңгейде 60% құрады, яғни жаңашылдыққа позитивті қарайды, сапалы шешімдер ұсынады, белсенділікті сақтайды, ал қалғандары

жаңашылдыққа сабырлы қарайды, ұзақ ойланады, жалпы позитивті, бір реттік балама ұсынады.

Проактивтілігі және көшбасшылығы айқын мемлекеттік қызметшілердің «Сендіре білу» құзыреттіліктері де қажет деңгейде көрініс тапты. Ал «Қызметті басқару» құзыреттілігі 90% мемлекеттік қызметшілерде қажетті деңгейден төмен болды, яғни «2» құрады. Ол жоспар құруда нақты кезеңдерді, мерзімді, қаржыны, қажет ресурстар мен бақылау нүктелерін анықтамауымен байланысты анықталды.

Бағалау қорытындысы бойынша басшы лауазымындағы мемлекеттік қызметшілердің көшбасшылық, проактивтілік және сендіре білу құзыреттіліктері кәсіби қызметінің ерекшелігі мен жұмыс тәжірибесінің болуы есебінен қамтамасыз етілетіндігін байқауға болады. Жалпы мемлекеттік қызметшілерде талдау және қызметті басқару құзыреттіліктері қажет деңгейде болмауы байқалды. Көп жағдайда бухгалтерия, қаржы, бюджетті жоспарлау бөлімдері есептейді, жобалық-сметалық құжаттамада анықталады деп сандық есептеулерді жүргізуге ынта білдірмейді.

Мемлекеттік басқару жүйесінде ассессмент-орталығы технологиясын пайдаанудағы басты кедергілер болып біріншіден, ассессмент-орталығы әдісі құны бойынша қымбат болып табылады, мемлекеттік қызметшілердің қарсылығы, дайын болмауы, бірінші басшылардың тарапынан қолдаудың болмауы, т.б. табылады. Мемлекеттік басқаруда ассессмент-орталық технологиясының маңызы ең алдымен мекеменің тиімді қызметкерінің құзыреттерінің өзекті моделін әзірлеуден, кандидаттың құзыреттілігіне сенімді бағалау жүргізуден, бағалау нәтижесінде айқындалған қызметкердің күшті жақтары мен даму аймақтарын негізге ала отырып, оның жеке даму жоспарын әзірлеуге жәрдемдесуден, кадр резервін қалыптастырудан және оқыту бағдарламаларының тиімділігін арттырудан көрініс табады [14].

Мемлекеттік қызметшілердің талдау және мәселелерді шешу құзыреттілігін дамыту үшін «Б» корпусының мемлекеттік әкімшілік қызметіне алғаш кірген мемлекеттік қызметшілер мен «Б» корпусының әкімшілік басшы лауазымына алғаш тағайындалған мемлекеттік қызметшілердің қайта даярлау курстарында кәсіби біліктіліктерін арттыру бойынша «Мен және менің кәсіби тиімділігім» атты модулінде 12 сағаттық «Практикалық аналитика» пәнін оқыту қарастырылған. Аналитикалық жазбаны жазу мақсаты шешімдер нұсқасын қарастыру және таңдау, қарама-қайшылықтар анықтау және мәселелерді шешу болып табылады. Аналитикалық жазба жазу дағдысы олардың талдау және мәселелерді шешу құзыреттілігіне оң әсерін тигізеді.

Қорытынды

Кәсіби мықты кадрлар мен заманауи тиімді менеджерлерді қамтамасыз ету үшін персоналды дәстүрлі басқарудан елдің адами ресурстарын стратегиялық жоспарлауға көшуіне, сонымен қатар халықтың барлық топтарын мемлекеттің дамуына үлес қосуына ынталандыру үшін құзыреттілікке негізделген тәсіл мен құзыреттерді басқару жүйесі өте өзекті. Құзыреттіліктер негізінде бағалау және дамыту үрдісі мемлекеттік қызметшілердің өзгермелі қажеттіліктерге, ғаламдық экономикалық және саяси жағдайларға және жаһандық өзгерістердің жылдам қарқынына жедел жауап беру деңгейін бағалау үшін қажет. Еліміздегі мемлекеттік қызметтің «адамға бағдарланған» моделін дамытуға қажетті оқыту мен құзыреттерді дамыту, сондай-ақ мемлекеттің ұстанған саяси-экономикалық бағытына сәйкес және әлемдік озық тәжірибелерді зерттеуге негізделген құзыреттерді кешенді бағалауды енгізу есебінен қол жеткізуге болады. Ассессмент орталығы әдісі қысқа мерзімде қызметкерді тиімді және толық бағалауға, оның жеке ерекшеліктерінің егжей-тегжейлі көп өлшемді сипаттамасын жасауға, болашақта оның қызметін болжауға, оның одан әрі даму жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Спенсер Л., Спенсер С. Компетенции на работе. Модели максимальной эффективности работы. М.: ГИППО, 2010. – 384 с.

2 Қазақстан Республикасында мемлекеттік басқаруды дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы: «Ең алдымен адамдар» - «адамдарға бағдарланған» моделін қалыптастыру. [Электрондық ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2100000522 (қаралу уақыты: 15.01.2025)

3 Marijani R. Public Service Leadership Competency Framework: Is It a Holy Grail of Service Delivery? // Open Journal of Social Sciences. – 2017. – No. 5. – P. 169–184.

4 Boyatzis R. The competent manager. N.Y.: Wiley, 1982. – 211 p.

5 Бокаев Б.Н., Искиндирова Ж.Ж. Стратегии профессиональных коммуникаций государственных служащих: международный обзор // Вестник Торайгыров университета. Экономическая серия. – 2024. – № 3. – С. 77-90. – DOI 10.48081/HAKS4286.

6 Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік қызметтің жағдайы туралы ұлттық баяндама. [Электрондық ресурс] — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/ (қаралу уақыты: 20.01.2025)

7 Каиржанова Л.С., Лазаренко Д.В. Развитие человеческих ресурсов в условиях государственной службы // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. – 2024. – № 3(63). – С. 206-214. – DOI 10.52772/25420291_2024_3_206.

8 Лазаренко Д.В., Антилогова Л.Н. Ценностные предпочтения в карьере государственных служащих Республики Казахстан и России//Вестник Кемеровского государственного университета. Серия: Политические, социологические и экономические науки. – 2024. – Т. 9., № 2(32). – С. 170-182. – DOI 10.21603/2500-3372-2024-9-2-170-182.

9 Larin S.N., Lazareva LY., Stebenyaeva T.V. Use of assessment center and cluster group tools for the modeling and visualization of temporal dynamics of competences of production managers for the interaction with counteragents // Тенденции развития науки и образования. – 2021. – No. 77-3. – P. 146-151. – DOI 10.18411/trnio-09-2021-114.

10 Novodvorsky I., Marchello E., Elfring L. (2023). Assessment Work in an Academic Professional Development Center. In: Neisler, O.J. (eds) The Palgrave Handbook of Academic Professional Development Centers. Palgrave Studies on Leadership and Learning in Teacher Education. Palgrave Macmillan, Cham. P. 97-108. – https://doi.org/10.1007/978-3-030-80967-6_6

11 Абил Е.К. Оценка компетентностного подхода в подготовке государственных служащих: опыт Академии Государственного Управления Казахстана// Central Asian Economic Review. – 2023. – № 5(152). – С. 72-83. – DOI 10.52821/2789-4401-2023-5-72-83.

12 Shtrikov A., Shtrikova D. (2023). Use of Innovative Technologies in Staff Recruitment. In: Beskopylny A., Shamtsyan M., Artiukh V. (eds) XV International Scientific Conference “INTERAGROMASH 2022”. INTERAGROMASH 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 574. Springer, Cham. P. 3193-3201. – https://doi.org/10.1007/978-3-031-21432-5_353

13 Tepper M.C., Le Beau M., Clark G. et al. (2024). Barriers and Facilitators to Staff Recruitment and Retention for ACT Teams: Perspectives of Staff and Participants. J Behav Health Serv Res 51, pages 499–515 https://doi.org/10.1007/s11414-024-09898-z

14 Sergaliyeva R.T., Bugubayeva R.O., Talimova L.A. Competence-based approach in the professional development of civil servants // Вестник университета Туран. – 2021. – No. 2(90). – P. 191-198. – DOI 10.46914/1562-2959-2021-1-2-191-198.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ АССЕССМЕНТ- ЦЕНТРА В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ

Аннотация

Эффективность и качество системы государственного управления зависят от квалификации государственных служащих и их профессиональных компетенций. Модель профессионального, прагматичного государства, придерживающегося принципа «слышащего» «сервисного» государства, требует развития профессиональных компетенций и личностных качеств государственных служащих. Целью научной статьи в данном направлении является изучение возможностей использования современного инструмента ассессмент-центра для выявления и развития талантливых кадров в совершенствовании системы государственного управления в условиях формирования «человекоцентричной» модели государственной службы. Одним из наиболее перспективных способов решения поставленной задачи является компетентностный подход. Рассматриваемый подход представляет собой интегративный инструмент управления человеческими ресурсами и дает возможность синхронизации работы с кадровым резервом:

подбор кандидатов, мотивация и развитие. Для достижения цели оцениваются инструменты оценки персонала, в том числе преимущества ассессмент-центра. В научной статье рассматривается сущность оценки компетентности талантливых государственных служащих в системе государственного управления Республики Казахстан в рамках модели компетенций, разработанной совместно с Администрацией Президента и Агентством Республики Казахстан по делам государственной службы, таких как лидерство, принятие решений, проактивность, анализ и решение проблем, а также убедительность, ее основные инструменты. Изучаются возможности развития оценки компетенций персонала.

В ходе исследования руководствовались методами анализа, синтеза, наблюдения, сравнения научного исследования. Идея публикации статьи возникла в результате участия автора в проектах оценки компетенций, проводимых под руководством Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан. В качестве материалов исследования были использованы результаты проведенной оценки.

Ключевые слова: оценка, компетентность, управление, кадры, талант, государственная служба, ассессмент

THE POSSIBILITIES OF USING THE ASSESSMENT CENTER TECHNOLOGY IN IMPROVING THE PUBLIC ADMINISTRATION SYSTEM

Abstract

The effectiveness and quality of the public administration system depend on the qualifications of civil servants and their professional competencies. The model of a professional, pragmatic state, adhering to the principle of "listening", "service", and "people first", requires the development of professional competencies and personal qualities of civil servants. The purpose of the article is to explore the possibilities of using a modern assessment center tool to identify and develop talented personnel in improving the public administration system. One of the most promising ways is a competence-based approach. The competence approach is an integrative tool for human resource management and allows you to synchronise various areas of work with the personnel reserve: selection and selection of candidates, motivation and development. To achieve the goal, the assessment of personnel assessment tools, including the advantages of the assessment centre, is given. The scientific article examines the essence of assessing the competence of capable civil servants in the public administration system of the Kazakhstan within the framework of the competence model developed jointly with the Presidential Administration and the Agency of the Republic of Kazakhstan for Civil Service Affairs, such as leadership, decision-making, proactivity, analysis and problem solving, as well as persuasiveness, its main tools. The possibilities of developing the assessment of personnel competencies are being studied.

The research was guided by the methods of analysis, synthesis, observation, and comparison of scientific research. The idea of publishing the article arose as a result of the author's participation in competency assessment projects conducted under the leadership of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan. The results of the assessment were obtained as research materials.

Keywords: assessment, competence, management, personnel, talent, public service, assess

REFERENCES

1 Spenser L, Spenser S. Kompetencii na rabote. Modeli maksimal'noj jeffektivnosti rabot *[Competencies at work. Models of maximum work efficiency]*. M.: GIPPO, 2010. – 384 p. [in Russian]

2 Qazaqstan Respublikasynda memlekettik basqarudy damytudyñ 2030 zhylğa dejingi tūzhyrymdamasy: «Eñ aldymen adamdar» - «adamdarğa bağdarlanğan» modelin qalyptastyru. *[The concept of the development of Public Administration in the Republic of Kazakhstan until 2030: the formation of a model «people first of all» – «people-oriented»]*. Available at: - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/details/ [in Kazakh] (accessed: 15.01.2025)

3 Marijani, R. Public Service Leadership Competency Framework: Is It a Holy Grail of Service Delivery? // Open Journal of Social Sciences. – 2017. – No. 5. – P. 169–184. [in English]

4 Boyatzis R. The competent manager. N.Y.: Wiley, 1982. – 211 p. [in English]

5 Bokaev B.N., Iskindirova Zh.Zh. Strategii professional'nyh kommunikacij gosudartvennyh sluzhashhih: mezhdunarodnyj obzor *[Professional communication strategies for civil servants: an international overview]* // Vestnik Torajgyrov universiteta. Jekonomicheskaja serija. – 2024. – № 3. – P. 77-90. – DOI 10.48081/HAKS4286. [in Russian]

6 Qazaqstan Respublikasyndağy memlekettik qyzmettiñ zhağdajy turaly ūlttyq bayandama. *[National report on the state of Public Service in the Republic of Kazakhstan]*. Available at: - URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/documents/details [in Kazakh] (accessed: 20.01.2025)

7 Kairzhanova L.S., Lazarenko D.V. Razvitie chelovecheskih resursov v uslovijah gosudarstvennoj sluzhby *[Human resource development in the context of public service]* // Vestnik Shadrinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2024. – № 3(63). – P. 206-214. – DOI 10.52772/25420291_2024_3_206. [in Russian]

8 Lazarenko D.V., Antilogova L.N. Cennostnye predpochtenija v kar'ere gosudarstvennyh sluzhashhih Respubliki Kazahstan i Rossii *[Value preferences in the career of civil servants of the Republic of Kazakhstan and Russia]*// Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta. Serija: Politicheskie, sociologicheskie i jekonomicheskie nauki. – 2024. – T. 9, № 2(32). – P. 170-182. – DOI 10.21603/2500-3372-2024-9-2-170-182. [in Russian]

9 Larin S.N., Lazareva LY., Stebenyaeva T.V. Use of assessment center and cluster group tools for the modeling and visualization of temporal dynamics of competences of production managers for the interaction with counteragents // Tendencii razvitija nauki i obrazovanija. – 2021. – No. 77-3. – P. 146-151. – DOI 10.18411/trnio-09-2021-114. [in English]

10 Novodvorsky I., Marchello E., Elfring L. (2023). Assessment Work in an Academic Professional Development Center. In: Neisler, O.J. (eds) The Palgrave Handbook of Academic Professional Development Centers. Palgrave Studies on Leadership and Learning in Teacher Education. Palgrave Macmillan, Cham. P. 97-108. – https://doi.org/10.1007/978-3-030-80967-6_6 [in English]

11 Abil E.K. Ocenka kompetentnostnogo podhoda v podgotovke gosudarstvennyh sluzhashhih: opyt Akademii Gosudarstvennogo Upravlenija Kazahstana *[Assessment of the competence-based approach in the training of civil servants: the experience of the Academy of Public Administration of Kazakhstan]*// Central Asian Economic Review. – 2023. – № 5(152). – P. 72-83. – DOI 10.52821/2789-4401-2023-5-72-83 [in Russian]

12 Shtrikov A., Shtrikova D. (2023). Use of Innovative Technologies in Staff Recruitment. In: Beskopylny A., Shamtsyan M., Artiukh V. (eds) XV International Scientific Conference "INTERAGROMASH 2022". INTERAGROMASH 2022. Lecture Notes in Networks and Systems, vol 574. Springer, Cham. P.3193-3201. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21432-5_353 [in English]

13 Tepper M.C., Le Beau M., Clark G. et al. Barriers and Facilitators to Staff Recruitment and Retention for ACT Teams: Perspectives of Staff and Participants. J Behav Health Serv Res 51, P. 499–515 (2024). https://doi.org/10.1007/s11414-024-09898-z [in English]

14 Sergaliyeva R.T., Bugubayeva R.O., Talimova L.A. Competence-based approach in the professional development of civil servants // Vestnik universiteta Turan. – 2021. – No. 2(90). – P. 191-198. – DOI 10.46914/1562-2959-2021-1-2-191-198. [in English]

Information about the authors:

Anvar Tulaganov - Doctor of Science, Associate Professor of the Management Department of the L.N.Gumilyov Eurasian National University. Z01C0T6 Astana, Kazymukan St. 11, Kazakhstan

E-mail: Tulaganov22@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4169-8911

Raushan Yesbergen **– corresponding author**, Candidate of Economic Sciences; Associate Professor; Branch of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan in Aktobe region, docent, 030000, Tleu batyr str. 10, Aktobe, Kazakhstan

E-mail: rau01021980@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3894-8254

Rustem Salimzhan - master's student at the L.N.Gumilyov Eurasian National University Z01C0T6, Astana, Kazhymukan str. 11, Kazakhstan

E-mail: bakha.a062@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0737-5412

Dinara Mussabalina - PhD, postdoc, Abai Kazakh National Pedagogical University. 050010, Almaty, Dostyk St. 13, Kazakhstan

E-mail: d.mussabalina@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0216-0780

Информация об авторах:

Анвар Тулаганов - доктор по профилю «Государственное и местное управление», доцент кафедры Менеджмент Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева. Z01C0T6 г.Астана, ул. Кажымукана 11, Республика Казахстан

E-mail: Tulaganov22@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4169-8911

Раушан Есберген **- основной автор**, кандидат экономических наук; ассоциированный профессор; Филиал Академии государственного управления при Президенте РК по Актюбинской области, доцент; 030000, г.Актобе ул.Тлеу батыра 10, Республика Казахстан

E-mail: rau01021980@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3894-8254

Рустем Салимжан - магистрант Евразийского Национального университета им. Л.Н.Гумилева Z01C0T6 г.Астана, ул. Кажымукана 11, Республика Казахстан

E-mail: bakha.a062@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0737-5412

Динара Мусабалина - PhD, постдокторант. Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 050010, г.Алматы, ул. Достык 13, Республика Казахстан
E-mail: d.mussabalina@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0216-0780

Авторлар туралы ақпарат:
Анвар Тулаганов – «Мемлекеттік және жергілікті басқару» бейіні докторы, Менеджмент кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Z01C0T6, Астана қ., Қажымұқан к-сі, 11, Қазақстан Республикасы
E-mail: Tulaganov22@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4169-8911
Раушан Есберген - **негізгі автор,** экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясының Ақтөбе облысы бойынша филиалы доценті, 030000, Тілеу батыр к-сі, 10, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: rau01021980@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3894-8254
Рустем Салимжан - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің магистранты. Z01C0T6 Астана қ., Қажымұқан к-сі, 11, Қазақстан Республикасы
E-mail: bakha.a062@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0737-5412
Динара Мусабалина – PhD, постдокторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., Достық көшесі 13, Қазақстан Республикасы
E-mail: d.mussabalina@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0216-0780

ҒТАМР 06.71.07 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.29**
ӘОЖ 338.43(045)

Қ.М.Тиреуов[1], Д.Женсхан[1]*, А.К. Байдаков[1], Б.Б.Қыпшақбаев[1]

С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті,
Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы
*e-mail: azan_tanat@mail.ru

АЗЫҚ-ТҮЛІК ТАУАРЛАРЫНА ҚОЛЖЕТІМДІЛІКТІ АРТТЫРУҒА АГРАРЛЫҚ СЕКТОРДАҒЫ ЕҢБЕК РЕСУРСТАРЫНЫҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты-елдегі әлеуметтік маңызы бар азық-түлікке қол жетімділік деңгейін анықтау, сондай-ақ ондағы проблемаларды реттеудің негізгі тетіктерінің бірі ретінде аграрлық сектордағы еңбек ресурстарының рөлін зерттеу. Мақалада Республика халқының 2018-2024 жылдар аралығындағы әлеуметтік маңызы бар тамақ өнімдерін тұтыну көлемінің динамикалық өзгерістеріне және ол көрсеткіштердің жан басына шаққанда тамақ өнімдерін тұтынудың ғылыми негізделген физиологиялық нормасына сәйкестігіне талдау жасалды. Сонымен қатар, экономикалық қызмет түрлері бойынша ауыл шаруашылығы саласындағы жұмыспен қамтылған халық саны және олардың жалақысына салыстырмалы талдау жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде еліміздегі азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуге кедергі келтіретін бірқатар проблемалар анықталды, олар: жалпы ішкі өнімдегі (ЖІӨ) ауыл шаруашылығы өндірісі көлемінің тұрақсыз динамикасы, азық-түлік өнімдері бойынша импортқа тәуелділік, азық-түлік өнімдерін қайта өңдеу саласындағы проблемалар, ауыл шаруашылығы секторындағы жұмыс күшінің азаюы және бұл саладағы жалақының ең төменгі мөлшерінің сақталуы. Мақалада аталған проблеманы тиімді шешудің негізгі тетігі ретінде ауыл шаруашылығы саласындағы еңбек ресурстарын тұрақты жұмыспен қамту және орташа жалақының тұрақтылығын сақтау қажеттігі көрсетілді. Ол үшін мемлекет және жергілікті атқарушы органдар ауыл шаруашылығы кооперативтерінің әр түрлі ұйымдық формаларын дамытуға, ауыл шаруашылығы емес қызмет түрлерін кеңейтуге баса назар аудару керек екендігі ғылыми негізделді.

Негізгі сөздер: азық-түлік, азық-түлік қауіпсіздігі, еңбек ресурстары, аграрлық сектордағы еңбек ресурстары, ауыл шаруашылығы.

Кіріспе

Азық-түлік қауіпсіздігі – басым мемлекеттер үшін халқының негізгі бөлігінің қалыпты өмір салтын сақтауға қажетті азық-түлік өнімдеріне қолжетімділік деңгейін көрсетеді. Бұл термин 1972-1973 жылдардағы терең астық дағдарысынан кейін енгізілді [1]. Азық-түлік қауіпсіздігін сақтау кез-келген мемлекеттің қауіпсіздігің кепілі. Сол себепті оны қамтамасыз ету шараларын уақтылы жүргізу үлкен шығындардың алдын алып, дені сау ұрпақтар сабақтастығын қамтамасыз етеді [2]. Осыған сәйкес әлем елдері азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің өзіндік деңгейдегі шараларын жүргізеді. Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының (ФАО) деректерін ескеретін болсақ, ол бірнеше ішкі жүйелерді қамтиды: азық-түлік тәуелсіздігі (азық-түліктің ішкі көздері), әлеуметтік тұрақтылық (барлық әлеуметтік топтарының мүмкіндігі), демографиялық тұрақтылық (тамақтануға байланысты қоғамның денсаулығы), азық-түлік өндіру саласы (халықты тұрмыс сапасына әсер ету деңгейі).

Әлемдік зерттеулерді ескерсек, дамушы елдердегі агроазық-түлік қауіпсіздігіне әсер ететін негізгі факторға баса мән берген жөн, олар: жаһандану (азық-түліктің халықаралық саудасы, шикізат, технология, инновация, капитал және жұмыс күшінің еркін қозғалысы); жоғары құнды нарыққа көшу (органикалық, экологиялық сертификатталған, премиум, функционалды тағамдар); шағын фермерлердің маргинализациясы (жаһандану, бәсекелестіктің күшеюі, жеткізу тізбегіндегі қиындықтар т.б.) [3]. Бұл жағдайлар аграрлық сектор мен ауылдық аймақтарда бірқатар теріс әсерлерді қалыптастырды, олар: ауыл тұрғындарының азаюы, теңсіздіктің өсуі, азық-түлік әртүрлілігінің төмендеуі және институционалдық өзгерістер әсер етті (аграрлық саясат, нарықтық институттар, тәуекелдерді басқару және сақтандыру, ұйымдық құрылымдар т.б.) [4]. Бұл параметрлер Қазақстан Республикасына да тән [5]. Азық-түлік қауіпсіздігі бойынша жүргізілген

зерттеулердің көпшілігінде азық-түлік қауіпсіздігіне әсер ететін негізгі факторды, елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына және ауыл тұрғындарының тұрмыс сапасына әсерін зерттеуге баттылған. Еліміздегі аграрлық саласындағы еңбек ресурстарын оңтайлы басқарудың азық-түлік қауіпсіздігін сақтаудағы маңызын зерттеуге бағытталған еңбектердің аз болуы біздің зерттеуімізге негіз болды. Осыған орай біздің зерттеуіміздің басты мақсаты Қазақстандағы халықтың азық-түлік тауарларына қолжетімділік деңгейін анықтау және оны нығайтуға аграрлық сектордағы еңбек ресурстарының әсерін бағалау.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақалада Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) және ФАО деректері, еліміздің азық-түлік қауіпсіздігі, АӨК саласын және ауылдық аймақтарды дамыту мақсатында әзірленген заңдар мен мемлекеттік бағдарламалар, азық-түлік қауіпсіздігі бойынша зерттеу жүргізген отандық және шетелдік зерттеуші мамандардың ғылыми еңбектері, ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі, Ұлттық статистика бюросының мәліметтері, Тамақ өнімдерін тұтынудың ғылыми негізделген физиологиялық нормаларын бекіту туралы ҚР Ұлттық экономика министрінің Бұйрығы секілді материалдар қолданылды.

Мақалада Республика халқының 2018-2024 жылдар аралығында әлеуметтік маңызы бар тамақ өнімдерін тұтыну көлемі, оның динамикалық өзгерістері және жан басына шаққанда тамақ өнімдерін тұтынудың ғылыми негізделген физиологиялық нормасының нақты тұтыну деңгейімен сәйкестігін анықтау үшін статистикалық, динамикалық, салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Еліміздегі азық-түлік қауіпсіздігі жағдайын талдау және оған халықтың қолжетімділік деңгейін анықтау, сондай-ақ азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға аграрлық сектордағы еңбек ресурстарының рөлін және азық-түлік саласы бойынша басты мәселелерді зерделеу үшін салыстырмалы және динамикалық талдау, хронология, синтез әдістері қолданылды. Азық-түлік қауіпсіздігін нығайтуға аграрлық сектордағы еңбек ресурстарының әсерін ғылыми негіздеу үшін жүйелі шолу, эмпирикалық, гипотезалық және ғылыми абстракция әдістері пайдаланылды. Зерттеудің нәтижесін қорытындылау кезінде абстракциялық, монографиялық, логикалық, жүйелі көзқарас әдістер қолданылды.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігі – елдің ұлттық қауіпсіздігін қамтамасыз ету мен қуатты мемлекет қалыптастырудың, сонымен қатар, ұзақ мерзімді табысты дамуы мен экономикалық өсуінің негізі [6]. Сол себепті мемлекеттің азық-түлік қауіпсіздігін ауыл шаруашылығы саласынан бөлек қарастыру мүмкін емес.

Қазақстан азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында Ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеуді дамыту жөніндегі 2024 – 2028 жылдарға арналған кешенді жоспарын іске қосты. Жоспар тамақ өнімдерін өндіру көлемін арттыруға, импортқа тәуелділікті қысқартуға және өңделген өнімдер экспортын арттыруға бағытталған саланы дамыту бойынша кешенді тәсілдерді талап етеді [7]. Президент Қ-Ж.К.Тоқаев 2024 жылғы 1 қыркүйектегі Жолдауында еліміздің азық-түлік қауіпсіздігіне ауыл шаруашылығы саласының тікелей әсері бар екенін атап өтті. Сонымен қатар, Жолдауда еліміздегі азық-түлік қауіпсіздігін нығайту үшін ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемін және оның қосымша құнын арттыру - Стратегиялық міндеттердің бірі екені көрсетілді [8].

Азық-түлік өнімдеріне халықтың экономикалық және физикалық қолжетімділік деңгейі – негізгі (әлеуметтік маңызды деп саналатын азық-түлік өнімдері) жан басына шаққандағы азық-түлік өнімдерін тұтынудың орташа мөлшерін жан басына шаққандағы тамақ өнімдерін тұтынудың ғылыми негізделген физиологиялық нормасымен салыстыру нәтижесінде анықтауға болады. 1- кестеде Қазақстан Республикасы бойынша халықтың әлеуметтік маңызды азық-түлік өнімдерін тұтынудың жан басына шаққандағы орташа тиімді нормасы мен нақты тұтыну көлемі арасындағы салыстырмалы деңгей көрсетілген [9], [10].

Кесте 1 – Республика халықының әлеуметтік маңызды азық-түлік өнімдерін тұтыну көлемі мен жан басына шаққандағы орташа жылдық тиімді нормасы, (жылына кг.)

Азық-түлік өнімдерінің түрлері	Өлшем бірлігі	2018	2020	2022	2023	2024	Тұтынудың орташа нормасы	2024 жыл бойынша тұтыну нормасынан ауытқу (+;-)
Нан өнімдері және жарма өнімдері	кг.	182,1	150,0	124,2	127,6	124,9	109	15,9
	%	167,0	137,6	114,0	117,1	114,6	100	114,6
Ет және ет өнімдері	кг.	72,6	53,2	53,0	57,8	59,8	78,4	-18,6
	%	92,5	67,8	67,6	73,8	76,3	100	76,3
Балық және теңіз өнімдері	кг.	9,1	4,9	4,8	5,2	5,4	14	-8,6
	%	64,7	34,7	34,3	36,8	38,7	100	38,7
Сүт және сүт өнімдері	кг.	279,2	165,7	138,0	155,7	157,5	301	-143,5
	%	92,8	55,0	45,9	51,7	52,3	100	52,3
Жұмыртқа (дана)	кг.	193,1	168,1	165,4	182,0	190,4	265	-74,6
	%	72,9	63,4	62,4	68,7	71,8	100	71,8
Май және тоң май өнімдері	кг.	16,5	13,3	12,8	13,2	12,9	16,7	-3,8
	%	98,8	79,4	76,5	79,1	77,2	100	77,2
Жемістер	кг.	86,3	61,1	59,8	65,2	68,9	132	-63,1
	%	65,4	46,3	45,3	49,4	52,2	100	52,2
Көкөністер (картопты қоспағанда)	кг.	115,0	88,6	78,2	82,9	86,6	149	-62,4
	%	77,2	59,4	52,5	100,0	58,1	100	58,1
Картоп	кг.	57,2	48,7	36,9	38,7	39,4	100	-60,6
	%	57,2	48,7	36,9	38,7	39,4	100	39,4
Кондитерлік өнімдер: қант, джем, бал, шоколад	кг.	59,4	33,7	28,7	32,5	33,0	33,0	0,0
	%	180,0	102,2	86,8	98,5	100,1	100,0	0,1
Ескерту: [9], [10] дереккөздер негізінде авторлармен құрастырылған								

1 кестеде, соңғы 7 жылда жан басына шаққандағы тұтынудың нақты мөлшерінің тамақ өнімдерін тұтынудың ғылыми негізделген физиологиялық нормаларымен салыстырылды.

Көрсетілген тауарлардың ішінде тек нан және кондитерлік өнімдер ғана тұтыну нормасынан жоғары немесе сәйкес келеді. Қалған барлық өнім түрлері бойынша айтарлықтай тапшылық байқалады, әсіресе сүт өнімдері 47,7% (121 кг.), балық 61,3% (3,6 кг.), көкөністер 41,8% (28,4 кг.), картоп 60,6% (17,8кг.) және жемістерге 47,8% (17,5 кг.) қатысты тиісті нормадан аз тұтынылып отыр. Бұл халықтың азық-түлік тұтыну құрылымында ақуыз, дәрумен және талшық көзі болып табылатын өнімдердің жетіспеушілігі бар екенін айғақтайды. Осыған орай азық-түлік өнімдеріне қолжетімділікті арттыру, тамақтану сапасын сапасын жақсарту үшін мемлекеттік деңгейде ішкі өндірісті арттыру және тамақтану мәдениетін көтеру бойынша кешенді шаралар қажет. 2024 жылды 2018 жылмен салыстырғанда ет және ет өнімдерін тұтыну 17,6%, балық және теңіз өнімдерін тұтыну 40,2%, сүт өнімдерін тұтыну 43,6% аз тұтынылған.

Еліміздегі азық-түлік тауарларына экономикалық және физикалық қолжетімділігінің төмен болуы аграрлық сектордағы бірқатар объективті және субъективті себептерге байланысты болуы мүмкін.

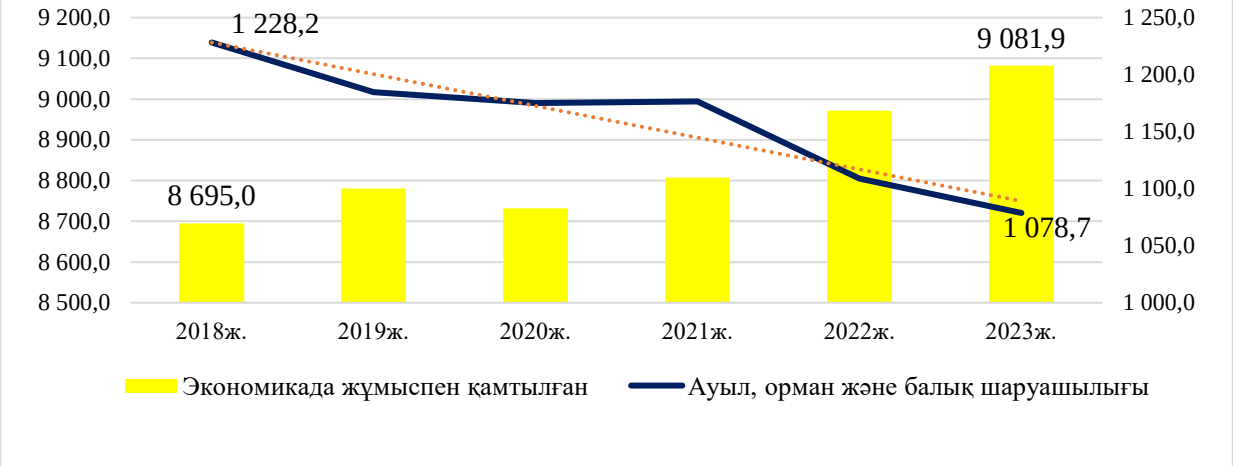
1) АӨК-нің ЖІӨ-гі тұрақсыз динамикасы: Қазақстанда 1991 жылғы деректерді ескеретін болсақ еліміздің АӨК саласы ЖІӨ-нің үштен бір бөлігін, нақтырақ айтқанда 29,5%-ын қамтамасыз етті. 1999 жылы ол 9,9% құрады. Себебі, осы кезеңдерде экономиканың басқа секторларының ЖІӨ-дегі үлесі төмен болуы мүмкін. Дегенмен, қазірге дейін бұл секторда тұрақты өсім сақталмай келеді. Атап айтқанда, соңғы 12 жылда (2012-2023) осы сектордағы ЖІӨ-нің ең төменгі көрсеткіші 2023 жылы тіркелді және 4,3% құрады, бұл 2022 жылмен салыстырғанда 0,9% - ға төмен. Зерттеу нәтижелері оның басты себептері: Еуразиялық экономикалық одақ (ЕАЭО) елдері құрамындағы ірі өндірушілердің отандық өндірістегі

бәсекеге қабілетінің шектелуі болуы, ауыл шаруашылығы саласындағы еңбек ресурстарының жылдан-жылға азаюы, ауыл шаруашылығы саласы кәсіпкерлерін ынталандырудың әлсіз тетіктері, ауыл шаруашылығы саласы мамандықтарына (агрономия, ветеринария) берілген гранттардың ақталмауы, ауыл шаруашылығын қаржыландыру мен субсидиялауда бірыңғай цифрлық платформаның болмауы және т.б. жағдайлармен байланысты екенін көрсетіп отыр.

2) Азық-түлік өнімдері бойынша импортқа тәуелділік. 2024 жылдың шілде айындағы мәліметтер бойынша жалпы тұтынудағы азық-түлік (сусындарды қоса алғанда) өнімдерінің 38,5 % импорттық өнімдерді құрады. Әсіресе халық жиі тұтынатын: шоколад, шоколад пен қанттан жасалған кондитерлік өнімдердің 55,3%; өңделген және консервіленген жемістер мен жаңғақтардың 92,6%; құс еті 28%; маргарин өнімдерінің 55,3%; қатты түрдегі сүт өнімдерінің 74,5%; өңделген және консервіленген балық шаян тәрізділер және былқылдақ денелердің 64,5% импорттық өнімдер.

3) Азық-түлік өнімдерін қайта өңдеу саласындағы проблемалар: Еліміздегі сүт және ет өнімдерін өндірушілердің басым бөлігін шағын шаруашылық нысандар құрайды және олардың қайта өңдеу кәсіпорындарына ұсынатын сапалы өнімдерінің көлемі төмен. Осыған сәйкес өндірістік қуаттың төмен жүктелуі, оның ішінде: өңдеуге арналған шикізат көлемінің шектелуі болуы, өңделген өнімді өткізу нарықтарының болмауы, сырттан баға демпингінің әсері. Қайта өңдеу кәсіпорындарындағы технологиялық жабдықтардың физикалық және моральдық жағынан ескіруі және кәсіпорынның айналым қаражатының жетіспеушілігі. Нәтижесінде жоғары тозуға және өндірісті автоматтандыру деңгейіне байланысты қайта өңделген өнімнің жоғары құны сақталуда. Дайын өнімді экспорттау кезіндегі жоғары транспорттық тарифтер және қайта өңделген өнімнің импортына тарифтік және тарифтік емес реттеу шараларының жетілмегендігі. Инфрақұрылымдардың нашар желісі, атап айтқанда: шикізат өнімдерін сатып алу, оларды сақтау, тасымалдау, қайта өңдеушілер мен жеткізушілер арасындағы өзара келісімнің жетілмеуі және т.б.

4) АШ секторындағы жұмыс күшінің азаюы. Ауыл шаруашылығы секторындағы жұмыспен қамтылғандардың үлесі жылдан-жылға төмендеуі, сурет -2.

Сурет 1 - Негізгі экономикалық қызметтер бойынша ауыл шаруашылығы саласындағы жұмыспен қамтылған халық саны, адам

Ескерту: [9] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

1-суреттен көріп отырғанымыздай Республикадағы халық санының артуына байланысты 2023 жылы 2018 жылмен салыстырғанда экономикалық қызметтер бойынша жұмыспен қамтылған халық 4,5% артты, ал ауыл шаруашылығы саласында жұмыспен қамтылған халық саны осы кезеңдер аралығында керісінше 12,2 % азайып отыр. Егер біз 2010 жылғы ауыл шаруашылығы саласында жұмыспен қамтылған халық санын 2023 жылмен

салыстыратын болсақ 53% азайды. (2010 жылы 2294,9 мың адам, 2023 жылы 1078,7 мың адам). Бұл ауылдық аймақтардағы өткір депопуляциямен байланысты. Республика бойынша 2024 жылдың басындағы ауыл тұрғындарының үлесін 2000 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 16,6% азайған. Әсіресе, еліміздің Солтүстік өңірлерінде оның ішінде, Солтүстік Қазақстан облысында (СҚО) 38,9% азайды. Бірақ, СҚО Республика бойынша ауыл шаруашылығы өнімін өндіруде жетекші аймақтардың бірі ретінде саналады және Қостанай, Ақмола облыстарынан кейінгі 3 орынды иеленеді. Білікті және сала мамандарының ірі қалаларға кетуі еңбек өнімділігінің төмендеуіне де әсер етіп отыр. Ауыл шаруашылығы секторындағы еңбек өнімділігі экономимкалық қызмет түрлері (ЭҚТ) бойынша ең төмен салалардың қатарына жатады және ол 2023 жылы 4378,0 тг. құрады. 2024 жылдың 1 жартысында аталған сектордағы еңбек өнімділігі Республикалық көрсеткіштен 3,5 есе төмен. Осылайша ауыл шаруашылығының азық-түлік өнімдерін өндіру, оның баға тұрақтылығын сақтау деңгейі бойынша әлі де тұрақтылық сақталмай келеді.

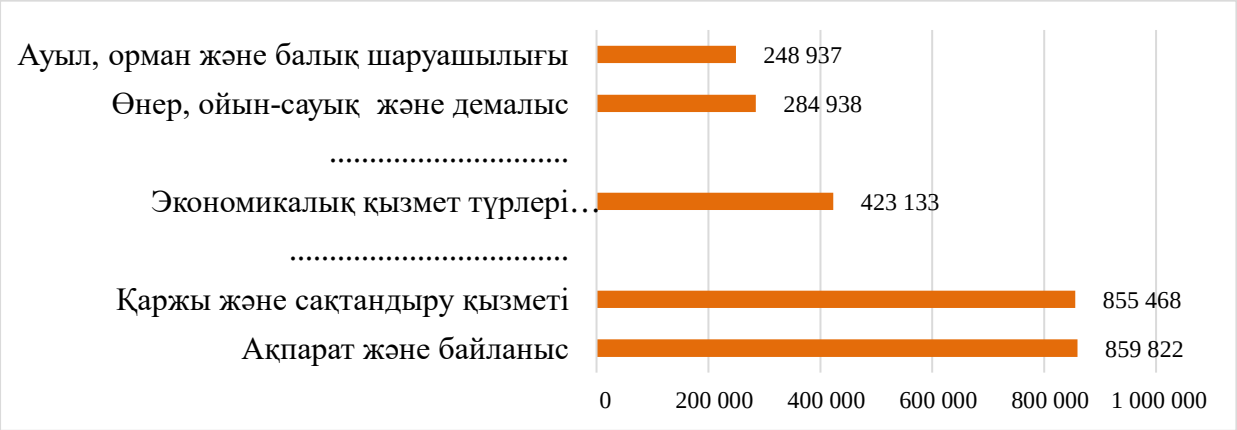
Кесте 2 – Республика бойынша әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларының орташа бағаларының динамикалық көзгерістері, (2024-2025 жылдардың аралық кезеңдері)

	2024 (30 қаңтар)	2024 (31 желтоқсан)	2025 (30 қаңтар)	2025 (10 маусым)	Ауытқу, %	
					2025/2024 (30 қаңтар)	2025 10 маусым / 2024 (31 желтоқсан)
Бірінші сортты бидай ұны	235	222	224	221	95,3	99,5
Бірінші сортты бидай ұнынан пісірілген нан	190	202	203	208	106,8	103,0
Рожкилер (өлшеніп салынатын)	317	316	316	312	99,7	98,7
Тазартылған күріш (өлшеніп салынатын)	488	442	441	410	90,4	92,8
Қарақұмық жармасы (өлшеніп салынатын)	301	204	206	205	68,4	100,5
Күнбағыс майы	721	730	760	794	105,4	108,8
Тұздалмаған сары май	3979	4337	4471	4619	112,4	106,5
Сиыр еті – жауырын-төс бөлігі	2517	2581	2629	2930	104,4	113,5
Тауық еті (сан сүйек және іргелес жұмсақ еті бар сан жілік)	1291	1370	1371	1403	106,2	102,4
Пастерленген сүт 2,5%	383	404	410	417	107,0	103,2
Айран 2,5%	412	432	444	454	107,8	105,1
Сүзбе	2114	2177	2202	2252	104,2	103,4
Картоп	138	189	220	284	159,4	150,3
Сәбіз	167	153	157	250	94,0	163,4
Басты пияз	105	130	130	209	123,8	160,8
Ақ қауданды қырыққабат	148	151	158	184	106,8	121,9
Құмшекер	396	387	388	427	98,0	110,3
Жұмыртқа, I санат	568	548	548	509	96,5	92,9
Тұз	65	74	75	81	115,4	109,5
Ескерту: [9] дереккөздер негізінде авторлармен құрастырылған						

2-ші кестеде 2024 және 2025 жылдардың аралық кезеңдері бойынша әлеуметтік маңызды бар 19 азық-түлік тауарларының тауардың орташа бағасының динамикалық өзгерістері келтірілген. Келтірілген азық-түлік тауарларының ішінде ұн, рожки, тазартылған күріш, I санаттағы жұмыртқа өнімдерінен басқа 15 түрінің немесе 76,5 % тауардың бағасы тұрақты түрде өскен. Әсіресе картоп, басты пияз ақ қауданды қырыққабат өнімдерінің бағасы қымбаттаған. 2025 жылдың 1 жарты жылын 2024 жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда картоп - 59,4%, басты пияз – 23,8%, тұздалмаған сары май – 12,4%, ақ қауданды қырыққабат – 6,8% өскен. Ал 2025 жылдың маусым айын 2024 жылтың желтоқсан

айыммен салыстырғанда бұл өнімдердің бағасы картоп - 50,3%, басты пияз – 60,8%, тұздалмаған сары май – 6,5%, ақ қауданды қырыққабат – 21,9% өскен. Бұл тек мемлекетпен бақыланып отырған азық-түліктер екенін ескерсек, әлеуметтік маңыз бар азық-түлік тауарлары құрамына жатпайтын өнімдердің бағасы одан да жоғары болуы мүмкін.

5) ЭҚТ бойынша аграрлық сала мамандары жалақысының ең төменгі мөлшері. Аграрлық сектордағы еңбек өнімділігінің төмендеуі және мамандар санының жылдан-жылға азаюы салдарынан бұл саладағы жалақы деңгейінің төмен болуымен де байланысты болуы мүмкін. 2-суреттен ЭҚТ-нің басқа салаларымен салыстырғанда аграрлық сектор мамандарының ең төменгі жалақы алатыны белгілі болып отыр.

Сурет 2 – ЭҚТ бойынша орташа айлық жалақы, тг. (2025 жыл, 1 тоқсан)

Ескерту: [9] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

2 – суреттен көріп отырғанымыздай, 2025 жылдың 1-тоқсанында ЭҚТ-нің ішінде ауыл шаруашылығы саласы бойынша орташа айлық жалақы (24,9 мың тг) ең төменгі деңгейді көрсетті және бұл деңгей әр жыл сайын қайталанады. 2025 жылдың бірінші жарты жылдығында ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің жалақысы Республика бойынша орташа айлық жалақымен салыстырғанда 41,2 %-ға төмен. Аталған проблемалар азық-түлік қауіпсіздігін сақтау шараларын күрделендіреді.

БҰҰ-ның Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымы (ФАО) азық-түлік қауіпсіздігін нығайту, оның баға деңгейіндегі тұрақтылықты сақтау, халықтың азық-түлік тауарларына экономикалық және физикалық қолжетімділік мәселелерін шешуде ауылшаруашылық кооперативтері маңызды рөл атқарады деп санайды. Ауыл шаруашылығы кооперативтерін түрлі бағыттарда (өндірістік, тұтыну, жабдықтау, сервистік және т.б.) дамыту арқылы: агроазық-түлік секторының проблемаларын реттеуге, аштық пен тамақтанбауға қарсы күресті шешуге, биліктің асимметриясын төмендетуге, ауыл тұрғындарын жұмыспен қамтуға, аумақтық басқаруды нығайтуға, мемлекеттік-жекешелік әріптестікке ықпал етеді. Осылайша, 2024 жылдың 20 маусымында БҰҰ-ның Бас Ассамблеясы 2025 жылды «Халықаралық кооперативтер жылы» деп жариялады. Кооперативтер 2030 жылға қарай тұрақты даму мақсаттарына қол жеткізудегі прогресті жеделдетудің инновациялық тәсіліне маңызды үлес қосатыны көрсетілді.

Мақалада көрсетілгендей, еңбек ресурстарының тиімді пайдаланылуы ауыл шаруашылығы өнімдерінің көлемі мен сапасына және азық-түлік өнімдерін нығайтуға тікелей әсер етіп, ішкі нарықтың қажеттіліктерін өтеумен қатар, баға тұрақтылығын сақтауға және импортқа тәуелділікті азайтуға септігін тигізеді. Сонымен қатар, ауылдағы жұмыс күшін қолдау және тұрақты жұмыспен қамту - ауыл шаруашылығы өндірісінің ұзақ мерзімді дамуына ықпал ететін негізгі факторлардың бірі болып қала береді. Осылайша, аграрлық сектордағы еңбек ресурстарын дамыту мен оңтайлы басқару – азық-түлік тауарларына

халықтың қолжетімділігін арттырудағы маңызды тетік болып табылады. Бұл бағытта мемлекет тарапынан жүйелі қолдау мен тиімді саясат қажет.

Қорытынды

Мақалада еліміздің азық-түлік саласының дамуына кедергі келтіріп отырған бірқатар өзекті мәселелер анықталды. Атап айтқанда, бұл – АӨК-нің жалпы ішкі өнімдегі (ЖІӨ) үлесінің тұрақсыз динамикасы, азық-түлік өнімдері бойынша импортқа тәуелділік, қайта өңдеу кәсіпорындарын отандық шикізатпен қамтамасыз етудегі қиындықтар, ауыл шаруашылығы секторындағы жұмыс күшінің тұрақты түрде қысқаруы, ЭҚТ бойынша аграрлық сала мамандарының ең төменгі жалақы деңгейі, сондай-ақ жастар мен экономикалық белсенді топтардың аграрлық салаға қызығушылығының төмендігі. Аталған түйткілдерді ескере отырып, еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін мынадай стратегиялық бағыттар бойынша жүйелі іс-шараларды жүзеге асыру өзекті деп санаймыз:

Біріншіден, ауыл шаруашылығы саласындағы еңбек ресурстарын тұрақты жұмыспен қамту және орташа жалақының тұрақтылығын сақтау. Әсіресе ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудегі потенциалды аймақтар (СҚО, Қостанай, Ақмола) мен туристік әлеуеті жоғары аймақтарда (Шығыс Қазақстан) қайта өңдеу кәсіпорындарын нығайту. Себебі бұл аймақтардағы ауылдарда депопуляция мен қартаюдың жоғары деңгейі байқалып отыр. 100 балаға есептегенде қартаю индексі Шығыс Қазақстанда 56,9, Солтүстік Қазақстанда 56,3, Қостанай облысында 48,9.

Екіншіден, аграрлық сектордағы еңбек ресурстарын тиімді пайдалану. Ауыл халқының үлесі жоғары өңірлерде (СҚО – 35%, Ақмола – 15% республикалық орташа көрсеткіштен жоғары) еңбек әлеуетін толық пайдалану үшін ауыл маңынан мамандандырылған қайта өңдеу кәсіпорындарын құру қажет. Бұл қадам өнім сапасын арттырып, сервистік қызметтерді дамыту арқылы ауылдық жерлердің экономикалық тартымдылығын арттырады және жастардың көші-қонын азайтуға септігін тигізеді.

Үшіншіден, азық-түлік өнімдерінің және АӨК-нің инфрақұрылымдарын дамыту. Бұл аграрлық сектордағы, әсіресе белсенді экономикалық тұлғаларды (жастарды) ауылға тартудың негізгі тетігі болып табылады. Себебі жастар цифрлық технологияны басқаруда потенциалды күшке ие. Сонымен қатар, бұл азық-түлік қауіпсіздігінің дамуын жедел басқару мен бағалауға, азық-түлік өнімдеріне бағаны бақылауға, азық-түлік қорларын қолдауға және Республика мен оның аймақтарының тұрақты дамуын цифрлық қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ауылшаруашылық өнімдерін форвардтық бағамен мемлекеттік тұрақты қорларға сатып алу шараларын нығайту; ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілердің тәуекелдерін сақтандыру құралын пайдалану және т.б.

Төртіншіден, ауыл шаруашылығы кооперативтерін (АШК) және оның ұйымдық формаларын (өндірістік, тұтыну, жабдықтау, өткізу және сервистік) дамыту. Олар қайта өңдеуші кәсіпорындардың шикізат қорын нығайтуға және оларға сапалы өнімдерді ұсынуға; өндіріс қуатын толық пайдалануға; айналым қаражаттарын арттыруға; инновациялық, цифрлық технологияларға қолжетімділікті қалыптастыруға; азық-түлік өнімдері бағасының тұрақтылығын сақтауға шағын шаруашылық нысандардың экономикалық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді (Азиядағы Қытай, Жапония, Оңтүстік Корея, Индонезия елдерінің және Европаның Франция, Норвегия, Италия мемлекеттерінің, сонымен қатар дамыған АҚШ, Ұлыбритания елдері тәжірибесі).

Бесіншіден, фермерлер мен үй шаруашылықтарының сауаттылығын арттыру. Шағын шаруашылықтардың басқару, қаржылық және өндірістік сауаттылығын дамыту арқылы оларды АШК құрамына біріктіру – ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен қайта өңдеуді кеңейтіп, тұрақты жұмыс орындарын құруға ықпал етеді. Бұл әсіресе Солтүстік және Шығыс аймақтардағы ауыл халқының азаю қаупін төмендету үшін маңызды.

Қорытындылай келе, ауыл шаруашылығындағы еңбек ресурстарын тиімді пайдалану – ауыл шаруашылы саланың тұрақты дамуы мен азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі шарты болып табылады. Мемлекет еліміздің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін аграрлық сектордағы еңбек ресурстарын тиімді пайдалану, қайта өңдеу

кәсіпорындарын дамыту, инфрақұрылымды жетілдіру, ауыл шаруашылығы кооперативтерін қолдау және фермерлік сауаттылықты арттыру секілді шараларға назар аударған жөн.

Қаржыландыру туралы ақпарат. Бұл зерттеу Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығы министрлігінің «Аграрлық өндірістің ресурстық әлеуетін пайдалану тиімділігін арттырудың ұйымдастырушылық-экономикалық шараларын әзірлеу (BR22886885)» мақсатты қаржыландыру бағдарламасы аясында әзірленді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Timmer C.P. (2010) Reflections on food crises past. Food Policy. Vol.35.P.1-11. doi:10.1016/j.foodpol.2009.09.002 accessed: 25.12.2024)

2 Timely action saves lives and money Global report on food crises. [Электронный ресурс]. - URL: https://www.fsinplatform.org/sites/default/files/-resources/files/GRFC2023compressed.pdf (accessed: 28.12.2024)

3 Härri A., Levänen J., Koistinen K. (2020) Marginalized Small-Scale Farmers as Actors in Just Circular-Economy Transitions: Exploring Opportunities to Circulate Crop Residue as Raw Material in India. – Sustainability. № 12, 10355.- P.1-18. doi:10.3390/su122410355 (accessed: 30.12.2024)

4 Wati R., Tan F., Games D., Ridwan E. (2023) SMEs Strategies to Improve the Competitiveness of Dairy Products in West Sumatra Province. American Journal of Animal and Veterinary Sciences. Indonesia. – URL: https://doi.org/10.3844/ajavsp.2023.139.146 (accessed: 25.12.2024)

5 Концепция развития сельских территорий Республики Казахстан на 2023–2027 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 марта 2023 года № 270 [Электронный ресурс]- 2023.- URL://https://adilet. zan.kz/rus/docs/P2300000270 (дата обращения 28.12.2024).

6 Концепция развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021–2030 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960 [Электронный ресурс] - URL://https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960 (дата обращения 16.12.2024).

7 Комплексный план по развитию переработки сельскохозяйственной продукции на 2024 – 2028 годы. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2024 года № 512 [Электронный ресурс] - URL://https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000512 (дата обращения 16.12.2024).

8 Қ-Ж.К.Тоқаев. «Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - [Электронный ресурс] - URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses (қаралу уақыты: 08.01.2025)

9 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросының ресми сайты [Электронный ресурс]. - URL://https://stat.gov.kz (қаралу уақыты: 17.01.2025).

10 Об утверждении научно обоснованных физиологических норм потребления продуктов питания. [Электронный ресурс]. https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014674 (дата обращения 13.01.2025).

ВЛИЯНИЕ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ АГРАРНОГО СЕКТОРА НА ПОВЫШЕНИЕ ДОСТУПНОСТИ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫХ ТОВАРОВ

Аннотация

Целью статьи является определение уровня доступности социально значимых продуктов питания в стране, а также изучение роли трудовых ресурсов в аграрном секторе как одного из основных механизмов регулирования проблем в нем. В статье проведен анализ динамических изменений объема потребления социально значимых продуктов питания населением республики за 2018-2024 годы и соответствия этих показателей научно обоснованной физиологической норме потребления продуктов питания на душу населения. Кроме того, проведен сравнительный анализ численности занятого населения в сфере сельского хозяйства по видам экономической деятельности и их заработной платы. В результате исследования были выявлены ряд проблем, препятствующих обеспечению продовольственной безопасности страны, в том числе нестабильная динамика производства сельскохозяйственной продукции в валовом внутреннем продукте (ВВП), зависимость от импорта продовольствия, проблемы в сфере переработки пищевых продуктов и отсутствие адекватной продовольственной безопасности в сельскохозяйственном секторе, сокращение рабочей силы и сохранение минимальной заработной платы в этом секторе. В статье подчеркивается необходимость стабильной занятости трудовых ресурсов в аграрном секторе и поддержание стабильности средней заработной платы как основного механизма эффективного решения этой проблемы. Также изучена разница между среднегодовой эффективной нормой потребления основных продуктов питания населением на душу населения и фактическим объемом потребления. В этих целях научно обосновано, что государственные и местные исполнительные органы должны уделять особое внимание развитию различных организационных форм сельскохозяйственной кооперации и расширению несельскохозяйственной деятельности.

Ключевые слова: продовольствие, продовольственная безопасность, трудовые ресурсы, трудовые ресурсы в аграрном секторе, сельское хозяйство

THE IMPACT OF THE AGRICULTURAL SECTOR'S WORKFORCE ON INCREASING THE AVAILABILITY OF FOOD PRODUCTS

Annotation

The purpose of the article is to determine the level of accessibility of socially significant food products in the country, as well as to study the role of labor resources in the agricultural sector as one of the main mechanisms for regulating problems in it. The article analyzes the dynamic changes in the volume of socially significant food consumption by the population of the republic for 2018-2023 and the compliance of these indicators with the scientifically based physiological norm of food consumption per capita. In addition, a comparative analysis of the number of employed people in agriculture by type of economic activity and their wages was carried out. As a result of the study, a number of problems were identified that hinder the country's food security, including: unstable dynamics of agricultural production in gross domestic product (GDP), dependence on food imports, problems in food processing and lack of adequate food security in the agricultural sector, reduction of the labor force and the maintenance of minimum wages in this sector. The article highlights the need for stable employment of labor resources in the agricultural sector and maintaining the stability of average wages as the main mechanism for effectively solving this problem. The differences between the average annual effective rate of consumption of basic foodstuffs by the population per capita and the actual volume of consumption were also studied. To this end, it is scientifically justified that state and local executive bodies should pay special attention to the development of various organizational forms of agricultural cooperation and the expansion of non-agricultural activities.

Keywords: food, food security, labor resources, labor resources in the agricultural sector, agriculture.

REFERENCES

1 Timmer C.P. (2010) Reflections on food crises past. Food Policy. Vol.35.P.1-11. doi:10.1016/j.foodpol.2009.09.002 [in English] (accessed: 25.12.2024)

2 Timely action saves lives and money Global report on food crises. Available at: — URL: https://www.fsinplatform.org/sites/default/files/-resources/files/GRFC2023compressed.pdf [in English] (accessed: 28.12.2024)

3 Härri A., Levänen J., Koistinen K. (2020) Marginalized Small-Scale Farmers as Actors in Just Circular-Economy Transitions: Exploring Opportunities to Circulate Crop Residue as Raw Material in India. – Sustainability. № 12, 10355.- P.1-18. doi:10.3390/su122410355 [in English] (accessed: 30.12.2024)

4 Wati R., Tan F., Games D., Ridwan E. (2023) SMEs Strategies to Improve the Competitiveness of Dairy Products in West Sumatra Province. American Journal of Animal and Veterinary Sciences. Indonesia. Available at: — URL: https://doi.org/10.3844/ajavsp.2023.139.146 [in English] (accessed: 25.12.2024)

5 Koncepciya razvitiya sel'skih territorij Respubliki Kazahstan na 2023–2027 gody [*The concept of rural development of the Republic of Kazakhstan for 2023-2027]* - Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 marta 2023 goda № 270 [Elektronnyj resurs]- 2023. Available at: — URL://https://adilet. zan.kz/rus/docs/P2300000270 [in Russian] (accessed: 28.12.2024)

6 Koncepciya razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021–2030 gody [*The concept of development of the agro-industrial complex of the Republic of Kazakhstan for 2021-2030*] Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 dekabrya 2021 goda № 960. Available at: — URL://https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960 [in Russian] (accessed:16.12.2024).

7 Kompleksnyj plan po razvitiyu pererabotki sel'skohozyajstvennoj produkcii na 2024 – 2028 gody [*Comprehensive plan for the development of agricultural processing for 2024-2028*] Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 28 iyunya 2024 goda № 512. Available at: — URL://https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2400000512 [in Russian] (accessed: 16.12.2024).

8 Q-J.K.Toqaev. «Ädılettı Qazaqstan: zañ men tärtıp, ekonomikalyq ösım, qoğamdyq optimizm» [*Adiletti Kazakhstan: zan men tartip, ekonomikalyk osim, kogamdyk optimizm*] - atty Qazaqstan halqyna Joldauy. Available at: — URL: https://www.akorda.kz/kz/addresses [in Kazakh] (accessed: 08.01.2025)

9 Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jäne reformalar agenttıgı Ūlttyq statistika bürosynyñ resmi saity [*Kazakhstan Republicas Strategiyalyk zhosparlau zhane reformalar agentigi Ulttyk statistics byrosyn resmi sites*] - [Elektronnyi resurs]. Available at: — URL://https://stat.gov.kz [in Kazakh] (accessed: 17.01.2025).

10 Ob utverzhdenii nauchno obosnovannyh fiziologicheskih norm potrebleniya produktov pitaniya. Available at: — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014674 [in Russian] (accessed:13.01.2025).

Information about authors:

Kanat Tireuov– Doctor of Economic Sciences, Professor, Chairman of the Board-Rector, S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: office@kazatu.edu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3904-3553

Darima Zhenshan - **corresponding author**, Candidate of Economic Sciences, Associate professor of the Department of «Management and Marketing», S. Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, 010000, Astana, Kazakhstan
E-mail: azan_tanat@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2863-2611
Assilbek Baidakov - Candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the Department of Accounting and Finance, S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, 010000, Astana, Kazakhstan
E-mail: a_baidakov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/000-0003-1131-1413
Bakdaulet Kypshakbayev – master of Economic Sciences, doctoral student of the Department «Management and marketing», S.Seifullin Kazakh Agro Technical Research University, 010000, Astana, Republic of Kazakhstan
E-mail: baxa_98@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-3976-4880

Информация об авторах:
Канат Тиреуов - доктор экономических наук, профессор, Председатель Правления-Ректор, Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: office@kazatu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3904-3553
Дарима Женсхан - **основной автор,** кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Менеджмент и маркетинг», Казахский агротехнический исследовательский университет им. С. Сейфуллина, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: azan_tanat@mail.ru;
ORCID:https://orcid.org/0000-0002-2863-2611
Асылбек Байдаков - кандидат экономических наук, ассоциированный профессор кафедры «Учет и финансы», Казахский агротехнический исследовательский университет им. С.Сейфуллина, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: a_baidakov@mail.ru
E-mail: https://orcid.org/0000-0003-1131-1413
Бақдәулет Қыпшақбаев - магистр экономических наук, докторант кафедры «Менеджмент и маркетинг», Казахский агротехнический исследовательский университет имени С.Сейфуллина, 010000, г. Астана, Республика Казахстан
E-mail: baxa_98@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-3976-4880

Авторлар туралы ақпарат:
Қанат Тиреуов - экономика ғылымдарының докторы, профессор, Басқарма төрағасы-Ректор, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: office@kazatu.edu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3904-3553
Дарима Женсхан - **негізгі автор,** экономика ғылымдарының кандидаты, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: azan_tanat@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2863-2611
Асылбек Байдаков - экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Есеп және қаржы» кафедрасының доценті, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: a_baidakov@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1131-1413
Бақдәулет Қыпшақбаев – экономика ғылымдарының магистрі, «Менеджмент және маркетинг» кафедрасының докторанты, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық зерттеу университеті, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: baxa_98@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0008-3976-4880

ҒТАМР 06.73.45 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.30**
ӘОЖ 336.64:336.717.061

Ж.К.Тайбек[1]* , **Б.С. Құлбай[1]** , **А.М. Аппазова[1]** , **Б.І. Оспан[1]**

[1]М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы
*e-mail: taybek80@mail.ru

КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ТАРТЫМДЫЛЫҒЫН АРТТЫРУДАҒЫ ҚАРЖЫЛЫҚ ӘДІСТЕР

Аңдатпа

Мақалада қазіргі кездегі қаржылық даму жағдайындағы және өнеркәсіптік салаларды тұрақтандыруды қамсыздандырудағы инвестициялардың ролі анықталды. Дамыған елдер Қытай, Швеция, Бельгия, Оңтүстік Корея, АҚШ, Германия тәжірибесі мысалында саудадағы, қаржы нарығындағы инвестициялық құралдардың, құнды қағаздардың экономиканы одан әрі құрылымдық нығайтудағы ролі анықталды. Қазақстанда инвестициялық қызметтің даму деңгейі 2024 жылғы жалпы көлем 19,4 трлн теңгені құрады, бұл 2023 жылмен салыстырғанда 7,5% - ға артық болып, тауарлар мен қызметтер нарығында бәсекелестік орта дамып, монополиялық жүйе әлсіреді, нарықтық қатынастардың дамуы, жеке капиталды құру мен жинақтауға адамдардың ынталарын артқандығы байқалды. Қазіргі кезде кәсіпорындардың кез-келген активтерін, жылжымайтын мүлікті сатып алуы мен тез сатуы, қосымша акцияларын шығаруы, өндірістік қызметтерінің жалпы жағдайы экономикалық талдаудың әдістері арқылы жүзеге асып, кәсіпорындарға инвестиция тарту арқылы қаржы құралдарын қамсыздандыру тәуекелдердің артқандығын көруге болады. Елдегі құбылмалы инфляциялық жағдай мен экономикалық-қаржылық өзгерістердің тұсында, кәсіпкерлік субьектілерін несиелеудегі ең өзекті мәселелердің бірі – монетарлы активтердің құнын дұрыс анықтау мен инвестициялардың жеткіліктілігі көлемін дұрыс бағалау. Мақаланың мақсаты - қазіргі кездегі дамып келе жатқан не дамушы елдердегі кәсіпорындарға инвестициялар тарту барысындағы қиындықтарды, кейбір келеңсіз факторларды анықтау, қаржыландыруға қажетті қаржылық талдау шараларын бағалау, ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Бұл мақалада қазіргі кезде әлемдегі инвестициялық ахуалдың өзгеруі салым құнының өзгеруі әсерінен, кейбір елдердегі кәсіпорындардың жарғылық капиталына салынатын инвестицияның көлемі өзгерістері мен себептері, банктердің, компаниялардың, ШОБ кәсіпорындарының инвестиция тартудағы кездесетін мәселелері, инвестициялық саясаттың ұлттық экономикаларға әсері зерттеледі.

Негізгі сөздер: кәсіпорындарды қаржыландыру, инвестициялық бағдарламалар, ШОБ субьектілері, инвесторлар тарту, Ұлттық экономика, қаржыландыру көздері.

Кіріспе

Елімізде инфляциялық және қаржылық көрсеткіштердің өзгермелі жағдайы, әртүрлі географиялық және мәдени орталарына байланысты инвестициялардың жұмсалуы, әлемдегі күрделі капитал ағымы, жұмыс күшіне, еңбекақыға сұраныс көлемінің өзгерістері, қазіргі кездегі инвестициялардың көлемі мен құрылымы қазір үлкен өзгерістерге ие.

Дамыған елдердің капитал құю бойынша саясатының өзгеруі, дамушы елдердегі несиелер бойынша базалық мөлшерлемелердің тез өзгеруі, кейбір аймақтардағы экономикалық жағдайдың құбылмалылығы инвестициялардың тартымдылығы мен қайтарымдылығын қарастыруды қажетсінеді, мысал ретінде Қытай, Швеция, Бельгия, Оңтүстік Корея, АҚШ, Германия елдерінде көрінісін тауып отыр. Бұл мысалдар Қазақстанның AIFC - тен бастап әлемдік инвесторлар мен компаниялар пайдаланатын нақты өндірістік объектілер мен инфрақұрылымға дейін тартымды модельді қалай жасайтынын көрсетеді [1].

Елімізде инвестицияларды құю мен корпоративті клиенттерді кредиттеу көрсеткіштерінде де бірқатар проблемалар туындап отыр. Елдер бойынша қаржыландыру мен инвестициялар салу көлемінің өсуі жаңадан құрылған және бұрыннан келе жатқан кәсіпорындардың тартылған қаражаттары көздеріне қызығушылығын арттырады, бұл жекелеген аймақтардағы бизнес белсенділікті нығайтады.

Алайда кәсіпорындарды инвестициялау мен қаржыландыру саласында бірқатар түйінді факторлар бар, атап айтқанда олардың несиелік және төлем қабілеттіліктерін бағалау әдістері әлі де жетілдірілмеген, не ескі әдістер тиімді емес.

Қазіргі кездегі кең қолданысқа ие олардың ең негізгілері - активтердің өтімділігін сипаттайтын өтімділік коэффициенттері, қаражат көздерін тиімді басқаруды кешенді талдауды көрсететін қаржылық тәуелділік коэффициенттері, компанияның ресурстарын пайдалану тиімділігін талдауға арналған айналымдылық коэффициенттер, пайдалылық коэффициенттері.

Көптеген зерттеушілер Дүниежүзілік банктің Еуропа және Орталық Азия елдеріндегі тұрақты негізде жүргізіліп отыратын «Іскерлік және кәсіпкерлік ортаның сипаты» (Business Environment and Enterprise Performance Surveys (BEEPS)) зерттеулерінің мәліметтерін пайдалана отырып, ШОБ-тың сыртқы қаржыландыруға қол жеткізуге ықпал ететін көптеген әсер етуші факторларын зерттейді.

Қазіргі кездегі әлемдегі инвестициялық ахуалдың еліміздің экономикасына әсері зерттелген және мүмкіндіктері қарастырылып, жаңа салаларға инвестициялар тартудың қажеттіліктіліктері айтылды.

Кәсіпорындардың қаржы жағдайын талдаудың қазіргі кездегі қолданыстағы негізгі әдістерінің жаңа экономикалық жағдайлардағы тиімділігі, дамыған елдердің тәжірибесін енгізу, жаңа озық үлгілі қаржылық әдістерді қолдану мен пайдаландығы зерттелген болатын, мысал ретінде AIFC арқылы компанияларды қайта құру, яғни Polymetal International plc, Fix Price Group Ltd және Kazakhstan Energy Reinsurance Company (KERC), KazMunayGa еншілес компаниясы арқылы шетелдік және жергілікті компаниялар AIFC-ті юрисдикцияға оңай ауысу, ағылшын құқығына қол жеткізу, салық преференциялары және AIX үшін қазақстандық тәжірибесі ретінде пайдаланған болатын [2].

Мақаланың мақсаты - қазіргі кездегі дамып келе жатқан не дамушы елдердегі кәсіпорындарға инвестициялар тарту барысындағы қиындықтарды, кейбір келеңсіз факторларды анықтау, қаржыландыруға қажетті қаржылық талдау шараларын бағалау, ұсыныстар әзірлеу болып табылады.

Алға қойған мақсатқа жету бірнеше міндеттерді шешкен жөн:

- инвестициялық құйылымдарды тартуда қаржылық есеп берудегі кәсіпорындардың несиелік қабілеттіліктерін талдау бойынша отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми мақалаларын сараптау;
- ҚР-дағы қажетті кәсіпорындарға инвестицияларды ұйымдастырудағы кейбір заңнамалық және әдістемелік құжаттар мен инвестициялау жағдайының әсерін бағалау;
- қаржылық есеп берудегі кәсіпорындардың несиелік қабілеттіліктерін талдау бойынша тиімді және кері әсерін тигізетін қаржы коэфициенттерінің шамасын зерттеу;
- қаржылық есеп берудегі кәсіпорындардың қаржылық жағдайын жақсарту бойынша ұсыныстар әзірлеу.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу мақсатына жету үшін біз жалпы ғылыми әдістерді, атап айтқанда, кәсіпорындардың қаржылық жағдайын жақсарту үшін шетелдік инвестицияларды тарту мәселелеріне теориялық тәсілдерден алынған ақпарат массивін талдауға мүмкіндік беретін мазмұнды талдау әдісін қолдандық; сондай-ақ ақпараттық порталдарды, БАҚ, блогтарды зерттеуге негізделген статистикалық талдау әдістері және мәтіндік ақпаратты талдау әдістері қолданылды. Ұсынылған материал статистикалық жинақтарда (Ұлттық статистика бюросы) ұсынылған қайталама деректерді, сондай-ақ «Ел экономикасына инвестициялар тарту жөніндегі жұмыстың тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 4 желтоқсандағы №404 Жарлығын және стратегиялық міндеттерді орындау көзделетін «Қазақстан Республикасының инвестициялық саясатының 2029 жылға дейінгі тұжырымдамасын» зерделеуге негізделген ҚР-ның 2029 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарында белгіленген және оның 2029 жылға дейінгі негізгі

мақсаттары негізгі капиталға инвестицияларды ЖІӨ-ге 23% - ға дейін ұлғайтуды қамтиды, жыл сайын кемінде 1 150 млрд тікелей шетелдік инвестицияларды тарту және ЖІӨ-ге кемінде 2% деңгейінде ТШИ таза ағынын қамтамасыз ету [3], [4].

Жалпы, мақалада ел экономикасындағы инвестициялық жобалардың үлесін салыстыру бойынша салыстырмалы талдау, саясатты талдау және мәселелік - бағдарланған талдауы қолданылады.

Зерттеу нәтижелері және оны талқылау

Robinson, Thomas R. пайымдауынша, компаниялардағы рейтингтік кезең компанияның қаржылық есептерін талдауды, сондай-ақ компанияның қызметін кеңінен бағалауды қамтиды. Мысалы, несиелік рейтинг кезеңі өте күрделі, ол көптеген факторларды қамтиды; мысалы, салалық болжам, негізгі бизнес сегменттеріне шолу, қаржы саясаты мен мақсаттары, ерекше бухгалтерлік есеп тәжірибесі, капиталды жұмсау жоспарлары мен қаржылық күтпеген жағдайлар бойынша жоспарлары [5].

Воронцовский А.В. ғалымның пікіріне назар аударсақ, «ұйымдарда несиелік рейтингтерді тағайындау кезінде рейтингтік агенттіктер өзара қарым-қатынастың маңыздылығын атап көрсетеді, ол компанияның іскерлік тәуекел профилі мен оның қаржылық тәуекелі арасындағы қатынастар. Компанияның іскерлік тәуекелінің саласы - кез-келген рейтинг санатына сәйкес қаржылық тәуекел деңгейін анықтау» деп есептейді [6].

А.Д. Шеремет көзқарасы бойынша «Кәсіпорынның қаржы (активтер) жағдайы қаржыны тарату, пайдалану және оны қалыптастыру көздерімен (меншіктік капитал және міндеттемелер, яғни пассивтер) сипатталады» деген ұғымын ашып зерттейді [7].

2025 жылдың басына Халықаралық жобаларды қаржыландырудың күрт төмендеуі тұрақты дамуды қаржыландыруға қатысты алаңдаушылық туғызған және елдердің инвестицияларды тарту және қолдау стратегияларын әртараптандыру қажеттілігін көрсетеді.

БҰҰ-ның Сауда және Даму Министрлігінің (ЮНКТАД) Соңғы Жаһандық Инвестициялық Тенденциялар Мониторингіне сәйкес, дамушы елдерге тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) көлемі 2024 жылы 2% - ға қысқарды, бұл қатарынан екінші жыл сайынғы төмендеуді білдіреді. Өңірлердің тікелей шетелдік инвестицияларының өзгерістері, 2024 жылмен салыстырғанда 2023 жыл Дамушы елдерде -2% Африка 94 +86% Латын Америкасы және Кариб теңізі -9% Азия -7% [8].

Халықаралық жобаларды қаржыландырудың қысқаруы әсіресе байқалды, 31% - ға төмендеді. Африка мен Азия қатты зардап шекті, Африкада 200-ге жуық және Азияда 150-ге жуық жарияланған жобалар аз болды. Бұл экономикалық құлдырау Тұрақты Даму Мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізудегі прогреске қауіп төндіреді, олардың көпшілігі негізінен халықаралық қаржыландыруға тәуелді.

Дүниежүзінде ТДМ-мен байланысты секторларға инвестициялар 2024 жылы 11% - ға қысқарды, агроазық-түлік жүйелері, инфрақұрылым, сумен жабдықтау және су бұру саласындағы жобалар мақсаттар қабылданған 2018 жылмен салыстырғанда аз болды. Ғалымдар өз зерттеулерінде кәсіпорындарды қаржылық қамсыздандыруда және қосымша қаржыларды тарту қабілеттіліктеріне әсер ететін негізгі факторларды, жалпы ішкі және сыртқы қаржылық факторлардың әсерін кешенді қарастырған. Дегенмен, инвестициялар құю барысында қаржылық коэфициенттердің тиімділігі мен пайдалылығына әсер ететін шамалардың өзгерістері мен мәселелері назардан тыс қалған.

2023-ші жылдың аяғында жылдық инфляция 2000-ші жылдардағы көрсеткіштермен салыстырғанда 20,3% ке дейін қарқынды өсті. Инфляциямен күресуде Ұлттық банк 2016-шы жылдан бастап барынша 6 рет мөлшерлемелерді арттырды, ал өз кезегінде инфляцияның өсімі және жалпылама саладағы қалыпсыз жағдай несиелеудегі тәуекелдерді арттырды. Тұрақсыз қаржылық жағдайда, инфляцияның өсу қарқынының жоғары деңгейінде кез-келген өнеркәсіптік кәсіпорын басқа керітартпа факторларға қарамастан, өзінің бәсекеге қабілеттілігін арттырып, нарықтық позиция және оның экономикалық өсуін

қамтамасыздандыруды қажет етеді. Осы ретте кәсіпорын міндетті түрде өз өнімдерін үнемі жетілдіріп отыру, заманауи технологияларды және жабдықтарды енгізу қажет.

Меншікті ресурстардың жеткіліксіз деңгейі, олар осы процестерді қаржыландыру үшін сыртқы көздерге жүгінеді, ол үшін инвесторлар үшін тартымдылықтың жеткілікті деңгейі болуы қажет. Инвестициялар кәсіпкерлік субъектілерінің қызметінде шешуші рөл атқарады. Инвестицияларды тарту оларға мүмкіндік береді.

Компанияның инвестициялық тартымдылығы оның нарықта қалыптасуының әл-ауқатын сипаттайтын негізгі шарттардың бірі болып саналады. Инвестицияларды тарту компанияға соңғы жоспарларды жүзеге асыруға, өндірістік күштерді жетілдіруге, сондай-ақ нарық үлесін арттыруға мүмкіндік береді. Инвесторлар компанияның инвестициялық тартымдылығында маңызды рөл атқарады. Олар стратегиялық мәселелерді жүзеге асыру және бизнесті қалыптастыру мақсатында талап етілетін экономикалық әлеуетті береді. Институционалдық, жеке және бөлшек сауда сияқты инвесторлардың түрлерін ажырату маңызды, өйткені олардың мүдделері мен шарттары айтарлықтай ерекшеленуге барлық мүмкіндіктерге ие. Инвесторлардың әртүрлі сорттарының ерекшеліктерін ұсыну компанияға өзінің мақсатты аудиториясын құруға және инвестицияларды тарту стратегиясын құруға көмектеседі [9].

Қосымша бәсекелестіктің артықшылығы мен көбінесе өсу қарқынның күшті құралы бола тұрып, инвестициялық тартымдылық инвестордың инвестициялау қабілетіне тікелей әсер ете алады. Осыған байланысты инвестициялық тартымдылықты бағалау мен жетілдіру тәсілі кәсіпорынның, компанияның инвестициялық тартымдылығын бағалау таңдауда шешуші рөл атқарады. Нарық жағдайында кәсіпорын инвестициялық объект ретінде қарастырылуы заңды, яғни әрбір әлеуетті инвесторлар ақша құйылатын кәсіпорынның қаржылық-шаруашылық қызметінің көрсеткіштеріне зерттеуге жүгінеді және нақты назар аударады.

Кәсіпорындардың қаржылық тартымдылығын бағалауда мыналарға басты назар аудару дұрыс: зерттелетін кәсіпорында басқа бәсекелес фирмалармен салыстыру. Әлеуетті инвесторды таңдау көбінесе бәсекелестермен салыстырғанда оның қаржылық айналымдылық деңгейіне байланысты.

Келесі назар аударатын фактор - ұйымның экономикалық өміршеңдігі және оның қаржылық жағдайының тұрақтылық дәрежесі, бұл параметрлер компанияның инвестициялық тартымдылығын сипаттайды. Бұл көрсеткіштер заңмен бекітілген нормативтерден анағұрлым артық және банктік сектордағы потенциалды тәуекелдерді жабуды қамсыздандырады.

Шағын және орта бизнес кәсіпорындары қазірдің өзінде жеке сектордың ажырамас бөлігіне айналды, ШОБ дамыған және дамушы елдердің көпшілігінің экономикасындағы экономикалық өсудің негізгі факторларының бірі.

Алайда, Қазақстанды қоса алғанда, Орталық Азия елдері үшін, ШОБ дамуының жолындағы ең негізгі кедергілердің біріне қаржыландыруға қол жеткізу жатады екен.

А. Пак пікірінше, қаржыландыруға қол жеткізу ШОБ-тың өсуіне маңызды кедергі болғандықтан, қаржы және құқықтық институттар бұл шектеуді жеңілдетуде маңызды рөл атқарады және қаржыландырудың инновациялық құралдары жақсы дамыған институттар болмаса да, ШОБ-тың қаржыландыруға қол жеткізуін жеңілдетуге көмектеседі. 2024 жылдың IV тоқсанында ЖІӨ-дегі ШОБ үлесі 39,7% жинады — бұл өткен жылмен салыстырғанда 3,2 артық. ШОБ субъектілерінің өнім шығару көлемі 19,2% - ға ұлғайып, 81 трлн теңгеге жетті. Секторда жұмыс істейтіндердің саны 4,4 миллион адамға дейін өсті. Ең көп 17 мың бизнес-жоба қажетті сомаға 1 трлн теңгеге жеңілдікпен қаржыландыруды, тағы 8 мың бизнес-жоба — 310 миллиард теңгеге кепілдікті сатып алды. Өңдеу өнеркәсібі, автокөлік, қойма және білім беру басым тенденцияларға айналды. Бизнес-жобаларды жүзеге асыруға сәйкес басшыларды Алматы, Астана, Шымкент, сондай — ақ облыстар-Алматы, Түркістан, Ақтөбе бастады. Басшылық 12,6% белгіленген мөлшерлемемен бірге

жеңілдетілген несиелеудің соңғы бағдарламасын әзірлеуде. Беруге сәйкес қаулыларды енді екінші деңгейдегі банктер жүзеге асыратын болады, бұл өтінімдерді қарау уақытын азайтады. Екі жаңа кепілдік қоры құрылды:

- Бизнес-жобалар мүддесінде 7 миллиард теңгеге дейін: 85% - ға дейін кепілдік қамтамасыз ету, яғни 3,5 миллиардтан аспайтын, 15 жылға дейінгі кезең.

- Ірі бизнес-жобалардың мүддесі үшін 7 миллиард теңгеден астам: 30% - ға дейін кепілдікпен қамтамасыз ету, жеке тәсіл.

Кепілдік қорлары бұған дейін қажетті сомасы 36 миллиард теңгеге 319 бизнес-жобаға қолдау көрсеткен болатын.

«Даму» Қоры қаржыландыру көлемі 750 миллиард теңгені құрайтын «Өрлеу» жаңа бағдарламасын іске қосады. Сыйақы мөлшерлемесі — жылдық 12,6% - ға дейін, кезеңге-10 жылға дейін. Бағдарлама шеңберінде:

- инвестициялар 7 миллиард теңгеге дейін;

- айналым қаражатын 3,5 миллиард теңгеге дейін толықтыру;

- 2025 жылғы 1 қаңтардан бастап берілген несиелерді қайта қаржыландыру.

2024 жылы «Даму» Қоры қажетті сомасы 1,7 трлн теңгеге 29 513 бизнес-жобаны қолдады. Бұл өнім шығарудың 25,4 миллиард теңгеге ұлғаюына, салықтардың 1,7 трлн теңгеге түсуіне, сондай-ақ 10 мыңға жуық жаңа жұмыс орындарының қалыптасуына әкелді[10]. Әсіресе ресурстардың қымбаттауы барысында әртүрлі көздерден қаржы тарту несиелердің құнын одан әрі қымбаттатуда, бұл банктердің кіші кәсіпорындардың қаржы көрсеткіштерін бағалауды қиындатады.

Қарыз алушы-корпоративтік клиент төлем қабілетті болуы үшін, яғни қаржы-шаруашылық ерекшеліктеріне сай ол төлем міндеттемелерін уақтылы қанағаттандыру керек, несиелерді қайтару, басқа кәсіпорындармен есеп-айырысу, кәсіпорын қызметкерлеріне жалақы төлеудің барысы және бюджетке төлемдерді және салықтарды уақытында төлей алу қабілеттіліктері ескеріледі. Ұйымның қаржылық тұрақтылығы кейде бір мезгілде, бірақ түрлі бағыттармен әрекет ететін факторлардың кең ауқымына әсер етеді.

Қызметтің көрсетілетін нақты түрлеріне байланысты кәсіпорынның тұрақтылығына әсер ететін факторлар да өзгереді. Кейбір ғылымдардың зерттеулеріне сай, 15% компаниялар ағымдағы қызметтері үшін кедергі келтіретін факторлар қатарында қаржыландыруға қол жеткізу күрделі екендігін, 18% –орташа дәрежеде кедергілер болатынын, ал ескеретін бір жағдай 50% кәсіпорындар қаржыландыруға кедергілер жоқ екендігін айтты [11].

Коммерциялық банктер қаржыландырудың негізгі көзі болып саналады. ШОБ субьектілерінің 82% несиелерді коммерциялық банктерден алса, 7%-ті банктік емес қаржы институттары мен микро қаржы ұйымдарынан алған. Алайда, 12% кәсіпорындар жеке қайтарылмаған несиелер бар екендігін көрсетті және олардың 24% соңғы 3 жыл ішінде жаңа өнімдер мен қызметтерді нарыққа енгізгенін мәлімдеген.

Ескеретін жағдай, дамыған елдердің тәжірибелерін зерттей келе, кез келген венчурлық қордың қызметтерін талдау жасағанда олар кіріс, технология, өнеркәсіп және т.б. іздестіретінін байқауға болады.

Мүмкіндігінше жарамсыз компанияларды сараптау мақсатында, венчурлық инвесторлар процесінің басталуы мыналардан туындайды:

1. Жан-жақты сараптау. Венчурлық инвесторлардың мыңдаған қаржыландыру өтінімдерін қарау процесі скрининг деп аталады. Бұл зерттелетін талдаушының стартап алаңдарын қарап шығуын және бір қарағанда инвестициялауға ең жақсы үміткерлер болып көрінетін нәрсені сүзуді қамтиды (әдетте жалпы көлемнің шамамен 15-20%).

2. Серіктестіктерге шолу. Компания талдаулардан өткеннен кейін, неғұрлым қатаң шамалар қатарында венчурлық капитал қорының серіктестеріне ақпарат береді.

3. Қаржыландырушымен кездесу. Атауынан көрініп тұрғандай, осы жерде венчурлық фирма стартаптың негізін қалаушымен және оның басқару тобымен кездеседі, яғни инвестиция сұраушы инвесторлар тобымен нақты кездеседі.

4. Ішкі шолу. Стартаптың негізін қалаушылармен кездесіп, бизнес - үлгімен танысқаннан кейін, венчурлық капитал фирмасының серіктестері ішкі шолуды өткізеді. Олар сондай-ақ осы шолуларды өздері көрген стартаптарға ықтимал ұсыныстарды талқылау үшін пайдаланады.

5. Тиісті кешенді тексеру. Венчурлық капиталды мұқият тексеру - бұл компанияның тәуекелдері мен мүмкіндіктерінің не екенін түсінетін күрделі процесс, бір уақытта бірнеше тиісті тексеру процедуралары жүргізілетіндіктен, венчурлық фирма бұл процесті технологияны қолдана отырып жүргізуі мүмкін.

6. Инвестициялық комитет шешімі. Әрбір ықтимал инвестицияны тиісті тексеру процесінің нәтижелері инвестициялық комитетке қандай компаниялардың ұсынысқа лайық екенін шешу үшін ұсынылады.

7. Жабу. Жобаға ұсыныс жасалады, мәміле шарттары көрсетілген мерзімдер парағы жасалады. Ақша жобаға аударылады және олардың ақшадан кейінгі кезеңі басталады.

Осы кезеңдегі қаражаттардың өсуін жеделдету үшін біріктіруге және сатып алуға пайдалануға болады. Кейбір елдерде компанияларды зерттеуде басқа да көрсеткіштер назарға алынады, олар үнемі өзгерстерге ұшырап отыр. Инвестициялық жобалардың қаржылық тиімділігін каскадты талдау-бұл инвесторлар мен акционерлер фирманы сату кезінде әр акционердің қанша алатыны туралы қаржылық модельдерді әзірлеу үшін қолдана алатын әдіс [12].

Дамушы елдердің мысалында 2021–2023 және 2022–2023 жылдардағы жобалар санының өзгерістері пайыздық өзгерістер түрінде 1-ші кестеде берілген.

Кесте 1 – Дамушы елдер бойынша 2021–2023 және 2021–2023 жылдардағы жобалар санының өзгерістері және өсу қарқыны

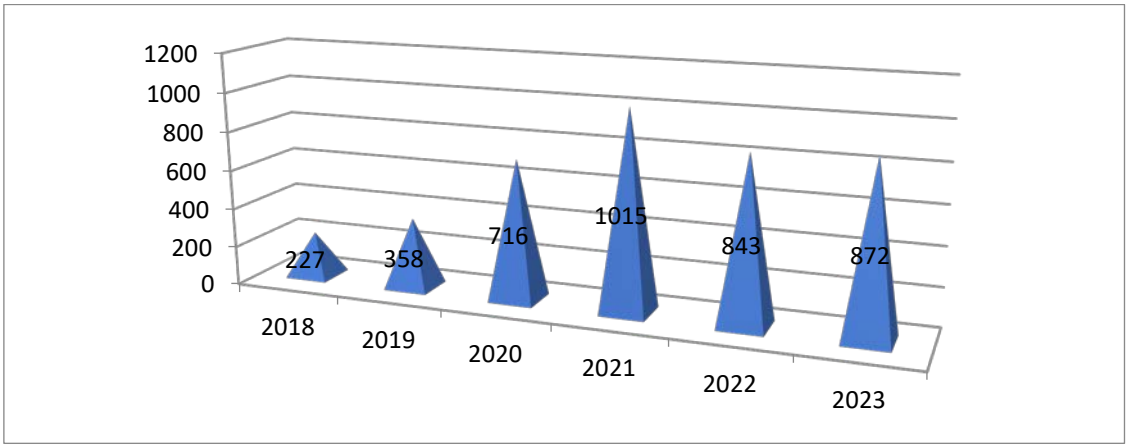
Салалық бөліктер / жылдар	2021	2022	2023	Өсу қарқыны, 2021-2023 жж (%)	Өсу қарқыны, 2022-2023 жж (%)
Инфрақұрылым көлік инфрақұрылымы, электр энергиясын өндіру және тарату (жаңартылатын көздерден басқа), Телекоммуникациялар	730	945	1 022	40	8
Жаңартылатын энергия көздері	372	687	655	76	−5
Сумен қамсыздандыру, санитария және гигиена (WASH)	32	36	30	−6	−17
Агроөнеркәсіптік жүйелер. Ауыл шаруашылығы өндірісі және процестері; тыңайтқыштар, пестицидтер және басқа химиялық заттар; зерттеулер мен әзірлемелер;	368	305	346	−6	13
Денсаулық сақтау және білім беру	277	317	337	22	6
Ескерту: дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған [13]					

Есептемелерге қарағанда, дамушы елдердегі жыл сайынғы инвестиция тапшылығы 2021 жылғы 2,5 триллион доллардан 4 триллион долларға дейін өскені көрсетілген. Өсім жеткіліксіз инвестициялармен де, қосымша қажеттіліктермен де байланысты. Дамушы елдердің жылына 2,2 миллиард долларға бағаланған энергетикалық инвестицияларға деген қажеттілігі бұл алшақтықтың жартысынан көбін құрайды. Бұған энергия өндірісіне инвестициялар, энергия тиімділігі және төмен көміртекті технологиялар мен энергия көздері жатады. Сумен жабдықтау және көлік инфрақұрылымы саласында да үлкен алшақтықтар бар.

Дамушы елдерде инвестицияларындағы өсіп келе жатқан алшақтық әлемдік капитал нарықтарында тұрақты дамуға инвестициялар саласында байқалған оң үрдістерден айырмашылығы бар. 2022 жылы тұрақты қаржыландыру нарығы 10% - ға өсіп, 5,8 триллион

долларға жеткен. Жаһандық ауқымда 2023 жылғы инвестициялық саясат шараларының саны бес жылдағы орташа көрсеткішке сәйкес келді, шаралардың төрттен үш бөлігі инвесторлар үшін қолайлы болды. Инвестициялау рәсімдерін жеңілдету шаралардың жалпы санының рекордтық 30% - на жетті.

Қазіргі кезде қаржыландырудың азаюы жағдайында несиелік бағдарламалар, облигациялар шығару ең қажетті бағалы қағаздардың бірі болып отыр. Бұл жетіспеушіліктерді қаржыландырудың басты бағыты деп айтсақ та болады. Халықаралық нарықта облигациялардың халықаралық шығарылымы 2018-2023 жж. аралығында (облигациялар шығару, миллиард доллармен, 2018-2023) өзгерістерге ұшырады (Сурет 1).

Сурет 1 - Облигациялардың халықаралық шығарылымы 2018-2023 жж. аралығында (Облигациялар шығару, миллиард доллармен, 2018-2023)

Ескерту: дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған [13]

Зерттеулерге қарағанда дамушы елдерде тұрақты даму мақсаттарына инвестициялауда әлі де үлкен алшақтық бар. 2030 жылға қарай тұрақты даму мақсаттарына (ТДМ) қол жеткізу үшін болжамды жыл сайынғы инвестициялық тапшылық, жалпы және секторлар бойынша, күрделі шығындар, триллиондаған долларды құрайды. 2021 жылы айтарлықтай өскеннен кейін 2022 жылы жаһандық ТШИ 12%-ға 1,3 триллион долларға дейін қысқарды, бұл негізінен жаһандық дағдарыстардың - азық-түлік пен энергияның жоғары бағасының және өсіп келе жатқан мемлекеттік қарыздың салдарынан болды.

Дамушы елдерге құйылатын қаржылық ағындардың жеткіліксіздігі инвестицияларды ынталандыру шараларының болмауынан туындады. 2023 жылы дамушы елдер қабылдаған инвестициялық саясат шараларының 86% инвесторлар үшін қолайлы болды. Инвестициялық саясатты құрушылар негізгі нарыққа кірмейтін компаниялар үшін тұрақты даму туралы есеп беру стандарттарының жағымсыз салдарын ескеруі керек.

Атап айтқанда, дамушы елдердегі шағын және орта бизнес үшін олардың нарықтарға қол жеткізуіне және жаһандық жеткізу тізбегіне қатысуына әсер етуі мүмкін өсіп келе жатқан ашу талаптарын қанағаттандыру қиын болуы мүмкін. Есеп беру барысында құрылымдық шаралар мен есептеу әдістеріне басты назар аударған дұрыс.

Циклдік модельдеу – бұл инвесторлар мен басшылыққа компанияның капиталдандыру кестесінің қалай өзгеретінін көруге мүмкіндік беретін қаржылық әдіс. Осы қаржылық модельді қолдана отырып, компаниялар компанияға инвесторлардан келетін жаңа инвестициялардың мөлшері мен мерзімі туралы маңызды шешімдер қабылдай алады. Бұл өз компаниясын дамытқысы келетін кез-келген стартап үшін, сондай-ақ капиталдандыру кестесін және қолданыстағы акционерлер үшін үлесті азайту салдарын басқару үшін өте маңызды.

Соңғы кездердегі корпоративтік банктік қызметтер сегментін 20 елде талдаулар көрсеткендей, бүкіл әлем бойынша орташа кірістілік (ROI) 13% құрайды, ал мәндер нөлден 30% - ға дейін өзгереді және банктердің шамамен 60% - ы 15% - дан төмен кірісті қамтамасыз етеді.

Талдаулар көрсеткендей, елдердің аумақтары банктердің қызметтерінің нәтижелеріне және корпоративті банкинг қызметіне ерекше әсер етеді. Қазіргі кезде кәсіпорындардың құнын дұрыс бағалау, оларды несиелеу дұрыс ұйымдастыруды қамсыздандырады. Кәсіпорын құнын бағалау – белгілі бір күнге кәсіпорын құнын есептеу және дәлелдеу.

Несие мен мәмілелерді қамтамасыз ету үшін қандай да бір жылжымалы мүлік бөлігіне кепілді рәсімдеу және кәсіпорынның іскерлік беделіне басқа кәсіпорындар тарапынан заңсыз әрекеттермен келтірілген зияндарды анықтау кезінде кәсіпорын құнын бағалауда жүзеге асырылады [14].

Мақалада зерттелген себептерден, кәсіпкерлік және клиенттің бизнес-тәуекелдерін скоринг негізінде бағалауда - заңды тұлға не корпоративті қарыз алушының несиелік қабілеттілігін анықтау өзекті күйде қалып отыр. Осы көп қолданылатын скоринг, негізінен, жеке тұлғалардың несиелік қабілеттілігін бағалауда тез және жеткілікті нәтижелер алу үшін қолданылатын әдіс.

Қаржы жағдайы туралы есеп беретін кәсіпорындардағы монетарлық активтер монетарлық пассивтерден асатын болса, онда бағаның өсуі және ақша бірліктерінің сатып алу қабілетінің төмендеуі жағдайында компания осы активтердің құнсыздануынан зиян шегеді. Негізгі құралдардың құны көп жағдайларда инфляцияның әсерін тез сезінеді.

Жалпы кәсіпорындардағы қаржылық есеп беру - бұл кәсіпорындардың есепті кезеңдегі қаржы-шаруашылық қызметіне толығымен сипаттама беретін, негізгі нысандарға бірдей топтастырылған көрсекіштер жүйесі. Қаржылық есеп беру мәліметтерін кәсіпорынның тиімділігін бағалау мақсатында, сондай-ақ шаруашылық қызметін жедел басқару үшін сыртқы пайдаланушылар пайдаланады.

Жалпы қаржылық есеп беруде мынадай негізгі қаржы көрсеткіштерінен қалыптасқан:

1. Бухгалтерлік нысан;
2. Пайда мен зиян туралы есептер;
3. Ақша қаражаттарының қозғалысы туралы есеп;
4. Капитал өзгерістері туралы есебі.

Кәсіпорындардың қаржы есептерін бағалаудағы маңызды бағыттардың бірі - баланстың активтерін топтастыру және активтерді бағалау. Дебиторлық қарыздың айналымдылық мерзімі ұзақ болған сайын оны қайтармау тәуекелі туындайды. Сондықтан бұл көрсеткішті талдағанда әрбір заңды және жеке тұлғаға қатысты дебиторлық қарыздың құрылым мен сапасына, оның пайда болу себептері мен қайтарылу жағдайын басты назар аудару қажет.

Айта кетерлігі инфляция дебиторлық және кредиторлық қарыздардың шамасын, негізгі құралдардың және тауарлық-материалдық құндылықтарды дұрыс есептемеуге алып келеді. Атап айтқанда олар мынаны көрсетеді:

- Ресурстарды араластырудың ағымдық құнымен салыстырғанда сатылған өнімнің құнының шамасы кемиді;

- Инфляция жағдайында пайданың шамасы көтеріңкі болады:

- Капитал салымының тиімділігін сипаттайтын компания рентабелділігін, қаржы жағдайын сипаттайтын қаржылық коэфициенттердің есептілігінің нәтижелері өзгереді.

Өзгермелі экономикалық жағдайларға сай, қазір аз уақыт аралығында банктер кәсіпорындардың қаржылық жағдайын бағалау үшін сұралатын қаржы есептемелерін, бағалау коэфициенттерін үнемі өзгертіп отырады. Және банктер ұзақ мерзімге берілетін несиелердің көлемін азайтады. Кірістер мен шығындар құрылымының (73%) арақатынасы осы бизнесті жүргізудің шығындарының жоғары болатын, оперативті тиімділік пен технологияларды дамыту қажеттілігі үшін жаңа әдістер пайдалану қажеттілігін көрсетеді

[15]. Біздің ойымызша, халықаралық деңгейде инвестициялардың ағымын арттыру үшін шаралардың кең тобы алдымен инвестициялық тартымдылықты арттыру және қаржылық есептерін талдаулар жүйесін жетілдіру арқылы болуы керек (кесте 2).

Кесте 2 - Компанияның инвестициялық тартымдылығының факторы мен шамалары

Тартымдылық критерийлері	Сандық және сапалық бағалау	Салыстырмалы тәуелділік Үлесі (болжамды, кейбір көрсеткіштер бойынша)
Инвестициялардың тиімділігі	Акциялар мен облигациялардың, валюталардың кірістілігі және деңгейдің сандық көрінісі, қаржы коэфициенттері	60-80 %
Ішкі бәсекеге қабілетті артықшылықтары	Нарық үлесі; сапа; өмірлік цикл; сауда белгісі; қуат; инновация	60-70 %
Стратегиялық әлеует	Инвестициялардың кірістілігі; персоналдың кәсібилігі; әртараптандыру; тәуекел; технологиялылық; жабдықтың жаңалығы	40-60 %
Салалардың сыртқы: тартымдылығы	Өсу мүмкіндіктері, кірістілік; саладағы инновациялар; ресурстарды пайдалану	20-30 %
Тұрақтылық қоршаған орта	Инфляция қарқыны; бюрократия; салық ауыртпалығы; тартымдылық деңгейі; азаматтық заңнама	80-90 %
Ескертпе: дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған [16]		

2-ші кестеде көріп отырғанымыздай, инвестициялар нарығын реттейтін заңдардың тиімділігі, билік органдарының әрекеттері, шешімдері, реттеу шаралары басты шешуші ықпалды иеленеді. Дегенмен, қаржылық коэфициенттерді талдаудың бірқатар кемшіліктері бар, цифрландыру жағдайында сандық көрсеткіштер сапалық мәліметтерді толық ұсына алмайды. Өйткені кәсіпорындарды дамытудағы негізгі әдістердің бірі - ресурстық базаның жеткіліксіздігі мәселесін шешуге мүмкіндік беретін қаржыландыру түрлерін арттыру, сандық жағынан артқанымен, ұйымдастырушылық проблемалар туындауы мүмкін.

Көптеген елдерде инвестициялық тартымдылықты бағалаудың ең белсенді қолданылатын әдістері ақша ағындарын дисконттау әдісі құндық тәсіл шеңберінде инвесторлар үшін компаниялардың тартымдылығын бағалауда негізгі әдістердің бірі болып табылады. Бұл тәсілдің мәні компанияның әлеуетті инвестициялары деген тұжырымдамада, болашақта компанияның құны болашақ кірістердің ағымдағы құнынан аспауы керек.

Есептелген дисконттау мөлшерлемесінің көмегімен болжамды ағындар қолма-қол ақша ағымдағы кезеңге әкеліп соғады, бұл инвесторларға компанияның ақшалай қаражатының құны және оның өсу мүмкіндіктері туралы нақты көрініс алуға мүмкіндік береді.

Осы әдістердің аясында келесі көрсеткіштер анықталады:

- таза ағымдағы пайда (NPV);
- ішкі кірістілік коэффициенті (IRR);
- активтердің орташа өлшенген құны (WACC);
- жобаның кірістілік индексі (PI) [17].

Егер кәсіпорындарды қаржыландыру көлемі шамадан тыс кемитін болса, олардың сыртқы қымбат қаржы көздеріне сұраныстары артады, кей кәсіпорындардың жабдықтаушылар мен жеткізушілер, контрагенттер алдындағы міндеттемелері орындалмайды, бюджетпен есеп-айырысу, жалпы табыстылықты арттыру кемиді. Олардың инвестициялық қызметтерді уақтылы орындау мүмкіндігінің азаюы сипатталады, негізгі құралдарды жаңарту, бизнес көлемін кеңейту саласында проблемалар орын алады. Ал кәсіпорындардың қызметіндегі қаржылық проблемалардың орын алуы өз кезегінде,

банктердің неғұрлым кіші тәуекелдері бар өнімдерге деген қажеттіліктерін арттырады. Кәсіпорындарды кредиттеу саласындағы өзгерістер банктердің аз тәуекелдері бар, тұрақты жұмыстары бар жеке азаматтарды кредиттеуге көшкенін көрсетеді. Алайда бұл бөлшек кредиттеу саласындағы тенденцияның жалғасуы, бизнесті кредиттеу мен бағалаудағы, сақтандырудағы проблемаларды шешпейді.

Қорытынды

Жаһандану және айтарлықтай бәсекелестік жағдайдағы компаниялардың инвестициялық тартымдылығы тұрақты қалыптасудың негізгі шарты болып табылады. Қазіргі компаниялардың мақсаты үшін қаржылық тиімділікке кепілдік беріп қана қоймай, отандық және шетелдік инвесторлар үшін қолайлы бедел құру маңызды.

Орындалған зерттеу экономикалық әдістерді тұтас және біртұтас қолдану арқылы компаниялардың инвестициялық мүмкіндіктерін айтарлықтай арттыратынын көрсетеді. Мұндай әдістердің санына мыналар жатады: ақша қаражаттарының құрылымын жетілдіру, экономикалық есептіліктің ашықтығын арттыру (ҚЕХС-пен келісе отырып), активтерді қайта құрылымдау, қаржыландыру көздерін әртараптандыру, сондай-ақ төлем қабілеттілігі көрсеткіштерін жетілдіру.

Инвестициялық бизнес-жобаларды, соның ішінде NPV, IRR, PI және DPP бағалаудың инновациялық тәсілдері ерекше маңызға ие. Оларды пайдалану дәлелді басқарушылық қорытындыларды жүзеге асыруға, мерзімінен бұрын бизнес-жобалар бойынша өнімділікті бағалауға және қауіпті азайтуға мүмкіндік береді. Бұл, әсіресе, Мемлекеттік бағдарламалар немесе халықаралық қорлар арқылы қаржыландыруға қызығушылық танытатын Қазақстандағы шағын және орта компаниялар үшін маңызды.

Инновациялық шындықтар цифрлық технологияларды экономикалық тәжірибеге қарқынды енгізуге шақырады. ERP жүйелерін, Big Data негізіндегі аналитиканы, блокчейнді және цифрлық басқару тақталарын қолдану инвесторлардың өнімділігін, анықтығын және өзара сенімділігін арттырады. Цифрландыру мемлекеттік басымдықтардың бірі болып жарияланған Қазақстан жағдайында (мысалы, «Цифрлық Қазақстан», сондай-ақ «Инновациялық даму жөніндегі ұлттық жоба» бағдарламалары шеңберінде) бұл тәсілдер бұрын мемлекет тарапынан қарқынды көмекке ие болды.

Сонымен қатар, ESG (экологиялық, әлеуметтік және корпоративтік басқару) негіздерін сақтау маңызды бағыт болып табылады. Қазақстан үшін, сондай-ақ Дүниежүзілік «Жасыл күн тәртібінің» тең қатысушысы ретінде, бұл әсіресе заманауи шешім. Экономиканың көптеген секторларында тау-кен өндіруден бастап аграрлық экономикаға дейін экологиялық тұрақтылық, бизнестің әлеуметтік жауапкершілігі, сондай-ақ басқарудың ашықтығы проблемаларына қызығушылық артып келеді.

Қазақстанда қолдануды келесі тетік арқылы жүзеге асыруға болады:

1. Инвестициялық бизнес-жобаларды бағалау инфрақұрылымын қалыптастыру-мемлекеттік қаржыландыру бағдарламаларының әдіснамасына NPV және IRR көрсеткіштерін енгізу (мысалы, «Даму» Қоры, Қазақстанның Даму Банкі, «Қазына Капитал Менеджмент» АҚ арқылы).

2. Кәсіпорындар мен компанияларды цифрландыруды қолдау - салықтық жеңілдіктер мен цифрлық қорытындыларды (ERP, CRM, блокчейн) енгізуге субсидияларды, әсіресе өңірлерде төмен инвестициялық белсенділікпен бірге қамтамасыз ету.

3. Корпоративтік практикаға ESG-тәсілдерін ұлғайту-қаржылық емес есептілікті ажырамас анықтау (экономиканың жартылай өндірістік секторларында, мысалы, металлургия мен энергетикада), халықаралық стандарттарға сәйкес сертификаттау (ISO, GRI), сондай-ақ AIFC Green Finance Centre платформасы арқылы халықаралық ESG-инвесторларды тарту.

4. Бірлестік Халықаралық даму институттарымен бірге - тұрақты қалыптастыруға, цифрлық модификациялауға және экологиялық капитал салымдарына бағытталған ХҚК, АДБ, ЕҚДБ, Дүниежүзілік Банктің қаржыландыру жобаларын қолдану.

5. Бизнесмендердің экономикалық сауаттылығын арттыру-инвестициялық бизнес-жобаларды бағалауға, тәуекелдерді басқаруға және акселерациялық, сондай-ақ білім беру бағдарламалары арқылы тұрақты қалыптастыру негіздеріне дайындау.

Қорытындылай келетін болсақ, Қазақстанда қазіргі экономикалық, цифрлық және ESG-құралдарын пайдалану - бұл белгілі бір компаниялардың инвестициялық тартымдылығын арттыру әдісі ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік экономиканы жетілдіру, экспорттық мүмкіндіктерді арттыру және орнықты инвестициялардың жаппай тізбегіне ықпалдасу ықтималдығы.

Елдің институционалдық көмегін, жеке сектордың серпінділігін және инновациялық қорытындыларды енгізуді біріктіретін жүйелі аспект мемлекеттік және халықаралық капитал үшін тартымды юрисдикцияны дұрыс инвестициялау сияқты Қазақстанның ұстанымын айтарлықтай бекітуге қабілетті.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Глава KAZAKH INVEST: В 2023 году иностранные инвесторы запустили 47 производственных мощностей. [Электронный ресурс] – URL: https://invest.gov.kz/media-center/press-releases/head-of-kazakh-invest-in-2023-foreign-investors-launched-47-production-facilities/?utm_source=chatgpt.com (дата обращения: 29.12.2023)

2 Какие иностранные компании пришли в Казахстан в 2023 году: список. [Электронный ресурс] – URL: https://www.lada.kz/kazakhstan-news/118008-kakie-inostrannye-kompanii-prishli-v-kazahstan-v-2023-godu-spisok.html?ysclid=mbzhttt0g115953619 (дата обращения: 29.12.2023)

3 Қазақстан Республикасы Президентінің 2023 жылғы 4 желтоқсандағы №404 Жарлығы «Ел экономикасына инвестициялар тарту жөніндегі жұмыстың тиімділігін арттыру жөніндегі шаралар туралы» [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2300000404 (қаралу уақыты: 17.01.2025.)

4 Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2024 жылғы 18 қазандағы № 868 қаулысы «Қазақстан Республикасының инвестициялық саясатының 2029 жылға дейінгі тұжырымдамасы» [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000868 (қаралу уақыты: 17.01.2025.)

5 Thomas R. Robinson, et al. (2015) International financial statements analysis: textbook. John Wiley & Sons, 1072 p.

6 Воронцовский А.В. Управление рисками: учебник и практикум для вузов. – Москва: Юрайт, 2025. 485 с.

7 Шеремет А.Д. Анализ и диагностика финансово-хозяйственной деятельности предприятия: учебник. – Москва: НИЦ ИНФРА-М, 2025. 374 с.

8 World investment report 2023: investing in sustainable energy for all: overview (2024). Available at: – URL: https://unctad.org/publication/world-investment-report-2023#:~:text=UNCTAD%E2%80%99s%20 (accessed: 17.01.2025).

9 Лукашова А.А. Анализ рыночной инвестиционной привлекательности компании. Молодой ученый. – №18 (465), – 2023. – С. 115-117.

10 Пак А. МСБ растет и получает поддержку: что ждет бизнес в 2025 году. [Электронный ресурс] – URL: https://bizmedia.kz/2025-05-21-msb-rastet-i-poluchaet-podderzhku-chto-zhdet-biznes-v-2025 (дата обращения: 21.01.2025)

11 Oleksandr Amosha, Volodymyr Velychko, Vladyslava Troian. (2023). Strategies for managing the company's potential to increase the enterprise's investment attractiveness. Baltic Journal of Economic Studies, 9(2). P. 34-39 Available at: – URL: https://www.researchgate.net/publication/371057109 (accessed: 21.01.2025)

12 Онегова К.П. Управление инвестиционной привлекательностью корпорации. Международный студенческий научный вестник. – №2, – 2016. – С. 23-30

13 Ұлттық статистика бюросы Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі. [Электрондық ресурс] – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-energy/ (қаралу уақыты: 17.01.2025.)

14 Крупина Е.М., Субалова М.А., Селезнёва И.В. Проблемы кредитования малого и среднего бизнеса в Казахстане: факторы, влияющие на доступ к финансированию. Вестник университета Туран. – №3, – 2021. – С. 108-115. [Электронный ресурс] – URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-108-115 (дата обращения: 21.01.2025)

15 Файзуллина С.А., Бекова Р.Ж., Оналтаев Д.О. Бизнестің бухгалтерлік есебінің аудиті шеңберіндегі өзгерістерді болжау кезінде қаржылық тұрақтылықты талдау ерекшеліктері. Тұран университетінің

Хабаршысы. №1 (85), – 2020. – Б. 158-161 [Электрондық ресурс] – URL: https://tou.edu.kz/arm/storage/files/68354e88eb4235.53221941.pdf (қаралу уақыты: 17.01.2025.)

16 Татиева М.М. Оценка бизнеса: учебное пособие. – Алматы: ЭСПИ, 2023. 76 с.

17 Камышанов Т.А., Мартынова Т.А. Оценка инвестиционной привлекательности компаний. Актуальные проблемы авиации и космонавтики. - 2019 - том 3 - С. 181-183.

ФИНАНСОВЫЕ МЕТОДЫ ПОВЫШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПРИВЛЕКАТЕЛЬНОСТИ ПРЕДПРИЯТИЙ

Аннотация

В статье определена роль инвестиций в современных условиях финансового развития и в обеспечении стабилизации промышленных отраслей. На примере опыта развитых стран: Китая, Швеции, Бельгии, Южной Кореи, США, Германии - выявлена роль инвестиционных инструментов, ценных бумаг в торговле, на финансовом рынке, в дальнейшем структурном укреплении экономики. Уровень развития инвестиционной деятельности в Казахстане в 2024 году составил 19,4 трлн тенге, что на 7,5% больше, чем в 2023 году, наблюдается развитие конкурентной среды на рынке товаров и услуг, ослабление монопольной системы, развитие рыночных отношений, повышение мотивации людей к созданию и накоплению частного капитала. В настоящее время можно видеть, что приобретение и быстрая продажа предприятиями любых активов, недвижимости, выпуск дополнительных акций, общее состояние производственной деятельности осуществляются методами экономического анализа, обеспечение финансовых инструментов путем привлечения инвестиций в предприятия несут повышенные риски. На фоне нестабильной инфляционной ситуации и экономико-финансовых изменений в стране одной из наиболее актуальных проблем кредитования субъектов предпринимательства является правильное определение стоимости монетарных активов и правильная оценка объема достаточности инвестиций. Целью статьи является выявление сложностей, некоторых негативных факторов при привлечении инвестиций в предприятия развивающихся или развивающихся стран в настоящее время, оценка мер финансового анализа, необходимых для финансирования, выработка предложений. В данной статье исследуются изменения инвестиционного климата в мире в настоящее время под влиянием изменения стоимости вклада, изменения объема и причины инвестиций в уставный капитал предприятий в некоторых странах, проблемы, с которыми сталкиваются банки, компании, предприятия МСБ в привлечении инвестиций, влияние инвестиционной политики на национальные экономики.

Ключевые слова: финансирование предприятий, инвестиционные программы, субъекты МСБ, привлечение инвесторов, национальная экономика, источники финансирования.

FINANCIAL METHODS OF INCREASING THE INVESTMENT ATTRACTIVENESS OF ENTERPRISES

Abstract

The article defines the role of investments in modern conditions of financial development and in ensuring the stabilization of industrial sectors. Based on the experience of China, Sweden, Belgium, South Korea, the United States, and Germany, developed countries have identified the role of investment instruments and securities in trade and the financial market in further structural strengthening of the economy. The level of investment activity in Kazakhstan in 2024 amounted to 19.4 trillion tenge, which is 7.5% more than in 2023. There is a development of a competitive environment in the market of goods and services, a weakening of the monopoly system, the development of market relations, and an increase in people's motivation to create and accumulate private capital. Currently, it can be seen that the acquisition and rapid sale by enterprises of any assets, real estate, the issuance of additional shares, the general state of production activities are carried out by methods of economic analysis, providing financial instruments by attracting investments in enterprises carries increased risks. Against the background of the unstable inflationary situation and economic and financial changes in the country, one of the most pressing problems of lending to business entities is the correct determination of the value of monetary assets and the correct assessment of the amount of investment adequacy. The purpose of the article is to identify current difficulties in attracting investments to enterprises in developing or developing countries, some negative factors, evaluate financial analysis measures necessary for financing, and develop recommendations. This article examines the changes in the investment climate in the world at the present time under the influence of changes in the cost of deposits, changes in the volume and reasons for investments in the authorized capital of enterprises in some countries, the problems faced by banks, companies, SMEs in attracting investments, the impact of investment policy on national economies.

Key words: enterprise financing, investment programs, SME entities, attracting investors, National economy, sources of financing.

REFERENCES

1 Glava KAZAKH INVEST: V 2023 godu inostrannye investory zapustili 47 proizvodstvennyh moshchnostej. *[KAZAKH INVEST CEO: In 2023, foreign investors launched 47 production facilities]* Available at: – URL: https://invest.gov.kz/media-center/press-releases/head-of-kazakh-invest-in-2023-foreign-investors-launched-47-production-facilities/?utm_source=chatgpt.com [in Russian] (accessed: 29.12.2023)

2 Kakie inostrannye kompanii prishli v Kazahstan v 2023 godu: spisok. *[Which foreign companies came to Kazakhstan in 2023: the list]* Available at: – URL: https://www.lada.kz/kazakhstan-news/118008-kakie-inostrannye-kompanii-prishli-v-kazahstan-v-2023-godu-spisok.html?ysclid=mbzhttt0g115953619 [in Russian] (accessed: 29.12.2023)

3 Qazaqstan Respublikasy Prezidentınıñ 2023 jylğy 4 jeltoqsandağy №404 Jarlyğy «El ekonomikasyna investisialar tartu jönındegı jūmystyñ tıımdılıgın arttyru jönındegı şaralar turaly». *[Decree of the president of the Republic of Kazakhstan dated December 4, 2023 №404 «On measures to improve the efficiency of work to attract investment in the country's economy»]* Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/U2300000404 [in Kazakh] (accessed: 17.01.2025).

4 *Qazaqstan Respublikasy Ükımetınıñ 2024 jylğy 18 qazandağy № 868 qaulysy «Qazaqstan Respublikasynyñ investisialyq saiasatynyñ 2029 jylğa deiıngı tūjyrymdamasy». [Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated October 18, 2024 No. 868 «Concept of investment policy of the Republic of Kazakhstan until 2029»]* Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P2400000868 [in Kazakh] (accessed: 17.01.2025).

5 Thomas R. Robinson, et al. (2015) International financial statements analysis: textbook. John Wiley & Sons, 1072 p. [in English].

6 Voroncovskij A.V. Upravlenie riskami. *[Risk management]*: uchebnik i praktikum dlya vuzov. – Moskva: YUrajt, – 2025. – 485 p. [in Russian].

7 Sheremet A.D. Analiz i diagnostika finansovo-hozyajstvennoj deyatel'nosti predpriyatiya. *[Analysis and diagnostics of financial and economic activity of the enterprise]*: uchebnik. – Moskva: NIC INFRA-M, – 2025. – 374 p. [in Russian].

8 World investment report 2023: investing in sustainable energy for all: overview (2024). Available at: – URL: https://unctad.org/publication/world-investment-report-2023#:~:text=UNCTAD%E2%80%99s%20World%20I [in English] (accessed: 17.01.2025).

9 Lukashova A.A. Analiz rynochnoj investicionnoj privlekatel'nosti kompanii [*Analysis of the company's market investment attractiveness]*. Molodoj uchenyj. – №18 (465), – 2023. – P. 115-117 [in Russian].

10 Pak A. MSB rastet i poluchaet podderzhku: chto zhdet biznes v 2025 godu. *[SME is growing and receiving support: what awaits business in 2025]*. Available at: – URL: https://bizmedia.kz/2025-05-21-msb-rastet-i-poluchaet-podderzhku-chto-zhdet-biznes-v-2025-godu/?ysclid=mc1b9yejl173681171 [in Russian] (accessed: 21.01.2025).

11 Oleksandr Amosha, Volodymyr Velychko, Vladyslava Troian. (2023). Strategies for managing the company's potential to increase the enterprise's investment attractiveness. Baltic Journal of Economic Studies, 9(2). P. 34-39 Available at: – URL: https://www.researchgate.net/publication/371057109 [in English] (accessed: 21.01.2025)

12 Onegova K.P. Upravlenie investicionnoj privlekatel'nost'yu korporacii. *[Managing the investment attractiveness of a corporation. International Student Scientific Bulletin]*. Mezhdunarodnyj studencheskij nauchnyj vestnik. – №2, – 2016. – P. 23-30 [in Russian].

13 Ūlttyq statistika bürosy Qazaqstan Respublikasy Strategialyq josparlau jäne reformalar agenttıgı *[Bureau of National Statistics Agency of the Republic of Kazakhstan for Strategic Planning and reforms]* Available at: – URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/business-statistics/stat-energy/ [in Kazakh] (accessed: 17.01.2025.).

14 Krupina E.M., Subalova M.A., Seleznyova I.V. Problemy kreditovaniya malogo i srednego biznesa v Kazahstane: faktory, vliyayushchie na dostup k finansirovaniyu *[Problems of crediting small and medium-sized businesses in Kazakhstan: factors affecting access to finance. Bulletin of Turan University]*. Vestnik universiteta Turan. – №3, – 2021. – P. 108-115. Available at: – URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-108-115 [in Russian] (accessed: 21.01.2025)

15 Faizullina S.A., Bekova R.J., Onaltaev D.O. Biznestıñ buhgalterlık esebınıñ auditı şeñberındegı özgerısterdı boljau kezında qarjylyq tūraqtylyqty taldau erekşelıkterı *[Features of the analysis of financial stability when forecasting changes in the framework of the audit of business accounting]* Tūran universitetınıñ Habarşysy. №1 (85), – 2020. – P. 158-161 Available at: – URL: https://tou.edu.kz/arm/storage/files/68354e88eb4235.53221941.pdf [in Kazakh] (accessed: 17.01.2025.)

16 Tatieva M.M. Ocenka biznesa [Business assessment]: uchebnoe posobie. – Almaty: ESPI, 2023. – 76 p. [in Russian].

17 Kamyshanov T.A., Martynova T.A. Ocenka investicionnoj privlekatel'nosti kompanij *[Assessment of the investment attractiveness of companies]*. Aktual'nye problemy aviacii i kosmonavtiki. tom 3. 2019. P.181-183 [in Russian].

Information about authors:

Zhazira Taibek– **corresponding author,** candidate of economic sciences, associate professor of the Department «Finance», M. Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: taybek80@mail.ru

ORCID: https://0000-0001-9836-4889

Bauyrzhan Kulbay – PhD, senior lecturer of the Department «Finance», M. Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: bauka.ks@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3638-5745

Aigerim Appazova – master's degree, senior lecturer of the Department «Finance», M. Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: appazova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5025-2087

Bagdatbek Ospan – master's degree, senior lecturer of the Department «Economic theory», M. Auezov South Kazakhstan University, 160000, Shymkent, Republic of Kazakhstan

E-mail: bagdatbek1980@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8530-3120

Информация об авторах:

Жазира Тайбек – **основной автор,** кандидат экономических наук, доцент кафедры «Финансы», Южно-Казахстанский университет им.М. Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: taybek80@mail.ru

ORCID: https://0000-0001-9836-4889

Бауыржан Кулбай – доктор PhD, старший преподаватель кафедры «Финансы», Южно-Казахстанский университет им.М. Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: bauka.ks@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3638-5745

Айгерим Аппазова – магистр, старший преподаватель кафедры «Финансы», Южно-Казахстанский университет им.М. Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: appazova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5025-2087

Багдатбек Оспан – магистр, старший преподаватель кафедры «Экономическая теория», Южно-Казахстанский университет им.М. Ауэзова, 160000, г. Шымкент, Республика Казахстан

E-mail: bagdatbek1980@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8530-3120

Авторлар туралы ақпарат:

Жазира Тайбек – **негізгі автор,** экономика ғылымдарының кандидаты, «Қаржы» кафедрасының доценті, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: taybek80@mail.ru

ORCID: https://0000-0001-9836-4889

Бауыржан Құлбай – PhD докторы, «Қаржы» кафедрасының аға оқытушы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bauka.ks@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3638-5745

Айгерім Аппазова – магистр, «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: appazova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5025-2087

Багдатбек Оспан – магистр, «Экономикалық теория» кафедрасының аға оқытушысы, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, 160000, Шымкент қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: bagdatbek1980@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8530-3120

МРНТИ 06.61.33 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.31**
УДК 332.144

А.Ж. Рамазанова[1]*, М.Д.Сайымова[1], Г.Т. Кунуркульжаева[1], А. Б. Султанов[2]

[1]Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, 030000, Казахстан
[2]Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, 050040, Казахстан
*e-mail: 77mika-07@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВЫГОДЫ УСТОЙЧИВОГО ТУРИЗМА ДЛЯ РЕГИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация

Устойчивый туризм как инструмент регионального развития приобретает все большее значение во всем мире, особенно в регионах с богатыми природными и культурными ресурсами, таких как Западный Казахстан. Известный своими природными заповедниками, богатой историей и культурным наследием, этот регион обладает огромным потенциалом для развития туризма, который может способствовать диверсификации экономики и социально-экономической стабильности. В свете глобальных вызовов, таких как изменение климата и необходимость устойчивого развития, важно разрабатывать модели туризма, которые не только способствуют экономическому развитию, но и сохраняют природное и культурное наследие.

Целью данного исследования является изучение того, как подходы к устойчивому туризму могут способствовать региональному экономическому развитию Западного Казахстана. Исследование сосредоточено на анализе текущей туристической практики, оценке потенциала устойчивого туризма и разработке стратегий, которые могут максимизировать экономические, социальные и экологические выгоды для региона.

Ожидаемые результаты включают в себя выявление основных ресурсов и возможностей для развития устойчивого туризма в Западном Казахстане, в том числе выявление природных парков, исторических достопримечательностей и культурных мероприятий. Также планируется разработка комплексной туристической модели, которая будет содействовать местной экономике, охране окружающей среды и социальному развитию местных общин. Важными шагами будут стратегии повышения уровня осведомленности и вовлечения местных жителей в развитие туризма, организация обучения и раскрытие потенциала на местном уровне. Полученные результаты послужат основой для планирования политики, которая не только привлечет туристов, но и защитит природные ресурсы и побудит местное сообщество играть активную роль в туристическом секторе. В долгосрочной перспективе эти стратегии будут способствовать стабильному росту региона, повышению качества жизни его жителей и сохранению его уникальной природной и культурной среды.

Ключевые слова: устойчивый туризм, региональное развитие, Западный Казахстан, диверсификация экономики, природное наследие, культурное наследие, охрана окружающей среды.

Введение

В последние годы Казахстан совершил значительный прогресс в развитии сферы туризма, что привлекло внимание международного сообщества и способствовало увеличению числа туристов из различных стран. Западно-Казахстанская область не исключение [1].

В условиях роста внутреннего и международного туризма в Западно-Казахстанской области (рост на 15% за последние 5 лет, внутренние туристы — 166,6 тыс. чел. на конец 2023 г.) особую актуальность приобретает вопрос перехода от количественного увеличения турпотока к качественному — устойчивому развитию отрасли. Как показано в работе Sharpley (2009) [2], устойчивый туризм должен быть не просто экономическим механизмом, но и инструментом сохранения природного и культурного капитала, что особенно актуально для региона, насчитывающего более 6 тысяч археологических объектов и богатого исторического наследия (например, усадьба Пугачёва и «Букеевская Орда»).

Видимое увеличение доходов от гостиничных услуг (4,6 млрд тенге) и наличие развитой инфраструктуры (92 объекта размещения, 4 812 койко-мест), при относительно низкой заполняемости (20,4%), указывает на наличие **неиспользованного потенциала**. Этот факт согласуется с утверждением Dwyer & Forsyth (2006) [3] о том, что рост туризма требует стратегического подхода и оценки мультипликативного эффекта, иначе экономические

выгоды останутся ограниченными. Работы Gössling и Hall (2015) [4] подчеркивают важность экологической устойчивости туризма, особенно в регионах с чувствительной природной средой. Западный Казахстан, с его обширными степями, заповедными территориями и ориентацией на сельский экотуризм, идеально подходит под их модель «природа + местное участие». Упор на использование местных ресурсов (проживание, питание, гиды) в регионе полностью соответствует концепции community-based tourism**,** раскрытой в исследованиях Lane & Kastenholz (2015) [5]. Согласно докладу UNWTO (2020) [6], устойчивый туризм должен стать частью региональной политики, особенно в развивающихся странах. В этом контексте реализация устойчивых стратегий в Западном Казахстане может способствовать диверсификации экономики, снижению зависимости от сырьевых отраслей и росту занятости — о чём прямо говорится в тексте исследования.

Таким образом, международная литература подтверждает, что ключевые вызовы и возможности Западно-Казахстанской области (неравномерная загрузка гостиниц, богатое наследие, спрос на природный отдых, вовлечение местных сообществ) полностью укладываются в рамки современной научной повестки устойчивого туризма. Это подтверждает необходимость комплексного исследования и внедрения адаптированных стратегий.

Материалы и методы исследования

Методология охватывает анализ текущей туристической практики, в ходе которого исследователи собирают и анализируют данные о существующей туристической деятельности, инфраструктуре и посетителях. Такой подход позволяет выявить ключевые сильные и слабые стороны региона и способствует лучшему пониманию потребностей и ожиданий как туристов, так и местного населения.

Кроме того, проводится оценка потенциала устойчивого туризма, которая включает в себя выявление природных, культурных и исторических ресурсов, которые могли бы привлечь посетителей, сохраняя при этом экологическую и социальную целостность. Для мониторинга и оценки эффективности реализуемых стратегий используются методы постоянного мониторинга и оценки результативности. А также было проведено интервью и выполнен контент-анализ.Это включает в себя сбор данных об экономических, экологических и социальных последствиях туризма после внедрения устойчивых практик. Такая оценка позволяет в режиме реального времени вносить коррективы в политику и практику, гарантируя, что развитие туризма в Западном Казахстане продвигается в соответствии с целями и принципами устойчивого развития.

Результаты и их обсуждение

В настоящее время туристическая инфраструктура Западного Казахстана разнообразна: от современных городов с хорошими услугами до удаленных районов с минимальными удобствами. Основные города предлагают качественное жилье и сервисы, в то время как сельская местность и природные зоны отстают в этом плане. В настоящее время предпринимаются усилия для улучшения ситуации, с акцентом на экологически чистые практики и развитие туризма с привлечением местного населения. Подход к туризму постепенно меняется с обычных экскурсий на более экологически безопасные и интерактивные мероприятия, хотя они еще мало распространены. Однако этот сектор сталкивается со значительными проблемами (Рисунок 1).

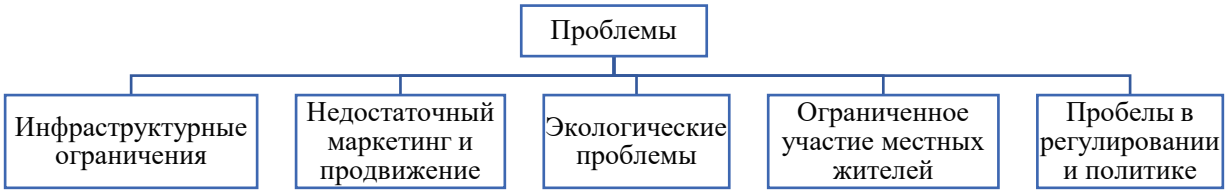

Рисунок 1 – Проблемы туризма в Западном Казахстане

Примечание: составлено авторами

В качестве исследовательского вопроса ниже мы рассмотрим более подробно:

1 В первую очередь из-за неадекватной инфраструктуры в отдаленных районах и отсутствия комплексных маркетинговых стратегий транспорт остается основным препятствием: ограниченное количество прямых рейсов и неразвитая дорожная сеть затрудняют доступ к ключевым достопримечательностям. Кроме того, туристическим работникам часто не хватает специальной подготовки, необходимой для предоставления высококачественных услуг иностранным посетителям. Были предприняты усилия для решения этих проблем, но прогресс был постепенным.

2 Необходимо отметить, что туристический потенциал региона используется не в полной мере из-за неадекватного маркетинга. Туристические предложения Западного Казахстана плохо продвигаются на международных платформах, что приводит к снижению узнаваемости в мире по сравнению с другими направлениями.

3 Рост туризма, если им не управлять устойчиво, создает угрозу для природных ландшафтов и биоразнообразия региона. Существуют опасения по поводу загрязнения окружающей среды, обращения с отходами и воздействия возросшей деятельности человека на чувствительные экосистемы.

4 Существует пробел в привлечении местных сообществ к развитию туризма. Это приводит к уменьшению экономических выгод, достигаемых этими сообществами, и может привести к неудовлетворенности и отсутствию поддержки туристических проектов.

На рисунке 2 отображены возможности Западно-Казахстанской области.

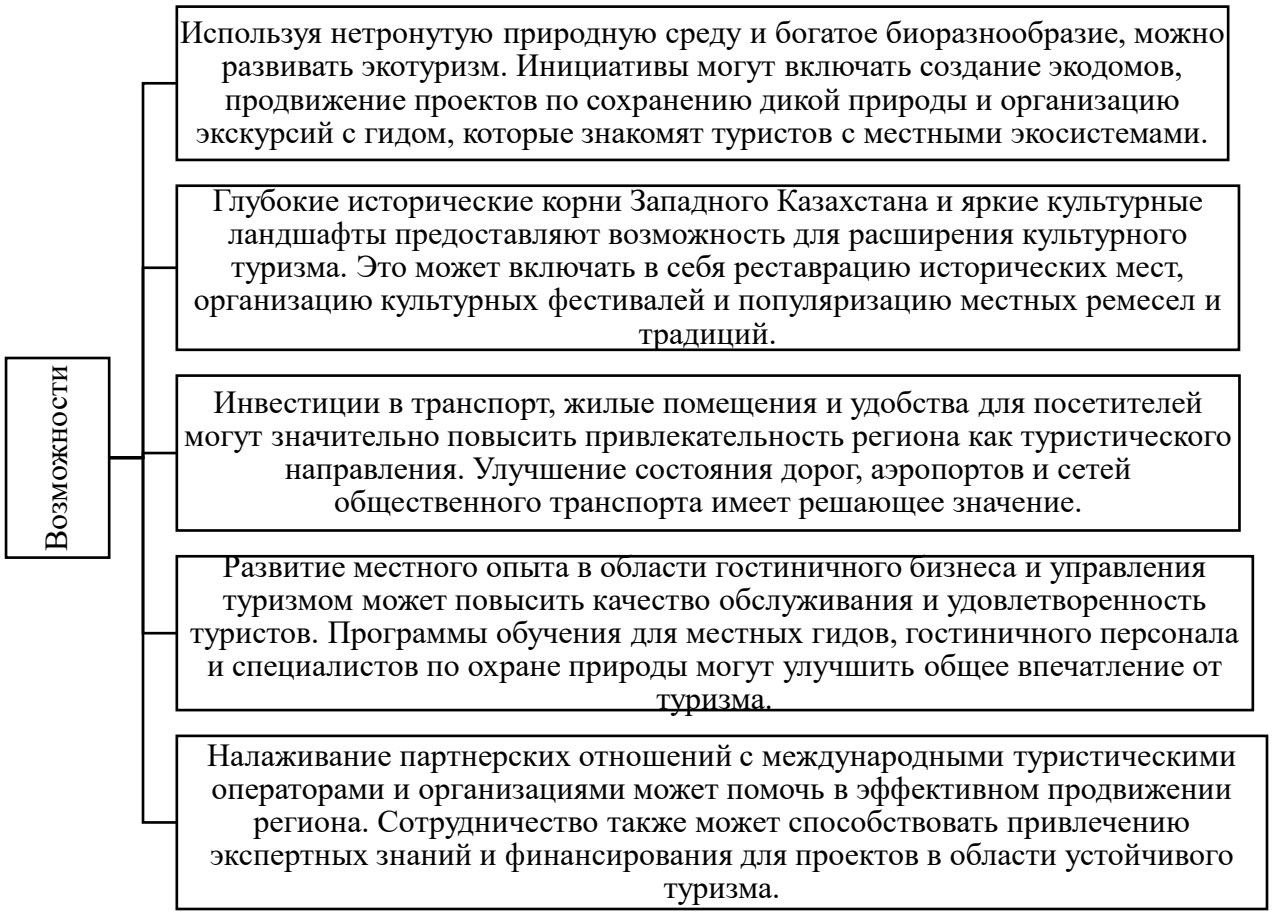

Рисунок 2 – Возможности в сфере туризма в Западно-Казахстанской области

Примечание: составлено авторами

Несмотря на то, что Западный Казахстан имеет прочную базу, основанную на его природных и культурных богатствах, требуется проделать значительную работу, чтобы преодолеть текущие проблемы и в полной мере использовать потенциал устойчивого туризма. Это включает в себя как развитие инфраструктуры, так и стратегические инициативы для обеспечения того, чтобы рост туризма был как экономически выгодным, так и экологически устойчивым.

Стратегическое расположение Западного Казахстана вблизи таких глобальных рынков, как Россия и Европа, дает уникальное преимущество. Инвестиции в инфраструктуру, такие как улучшение дорожного сообщения и расширение пропускной способности аэропортов, могут значительно улучшить туристический опыт. Более того, использование цифровых платформ для улучшения маркетинга и информирования посетителей может привлечь глобальную аудиторию. Сотрудничество с местными сообществами в разработке методов устойчивого туризма может обеспечить, чтобы рост приносил пользу как экономике, так и окружающей среде [7].

Проанализируем показатели въездных и внутренних посетителей Западного Казахстана (Рисунок 3).

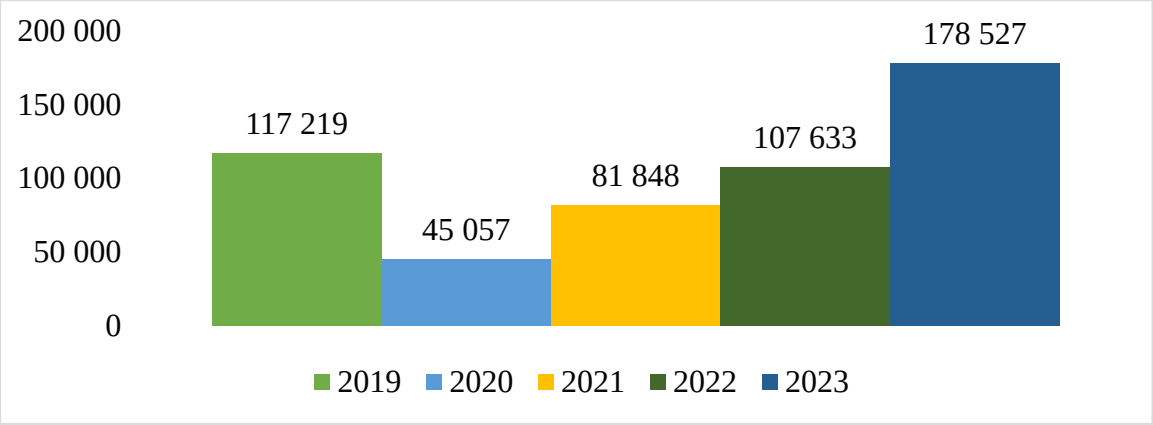

Рисунок 3 - Количество въездных и внутренних посетителей Западного Казахстана

Примечание: составлено авторами на основе источника [8]

По рисунку 3 можно сказать, что произошло значительное снижение примерно на -61,56% по сравнению с 2019 годом. Это резкое снижение отражает воздействие пандемии COVID-19 на путешествия и туризм. В регионе наблюдался значительный подъем, число туристов увеличилось на 81,65% по сравнению с 2020 годом, что указывает на восстановление после ослабления ограничений на поездки и возобновления туристической деятельности. Очевиден дальнейший рост, который составил 31,50% по сравнению с 2021 годом. Этот рост свидетельствует о дальнейшей стабилизации и восстановлении туристического сектора в регионе. Значительный рост на 65,87% по сравнению с 2022 годом, свидетельствующий об устойчивом восстановлении и резком росте туризма, возможно, обусловленном сохраняющимся спросом на поездки и возросшей привлекательностью региона как туристического направления после пандемии.

Далее на рисунке 4 отображено количество туристов, остановившихся в местах размещения Западного Казахстана.

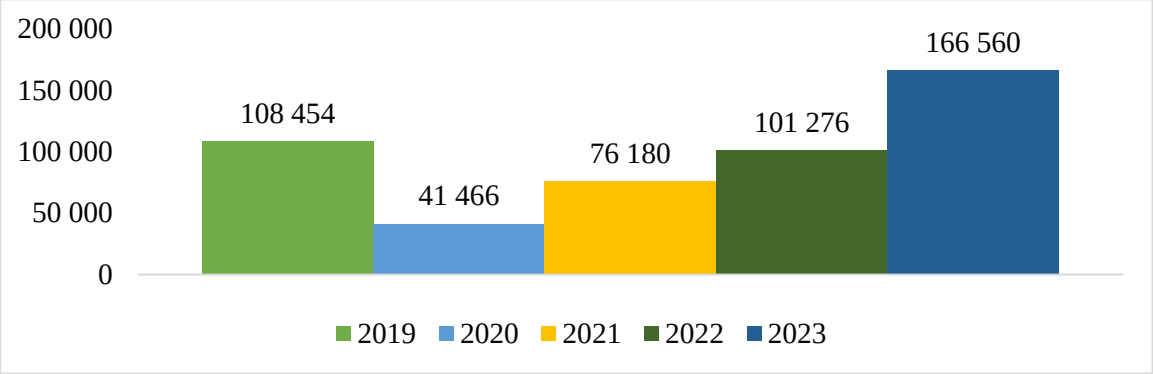

Рисунок 4 - Количество туристов, остановившихся в местах размещения Западного Казахстана

Примечание: составлено авторами на основе источника [8]

По рисунку 4 можно сказать, что в сравнении с 2019 годом произошло значительное сокращение, примерно на 61,77%. Это резкое падение отражает начальное воздействие пандемии COVID-19 на туристическую отрасль из-за мировых ограничений на перемещение, что значительно уменьшило число посетителей. В 2021 году регион пережил значительный подъем, прирост числа туристов составил 83,72% по сравнению с 2020 годом, что свидетельствует о заметном восстановлении благодаря улучшению погодных условий и постепенному возобновлению путешествий. В 2022 году наблюдался рост на 32,94% по сравнению с 2021 годом, что указывает на продолжающуюся тенденцию к увеличению, говорящую о дальнейшем восстановлении и повышенной уверенности в безопасности поездок, а также о растущей привлекательности Западного Казахстана как туристического направления.

В 2023 году произошел значительный прирост на 64,46% по сравнению с 2022 годом, что свидетельствует о сильной и стабильной тенденции к восстановлению. Этот рост можно объяснить полным возвращением к международным и внутренним путешествиям, активизацией маркетинговых усилий и глобальным сдвигом в сторону направлений, способствующих развитию природного, культурного и устойчивого туризма.

На рисунке 5 изображены данные о количестве посетителей, посещавших места размещения в течение последних четырех лет в Западно-Казахстанской области.

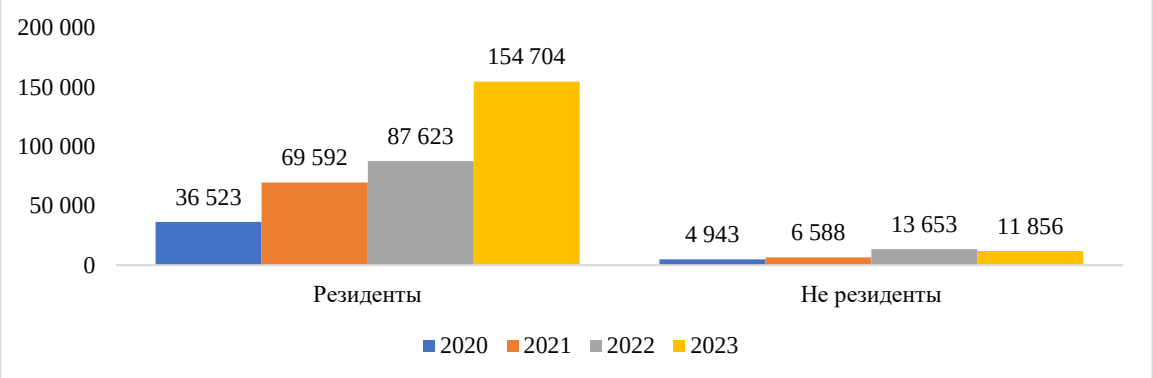

Рисунок 5 - Данные о количестве посетителей, посещавших места размещения

Примечание: составлено авторами на основе источника [8]

На графике видна четкая тенденция к восстановлению и росту числа посещений города местными жителями в течение четырех лет, с заметным всплеском в 2023 году. Что касается

нерезидентов, то, несмотря на рост в период с 2020 по 2022 год, в 2023 году произошло небольшое снижение, которое может быть вызвано различными факторами, такими как изменения в политике в области туризма, экономические факторы или внешние глобальные события, влияющие на решения о поездках.

В целом, иллюстрируются тенденции и колебания туристической активности за указанный период, при этом резиденты демонстрируют более сильные тенденции к восстановлению и росту по сравнению с нерезидентами.

Необходимо подчеркнуть, что на период с 2024 по 2026 годы запланировано реализовать 14 проектов в сфере туризма общей стоимостью 25,0 миллиарда тенге. Из этого числа на текущий год приходится запуск в эксплуатацию 6 проектов общей стоимостью 9,9 миллиарда тенге, что позволит создать 160 рабочих мест.

Планируется:

1) Расширить гостиницу "Рахат" в городе Уральск (проект на сумму 2,7 миллиарда тенге, с созданием 15 рабочих мест);

2) Построить гостиницу "West Plaza" в городе Уральск (проект на сумму 1,5 миллиарда тенге, с созданием 60 рабочих мест);

3) Построить базу отдыха "Ақжол" в Теректинском районе (проект на сумму 1,0 миллиарда тенге, с созданием 20 рабочих мест);

4) Построить гостиницу в городе Аксай (Бурлинский район) (проект на сумму 3,5 миллиарда тенге, с созданием 45 рабочих мест);

5) Построить физкультурно-оздоровительный комплекс в Таскалинском районе (проект на сумму 636,5 миллионов тенге, с созданием 15 рабочих мест);

6) Построить физкультурно-оздоровительный комплекс в Казталовском районе (проект на сумму 592,5 миллионов тенге, с созданием 10 рабочих мест) [9].

Таким образом, для успешного развития туризма в регионе необходимо системное и комплексное решение указанных проблем. Усиление инвестиций в инфраструктуру и ее модернизация, эффективное маркетинговое продвижение туристических возможностей Западного Казахстана на мировых платформах, внедрение устойчивых практик для сохранения природы, активное вовлечение местных жителей в туристические проекты - все эти меры будут способствовать более устойчивому и успешному развитию туристического сектора в регионе. Исследование показывает, что внедрение практики устойчивого туризма в Западном Казахстане может привести к заметным экономическим выгодам, включая расширение возможностей трудоустройства, диверсификацию источников дохода и улучшение местной инфраструктуры. Продвигая экологичный туризм, регион может привлечь постоянный поток как международных, так и местных посетителей, тем самым обеспечивая стабильный доход малому бизнесу и местным сообществам.

Одним из ключевых выводов является потенциал для создания рабочих мест в различных секторах, связанных с туризмом, таких как гостиничный бизнес, транспорт и культурные услуги. Внедрение устойчивых практик не только открывает прямые перспективы трудоустройства, но и создает косвенные возможности за счет развития вспомогательных предприятий. Например, местные ремесленники и фермеры выигрывают от возросшего спроса на аутентичные региональные продукты и впечатления. Кроме того, инициативы в области устойчивого туризма способствуют диверсификации региональной экономики, которая традиционно в значительной степени зависит от таких отраслей, как добыча нефти и газа. Развивая мощный туристический сектор, Западный Казахстан может снизить риски, связанные с экономической зависимостью от одной отрасли. Такая диверсификация имеет решающее значение для повышения экономической устойчивости региона и обеспечения долгосрочной стабильности. Более того, исследование подчеркивает положительное влияние устойчивого туризма на местную инфраструктуру. Инвестиции в проекты, связанные с туризмом, такие как улучшение транспортной сети и создание экологически чистых объектов размещения, не только улучшают впечатления посетителей,

но и приносят пользу жителям, обеспечивая лучший доступ к услугам и удобствам. Такое развитие инфраструктуры может стимулировать более широкую экономическую деятельность и улучшить общее качество жизни в регионе.

В ходе исследования были разработаны следующие рекомендации по устойчивому развитию туризма в Западном Казахстане (Таблица 1).

Таблица 1 - Рекомендации по устойчивому развитию туризма в Западном Казахстане

№	Наименование	Действия	Экономический эффект	Социальный эффект
1	Развитие инфраструктуры	Расширить транспортные сети, включая дороги и местные аэропорты, чтобы облегчить доступ к ключевым достопримечательностям. Модернизировать объекты размещения в сельской местности в соответствии с международными стандартами.	Расширение возможностей для бизнеса, связанного с туризмом, и трудоустройство местных жителей в сфере строительства, технического обслуживания и гостиничного бизнеса.	Повышение качества жизни жителей за счет улучшения доступа к услугам и удобствам.
2	Маркетинг и продвижение	Разработать комплексные маркетинговые стратегии для продвижения культурного и природного наследия Западного Казахстана на международных платформах с использованием цифрового маркетинга и социальных сетей.	Увеличение международного и внутреннего туризма, создание дополнительных источников дохода.	Повышает глобальную осведомленность о культурных и природных богатствах региона, способствуя росту гордости среди местных сообществ.
3	Вовлечение местных сообществ и наращивание потенциала	Реализация учебных программ для местных жителей по управлению туризмом, обслуживанию клиентов и методам сохранения окружающей среды.	Создает устойчивые возможности трудоустройства в туристическом секторе для местных жителей.	Повышает социальную сплоченность и интеграцию за счет вовлечения местных сообществ в развитие туризма.
4	Рациональное природопользование	Внедрять инициативы по устойчивому туризму, которые сводят к минимуму воздействие на окружающую среду, такие как экологически чистые жилые помещения и системы утилизации отходов.	Привлекает нишевый рынок экологически ориентированных путешественников, что потенциально может привести к повышению цен на услуги.	Способствует сохранению природных ресурсов и повышает экологическую осведомленность туристов и местных жителей.
	Примечание: составлено авторами			

Внедрение практики устойчивого туризма в Западном Казахстане представляет собой стратегический подход к использованию уникальных культурных и природных ресурсов региона для получения экономических и социальных выгод. Сосредоточив внимание на улучшении инфраструктуры, привлечении местных сообществ и содействии сохранению окружающей среды, регион может создать модель устойчивого туризма, которая будет способствовать достижению долгосрочных целей в области развития (Рисунок 6).

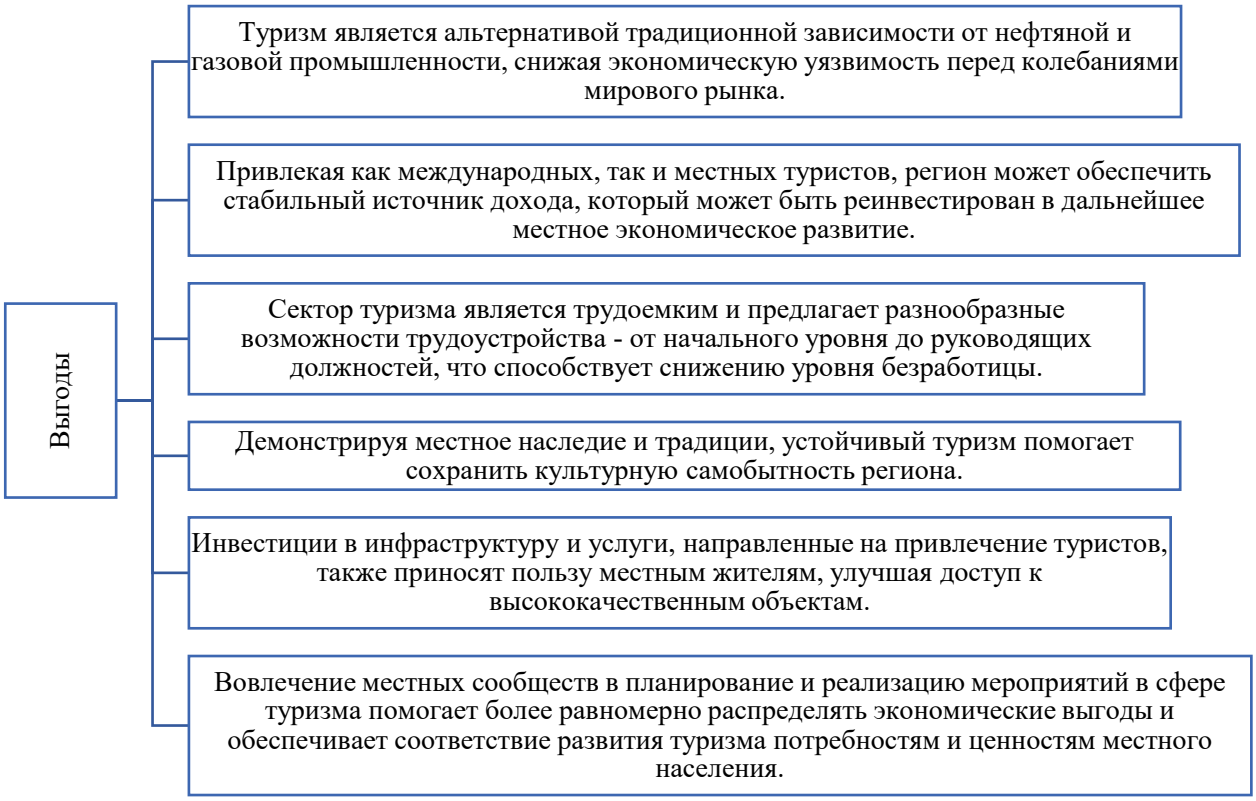

Рисунок 6 – Экономические выгоды

Примечание: составлено авторами

Исследования показывают, что внедрение устойчивых практик не только приносит пользу экономическому развитию региона, но также способствует сохранению природных и культурных ресурсов. Сосредоточение внимания на устойчивом туризме привело к положительным изменениям в местной экономике, главным образом за счет диверсификации источников дохода и расширения возможностей трудоустройства для местных жителей.

На основе указанных исследований было проведено интервью среди 20 стейкхолдеров из числа заинтересованных групп. Интервью было визуализировано с помощью контент-анализа.

Таблица 2 - Характеристика стейкхолдеров

№	Категория участника	Кол-во человек	Примерные организации / роли
1	Представители акиматов	4	Управление туризма, отделы предпринимательства
2	Частный сектор (бизнес)	3	Владельцы гостиниц, туроператоры
3	НПО и эксперты	2	Экологические и культурные организации
4	Местные жители (сельские)	6	Активные участники сообществ, фермеры, ремесленники
5	Туристы (внутренние/въездные)	5	Посетители региона из других областей и стран
Итого		**20 человек**	

Вопрос 1: Какие ресурсы региона наиболее привлекательны для устойчивого туризма? Представитель частного сектора: «Наши туристы в основном интересуются маршрутами к памятникам Букеевской орды и природным зонам у реки Урал. Людям нравится, что здесь безопасно, красиво и всё — как будто из прошлого. Это и есть настоящая аутентичность». Местный житель (село Жанакала): «У нас сохранились старинные ремесла — ткачество, резьба по дереву. Много легенд про предков. Если бы создали этноаулы или что-то вроде мини-музеев — это точно бы привлекло туристов».

Вопрос 2: Какие проблемы мешают устойчивому развитию туризма? Представитель акимата: «Одна из основных проблем — дороги. Пока не будет нормального доступа к локациям, говорить о серьезном потоке туристов рано. И логистика у нас пока слабая, особенно в сельской местности». Представитель НПО: «Многие проекты запускаются без диалога с местными. Люди чувствуют, что их мнение не учитывается — это снижает вовлеченность. А ведь без поддержки сообществ устойчивый туризм невозможен».

Вопрос 3: Какие меры улучшили бы ситуацию в туризме? Турист (внутренний): «Если бы был один сайт, где можно посмотреть маршруты, забронировать жилье и экскурсии — я бы сам чаще ездил. А так приходится искать по кусочкам, и это неудобно». Местный предприниматель: «Нам не хватает знаний. Например, как работать с клиентом, как показать наш быт и культуру. Если бы нас обучили, это дало бы большой толчок. Люди хотят развивать туризм, но не знают — с чего начать».

На основе проведённого интервью можно провести контент-анализ. На изображении ниже представлена визуализация этого анализа. В процессе интерпретации по изображению мы убедились, что использованные методы в основном соответствуют основным выводам.

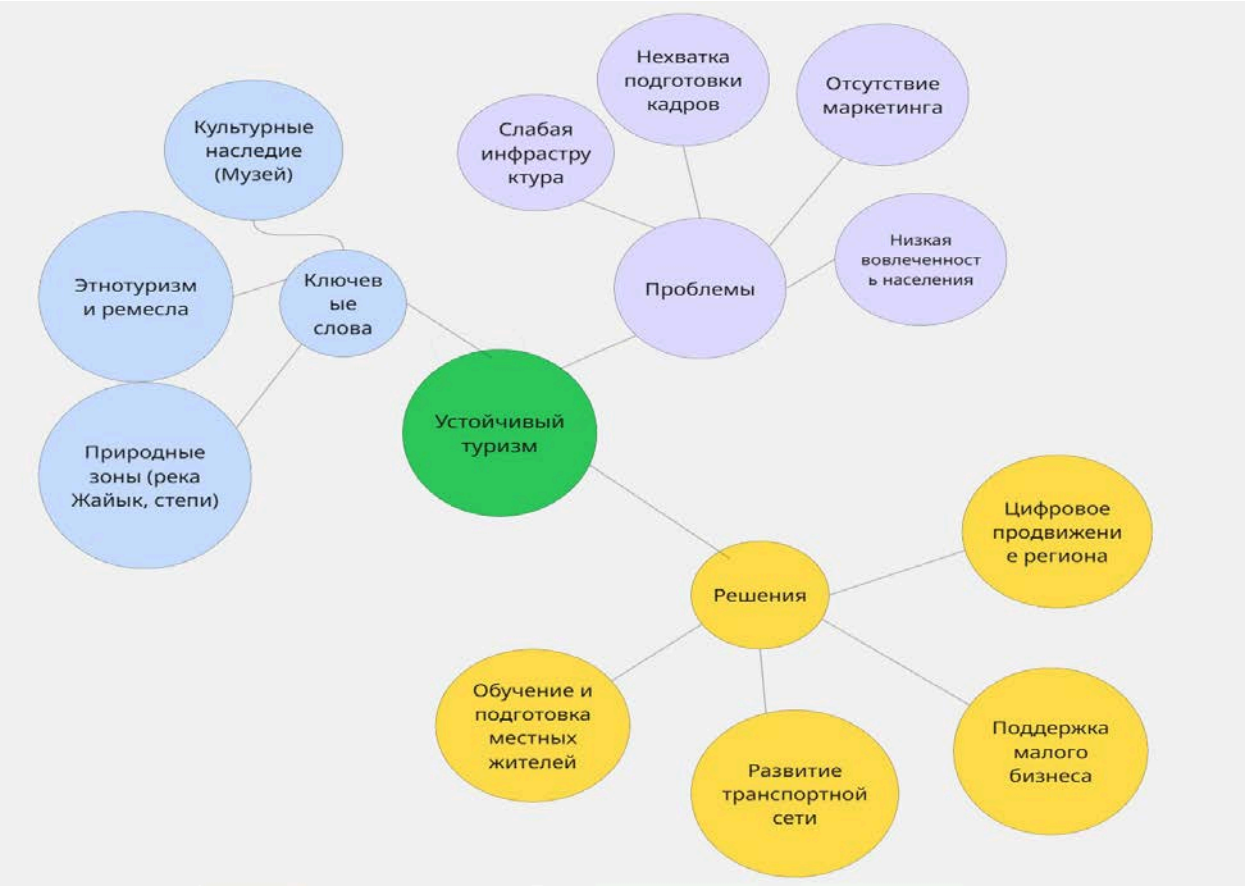

Рисунок 7 - Визуализация mind map (ментальной карты) устойчивого туризма в Западном Казахстане

По контент-анализу мы сможем сделать вывод по интервью. Участники чётко выделяют природный и культурный потенциал региона как главные привлекательные стороны туризма. Наиболее часто упоминаемая проблема — инфраструктура и транспортная доступность, что совпадает с результатами SWOT-анализа. Высказана потребность в информационной и образовательной поддержке, особенно среди представителей малого бизнеса и местных жителей. Участники ожидают цифровизацию турпродукта и формирование видимого образа региона в интернете, как способ продвижения. Поддержка местных сообществ — критический фактор для устойчивости.

Заключение

Развитие устойчивого туризма в Западном Казахстане принесло хорошие результаты для экономики, общества и окружающей среды. Изучение показало, что основные принципы устойчивого туризма, такие как вовлечение местных жителей, сохранение природы и культуры, а также разнообразие экономики, существенно улучшили жизнь людей в этом регионе, сохраняя природные богатства и культурное наследие.

Развитие туризма принесло экономические плюсы в Западный Казахстан. В результате появились новые рабочие места, и люди стали получать больше денег из-за этого, не только от нефтяных и газовых компаний. Такая диверсификация экономики сделала местную финансовую ситуацию более устойчивой и не так сильно зависящей от капризов рынка. Улучшение дорог и гостиничных объектов, а также увеличение доступности региона для туристов стимулировали развитие бизнеса и торговлю, что в свою очередь подняло экономику местности.

Благодаря различным учебным программам и обучающим мероприятиям для местных жителей, их знания и умения стали лучше, что помогло им активнее включиться в туризм и улучшить свое положение. Это способствовало укреплению сообщества, поскольку люди видели свой вклад в развитие туристической отрасли и ощущали социальные выгоды от этого.

В исследовании отмечаются некоторые проблемы, такие как необходимость улучшения инфраструктуры, рекламы туристических направлений и информирования местных жителей об экологически чистых плюсах туризма. Для развития устойчивого туризма важно продолжать вкладывать в эти области.

В заключение мы можем сказать, что Западный Казахстан стоит на пороге полного использования своего потенциала в качестве ведущего направления устойчивого туризма. Продолжая политику поддержки практики устойчивого туризма и обеспечивая справедливое распределение выгод между всеми заинтересованными сторонами, регион может стать образцовым примером того, как туризм может служить двигателем устойчивого развития.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Статья «Глава государства провел совещание по развитию туризма» [Электронный ресурс]. – URL: https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-soveshchanie-po-razvitiyu-turizma-1352435 (дата обращения 10.09.2024)

2 Sharpley R. Sustainable tourism and the regions: Beyond the rhetoric of development. *Tourism Management*. – 2009. – Vol. 30 (1). – P. 1–6. DOI: 10.1016/j.tourman.2008.06.015

3 Dwyer L., Forsyth P. Economic measures of tourism yield: What markets to target? International Journal of Tourism Research. – 2006. – Vol. 8(3). – P. 155–168. DOI: 10.1002/jtr.571

4 Gössling S., Hall C. M. Sustainable tourism: A global perspective on environmental impacts. Journal of Sustainable Tourism. – 2015. – Vol. 23(4). – P. 639–659. DOI: 10.1080/09669582.2014.978786

5 Lane B., Kastenholz E. Rural tourism: The evolution of practice and research approaches – towards a new generation concept? Journal of Sustainable Tourism. – 2015. – Vol. 23(8-9). – P. 1133–1156. DOI: 10.1080/09669582.2015.1083997

6 UNWTO. Guidelines for sustainable tourism strategies. World Tourism Organization Report. – 2020. – Issue 4. – P. 1–42. Available at: — URL:https://www.unwto.org/sustainable-development

7 Купешев А., Куланова Д., Арапбаева Ж., Дильдабекова А. Состояние устойчивого развития туризма и государственного коммуникативного управления туристической деятельностью в Республике Казахстан.

Статистика, учет и аудит, - 2024. - № 80 (1). - С. 58–63. Available at: — URL:https://doi.org/10.51579/1563-2415.2021-1.10 (дата обращения 09.09.2024)

8 Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан «Западно-Казахстанская область» [Электронный ресурс]. Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru/region/zko/ (дата обращения 09.09.2024)

9 Акимат Западно-Казахстанской области «Туризм и внешнеэкономические связи» [Электронный ресурс]. – URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/bko/activities/447?lang=ru (дата обращения 09.09.2024)

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨҢІРЛІК ДАМУЫ ҮШІН ТҰРАҚТЫ ТУРИЗМНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ПАЙДАСЫ

Аңдатпа

Өңірлік даму құралы ретінде орнықты туризм бүкіл әлемде, әсіресе Батыс Қазақстан сияқты табиғи және мәдени ресурстары мол өңірлерде маңызға ие болып келеді. Табиғи қорықтарымен, бай тарихымен және мәдени мұрасымен танымал бұл аймақ экономиканы әртараптандыруға және әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа ықпал ететін туризмді дамытудың үлкен әлеуетіне ие. Климаттың өзгеруі және тұрақты даму қажеттілігі сияқты жаһандық сын-қатерлерді ескере отырып, экономикалық дамуға ықпал етіп қана қоймай, табиғи және мәдени мұраны сақтайтын туризм үлгілерін әзірлеу маңызды.

Бұл зерттеудің мақсаты тұрақты туризмге көзқарастардың Батыс Қазақстанның өңірлік экономикалық дамуына қалай ықпал ететінін зерттеу болып табылады. Зерттеу қазіргі туристік тәжірибені талдауға, тұрақты туризмнің әлеуетін бағалауға және аймақ үшін экономикалық, әлеуметтік және экологиялық пайданы барынша арттыратын стратегияларды әзірлеуге бағытталған.

Күтілетін нәтижелер Батыс Қазақстанда тұрақты туризмді дамыту үшін негізгі ресурстар мен мүмкіндіктерді, соның ішінде табиғи саябақтарды, тарихи көрікті жерлерді және мәдени іс-шараларды анықтауды қамтиды. Сондай-ақ, жергілікті экономикаға, қоршаған ортаны қорғауға және жергілікті қауымдастықтардың әлеуметтік дамуына ықпал ететін кешенді туристік модель әзірлеу жоспарлануда. Жергілікті тұрғындарды туризмді дамытуға тарту, оқытуды ұйымдастыру және жергілікті деңгейде әлеуетін ашу және хабардарлық деңгейін арттыру стратегиялары маңызды қадамдар болады. Нәтижелер туристерді тартып қана қоймай, табиғи ресурстарды қорғайтын және жергілікті қауымдастықты туристік секторда белсенді рөл атқаруға ынталандыратын саясатты жоспарлауға негіз болады. Ұзақ мерзімді перспективада бұл стратегиялар аймақтың тұрақты өсуіне, оның тұрғындарының өмір сүру сапасын жақсартуға және оның бірегей табиғи және мәдени ортасын сақтауға ықпал етеді.

Негізгі сөздер: тұрақты туризм, өңірлік даму, Батыс Қазақстан, экономиканы әртараптандыру, табиғи мұра, мәдени мұра, қоршаған ортаны қорғау, әлеуметтік-экономикалық тұрақтылық, туризмді дамыту саясаты

ECONOMIC BENEFITS OF SUSTAINABLE TOURISM FOR THE REGIONAL DEVELOPMENT OF WESTERN KAZAKHSTAN

Abstract

Sustainable tourism is becoming an increasingly important tool for regional development worldwide, particularly in regions with rich natural and cultural resources, such as Western Kazakhstan. Known for its nature reserves, rich history and cultural heritage, this region has great potential for tourism development, which can contribute to economic diversification and socio-economic stability. In light of global challenges such as climate change and the need for sustainable development, it is essential to develop tourism models that not only promote economic growth but also preserve natural and cultural heritage.

The purpose of this study is to explore how approaches to sustainable tourism can contribute to the regional economic development of Western Kazakhstan. The research focuses on analysing current tourism practices, assessing the potential of sustainable tourism and developing strategies that can maximise economic, social and environmental benefits for the region.

The expected results include the identification of key resources and opportunities for sustainable tourism development in Western Kazakhstan, including natural parks, historical sites, and cultural events. It is also planned to develop an integrated tourism model that will contribute to the local economy, environmental protection and social development of local communities. Essential steps will include strategies to raise awareness and involve residents in tourism development, organising training, and unlocking potential at the regional level. The results obtained will serve as a basis for planning policies that will not only attract tourists but also protect natural resources and encourage the local community to play an active role in the tourism sector. In the long term, these strategies will contribute to the region's stable growth, improve the quality of life for its inhabitants, and preserve its unique natural and cultural environment.

Keywords: sustainable tourism, regional development, Western Kazakhstan, economic diversification, natural heritage, cultural heritage, environmental protection, socio-economic stability, tourism development policy

REFERENCES

1 Stat'ya «Glava gosudarstva provel soveshchanie po razvitiyu turizma».[The Head of State held a meeting on tourism development]. Available at: — URL: https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-soveshchanie-po-razvitiyu-turizma-1352435 [in Russian] (accessed: 10.09.2024).

2 Sharpley R. Sustainable tourism and the regions: Beyond the rhetoric of development. Tourism Management, 2009, Vol. 30(1), P. 1–6. DOI: 10.1016/j.tourman.2008.06.015. [in English]

3 Dwyer L., Forsyth P. Economic measures of tourism yield: What markets to target? International Journal of Tourism Research, 2006, Vol. 8(3), P. 155–168. DOI: 10.1002/jtr.571. [in English]

4 Gössling S., Hall C. M. Sustainable tourism: A global perspective on environmental impacts. Journal of Sustainable Tourism, 2015, Vol. 23(4), P. 639–659. DOI: 10.1080/09669582.2014.978786. [in English]

5 Lane B., Kastenholz E. Rural tourism: The evolution of practice and research approaches – towards a new generation concept? Journal of Sustainable Tourism, 2015, Vol. 23(8-9), P. 1133–1156. DOI: 10.1080/09669582.2015.1083997. [in English]

6 Saqypbek M.A., Aktymbaeva A.S., Suleimenova N.Zh., Sarkuzhaeva A.B. Theoretical prerequisites for sustainable tourism development in Kazakhstan. Central Asian Economic Review, 2018, No. 2, P. 20–28. [in English]

7 Kupeshev A., Kulanova D., Arapbaeva ZH., Dil'dabekova A. Sostoyanie ustojchivogo razvitiya turizma i gosudarstvennogo kommunikativnogo upravleniya turisticheskoj deyatel'nost'yu v Respublike Kazahstan. *[The state of sustainable tourism development and government communication management of tourism activities in the Republic of Kazakhstan]*. Statistics, Accounting and Audit, 2024, No. 80 (1), P. 58–63. Available at: — URL: https://doi.org/10.51579/1563-2415.2021-1.10 [in Russian] (accessed: 09.09.2024).

8 Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan «Zapadno-Kazahstanskaya oblast'». *[Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan "West Kazakhstan Region"]* Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru/region/zko/ [in Russian] (accessed: 09.09.2024).

9 Akimat Zapadno-Kazahstanskoj oblasti «Turizm i vneshneekonomicheskie svyazi». *[Akimat of the West Kazakhstan Region "Tourism and Foreign Economic Relations"].* Available at: — URL: https://www.gov.kz/memleket/entities/bko/activities/447?lang=ru [in Russian] (accessed: 09.09.2024).

Information about authors:

Aigul Ramazanova - PhD doctoral student of the educational program 8D04101-Economics, Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: ayagul-ramazanov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2529-0061

Meiramkul Saiymova - **corresponding author,** PhD, associate professor of the Department of Public Administration, Finance and marketing, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: 77mika-07@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003- 4089-1744

Gulnar Kunurkulzhayeva — candidate of Economic Sciences, Associate Professor of the department of economics and management, K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: gtk63@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0042-7341

Adlet Sultanov - Student of the educational program 6B04106 Finance, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: sultanovadilet784@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0426-0842

Информация об авторах:

Аягул Рамазанова – PhD докторант образовательной программы 8D04101-Экономика, Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: ayagul-ramazanov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2529-0061

Мейрамкул Сайымова – **основной автор,** PhD, ассоцированный профессор кафедры «Государственное управление, финансы и маркетинг», Актюбинский региональный университет имени К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: 77mika-07@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003- 4089-1744

Гульнар Кунуркулжаева — кандидат экономических наук, ассоцированный профессор кафедры экономики и управления, Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, г. Актобе, Республика Казахстан

E-mail: gtk63@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0042-7341

Адлет Султанов - обучающийся образовательной программы 6B04106 Финансы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: sultanovadilet784@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0426-0842

Авторлар туралы ақпарат:

Аягул Рамазанова – 8D04101-Экономика білім бағдарламасы бойынша PhD докторант, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ayagul-ramazanov@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-2529-0061

Мейрамкүл Сайымова **– негізгі автор,** PhD, «Мемлекеттік басқару,қаржы және маркетинг» кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: 77mika-07@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003- 4089-1744

Гүлнар Кунуркулжаева — экономика ғылымдарының кандидаты, экономика және менеджмент кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: gtk63@mail.ru,

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0042-7341;

Адлет Султанов - 6B04106 Қаржы білім бағдарламасының білім алушысы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г.Алматы, Қазақстан Республикасы

E-mail: sultanovadilet784@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0426-0842

МРНИТИ 06.77.61 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.32**
УДК 331.5

С.К.Байдыбекова [1], Н.Б.Сыздыкбаева [1*], А.М.Кенджасарова [1], Р.К.Турысбекова [1]

[1]Жетысуский университет им. И.Жансугурова, г.Талдыкорган, Республика Казахстан
[*]e-mail: nurgul.010174@mail.ru

ДИНАМИКА ЗАНЯТОСТИ И БЕЗРАБОТИЦЫ В РАЗЛИЧНЫХ ОТРАСЛЯХ ЭКОНОМИКИ КАЗАХСТАНА: АНАЛИЗ ФАКТОРОВ СТРУКТУРНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Аннотация

Рынок труда является важнейшим элементом любой экономики, поскольку он отражает состояние национальной экономики, уровень социального благополучия населения и экономические возможности государства. В последние десятилетия на мировом рынке труда наблюдается целый ряд изменений, обусловленных глобализацией, технологическими инновациями, демографическими сдвигами и трансформациями в структуре спроса на трудовые ресурсы. Основная цель исследования заключалась в анализе динамики занятости, безработицы и молодежной безработицы по отраслям экономики. В процессе исследования рассмотрены ключевые факторы, влияющие на рынок труда в различных сферах, а также выявлены основные тенденции и проблемы, которые оказывают влияние на уровень безработицы в этих отраслях. Особое внимание в работе уделено проблеме молодежной безработицы, а также изучению и определению основных путей снижения трудовой миграции, социальной напряженности и экономических дисбалансов.

В ходе исследования проблемы были решены следующие задачи: отражено реальное положение рынка труда в стране за последние годы: проведен анализ динамики изменения основных индикаторов занятости и безработицы за последние годы, в частности, занятого населения в различных секторах экономики, уровня безработицы и молодежной безработицы в отдельных секторах экономики и др.; выявлены и отражены основные проблемы занятости и безработицы в стране. На основании проведенных исследований определены основные пути повышения занятости и снижения занятости населения в стране и регионах.

В работе при проведении исследования применялись методы экономико-статистического анализа, сравнения и относительных величин, индукции и дедукции и др. Для осуществления анализа основных экономических показателей были использованы данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан за 2020-2024 годы, публикации и научные труды отечественных и зарубежных ученых, занимающихся проблемами безработицы и путей их решения.

Пути будущих исследований. Тема исследования является актуальной, и раскрыть все проблемы в одной статье представляется невозможным. В связи с этим авторы планируют проведение дальнейших исследований по изучению проблем занятости, а также снижению уровня безработицы населения и определению основных путей их решения посредством изучения зарубежного опыта и адаптации к казахстанской модели рынка труда.

Ключевые слова: рынок труда, занятость населения, безработица, индикаторы рынка труда, человеческий капитал, уровень жизни, кадровый потенциал.

Введение

Проблемы занятости и безработицы являются одними из актуальных и острых во всем мире, в том числе и в Казахстане. В условиях всеобщей автоматизации и цифровизации производственных и технологических процессов, структурной трансформации экономики, геополитической обстановки в стране вопросы обеспечения населения рабочими местами приобретают особую значимость. Тема исследования является актуальной в связи с тем, что безработица оказывает прямое влияние на уровень и качество жизни населения, социальную стабильность, а также на рост и развитие экономики в целом.

Основными проблемами занятости и безработицы в Казахстане являются: низкая доля частного сектора в создании рабочих мест, к примеру, по данным исследований в стране частный сектор создает только 18 процентов рабочих мест, тогда как в Канаде около 90%. Также одной из основных проблем является низкий уровень производительности труда, несоответствие уровня квалификации работников требованиям рынка труда, молодежная безработица и NEET-группа, низкое качество рабочих мест. На сегодняшний день в Казахстане на рынке труда наметилась положительная тенденция, однако все еще имеются

структурные и региональные проблемы, решение которых требует комплексного подхода [1].

Основная цель исследования заключается в определении основных проблем в сфере занятости и безработицы в Казахстане, выявление основных различий в несоответствии на рынке труда, а также предложить меры по повышению уровня занятости и снижения безработицы населения.

В настоящее время в Казахстане особо остро стоят проблемы состояния занятости населения и снижения безработицы, основными из которых являются следующие:

-несоответствие уровня квалификации работников требованиям рынка труда;

- многие выпускники не могут найти работу по полученной специальности, в то время как на рынке труда ощущается дефицит отдельных специалистов: IT-специалистов, инженеров, специалистов агарной отрасли и др. [2].

- проблемы молодежной безработицы, причинами которой являются отсутствие опыта, недостаточный уровень знаний, умений и компетенций;

-проблемы региональной диспропорции, которые заключаются в уровне безработицы между городом и сельской местностью. В селе преобладает скрытая безработица, сезонная занятость работников, низкий уровень доходов;

- растет доля самозанятого населения и неформального сектора, где работники не могут быть обеспечены социальным пакетом, а также нестабильный доход в виде заработной платы;

- внедрение автоматизации и цифровизации, который ведет к сокращению рабочих мест, и многие работники не владеют навыками цифровой грамотности и др.[3].

Несмотря на то, что в стране наметилась положительная динамика на рынке труда, данная проблема все еще остается актуальной и острой, связанной с высоким уровнем неформальной занятости населения, структурными диспропорциями в различных сферах экономики и регионах, а также необходимостью повышения качества рабочих мест. Проблема занятости и безработицы особенно остро затрагивает молодежь, женщин, людей с ограниченными возможностями, сельское население.

Литературный обзор. Вопросы развития и формирования цивилизованного рынка труда и решение проблем занятости населения как одного из основных факторов экономического развития стран отражены в работах и исследованиях многих зарубежных и отечественных ученых – экономистов. Одной из основных проблем на рынке труда является обеспечение людей необходимой и достойной работой, которая позволит им жить достойной жизнью. Ученым - экономистом Holland B. A. с учетом различных объективных и субъективных факторов разработана модель системы развития трудовых ресурсов для безработных, ищущих работу [4]. Процесс глобализации, который охватил практически всю систему международных экономических отношений, оказал большое влияние на формирование трудовых отношений в мировой экономике. В условиях глобализации экономики роль труда принципиально изменилась, что повлекло за собой применение новых требований к степени конкурентоспособности к рабочей силе [5]. В последние годы в процессе организации цивилизованного и конкурентоспособного рынка труда все большое применение находит использование цифровых технологий, влияющих на формирование и реализацию трудовых отношений. Развитие и совершенствование цифровых технологий на рынке труда связано с появлением новых требований и критериев к претендентам и соискателям. Для формирования занятости населения применяются различные подходы, одним из которых является неоклассический рынок труда, в основе которой лежит модель равновесия на рынке труда [6]. Ученые Otsuy Y., Yuenz C. на основе проведенных исследований рассмотрели взаимосвязь уровня здравоохранения, преступности и рынка труда, а также проанализировали влияние безработицы на уровень преступности. Следствием отсутствия работы может стать нарастание социального недовольства в обществе, которое приводит к увеличению числа преступности, а также может сказаться на уровне жизни людей, ухудшении здоровья населения [7]. Немаловажное значение для населения имеетуровень

заработной платы, размер которой зависит от различных факторов: уровня квалификации работника, сложности выполняемой работы, наличия компетенции сотрудника, коммуникабельности и др. В последние годы при приеме на работу широкое распространение получила контрактная форма, при которой отражаются все необходимые условия служебных обязанностей сотрудников [8]. Повышение уровня трудовой занятости зависит не от стоимости труда, а от показателя совокупного спроса. На основе проведенных исследований британский экономист Кейнс Дж. М. утверждал, что если на производимые товары, услуги, работы нет спроса при всеобщей занятости, необходимо сокращать объем выпуска продукции, который окажет влияние на уровень занятости населения. Основная мысль ученого заключалась во взаимосвязи между спросом на денежные сбережения, инвестируемые средства и ликвидность активов [9]. Известный английский экономист неоклассического направления Альфред Маршалл является основоположником теории развития, который в своей работе рассматривал экономику как прикладную науку и считал, что богатство должно пониматься во взаимосвязи средства изменения основных мотивов человеческой деятельности [10]. Капелюшников Р.И. особое внимание уделил долговременным трендам в эволюции рынка труда, а также изучению факторов, повлиявших на них. Ученый при проведении исследования провел анализ изменения как количественных (участие в рабочей силе, занятости, безработицы, полной и частичной занятости населения), так и качественных показателей (уровень реальной заработной платы, соотношение между производительностью труда и уровнем заработной платы и др.). В работе ученым произведены расчеты индикативных показателей российского рынка труда за последние годы, рассмотрена взаимосвязь спроса и предложения рабочей силы, выявлены основные факторы, влияющие на уровень занятости и безработицы среди населения и др. [11]. Калмыков В. В. в своей работе рассмотрел основные проблемы развития глобального рынка труда альтернативных моделей занятости, в частности, рассмотрены состояние, перспективы, механизмы государственного регулирования [12]. Алшанов Р.А., Ералина Э.М. рассмотрели основные тенденции развития рынка труда в Казахстане за последние годы. В работе проведен анализ динамики изменения таких показателей, как структура занятости населения, динамика изменения валового внутреннего продукта и др. Авторами отмечено, что в связи с изменением традиционных форм занятости появились новые навыки и компетенции, необходимые в условиях всеобщей цифровизации [13]. Жанкубаев Б., Молчановская А., Шумеков Д. провели оценку рынка труда и путей его развития в разрезе профессионального спроса. В работе авторами проведен анализ динамики спроса на квалификацию в условиях индустриально-инновационной модели развития экономики. В процессе проведения исследования авторами разработана методология расчета спроса на труд в разрезе квалификаций, проведен анализ структуры занятости населения, отраслевой анализ потребности в профессиональных квалифицированных кадрах [14]. Проблемами развития и формирования рынка труда и повышения уровня занятости населения занимаются многие зарубежные и отечественные ученые-экономисты, но, несмотря на это, все еще остаются до конца нерешенными вопросы повышения уровня занятости населения, снижения уровня безработицы в стране и др.

Материалы и методы исследования

Для проведения анализа состояния занятости и снижения безработицы использованы официальные источники, в частности, данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан, научные статьи отечественных и зарубежных ученых в казахстанских и зарубежных научных журналах, занимающихся проблемами занятости и безработицы и путей их решения. Для проведения комплексного анализа при проведении исследованияв работе использовались количественные и качественные показатели.

Объектом исследования является состояние и динамика рынка труда, которая отражает количественные и качественные характеристики занятости, общей и молодежной безработицы в разрезе отдельных секторов экономики Казахстана.

Первым основным методом исследования является аналитический метод, при использовании которого сравнивались данные отчетного года с данными предыдущих периодов и были определены отклонения показателей.

При применении статистического метода был произведен расчет темпов роста изменения уровня безработицы в стране. Для наглядного отражения изменения показателей применялись графики и диаграммы по основным показателям, к примеру, уровень молодежной безработицы, уровень безработицы по гендерному признаку.

Целесообразность выбранных методов исследования заключалась в:

- охвате максимально широкой картины занятости и безработицы в стране и регионах;
- выявлении основных тенденций и «узких» мест на рынке труда;
- по результатам проведенных расчетов предложить основные рекомендации по повышению занятости и снижению уровня безработицы населения.

Основные гипотезы исследования заключаются в следующем:

1. Несоответствие структуры подготовки кадров потребностям экономики страны;
2. В последние годы выросла доля неформальной занятости населения, которая ведет к снижению уровня официальной занятости.
3. Развитие цифровой экономики и гибких форм занятости в виде удаленной работы и фриланса может привести к снижению уровня безработицы в стране, особенно среди женщин и молодежи.

В работе проведен сравнительный анализ численности безработного населения, а также уровня молодежной безработицы в стране и в регионах. Проведен динамический и сравнительный анализ основных индикаторов рынка труда в стране за 2020-2024 годы, выявлены основные факторы, повлиявшие на изменения показателей.

Несмотря на то, что в Казахстане проводится комплекс мер по регулированию и поддержке рынка труда, все еще имеются региональные и демографические диспропорции в уровне занятости населения, особенно это касается молодежи и женщин.

В процессе исследования проведен анализ динамики изменения наиболее уязвимых групп на рынке труда Казахстана, в частности, молодежи.

Основные проблемы:

- высокий уровень безработицы среди молодежи - выше общереспубликанского показателя;
- недостаток практического опыта и навыков;
- слабое карьерное ориентирование в старших классах и вузах и др.[15].

Научная новизна исследования по вопросам занятости и снижения уровня безработицы в Казахстане заключается в том что в процессе проведения исследования больший акцент делается на проблеме молодежной безработицы как структурной и институциональной проблеме.

Результаты и их обсуждение

Занятость и безработица относятся к основным показателям социально-экономического развития страны, а также эффективности функционирования рынка труда.

Основными показателями, отражающими уровень развития рынка труда, являются: уровень безработицы, уровень молодежной безработицы по различным возрастным категориям, уровень долгосрочной безработицы и др. Формирование и совершенствование рынка труда зависит от различных факторов, основным из которых является развитие человеческого капитала, которое позволяет внедрять новейшие разработки и технологии, приспосабливать экономику к условиям интернационализации. На начало 2025 года в Казахстане на рынке труда наметилась положительная тенденция, однако все еще имеются структурные и региональные проблемы, решение которых требует комплексного подхода Основные показатели рынка труда на сегодняшний день следующие: по данным официальных источников, занятость населения в возрасте свыше 15 лет составляет 65%, доля экономически активного населения -94,5%, около 2,1 млн. человек или 23,4%

трудоспособного населения составляют самозанятые, около 6,6% составляет молодежь, которая нигде не учится и не работает.

Большую роль в росте и развитии экономики страны, в частности, при производстве товаров и оказания услуг выполняет экономически активное население, которое относится к трудоспособному населению. Экономически активное население занято практически во всех сферах экономики: сельское хозяйство, промышленность, оптовая и розничная торговля, транспорт, финансовая и страховая деятельность и другие. В таблице 1 отражена динамика изменения численности занятого населения по различным видам экономической деятельности за 2020-2024 годы.

Таблица 1- Занятое население по видам экономической деятельности, тыс.человек

	2020	2021	2022	2023	2024	Темп роста в % 2024 г. к	
						2020	2023
Занято в экономике, всего	8 732,0	8 807,1	8 971,5	9 081,9	9 197,0	105,3	101,3
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	1 175,1	1 176,4	1 108,9	1 078,7	978,7	83,3	90,7
Промышленность	1 089,2	1 098,0	1 121,2	1 121,5	1 154,2	106,0	102,9
Горнодобывающая промышленность и разработка карьеров	276,9	277,9	274,8	277,5	287,5	103,8	103,6
Обрабатывающая промышленность	581,8	585,6	613,7	605,6	625,1	107,4	103,2
Электроснабжение, подача газа, пара и воздушное кондиционирование	149,0	150,1	148,1	148,9	156,4	105,0	105,0
Водоснабжение; канализационная система, контроль над сбором и распределением отходов	81,5	84,3	84,6	89,6	85,1	104,4	95,0
Строительство	630,9	641,4	658,9	642,3	652,9	103,5	101,7
Оптовая и розничная торговля; ремонт автомобилей и мотоциклов	1 421,3	1 451,9	1 497,9	1 515,1	1 547,8	108,9	102,2
Транспорт и складирование	617,5	609,5	640,6	647,7	684,7	110,9	105,7
Услуги по проживанию и питанию	193,7	190,9	198,4	214,3	244,1	126,0	113,9
Информация и связь	159,7	161,7	166,5	187,8	179,4	112,3	95,5
Финансовая и страховая деятельность	189,0	184,9	186,3	201,7	190,0	100,5	94,2
Операции с недвижимым имуществом	158,4	168,4	166,1	151,1	158,2	99,9	104,7
Профессиональная, научная и техническая деятельность	254,7	247,3	253,7	265,0	265,3	104,2	100,1
Деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания	285,5	287,5	280,8	272,8	275,6	96,5	101,0
Государственное управление и оборона	489,3	484,1	508,5	523,7	526,8	107,7	100,6
Образование	1 109,5	1 120,1	1 142,3	1 183,0	1 208,6	108,9	102,2
Здравоохранение и социальные услуги	512,4	526,0	561,2	577,5	593,0	115,7	102,7
Искусство, развлечения и отдых	138,4	134,7	137,9	139,4	161,9	117,0	116,1
Предоставление прочих видов услуг	307,5	324,4	342,5	360,2	375,9	122,2	104,4
Примечание: данные Бюро национальной статистики Республики Казахстан за 2020 -2024 годы							

По данным таблицы 1 можно отметить, что общая численность занятого населения в стране имеет тенденцию к повышению. Так, в 2020 году данный показатель составил 8 732,0 тыс.человек, тогда как в отчетном году – 9 197,0 тыс. чел., т.е. темп роста составил 105,3%. Проведем анализ изменения динамики показателей по различным видам экономической деятельности за последние пять лет. Темп роста занятого населения в 2024 году по сравнению с 2020 годом в следующих сферах экономики: информация и связь- 126,0%, искусство, развлечения и отдых – 117,0%, здравоохранение и социальные услуги- 115,7%, оптовая и розничная торговля – 108,9%, образование – 108,9%, транспорт и складирование – 110,9%.

Снижение темпа роста занятого населения в 2024 году по сравнению с 2020 годом произошло в таких отраслях, как сельское, лесное и рыбное хозяйство – 83,3% (-16,7%), деятельность в области административного и вспомогательного обслуживания – 96,5% (3,5%). На основании проведенного анализа и исследования можно отметить следующее:

- увеличение числа занятого населения в отраслях здравоохранения, информации и связи, профессиональной и научной деятельности связано в основном с развитием цифровизации, ростом потребности в медицинских услугах и др.;
- снижение числа занятого населения в сельском хозяйстве связано с миграцией сельского населения в города в поисках работы и сокращением численности сельского населения;
- увеличение наемного труда влечет за собой создание новых рабочих мест в частном и государственном секторе экономики и др. [16].

Важнейшим индикатором состояния рынка труда является безработное население, к которому относится часть экономически активного населения:

- не имеет оплачиваемой работы;
- активно ищет работу;
- готова приступить к работе в ближайшее время.

В таблице 2 рассмотрена динамика изменения численности безработного населения в стране и регионах за 2020-2024 годы

Таблица 2- Безработное население, тыс. человек

	2020	2021	2022	2023	2024	Темп роста в % 2024 года к 2020	2021	2022	2023
Республика Казахстан	448,8	449,6	458,3	452,2	448,2	99,9	99,7	97,8	99,1
Абай	-	-	15,1	14,8	14,5	-	-	96,0	97,9
Акмолинская	20,3	20,5	21,0	20,5	19,3	95,1	94,1	91,9	94,1
Актюбинская	20,9	21,2	21,5	21,7	22,5	107,7	106,1	104,7	103,7
Алматинская	48,7	48,5	34,1	34,8	35,5	72,9	73,2	104,1	102,0
Атырауская	16,2	16,3	16,6	17,0	17,5	108,0	107,4	105,4	102,9
З-Казахстанская	16,8	16,4	17,4	17,0	17,1	101,8	104,3	98,3	100,6
Жамбылская	25,7	25,7	28,2	27,2	27,2	105,7	105,7	96,5	100,0
Жетысу	-	-	17,2	15,8	15,2	-	-	88,4	96,2
Карагандинская	30,7	30,0	24,8	22,9	22,1	72,0	73,7	89,1	96,5
Костанайская	24,1	24,1	23,2	22,6	21,2	88,0	87,9	91,4	92,6
Кызылординская	16,9	17,0	17,0	17,0	16,9	100,0	99,4	99,4	99,4
Мангистауская	15,8	16,9	17,7	17,6	17,9	113,3	105,9	101,1	101,7
Павлодарская	19,6	19,4	19,2	19,3	19,3	98,5	99,5	100,5	100,0
С-Казахстанская	15,1	14,7	14,2	13,8	13,1	86,8	89,1	92,3	94,9
Туркестанская	42,5	41,8	43,1	41,7	40,9	96,2	97,8	94,9	98,1
Улытау	-	-	4,5	4,4	4,2	-	-	93,3	95,5
В-Казахстанская	34,1	33,5	18,1	18,0	17,8	52,2	53,1	98,3	98,9
г. Астана	27,1	28,1	29,9	31,2	31,7	117,0	112,8	106,0	101,6
г. Алматы	52,2	53,5	53,0	52,5	51,9	99,4	97,0	97,9	98,9
г. Шымкент	22,2	21,9	22,4	22,2	22,5	101,4	102,7	100,4	101,4
Примечание: Составлена на основании данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан за 2020 - 2024 годы									

На основании проведенного анализа таблицы 2 можно сделать следующий вывод: в целом по стране численность безработного населения в 2024 году по сравнению с предыдущими годами варьировалась в сторону увеличения и снижения. Так, по сравнению с 2020 годом темп роста снизился на 0,1% , с 2021 годом – на 0,3%. Можно отметить, что в целом в стране численность безработного населения имеет тенденцию как к увеличению, так и снижению, самый высокий показатель составил в 2022 году- 458,3 тыс. человек, затем наблюдается небольшое снижение количества безработных на 6,1 тыс. человек. Наибольшее количество безработного населения в городе Алматы, где данный показатель колеблется в пределах 52,2 и 51,9 тыс. человек соответственно. Значительное количество безработных наблюдается в Туркестанской области, где данный показатель варьирует в пределах 42,5 тыс. человек в 2020 году и 40,9 тыс. человек в 2024 года. В г.Астана число безработных в 2024 году составило в среднем 31,7 тыс. человек, тогда как в 2020 году – 27,1 тыс. человек, т.е. темп роста составил 101,4%.

На основании проведенного анализа можно сделать следующий вывод:

- рост числа безработного населения может быть за счет замедления экономической активности; недостаточного использования кадров; роста социальной напряженности и бедности и др.;

- снижение безработицы связано с высоким спросом на рабочую силу; возможным ростом заработной платы; здоровым рынком труда и др.

Для эффективного формирования государственной политики и определения структурных проблем рынка труда одним из основных приоритетных направлений является проведение анализа безработицы по всем видам экономической деятельности страны. Казахстан, также как и все страны, в период с 2020 по 2024 годы столкнулся с мировым кризисом COVID-19, в результате которого произошло сокращение занятости населения, особенно в отраслях с высокой долей человеческого контакта. В период пандемии короновируса во многих секторах экономики возникла необходимость сокращения сотрудников, но в то же время происходила активная цифровизация и трансформация производственных и технологических процессов, которое повлияло на изменения в структуре занятости и безработицы [17].

Рассмотрим основные факторы, повлиявшие на занятость населения.

1. Пандемия COVID-19 и ее последствия - Пандемия оказала огромное влияние на отрасли экономики, где осуществляется интенсивное человеческое взаимодействие, например, транспорт, торговля, сфера услуг. Многие люди на определенное время остались без работы, особенно в неформальном секторе.

2. Цифровизация экономики и структурные сдвиги - во многих секторах экономики в последние годы активно разрабатывают и внедряют новые передовые технологии, например, электронную коммерцию, дистанционные услуги и др. В связи с этим возросла потребность в специалистах в IT-сфере и сотрудниках с навыками работы в новых секторах и снизился уровень безработицы в сфере информационных технологий [18].

3.Государственная политика и программы занятости - для решения проблем занятости населения и снижения уровня безработицы, особенно молодежной безработицы разработаны и реализованы программы «Серпін», «С дипломом в село», «Жастар практикасы», которые позволили решить проблему в таких отраслях, как сельское хозяйство, образование, здравоохранение.

4. Региональные особенности и миграционные процессы - многие молодые люди в поисках работы переезжают из сел в города, в результате чего возникает дисбаланс занятости и безработицы. В сельском хозяйстве в связи с сезонностью и зависимостью от природно-климатических особенностей высокий уровень безработицы в основном в межсезонье.

Занятое население страны работает в различных секторах экономики, но в связи с различными факторами, например, с экономическими условиями и отраслевой спецификой существуют значительные различия в структуре безработицы [19].

В таблице 3 на основании данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан проведен анализ уровня безработицы по отдельным видам экономической деятельности за 2020-2024 годы.

Таблица 3 - Анализ уровня безработицы по отдельным видам экономической деятельности в Казахстане за 2020-2024 годы

Отрасли экономики	2020	2021	2022	2023	2024	Тенденция 2020–2024	Основные факторы и тренды
Сельское, лесное и рыбное хозяйство	10,5	10,0	9,7	9,2	8,8	Снижение	Сезонность, низкий уровень механизации, миграция в города
Промышленность	7,8	7,5	7,2	7,0	6,7	Умеренное снижение	Модернизация производств, цифровизация, сокращение ручного труда
Строительство	9,0	8,6	8,2	7,9	7,5	Постепенное снижение	Зависимость от госинвестиций, волатильность спроса
Торговля	11,3	10,9	10,5	10,0	9,6	Снижение	Высокая доля неформальной занятости, развитие онлайн-торговли
Образование	5,2	5,0	4,8	4,5	4,3	Стабильное снижение	Стабильность, но сдержанный рост кадрового спроса
Здравоохранение и соцуслуги	6,0	5,8	5,6	5,4	5,1	Умеренное снижение	Рост инвестиций в сектор, необходимость квалифицированных кадров
Информационные технологии	4,5	4,3	4,1	3,9	3,5	Активное снижение	Быстрый рост, дефицит квалифицированных специалистов
Транспорт и логистика	8,2	8,0	7,7	7,5	7,2	Постепенное снижение	Восстановление после кризиса, рост e-commerce

Примечание: Составлена на основании данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан за 2020 -2024 годы

На основании данных таблицы 3 можно увидеть, что уровень безработицы в стране за анализируемый период снизился практически по всем отраслям, что связано с постепенным восстановлением экономики страны после пандемии COVID-19, которая охватила весь мир. Многие предприятия были вынуждены сократить объем производства, а также численность сотрудников из-за закрытия внешних границ и перешли на удаленный формат работы. В связи с этим увеличилась потребность в квалифицированных кадрах в отраслях информационных технологий, динамику изменения которой можно увидеть в таблице 3, т.е. в данной отрасли самый низкий уровень безработицы в 2024 году – 3,5%, также возросла потребность в кадрах в данном секторе экономики.

Снижение уровня безработицы можно отметить в таких отраслях, где наблюдается высокий уровень неформальной занятости: сельское хозяйство с 10,5% в 2020 году до 8,8% в 2024 году, особенностями которого является сезонность производства, низкий уровень механизации и автоматизации, миграция сельского населения в города и др. В торговле также наметилось снижение показателя с 11,3% в 2020 году до 9,6% в 2024 году, где можно отметить высокую долю неформальной занятости, развитие онлайн-торговли, в которых в большинстве случаев задействована молодежь. Постепенное снижение уровня безработицы можно увидеть в таких отраслях, как транспорт и логистика, которая постепенно восстанавливается после кризиса, строительство, деятельность которого зависит от привлечения инвестиций, изменчивости цен на рынке и др.

Одним из сложных социально-экономических явлений в стране является молодежная безработица, которая зависит от различных факторов. В таблице 4 отражена динамика изменения уровня молодежной безработицы по отдельным видам экономической деятельности за 2020 и 2024 годы.

Таблица 4 - Безработица среди молодежи по видам экономической деятельности

Отрасль экономики	2020	2024	Факторы
Сельское хозяйство	15,2	12,8	Сезонность, недостаток стабильных рабочих мест
Промышленность	11,0	9,5	Необходимость переквалификации
Строительство	13,5	11,2	Волатильность спроса
Торговля	17,5	15,0	Высокая доля временной и неформальной занятости
Образование	6,8	5,5	Стабильный спрос на молодых специалистов
Здравоохранение и соцуслуги	8,0	6,9	Рост возможностей трудоустройства
Информационные технологии	5,5	3,8	Дефицит квалифицированных кадров
Транспорт и логистика	12,0	10,0	Рост e-commerce и логистических услуг
Примечание: Составлена на основании данных Бюро национальной статистики Республики Казахстан за 2020 -2024 годы			

На основании таблицы 4 можно увидеть тенденцию снижения уровня молодежной безработицы в Казахстане за период 2020-2024 гг. практически во всех отраслях экономики в связи с постепенным восстановлением страны после пандемии короновируса и активной государственной поддержки занятости молодежи.

Наиболее уязвимой отраслью являются сельское хозяйство и торговля, где уровень молодежной безработицы по сравнению с другими отраслями более высокий, т.е. в базисном году он составил 15,2%, в отчетном 2024 году – 12,8%, снижение составило 2,4%.В сельском хозяйстве основными факторами, влияющими на уровень безработицы, являются сезонность производства и недостаток стабильных рабочих мест. В торговле, где наблюдается высокий уровень временной и неформальной занятости населения, в 2020 году данный показатель составил 17,5%, в отчетном 2024 году – 15,0%, т.е. снижение составило 2,5%.

В сфере информацион ных технологий уровень молодежной безработицы в 2020 году составил 5,5%, в 2024 году – 3,8%%, т.е. снижение составило 1,7%, что является самым низким показателем. В связи с всеобщей информатизацией и компьютеризацией в сфере информационных технологий возник дефицит квалифицированных кадров.

В системе образования также наметилось снижение уровня безработицы с 6,8% в 2020 году до 5,5% в 2024 году, т.е. снизился на 1,3%. В данном секторе экономики основным фактором, влияющим на динамику изменения показателя, является стабильный спрос на молодых специалистов.

Несмотря на снижение уровня молодежной безработицы в Казахстане, проблема обеспеченности молодых людей рабочими местами остается актуальной и острой. По результатам проведенного анализа и исследований рекомендуются основные пути снижения молодежной безработицы:

- проведение модернизации образовательных программ в учебных заведениях в соответствии с требованиями рынка труда;

- развитие системы дуального образования, когда теоретическая часть проводится в стенах учебного заведения, а практическая - на предприятиях для приобретения практических навыков;

- стимулирование молодежного предпринимательства и др. [20].

Уровень безработицы в Казахстане в последние годы остается относительно стабильным, но при этом остаются структурные и гендерные дисбалансы. К наиболее уязвимым категориям населения по обеспеченности рабочими местами относятся молодежь, женщины, сельские жители страны. Современная тенденция показывает потребность в специалистах в IT-секторе, здравоохранении, образовании, которые требуют проведения реформирования в системе профессионального образования [21].

Внедрение и применение информационных технологий способствуют появлению новых отраслей и сфер деятельности, тем самым решая проблему повышения занятости населения страны и регионов и снижения уровня безработицы.

В связи с тем, что многие молодые люди не могут устроиться на работу по специальности, в последние годы наблюдается отток населения, особенно молодежи из страны в страны ближнего и дальнего зарубежья, что является в настоящее время наиболее актуальной и острой социально-экономической проблемой. Для решения проблем обеспечения населения рабочими местами необходимо на уровне государства проводить комплекс мер по развитию и совершенствованию социально-экономической устойчивости страны, в противном случае остановить эмиграцию молодежи будет очень сложно [22].

По результатам проведенных исследований можно отметить, что проблема безработицы в стране является актуальной и острой, на нее влияют различные факторы, одним из которых является дисбаланс между спросом и предложением рабочей силы. На сегодняшний день наблюдается нехватка технических специалистов и рабочих специальностей. В связи с этим одним из направлений государственной политики в настоящее время является пересмотр профессионального образования, а также стимулирование молодежи к получению технических и рабочих профессий [23].

Заключение

По результатам проведенного исследования можно сделать следующий вывод:

В период с 2020 по 2024 годы в Казахстане на рынке труда произошли структурные изменения, на которые оказали существенное влияние как внешние факторы (пандемия COVID-19), так и внутренние, связанные с цифровизацией экономики, модернизацией и реконструкцией отраслей, изменениями в спросе на квалифицированные кадры. Проведеный анализ уровня безработицы в разрезе отраслей экономики показал как устойчивые положительные тенденции, так и проблемные, особенно в сфере занятости молодежи.

Основными результатами исследования являются следующие:

- снижение уровня безработицы практически во всех сферах экономики с постепенным восставновлением после пандемии короновируса;
- снижение уровня безработицы в таких секторах экономики, как информационные технологии, образование, здравоохранение а также спроса на высококвалифицированные кадры;
- в отдельных отраслях экономики (сельское хозяйство, строительство) уровень безработицы все еще остается высоким, особенно среди молодежи;
- высокий уровень неформальной занятости в торговле и сезонный характер работы в сельском хозяйстве являются основными факторами, которые создают сложности для стабильного трудоустройства молодых специалистов;
- уровень молодежной безработицы остается устойчиво выше общего;
- разработанные государственные программы занятости и поддержки молодежи оказывают огромную помощь при трудоустройстве молодежи, но требуют дальнейшей алаптации и расширение масштаба для повышения эффективности и др.

По результатам проведенного исследования разработаны *рекомендации* по повышению занятости и снижения уровня безработицы населения в стране и регионах.

1. Расширение и таргетирование программ занятости и профессионального обучения для молодежи с учетом отраслевых и региональных особенностей рынка труда. Усиление сотрудничества между образовательными учреждениями, работодателями в вопросах разработки образовательных программ и курсов в соответствии с требованиями рынка труда.

2. Развитие региональной занятости и снижение территориального дисбаланса: привлечение инвестиций в регионы, развитие агропромышленного компплекса и др.

3. В условиях всеобщей информатизации и цифровой трансформации активное внедрение цифровых образовательных технологий и платформ для дистанционного обучения, которое обеспечит доступность качественного образования и повысит уровень

профессионального мастерства, компетенции и навыков соответствующих современным требованиям.

4. Укрепление систем поддержки предпринимательства и самозанятости среди молодежи, особенно в селах, которое позволит снизить уровень сезонной безработицы и решит проблему занятости населения в аграрной отрасли. Поддержка малого и среднего предпринимательства, например, поддержка программы самозанятости: индивидуальных предпринимателей, фриланса и других гибких форм занятости.

5. Развитие системы профориентационной работы начиная со школы, учитывая реальные экономические перспективы в различных секторах экономики, особенно в высокотехнологичных и технических отраслях.

6. Усиление мер по устранению структурной безработицы, в частности, развитие системы профессиональной переподготовки и обучения, прогнозирование потребности рынка труда, расширение практико-ориентированного обучения в учебных заведениях.

7. Развитие механизмов мониторинга и анализа рынка труда, которые включают сбор и обработку данных по безработице в разрезе половозрастных групп, по возрасту, отраслевой принадлежности, регионам и др.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Нурмухаметов Н.Н., Шаметова А.А., Булакбай Ж.М.Оценка трудового потенциала промышленных предприятий. Вестник университета «Туран».-2022.- №3. - С.11-21. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-3-11-21.

2 Жакупова Б.А., Демеуова Г.К., Жиенбаев У.Б.,Керимбек Г.Е. Эффективные экономические механизмы регулирования рынка труда в Казахстане. Вестник Университета «Туран». - 2023. - №2. - С. 186-200. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-186-200.

3 Костенкова Т.А. Личностный потенциал региона: сущность и основные факторы формирования. Экономика труда - 2019. - Т. 6. - № 3. - С. 1149-1158.

4 Holland B. (2015). A workforce development systems model for unemployed job seekers. Journal of Adult and Continuing Education. Vol. 21 (2). – P.55-76.

5 Kalinina S., Kushnarenko O. (2022). Transformation of the World Labor Market in the Context of Globalization. Public Security and Public Order.Vol. 29. - P.105-115. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.13165/PSPO-22-29-23

6 Петрова К. Влияние цифровых технологий на неоклассический рынок труда. Scendo. - 2022.- № 13 (4). - С. 318-330. [Электронный ресурс] URL:https://doi.org/10.2478/danb-2022-0020.

7 OtsuyY., Yuens C. (2022). Health, Crime and Labor Market: Theory and Policy Analysis,Journal of Economic Dynamics and Control.-Vol. 144.-P.104-529. [Электронный ресурс] URL: https://doi.org/10.1016/j.jedc.2022.104529.

8 Contensou F., Vranceanu R.(2021). Working time wage rate differences: a conract theory approach.Preprint submitted. – P.34-35. [Электронный ресурс] URL: https://hal-essec.archives-ouvertes.fr/hal-02386781v2.

9 Keynes J.M.(1978).General theory of employment, interest and money.- M.: Progress.-494p.

10 Marshall A. (1993). Principles of economics science.-M. Progress, Univers.- 415p.

11 Капелюшников Р.И. Российский рынок труда: статистический портрет на фоне кризисов. Вопросы экономики.-2023.-№8.- С.5-37. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.32609/0042-8736-2023-8-5-37.

12 Калмыков В.В. Развитие глобального рынка альтернативных моделей продолжается: состояние, проблемы, перспективы, механизмы регулирования / В.В.Калмыков, И.Ю. Калмыкова. Экономика и предпринимательство.- 2022. - №11.- С.126 - 132. [Электронный ресурс]. URL: http://elib.fa.ru/art2022/bv984.

13 Ералина Е.М., Алшанов Р.А. Тенденции развития рынка труда Казахстана в условиях экономической трансформации. Вестник университета "Туран".- 2023.-№ 1. - С. 36-48. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-1-36-48

14 Жанкубаев Б., Молчановская А. Шумеков Д. О профессиональной структуре занятости и анализе спроса на квалификации. Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.- 2022.- №141(4). - С. 87-99.

15 Кибаева А.Б., Тусупова Л.А. и Гизе Р. Влияние человеческого капитала на экономическое развитие. Вестник университета "Туран".-2022.- № 4.С. 184 - 199. [Электронный ресурс]. URL: https://doi .org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-184-199

16 Бюро национальной статистики Республики Казахстан за 2020-2024 годы. [Электронный ресурс]. URL: https://stat.gov.kz/ru / (дата обращения: 15.01.2025).

17 Капелюшников Р. И. Анатомия коронакризиса через призму рынка труда. Вопросы экономики.-2022.- № 2. - С. 33-68. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.32609/0042-8736-2022-2-33-68

18 Dondushpan D.V.(2021).Assessment of labor potential in an enterprise. Economics and business: theory and practice.Vol. T.6 -1(76).- P.89-92. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.24412/2411-0450-2021-6-1-89-92

19 Рахметуллина Ж.Б., Урекешова А.Б., Айдарова А.Б. Рынок труда в условиях цифровизации. Вестник университета "Туран". - 2022. - № 4. - С. 130-142. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-130-142

20 Джусабалиева А.К., Искакова Д.М., Дуйсенбаева Б.Б., Тлеубердиева С.С., Искакова Д.Б. Экономические аспекты и факторы образовательной и трудовой миграции казахстанской молодежи за рубеж. Экономика: стратегия и практика. - 2022. -№17 (2). - С.126-145. [Электронный ресурс]. URL: https://doi.org/10.51176/1997-99672

21 Альшанская А., Азатбек А. Трудовая мобильность и гибкость рынка труда в эпоху коронавируса: казахстанский и зарубежный опыт. Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.-2022.- № 3.- С. 23-34.

22 Притворова Т., Коккозова А., Третьякова Л. Социальные рабочие места в государственной программе занятости: факторы эффективности и методы улучшения. Вестник ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. - 2023. - №3. - С. 72-84. [Электронный ресурс]. URL:https://bulecon.enu.kz/index.php/main/article/view/124

23 Рынок труда Казахстана: развитие в новой реальности. Министерство труда и социальной защиты Республики Казахстан. Центр развития человеческих ресурсов. - 2021.- 227 с.

ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ ТҮРЛІ САЛАЛАРЫНДАҒЫ ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУ ЖӘНЕ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ДИНАМИКАСЫ: ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ӨЗГЕРІСТЕР ФАКТОРЛАРЫН ТАЛДАУ

Аңдатпа

Еңбек нарығы кез-келген экономиканың маңызды элементі болып табылады, өйткені ол ұлттық экономиканың жай-күйін, халықтың әлеуметтік әл-ауқатының деңгейін және мемлекеттің экономикалық мүмкіндіктерін көрсетеді. Соңғы онжылдықтарда жаһандық еңбек нарығында жаһандану, технологиялық инновациялар, демографиялық өзгерістер және еңбек ресурстарына сұраныс құрылымындағы өзгерістер нәтижесінде бірқатар өзгерістер байқалды. Зерттеудің негізгі мақсаты экономика салалары бойынша жұмыспен қамту, жұмыссыздық және жастар жұмыссыздығының динамикасын талдау болды. Зерттеу барысында әр түрлі салалардағы еңбек нарығына әсер ететін негізгі факторлар қарастырылып, осы салалардағы жұмыссыздық деңгейіне әсер ететін негізгі тенденциялар мен проблемалар анықталды. Жұмыста жастар жұмыссыздығы проблемасына, сондай-ақ еңбек көші-қонын, әлеуметтік шиеленісті және экономикалық теңгерімсіздікті төмендетудің негізгі жолдарын зерделеуге және анықтауға ерекше назар аударылған.

Зерттеу барысында экономикалық-статистикалық талдау, салыстыру және салыстырмалы шамалар, индукция және дедукция және т.б. әдістері қолданылды. Негізгі экономикалық көрсеткіштерді талдауды жүзеге асыру үшін Қазақстан Республикасы Ұлттық статистика бюросының 2020-2024 жылдардағы деректері, жұмыссыздық мәселелерімен және оларды шешу жолдарымен айналысатын отандық және шетелдік ғалымдардың жарияланымдары мен ғылыми еңбектері пайдаланылды.

Болашақ зерттеу жолдары. Зерттеу тақырыбы өзекті болып табылады және барлық мәселелерді бір мақалада ашу мүмкін емес сияқты. Осыған байланысты авторлар жұмыспен қамту проблемаларын зерделеу, сондай-ақ халықтың жұмыссыздық деңгейін төмендету және шетелдік тәжірибені зерделеу және еңбек нарығының қазақстандық моделіне бейімделу жолымен оларды шешудің негізгі жолдарын айқындау бойынша одан әрі зерттеулер жүргізуді жоспарлап отыр.

Негізгі сөздер: еңбек нарығы, жұмыспен қамту, жұмыссыздық, еңбек нарығының көрсеткіштері, адами капитал, өмір сүру деңгейі, адам ресурстары

DYNAMICS OF EMPLOYMENT AND UNEMPLOYMENT IN VARIOUS SECTORS OF THE ECONOMY OF KAZAKHSTAN: ANALYSIS OF STRUCTURAL CHANGE FACTORS

Abstract

The labour market is a crucial element of any economy, as it reflects the state of the national economy, the level of social well-being of the population, and the economic capabilities of the state. In recent decades, the global labour market has undergone several changes due to globalisation, technological innovations, demographic shifts, and transformations in labour demand structure. The primary purpose of the study was to analyse the dynamics of employment, unemployment, and youth unemployment across different economic sectors. The research examines the key factors influencing the labour market in various fields, identifying the main trends and problems that impact the unemployment rate in these industries. Special attention is paid to the problem of youth unemployment, as well as to the study and identification of the primary ways to mitigate labour migration, social tension, and economic imbalances.

The research employed methods of economic and statistical analysis, comparison and relative values, as well as induction and deduction. To analyse the leading economic indicators, data from the Bureau of National Statistics of the Republic of Kazakhstan for 2020-2024, as well as publications and scientific papers by domestic and foreign scientists addressing unemployment issues and their solutions, were utilised.

Ways of future research. The research topic is relevant, and it seems unlikely to solve all the problems in a single article. In this regard, the authors plan to conduct further research on employment problems, as well as reducing the unemployment rate of the population, and identifying the main ways to solve them by studying foreign experiences and adapting to the Kazakh labour market model.

Keywords: labor market, employment, unemployment, labor market indicators, human capital, standard of living, human resources.

REFERENCES

1 Nurmuhametov N.N., SHametova A.A., Bulakbaj ZH.M.Ocenka trudovogo potenciala promyshlennyh predpriyatij. *[Assessment of the labor potential of industrial enterprises]*. Vestnik universiteta «Turan». 2022. №3. P.11-21. Available at: — URL:https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-3-11-21 [in Russian].

2 ZHakupova B.A., Demeuova G.K., ZHienbaev U.B.,Kerimbek G.E. Effektivnye ekonomicheskie mekhanizmy regulirovaniya rynka truda v Kazahstane. *[Effective economic mechanisms of labor market regulation in Kazakhstan]*.Vestnik universiteta «Turan». 2023. №2. P.186-200 Available at: — URL:https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-2-186-200 [in Russian].

3 Kostenkova T.A.Lichnostnyj potencial regiona: sushchnost' i osnovnye faktory formirovaniya *[The personal potential of the region: the essence and main factors of formation]*. Ekonomika truda.2019. №3. P.1149-1158 [in Russian].

4 Holland B. (2015). A workforce development systems model for unemployed job seekers. Journal of Adult and Continuing Education. Vol. 21 (2). P.55-76 [in English]

5 Kalinina S., Kushnarenko O. (2022). Transformation of the World Labor Market in the Context of Globalization. Public Security and Public Order.Vol. 29. P.105-115. Available at: — URL: https://doi.org/10.13165/PSPO-22-29-23 [in English].

6 Petrova K. Vliyanie cifrovyh tekhnologij na neoklassicheskij rynok truda. *[The impact of digital technologies on the neoclassical labor market]*. Scendo. 2022. №13 (4). P.318-330. Available at: — URL:https://doi.org/10.2478/danb-2022-0020 [in Russian].

7 Otsuy Y., Yuens C. (2022). Health, Crime and Labor Market: Theory and Policy Analysis,Journal of Economic Dynamics and Control. -Vol. 144. P. 104-529. Available at: — URL: https://doi.org/10.1016/j.jedc.2022.104529 [in English].

8 Contensou F., Vranceanu R. (2021). Working time wage rate differences: a conract theory approach. Preprint submitted. P.34-35. Available at: — URL: https://hal-essec.archives-ouvertes.fr/hal-02386781v2. [in English].

9 Keynes J.M.(1978). General theory of employment, interest and money.- M.: Progress. - 494 p. [in English].

10 Marshall A. (1993). Principles of economics science.-M. Progress, Univers.-415p. [in English].

11 Kapelyushnikov R.I. Rossijskij rynok truda: statisticheskij portret na fone krizisov *[The Russian labor market: a statistical portrait against the background of crises]*. Voprosy ekonomiki. 2023. №8. P. 5-37. Available at: — URL: https://doi.org/10.32609/0042-8736-2023-8-5-37. [in Russian].

12 Kalmykov V.V. Razvitie global'nogo rynka al'ternativnyh modelej prodolzhaetsya: sostoyanie, problemy, perspektivy, mekhanizmy regulirovaniya / V.V.Kalmykov, I.YU. Kalmykova [*The development of the global market of alternative models continues: status, problems, prospects, regulatory mechanisms]*. Ekonomika i predprinimatel'stvo. 2022. №11 (4). P.126-132. Available at: — URL:http://elib.fa.ru/art2022/bv984. [in Russian].

13 Eralina E.M., Alshanov R.A. Tendencii razvitiya rynka truda Kazahstana v usloviyah ekonomicheskoj transformacii. *[Trends in the development of the labor market in Kazakhstan in the context of economic transformation]*. Vestnik universiteta "Turan".2023.№1. (4). P.36-48. Available at: — URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-1-36-48 [in Russian].

14 ZHankubaev B., Molchanovskaya A. SHumekov D. O professional'noj strukture zanyatosti i analize sprosa na kvalifikacii. *[On the professional structure of employment and the analysis of the demand for qualifications]*. Vestnik ENU im. L.N. Gumileva 2022. №141(4). P.87-99. Available at: — URL:https://doi.org/10.46914/1562-2959-2023-1-1-36-48 [in Russian].

15 Kibaeva A.B., Tusupova L.A. i Gize R. Vliyanie chelovecheskogo kapitala na ekonomicheskoe razvitie *[The impact of human capital on economic development]*. Vestnik universiteta "Turan".2022. №4. P.184-199. Available at: — URL:https://doi .org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-184-199. [in Russian].

16 Byuro nacional'noj statistiki Respubliki Kazahstan za 2020-2024 goda. Available at: — URL: https://stat.gov.kz/ru / [in Russian]. (accessed:15.01.2025)

17 Kapelyushnikov R. I. Anatomiya koronakrizisa cherez prizmu rynka truda. *[The anatomy of the coronacrisis through the lens of the labor market]*. Voprosy ekonomiki. 2022. №2. P. 33-68. Available at: — URL: https://doi.org/10.32609/0042-8736-2022-2-33-68 [in Russian].

18 Dondushpan D.V. (2021). Assessment of labor potential in an enterprise. Economics and business: theory and practice. Vol. T.6. 1(76). P.89-92. DOI: 10.24412/2411-0450-2021-6-1-89-92.

19 Rahmetullina ZH.B., Urekeshova A.B., Ajdarova A.B. Rynok truda v usloviyah cifrovizacii. *[The labor market in the context of digitalization]*. Vestnik universiteta "Turan". 2022. №4. P. 130-142. Available at: — URL: https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-130-142 [in Russian].

20 Dzhusabalieva A.K., Iskakova D.M., Dujsenbaeva B.B., Tleuberdieva S.S., IskakovaD.B. Ekonomicheskieaspektyifaktoryobrazovatel'nojitrudovojmigraciikazahstanskojmolodezhizarubezh. *[Economic aspects and factors of educational and labor migration of Kazakhstani youth abroad]*. Ekonomika: strategiya i praktika. 2022. №17 (2). P. 126-145. Available at: — URL: https://doi.org/10.51176/1997-99672 [in Russian].

21 Al'shanskaya A., Azatbek A. Trudovaya mobil'nost' i gibkost' rynka truda v epohu koronavirusa: kazahstanskij i zarubezhnyj opyt. *[Labor mobility and labor market flexibility in the era of coronavirus: Kazakh and foreign experience]*. Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. 2022. №3. P.23-34 [in Russian].

22 Pritvorova T., Kokkozova A., Tret'yakova L. Social'nye rabochie mesta v gosudarstvennoj programme zanyatosti: faktory effektivnosti i metody uluchsheniya. *[Social jobs in the state employment program: efficiency factors and methods of improvement]*. Vestnik ENU im. L.N. Gumileva. 2023. №3. P.72-84. Available at: — URL: https://bulecon.enu.kz/index.php/main/article/view/124 [in Russian]

23 Rynok truda Kazahstana: razvitie v novoj real'nosti. [*The labor market of Kazakhstan: development in the new reality]*. Ministerstvo truda i social'noj zashchity Respubliki Kazahstan. Centr razvitiya chelovecheskih resursov. 2021. 227 p. [in Russian].

Information about authors:

Saltanat Baidybekova – candidate of economic sciences, professor, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Zhansugurova st., 187a st., Kazakhstan

E-mail:b-saltanat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7974-1236

Nurgul Syzdykbayeva - **corresponding author**, Doctor of Philosophy (PhD), Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Zhansugurova st., 187a st., Kazakhstan

E-mail: nurgul.010174@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8225-0721

Aigerim Kenjassarova - Teacher-lecturer, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Zhansugurova st., 187a st., Kazakhstan

E-mail: 9-aika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8355-0662

Raikhan Turysbekova - Teacher-lecturer, Zhetysu University named after I.Zhansugurov, Taldykorgan, Zhansugurova st., 187a st., Kazakhstan

E-mail:turysbekova777@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1149-438X

Информация об авторах:

Салтанат Байдыбекова – кандидат экономических наук, профессор, г.Талдыкорган, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, ул.Жансугурова 187 а, Республика Казахстан

E-mail:b-saltanat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7974-1236

Нургуль Сыздыкбаева - **основной автор**, доктор философии (PhD), г.Талдыкорган, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, ул.Жансугурова 187 а, Республика Казахстан

E-mail: nurgul.010174@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8225-0721

Айгерим Кенджасарова - преподаватель-лектор, г.Талдыкорган, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, ул.Жансугурова 187 а, Республика Казахстан

E-mail: 9-aika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8355-0662

Райхан Турысбекова - преподаватель-лектор, г.Талдыкорган, Жетысуский университет им. И.Жансугурова, ул.Жансугурова 187 а, Республика Казахстан

E-mail:turysbekova777@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1149-438X

Авторлар туралы ақпарат:

Салтанат Байдыбекова – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Жансүгіров к. 187а, Қазақстан Республикасы

E-mail:b-saltanat@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7974-1236

Нургуль Сыздыкбаева - **негізгі автор**, философия докторы (PhD), І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Жансүгіров к. 187а, Қазақстан Республикасы

E-mail: nurgul.010174@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8225-0721

Айгерим Кенджасарова -оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Жансүгіров к. 187а, Қазақстан Республикасы

E-mail: 9-aika@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-8355-0662

Райхан Турысбекова - оқытушы-дәріскер, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ., Жансүгіров к. 187а, Қазақстан Республикасы

E-mail:turysbekova777@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1149-438X

МРНТИ 06.39.31 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.33**
УДК 331.105.6

А. Б. Амерханова[1*], А. К. Темиргалинова[2], А. А. Титков[2], Ә. Ерсұлтанқызы[1]

[1]Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
[2]Торайгыров университеті, г.Павлодар, Казахстан
*e-mail: a_ab85@mail.ru

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЕКТИРОВАНИЯ МЕХАНИЗМОВ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ БИЗНЕСА

Аннотация

Статья посвящена современным теоретическим вопросам проектирования механизмов социальной ответственности субъектов бизнес-предпринимательства. Объектом исследования выступают современные теоретические вопросы построения и реализации социальной ответственности бизнес-структур в условиях интенсивного развития рыночной экономики. Предметом исследования являются непосредственно механизмы социальной ответственности, включающие как организационную, так и инвестиционно-экономическую составляющие. Цель исследования - смоделировать теоретические механизмы социальной ответственности бизнеса на микро- и макроэкономическом уровнях для последующей их практической апробации, применения в региональных экономических системах.

В современных рыночных условиях, на всех уровнях функционирования экономической системы имеет место невысокий уровень социальной ответственности субъектов бизнес-предпринимательства. Широкий спектр проблем социальной ответственности субъектов бизнеса и предпринимательства связан с недостаточным уровнем проработки механизмов социальной ответственности на практике.

Исследование вопросов проектирования механизмов социальной ответственности рассмотрены по двум направлениям – микроэкономический и макроэкономический уровни. При проектировании механизмов социальной ответственности на микроэкономическом уровни учтены такие факторы, как организационно-правовая форма собственности предприятий, формирование специальных организационно-управленческих структур, разработка программ социальной ответственности и их технико-экономическое обоснование, потенциал инвестиционного обеспечения социальной ответственности. Применительно к микроэкономическому уровню предложена методика оценки эффективности инвестиций в социальную ответственность бизнес-организаций.

При проектировании механизмов социальной ответственности на макроэкономическом уровне учтены такие факторы, как деятельность государственных учреждений и организаций, социально-предпринимательских корпораций, неправительственных общественных организаций, экономический потенциал формирования фондов социальной ответственности на региональном, национальных уровнях. Применительно к макроэкономическому уровню сформулированы варианты экономического эффекта от реализации социальной ответственности. С учетом исследования всех потенциальных факторов влияния разработаны авторские модели механизмов реализации социальной ответственности бизнес-организаций.

В качестве основных методов исследования выступали собирательный метод, аналитический метод, метод установления взаимосвязей и закономерностей, синтетический метод и метод проектирования гипотез.

Ключевые слова: социальная ответственность, бизнес-организации, государственные организации, механизм, инвестиции, экономическая эффективность

Введение

Современные рыночные экономические системы функционируют и развиваются на принципах институциональных основ. С развитием рыночных механизмов хозяйствования в экономических системах формируется определенное множество институтов, каждому из которых присущи определенные статусы, принципы и ролевые функции. В экономических системах большинства стран мира можно обозначить такие рыночные институты, как:

- институт бизнеса и предпринимательства;

- институт предприятий, институт фирм и компаний;
- институт государственного регулирования экономики;
- ряд других институтов [1], [2].

С течением цикла экономической активности могут появляться новые рыночные институты. Одним из относительно новых рыночных институтов выступает институт социальной ответственности бизнес-организаций.

В научной сфере социальная ответственность рассматривается как этический принцип (статус), который формируется в процессе принятия решений индивидами и организациями. Данный этический принцип предполагает, что при принятии решений учитываются не только интересы субъектов экономики, которые приняли данные решения, но и интересы широких социальных групп, общества в целом [3].

Зарубежными и казахстанскими учеными при исследовании научных подходов к пониманию и сущности социальной ответственности бизнеса данный термин, как экономическая категория, классифицируется по широкому спектру направлений, выделяется более 20 форм социальной ответственности субъектов предпринимательства и бизнеса. Между тем все они имеют главный стратегический ориентир – развитие человека и общества, человеческого потенциала и капитала [4].

Ученые Грязнова А.Г., Фатхутдинов Р.А. рассматривают социальную ответственность бизнес-организаций как элемент инновационной деятельности и конкурентного преимущества. В их модели проектирования механизмов особое внимание уделяется интеграции социальных инициатив в стратегическое планирование, но применяемые методы анализа не всегда позволяют глубоко исследовать эффективность внедрения социальной ответственности в различных отраслях экономики.

Автором Кузнецовой С.А. рассматривается проектирование социальной ответственности как процесс формирования институционального механизма взаимодействия бизнеса и общества, а также делается акцент на институциональных, концептуальных основах социальной ответственности, но недостаточно внимания уделяется прикладным аспектам проектирования конкретных механизмов.

В данной статье представлены графические и расчетные модели, которые позволяют рассчитать и оценить финансовый эффект от инвестиций, учитывая не только прибыль, но и социальный вклад, что делает подход более прикладным, наглядным и пригодным для практической апробации.

Актуальность социальной ответственности возрастает наравне с такими тенденциями как:
- глобальная конкуренция и экспансия мировых корпораций на национальный рынок;
- ускорение тенденций научно-технического прогресса;
- динамичное развитие инноваций и новых технологий;
- необходимость интенсификации реализации государственных программ, связанных с индустриально-инновационным развитием.

Развитие социальной ответственности бизнес-структур особо актуально для экономики Республики Казахстан. В развитии социальной ответственности должны принимать участие не только субъекты реального сектора экономики, но и государство, общественные институты. Для этого должны быть проработаны максимально возможные теоретическо-методологические варианты построения механизмов социальной ответственности.

Цель исследования – разработать механизмы социальной ответственности бизнес-организаций, для их применения на микро- и макроэкономических уровнях с учетом проектирования как организационных, так и экономических основ принятия решений.

Задачи исследования:
- выявление и систематизация всех факторов, оказывающих влияние на социальную ответственность бизнес-организаций;
- обоснование методики проектирования организационно-экономических механизмов социальной ответственности;
- конкретизация основных направлений социального развития на микро- и макроэкономических уровнях;
- обоснование нормативно-правовых основ построения механизмов социальной ответственности;
- выработка подходов к оценке экономических механизмов социальной ответственности;
- определение степени практикоориентированности механизмов социальной ответственности бизнес-организаций.

Материалы и методы исследования

Методология исследования выстраивалась на применении классического научного метода, который охватывал такие подметоды, как собирательный метод, аналитический метод, метод установления взаимосвязей и закономерностей, синтетический метод и метод проектирования гипотез. В качестве дополнительных методов выступали диалектический метод, метод системного анализа.

Объектом исследования выступают современные теоретические вопросы построения и реализации социальной ответственности бизнес-структур в условиях интенсивного развития рыночной экономики.

На первом этапе был применен собирательный метод, в рамках которого систематизированы все факторы, обуславливающие тенденции и процессы формирования социальной ответственности как институционального явления на микро- и макроэкономическом уровнях.

На втором этапе исследования к каждому фактору был применен аналитический метод, в рамках которого углубленно исследованы целевые ориентиры социальной ответственности бизнес-организаций, необходимые организационно-экономические элементы.

На третьем этапе, на основании аналитического метода были выстроены логические взаимосвязи и закономерности относительно построения механизма социальной ответственностью и управления им.

Четвертый этап исследования – синтез полученных данных и проектирование гипотез. В качестве основных гипотез были получены механизм социальной ответственности бизнес-организаций на микроэкономическом уровне и механизм социальной ответственности бизнес-организаций на макроэкономическом уровне.

Проектирование механизмов социальной ответственности бизнес-структур осуществляется как на микро-, так и на макроэкономическом уровне.

На микроэкономическом уровне механизмы социальной ответственности проектируются и используются на практике в системе деятельности предприятий, имеющих организационно-правовой статус: индивидуальное предпринимательство (единоличное владение); товарищества (партнерства); акционерные общества (корпорации).

Микроэкономический уровень предполагает, что целевым субъектом социальной ответственности выступают как человеческие ресурсы, занятые в системе функционирования бизнес-организации, так и человеческие ресурсы, находящиеся за ее пределами.

Непосредственно методика проектирования механизмов реализации социальной ответственности бизнес-структур представляет собой совокупность методологических приемов, ориентированных на реализацию комплекса мероприятий по социальной ответственности и достижения поставленных целей и задач в данной области.

На макроэкономическом уровне механизмы реализации социальной ответственности бизнес-организаций выстраиваются с участием широко диапазона как государственных, так и общественных организаций. При этом организационными элементами социальной ответственности выступают не только малый и средние бизнес-организации, крупные бизнес-корпорации (акционерные общества), но и такие субъекты экономической системы, как: государственные учреждения; неправительственные общественные организации; социально-предпринимательские корпорации; государственные организации социальной сферы.

Исследователями отмечается, что на макроэкономическом уровне социальная ответственность всех видов бизнес-организаций формирует такое институциональное явление, как «социальное корпоративное волонтерство» [5], [6].

Непосредственно реализация социальной ответственности бизнес-организаций строится с учетом интересов государственного и общественного сектора.

Политика социальной ответственности бизнес-организаций по отношению к региональной, территориальной экономике согласовывается и коррелирует с планами социально-экономического развития, которые реализуют государственные отраслевые министерства, региональные отраслевые управления. В рамках их профессиональной деятельности, для поступательного развития социальной ответственности бизнес-организаций, могут разрабатываться специальные проектные документы, получившие в теории название «социальные карты» или «дорожные карты социальных проектов».

Социальная политика реализуется на практике государственными организациями социальной сферы, функционирующими по таким социально-отраслевым направлениям, как: высшее образование; медицина; спорт; культура; общественное питание; обеспечение занятости населения

(функционирование региональных центров занятости, бирж труда); другие социальные отрасли.

В рамках взаимодействия бизнес-организаций с государственным сектором экономики социальная политика может реализовываться на практике посредством функционирования государственных социально-предпринимательских корпораций.

Результаты и обсуждение

На микроэкономическом уровне, в рамках средних и крупных бизнес-организаций для выработки и реализации механизмов социальной ответственности могут создаваться специальные внутренние организационно-управленческие структуры, находящиеся в прямом взаимодействии с ТОП-менеджментом организации, советом-учредителей, собранием акционеров. В функции таких организационно-управленческих структур могут входить следующие полномочия:

- разработка комплекса программ социальной ответственности;
- выполнение технико-экономического обоснования программ социальной ответственности и управление их эффективностью;
- разработка нормативных показателей социальной ответственности;
- разработка нормативных показателей, документов, регламентирующих социальную ответственность [7].

Разработка комплекса программ социальной ответственности предполагает, что каждая из запланированных программ носит важный характер и играет определенную роль в функционировании и развитии бизнес-организации.

Программы социальной ответственности могут предусматривать следующие направления: развитие человеческих ресурсов; развитие корпоративной культуры; развитие диверсификации; развитие внешнего (регионального) сектора культуры; сертификация и лицензирование социально-ориентированных бизнес-процессов организации.

Первичным элементом программ социальной ответственности всегда выступают человеческие ресурсы. Развитие человеческих ресурсов всегда рассматривается как актуальное направление с учетом следующих аргументов:

- эффективное восприятие бизнес-организации общественностью через персонал, в том числе посредством эффективных механизмов рекрутинга. В процессе современных механизмов рекрутинга общество узнает о политике в области социальной ответственности, критериях вознаграждения за труд, социальных гарантиях;
- применение инструментов подготовки, переподготовки, повышения квалификации персонала организации влияет на повышение качества труда, его интенсивности и прогрессивности;
- последующая ротация человеческих ресурсов (персонала организации) прямо и косвенно влияет на развитие человеческого потенциала и капитала на региональном и национальном уровне, что придает социальной ответственности значимый характер;
- участие организации в подготовке кадров на национальном уровне, в рамках сотрудничества с вузами, организациями образования, создает качественный задел для работы будущих специалистов в бизнес-структурах.

Вторым элементом программ социальной ответственности выступает корпоративная культура. Оптимально выстроенная корпоративная культура бизнес-организации позволяет минимизировать риски в области возникновения разногласий с ее работниками, общественностью, в том числе с учетом возможности коррупционных проявлений, возникновения неблагоприятных общественных резонансов относительно результатов деятельности корпораций. В рамках реализации политики социальной ответственности корпоративная культура может быть ориентирована на непроизводственные процессы, такие как:

- функционирование домов культуры, отдыха, находящихся на балансе организации;
- функционирование жилых домов, жилых комплексов, детских садов, входящих в структуру деятельности организации [8].

Третьим элементом программ социальной ответственности выступает диверсификация направлений деятельности бизнес-организации. При этом диверсификация сосредоточена на новых товарных марках и брендах, политике по отношению к потребителям, в том числе включая программы лояльности. С позиции социальной ответственности, диверсификация деятельности бизнес-организаций вносит значительный вклад в развитие инноваций и, как следствие, в развитие культуры и цивилизации.

Четвертым элементом программ социальной ответственности выступает развитие внешнего (регионального) сектора культуры. Социальная ответственность бизнес-организации

сосредотачивается на поддержке таких региональных систем, как региональная спортивная система, система здравоохранения, система общественной информации (телевидение, радио).

Пятым подходом к обоснованию социальной ответственности бизнеса является необходимость сертификации и лицензирования отдельных бизнес-процессов организации. Посредством данного подхода современные бизнес-организации «убеждают» правительство и общественность в том, что они выполняют и обеспечивают сверх требования по безопасности труда, экологической безопасности, безопасности продукции. При этом доказательством выступают необходимые сертификаты, лицензии.

Все программы социальной ответственности как в комплексе, так и в отдельности предусматривают их технико-экономическое обоснование, задачами которого являются:

- оценка общего объема инвестиций в реализацию программ социальной ответственности;
- калькуляция смет затрат в разрезе каждой программы социальной ответственности;
- оценка экономических выгод организации от реализации программ социальной ответственности;
- оценка рентабельности, сроков окупаемости инвестиций в социальную ответственность [9].

Бизнес-организации при проектировании и выполнении технико-экономического обоснования программ социальной ответственности разрабатывают сопутствующие нормативные экономические показатели, а также нормативно-правовые документы, регламентирующие социальную ответственность.

К нормативно-экономическим показателям социальной ответственности в системе деятельности бизнес-организации могут быть отнесены:

- удельный вес чистой прибыли, направляемой на реализацию программ социальной ответственности;
- минимальный объем ежегодных инвестиций, направляемых на реализацию программ социальной ответственности;
- минимальные показатели рентабельности и сроков окупаемости инвестиций в реализацию программ социальной ответственности.

К нормативно-правовым документам, регламентирующим социальную ответственность бизнес-организации, могут быть отнесены:

- положение о департаменте, отделах, разрабатывающих и реализующих политику социальной отвесности;
- должностные инструкции менеджеров, организующих реализацию мероприятий в области социальной ответственности;
- стандарты организации;
- методические инструкции.

Организационные элементы проектирования и реализации политики социальной ответственности в системе деятельности бизнес-организаций дополняются инвестиционной составляющей. Основным источником инвестиций в реализацию социальной политики бизнес-организаций выступает их чистая прибыль.

С учетом раннее рассмотренных противоречий, преимуществ и недостатков социальной ответственности бизнес-организаций при распределении чистой прибыли, инвестиционная поддержка социальной политики выступает третьим приоритетом и уступает таким стратегическим приоритетам, как инвестиции в расширенное производство и инновационное развитие, инвестиции в фонд дивидендов.

Эффективность инвестиций в социальную ответственность бизнес-организаций на микроэкономическом уровне может быть описана уравнением

$$Э_{И}^{С.О.Б.} = \frac{\Delta П \uparrow}{\sum И^{HR} + И^{КК} + И^{Д} + И^{ВСРК} + И^{С,Л}},$$

где $Э_{И}^{С.О.Б.}$ – эффективность инвестиций в социальную ответственность бизнес-организаций;

$\Delta П \uparrow$ – увеличение прибыли бизнес-организаций за счет факторов реализации политики социальной ответственности;

$И^{HR}$ – инвестиции в развитие человеческих ресурсов;

$И^{КК}$ – инвестиции в развитие корпоративной культуры;
$И^{Д}$ – инвестиции в развитие диверсификации;
$И^{ВСРК}$ – инвестиции в развитие внешнего сектора региональной культуры;
$И^{С,Л}$ – инвестиции в сертификацию, лицензирование.
Примечание – Составлено авторами

На макроэкономическом уровне социальная ответственность бизнеса организуется и выстраивается на принципах деятельности социально-предпринимательских корпораций.

В комплексе, на микроэкономическом уровне, механизмы социальной ответственности бизнес-организаций представлены на рисунке 1.

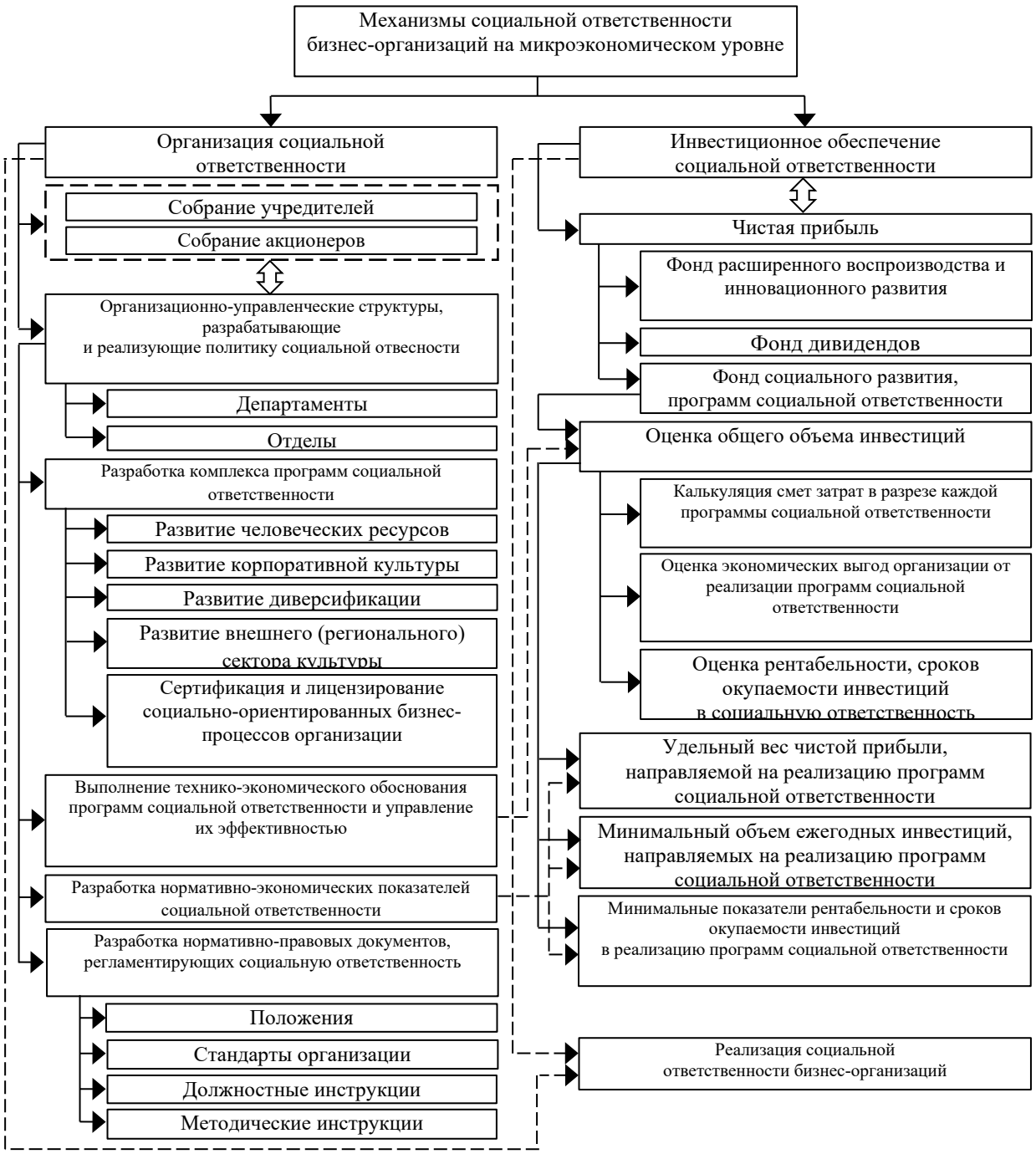

Рисунок 1 – Механизмы социальной ответственности бизнес-организаций на микроэкономическом уровне

Примечание – Составлено авторами

Социально-предпринимательские корпорации представляют собой государственные региональные (территориальные) акционерные общества, реализующие предпринимательские проекты по социальным приоритетным направлениям. Прибыль социально-предпринимательских корпораций направляется на развитие других дополнительных направлений социально-предпринимательской деятельности [10].

Приоритетными сферами деятельности социально-предпринимательских корпораций выступают:

- строительство социального жилья;
- производство социально-значимых продовольственных продуктов;
- производство социально-значимых товаров народного потребления; организация работы и услуги общественного транспорта;
- ресурсное обеспечение домашних хозяйств.

Инвестиции в реализацию политики социальной ответственности бизнес-организаций могут получать оценку в рамках годового, среднесрочного и стратегического периодов. Диапазон эффективности инвестиций в рамках среднесрочного и стратегического периодов будет варьировать в пределах от 20% до 33,3%. Данные величины носят целевой нормативный характер.

На рисунке 2 ниже представлена динамика минимальной, целевой и максимальной эффективности инвестиций в социальную ответственность бизнес-организаций за 5лет.

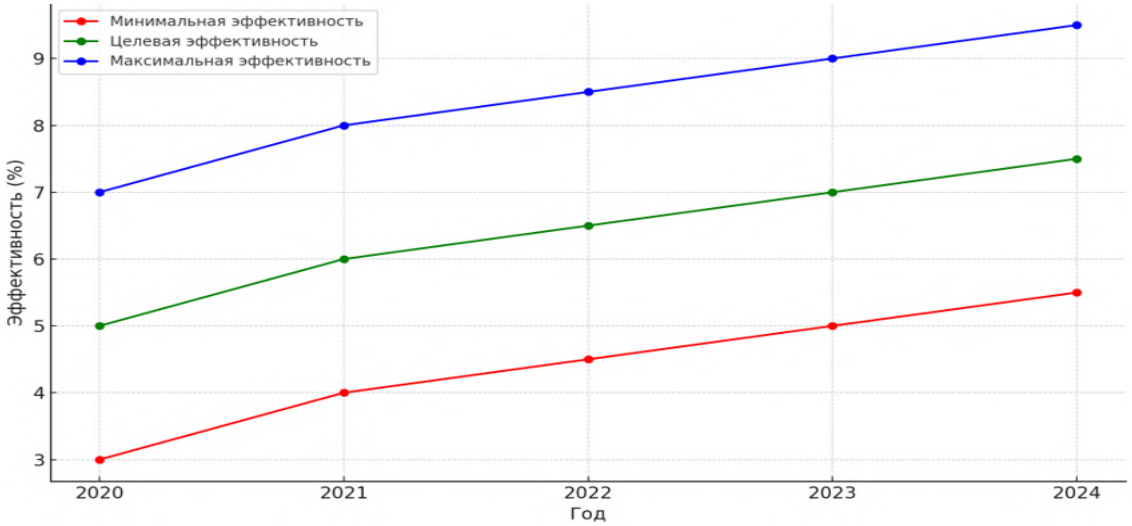

Рисунок 2 – Динамика целевой нормативной эффективности инвестиций в социальную ответственность бизнес-организаций с 2020 по 2024 гг.

Примечание – Составлено авторами

Данный график демонстрирует устойчивую положительную динамику всех трёх уровней эффективности инвестиций в социальную ответственность бизнес-организаций в пятилетней ретроспективе. Целевое значение эффективности возросло с 5% до 7,5%, что отражает возрастающие институциональные и общественные ожидания в отношении социальной отдачи корпоративной деятельности. Этот рост может рассматриваться как индикатор усиления стратегической значимости КСО в системе корпоративного управления.

Сохраняющийся на протяжении всего периода стабильный интервал между предельными значениями (в пределах 4 процентных пунктов) указывает на приемлемый уровень инвестиционного риска и высокую степень прогнозируемости в области социально ориентированных вложений.

Представленные данные на рисунке могут быть использованы в качестве нормативно-аналитического инструмента при формировании показателей результативности (KPI) в сфере корпоративной социальной ответственности, а также при сравнительном межотраслевом и внутриотраслевом анализе эффективности реализуемых программ.

Наравне с государственным сектором имеет место взаимодействие бизнес-организаций с общественным сектором экономики, представителями которого при реализации социальной политики, выступают неправительственные общественные организации. Неправительственные

общественные организации – это некоммерческие организации, созданные на основе объединения граждан или других организаций для достижения целей и решения задач, не связанных с деятельностью правительства государства [11].

Большинство целей и задач неправительственных организаций ориентированы на решение социальных проблем общества:

- поддержка социально незащищенных слоев населения;
- предоставление социально-ориентированных услуг;
- оказание образовательных, юридических, консультационных услуг;
- оказание услуг по получению медицинской помощи;
- проведение организационных мероприятий по решению экологических проблем.

Организационные элементы механизмов социальной ответственности бизнес-организаций на макроэкономическом уровне, дополняются экономическими элементами.

Ведущим экономическими элементом механизмов социальной ответственности бизнес-организаций на макроэкономическом уровне выступает фонд социального развития региона, территорий.

Основным источником формирования фонда социального развития региона, территорий, выступают инвестиции бизнес-организаций, часть из которых могут иметь место в виде платы за использование природных ресурсов.

Целевым истопником социального развития региона, территорий могут выступать эндаумент-фонды высших учебных заведений, которые формируются также за счет инвестиций бизнес-организаций, руководители которых рассматривают их как дивиденды за полученное качественное высшее образование.

На региональном, территориальном уровнях, организациями, реализующими социальную политику, осуществляется бюджетирование инвестиций в рамках годовых, среднесрочных и стратегических периодов с целью более точного планирования покрытия затрат на проводимую социальную политику.

В качестве отдельного актуального направления социальной политики в системе экономических механизмов могут применяться инструменты социального кредитования для открытия предпринимательской деятельности социально-уязвимыми гражданами, безработными.

На макроэкономическом уровне эффект от реализации социальной ответственности бизнес-организаций имеет место по направлениям как в качественном, так и количественном формате:

- рост ВВП страны, ВРП регионов, за счет снижения безработицы, реализации инвестиционно-инновационных проектов;
- повышение уровня демографического притяжения отдельных регионов, территорий и страны в целом;
- рост доходов населения, повышение качества жизни;
- развитие человеческого капитала территорий, регионов, в том числе за счет достижения положительного сальдо миграционных процессов;
- повышение уровня конкурентоспособности регионов, территорий, а также страны в глобальном экономическом пространстве.

В комплексе, на макроэкономическом уровне, механизмы социальной ответственности бизнес-организаций представлены на рисунке 3.

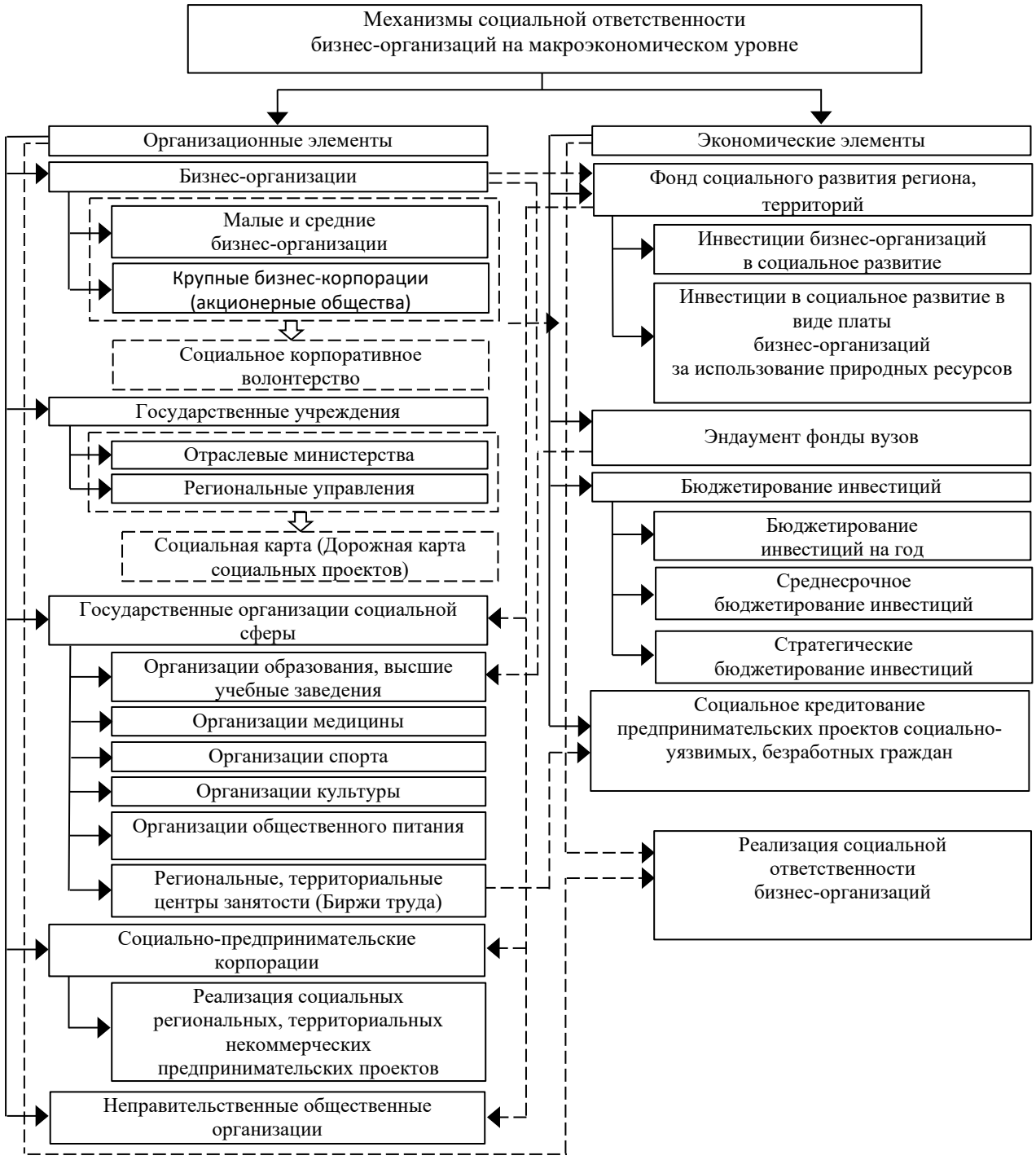

Рисунок 3 – Механизмы социальной ответственности бизнес-организаций на макроэкономическом уровне

Примечание – Составлено авторами

Представленные на рисунке механизмы -это комплексная система взаимосвязанных элементов, где бизнес становится интегральным участником в развитии общества, в том числе через: плановые инвестиции; стратегическое партнерство с государством; участие в решении социальных проблем на институциональном уровне.

Кроме того, рисунок 3 представляет собой визуализированную структурную модель, детализирующую ключевые механизмы, институциональных субъектов и ресурсное обеспечение реализации социальной ответственности бизнес-организаций в контексте национальной социальной политики. Данная схема может выступать в качестве концептуальной основы при формировании и совершенствовании государственной стратегии партнерского взаимодействия с бизнес-сектором в приоритетных направлениях социального развития.

Заключение

Исследование методики проектирования механизмов реализации социальной ответственности бизнес-структур показывает, что инструментарий проектирования и использования механизмов социальной ответственности может быть применен как на микроэкономическом, так и на макроуровнях, при этом формируются как организационные, так и экономические системы, приводящие механизм в поступательное движение и развитие. Организационные системы включают в себя как бизнес-организации, так и государственные, общественные субъекты экономической системы. Экономические системы предусматривают аккумулирование инвестиций и их целевое применение при реализации социальной политики. Сформированные на микро- и макроуровне механизмы социальной ответственности бизнес-организаций обеспечивают эффективность и достижение экономических эффектов в рамках управления экономической системы.

Основные результаты обобщаются в следующих положениях:

- Систематизированы факторы влияния на реализацию социальной ответственности на микро- и макроуровнях, включающие институциональные, экономические, организационно-правовые и социокультурные компоненты, что позволило сформировать основу для построения адаптивных моделей механизмов КСО.

- Разработана методика проектирования механизмов социальной ответственности, учитывающая необходимость интеграции социальной функции в стратегические и инвестиционные решения бизнес-структур, а также предполагающая наличие обоснованных технико-экономических параметров.

- Предложены типовые модели механизмов КСО на микроэкономическом и макроэкономическом уровнях, отражающие логику взаимодействия бизнеса, государства и общества, а также их функциональные взаимосвязи через каналы институционального и ресурсного обеспечения.

- Обоснована система показателей оценки эффективности КСО, включающая как финансово-инвестиционные, так и социальные индикаторы, обеспечивающие возможность мониторинга результатов и рентабельности вложений в социальные программы.

- Выявлена высокая практическая значимость КСО, выражающаяся в ее потенциале для решения задач устойчивого социально-экономического развития, роста человеческого капитала и повышения конкурентоспособности регионов.

Таким образом, механизмы социальной ответственности бизнес-организаций, представленные в исследовании, формируют целостную систему организационных и экономических инструментов, направленных на достижение устойчивого развития как на уровне отдельных хозяйствующих субъектов, так и на уровне национальной экономики в целом. Их особенностью является гибкость, институциональная интегрированность и возможность адаптации к условиям конкретного региона или отрасли.

Практическая реализация предложенных моделей может стать основой для формирования государственно-частных партнерств в социальной сфере, стимулирования социальных инвестиций со стороны бизнеса и повышения эффективности программ социальной политики. Использование данных подходов в региональной и национальной экономической политике обеспечит повышение результативности социальных преобразований и усилит вклад бизнеса в развитие общества.

Направления дальнейших исследований включают: разработку цифровых моделей управления КСО с использованием ESG-аналитики; интеграцию механизмов КСО в системы оценки инвестиционной и инновационной активности; создание механизмов обратной связи между бизнесом, населением и органами власти на основе социального партнёрства.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Newman C., Rand J., Tarp F., Trifkovic N. Corporate Social Responsibility in a Competitive Business Environment // The Journal of Development Studies, – Volume 56, Issue 8. – 2020. https://doi.org/10.1080/00220388.2019.1694144 (accessed: 15.01.2025)

2 Takeuchi R., George G. Corporate Social Responsibility: An Overview and New Research Directions // The Academy of Management Journal, – Volume 59(2). – 2016. – P. 534 – 544. DOI:10.5465/amj.2016.5001 (accessed: 15.01.2025)

3 Абросимова Е. А. Социальное предпринимательство и социальная ответственность малого бизнеса: мифы и реальность // Журнал предпринимательского и корпоративного права. – № 3. – 2016. - С. 38 – 45.

4 Донева О.В. Критерии сформированности социальной ответственности студентов вуза // Фундаментальные исследования. – № 3 (часть 3). – 2014. – С. 580 – 584.

5 Крохоняткин М.Д. Социальная ответственность бизнеса: возможный механизм реализации // Труды Нижегородского государственного технического университета им. Р.Е. Алексеева. Экономика, инновации и менеджмент. – № 3(105), – 2014. – С. 264 – 271. [Электронный ресурс] – URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-otvetstvennost-biznesa-vozmozhnyy-mehanizm-realizatsii (дата обращения 21.04.2024).

6 Механизмы корпоративной социальной ответственности. Корпоративное волонтерство. – 2023. [Электронный ресурс] – URL: https://spravochnick.ru/menedzhment_organizacii/korporativnaya_socialnaya (дата обращения 21.04.2024).

7 Основные подходы к управлению социальной ответственностью организации. – 2022. [Электронный ресурс] – URL: https://studme.org/166052/ekonomika/osnovnye_podhody_upravleniyu_sotsialnoy_otvetstvennostyu (дата обращения 21.04.2024).

8 Лобызнекова В.А. Социальная ответственность компании в системе корпоративного менеджмента // Бизнес. Образование. Право. – №3(28), – 2014. – С. 168 – 173. [Электронный ресурс] – URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_21975052_33732888.pdf (дата обращения 21.04.2024).

9 Третьяков О.В. Управление корпоративным социальным инвестированием // Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Санкт-Петербург, – 2018. – 147 с.

10 Закон Республики Казахстан «О социально-предпринимательских корпорациях». – 2023 [Электронный ресурс] – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30077823#pos=4;-106 (дата обращения 21.04.2024)

11 Неправительственные организации (НПО). – 2023. [Электронный ресурс] – URL: http://www.wehse.ru/cgi-bin/wpg/wehse_wpg_show_text_print.pl?term1304421849 (дата обращения 21.04.2024)

БИЗНЕСТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАУАПКЕРШІЛІК ТЕТІКТЕРІН ЖОБАЛАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала бизнес-кәсіпкерлік субъектілерінің әлеуметтік жауапкершілік тетіктерін жобалаудың қазіргі теориялық мәселелеріне арналған. Зерттеу объектісі нарықтық экономиканың қарқынды дамуы жағдайында бизнес-құрылымдардың әлеуметтік жауапкершілігін құру мен іске асырудың заманауи теориялық мәселелері қамтиды. Зерттеу пәні тікелей ұйымдастырушылық және инвестициялық-экономикалық компоненттерді қамтитын әлеуметтік жауапкершілік тетіктері болып табылады. Зерттеудің мақсаты - бизнестің әлеуметтік жауапкершілігінің теориялық тетіктерін микро және макроэкономикалық деңгейлерде оларды кейіннен практикалық сынақтан өткізу, аймақтық экономикалық жүйелерде қолдану үшін модельдеу.

Қазіргі нарықтық жағдайда экономикалық жүйенің жұмыс істеуінің барлық деңгейлерінде бизнес-кәсіпкерлік субъектілерінің әлеуметтік жауапкершілігінің төмен деңгейі орын алады. Бизнес және кәсіпкерлік субъектілерінің әлеуметтік жауапкершілігі проблемаларының кең спектрі іс жүзінде әлеуметтік жауапкершілік тетіктерін пысықтаудың жеткіліксіз деңгейімен байланысты.

Әлеуметтік жауапкершілік тетіктерін жобалау мәселелерін зерттеу екі бағытта – микроэкономикалық және макроэкономикалық деңгейлер бойынша қарастырылды. Микроэкономикалық деңгейде әлеуметтік жауапкершілік тетіктерін жобалау кезінде кәсіпорындардың меншігінің ұйымдық-құқықтық нысаны, арнайы ұйымдық-басқару құрылымдарын қалыптастыру, әлеуметтік жауапкершілік бағдарламаларын әзірлеу және олардың техникалық-экономикалық негіздемесі, әлеуметтік жауапкершілікті инвестициялық қамтамасыз ету әлеуеті сияқты факторлар ескеріледі. Микроэкономикалық деңгейге қатысты бизнес-ұйымдардың әлеуметтік жауапкершілігіне инвестициялардың тиімділігін бағалау әдістемесі ұсынылды.

Макроэкономикалық деңгейде әлеуметтік жауапкершілік тетіктерін жобалау кезінде мемлекеттік мекемелер мен ұйымдардың, әлеуметтік-кәсіпкерлік корпорациялардың, үкіметтік емес қоғамдық ұйымдардың қызметі, өңірлік, ұлттық деңгейлерде әлеуметтік жауапкершілік қорларын қалыптастырудың экономикалық әлеуеті сияқты факторлар ескерілді. Макроэкономикалық деңгейге қатысты әлеуметтік жауапкершілікті жүзеге асырудың экономикалық тиімділігінің нұсқалары тұжырымдалған. Барлық ықтимал әсер ету факторларын

зерттеуді ескере отырып, бизнес-ұйымдардың әлеуметтік жауапкершілігін іске асыру тетіктерінің авторлық модельдері жасалды.

Зерттеудің негізгі әдістері ұжымдық әдіс, аналитикалық әдіс, қатынастар мен заңдылықтарды құру әдісі, синтетикалық әдіс және гипотезаларды жобалау әдісі болды.

Негізгі сөздер: әлеуметтік жауапкершілік, бизнес-ұйымдар, мемлекеттік ұйымдар, механизм, инвестициялар, экономикалық тиімділік.

THEORETICAL ASPECTS OF DESIGNING BUSINESS SOCIAL RESPONSIBILITY MECHANISMS

Abstract

The article is devoted to modern theoretical issues of designing mechanisms of social responsibility of business entities. The object of the study is modern theoretical issues of constructing and implementing the social responsibility of business structures in the conditions of intensive development of a market economy. The subject of the study is directly the mechanisms of social responsibility, including both organizational and investment and economic components. The purpose of the study is to model the theoretical mechanisms of social responsibility of business at the micro- and macroeconomic levels for their subsequent practical testing and application in regional economic systems.

In modern market conditions, at all levels of the functioning of the economic system, there is a low level of social responsibility of business entities. A wide range of problems of social responsibility of business entities and entrepreneurship is associated with an insufficient level of elaboration of the mechanisms of social responsibility in practice.

The study of design issues of social responsibility mechanisms is considered in two directions - microeconomic and macroeconomic levels. When designing social responsibility mechanisms at the microeconomic level, factors such as the organizational and legal form of ownership of enterprises, the formation of special organizational and management structures, the development of social responsibility programs and their feasibility study, and the potential for investment support for social responsibility are taken into account. In relation to the microeconomic level, a methodology for assessing the effectiveness of investments in social responsibility of business organizations is proposed.

When designing social responsibility mechanisms at the macroeconomic level, factors such as the activities of government institutions and organizations, social and entrepreneurial corporations, non-governmental public organizations, and the economic potential of forming social responsibility funds at the regional and national levels are taken into account. In relation to the macroeconomic level, options for the economic effect from the implementation of social responsibility are formulated. Taking into account the study of all potential influencing factors, the author's models of mechanisms for implementing the social responsibility of business organizations have been developed.

The main research methods were the collective method, the analytical method, the method of establishing relationships and patterns, the synthetic method and the method of designing hypotheses.

Key words: social responsibility, business organizations, government organizations, mechanism, investments, economic efficiency

REFERENCES

1 Newman C., Rand J., Tarp F., Trifkovic N. Corporate Social Responsibility in a Competitive Business Environment // The Journal of Development Studies, – Volume 56, Issue 8. – 2020. https://doi.org/10.1080/00220388.2019.1694144 [in English] (accessed: 15.01.2025)

2 Takeuchi R., George G. Corporate Social Responsibility: An Overview and New Research Directions // The Academy of Management Journal, – Volume 59 (2). – 2016. – P. 534 – 544. DOI:10.5465/amj.2016.5001 [in English] (accessed: 15.01.2025)

3 Abrosimova E. A. Socialnoe predprinimatelstvo i socialnaya otvetstvennost malogo biznesa: mify i realnost *[Social Entrepreneurship and Social Responsibility of Small Business: Myths and Reality]* // Zhurnal predprinimatelskogo i korporativnogo prava. – № 3. – 2016. - P. 38 – 45. [in Russian]

4 Doneva O. V. Kriterii sformirovannosti socialnoj otvetstvennosti studentov vuza *[Criteria for the development of social responsibility of university students]* // Fundamentalnye issledovaniya. – № 3 (chast 3). – 2014. – P. 580 – 584. [in Russian]

5 Krohonyatkin M.D. Socialnaya otvetstvennost biznesa: vozmozhnyj mekhanizm realizacii *[Social responsibility of business: a possible mechanism for implementation]* // Trudy Nizhegorodskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta im. R.E. Alekseeva. Ekonomika, innovacii i menedzhment. – № 3(105), – 2014. – P. 264 – 271. Available at: - URL: https://cyberleninka.ru/article/n/sotsialnaya-otvetstvennost-biznesa-vozmozhnyy-mehanizm-realizatsii [in Russian] (accessed: 21.04.2024).

6 Mekhanizmy korporativnoj socialnoj otvetstvennosti. Korporativnoe volonterstvo. *[Mechanisms of corporate social responsibility. Corporate volunteering]* – 2023. Available at: - URL: https://spravochnick.ru/menedzhment_organizacii/korporativnaya_socialnaya_otvetstvennost_kompanii/ [in Russian]

(accessed: 21.04.2024).

7 Osnovnye podhody k upravleniyu socialnoj otvetstvennostyu organizacii. *[Basic approaches to managing the social responsibility of an organization]* – 2022. Available at: - URL: https://studme.org/166052/ekonomika/osnovnye_podhody_upravleniyu_sotsialnoy_otvetstvennostyu_organizatsii [in Russian] (accessed: 21.04.2024).

8 Lobyznekova V.A. Socialnaya otvetstvennost kompanii v sisteme korporativnogo menedzhmenta *[Social responsibility of the company in the corporate management system]* // Biznes. Obrazovanie. Pravo. – №3(28) – 2014. – P. 168 – 173. Available at: - URL: https://elibrary.ru/download/elibrary_21975052_33732888.pdf [in Russian] (accessed: 21.04.2024).

9 Tretyakov O.V. Upravlenie korporativnym socialnym investirovaniem *[Corporate Social Investment Management]* // Dissertaciya na soiskanie uchenoj stepeni kandidata ekonomicheskih nauk. Sankt-Peterburg, – 2018. – 147 p. [in Russian]

10 Zakon Respubliki Kazahstan «O socialno-predprinimatelskih korporaciyah». *[Law of the Republic of Kazakhstan "On Social and Entrepreneurial Corporations"]* – 2023 Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30077823#pos=4;-106 [in Russian] (accessed: 21.04.2024)

11 Nepravitelstvennye organizacii (NPO). *[Non-governmental organizations (NGO)]* – 2023. Available at: - URL: http://www.wehse.ru/cgi-bin/wpg/wehse_wpg_show_text_print.pl?term1304421849 [in Russian] (accessed: 21.04.2024)

Information about authors:

Altyn Amerkhanova – **corresponding author**, acting associate professor of the Department of Tourism, NJSC «Eurasian National University L.N. Gumilyov», Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: a_ab85@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0465-272X

Aigerim Temirgalinova - PhD candidate, Department of Economics, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: aigerim_temirgalinova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5008-7672

Alexey Titkov - candidate of Economic Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Republic of Kazakhstan

E-mail: Alexey-pvl@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9126-2337

Aigerim Yersultankyzy - senior lecturer of the Department of Management; NJSC «Eurasian National University. L.N. Gumilyov», Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: kraunplaza@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4322-4843

Информация об авторах:

Алтын Амерханова – **основной автор**, и.о.доцента кафедры «Туризм», НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: a_ab85@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0465-272X

Айгерим Темиргалинова - докторант кафедры «Экономика», Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: aigerim_temirgalinova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5008-7672

Алексей Титков - кандидат экономических наук, профессор кафедры «Экономика», Торайгыров университет, г. Павлодар, Республика Казахстан

E-mail: Alexey-pvl@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9126-2337

Айгерим Ерсултанкызы - старший преподаватель кафедры «Менеджмент», «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: kraunplaza@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4322-4843

Авторлар туралы ақпарат:

Алтын Амерханова – **негізгі автор**, «Туризм» кафедрасының доцент м.а., «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: a_ab85@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0465-272X

Айгерим Темиргалинова - «Экономика» кафедрасының докторанты, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aigerim_temirgalinova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5008-7672
Алексей Титков - экономика ғылымдарының кандидаты, «Экономика» кафедрасының профессор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Alexey-pvl@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9126-2337
Әйгерім Ерсұлтанқызы - «Менеджмент» кафедрасының аға оқытушысы, магистр, «Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті», Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kraunplaza@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4322-4843

IRSTI: 10.67.01 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.34**
UDC: 349

Wang Hong-Wei[1]*

Harbin Institute of Technology, Harbin, China
*e-mail: 20050077@hit.edu.cn

OCCUPATIONAL RISKS IN LABOUR LAW: KAZAKHSTAN'S LEGAL PRACTICE AND PROSPECTS FOR DEVELOPMENT

Abstract

The purpose of the article is to consider production risks as an independent and significant object of legal regulation in the context of the current legislation of the Republic of Kazakhstan. The topic is relevant due to the need for a legal transformation in approaches to ensuring safe working conditions, especially at high-risk enterprises where traditional safety measures often prove inadequate. Understanding occupational risks requires more than technical or organizational analysis—it demands a comprehensive legal perspective, including clear regulatory criteria, standardized assessment procedures, effective risk management systems, and mechanisms of legal accountability.

The article presents a critical review of current laws and regulations governing occupational risk management, identifying legal gaps, inconsistencies, and institutional obstacles that hinder the effective implementation of risk-based approaches. It is found that the lack of a unified certification methodology, fragmented legal norms, and poorly defined oversight functions weaken the legal impact and limit preventive measures.

The author argues for a unified and sustainable legal framework for regulating occupational risks, grounded in the principles of prevention, legal clarity, non-discrimination, fairness, and proportionality. Legislative improvements are proposed, including the adoption of a dedicated legal act on risk-based labor protection, enhancement of state supervision, modernization of inspection procedures, and clearer employer liability. Emphasis is also placed on strengthening labor inspectorates, improving legal literacy, and fostering collaboration between the state, employers, and workers to better prevent occupational risks and uphold labor rights.

Keywords: occupational risks, legal regulation, labor law, occupational safety, risk-based approach, labor protection, legislation of the Republic of Kazakhstan.

Introduction

Occupational safety and health (OSH) have become critical components of modern labor policy, especially in sectors characterized by hazardous working conditions. The Republic of Kazakhstan, a nation with a significant workforce employed in industries such as mining, construction, and chemical production, faces unique challenges in ensuring the safety and well-being of its workers. Historically, Kazakhstan's approach to occupational safety has relied heavily on a list-based mechanism - an approach where specific professions or industries are designated as hazardous, entitling workers to certain predefined social guarantees, such as reduced working hours or additional compensation.

In the period from 2021 to 2023, employers spent about 631 billion tenge on benefits and compensation for work in harmful and other unfavorable working conditions. At the same time, the number of employees working in harmful and/or hazardous labour conditions in 2023 increased by 2.5% compared to 2022. The most voluminous costs are incurred in the mining industry - 218.9 billion tenge [1].

Nevertheless, the disadvantages of this list approach are becoming more and more noticeable. Despite the fact that it covers a wide range of protection measures, this format is often not able to respond quickly to changing working conditions and individual risks faced by employees. In contrast, a number of developed countries have implemented a system based on risk assessment principles. This approach provides a more flexible and accurate response, allowing for real-time analysis of working conditions and building security measures under the actual threats in a particular workplace.

This paper aims to explore the ongoing transformation of Kazakhstan's occupational safety mechanisms, focusing on the shift from a traditional list-based model to a risk-oriented system. By comparing Kazakhstan's current framework with international best practices, this research highlights the benefits of adopting a risk-based approach to enhance worker safety and social

protections. The study emphasizes the importance of fostering a culture of prevention, increasing transparency, and leveraging technological advancements to improve occupational health outcomes in hazardous industries.

Kazakhstan's transition to a risk-based occupational safety system is not just an adjustment of the legislative framework, but a profound transformation of the approach to occupational safety. This reflects global trends that focus on reactive occupational risk management, employee engagement in safety processes, and the use of digital technologies to assess working conditions. The conducted research helps to understand more deeply how such structural changes can affect the realization of labor rights, fairness in the professional environment and the general well-being of employees in the context of ongoing socio-economic reforms.

Materials and methods of research

This study is based on a comprehensive analysis of national legislation and international experience in the field of occupational safety and health in conditions of increased industrial danger. It is based on legal and comparative legal approaches aimed at a comprehensive study of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, regulatory government resolutions, orders of relevant ministries, as well as specialized sectoral acts regulating labor guarantees and working conditions.

The key method is a documentary analysis, which examined more than ten regulatory legal documents that establish forms of compensation, support measures, and certification standards in the field of occupational safety and health in hazardous and hazardous industries. Comparative analysis with foreign practices is also actively used, in particular in the countries of the European Union — the Netherlands, Germany, France, Lithuania — and the United States, which has made it possible to identify successful mechanisms for replacing the list approach with a risk-based one.

Statistical information provided by the Bureau of National Statistics of Kazakhstan was used to substantiate the conclusions. Data on the types of professions entitled to shorter working hours and additional leave were analyzed by industry, which revealed structural distortions and inconsistencies.

In addition, the study takes into account expert assessments and practical proposals from industry associations, including the Republican Association of Mining and Metallurgical Enterprises, in order to assess the potential effectiveness of implementing a risk-based approach.

Thus, the work uses an interdisciplinary methodology combining legal, political, analytical and statistical tools, which makes it possible to formulate sound proposals for reforming the labor protection system and strengthening social guarantees for workers at industrial risk.

Results and discussion

According to Article 1 of the Labour Code of the Republic of Kazakhstan [2], «guarantees» are defined as means and conditions ensuring the realization of employees' rights in the sphere of social and labour relations. As prescriptive guarantees for workers in heavy and harmful jobs, the Labour Code establishes the following requirements:

- Reduction of working hours (art. 69);
- Granting additional paid annual leave (art. 89);
- Increased wages (art. 105);
- Free provision of milk, special clothing and personal protective equipment (art. 182).

It is revealed that despite the transition to a risk-oriented model of labour protection, the regulatory policy retains a list approach, which does not meet modern social demands. Legislative regulation is not optimal, as the norms are scattered in various normative legal acts, such as:

- List No. 1 and No. 2 of industries and occupations with harmful working conditions (Government Decree No. 1930 of 19 December 1999) [3];
- Rules for mandatory periodic certification of production facilities for working conditions (Order of the Minister of Health and Social Development of 28 December 2015 No. 1057) [4];
- Lists of occupations entitling to reduced working hours and other benefits (Order of the Minister of Health and Social Development No. 1053 of 28 December 2015) [5];

- On Approval of the Rules for issuing to employees milk or equivalent food products and (or) specialised products for dietary (therapeutic and preventive) nutrition, special clothing and other personal protective equipment, providing them with means of collective protection, sanitary and household premises and devices at the expense of the employer's funds (Orders of the Minister of Health and Social Development No. 1054 and No. 1056 of 28 December 2015) [6];

- Rules for the implementation of mandatory occupational pension contributions (Government Resolution No. 520 of 30 June 2023) [7].

In addition, industry standards and bylaws developed and approved by the relevant state bodies and organisations are in force.

Professions with additional paid annual leave by professions eligibility is a total of 8,940 professions across 43 industries have been listed as eligible for additional paid annual leave. The leave is categorized into different durations (ranging from 6 to 36 days), which are allocated based on the nature of the hazardous working conditions and industry-specific risk factors.

There is a notable disparity in the number of days granted across industries, particularly for mining works and coal and shale industry have a balanced distribution, with some workers receiving up to 36 days of leave, reflecting the high-risk nature of these professions. Non-ferrous metallurgy has the highest number of professions eligible for additional leave (1,151 professions), indicating the significant occupational risks in these sectors. However, the majority of these professionals only receive 12 days of leave. Chemical Production also stands out with 1,030 professions eligible, with the most common leave duration being 12 days, which suggests that while the industry is acknowledged for its hazards, the compensation in leave days might not be proportionate to the level of risk [8].

Longer leave allocations are rare and only a limited number of professions are granted the maximum of 36 days. For instance, mining works has only 7 professions that receive 36 days of leave. Coal and shale industry provide 36 days of leave to 15 professions out of a total of 181. Healthcare, despite being a high-risk environment, grants 36 days of leave to only 6 professions out of 189.

Across almost all sectors, the majority of workers are eligible for 12 days of additional paid leave. For example, black metallurgy has 591 professions receiving 12 days. Textile and light industry have 204 professions eligible for 12 days. Building materials production also provides 12 days of leave to 278 professions.

This pattern indicates a general under-provision of leave for potentially high-risk environments, suggesting that while the professions are recognized as hazardous, the compensation might be insufficient in addressing the occupational risks comprehensively.

A total of 1,561 professions across different sectors are eligible for reduced working hours, which is a significant but relatively small proportion compared to those eligible for additional paid leave. Chemical production stands out with 329 professions eligible for reduced working hours, which reflects the high occupational hazards involved in chemical processing and manufacturing. Electrical production and healthcare are also notable, with 85 and 123 professions respectively, indicating a moderate level of occupational risk acknowledged in these sectors.

On the contrary, many other industries with significant numbers of professions eligible for additional leave (such as non-ferrous metallurgy and the food industry) have much lower numbers of workers eligible for reduced working hours, indicating a potential inconsistency in how occupational risks are managed between different compensation mechanisms.

Certain sectors, such as forestry, woodworking, and jewellery production, do not have professions eligible for reduced working hours despite the clear hazardous nature of these work environments. This suggests that the list-based approach currently applied in Kazakhstan may overlook some aspects of occupational health risks when determining eligibility for specific types of compensation. The data reveals a lack of uniformity and possibly an arbitrary determination of compensation between additional paid leave and reduced working hours. For example,

metallurgical production (particularly black metallurgy) has a large number of professions eligible for additional leave but lacks equivalent provisions for reduced working hours.

The results of the study of legal regulation of the EU countries showed that the majority of labour legislation norms are of imperative nature and are aimed at the implementation of ILO principles in local national regulations.

Of particular interest is the legal regulation of labour safety and health issues of the Kingdom of the Netherlands, through:

- The Act of the Kingdom of the Netherlands «On Working Time» of 23 November 1995 [9];

- Act «On Working Conditions» [10] of 18 March 1999, which regulates the implementation of the working conditions policy through the assessment of occupational risks, as well as the fundamental conditions for the application of social protection measures.

In more detail, the issues of regulating the implementation of the legal rights of active workers in the field of occupational safety and health are disclosed in: Law on Financing of Social Insurance of 16 December 2004 [11] (disclosing the issues of financing of workers' insurance, together with the regulation of financing of national insurance schemes); Law on Work and Income Depending on Capacity of 10 November 2005 [12] (facilitating the performance or resumption of work in accordance with the working capacity of insured persons who are partially incapacitated and establishing the procedure for obtaining income for these persons, as well as for insured persons who are fully and permanently incapacitated

The experience of the Republic of Lithuania has shown that the issues of providing employees with social protection are regulated in the LC of 14 September 2016, No. XII-2603 [13], the Law on State Social Insurance Pensions of 18 July 1994 No. I-549 [14], the Law on Workers' Safety and Health of 2017, the Resolution of the Government of the Republic of Lithuania of 20 February 1995 No. 267 «On Approval of the Procedure for Calculation and Payment of Compensation for Special Working Conditions» [15], and ensure the implementation of ILO principles.

Thus, the provision of Article 39 «Assessment of the state of safety and health of workers» of the Law «On Safety and Health of Workers» regulates that the state of safety and health of workers is assessed depending on the compliance of the means of labour, working conditions in the enterprise with the requirements for safety and health of workers established by the normative legal acts on safety and health of workers by assessing the occupational risk at workplaces or other places of the enterprise where the worker may be during working hours.

Labour law relations in France are mainly regulated by the Labour Code (Code du Travail) 2016 [16] (amended as of 2024). This legal act is the most voluminous and covers virtually all conditions of labour activity and contains a number of norms and rules ensuring occupational health and safety for various industries. The Labour Code includes as annexes the conventions and recommendations of the International Labour Organisation relating to the application of labour, which have been ratified by the French Republic.

Of interest is the regulation of the working hours of workers who work continuously in consecutive shifts in a continuous cycle, the effect of increasing coefficients for harmful working conditions from 0.5% to 2% of the risk category.

For example, in the USA, this coefficient of allowance for work in hazardous labour conditions makes up from 8 to 25 % of the rate, in Germany, the size of allowances to wages - from 5 to 15 %. It should be noted that the final equivalent of the allowance is regulated by collective agreements or agreements between employers and trade unions. It should be noted that there are severe penalties for poor assessment of labour conditions, subjectivity of the expert.

Thus, the practice of advanced countries has shown the positive effect of providing social guarantees to workers employed in harmful and (or) hazardous working conditions on the basis of a risk-based approach based on the results of the assessment of working conditions. This aspect allowed to:

- increase the culture of safe labour;
- ensure transparency of the assessment;
- development of preventive measures aimed at reducing the impact of harmful production factors;
- increasing the participation of employers in the development of preventive measures;
- increasing the safety culture among employees;
- development of scientific potential.

According to the data provided by the European System of National and Regional Accounts [17] (ESA 2010), net social contributions include actual social contributions of employers, actual social contributions of households, imputed social contributions and additional social contributions of households. Charges for services under the social insurance programme are subtracted from the above items to obtain net social contributions. There are two types of social contributions paid by employers in favour of their employees: actual and imputed:

- Employers' actual social contributions consist of payments made by employers in favour of their employees to insurers (social security funds, public and privately funded schemes). These payments cover statutory, customary, contractual and voluntary contributions in respect of insurance against social risks or needs;
- imputed employer social contributions are the equivalent of unfunded social benefits paid directly by employers to their employees or former employees and other eligible persons without involving an insurance company or an autonomous pension fund and without creating a special fund or a separate reserve for this purpose. Both of these types of payments made by the employer are treated in the national accounts as part of the remuneration of employees.

The review of regulatory norms applied in the provision of guarantees to workers employed in harmful and/or hazardous working conditions in developed countries, taking into account the risk-oriented approach, has shown the adherence of foreign governments to the standards of the International Labour Organization, striving for detailed regulation of certain issues related to the effectiveness of providing workers with social protection based on the results of occupational risk assessment. At the same time, the legislator determines that national legal acts define minimum standards, and gives priority to stimulating the development of social dialogue between employers and employees (employee representatives) by working out issues within the framework of employment agreements.

We also note that in the countries studied, instead of the usual medical and preventive nutrition, nutrition programmes are conducted, part of which includes information materials on proper nutrition. Workers and their families have access to appropriate meals at workplace food outlets, often with financial support from employers.

In addition, lawmakers have made it up to the discretion of the employer to determine the amount of a worker's allowance for hazardous working conditions. There is no set amount of hazard pay to which workers are entitled in the United States, nor is there a law requiring employers to pay hazard pay: both the amount of pay and the conditions under which it is paid are determined by the employer. The Fair Labor Standards Act [18] (FLSA) does not address hazard pay, except to require that it be included in a federal employee's regular rate of pay when calculating overtime pay. Some employers provide additional pay to employees who perform hazardous duty or physically demanding work. An employee generally receives hazardous duty pay only for the hours worked under hazardous conditions. For example, if an employee works an eight-hour shift and four of those hours are spent in an air-conditioned office and four hours are spent on a construction site in 100-degree heat, only the hours worked in the heat will be paid at the hazard pay rate.

In Germany, hazardous duty pay is paid to workers who have to work in dirty, damp or cold environments. The allowance is your own financial compensation for unfavourable working conditions. It is paid in addition to the basic salary stipulated in the employment contract. For the payment of the allowance, the characteristics of the profession and the conditions of the work tasks

are taken into account: toxic and harmful substances; dust and dirt; rubbish; dirty sewage; extreme heat or cold; high humidity or high noise levels. Generally, the payment of a benefit demonstrates not only recognition from the employer, but is also a factor in attracting new employees to work in challenging environments. However, since the legislator does not regulate the specific amount of the allowance, it is determined by the terms of the labour or collective agreement or company contract and is usually paid for each hour of work in unfavourable conditions or may be a lump sum:

- for lighter cleaning work wearing gloves, the allowance is 5% of the basic wage;
- for work with respiratory masks - 10%;
- for cleaning rooms with unpleasant odours - 12%;
- for work involving contact with faeces or unusual contamination - 18%, while the allowance for work in hazardous conditions is subject to taxation and social security calculations.

The analysis of the table highlights several key disparities in the allocation of occupational safety benefits between different industries. Despite the fact that many employees are formally entitled to additional paid leave, in most cases its duration is limited to 12 days, which often does not correspond to the actual degree of occupational risk. A similar situation is observed in the issue of reduced working hours — its provision is uneven, and a number of industries with a high level of industrial danger are not actually covered.

The analysis of the data obtained indicates the need to introduce a more accurate and fair mechanism based on a realistic assessment of occupational risks. This approach assumes that compensation measures — whether extended leave or shortened working hours — will be directly correlated with specific working conditions and the level of threats in the workplace. In this regard, the existing system based on fixed lists of professions is insufficient to effectively account for a variety of risk factors. The implementation of the risk-based model proposed in this study is able to fill these systemic gaps and ensure a more equitable distribution of social guarantees among workers employed in hazardous and harmful industries.

Analyzing the provided data on professions with hazardous or dangerous working conditions reveals significant disparities in the allocation of additional paid annual leave and eligibility for reduced working hours across different industries.

The regulatory analysis of provisions for guarantees to workers employed in heavy, hazardous, and dangerous conditions in Kazakhstan revealed several key insights, focusing on the so-called list-based approach. This approach defines guarantees based on pre-established lists of professions, highlighting limitations in adapting to contemporary labor conditions.

Under Article 1 of the Labor Code of the Republic of Kazakhstan, the concept of «guarantees» refers to the means, methods, and conditions by which the rights of workers in socio-labor relations are upheld.

The analysis identified socio-economic problems, legal barriers, and restrictions in providing guarantees to workers employed in hazardous conditions. In particular, applications are often received from employees whose positions are not included in the current lists, which raises reasonable doubts about the fairness of their compilation. The comparative analysis showed that individual names of professions are partially duplicated, and there are inconsistencies in the lists themselves, making it difficult to form accurate analytics on the allocation of compensation costs.

Practice has also revealed the need to review certain elements of the social security system. Thus, representatives of the oil and gas industry have made proposals to replace the provision of milk with alternative means, such as sugar or specialized food additives, which indicates a desire to move to more modern and relevant forms of employee nutrition.

In addition, shortcomings were identified in the certification process of production facilities. In some cases, the submitted documentation contains distortions or inaccuracies, which leads to management errors and unnecessary financial costs. The main reason for such situations is the low level of quality of the assessment of working conditions, as well as subjectivity on the part of experts conducting these procedures. In such cases, conscientious employers fulfill their social

guarantee obligations based on collective agreements, which underscores the presence of legal barriers.

Experts, including representatives from the Republican Association of Mining and Metallurgical Enterprises, have argued for abandoning the list-based approach. With or without this approach, employers continue to face significant financial burdens related to providing social guarantees.

An analysis of international experiences showed that European Union countries have moved away from compensation systems for hazardous and dangerous working conditions, which remain in some post-Soviet states. EU countries avoid additional payments for hazardous work, not due to a lack of understanding of their motivational effect but based on ethical considerations - finding it inappropriate to financially incentivize workers to accept known risks.

Most European countries have implemented legislative measures to maintain workers' well-being, such as setting a statutory workday length, guaranteed paid leave, minimum wage, and employment security. In the USA, the Ethical Code of Industrial Hygienists [19] excludes financial rewards for hazardous work, advocating preventive measures instead.

Conclusion

The current list-based system lacks optimization and is unsuitable for adapting to the actual conditions faced by workers in hazardous environments. There is a critical need for reform, moving towards a model that factors in real-time assessments of occupational risks. Revisiting the types of social guarantees offered is essential, particularly nutritional provisions like milk, to adapt these measures based on interdisciplinary research and the suggestions of social partners, considering international experiences. The results of the study served as the basis for the development of methodological approaches to determining the amount of social guarantees for workers employed in harmful and dangerous industries, taking into account the level of occupational risk. The proposed model, based on the principles of risk assessment, will make it possible to correlate the benefits provided with actual working conditions, thereby creating a fair and targeted compensation system focused on the real needs of employees.

An analysis of the current distribution of social guarantees by industry in the Republic of Kazakhstan revealed pronounced inconsistencies, indicating the limitations and inefficiency of the existing list approach. The presented data emphasize the need to move towards a more accurate and flexible policy based on occupational risk assessment in specific production conditions. The introduction of a risk-based model will significantly increase the level of industrial safety, ensure more equal treatment of various categories of workers and strengthen the culture of risk prevention at all levels.

The implementation of such changes requires a revision of the regulatory framework, the introduction of modern technologies for assessing working conditions, and the development of an institutional culture that focuses on prevention rather than subsequent compensation. To achieve these goals, it is necessary to actively cooperate with all stakeholders — government agencies, employers and trade unions — to ensure that workers' rights and safety are given priority in occupational safety and health policy. This, in turn, will ensure the formation of safer, fairer and more sustainable working conditions in the long term. The research of current practices in advanced countries with a high level of safe labour culture has shown the relevance of differentiating the workplace by the degree of occupational risk and the scope of social guarantees will depend on the degree of risk: high risk - full package of guarantees.

The level of protection varies from a minimum level corresponding to a low risk level to a maximum level at a very high risk level.

The new approach assumes that the type and scope of social guarantees will be differentiated according to the degree of occupational risk.

Thus, the integral assessment of occupational risks (IAOR) is based on a clear sequence of three indicators P1, P2 and P3. Where P1 is determined automatically by the results of individual risk assessment of each profession taking into account the specific weight of structural

subdivisions, P2 - Automatically analysed information by integrating AIS «OTIB», HR. enbek.kz and stat.gov.kz, and P3 - determined by the results of a check-list containing 15 questions, placed in the ODA module of AIS «OTIB» by the employer, confirmed by the special organisation conducting the integral assessment of occupational risks.

Thus, automation of analysis and control of the results of the IAOR will allow solving a set of tasks: monitoring, analysis of indicators, forecasting of the main trends, modernisation of reporting, formation of a data bank, etc. This model provides for the automation of the processes of identifying potential recipients of social guarantees, minimising the risks associated with human participation in determining the class of working conditions. Since all necessary data are integrated from the systems of the state-authorised labour body, employers. According to the results of the IAOR, social guarantees will be assigned only from the average class of labour conditions (3.2).

Effective management of occupational risks is impossible without the transformation of the state mechanism of social guarantees in respect of persons employed in harmful working conditions. The essence of the new ideology is that all elements of the safe labour system should be interconnected and aimed at ensuring the implementation of the constitutional right of every citizen of the Republic of Kazakhstan to work in decent and safe working conditions.

It should be noted that the issue of integration of information systems of mining and metallurgical enterprises was considered by Galiev S.J., Galiev D.A., Uteshev E.T., Tekenova A.T. [20], Edilbaeva L.I., Muzgina V.S., Mustapaev A.K. [21]

REFERENCES

1 Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ru (accessed: 05.2024).

2 Labour Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015. Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414 (accessed: 05.2024).

3 Government Decree of the Republic of Kazakhstan No. 1930 dated December 19, 1999 "On approval of List No. 1 of industries, works, professions, positions and indicators in underground and open-pit mining operations, in operations with particularly harmful and particularly difficult working conditions and List No. 2 of industries, works, professions, positions and indicators in operations with harmful and difficult working conditions". Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P990001930_ (accessed: 05.2024).

4 Order of the Minister of Health and Social Development of 28 December 2015 No. 1057 « Rules for mandatory periodic certification of production facilities for working conditions». Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012743 (accessed: 05.2024).

5 Order of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan No. 1053 dated December 28, 2015 "Lists of professions entitled to reduced working hours and other benefits". Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012731 (accessed: 01.2025).

6 Orders of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan No. 1054 and No. 1056 dated December 28, 2015 "On approval of the Rules for issuing to employees' milk or equivalent food products and/or specialised dietary (therapeutic and preventive) nutrition, special clothing and other personal protective equipment, and providing them with means of collective protection, sanitary and household facilities and equipment at the employer's expense". Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012675 (accessed: 01.2025).

7 Government Resolution of the Republic of Kazakhstan No. 520 dated June 30, 2023 "Rules for the implementation of mandatory occupational pension contributions". Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000520 (accessed: 01.2025).

8 Order of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan No. 1053 dated December 28, 2015 "On approval of the list of industries, shops, professions and positions, the list of heavy work, work with harmful and/or hazardous conditions, work entitling to reduced working hours, additional paid annual leave and increased wages, as well as the rules for their provision". Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012731 (accessed: 01. 2025).

9 The Act of the Kingdom of the Netherlands "On Working Time" dated November 23, 1995. Available at: - URL: http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0007671 (accessed: 01.2025).

10 Act "On Working Conditions" of the Netherlands dated March 18, 1999. Available at: - URL: https://base.garant.ru/70214524/ (accessed: 05.2024).

11 Law on Financing of Social Insurance of the Netherlands dated December 16, 2004. Available at: - URL: http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0017745 (accessed: 05.2024).

12 Law on Work and Income Depending on Capacity of the Netherlands dated November 10, 2005. Available at: - URL: http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0019057 (accessed: 05.2024).

13 Labour Code of the Republic of Lithuania No. XII-2603 dated September 14, 2016. Available at: - URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/bb10e743a97f11eb98ccba226c8a14d7?jfwid=kjtiqjlgg (accessed:05.2024).

14 Law on State Social Insurance Pensions of the Republic of Lithuania No. I-549 dated July 18, 1994. Available at: - URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.420452?jfwid=mmceok8cw (accessed: 05.2024).

15 Resolution of the Government of the Republic of Lithuania No. 267 dated February 20, 1995 "On Approval of the Procedure for Calculation and Payment of Compensation for Special Working Conditions". Available at: - URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.59421?jfwid=3d5v1wt4t (accessed: 01.2025).

16 Labour Code of the Republic of France. Available at: - URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050 (accessed: 01.2025).

17 European System of National and Regional Accounts (ESA 2010). Available at: - URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=European_system_of_ (accessed: 01.2025).

18 Fair Labor Standards Act (FLSA). Available at: - URL: https://www.dol.gov/agencies/whd/flsa#:~:text=The%20Fair%20Labor%20Standards%20Act%20(FLSA)%20establishes%20minimum%20wage%2C,%2C%20State%2C%20and%20local%20governments (accessed: 01.2025).

19 Canons of Ethical Conduct in Occupational Health. International Labour Organization Encyclopaedia. Available at: - URL:https://www.iloencyclopaedia.org/part-iii-48230/ethical-issues/item/1228-canons-of-ethical-conduct (accessed: 01. 2025).

20 Galiev S.J., Galiev D.A., Uteshev E.T., Tekenova A.T. (2019). On the progress of digitalisation of the mining and metallurgical complex of Kazakhstan. In: Proceedings of the Institute of Mining named after D.A. Kunaev, edited by Prof. N.S. Butkukov. Vol. 89. Almaty. 251 p.

21 Edilbaeva L.I., Muzgina V.S., Mustapaev A.K. (2019). Application of digital technologies to improve the safety of mining operations. In: Proceedings of the Institute of Mining named after D.A. Kunaev, edited by Prof. N.S. Butkukov.Vol. 89. Almaty. 116 p.

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ РИСКИ КАК ОБЪЕКТ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ: КАЗАХСТАНСКАЯ ПРАКТИКА И ВЕКТОРЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Аннотация

Цель статьи рассмотреть производственные риски как самостоятельный и значимый объект правового регулирования в контексте действующего законодательства Республики Казахстан. Актуальность темы обусловлена необходимостью правовой трансформации подходов к обеспечению безопасных условий труда, особенно на предприятиях с повышенной степенью опасности, где традиционные меры охраны труда нередко оказываются недостаточными. Научное осмысление производственных рисков выходит за рамки исключительно технического или организационного анализа и требует комплексного, междисциплинарного правового подхода, включающего разработку чётких нормативных критериев, унифицированных процедур оценки, системной методологии управления рисками, а также эффективных механизмов юридической ответственности.

Проведён критический анализ действующих правовых норм и подзаконных актов, регулирующих управление профессиональными рисками, а также выявлены пробелы, правовые коллизии и институциональные барьеры, препятствующие эффективному внедрению и практическому применению риск-ориентированных подходов в трудовых отношениях. Установлено, что отсутствие единой методологии аттестации рабочих мест, фрагментарность и несогласованность нормативной базы, а также недостаточная регламентация функций и полномочий надзорных органов значительно снижают результативность правового воздействия и ограничивают возможности для профилактики производственного травматизма.

Автор подчёркивает необходимость формирования целостной и устойчивой концепции правового регулирования производственных рисков, основанной на принципах профилактики, правовой определённости, недопущения дискриминации, справедливости и пропорциональности. Предлагаются конкретные направления совершенствования законодательства, включая разработку и принятие специализированного нормативного акта, регламентирующего систему риск-ориентированного управления в сфере охраны труда, усиление государственного контроля, модернизацию инспекционной деятельности, а также развитие механизмов правовой ответственности работодателей за нарушение требований по обеспечению безопасности. Особое внимание уделено необходимости институционального укрепления инспекционных органов, повышению юридической грамотности всех участников трудовых отношений и созданию условий для эффективного взаимодействия между государством, работодателями и работниками в целях предупреждения профессиональных рисков и защиты трудовых прав.

Ключевые слова: производственные риски, правовое регулирование, трудовое право, охрана труда, риск-ориентированный подход, безопасность труда, законодательство Республики Казахстан.

ӨНДІРІСТІК ТӘУЕКЕЛДЕР ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ НЫСАНЫ РЕТІНДЕ: ҚАЗАҚСТАН ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ЖЕТІЛДІРУ БАҒЫТТАРЫ

Аңдатпа

Мақала мақсаты - өндірістік тәуекелдер Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы аясында құқықтық реттеудің дербес әрі маңызды нысаны ретінде қарастыру. Тақырыптың өзектілігі, әсіресе қауіп-қатер деңгейі жоғары кәсіпорындарда еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша қолданыстағы тәсілдердің жеткіліксіздігінен, осы салада құқықтық трансформация қажеттігімен айқындалады. Өндірістік тәуекелдерді ғылыми тұрғыдан түсіну тек техникалық немесе ұйымдастырушылық талдаумен шектелмей, нақты нормативтік өлшемшарттарды, біріздендірілген бағалау рәсімдерін, тәуекелдерді басқарудың жүйелі әдістемесін және заңды жауапкершілік тетіктерін қамтитын кешенді құқықтық тәсілді қажет етеді.

Кәсіби тәуекелдерді басқаруды реттейтін қолданыстағы заң нормалары мен қосалқы нормативтік құқықтық актілерге сыни талдау жүргізіліп, тәуекелге негізделген тәсілдерді еңбек қатынастарына тиімді енгізуге кедергі келтіретін олқылықтар, құқықтық қайшылықтар мен институционалдық тосқауылдар анықталды. Жұмыс орындарын аттестаттаудың бірыңғай әдістемесінің болмауы, нормативтік базаның бытыраңқылығы мен келісілмеуі, сондай-ақ бақылаушы органдардың функциялары мен өкілеттіктерінің жеткіліксіз регламенттелуі құқықтық ықпалдың тиімділігін төмендетіп, өндірістік жарақаттанудың алдын алу мүмкіндіктерін шектейді.

Автор өндірістік тәуекелдерді құқықтық реттеудің алдын алуға, құқықтық айқындыққа, кемсітушілікке жол бермеуге, әділеттілік пен үйлесімділік қағидаттарына негізделген біртұтас әрі тұрақты тұжырымдамасын қалыптастырудың маңыздылығын атап өтеді. Еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз етудегі тәуекелге бағдарланған басқару жүйесін реттейтін арнайы нормативтік актіні қабылдау, мемлекеттік бақылауды күшейту, инспекциялық қызметті жаңғырту, сондай-ақ еңбек қауіпсіздігі талаптарын бұзғаны үшін жұмыс берушілердің заңды жауапкершілігін арттыру сияқты заңнаманы жетілдіру бағыттары ұсынылады. Сонымен қатар, еңбек инспекциясы органдарының институционалдық әлеуетін арттыру, еңбек қатынастарына қатысушылардың құқықтық сауаттылығын көтеру және кәсіби тәуекелдердің алдын алу мен еңбек құқықтарын қорғауға бағытталған мемлекет, жұмыс берушілер мен жұмыскерлер арасындағы тиімді ынтымақтастықты қалыптастыру мәселелеріне ерекше назар аударылады.

Негізгі сөздер: өндірістік тәуекелдер, құқықтық реттеу, еңбек құқығы, еңбекті қорғау, тәуекелге бағдарланған тәсіл, еңбек қауіпсіздігі, Қазақстан Республикасының заңнамасы.

REFERENCES

1 Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ru [in English] (accessed: 05. 2024).

2 Labour Code of the Republic of Kazakhstan dated November 23, 2015. Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000414 [in English] (accessed: 05. 2024).

3 Government Decree of the Republic of Kazakhstan No. 1930 dated December 19, 1999 "On approval of List No. 1 of industries, works, professions, positions and indicators in underground and open-pit mining operations, in operations with particularly harmful and particularly difficult working conditions and List No. 2 of industries, works, professions, positions and indicators in operations with harmful and difficult working conditions". Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/P990001930_ [in English] (accessed: 05.2024).

4 Order of the Minister of Health and Social Development of 28 December 2015 No. 1057 « Rules for mandatory periodic certification of production facilities for working conditions». Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012743 [in English] (accessed: 05.2024).

5 Order of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan No. 1053 dated December 28, 2015 "Lists of professions entitled to reduced working hours and other benefits". Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012731 [in English] (accessed: 01. 2025).

6 Orders of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan No. 1054 and No. 1056 dated December 28, 2015 "On approval of the Rules for issuing to employees milk or equivalent food products and/or specialised dietary (therapeutic and preventive) nutrition, special clothing and other personal protective equipment, and providing them with means of collective protection, sanitary and household facilities and equipment at the employer's expense". Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012675 [in English] (accessed: 01. 2025).

7 Government Resolution of the Republic of Kazakhstan No. 520 dated June 30, 2023 "Rules for the implementation of mandatory occupational pension contributions". Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000520 [in English] (accessed: 01.2025).

8 Order of the Minister of Health and Social Development of the Republic of Kazakhstan No. 1053 dated December 28, 2015 "On approval of the list of industries, shops, professions and positions, the list of heavy work,

work with harmful and/or hazardous conditions, work entitling to reduced working hours, additional paid annual leave and increased wages, as well as the rules for their provision". Available at: - URL:https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012731 [in English] (accessed: 01.2025).

9 The Act of the Kingdom of the Netherlands "On Working Time" dated November 23, 1995. Available at: - URL:http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0007671 [in English] (accessed: 01. 2025).

10 Act "On Working Conditions" of the Netherlands dated March 18, 1999. Available at: - URL:https://base.garant.ru/70214524/ [in English] (accessed: 05.2024).

11 Law on Financing of Social Insurance of the Netherlands dated December 16, 2004. Available at: - URL:http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0017745 [in English] (accessed: 05.2024).

12 Law on Work and Income Depending on Capacity of the Netherlands dated November 10, 2005. Available at: - URL:http://wetten.overheid.nl/jci1.3:c:BWBR0019057 [in English] (accessed: 05.2024).

13 Labour Code of the Republic of Lithuania No. XII-2603 dated September 14, 2016. Available at: - URL:https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/bb10e743a97f11eb98ccba226c8a14d7?jfwid=kjtiqjlgg [in English] (accessed: 05.2024).

14 Law on State Social Insurance Pensions of the Republic of Lithuania No. I-549 dated July 18, 1994. Available at:-URL:https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.420452?jfwid=mmceok8cw [in English] (accessed: 05. 2024).

15 Resolution of the Government of the Republic of Lithuania No. 267 dated February 20, 1995 "On Approval of the Procedure for Calculation and Payment of Compensation for Special Working Conditions". Available at: - URL:https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.59421?jfwid=3d5v1wt4t [in English] (accessed: 01. 2025).

16 Labour Code of the Republic of France. Available at: - URL:https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006072050 [in English] (accessed: 01. 2025).

17 European System of National and Regional Accounts (ESA 2010). Available at: - URL:https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=European_system_of_ [in English] (accessed:01.2025).

18 Fair Labor Standards Act (FLSA). Available at: - URL:https://www.dol.gov/agencies/whd/flsa#:~:text=The%20Fair%20Labor%20Standards%20Act%20(FLSA)%20establishes%20minimum%20wage%2C,%2C%20State%2C%20and%20local%20governments [in English] (accessed: 01.2025).

19 Canons of Ethical Conduct in Occupational Health. International Labour Organization Encyclopaedia. Available at: - URL:https://www.iloencyclopaedia.org/part-iii-48230/ethical-issues/item/1228-canons-of-ethical-conduct [in English] (accessed: 01.2025).

20 Galiev S.J., Galiev D.A., Uteshev E.T., Tekenova A.T. (2019). On the progress of digitalisation of the mining and metallurgical complex of Kazakhstan. In: Proceedings of the Institute of Mining named after D.A. Kunaev, edited by Prof. N.S. Butkukov. Vol. 89. Almaty. 251 p.

21 Edilbaeva L.I., Muzgina V.S., Mustapaev A.K. (2019). Application of digital technologies to improve the safety of mining operations. In: Proceedings of the Institute of Mining named after D.A. Kunaev, edited by Prof. N.S. Butkukov.Vol. 89. Almaty. 116 p.

Information about the authors:

Wang Hong-Wei – **corresponding author,** PhD, Associate Professor at the Department of S.S. & Humanities, Harbin Institute of Technology, 150001, Harbin, China.

E-mail: 20050077@hit.edu.cn

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3044-1774

Информация об авторах:

Ван Хун-Вый - **основной автор,** PhD, Доцент кафедры социальных и гуманитарных наук Харбинского технологического института, 150000, г.Харбин, Китай.

E-mail: 20050077@hit.edu.cn

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3044-1774

Авторлар туралы ақпарат:

Ван Хун-Вый - **негізгі автор,** PhD, Харбин технологиялық институтының әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар кафедрасының доценті, 150000, Харбин қ., Қытай

E-mail: 20050077@hit.edu.cn

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3044-1774

МРНТИ 10.27.41 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.35**
УДК 347.451.031

М.С. Усенко[1*]

[1]Западно-Казахстанский университет им. М. Утемисова, г.Уральск, 090000, Республика Казахстан
*e-mail: maria_ussenko@mail.ru

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ПОДАРОЧНЫХ СЕРТИФИКАТОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

Данная статья посвящена исследованию правового регулирования подарочных сертификатов в Республике Казахстан. Целью статьи является рассмотрение правовых аспектов, связанных с отсутствием четкого нормативного определения подарочных сертификатов в казахстанском законодательстве, а также их правовая природа как письменного документа, удостоверяющего право обладателя на получение товара или услуги. Ставится акцент на противоречиях между практикой использования сертификатов и положениями гражданского законодательства. В частности, анализируется возможность применения норм о розничной купле-продаже и предварительных договорах.

Методологическая база исследования включает сравнительно-правовой анализ, юридический анализ казахстанских и международных актов, а также эмпирическое изучение практики использования сертификатов. Примеры из законодательства Канады и США демонстрируют более четкое регулирование, включая запрет на установление сроков действия подарочных сертификатов в ряде провинций и штатов.

Статья выделяет ключевые проблемы: отсутствие законодательного определения подарочного сертификата в Казахстане, ограниченность прав потребителей при возврате средств за неиспользованные сертификаты и недостаточный контроль за их использованием. Также указано на растущую роль электронных подарочных сертификатов в условиях увеличения доли электронной торговли, что требует дополнительных правовых механизмов регулирования.

В заключении статьи даны предложения и рекомендации по совершенствованию законодательства, включая введение обязательных требований к оформлению сертификатов, защиту прав потребителей при их использовании и запрет на ограничение срока действия. Это обеспечит прозрачность рынка подарочных сертификатов, снизит юридические риски и укрепит доверие потребителей. Настоящая работа представляет интерес для юристов, исследователей и предпринимателей, занимающихся вопросами гражданского права и электронной коммерции.

Ключевые слова: подарочный сертификат, договор, продавец, покупатель, срок действия, документ.

Введение

На современном этапе развития казахстанского общества одной из насущных тем становится потребление. Большое количество праздников, обилие товара, рост благосостояния населения сделали существенным вопрос подарков. Поэтому на рынке Казахстана в различных сферах розничной торговли, оказания услуг все большее распространение получает такой инструмент, как подарочный сертификат. При этом данный инструмент достаточно малоизучен и практически никак не регулируется нормами гражданского законодательства РК. Целью данной статьи является изучение правоприменительной практики правового регулирования подарочных сертификатов в Республике Казахстан, определение того, к какому виду товаров и услуг его можно отнести, определение сроков его применения и возможности возврата с точки зрения законодательства. Для наглядности приведем примеры некоторых подарочных сертификатов, представленных на рынке Казахстана: магазин Mon Amie - срок действия сертификата 1 год, Milavitsa – срок действия сертификата 90 дней, Glasman – срок действия сертификата – 12 месяцев, WatchShop – срок действия сертификата бессрочный, Профико – срок действия сертификата 6 месяцев, сертификат действует исключительно в городе покупки сертификата. Из этого следует, что сроки действия подарочных сертификатов в Казахстане различны, также есть ограничения по их использованию, что, несомненно, противоречит законодательству Казахстана и является предметом изучения в данной статье. Также в данной статье проведем сравнительный анализ правоприменительной

практики рынка подарочных сертификатов Канады и США, рассмотрим плюсы и возможности введения некоторых норм законодательства в Республике Казахстан.

Материалы и методы исследования

Материалами для анализа правового статуса подарочных сертификатов в Республике Казахстане послужили положения Гражданского кодекса РК, включая нормы о договорах розничной купли-продажи и обязательствах сторон. Также были рассмотрены ответ Министерства торговли и интеграции РК и международное законодательство (Канада, США), регулирующее подарочные карты. Практический анализ данных был выполнен на основе примеров подарочных сертификатов, которые находятся в открытом доступе в онлайн-магазинах Казахстана.

Методы исследования включают сравнительно-правовой анализ законодательства разных стран, юридический анализ национальных нормативных актов, эмпирический подход к изучению реальных примеров, а также анализ статистических данных об электронной торговле. Синтез и обобщение результатов позволили сформулировать предложения по улучшению правового регулирования подарочных сертификатов в Казахстане.

Результаты и их обсуждение

Подарочный сертификат имеет определенную правовую природу, которая зависит от конкретного правового контекста и законодательства страны, в которой он выдается. Однако можно назвать несколько общих характеристик, относящихся к правовому статусу подарочного сертификата.

Во-первых, подарочный сертификат является письменным документом, удостоверяющим право его обладателя получить определенную услугу или товар. Обычно такой сертификат может быть использован в определенном магазине, ресторане, салоне красоты или другом предприятии, где он был приобретен.

Во-вторых, подарочный сертификат обычно имеет определенную денежную стоимость или номинал, который указывается на самом сертификате. Это значит, что его обладатель может использовать его для оплаты или частичной оплаты выбранных товаров или услуг, сумма которых не должна превышать номинальной стоимости сертификата.

В-третьих, права обладателя подарочного сертификата обычно ограничены определенными условиями, которые указаны в самом сертификате или в соответствующих правилах установленного предприятия. Например, сертификат может быть действителен только в течение определенного срока или может быть ограничен определенной категорией товаров или услуг.

В-четвертых, в зависимости от законодательства и правил местного регулирования подарочные сертификаты могут иметь определенные правовые гарантии для обладателей, например, в случае неправильного использования или недействительности сертификата. Как уже упоминалось, конкретная правовая природа подарочных сертификатов может различаться в разных юрисдикциях. Поэтому рассмотрим проблему правового применения подарочных сертификатов в Республике Казахстан.

С точки зрения предпринимателей, подарочный сертификат — это идеальный инструмент для продвижения товаров и услуг, который позволяет получить прибыль сейчас, а оказать услугу или обменять его на товар потом. Также подарочный сертификат можно назвать документом, который оформляется в произвольной форме в связи с тем, что у законодателя нет требования к внешнему виду и реквизитам сертификата, это может быть как бланк, так и пластиковая карта. Подарочный сертификат как инструмент торговли в основном применяется в розничной торговле, так как это связано с личными и семейными нуждами. Поэтому в данном случае сертификат может и должен рассматриваться как товар, а сумма, которую внесли в кассу, - как предоплата. То есть, если применить к продаже сертификата нормы Гражданского права по договорам розничной купли-продажи, то продавец обязуется передать покупателю товары, обычно предназначаемые для личного,

семейного, домашнего или иного использования, не связанного с предпринимательской деятельностью [1]. Тем не менее ни один казахстанский нормативный правовой акт не содержит понятие подарочный сертификат. Единственное официальное разъяснение природы подарочного сертификата дано в ответе Министра торговли и интеграции Республики Казахстан от 4 августа 2020 года на вопрос от 30 июля 2020 года № 632055 [2]. Однако мы не можем рассматривать его как законодательное положение, поэтому оно не имеет юридической силы, а носит лишь рекомендательный характер. Статья 115 ГК РК прямо указывает на объекты гражданских прав, где подарочный сертификат как самостоятельный объект отсутствует. Если сравнить положения гражданского кодекса Украины и гражданского кодекса Казахстана, то можно проследить отличия, которые относятся к предмету договора купли-продажи. Например, в ГК Украины в ст. 656 указывается, что предметом договора купли-продажи может быть право требования, т.е. можно утверждать, что при приобретении сертификата покупатель фактически покупает право требования к продавцу. При этом сам сертификат является подтверждающим документом [3]. Что же касается гражданского кодекса Республики Казахстан, то ст. 406 не указывает на право требования как один из предметов договора купли-продажи, а выделяет только имущество (товар) или имущественные права.

В казахстанской предпринимательской практике подарочные сертификаты могут как быть именными, так и не являться таковыми. В случае если сертификат является именным, то он закрепляет имущественное право требования за одним лицом, если же именная надпись отсутствует, то возможна передача требования, т.е. перемену лиц со стороны покупателя.

При реализации подарочного сертификата, т.к. договор считается розничным, продавец обязан выдать покупателю кассовый или товарный чек согласно ст. 446 ГК РК. Таким образом, кассовый чек является подтверждением заключения договора розничной купли-продажи сертификата, но при этом законодатель оставляет возможность ссылаться на свидетельские показания в подтверждение заключения договора и его условий. Также нужно отметить, что подарочный сертификат можно рассматривать как предварительный договор ст. 390 ГК РК, по данной статье стороны обязуются заключить в будущем договор о передаче имущества, выполнении работ или оказании услуг (основной договор) на условиях, предусмотренных предварительным договором. Но все же сертификат не обязывает клиента или покупателя заключать договор в будущем, но дает ему право на данное действие, является обязательством для продавца или услугодателя.

На данный момент в связи с активной цифровизацией Казахстана и переход многих розничных продавцов на электронные маркетплейсы объем рынка розничной электронной торговли неуклонно растет. За 10 лет доля электронной торговли в общем объеме розничной торговли выросла с 0,5% до 12,5 % и составила 1963,5 млрд. тенге. [4]

За последние 10 лет развития электронной торговли в Казахстане ее доля в розничной торговле выросла в 25 раз, что дает возможность предположить рост электронной торговли, в том числе и на маркетплейсах в будущем. То есть можно сделать вывод, что электронная коммерция постепенно захватывает розничную торговлю. Соответственно меняются и способы взаимодействия с покупателями, и подарочные сертификаты переходят из разряда материальных объектов, т.е. напечатанных на бумаге или пластике, в разряд электронных. У электронных сертификатов есть ряд плюсов, их можно купить и подарить не выходя из дома, что крайне удобно для современного потребителя, особенно жителей мегаполисов, их экологичность, т.е. отсутствует аспект загрязнения окружающей среды [5]. О росте и развитии электронной коммерции также говорит тот факт, что на данный момент в Казахстане наиболее популярными являются оплата дебетовой или кредитной картами или оплата через интернет, оплата наличными деньгами стоит только на 3 месте. В процентном соотношении казахстанские покупатели предпочитают расплачиваться дебетовой картой

или электронным банковским переводом, оплата подарочной картой или онлайновый ваучер «баллы» программы бонусов или купонов занимает 6 место и составляет 3,1%. Тем не менее нужно отметить, что спрос на сертификаты особенно растет перед каждым праздниками и будет расти с каждым годом примерно на 5-7%. Это связано с тем, что подарочные сертификаты — это уникальная возможность продавать товары и услуги «с отсрочкой». Из всей массы подарочных сертификатов примерно 10% не используются, это значит, что продавец получит чистую прибыль без каких-либо затрат [6].

Тем ярче высвечивается проблема, связанная с регламентацией обращения подарочных сертификатов в Республике Казахстан и получением внезапной прибыли розничными продавцами. Согласно статье 14 Закона РК "О защите прав потребителей", потребитель имеет право вернуть товар. А статья 30 закона предусматривает обязанность продавца осуществить возврат или обмен товара, но тем не менее казахстанские предприниматели, пользуясь тем, что в законодательстве РК нет понятия подарочного сертификата, устанавливают сроки использования их и отказываются возвращать деньги за неиспользованные сертификаты.

Для сравнения рассмотрим пример Канады, где согласно статистике от Ассоциации потребителей Канады, около трети всех подарочных сертификатов остаются неиспользованными, при этом лишь один крупный розничный торговец только сообщил о доходе в размере 44 миллионов канадских долларов от подарочных сертификатов, которые так и не были использованы. Эти суммы, по всем оценкам, представляют собой значительный внереализационный доход для соответствующих розничных компаний.

Стремясь защитить интересы потребителей, которые покупают или получают подарочные сертификаты, несколько провинций Канады ввели законодательство, позволяющее потребителям использовать свои подарочные сертификаты без ограничения по времени, а также запретив розничным продавцам устанавливать сроки истечения срока действия этих сертификатов. Первой провинцией, что приняла данный шаг, стала Онтарио, которая в 2007 году внесла изменения в свой Закон о защите прав потребителей 2002 года, запретив указывать даты истечения срока годности подарочных карт, сертификатов и ваучеров, а также их денежную стоимость [7]. Соответствующие положения начали действовать с 1 октября 2007 года и распространяются на все подарочные карты, приобретенные после указанной даты. Согласно новым правилам, отсутствует дата истечения срока действия. Целью указанных положений было гарантировать, что потребители получают то, за что заплатили, имея возможность в любое удобное время использовать полную стоимость подарочной карты, независимо от времени, в течение которого карта была приобретена [8]. С тех пор другие провинции, включая Альберту, Британскую Колумбию, Манитобу, Нью-Брансуик, Новую Шотландию и Саскачеван, также приняли аналогичное законодательство, которое запрещает (или ограничивает) сроки действия розничных подарочных сертификатов.

Тем не менее законодательство о сроках действия не распространяется на предоплаченные телефонные карты или карты, выдаваемые финансовыми учреждениями, которые регулируются федеральными законами Канады. Существуют некоторые виды подарочных карт, которые также могут быть исключены из области применения законодательства. Например, согласно Закону о подарочных картах Нью-Брунсвика 2008 года, нижеуказанные типы подарочных карт могут иметь свой собственный срок действия:

- подарочные карты, выпущенные или проданные в благотворительных целях;
- подарочные карты, выпущенные или проданные за конкретный товар или услугу;
- подарочные карты, выпущенные в целях маркетинга, рекламы или продвижения [9].

Законодательство может не распространяться на эти конкретные типы подарочных карт в зависимости от их назначения и целей использования.

Также в настоящее время в США в большинстве штатов действует законодательство, которое регулирует сборы, сроки годности и политику раскрытия информации по поводу

подарочных карт, выдаваемых розничными продавцами. Например, некоторых штатах, включая Калифорнию, Коннектикут, Флориду, Мэн, Миннесоту, Монтану, Нью-Гэмпшир (для карт стоимостью до 100 долларов США или менее), Орегон, Род-Айленд и Вашингтон, приняты законы, запрещающие установку сроков действия для подарочных карт. Многие другие штаты приняли законодательство, устанавливающее минимальный срок действия подарочных карт от одного до семи лет, тогда как некоторые, например, Аризона, Джорджия, Небраска, Невада, Нью-Йорк, Южная Каролина, Техас, Юта и Вирджиния, требуют просто четкого указания срока действия на самой карте [10]. На федеральном уровне в мае 2009 года было принято законодательство, запрещающее подарочным картам истекать ранее чем через пять лет с момента покупки или последнего пополнения карты средствами [11]. Соответствующие положения вступили в силу 22 августа 2010 года.

Из приведенного примера Канады и США можно сделать вывод, что проблема неиспользованных подарочных сертификатов является довольно серьезной и влечет за собой внереализационный доход для розничных компаний, но финансовые потери для потребителей. В целях защиты интересов потребителей несколько провинций Канады приняли законодательство, которое предоставляет потребителям право использовать подарочные сертификаты без ограничения по времени, а также запрещает устанавливать сроки действия таких сертификатов розничным продавцам. Эти меры направлены на обеспечение потребителям возможности получить полную стоимость подарочных карт и воспользоваться ими в удобное для них время.

Также стоит отметить, что законодательство в Канаде и в некоторых штатах США регулирует использование подарочных карт, устанавливая сроки действия, минимальные сроки годности или требования к раскрытию информации. В некоторых случаях определенные типы подарочных карт могут быть исключены из действия законодательства в зависимости от их назначения.

Эти законы и правила направлены на защиту прав потребителей и обеспечение им справедливых условий при использовании подарочных сертификатов. Они также способствуют регулированию отрасли розничной торговли и предотвращению недобросовестных практик со стороны компаний, которые выпускают подарочные сертификаты [12].

В связи с изложенным нужно отметить, что в казахстанской доктрине общего права подарочный сертификат можно рассматривать как договор в пользу третьего лица ст. 391 ГК РК. В связи с тем, что в случае подарочных сертификатов контракт заключается между поставщиком и покупателем сертификата, которые имеют право обращаться за защитой своих прав и обязанностей, связанных с сертификатом. Но зачастую основная цель подарочного сертификата заключается в передаче подарка третьему лицу. В таких случаях, если срок действия сертификата является условием соглашения между покупателем и поставщиком, получатель, который не является стороной исходного контракта, может не быть привязан к этому условию, включая дату истечения срока.

Кроме того, если третьи лица, получившие подарочные сертификаты, желают воспользоваться правами, предоставленными сертификатом, например, попытаться выкупить его, им может быть запрещено это делать, так как у них нет прямого контракта с поставщиком сертификата. Поэтому считаем необходимым ввести в казахстанское законодательство понятие «подарочный сертификат» для максимальной прозрачности и однозначной трактовки законодательных норм как продавцами, так и покупателями. В тех юрисдикциях, где действует законодательство по использованию подарочных сертификатов, ввести меры защиты прав потребителей, например, запрет на установку сроков истечения срока годности сертификатов. Это в первую очередь будет направлено на обеспечение права потребителей использовать сертификаты без ограничения по времени и получать полную стоимость сертификата. Также снизить количество юридических споров

по поводу использования сертификатов во времени и возврата денежных средств при невозможности их использования.

Подарочные сертификаты — это эффективный инструмент маркетинга и продаж, поскольку они способствуют увеличению оборота компании, привлекают внимание потенциальных клиентов и помогают укрепить отношения с существующими клиентами. На данный момент важно проводить анализ эффективности применения подарочных сертификатов, чтобы определить наиболее успешные стратегии и методы использования этого инструмента.

Также стоит обратить внимание на необходимость контроля за выручкой, связанной с использованием подарочных сертификатов, чтобы избежать потерь и убытков. Важно также учитывать законодательство и правила относительно использования подарочных сертификатов, чтобы избежать возможных споров и конфликтов с потребителями.

В целом подарочные сертификаты имеют свойство стимулировать продажи, улучшать имидж компании, увеличивать лояльность клиентов и создавать удобство в плане подарков. Однако успешное использование этого инструмента требует внимательного планирования, контроля и анализа. Важно также учитывать изменения в потребительском поведении и следить за тенденциями рынка, чтобы эффективно применять подарочные сертификаты в своем бизнесе.

Заключение

Для регламентации подарочных сертификатов в Казахстане с юридической точки зрения необходимо предпринять некоторые действия, например, по примеру Канады и США принять специальный законодательный акт, который бы четко определял правовой статус подарочных сертификатов, их условия использования, ответственность сторон и другие важные аспекты. Этот документ должен учитывать интересы как потребителей, так и предпринимателей.

Установить обязательные требования к оформлению подарочных сертификатов. В законодательстве должны быть определены минимальные требования к содержанию сертификатов, включая информацию о сроке действия, условиях использования, возможности обмена и возврата товара или услуг.

Организовать контроль за деятельностью предприятий, предоставляющих подарочные сертификаты. Необходимо создать механизмы контроля и надзора за деятельностью компаний, предлагающих подарочные сертификаты, чтобы предотвратить случаи мошенничества или нарушения прав потребителей.

Профилактика и наказание за злоупотребления. Следует предусмотреть меры профилактики и наказания за злоупотребления при использовании подарочных сертификатов, включая административные и уголовные санкции для нарушителей.

Эти шаги помогут создать прозрачное и устойчивое правовое поле для регулирования подарочных сертификатов в Казахстане, защитить права и интересы потребителей и предпринимателей, а также обеспечить развитие индустрии подарочных сертификатов на национальном уровне.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть) от 1 июля 1999 года № 409-I (с изменениями и дополнениями по состоянию на 09.09.2024 г.) [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_ (дата обращения: 20.10.2024)

2 Ответ Министра торговли и интеграции РК от 4 августа 2020 года на вопрос от 30 июля 2020 года № 632055 (dialog.egov.kz) «О праве потребителя на возврат не использованного подарочного сертификат» // Информационная система «ПАРАГРАФ». [Электронный ресурс] - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39860840 (дата обращения: 21.09.2023)

3 Гражданский кодекс Украины // Законодательство стран СНГ. [Электронный ресурс] - URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=8896 (дата обращения: 30.09.2023)

4 Статистика внутренней торговли, об электронной коммерции в Республике Казахстан 2023 г. // Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. [Электронный ресурс] - URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/local-market/publications/158432/ (дата обращения: 25.06.2024)

5 Телелюхина, Д. А. Проблемы правового регулирования оборота подарочных сертификатов и подарочных карт — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — № 46.1 (232.1).—2018. — С. 79-81. [Электронный ресурс] — URL: https://moluch.ru/archive/232/54010/ (дата обращения: 21.09.2023)

6 Подарочные сертификаты для бизнеса: как правильно оформлять, продавать и рекламировать // Сервис для увеличения прибыли и количества записей. [Электронный ресурс] - URL: https://www.yclients.com/journal/kak-ispolzovat-podarochny-sertificaty (дата обращения: 12.08.2024)

7 Consumer Protection Act от 2002. [Электронный ресурс] URL: https://www.ontario.ca/ laws/statute/02c30/ v16?search= consumer+ protection#act-verion. (дата обращения: 12.08.2024)

8 Ontario Ministry of Consumer Services, Gift Cards – Frequently Asked Questions (2008) at 16 February 2010. [Электронный ресурс] - URL: https://treasury.gov.au/sites/default/files/2019-03/047JonesNicky.pdf (дата обращения: 12.08.2024)

9 General Regulation – Gift Cards Act, New Brunswick Regulation 2008-152, Gift Cards Act 2008 (New Brunswick) reg 3. [Электронный ресурс] - URL: https://laws.gnb.ca/en/document/ar/2008-152 (дата обращения: 20.09.2024)

10 The USA National Conference of State Legislatures provides a useful summary of each state's gift card legislation, Gift Cards and Gift Certificates Statutes and Recent Legislation at 7 September 2009. [Электронный ресурс] - URL:https://www.ncsl.org/financial-services/gift-cards-and-gift-certificates-statutes-and-legislation (дата обращения: 16.07.2024)

11 Credit Card Accountability Responsibility and Disclosure Act 2009 (US) s 401. [Электронный ресурс] - URL:https://www.ftc.gov/legal-library/browse/statutes/credit-card-accountability-responsibility-disclosure-act-2009-credit-card-act (дата обращения: 18.08.2024)

12 Nicky jones/Gift vouchers and expiry dates: when the gift stops giving // QUT Law Review. [Электронный ресурс] - URL: https://lr.law.qut.edu.au/article/download/29/28/29-1-58-1-10-20120516.pdf (дата обращения: 15.11.2024)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СЫЙЛЫҚ СЕРТИФИКАТТАРЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа

Мақала Қазақстан Республикасындағы сыйлық сертификаттарын құқықтық реттеуді зерттеуге арналған. Мақала мақсаты қазақстандық заңнамада сыйлық сертификаттарының нақты нормативтік анықтамасының болмауына байланысты құқықтық аспектілерді, сондай-ақ олардың құқықтық табиғатын иеленушінің тауар немесе қызмет алу құқығын куәландыратын жазбаша құжат ретіндегі құқықтық табиғатын қарау болып табылады. Сертификаттарды пайдалану тәжірибесі мен азаматтық заңнаманың ережелері арасындағы қайшылықтарға баса назар аударылады. Атап айтқанда, бөлшек саудада сатып алу-сату ережелерін және алдын ала келісімдерді қолдану мүмкіндіктері талданады.

Зерттеудің әдіснамалық негізі салыстырмалы құқықтық талдауды, қазақстандық және халықаралық актілерді құқықтық талдауды, сондай-ақ сертификаттарды пайдалану тәжірибесін эмпирикалық зерттеуді қамтиды. Канада мен АҚШ заңнамасының мысалдары кейбір провинциялар мен штаттардағы сыйлық сертификаттарының жарамдылық мерзіміне тыйым салуды қоса, үлкен реттеуді көрсетеді.

Мақалада Қазақстанда сыйлық сертификатының заңнамалық анықтамасының жоқтығы, пайдаланылмаған сертификаттар үшін қаражатты қайтару кезінде тұтынушылардың құқықтарының шектелуі және олардың пайдаланылуын бақылаудың жеткіліксіздігі негізгі проблемаларға тоқталған. Ол сондай-ақ қосымша құқықтық реттеу тетіктерін талап ететін электрондық коммерция үлесінің артуы жағдайында электрондық сыйлық сертификаттарының өсіп келе жатқан рөлін көрсетеді.

Мақалада заңнаманы жетілдіру, оның ішінде сертификаттарды беруге міндетті талаптарды енгізу, оларды пайдалану кезінде тұтынушылардың құқықтарын қорғау, қолданылу мерзімін шектеуге тыйым салу бойынша ұсыныстар мен ұсынымдар жазылған. Бұл сыйлық сертификаты нарығындағы ашықтықты қамтамасыз етеді, заңды тәуекелдерді азайтады және тұтынушылардың сенімін нығайтады. Бұл жұмыс азаматтық құқық және электрондық коммерциямен айналысатын заңгерлерді, зерттеушілерді және кәсіпкерлерді қызықтырады.

Негізгі сөздер: сыйлық сертификаты, келісім-шарт, сатушы, сатып алушы, жарамдылық мерзімі, құжат.

SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF GIFT CERTIFICATES IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Abstract

This article is devoted to the study of legal regulation of gift certificates in the Republic of Kazakhstan. The purpose of the article is to consider the legal aspects related to the lack of a clear regulatory definition of gift certificates in Kazakh legislation, as well as their legal nature as a written document certifying the holder's right to receive goods or services. The emphasis is placed on the contradictions between the practice of using certificates and the provisions of civil legislation. In particular, the possibility of applying the rules on retail sale and purchases and preliminary contracts is analysed.

The methodological basis of the study includes a comparative legal analysis, a legal analysis of Kazakhstani and international acts, as well as an empirical study of the practice of using certificates. Examples from the legislation of Canada and the United States demonstrate clearer regulation, including a ban on setting expiration dates for gift certificates in a number of provinces and states.

The article highlights key problems: the lack of a legislative definition of a gift certificate in Kazakhstan, limited consumer rights when refunding unused certificates and insufficient control over their use. The article also points to the growing role of electronic gift certificates in the context of the increasing share of e-commerce, which requires additional legal regulatory mechanisms. The article concludes with proposals and recommendations for improving legislation, including the introduction of mandatory requirements for the design of certificates, the protection of consumer rights when using them, and a ban on limiting the validity period. This will ensure the transparency of the gift certificate market, reduce legal risks, and strengthen consumer confidence. This work is of interest to lawyers, researchers, and entrepreneurs involved in civil law and e-commerce.

Key words: gift certificate, agreement, seller, buyer, validity period, document.

REFERENCES

1 Grazhdanskij kodeks Respubliki Kazahstan (Osobennaya chast') ot 1 iyulya 1999 goda № 409-I (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 09.09.2024 g.) *[Civil Code of the Republic of Kazakhstan (special part)].* Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409_[in Russian]. (accessed: 20.10.2024)

2 Otvet Ministra torgovli i integracii RK ot 4 avgusta 2020 goda na vopros ot 30 iyulya 2020 goda № 632055 (dialog.egov.kz) «O prave potrebitelya na vozvrat ne ispol'zovannogo podarochnogo sertifikat» // Informacionnaya sistema «PARAGRAF». [*Answer Ministra torgovli i integracii RK from August 4, 2020 year na vopros from July 30, 2020 year No. 632055*]. Available at: - URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39860840 [in Russian]. (accessed: 21.09.2023)

3 Grazhdanskij kodeks Ukrainy // Zakonodatel'stvo stran SNG. [*Civil Code of Ukraine // Legislation of the CIS countries*] Available at: - URL: https://base.spinform.ru/show_doc.fwx?rgn=8896 [in Russian] (accessed: 30.09.2023)

4 Statistika vnutrennej torgovli, ob elektronnoj kommercii v Respublike Kazahstan 2023 g. // Byuro nacional'noj statistiki Agentstva po strategicheskomu planirovaniyu i reformam Respubliki Kazahstan. [*Domestic trade statistics on e-commerce in the Republic of Kazakhstan 2023 // Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: - URL: https://stat.gov.kz/ru/industries/economy/local-market/publications/158432/ [in Russian] (accessed: 25.06.2024)

5 Telelyuhina, D. A. Problemy pravovogo regulirovaniya oborota podarochnyh sertifikatov i podarochnyh kart / D. A. Telelyuhina. — Tekst : neposredstvennyj // Molodoj uchenyj. —№ 46.1 (232.1). — 2018— S. 79-81. [*Problems of legal regulation of the turnover of gift certificates and gift cards*]. Available at: — URL: https://moluch.ru/archive/232/54010/ [in Russian]. (accessed: 21.09.2023)

6 Podarochnye sertifikaty dlya biznesa: kak pravil'no oformlyat', prodavat' i reklamirovat' // Servis dlya uvelicheniya pribyli i kolichestva zapisej. [*Gift certificates for business: newly approved issue, sell and advertise // Service for increasing profits and the number of entries*]. Available at: - URL: https://www.yclients.com/journal/kak-ispolzovat-podarochny-sertificaty [in Russian] (accessed: 12.08.2024)

7 Consumer Protection Act ot 2002. [Elektronnyj resurs]. Available at: URL: https://www.ontario.ca/ laws/statute/02c30/ v16?search= consumer+ protection#act-verio . [in English] (accessed: 12.08.2024).

8 Ontario Ministry of Consumer Services, Gift Cards – Frequently Asked Questions (2008) at 16 February 2010. Available at: - URL: https://treasury.gov.au/sites/default/files/2019-03/047JonesNicky.pdf . [in English] (accessed: 12.08.2024)

9 General Regulation – Gift Cards Act, New Brunswick Regulation 2008-152, Gift Cards Act 2008 (New Brunswick) reg 3. Available at: - URL: https://laws.gnb.ca/en/document/ar/2008-152 [in English] (accessed: 20.09.2024)

10 The USA National Conference of State Legislatures provides a useful summary of each state’s gift card legislation, Gift Cards and Gift Certificates Statutes and Recent Legislation at 7 September 2009. Available at: - URL:https://www.ncsl.org/financial-services/gift-cards-and-gift-certificates-statutes-and-legislation. [in English] (accessed: 16.07.2024)

11 Credit Card Accountability Responsibility and Disclosure Act 2009 (US) s 401. Available at: - URL:https://www.ftc.gov/legal-library/browse/statutes/credit-card-accountability-responsibility-disclosure-act-2009-credit-card-act. [in English] (accessed: 18.08.2024)

12 Nicky jones/Gift vouchers and expiry dates: when the gift stops giving // QUT Law Review. - URL: https://lr.law.qut.edu.au/article/download/29/28/29-1-58-1-10-20120516.pdf . [in English] (accessed: 15.11.2024)

Information about author:

Maria Ussenko - **corresponding author,** senior lecturer at the Pravo OP, Faculty of History, Economics and Law, West Kazakhstan University named after M. Utemisov, Uralsk, Kazakhstan

E-mail: maria_ussenko@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-8213-7574

Информация об авторе:

Мария Усенко – **основной автор,** старший преподаватель ОП «Право», факультета истории, экономики и права Западно-Казахстанского университета им. М. Утемисова, г. Уральск, Республика Казахстан

E-mail: maria_ussenko@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-8213-7574

Автор туралы ақпарат:

Мария Усенко – **негізгі автор**, М.Өтемісұлы атындағы Батыс Қазақстан университетінің тарих, экономика және құқық факультетінің «Құқық» ББ аға оқытушысы, Орал қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: maria_ussenko@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0001-8213-7574

ҒТАМР 10.27.65 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.36**
ӘОЖ 347.4

Е.М. Айтказин[1]* , А.К. Кайшатаева[1] , С.М. Сабитов[1] , Ф.Г. Ибрагимова[1]

[1]«Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., 071412, Қазақстан Республикасы
*e-mail: aytkazin1805@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕДИЦИНА ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ КӘСІБИ ЖАУАПКЕРШІЛІГІН САҚТАНДЫРУ: ЗАҢНАМАЛЫҚ НЕГІЗІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ СҰРАҚТАРЫ

Аңдатпа

Қазақстанда бірнеше жыл талқылаудан кейін тиісті заң жобасы қабылданып, 2024 жылдың соңында медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру жүйесі іске қосылды. Заңнамалық негізін бекіту жолында денсаулық сақтау саласын реттейтін заңнамаға толықтырулар енгізілді, сақтандыру тәртібін айқындайтын жауапты министрліктің арнайы бұйрықтары шықты, өзге де нормативті актілерге өзгертулер мен толықтырулар енгізілді.

Ғылыми мақаланың мақсаты - жаңа сақтандыру түрінің құқықтық негізіне шолу жасау, тәжірибеде енгізу мүмкіндігі мен бар тәуекелдерді талдау және медицина қызметкерлерін әлеуметтік-құқықтық қорғаудың нысаны ретінде кәсіби жауапкершілікті сақтандырудың қажетті және жеткілікті шарттарын анықтау болып табылады.

Қойылған мақсаттарға сәйкес мақалада медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандырудың мәні мен туындайтын қатынастардың құқықтық табиғаты зерттеледі, аталған сақтандыру жүйесін елімізде енгізудің бүгінгі күнде қажеттілігі мен өзектілігі талқыланады. Авторлар сақтандырудың заңнамалық негізін қалыптастырумен қатар, оның тәжірибеде қолдану сұрақтары өзекті екенін атайды. Сол себепті мақалада сақтандыруды тәжірибеде қолдану кезіндегі тәуекелдер кеңінен талқыланады.

Авторлар қабылданған нормативтік актілер пакеті елімізде медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру тәртібін толығымен айқындайды және әзірше, бастапқы деңгейде оны енгізу үшін жеткілікті болуы тиіс деген қорытындыға келеді. Алайда, сонымен қатар авторлармен көтерілген мәселелердің негізгі дені болжамдық сипатта болуына қарамастан сақтандыруды тәжірибеде енгізуге байланысты тәуекелдердің бар екендігі де аталады және оларға авторлық баға беріледі.

Негізгі сөздер: медицина қызметкері, медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігі, сақтандыру, науқас, дәрігер, медициналық ұйым.

Кіріспе

Медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру әлемде өткен ғасырдың соңынан бастап қолданыла бастады. 2024 жылға дейін Қазақстанда медицина мұндай сақтандыру тек ерікті негізде болды және оның міндетті тәртібін енгізу соңғы жылдары денсаулық сақтау саласындағы ең өзекті сұрақтардың бірі болып келді. Қазақстанда медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыруды ауқымды енгізу, ең алдымен, осы жүйенің экономикалық тиімді жолын таңдауды, содан соң барып оны құқықтық реттеудің нақты тәртібін бекітуді қажет етті.

Бірнеше жыл талқылаудан кейін тиісті заң жобасы қабылданып, 2024 жылдың соңында медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру жүйесі іске қосылды. Заңнамалық негізін бекіту жолында Қазақстан Республикасының «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодексіне толықтырулар енгізілді, сақтандыру тәртібін айқындайтын Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің арнайы бұйрықтары шықты, өзге де нормативті актілерге өзгертулер мен толықтырулар енгізілді.

Сақтандыру түрі еліміз үшін жаңа, оның заңнамалық негізін қалыптастыру мен сақтандыруды тәжірибеде қолдану сұрақтары өзекті. Оған арналған ғылыми әдебиеттер дені негізінен шет елдік, отандық теориялық-ғылыми зерттеулер санаулы ғана.

Ғылыми мақаланың мақсаты - жаңа сақтандыру түрінің құқықтық негізіне шолу жасау, оны тәжірибеде енгізу мүмкіндігі мен бар тәуекелдерді талдау және медицина қызметкерлерін әлеуметтік-құқықтық қорғаудың нысаны ретінде кәсіби жауапкершілікті сақтандырудың қажетті және жеткілікті шарттарын анықтау болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Мақаланы дайындау үшін материалдар ретінде Қазақстан Республикасындағы денсаулық сақтау қызметін реттейтін заңнамалық базасы пайдаланылып, оның ішінде «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодексінің жекелеген баптарына, 2024 жылдың 19 сәуіріндегі «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне денсаулық сақтау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының заңына, 2024 жылғы 24 шілдедегі «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандыру қағидаларын бекіту туралы» және «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін ортақ сақтандырудың үлгілік шартын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің бұйрықтарына жан-жақты талдау жасалынды.

Зерттеу барысында талдау, синтез, жүйелік тәсіл, догматикалық-құқықтық және жүйелік-құқықтық әдістер жиынтығы қолданылды. Аталған әдістердің көмегімен қолданыстағы заңнамаға және оған жаңадан енгізілген өзгертулерге аналитикалық шолу жасау мүмкін болды, кәсіби жауапкершілікті сақтандыру кезінде туындайтын құқықтық қатынастардың табиғаты мен ерекшеліктері анықталды, зерттеу тақырыбы төңіріндегі мәселелі сұрақтар талқыланып, заңнаманы қалыптастыру мен жетілдіруге байланысты ұсыныстар әзірленді.

Нәтижелер және оларды талқылау

М.А. Алчимбаеваның пікірінше бүгінгі күнде медицина және фармацевтика саласы қызметкерлерінің өз кәсіби міндеттерін дұрыс орындамауына байланысты әкімшілік және қылмыстық істердің саны артқан және оған әсер еткен бірнеше себептер бар. Автор ондай себептердің қатарына кейінгі кездегі бұқаралық ақпарат құралдарында үлкен қоғамдық резонанс тудырып жүрген саладағы мәселелердің кеңінен жариялана бастауы, медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру қорының болмауы, медицина қызметкерлерінің өз құқықтарын қорғау сұрақтарынан хабардар болмауы, «медициналық қателік» заңды терминінің болмауы, науқас пен медицина қызметкері арасындағы қарым-қатынасын реттейтін нормативтік базаның жеткілікті деңгейде пысықталмауы және кәсіптік одақтар мен медициналық қоғамдық ұйымдардың жұмысының нашар ұйымдастырылуы секілді факторларды жатқызады [1].

Автордың пікірмен келіспеуге болмайды, аталған мәселелердің барлығы өзекті. Әсіресе кәсіподақтардың жұмысы еліміз бойынша өте әлсіз, олар өз мүшелерінің құқықтарын қорғауға сирек қатысады, белсенділігі төмен, кейде тіпті өзіне тән емес жұмыстармен айналысады.

Сонымен, бүгінгі күнде кәсіби жауапкершілікті сақтандыру қажеттігін көрсетіп отырған маңызды фактор ол - салада медициналық қателік пен қызмет көрсету кезіндегі немқұрайлылыққа қатысты шағымдар санының үнемі өсуі, яғни сотқа жүгіну көлемінің артуы деуге болады. Онымен қоса талап етілетін өтемақы мөлшерлерінің де артып бара жатқанын ескеретін болсақ, медицина қызметкері немесе денсаулық сақтау ұйымы үшін ондай шығындарды өтеу айтарлықтай метериалдық соққы болары сөзсіз. Аталғандармен қоса, қазіргі уақытта науқастардың медициналық қызмет нәтижесіне деген талаптары жоғарылап келеді, бүгінгі күндегі науқас жақсы ақпараттанған, шағымдануға, кей жағдайда негізсіз шағымдануға машықтанған. Процедураларға келісімін бермеу, процедуралық талаптарды толық орындамау секілді мәселелер де қосымша қиындықтар тудырып, көмек көрсету сапасына кері әсер етуде.

Медициналық қателік мәселесі және оның құқықтық салдарын анықтау заң ғылымының өзекті мәселелерінің қатарынан маңызды орын алады. Мұның себептері адамның маңызды материалдық игіліктерінің бірін қорғауға бағытталған медициналық қызметтің ерекшеліктерінде жатыр. Медициналық қатеге анықтама беру туралы пікірлер зерттеулердің мазмұны мен мақсаттарына байланысты өзгеретіні де бар. Медициналық қателік деп біз әдетте белгілі бір медициналық әрекеттің нәтижесін алдын-алу, болжау мүмкіндігі туралы түсінік бола тұра саналы қателікке жол беруді немесе кәсіби стандарттарды сақтамауды түсінеміз. Ал кейбір жағдайларды емдеуші дәрігердің жүргізілуі тиіс медициналық манипуляцияларға қатысты қате түсінігі болуы мүмкін, мұндай жағдайды да медициналық қателік деп бағалауға болады, алайда осы тектес әрекеттерде қылмыстық әрекеттің белгілері бар-жоғына қатысты дискуссия бар. Бұл ретте қолданыстағы доктриналық есептеулер әдетте медициналық немқұрайлылық үшін қылмыстық жауаптылықты қатаңдату немесе жеңілдету туралы пікірталастар төңірегінде ғана шоғырланады, ал «медициналық зиянды» өтеудің құқықтық режиміне әртүрлі тәсілдерді негіздеуге бағытталған әрекеттер өте аз [2].

Қазақстан Республикасында медициналық қызметтерді алушылар тарапынан оның сапасына қатысты шағымдарының санының артып келе жатқанын отандық ғалымдар да атауда. Азаматтардан келіп түскен жалпы шағымдардың көп бөлігі кәсіби этикамен байланысты, алайда, медициналық қызметтердің сапасына қатысты шағымдар көлемі де азаймай отыр [3].

Ешкім қателіктерден қорғалмаған, адами фактор әрқашанда сақталатыны сөзсіз. Осы тұрғыда қателіктердің алдын алу және дәрігерлер үшін тиісті еңбек жағдайларын сақтай отырып тәуекелдерді азайту тәсілдерін ойластыру маңызды. Сондай-ақ шаралар алгоритмдері мен байланыс құралдары сияқты когнитивті қолдау құралдары денсаулық сақтаудағы қателіктерді азайтуға септігін тигізуі мүмкін [4].

2019 жылы Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы өзінің жетпіс екінші сессиясында дүниежүзі бойынша науқастардың қауіпсіздігіне назар аударудың шұғыл қажеттілігін көрсететін қарар [5] қабылдады. Жыл сайын дамушы елдерде денсаулық сақтау саласы мамандарының медициналық қателіктері немесе немқұрайлылығына қатысты 134 миллионға жуық жағдай тіркеледі, бұл шамамен 2,6 миллион адамның өліміне әкеледі. Дамыған елдерде әрбір оныншы науқас ауруханада емделу кезінде зиян алады деп есептеледі. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметтері бойынша, медициналық көмекке байланысты кері салдар бүкіл әлем бойынша өлім мен мүгедектіктің 10 негізгі себептерінің бірі болып табылады [3. – 413].

2020 жылғы реформалар нәтижесінде қолданысқа енгізілген нормативтік актілер пакеті науқастың азаматтық-құқықтық қорғалуын қамтамсыз ету үшін құқықтық негізді құрып берді, бірақ сонымен бірге медициналық қызметкердің кәсіби қызметінің қаупін едәуір арттырды. Себебі, қолда бар нормативтердің ешқайсысы науқастың өмірі мен денсаулығына зиян келтіргені үшін оның азаматтық-құқықтық жауапкершілігі туындаған жағдайда дәрігерді дұрыс құқықтық қорғауды ұйымдастыру және жүзеге асыру үшін қажетті нормаларды көздемеді. Тек «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодексте медицина қызметкерінің қызмет көрсету кезінде немқұрайлылығы негізінде азаматтың денсаулығына зиян келтіргені үшін кәсіби жауапкершілікті сақтандыру құқығы көзделді. Алайда, медицина қызметкерінің бұл құқығы арнайы нормативтік-құқықтық актілердің ешқайсысында ашылмаған.

А.В. Цойдың пікірінше мұндай жағдай науқас пен медицина қызметкерінің қарым-қатынасындағы құқықтық баланстың бұзылуына әкелді. Таразы басы науқастың пайдасына бұрылды және кәсіби қызметі ерекшелігіне байланысты күрделі болып саналатын медицина қызметкерлері іс жүзінде қорғаусыз қалды [6]. Сол себепті де болар, медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершлігін сақтандыру сұрағы күн тәртібіне шыға бастады,

оның қабылдану тек уақыттың сұрағы болды десек те болады. Соңғы зерттеулер нәтижесі көрсеткендей медицина қызметкерлерінің көпшілігі, дәлірек айтсақ олардың 65,7% - ы Қазақстан Республикасында медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру жүйесін енгізуге оң көзқарас білдірген. Сондай-ақ мамандардың көпшілігі сақтандыру үшін төленетін сыйақының мөлшері сақтанушының мамандығын, еңбек ететін өңірін, еңбек өтілін ескеруі маңызды деп санайды [1. – 79].

Отанымдық ғалымдардың пікірінше бұл сұрақта жақсы нәтижеге қол жеткізу үшін ең тиімді және жүзеге асыру үшін қолайлы саясатты таңдау қажет. Авторлармен жүргізілген зерттеу нәтижесінде отандық денсаулық сақтау жүйесі үшін қолайлы болуы мүмкін кәсіби жауапкершлікті сақтандырудың 3 нұсқасы ұсынылған:

1. Медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін міндетті сақтандырудың тәуелсіз коммерциялық емес қорын құру;

2. Жұмыс істеп тұрған сақтандыру компаниялары арқылы медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру;

3. Қазақстан Республикасы медицина қызметкерлерінің кәсіптік бірлестіктері арқылы сақтандыру.

Авторлардың пікірлерінше, аталған нұсқалардың әрқайсысы медицина қызметкерлерін құқықтық және қаржылық қорғалуын дамытуға ықпал ете алады [7].

Сонымен, 2024 жылдың 19 сәуірінде Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне денсаулық сақтау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының Заңына [8] қол қойды. «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі кодексі бірнеше баптармен толықтырылды. Мәселен, кодекске медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыруға арналған жаңадан 270-1, 270-2, 270-3, 270-4 баптары қосылды, 7-ші және 15-ші баптары толықтырылды [9].

Сақтандырудың қолданылу тәртібін айқындайтын Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2024 жылғы 24 шілдедегі «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандыру қағидаларын бекіту туралы» [10] және «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін ортақ сақтандырудың үлгілік шартын бекіту туралы» [11] бұйрықтары шықты.

Медициналық жауапкершілікті сақтандыру - бұл медициналық қызметкерлерді оның қызметіне қатысты шағымдардан қорғау құралы [12]. Сақтандыру медицина қызметкерлерінің кәсіби міндеттерін орындау нәтижесінде науқастардың денсаулығы мен өміріне абайсызда зиян келтіру тәуекелдерін қамтиды.

«Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодекстің 270-1 бабының 1)-ші тармағына сәйкес: «Медицина қызметкерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандыру денсаулық сақтау субъектісі бірыңғай сақтандыру (қайта сақтандыру) пулының қатысушыларымен жасалатын ортақ сақтандыру шарты негізінде жүзеге асырылады» [9].

Денсаулық сақтау министрі Ақмарал Әлназарованың сөзінше: «елде үш деңгейлі жүйе енгізілуде: медициналық ұйым, денсаулық сақтау басқармасы, медициналық және фармацевтикалық бақылау Комитеті деңгейінде. Егер денсаулыққа келтірілген зиян анықталса және науқас пен оның туыстары өтемді қабылдауға дайын болса, онда залал сақтандыру пулы есебінен өтеледі. Медициналық қызметкердің өзіне қаржылық ауыртпалық түспейді, төлем жыл сайын барлық жұмыс беруші ұйымдар медициналық қызметкерлер үшін міндетті түрде төлейтін сақтандыру сыйақылары арқылы жинақталған сақтандыру қорынан жүзеге асырылатын болады» [13].

Науқастарды қолдау қызметінен ақпарат алғаннан кейін немесе науқастың, оның жұбайының, жақын туыстарының немесе заңды өкілінің медициналық қызмет нәтижесінде науқастың өмірі мен денсаулығына ықтимал залал туралы тікелей өтінішінен кейін үш

жұмыс күні ішінде денсаулық сақтау ұйымы тәуелсіз сараптама комиссиясын құруға міндетті деп көзделген. Бұл комиссия медициналық қызметке байланысты науқастың өмірі мен денсаулығына зиян келтіру фактісін анықтап, растауы керек. Комиссия сарапшылар ретінде тартылатын тиісті салалардағы мамандардан, сондай-ақ бірыңғай сақтандыру пулына қатысатын кәсіби медициналық қауымдастықтар мен сақтандыру компанияларының өкілдерінен тұрады. Комиссия жұмысына медицина қызметкерлерінің кәсіптік одақтарының өкілдері мен медиатор тартылуы мүмкін. Осындай өтініштерді қарау үшін шақырылуы мүмкін бейінді мамандардың тізілімін облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың жергілікті денсаулық сақтау органдары қалыптастырады. Сараптамалық жұмысқа тартылатын бейінді мамандар уәкілетті орган белгілеген талаптарға сәйкес келуге тиіс.

Тұлға сарапшы бола алмайды, егер:

- оған соңғы бір жыл ішінде көрінеу жалған қорытынды бергені үшін сот тәртібімен әкімшілік жаза қолданылған болса;
- заңнамада белгіленген тәртіппен өтелмеген немесе алынбаған соттылығы бар болса;
- оған қатысты соңғы үш жыл ішінде қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін соттың айыптау үкімі шығарылған немесе қылмыстық құқық бұзушылық жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықтан босатылған болса.

Науқас немесе оның жақын туыстары, жұбайы, заңды өкілі комиссияның отырыстарына қатысуға құқылы. Ем көрсетілген денсаулық сақтау ұйымының өкілдері комиссия құрамына кіре алмайды. Егер мамандарды тарту мүмкін болмаса, жергілікті денсаулық сақтау органы қажетті сарапшының болуын қамтамасыз етуге міндетті. Тәуелсіз сараптама комиссиясының жұмыс тәртібін және науқастың өмірі мен денсаулығына зиян келтіру фактісін айқындау үшін ең төменгі талаптарды уәкілетті орган белгілейді. Комиссия бес жұмыс күні ішінде медициналық қызмет нәтижесінде науқасқа зиян келтіру фактісін растайтын немесе жоққа шығаратын қорытынды шығаруы тиіс. Комиссияның қорытындысы дәлелденген ғылыми және клиникалық деректерге сүйенетін бейінді мамандардың пікірлері негізінде жасалады және медицина қызметкерінің кәсіби жауапкершілігі шеңберінде сақтандыру жағдайын растау үшін негіз болады [9].

Дегенмен де, тәжірибеде мұндай нысандағы комиссияларды құру кезінде мәселелер туындауы мүмкін деп болжаймыз. Білікті сарапшылардың жетіспеушілігінен, әсіресе аймақтарда, жүйе толық жұмыс істей алмайды деген күмән бар. Онымен қоса комиссия құрамына енген сарапшыларға ақы төлеу мәселесі де заңнамада шешімін таппаған.

Мұндай қауіптердің бар екендігін сала мамандары мен сарапшылар да атауда. Мәселен, Алматы клиникалары қауымдастығының атқарушы директоры, «Медконструктор» дәрігерлер бірлестігінің мүшесі Р. Дүйсеновтың пікірінше: «біріншіден, әрбір шағымға арнайы сараптау комиссиясын құру үшін бізде сарапшылар жетпей қалуы мүмкін, екіншіден, оларға ақы төлеу сұрағы да бар. Комиссия қызметіне тартылған мамандар өз қызметін тегін атқармайтыны түсінікті әрине. Ал сарапшыларға төленетін шығынды медициналық ұйым төлеуге мәжбүр болады. Нәтижесінде, кішігірім ауруханалардың әкімшілігі шағымды сақтандыруға жеткізбеуге тырысатын болады, оның орнына науқаспен тікелей келісуге әрекет жасап, қаржыны оған ұсынуға тырысады. Ал бұл жағдайда сақтандырудың да мәні жойылады» [14].

ҚР Денсаулық сақтау министрлігінің Ғылым және адами ресурстар департаментінің директоры Алмагүл Қауышеваның сөзінше: «бүгінде сарапшылар қызметінің ережелері бекітілді. Олардың саны жалпы республика бойынша 12 500-ге жуық болуы тиіс, әзірше өңірлерде мұндай бейінді мамандар тізілімін қалыптастыруға қатысты жұмыстар жүріп жатыр. Сонымен қатар біз сарапшылардың қызметтеріне ақы төлеу мәселесін де қарастырып жатырмыз. Алайда бұл әлі тек жоспар күйінде» [15].

Денсаулық сақтау субъектілері (медициналық ұйымдар және жеке медициналық практикамен айналысатын тұлғалар) медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыруға және бірыңғай сақтандыру пулымен сақтандыру шартын жасасуға міндетті. Бірыңғай сақтандыру пулы 2024 жылғы 2 қазанда құрылды және оның қатысушылары жасаған бірлескен қызмет туралы шарт негізінде жұмыс істейтін болады. Пулдың құрамына кәсіби жауапкершілікті сақтандыру сыныбы бойынша уәкілетті органның лицензиясы бар 14 сақтандыру ұйымы кірді [16].

Кодекске жаңадан енгізілген 270-4 бабында науқаста үшінші, екінші және бірінші топтағы мүгедектік анықталған жағдайда - тиісінше 500, 600, 800 АЕК, мүгедектігі бар бала - 500 АЕК, өлімге әкеп соққан зиян үшін - 3000 АЕК, мүгедектік белгіленбей науқастың өмірі мен денсаулығына келтірілген зиян үшін - сақтандыру төлемдерінің 300 АЕК түріндегі ең төмен сомалары белгіленген. Заңнама сондай-ақ осы денсаулық сақтау субъектісі төлеген сақтандыру сыйақысы сомасының 5% аспайтын сақтандырылған медицина қызметкерлеріне адвокаттардың қызметтеріне ақы төлеуге арналған шығыстарды өтеу сомасы да белгіленген.

Тәжірибеде жүзеге асуы қиындық тудыруы мүмкін тағы бір мәселе – шағымдар көлемінің артуы болады деп күтілуде. Мұндай қауіп шынымен де бар деп ойлаймыз және ол сақтандыру нарығына жағымсыз әсер етіп, жалпы жүйенің сәтті іске қосылуына кедергі болуы әбден мүмкін.

Заң жобасын әзірлеушілердің бірі, сақтандыру нарығының сарапшысы Ерлан Бурабаевтың пікірінше: «науқастар «медициналық оқыс оқиға» мен «медициналық қателік» ұғымдарының аражігін ажыратып жатпайды, медицина қызметкерінің жауапкершілік шеңберін өз бетінше анықтай бастайды. Кей жағдайларды дәрігердің кінәсі болмауы да мүмкін, бірақ науқастар керісінше дәлелдеуге тырысатын болады және мұндай әрекеттер көп болуы мүмкін. Әрбір жағдайды клиникалар мен сараптамалық комиссиялар анықтаулары керек болады, бұл оңайға соқпайтыны түсінікті». Осы жерде атап өткіміз келетіні - кодекстің 270-1 бабының 5)-ші тармағында: «медициналық оқыс оқиға сақтандыру жағдайы болып табылмайды» деп баса айқындалады.

Мұндай тәуекелдердің бар екендігін тиісті министрлік өкілдері де түсініп отыр, Алмагүл Қауышеваның атап өткендей: «біз шағымдардың әлдеқайда көп болатынын түсінеміз, мөлшермен олардың саны 40-50 пайызға артуы мүмкін. Кейбір науқастар шынымен өтемақы алғысы келсе, кейбірінің оны қосымша табыс ретінде пайдаланғысы келіп, негізсіз шағымдар түсірулері әбден мүмкін» [15. -15].

Шағымдар көлемінің артуы сақтандыру жүйесі үшін ауқымды жүктеме артып, сараптамалық комиссиялардың жұмысын арттырайын деп тұр. Әр шағымның негізділігін қарастыру, оған байланысты құжаттарды зерттеу шағымдардың қаралу мерзіміне әсер ететіні анық.

М.А. Алчимбаеваның пікірінше денсаулық сақтау жүйесінің функционалдығын жақсартуға, медициналық қызмет көрсету үшін қолайлы ортаны қамтамасыз етуге және көптеген экономикалық, әлеуметтік және заңнамалық жүктемелерді азайтуға мүмкіндік беретін нақты шешімдер қажет. Олар медицина қызметкерлері үшін қауіпсіздік аймағын құруға және науқаспен қарым-қатынастың нашарлау қаупін азайтуға ықпал етеді. Автор мұндай шешімдердің қатарына «заңнамалық назарды» кәсіби қателік үшін жазаны қатаңдатуға емес, жәбірленушіні қанағаттандыруға аудару қажеттігін, «Қорғаныс медицинасы» элементтерін қамтитын тәжірибенің қалыптасуына жол бермеу үшін шаралардың қажеттігін, KPI арқылы медициналық персоналдың қызметін ынталандыруды, кері байланыс және тағы басқаларын жатқызған [1. – 90-92].

Қорытынды

Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандыру бұл медицина қызметкерлерінің өз қызметін жүзеге асыру нәтижесінде науқастың өмірі мен

денсаулығына келтірілген зиянның өтелуін сақтандыру болып табылады. Елімізде мұндай сақтандыруды енгізу халықты дәрігерлердің кәсіби қателіктерінен, сапасыз медициналық қызмет көрсету салдарынан тиімді қорғауға ықпал етуі тиіс деп болжаймыз. Осындай жағдайда келтірілген зиянды өтеудің жаңа тәртібі науқастардың көрсетілетін медициналық көмектің сапасына деген сенімін арттыруға септігін тигізетіні сөзсіз. Тәуелсіз сараптама комиссиясының қорытындысына сәйкес науқастардың өмірі мен денсаулығына зиян келгені анықталса сақтандыру төлемі бірден жүзеге асырылатын болады, яғни өтемақы төлену мерзімі қысқаруы тиіс және мұны аталған сақтандыру түрін енгізудің маңызды артықшылықтарының бірі деуге болады.

Жаңадан енгізілген заңнамалық жаңашылдықтарды талдау негізінде анықтағанымыз, «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» кодексте де, жоғарыда аталған екі бұйрықта да «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандыру» анықтамасы берілмеген, ал мұндай негізгі түсініктің нақты анықтамасы болуы қажет деп санаймыз. Ондай анықтама 2024 жылғы 24 шілдедегі «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандыру қағидаларын бекіту туралы» ДСМ бұйрығының 1-ші тарауы 2-ші тармағында берілген «негізігі ұғымдар» қатарында болуы тиіс деп санаймыз.

Анықтаманы бекіту медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандырудың нақты заңнамалық ұғымын бекітіп, оған қатысты әртүрлі оқулар мен бұрмалаулардың алдын алатын болады. Анықтамаға келесідей мәтін ұсынылады: «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандыру - медицина қызметкерлерінің медициналық қызметті жүзеге асыру нәтижесінде науқастың өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянның өтелуін сақтандыру».

Аталғаннан өзге заңнаманы жетілдіруге байланысты ұсыныстар жасау әлі ертерек болады деп ойлаймыз, себебі талқыланып отырған сақтандыру түрі мемлекетімізде енді ғана енгізілуде, оның тәжірибедегі нәтижелерін талдау кем дегенде бір-екі жыл көлемінде ғана мүмкін болады деп болжаймыз. Осы талдау барысында көтерілген мәселелердің негізгі дені болжамдық сипатқа ие екендігі осы бағыттағы зерттеулердің әлі қажет екендігін меңзейді.

Әзірше бекітілген тәртібі осы, сақтандырудың құқықтық негізі қаланды деп санаймыз. Қабылданған нормативтік актілер пакеті елімізде медицина қызметкерлерінің кәсіби жауапкершілігін сақтандыру тәртібін толығымен айқындайды және әзірше, бастапқы деңгейде оны енгізу үшін жеткілікті болуы тиіс.

Қаржыландыру туралы ақпарат

Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің қаржыландыруымен іске асырылудағы «Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау жүйесіндегі құқықтық жауапкершілік тетіктерінің тиімділігі: ұлттық басымдықтар және халықаралық стандарттар» (AP 19674495) гранттық ғылыми жоба аясында дайындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Алчимбаева М.А. Научное обоснование механизма внедрения инструментов защиты профессиональной деятельности медицинских работников. Диссертация на соискание степени доктора философии (PhD). Астана: Некоммерческое Акционерное общество «Медицинский университет Астана». – 2024. – 129 с.

2 Kolesnichenko O. V. (2023). Compensation Schemes for Health Harm Caused by Medical Error: Comparative Legal Research and Choice of Path for the Russian Federation. Boletín Mexicano De Derecho Comparado. № 163. P. 65-86

3 Seidanov A., Akhpanov A., Nurlumbayeva L and Kulbayeva M. (2024). Legal Liability of a Physician for Providing Inadequate Medical Care to a Patient: Analysis of Approaches Based on the Examples of Kazakhstan and the United States. Access to Justice in Eastern Europe. № 7 (3). P. 410-438.

4 Alghrani A., Rehman U., Sarwar M.S., Brennan P.A. (2024). Balancing the scales of safety: the criminal law's impact on patient safety and error reduction. British Journal of Oral and Maxillofacial Surgery. Vol.62, Issue 3. P. 229-232.

5 Resolution WHA72.6 of May 28, 2019 «Global action on patient safety». Seventy-second World Health Assembly. Available at: – URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA72/A72_R6-en.pdf (accessed: 09.12.2024).

6 Цой А.В., Шоранов М.Е., Демесинов А.Р. Страхования профессиональной ответственности медицинских работников как один из элементов системы медицинского страхования. Медицинские технологии. Оценка и выбор. – №3 (21). – 2015. – С. 47-52

7 Abildina A., Zhumakarimov M., Salkhayeva B., Urimov R. Introduction of professional liability insurance for legal and financial protection of medical workers: Policy brief. Available at: – URL: https://www.researchgate.net/publication/357180596_Introduction_of_professional (accessed: 15.12.2024).

8 «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне денсаулық сақтау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Қазақстан Республикасының 2024 жылғы 19 сәуірдегі № 74-VIII Заңы. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000074 (қаралу уақыты: 24.12.2024).

9 «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Қазақстан Республикасының 2020 жылғы 7 шілдедегі № 360-VI Кодексі. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360 (қаралу уақыты: 24.12.2024).

10 «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін сақтандыру қағидаларын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2024 жылғы 24 шілдедегі № 58 бұйрығы. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034803 (қаралу уақыты: 24.12.2024).

11 «Медицина қызметкерлерінің кәсіптік жауапкершілігін ортақ сақтандырудың үлгілік шартын бекіту туралы» Қазақстан Республикасы Денсаулық сақтау министрінің 2024 жылғы 24 шілдедегі № 57 бұйрығы. [Электрондық ресурс] – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034802 (қаралу уақыты: 24.12.2024).

12 Marshall D.C. (2015). Medical malpractice claims in radiation oncology: A population-based study 1985-2012. International Journal of Radiation Oncology Biology Physics. Vol. 93, №2. P. 241-250

13 С октября 2024 года в Казахстане введено вмененное страхование профессиональной ответственности медицинских работников. [Электронный ресурс] – URL: https://ortcom.kz/ru/novosti/1732530943 (дата обращения: 28.12.2024).

14 Тысячи поводов, чтобы отказать. [Электронный ресурс] – URL: https://time.kz/articles/territory/2024/05/22/tysyachi-povodov-chtoby-otkazat (дата обращения: 28.12.2024).

15 Жалобы по поводу и без. [Электронный ресурс] – URL: https://time.kz/articles/territory/2024/09/12/zhaloby-po-povodu-i-bez (дата обращения: 29.12.2024).

16 В Казахстане начали страховать ответственность медработников. [Электронный ресурс] – URL: https://www.kt.kz/rus/state/v_kazahstane_nachali_strahovat_ (дата обращения: 30.12.2024).

СТРАХОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ МЕДИЦИНСКИХ РАБОТНИКОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН: ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ ОСНОВЫ

Аннотация

После нескольких лет обсуждения в Казахстане был принят законопроект, а в конце 2024 года запущена система страхования профессиональной ответственности медицинских работников. В целях закрепления законодательной инициативы внесены дополнения в нормативно-правовые акты, регулирующие здравоохранение, изданы специальные приказы курирующего министерства, определяющие порядок страхования, и внесены изменения и дополнения в иные нормативные акты.

Цель научной статьи - дать обзор правовой основы нового вида страхования, проанализировать имеющиеся риски и возможность внедрения на практике и определить необходимые и достаточные условия страхования профессиональной ответственности как формы социально-правовой защиты прав медицинских работников.

В соответствии с поставленными целями в статье исследуется сущность и правовая природа страхования профессиональной ответственности медицинских работников, обсуждается необходимость и актуальность внедрения данной системы страхования в стране на сегодняшний день. Авторы отмечают, что наряду с формированием законодательной основы страхования актуальны вопросы его применения на практике. По этой причине в статье широко обсуждаются риски при применении данного вида страхования в его эмпирической реализации.

Авторы пришли к выводу, что принятый пакет нормативных актов полностью определяет порядок страхования профессиональной ответственности медицинских работников в Республике Казахстан и пока должен быть достаточным для его внедрения на первоначальном этапе.

Однако также отмечается наличие определенных рисков, связанных с внедрением данного вида страхования. Статья носит прогностический характер, дается авторская оценка.

Ключевые слова: медицинский работник, профессиональная ответственность медицинских работников, страхование, пациент, врач, медицинская организация.

PROFESSIONAL LIABILITY INSURANCE OF MEDICAL WORKERS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ISSUES OF FORMATION OF LEGISLATIVE BASIS

Abstract

After several years of discussion, a draft law was adopted in Kazakhstan, and at the end of 2024, a system of professional liability insurance for medical workers was launched. To consolidate the legislative initiative, amendments were made to the legal acts regulating healthcare, special orders of the supervising ministry defining the insurance procedure were issued, and amendments and additions were made to other regulatory acts.

The purpose of the scientific article is to give an overview of the legal basis of a new type of insurance, analyze the available risks and the possibility of implementation in practice, and determine the necessary and sufficient conditions of professional liability insurance as a form of social and legal protection of the rights of medical workers.

Following the set objectives, the article explores the essence and legal nature of professional liability insurance for medical workers, discussing the necessity and relevance of introducing this insurance system in the country today. The authors note that, alongside the formation of the legislative basis for insurance, the issues of its application in practice are also relevant. For this reason, the article extensively discusses the risks associated with the application of this type of insurance in its empirical realization.

The authors concluded that the adopted package of regulations fully defines the procedure of professional liability insurance of medical workers in the Republic of Kazakhstan and should be sufficient for its introduction at the initial stage.

However, it is also noted that certain risks are associated with the introduction of this type of insurance. The article presents a prediction on which the author's assessment is based.

Key words: medical worker, professional liability of medical workers, insurance, patient, doctor, medical organization.

REFERENCES

1 Alchimbaeva M.A. Nauchnoe obosnovanie mekhanizma vnedreniya instrumentov zashchity professional'noj deyatel'nosti medicinskih rabotnikov. *[Scientific substantiation of the mechanism for the implementation of instruments for the protection of professional activities of medical workers]*. Dissertaciya na soiskanie stepeni doktora filosofii (PhD). Astana: Nekommercheskoe Akcionernoe obshchestvo «Medicinskij universitet Astana». – 2024. – 129 p. [in Russian]

2 Kolesnichenko O. V. (2023). Compensation Schemes for Health Harm Caused by Medical Error: Comparative Legal Research and Choice of Path for the Russian Federation. Boletín Mexicano De Derecho Comparado. № 163. P. 65-86. [in English].

3 Seidanov A., Akhpanov A., Nurlumbayeva L and Kulbayeva M. (2024). Legal Liability of a Physician for Providing Inadequate Medical Care to a Patient: Analysis of Approaches Based on the Examples of Kazakhstan and the United States. Access to Justice in Eastern Europe. № 7 (3). P. 410-438.[in English].

4 Alghrani A., Rehman U., Sarwar M.S., Brennan P.A. (2024). Balancing the scales of safety: the criminal law's impact on patient safety and error reduction. British Journal of Oral and Maxillofacial Surgery. Volume 62, Issue 3. P. 229-232. [in English].

5 Resolution WHA72.6 of May 28, 2019 «Global action on patient safety». Seventy-second World Health Assembly. Available at: – URL: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA72/A72_ (accessed:09.12.2024). [in English].

6 Coj A.V., SHoranov M.E., Demesinov A.R. Strahovaniya professional'noj otvetstvennosti medicinskih rabotnikov kak odin iz elementov sistemy medicinskogo strahovaniya [*Professional liability insurance for medical workers as one of the elements of the health insurance system*]. Medicinskie tekhnologii. Ocenka i vybor. – №3 (21). – 2015. – P. 47-52. [in Russian]

7 Abildina A., Zhumakarimov M., Salkhayeva B., Urimov R. Introduction of professional liability insurance for legal and financial protection of medical workers: Policy brief. Available at: – URL: https://www.researchgate.net/publication/357180596_Introduction_of_professional_ (accessed:15.12.2024).

8 «Qazaqstan Respublikasynyñ keibır zañnamalyq aktılerıne densaulyq saqtau mäseleleri boiynşa özgerıster men tolyqtyrular engızu turaly» Qazaqstan Respublikasynyñ 2024 jylğy 19 säuırdegı № 74-VIII Zañy. [*On amendments and additions to some legislative acts of the Republic of Kazakhstan on healthcare issues*]. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z2400000074 [in Kazakh] (accessed:24.12.2024).

9 «Halyq densaulyğy jäne densaulyq saqtau jüiesı turaly» Qazaqstan Respublikasynyñ 2020 jylğy 7 şildedegi № 360-VI Kodeksı. [*About public health and the healthcare system*]. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K2000000360 [in Kazakh] (accessed: 24.12.2024).

10 «Medisina qyzmetkerlerınıñ käsıptık jauapkerşılıgın saqtandyru qağidalaryn bekıtu turaly» Qazaqstan Respublikasy Densaulyq saqtau ministrınıñ 2024 jylğy 24 şildedegi № 58 būiryğy. [*On approval of the rules for professional liability insurance of medical workers*]. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034803 [in Kazakh] (accessed: 24.12.2024).

11 «Medisina qyzmetkerlerınıñ käsıptık jauapkerşılıgın ortaq saqtandyrudyñ ülgılık şartyn bekıtu turaly» Qazaqstan Respublikasy Densaulyq saqtau ministrınıñ 2024 jylğy 24 şildedegi № 57 būiryğy. [*On approval of a model contract for joint insurance of professional liability of medical workers*]. Available at: – URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2400034802 [in Kazakh] (accessed: 24.12.2024).

12 Marshall D.C. (2015). Medical malpractice claims in radiation oncology: A population-based study 1985-2012. International Journal of Radiation Oncology Biology Physics. Vol. 93, №2. P. 241-250. [in English].

13 S oktyabrya 2024 goda v Kazahstane vvedeno vmenennoe strahovanie professional'noj otvetstvennosti medicinskih rabotnikov. [*Since October 2024, Kazakhstan has introduced imputed professional liability insurance for medical workers*]. Available at: – URL: https://ortcom.kz/ru/novosti/1732530943 (accessed: 28.12.2024). [in Russian]

14 Tysyachi povodov, chtoby otkazat'. [*Thousands of reasons to refuse*]. Available at: - URL: https://time.kz/articles/territory/2024/05/22/tysyachi-povodov-chtoby-otkazat (accessed: 28.12.2024). [in Russian]

15 Zhaloby po povodu i bez. [*Complaints with or without reason*]. Available at: – URL: https://time.kz/articles/territory/2024/09/12/zhaloby-po-povodu-i-bez (accessed: 29.12.2024). [in Russian]

16 V Kazahstane nachali strahovat' otvetstvennost' medrabotnikov. *[Kazakhstan has begun insuring the liability of medical workers*]. Available at: – URL: https://www.kt.kz/rus/state/v_kazahstane_nachali_strahovat_otvetstvennost_ (accessed: 30.12.2024). [in Russian]

Information about authors:

Yerlan Aytkazin - **corresponding author**, Doctoral student, educational institution «Alikhan Bokeikhan University», Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: aytkazin1805@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3075-4386

Assel Kaishatayeva - Candidate of Juridical Sciences, Vice-rector for strategic development and science, «Alikhan Bokeikhan University» educational institution, Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: aselkz@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3265-3968

Serik Sabitov - PhD, Dean of the Faculty of Law, «Alikhan Bokeikhan University» educational institution, Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: seke_71_7@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3327-625X

Flyura Ibragimova - Candidate of Juridical Sciences, Head of the Department of «Civil Law Disciplines», «Alikhan Bokeikhan University» educational institution, Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail: flura.77@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8037-9027

Информация об авторах:

Ерлан Айтказин – **основной автор**, докторант, учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Республика Казахстан

E-mail: aytkazin1805@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3075-4386

Асель Кайшатаева – кандидат юридических наук, Проректор по стратегическому развитию и науке, учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Республика Казахстан

E-mail: aselkz@list.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3265-3968

Серик Сабитов – PhD, Декан юридического факультета, учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Республика Казахстан

E-mail: seke_71_7@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3327-625X

Флюра Ибрагимова – кандидат юридических наук, заведующая кафедрой «Гражданско-правовых дисциплин», учреждение образования «Alikhan Bokeikhan University», г. Семей, Республика Казахстан
E-mail: flura.77@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8037-9027

Авторлар туралы ақпарат:
Ерлан Айтказин – **негізгі автор**, докторант, «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aytkazin1805@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3075-4386
Асель Кайшатаева – заң ғылымдарының кандидаты, Стратегиялық даму және ғылым жөніндегі проректоры, «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aselkz@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3265-3968
Серик Сабитов – PhD, Заң факультетінің деканы, «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: seke_71_7@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3327-625X
Флюра Ибрагимова – заң ғылымдарының кандидаты, «Азаматтық-құқықтық пәндер» кафедрасының меңгерушісі, «Alikhan Bokeikhan University» білім беру мекемесі, Семей қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: flura.77@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8037-9027

МРНТИ 10.17.31 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.37**
УДК 342.951

Д.Р. Егежанова[1] , И.С. Сактаганова[2*] , А.Б. Сактаганова[3] , Д.Б. Каримова[4]

[1]Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, 071400, Республика Казахстан
[2*]Евразийский национальный университет им.Л.Н.Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[3]Евразийский гуманитарный институт им. А.К. Кусаинова г. Астана, 010000, Республика Казахстан
[4]Специализированный межрайонный суд административный суд Восточно-Казахстанской области, г. Усть-Каменогорск, 070019, Республика Казахстан
*e-mail: egezhanova_d@mail.ru

О РЕАЛИЗАЦИИ ПРИНЦИПА СОРАЗМЕРНОСТИ В АДМИНИСТРАТИВНОМ СУДОПРОИЗВОДСТВЕ

Аннотация

Статья посвящена особой роли принципа соразмерности в административном судопроизводстве. Основанный на практике зарубежных государств принцип соразмерности (пропорциональности) получил нормативное обеспечение в системе административной юстиции Республики Казахстан. Было выявлено, что принцип соразмерности не может существовать и развиваться обособленно. Обоснованность использования данного принципа связана с сочетанием разумности, справедливости, пригодности, необходимости, пропорциональности.

На основе исследования зарубежного и национального опыта реализации положений административного процессуального законодательства дана оценка жизнеспособности принципа соразмерности и тому, почему он должен применяться в практике казахстанских административных судов.

Цель статьи - проанализировать закономерности применения принципа соразмерности в административном судопроизводстве. Необходимо ответить на вопрос: какие правовые ценности (права и интересы граждан или общественные государственные блага) на чаше весов судов являются приоритетными, исходя из сущности рассматриваемого спора.

Учитывая новеллы внедрения принципа соразмерности в судопроизводство, необходимо изучить сферу его применения, оправданную конкретными и обоснованными потребностями защиты публичного интереса. Научная и практическая значимость проведенного исследования состоит в попытке впервые на основе имеющейся научной доктрины административного процесса, трудов зарубежных и отечественных авторов обосновать значимость применения принципа соразмерности наряду с другими применимыми принципами права. Полученные результаты и выводы позволят найти достойное применение в практике судей, специализирующихся на рассмотрении административных споров.

Ключевые слова: принципы, соразмерность, справедливость, разумность, административное судопроизводство, правовая система, правовой способ

Введение

Введенный в действие в 2021 году Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (далее АППК РК) закрепил в общей сложности 12 принципов, новыми из которых для судебных процессов стали: активная роль суда, разумность сроков рассмотрения административных исков, принцип права охраны на доверие, соразмерность.

В настоящем исследовании особое внимание будет уделено принципу соразмерности.

Принцип соразмерности заложен в системах судопроизводства многих развитых правовых демократических государств. В некоторых правовых системах он трактуется как принцип пропорциональности. Но базовая сущность тождественных принципов отображает общий смысл выбора правовых средств и целей, создающих основу для достижения баланса интересов и прав сторон через призму административной юстиции. Данный принцип требует, чтобы любые ограничения прав и свобод человека, а также меры государственного вмешательства были обоснованными, необходимыми и не выходили за рамки допустимого воздействия.

Принцип соразмерности играет особую роль при оценке конституционности законов, административных решений и судебных актов. Как правило, он включает три критерия: законность цели (то есть ее легитимность), необходимость (отсутствие обременяющих прав

и обязанностей) и соразмерность в узком понимании (пропорциональность пользы и вреда).

Исследователи отмечают, что принцип соразмерности является некой модификацией общеевропейского принципа пропорциональности, так как его появление было связано с деятельностью институтов Европейского сообщества (преимущественно в Германии и Франции), в том числе направлен на реализацию положений Европейской конвенции по правам человека [1].

Теоретические представления о принципе соразмерности формировались еще в праве древних греков. Возвышение категории справедливости и равномерного распределения прав и обязанностей лиц признавались основой соблюдения порядка в данном обществе. Вот как описывал его суть древнегреческий философ Аристотель в своих трактатах: «справедливое – это пропорциональное, а несправедливое – это то, что нарушает пропорциональность» [2].

Дальнейшее значение данного принципа рассматривалось и в необходимости дифференцированного обеспечения института административной ответственности, в процедурном производстве, при осуществлении дискреции государственного органа, судебного усмотрения.

Принцип соразмерности является объектом исследования многих публичных отраслей права (конституционного, административного, административного процессуального). Осознавая конституционную сущность, необходимость административного обеспечения, следует признать, что принцип соразмерности служит гарантом и правовым барьером защиты против произвольного ограничения конституционных прав и свобод граждан, включая право на судебную защиту в рамках административного судопроизводства.

Аналитический обзор показал, что юридическое научное сообщество в достаточной степени исследует вопросы, связанные с формированием административной юстиции в Казахстане. Назрела необходимость акцентировать внимание на аспектах реализации принципов административного правосудия. Настоящее исследование показало, что вопросы практической реализации принципа соразмерности в административном судопроизводстве Республики Казахстан недостаточно освещены в научной среде. Отмечается несколько публикаций зарубежных авторов и отечественных авторов, в том числе действующих судей специализированных административных судов, в общей призме принципов административного процесса. Комплексного научного исследования в отношении реализации принципа соразмерности в административном судопроизводстве не проводилось.

Материалы и методы исследования

Анализ научных трудов показал, что теоретики права немного дискутировали по аспектам значимости реализации принципа соразмерности в административно-правовой системе. Зарубежные и отечественные авторы придают огромную значимость исследуемому принципу в системе административного правосудия. Присутствует некое единение общего смысла законодателя с практической необходимостью применения принципа соразмерности в административном судопроизводстве. В развитии концептуальных взглядов формирования принципов административного правосудия и их реализации, в том числе принципа соразмерности стоит отметить вклад следующих ученых-правоведов (К.В. Давыдова, А.А. Бажанова, Р.А. Подопригора, Н.А. Сартаевой и др.), а также судей-практиков (А. Уразова, А. Абеновой, Д.Б.Каримовой и др.).

Основными методами исследования стали анализ и синтез правовых норм, сравнительно-правовой метод, метод правового моделирования и интерпретации. На основе данных методов было проведено детальное изучение действующего процессуального законодательства Республики Казахстан, правовых систем ряда зарубежных стран. Это позволило выявить ключевые особенности применения принципа

соразмерности в административном судопроизводстве и оценить его жизнеспособность в системе административной юстиции. Аналитический метод применялся для систематизации и обобщения научных подходов, законодательства и судебной практики, связанных с реализацией принципа соразмерности. Этот метод позволил выделить ключевые особенности, присущие данному принципу судопроизводства. Сравнительно-правовой метод использовался для анализа правового регулирования административной юстиции в Республике Казахстан и в зарубежных странах (на примере Германии, Франции и ряда других стран). Сравнение позволило выявить заимствованные правовые конструкции, а также оценить эффективность применения зарубежного опыта в казахстанском контексте.

Также следует отметить, что сама культура применения данного принципа в имеющихся правовых практиках различается в силу исторического развития, правовых традиций. Так, стержнем западной правовой культуры в защите и оспаривании законных прав и интересов является именно достижение баланса спорящих сторон с использованием принципа пропорциональности.

Формально–юридический метод применялся для анализа нормативных правовых актов, включая положения АППК РК. Этот метод позволил точно интерпретировать нормы права и оценить их практическое применение.

Результаты и их обсуждение

Развитие административной юстиции для Казахстана оказалось сложным, многогранным и динамичным процессом, сопровождавшимся разработкой и принятием абсолютно нового кодифицированного законодательства об административных процедурах и административном судопроизводстве. Вопросы закрепления принципов административного судопроизводства в этой части играют значимую роль, так как они пронизывают весь массив административно-процессуальных норм и реализуются непосредственно судом. Устойчивость реализации принципов в судебной практике отражается на стабильности законодательства.

Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан (далее АППК РК) 2020 года закрепил в действующей редакции 12 принципов административного судопроизводства [3]. Важным этапом в реализации принципов административного процесса следует признать придание принципу соразмерности официальной нормативности.

В ранних научных исследованиях принцип соразмерности (пропорциональности) считался ненормативным принципом осуществления правосудия [4].

Некоторые ученые признают, что принцип соразмерности не всегда может быть прямо закреплен в нормативных актах. Например, в российской и международной правовой практике он применяется при применении экономических санкций, в казахстанской системе при определении мер уголовного или административного наказания, дисциплинарных взысканий [5].

В европейской практике судебного администрирования принципы измеряют надежность государственной администрации, определяют степень профессионализма и подотчетности государственных структур, предсказуемость принятия судебных решений и возможность их оспаривания. Немецкий ученый П. Хубер утверждал, что именно с принципа соразмерности началась конституционализация административного права и процесса, основы которого были заложены в полицейском праве Пруссии; позже охватил административное процедурное право Германии и окончательно оформился в европейской судебной практике [6]. Так был сформирован принцип соразмерности. В настоящее время он сочетает в себе единообразный и индивидуальный подход применения.

Оценке жизнеспособности принципа соразмерности и того, почему и как он должен применяться в административном процессе, зарубежные ученые придают особое значение.

Право на справедливые административные действия, разумность принятия решения – вот важные составляющие принципа соразмерности [7]. Именно поэтому Е. Мицкая решительно выступает за объединение принципов соразмерности и разумности. По мнению автора, основание разумности уже включает в себя соразмерность. Два принципа функционально взаимосвязаны, и их совокупное использование влияет на результат правоприменительной деятельности судов [8].

Категории разумности, справедливости, добросовестности - ценности, воплощенные в праве развитых государств. Именно на их основе построена вековая система англо-саксонского права, где даже сама концепция реализации административных процедур основана на «праве естественной справедливости». Система романо-германского права также придерживается принципа справедливости, менее формализованных, но ярко выраженных правовых традиций соблюдения приоритетной защиты прав и свобод граждан, направленных на обеспечение справедливого доступа к судебному разбирательству и защите публичного интереса.

Преобладание писаного права и принципа пропорциональности в судебной практике Франции также сыграло положительную роль для судебной практики.

Французский Conseil d*Etat и Конституционный совет активно применяют этот принцип, оценивая, нарушают ли действия публичной администрации фундаментальные права граждан. Пропорциональность имеет три этапа использования: пригодность меры, необходимость и баланс интересов сторон. Этот подход позволяет находить справедливое соотношение между общественными интересами и защитой индивидуальных свобод, играя важную роль в развитии правового государства во Франции.

Н.А. Сартаева отмечает, что «Справедливость - это своего рода мера соизмерения оптимального сочетания интересов отдельных индивидов, групп и общества (государства) в целом, а также степень защищенности их интересов» [9].

Принцип соразмерности в настоящее время успешно реализуется в судебных практиках не только Германии и Франции, но и Австрии, Греции, Дании, Португалии, а также высшими судами США, Бразилии, в латиноамериканских правовых системах. Европейский и Американский суды по правам человека строго следят за реализацией данного принципа. Однако ввиду различий правовых систем и учета правовых традиций каждое государство имеет свои особенности применения в судебной практике. Так, например, Франция опирается на более формализованный позитивизм, а Германия придерживается строгого централизованного административного контроля. Их развитие осуществлялось как через систему административной юстиции, так и посредством деятельности Конституционного Совета. Конституционный Совет строго проверяет соблюдение данного принципа на недопустимость произвольного ограничения прав лиц [10].

Р.А. Подопригора считает принцип соразмерности следствием развития принципа приоритета прав и свобод граждан, как необходимость поддержания баланса интересов личности, общества и государства (баланс публичных и частных интересов). Ученый считает, что «органы власти не должны издавать такие правовые акты, если ущерб, наносимый таким актом, значительно превосходит пользу приносимую актом». Должны соблюдаться правовые рамки, установленные Конституцией Республики Казахстан [11].

Бесспорно, принцип соразмерности имеет конституционную основу. Ключевыми основаниями его проявления являются следующие положения. Конституция Республики Казахстан в целях защиты конституционного строя, охраны общественного порядка допускает возможность ограничения прав граждан, применяя принцип соразмерности в ст. 1, , п. 3 ст. 4, в п. 2 ст. 12, п.1 ст.39 [12].

Казахстан, утверждаясь как демократическое, светское, правовое и социальное государство, приоритетным признает защиту прав и свобод граждан. Вводимые же

государством ограничения должны быть соразмерными и не нарушать сущность прав. Также права и свободы граждан могут быть ограничены только законами в той мере, какой требуют механизмы защиты. Общественная безопасность, охрана жизни и здоровья граждан всегда были ключевыми факторами правовой и судебной политики. К примеру, в условиях пандемии, как известно, вводились достаточно жесткие ограничения: запрет свободы передвижения, введение режима посещения, запрет контактов, правила въезда в страну и выезда из нее и т. п. Нормативной основой введения таких административно-правовых режимов (карантина, чрезвычайного положения) являлся Указ Президента Республики Казахстан. Другой вопрос заключался в отношении тех лиц, которые не соблюдали и грубо нарушали установленные правила. Вводились административные санкции, связанные с задержанием, помещением под арест, выдворение и т.п.

Реализация принципа соразмерности в условиях пандемии потребовала переоценки правовых рисков, гибкости и адаптивности не только законодательства, но и административных процессов и судебных разбирательств, судебного контроля.

Определяя сущность принципа соразмерности в административно-правовом аспекте, следует отметить, что, являясь новым элементом судопроизводства, он представляет собой требование соблюдения необходимого баланса интересов в защите прав и свобод. В соответствии со ст. 10 АППК РК для обеспечения принципа соразмерности важно соблюдение справедливого баланса интересов участников административного процесса. Требование направлено на предотвращение злоупотребления властью, защиту прав граждан и их объединений, а также эффективное исполнение публичных функций государства. Меры административного принуждения должны быть необходимыми, адекватными и соразмерными поставленной законной цели.

Соразмерность в публичном споре - это ключевая основа достижения баланса между административным органом, с одной стороны, и гражданами и их объединениями с другой. Применение его в публичном правовом споре также преследует цели защиты не только публичного интереса, но и прав и интересов других лиц.

Для надлежащей реализации принципа соразмерности целесообразно использовать следующий алгоритм:

- установить легитимность выбранного правового средства и способа;
- убедиться в пригодности данных средств для достижения цели;
- выбрать пропорцию выполняемых действий, их разумную необходимость.

Баланс выбранных способов и средств в том и состоит, чтобы предпринятые действия не были слишком «ограничительными» или «чрезмерно мягкими» [13].

Р. Алекси предложил более детальный способ. Его трехступенчатый метод обеспечения баланса интересов преимущественно состоит из следующих этапов: 1) определение положения каждой из спорящих сторон; 2) оценка изменения положения сторон; 3) принятие судебного решения на основе 1 и 2 этапа [14]. Судьи признают, что принцип соразмерности применяется при реализации дискреционного полномочия судьи. Это позволяет судье не только использовать административное усмотрение в принятии судебного решения, но и использовать допустимые альтернативы, основываясь на законе, принципах и обстоятельствах дела.

Реализуя принцип соразмерности, суд основывается на следующей триаде: пригодность, необходимость и пропорциональность [15]. «Административный акт, административное действие (бездействие) считаются пропорциональными, если общественное благо, полученное в результате ограничений прав, свобод и законных интересов участника административной процесса, больше чем вред, причиненный этими ограничениями» [16].

Считаем, что применение принципа соразмерности в перспективах судебной практики будет иметь стандартизирующее воздействие на развитие судебной системы, что

создаст основы для качественного правосудия в будущем. Все последующие традиции казахстанского права в направлении развития административной юстиции и реализации закрепленных принципов административного правосудия, в том числе принципа соразмерности будут умеренно и устойчиво трансформироваться.

Заключение

Таким образом, по результатам проведенного научного исследования можно заключить следующее. Принцип соразмерности, бесспорно, является одним из руководящих принципов, предусмотренных применимым законодательством и судебной практикой. Его внедрение в судебную систему Республики Казахстан было необходимо для укрепления баланса интересов граждан (объединений граждан) и государства. Значимость принципа соразмерности доказана зарубежным опытом и практикой казахстанских административных судов.

Анализ показал его юридическую самостоятельность, обоснованность и целесообразность. Принцип соразмерности объединяет в себе основы справедливости, разумности, пропорциональности, пригодности, необходимости. Судебная практика всегда является проводником между верховенством закона и установленными принципами. Соразмерность в этом смысле представляет собой универсальный баланс основных правовых явлений (конституционных ценностей, общественных благ, публичного интереса и т. п.).

Перспективными направлениями реализации принципа соразмерности в административном судопроизводстве являются:

1. Устойчивое соблюдение принципа соразмерности позволит административным органам принимать сбалансированные управленческие решения, что снизит количество конфликтных ситуаций в публичной сфере.

2. Реализация принципа соразмерности усилит роль судов в проверке законности и обоснованности административных решений, повысив качество правового контроля за деятельностью административных органов.

3. В условиях цифровизации возможно внедрение принципа соразмерности через автоматизированные алгоритмы принятия решения, учитывая этические и правовые риски.

4. Системная подготовка и повышение квалификации создаст условия для повышения правовой грамотности и компетенции судейского корпуса для принятия справедливых, обоснованных и взвешенных судебных решений.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Давыдов К.В. Принципы административных процедур: сравнительно-правовое исследование //Актуальные вопросы публичного права. - № 4. (34). - 2015.– С.123-130

2 Бажанов А. А. Проблемы реализации принципа соразмерности в судебной практике//Труды Института государства и права. – № 3.–2018.– С. 63-64.

3 Административный процедурно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 29 июня 2020 года № 350-VI (с изменениями и дополнениями по состоянию на 16.01.2025 г.) [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264&pos=584;-42#pos=584;-42. (дата обращения 16.03.2025)

4 Андреас Ф. Принцип соразмерности//Сравнительное конституционное обозрение. – №. 1 (104). – 2015. – С. 159-163.

5 Еремина Е. В. Принцип соразмерности (пропорциональности) как базовый принцип административного права //Вестник науки и образования. – №. 15-1 (118). – 2021. – С. 46-51.

6 Богданди А. фон, Хубер П.М. Государство, государственное управление и административное право в Германии // Дайджест Публичного Права. - № 1 (3). - 2014. – С. 46

7 Titus R. The Viability of the Principle of Proportionality in South African Administrative Law (July 12, 2020). Pages: 1-28 Available at: — URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3844839 (accessed: 20.01.2025)

8 Мицкая Е. В. О сущности и принципах административной юстиции //Наука. –№. 1. – 2020.– С. 18-24. [Электронный ресурс] — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=44011249 (дата обращения 15.01.2025)

9 Сартаева Н. А. Основные принципы административных процедур и административного судопроизводства //In The World Of Science and Education. – № 15 январь ИН.– 2025. – С.95-99. Available at:— URL:https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-printsipy-administrativnyh-protsedur-i-administrativnogo-sudoproizvodstva (дата обращения 20.01.2025)

10 Давыдов К. В. Специальные принципы административных процедур // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского –№ 2. –2020.– С. 125-133.

11 Административное право: учебный курс/ под ред. Р.А. Подопригоры. Налоговый эксперт. Алматы 2010. – 368 с.

12 Конституция Республики Казахстан. 30 августа 1995 года.

13 Ахметов Е. Б., Журунова М. К. К вопросу о классификации принципов административного судопроизводства и административных процедур Республики Казахстан //Вестник института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – №. 2 (69). – 2022. – С. 223-233.

14 Robert Alexy, Balancing, constitutional review, and representation, *International Journal of Constitutional Law*. Vol.3.Issue 4.-2005. P.572–581 Available at: — URL: https://doi.org/10.1093/icon/moi040 (accessed: 20.01.2025)

15 Абенова А.Т. (судья) Принцип соразмерности в Административном процедурно-процессуальном кодексе Республики Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32942397&pos=4;-70#pos=4;-70 (дата обращения 15.01.2025)

16 Уразов А. (председатель суда) Принципы административного судопроизводства и их значение. [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36369350&pos=6;-106#pos=6;-106 (дата обращения 27.01.2025)

ӘКІМШІЛІК СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДЕ МӨЛШЕРЛЕСТІК ҚАҒИДАТЫН ІСКЕ АСЫРУ ТУРАЛЫ

Аңдатпа

Мақала әкімшілік сот ісін жүргізудегі мөлшерлестік қағидатының ерекше рөліне арналған. Шет мемлекеттердің тәжірибесіне негізделген мөлшерлестік қағидаты Қазақстан Республикасының әкімшілік әділет жүйесінде нормативті түрінде бекітілді. Мөлшерлестік қағидаты жалпы қағидаттардың жүйесінде өздігінен жеке дара дами алмайды. Себебі, бұл қағидаттың негізділігі жарамдылықтың, қажеттіліктің және пропорциялы үйлесімімен байланысты. Әкімшілік іс жүргізу заңнамасының ережелерін іске асырудың шетелдік және ұлттық тәжірибесін зерттеу негізінде мөлшерлестік қағидатының қазақстандық әкімшілік соттардың тәжірибесінде қолданылуының қажеттілігі тиіс екендігі бағаланды.

Мақаланың мақсаты - әкімшілік сот ісін жүргізуде мөлшерлестік қағидатын қолдану заңдылықтарын талдау. Бұл жерде басты сұрақ: соттың талқылауында қандай құқықтық құндылықтар (азаматтардың құқықтары мен мүдделері немесе мемлекеттік қоғамдық игіліктер) басым болып табылады.

Зерттеудің ғылыми және тәжірибелік маңыздылығы. Әкімшілік процестің ғылыми доктринасы мен шетелдік және отандық авторлардың еңбектерін зерттей келе мөлшерлестік қағидатын маңыздылығын толықтай ашу алғаш рет орын алып отырғаные атап өткен жөн. Алынған нәтижелер мен қорытындылар әкімшілік дауларды қарауға мамандандырылған судьялардың тәжірибесінде лайықты қолдануға мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: Қағидаттар, мөлшерлестік, әділеттілік, парасаттылық, әкімшілік іс жүргізу, құқықтық жүйе, құқықтық әдіс.

ON THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF PROPORTIONALITY IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS

Abstract

The article is devoted to the special role of the principle of proportionality in administrative proceedings. The principle of proportionality, based on the practice of foreign countries, has received regulatory support in the administrative justice system of the Republic of Kazakhstan. It was revealed that the principle of proportionality cannot exist and develop in isolation. The validity of using this principle is related to a combination of reasonableness, fairness, and suitability. Based on a study of foreign and national experiences in implementing the provisions of administrative procedural legislation, an assessment is made of the viability of the principle of proportionality and its application in the practice of Kazakhstani administrative courts.

The purpose of the article is to analyze the patterns of application of the principle of proportionality in administrative proceedings. It is necessary to answer the question: which legal values (the rights and interests of citizens or public state goods) are prioritized in the balance of the courts, based on the essence of the dispute under consideration? Considering the novelty of introducing the principle of proportionality into legal proceedings, it is necessary to examine the scope of its application, justified by specific and legitimate needs to protect public interest.

The scientific and practical significance of the conducted research consists in an attempt, for the first time, based on the available scientific doctrine of the administrative process, the works of foreign and domestic authors, to substantiate the importance of applying the principle of proportionality along with other applicable principles of law.

The results and conclusions obtained will enable us to identify a suitable application in the practice of judges specializing in the consideration of administrative disputes.

Keywords: Principles, proportionality, justice, reasonableness, administrative proceedings, legal system, legal method.

REFERENCES

1 Davydov K.V. Principy administrativnyh procedur: sravnitel'no-pravovoe issledovanie [*Principles of administrative procedures: comparative legal research*]. Aktual'nye voprosy publichnogo prava. -№ 4(34). - 2015. - P.123-130 [in Russian]

2 Bazhanov A. A. Problemy realizacii principa sorazmernosti v sudebnoj praktike [*Problems of implementation of the principle of proportionality in judicial practice*].Trudy Instituta gosudarstva i prava. -№ 3. - 2018.– P. 63-64.[in Russian]

3 Administrativnyj procedurno-processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 29 iyunya 2020 goda № 350-VI (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 16.01.2025 g.) [*Administrative procedural and process-related code of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=35132264&pos [in Russian] (accessed:16.01.2025)

4 Andreas F. Princip sorazmernosti [*The principle of proportionality*]. Sravnitel'noe konstitucionnoe obozrenie. - №. 1 (104). - 2015. - P. 159-163 [in Russian]

5 Eremina E. V. Princip sorazmernosti (proporcional'nosti) kak bazovyj princip administrativnogo prava *[The principle of proportionality as a basic principle of administrative law*]. Vestnik nauki i obrazovaniya.- №. 15-1 (118). -2021. P. 46-51.[in Russian]

6 Bogdandi A. fon, Huber P.M. Gosudarstvo, gosudarstvennoe upravlenie i administrativnoe pravo v Germanii *[The State, public administration and administrative law in Germany]*. Dajdzhest Publichnogo Prava.- № 1 (3). -2014. – P. 46 [in Russian]

7 Titus R. The Viability of the Principle of Proportionality in South African Administrative Law (July 12, 2020). Pages: 1-28 Available at: — URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3844839 [in English] (accessed: 15.01.2025)

8 Mickaya E. V. O sushchnosti i principah administrativnoj yusticii [*On the essence and principles of administrative justice]*. Nauka. -2020. -№. 1. - P. 18-24. Available at: — URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=44011249 [in Russian] (accessed: 15.01.2025)

9 Sartaeva N. A. Osnovnye principy administrativnyh procedur i administrativnogo sudoproizvodstva *[Basic principles of administrative procedures and administrative proceedings]*. In The World Of Science and Education. - № 15 yanvar' IN.- 2025. P. 95-99. Available at: — URL: URL:https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-printsipy-administrativnyh-protsedur-i-administrativnogo-sudoproizvodstva [in Russian] (accessed: 20.01.2025)

10 Davydov K. V. Special'nye principy administrativnyh procedur [*Special principles of administrative procedures]*. Vestnik Nizhegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo.- № 2. - 2020. P. 125-133.[in Russian]

11 Administrativnoe pravo: uchebnyj kurs/ pod red. R.A. Podoprigory. [*Administrative law: a training course*]. Nalogovyj ekspert. Almaty. 2010. -368 p. [in Russian]

12 Konstituciya Respubliki Kazahstan. 30 avgusta 1995 goda [*The Constitution of the Republic of Kazakhstan]*.

13 Ahmetov E. B., ZHurunova M. K. K voprosu o klassifikacii principov administrativnogo sudoproizvodstva i administrativnyh procedur Respubliki Kazahstan [*On the issue of classification of the principles of administrative proceedings and administrative procedures of the Republic of Kazakhstan]*. Vestnik instituta zakonodatel'stva i pravovoj informacii Respubliki Kazahstan. - №. 2 (69). -2022. P. 223-233.[in Russian]

14 Robert Alexy, Balancing, constitutional review, and representation, International Journal of Constitutional Law, Vol.3, Issue 4. - 2005, P. 572–581. Available at: — URL: https://doi.org/10.1093/icon/moi040 [in English] (accessed: 20.01.2025)

15 Abenova A.T. (sud'ya) Princip sorazmernosti v Administrativnom procedurno-processual'nom kodekse Respubliki Kazahstan *[The principle of proportionality in the Administrative Procedural Code of the Republic of Kazakhstan]*. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32942397&pos=4;-70#pos=4;-70 [in Russian] (accessed: 15.01.2025)

16 Urazov A. (predsedatel' suda) Principy administrativnogo sudoproizvodstva i ih znachenie *[Principles of administrative legal proceedings and their significance]*. Available at:— URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=36369350&pos=6;-106#pos=6;-106 [in Russian] (accessed: 27.01.2025)

Information about authors:

Diana Yegezhanova - doctoral student, Alikhan Bokeikhan University, Semey, Republic of Kazakhstan

E-mail - egezhanova_d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5224-2314

Indira Saktaganova – **corresponding author**, candidate of legal sciences, professor of the department «Constitutional and Civil Law», L.N. Gumilev Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: Aridnis@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X

Akmaral Saktaganova - doctor PhD of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail:Aridnissakta.11@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0457-7794

Dinara Karimova - judge of the specialized interdistrict administrative court of East Kazakhstan Region, Ust-Kamenogorsk,Republic of Kazakhstan

E-mail: povar2009@g.mail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9591-7740

Информация об авторах:

Диана Егежанова - докторант Alikhan Bokeikhan University, г. Семей, Республика Казахстан

E -mail - egezhanova_d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5224-2314

Индира Сактаганова – **основной автор**, кандидат юридических наук, профессор кафедры «Конституционное и гражданское право», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: Aridnis@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X

Акмарал Сактаганова – доктор философии (PhD), Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова, г. Астана, Республика Казахстан

F-mail: Aridnissakta.11@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0457-7794

Динара Каримова - судья специализированного межрайонного административного суда Восточно - Казахстанской области, г. Усть - Каменогорск, Республика Казахстан

E-mail: povar2009@g.mail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9591-7740

Авторлар туралы ақпарат:

Диана Егежанова - Alikhan Bokeikhan University докторанты, Семей қ., Қазақстан Республикасы

E -mail - egezhanova_d@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5224-2314

Индира Сактаганова – **негізгі автор**, заң ғылымдарының кандидаты, «Конституциялық және азаматтық құқық» кафедрасының профессоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Aridnis@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7218-197X

Акмарал Сактаганова – философия докторы (PhD), А.К. Кусаинов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана қ., Қазақстан Республикасы

E - mail:Aridnissakta.11@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0008-0457-7794

Динара Каримова - Шығыс Қазақстан облысының мамандандырылған ауданаралық әкімшілік сотының судьясы, Өскемен қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: povar2009@g.mail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-9591-7740

ҒТАМР 10.33.01 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.38**
ӘОЖ 347.91.95

Ж.С.Сапарбекова[1]* , Г.Г. Нурахметова[1] , Б.Т.Тлеулесова [2] , Б.С.Абдуллаеа [3]

[1]Әл -Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 050038, Алматы қаласы
[2]Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, 030000, Ақтөбе қаласы
[3]Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті, 120014, Қызылорда қаласы
*e-mail: zhake9344@mail.ru

ЗАМАНАУИ СОТ ЖҮЙЕСІНДЕ BIG DATA ЖӘНЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІ ПАЙДАЛАНУ

Аңдатпа

Зерттеудің өзектілігі сот жүйесінде Big Data және жасанды интеллектті қолданумен байланысты мәселелерді шешу қажеттілігімен түсіндіріледі. Электрондық сот төрелігі азаматтардың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын тез және тиімді қорғауға, сот төрелігін қолжетімді және ашық етуге мүмкіндік беретін сот жүйесін жаңғыртудың негізгі векторларының бірі болып табылады. Сот жүйесінің негізгі міндеттері IT сервистері арқылы сот төрелігіне кедергісіз және ыңғайлы қолжетімділікті қамтамасыз ету, сот өндірісін автоматтандыру және озық халықаралық тәжірибені ескере отырып, үлкен деректермен жұмыс істеу, соның ішінде, электронды соттарды, қылмыстық істерді басқару жүйелерін, сөзді таныту функционалдығын құру, оны мәтіндік форматқа түрлендіру, жұмыс процестерін автоматтандыру.

Мақаланың мақсаты-қазіргі сот жүйесінде үлкен деректер мен жасанды интеллекттің қолданылуын зерттеу. Азаматтық процесс, сот төрелігі сияқты соттарда жасанды интеллектті қолдану тиімділігін арттырып, оның адам құқықтарын қорғау әлеуетін күшейтті. Прокурорлар азаматтар мен бизнестің құқықтарын, қоғамдық мүдделерді қорғау үшін смарт шешімдерді пайланады.

Азаматтық сот процесінде қазіргі таңда негізгі мақсаттардың бірі болып - IT-сервистер арқылы сот төрелігіне кедергісіз және ыңғайлы қолжетімділікті қамтамасыз ету, сот ісін жүргізуді автоматтандыру және озық әлемдік тәжірибені ескере отырып, үлкен деректермен жұмыс істеу, оның ішінде электрондық соттарды, қылмыстық істерді басқару жүйесін, сөйлеуді тану функционалын құру, оны мәтін форматына түрлендіру, жұмыс процестерін автоматтандыру болып табылады.

Адвокаттар ақпаратты талдаудың жаңа технологиясымен бетпе – бет келетін тағы бір сала-адам үшін шешім қабылдай бастайтын алгоритмдерді әзірлеу үшін үлкен деректерді пайдалану болып табылады. Міне осы бағдарламаларды қолдану ең проблемалық мәселелердің бастамасы болып табылады, атап айтқанда, заңгерлерге қателіктер туындаған жағдайда құқық қолдану туралы сұрақ туындайды. Сондықтан бұл мақаладағы зерттеулер көптеген заңгерлерге үлкен деректерді қолдану барысында пайдалы септігін тигізетіні сөзсіз.

Негізгі сөздер: үлкен деректер, жасанды интеллект, сот жүйесі, ақпараттық қауіпсіздік, цифрландыру

Кіріспе

Қазіргі уақытта қазақстандық соттарда сот ісін жүргізудің барлық түрлері бойынша барлық істер электрондық түрде қаралады, ал 2025-2026 жылдары азаматтық істер толығымен цифрлық форматқа көшірілетін болады. Интернетте әр минут сайын 100-ден астам жаңа құжаттар жасалады. Ақпараттың үнемі өсіп отыратын көлемін ахуалдық орталық 850 индексі түрінде өңдейді. Осылайша, сот ісін жүргізуде үлкен деректерді пайдалану цифрландыруға жағымды әсер ететін ақпараттың үлкен көлемін жүйелеуге мүмкіндік береді [1].

Әділет министрлігі «цифрлық нотариустар», «электрондық комендатуралар», «аутентификация реинжинирингі», «электрондық атқару өндірістері», «онлайн-дауыс беру және осьті тіркеу», сондай-ақ мемлекеттік қызметтерге смартфондар арқылы қол жеткізуді әзірлейді. Осы бағыттардың барлығы әлеуметтік маңызды және мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыруға және азаматтардың құқықтарын қорғауды күшейтуге бағытталған.Қазіргі таңда сот төрелігінің тиімділігі жөніндегі Еуропалық комиссия (CEPEJ) 2020 және 2022 жылдарға арналған соттардың IT-технологияларды пайдалануы бойынша 47 елдің арасында 4-ші орында.

Соттарда ақпараттық технологиялардың дамуына «Сот кабинетінің» жұмысы, 30-дан астам елмен онлайн-рәсімдер, соттардың интеграциясы, аумақтан тыс юрисдикцияны енгізу және Қарулы Күштердің жаңа IT - өнімдері-жасанды интеллект және роботтандыру элементтері бар «цифрлық сот сарапшылары» түрткі болды. Мұндай жүйелер заңгерлерге сот процесінің нәтижесін болжап қана қоймай, сотта мінез-құлықтың оңтайлы стратегиясын таңдауға ғана емес, сонымен қатар дауларды шешу оңайырақ юрисдикцияларды таңдауға көмектеседі [2].

Жасанды интеллект және үлкен деректер тақырыбы бүгінгі күні ең көп талқыланатын тақырыптардың бірі болып табылады. Тұжырымдама: жаңа технологиялар біздің өмірімізге енеді және олардың дамуы нәтижесінде өзгерістер болады. Кейде олар қалыптасқан ережелер мен мінез-құлық стереотиптерін өзгертеді. Үлкен деректерді пайдалану уақытты қажет етеді. Үлкен деректер жүйелерінің, соның ішінде құқықтық жүйелердің пайда болуы мен қолданылуын азаматтар мен кәсіби топтар әр түрлі қабылдайды және бағалайды.Big Data немесе үлкен деректер – бұл үлкен көлемдегі құрылымдалған немесе құрымдалмаған деректер массивтері ретінде қарастырылады. Бұл мәліметтер статистика, талдау, болжау және шешім қабылдау үшін пайдалану барысында автоматтандырылған құралдардың көмегімен өңделеді.

«Үлкен деректер» терминін алғаш рет Nature журналының редакторы Клиффорд Линч 2008 жылғы арнайы шығарылымында қолданысқа енгізді [3]. Ол әлемдегі ақпараттың жарылуы туралы айтты: 2011 жылға дейін үлкен деректер тек ғылыми және Статистикалық зерттеулер аясында талданды. Алайда, 2012 жылдың басынан бастап деректер көлемі соншалықты үлкен масштабқа дейін өсті, сондықтан оларды жүйелеу және практикалық қолдану қажет болды.

«Үлкен деректер» термині туралы алғашқы кең тарауды Nature журналының редакторы Клиффорд Линч 2008 жылдың 3 қыркүйегінде жазды: «үлкен көлемде жұмыс істеу мүмкіндігін ашатын технологиялар қалай дамиды? Өңделетін деректердің саны мен әртүрлілігінің жарылыс құбылысы және саннан сапаға әлеуетті секіріс парадигмасындағы технологиялық перспективалар туралы материал жинақталады». Бұл Термин ағылшын тілінде сөйлейтін іскерлік ортада жиі кездесетін «үлкен мұнай» және «үлкен кен» метафораларына ұқсас ұсынылды.

Басқалары, әсіресе ақпараттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласында азаматтар мен ұйымдардың құқықтарының ықтимал және кейде сөзсіз бұзылуынан қорқады және қорқады. Алайда өмірді тоқтату мүмкін емес.

Big Data технологиясы қазірдің өзінде жақсы жұмыс істеді деп саналады. Олар құқық қорғау қызметінде де өз орнын табады. Бұл тәжірибе кеңейіп келеді. BigData технологиясын құқық қолдану практикасында қолдану сөзсіз. Мәселе мынада, бұл технологияларды қолданудың нақты құқықтық реттелуі әлі жоқ. Осыған байланысты Big Data технологияларын құқық қолдану практикасында, оның ішінде сот практикасында қолданудың шекаралары мен мүмкіндіктерін анықтау қажеттілігі туындайды. Технологиялық құрылғылар мен үлкен деректерді тасымалдаушылардың тәуелсіз қызметінің салдарын құқықтық бағалауға қатысты көптеген сұрақтар бар. Құқық қолдану қызметі құқықтық қатынастар жүйесі болғандықтан, құқықтық реттеу мәселесін құқықтық қатынастар доктринасы тұрғысынан қарастырған жөн.

Халықаралық рейтингтерге сәйкес, Қазақстан цифрландыру саласындағы ең табысты елдердің бірі болып табылады. Осыған байланысты сот органдары да цифрлық үкіметтің дамуына лайықты үлес қосқанын атап өткен жөн. Үлкен деректерді пайдалана отырып, заңгерлер жұмысының негізгі бағыттарының бірі заңнамадағы сәйкессіздіктерді анықтау мақсатында тергеулерді автоматтандыру болып табылады. Мұндай деректер көбінесе, атап айтқанда, қандай заңдар қабылданатынын болжау үшін қолданылады. EGov мобильді қосымшалары 1000-нан астам мемлекеттік қызметтерге қол жеткізуді ұсынады (2022 жылы

18,5 миллион қызмет және 2023 жылдың I тоқсанында 4,7 миллион қызмет). Екінші деңгейлі банктер мобильді қосымшаларында 16 түрлі мемлекеттік қызметтерді ұсынады. Бір қызмет көрсету нүктесіне тәуелділіктен құтылу үшін сыртқы платформалардағы қызметтер қажет. Қазақстан БҰҰ-ның онлайн-қызметтерді дамыту рейтингінде 8-ші орында (92% электронды түрде ұсынылады).

Мемлекеттік басқарудың цифрлық трансформациясы басталды, бұл енді процестерді автоматтандыру ғана емес, технологиялық призма арқылы процестерді қайта қараудың жаңа тәсілі. Реинжиниринг қолданыстағы бизнес-процестерді цифрландыру арқылы мемлекеттік органдардың қызметін оңтайландыру құралы ретінде енгізілді. Бизнес-процестерге бекітілген барлық функциялардың тізімі жасалды. Мемлекеттік органдар бұл процестердің қандай жүйелерде орындалатынын көрсету үшін сәулет порталын толтырады.

Интернеттің болуы және ұлттық мәліметтер базасын жаппай цифрландыру сот ісін компьютерлендіруге мүмкіндік берді. Сот ісін жүргізудің барлық түрлерінде іс материалдары электрондық түрде қалыптастырылады. Ең қиыны қылмыстық іс жүргізуді цифрландыруды енгізу болды; 2018 жыл ауырлығы төмен бір эпизодтан басталды. Алғашқы үш жылда цифрландырылған қылмыстық істердің үлесі 15% - дан 30% - ға дейін өсті.

Өткен жылдың екінші жартысынан бастап тергеу органдары қылмыстық істерді басқаруды толығымен дерлік цифрлық форматқа ауыстырды. Жыл соңына дейін олардың үлесі 73 пайызға жетті және Біз 2024-2025 жылдары қылмыстық істердің 100 пайызы электронды түрде қабылданады деп күтеміз. Әр минут сайын біздің жүйелерде 100-ден астам жаңа құжаттар жасалады. Біз үнемі өсіп келе жатқан құжаттар көлемін басқаруды үйренуіміз керек еді. Ол үшін ахуалдық орталық құрылды. Дұрыс бағдарламалар мен алгоритмдердің көмегімен әр құжатты сотқа түскен сәттен бастап нақты уақыт режимінде көруге болады және іс жүргізу мерзімдерін сақтау, соттағы істер саны және істер санаттары сияқты ондаған аналитикалық есептерді автоматты түрде қалыптастыруға болады.

850 көрсеткіш бойынша деректер республика бойынша ғана емес, өңірлер мен ең шалғайдағы кемелер бойынша да қолжетімді. Басқаша айтқанда, кез-келген қызығушылық туралы ақпаратты берілген параметрлер бойынша аналитикалық есептеулер арқылы алуға болады. Бір уақытта электрондық қол жетімділіктің бірыңғай терезесі ашылды. Әлемнің кез келген нүктесінен Интернетке қол жеткізе алатын пайдаланушылар сотқа мобильді нұсқада қол жетімді электрондық сот кеңсесі арқылы жүгіне алады.

2015 жылы шағымдардың тек 5 пайызы электронды түрде жіберілді, бірақ қазір бұл көрсеткіш 90 пайызға жетті. Әдейі алынған қалған 10 пайызы сканерленеді және одан әрі электрондық сот ісін жүргізу алгоритмімен өңделеді. Сот процесі онлайн режимінде де жүзеге асырылуы мүмкін. Жыл сайын 30-дан астам елде берілген және ұсынылған сот процестері тіркеледі. Соттардың енді белгілі бір аймаққа байланбағанын мойындау азаматтық сот ісін жүргізуде аумақтан тыс юрисдикцияны енгізуге мүмкіндік берді. Ол 2022 жылдың 1 тамызынан бастап жұмыс істей бастады. Енді процеске қатысушылар өздерінің географиялық тұрғылықты жері бойынша емес, біздің елімізде басқа сотқа жүгінуге құқылы. Дау қай сотқа жіберілетінін Робот бағдарламасы анықтайды. Біздің ойымызша, экстерриториялық юрисдикцияны одан әрі дамытудың айқын артықшылықтары бар.

Қазіргі уақытта Әділет министрлігі цифрландыру министрлігі қызметінің негізгі бағыттарын қамтитын цифрлық сот төрелігі саласындағы 12 жобаның пулын дайындауда. Олардың екеуі - « электрондық сараптама «және» электрондық заң көмегі «-құқық қорғау және сот жүйесінің жұмыс істеуін қамтамасыз етумен тығыз байланысты:» электрондық сараптама « жүйесі сот-медициналық сарапшылардың жұмыс сапасын, олардың объективтілігі мен тәуелсіздігін арттыруға мүмкіндік береді, сондай-ақ өзара іс-қимылды автоматтандырады.

Сот-медициналық сарапшылар қызметінің ашықтығы сарапшыларды адамның қатысуынсыз автоматтандырылған жүйемен кездейсоқ таңдау есебінен қамтамасыз етіледі. Қолдау шеңберінде жүйенің жұмыс істеуін жаңғырту және сот-сараптама қызметіне ведомстволық бақылауды күшейту жоспарлануда.»E-zan komegi» жобасына келетін болсақ, ол мемлекеттік кепілдіктерді құқықтық қамтамасыз ету үшін негіз құруды, сондай-ақ олармен онлайн-диалог бойынша қызметті автоматтандыру мақсатында адвокаттардың, заң кеңесшілерінің, сот ісін жүргізуге қатысушылардың және басқа да мүдделі тараптардың өзара іс-қимыл жүйесін әзірлеуді қамтиды. басқа мүдделі тараптар олармен онлайн-диалог жүргізу жөніндегі қызметті автоматтандыру мақсатында.

2020 жылы Электрондық қылмыстық сот ісін жүргізу жүйесінде «ыңғайлы» адвокатты таңдау қаупін болдырмайтын мемлекеттік корпорацияларда адвокаттарды «кездейсоқ» тағайындау сервисі іске қосылды [4].

Үлкен деректер саласындағы заманауи жетістіктер қоғамның көптеген салаларында (негізінен экономикалық, әскери және білім беру), соның ішінде сот төрелігін жүзеге асыруда бұрын-соңды болмаған жаңа мүмкіндіктер туғызады. Дегенмен, бұл белгілі бір тәуекелдерді (айқын, бірақ жасырын), соның ішінде қылмыстық сипаттағы және проблемаларды (соның ішінде адам құқықтарын қорғаумен байланысты) болдырмайды. Өздеріңіз білетіндей, көптеген танымал информатика қайраткерлері жасанды интеллекттің бақылаусыз дамуы адамзат өркениетінің өмір сүруіне қауіп төндіретінін ескертті, өйткені нейрондық желілер адамға қарағанда ақылды бола бастайды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Құжаттарға сәйкес, жасанды интеллект және үлкен деректер элементтері 2022 жылдан бастап Қазақстанда «сот практикасын цифрлық талдау» қызметіне енгізілетін болады. Компьютер жоғары жылдамдықты тінтуірді басу арқылы миллиондаған сот тәжірибесін талдайды. Кілт сөздерді іздеуден басқа, ситуациялық талдау да мүмкін. Бағдарлама сот шешімдерінің мәнін түсінуге, оларды бір-бірімен салыстыруға, ауытқуларды анықтауға және азаматтық істердің нәтижесін болжауға мүмкіндік береді. Ол сондай-ақ судьяларға тиісті өтініш түскен кезде апелляциялық сотқа дейін ұқсас істер бойынша сот практикасын қарауға мүмкіндік береді.

Дегенмен, шешімдерді әрқашан судьялардың өздері қабылдайды: жасанды интеллект судьяларды алмастырмайды: бұл олардың күнделікті міндеттерін айтарлықтай жеңілдетеді. Жасанды интеллект талдауы тек қосымша анықтамалық материал ретінде пайдалануы керек.

Ақпараттық-технологиялық қауымдастықтар Smart Bridge платформасындағы қызметтен алынған сот-медициналық ақпаратты пайдалана алады және оны өздерінің аналитикалық өнімдерін әзірлеу үшін қолдана алады [5].

Жеке сот орындаушыларының шетелге шығуды шектеу туралы шешімдерін келісу процесі роботтандырылды: 2022 жылы Роботтар сот орындаушыларының шетелге шығуды шектеу туралы шешімдерін келісу бойынша 151 000 материалды тіркеді, келіп түскен 156 4,7 000-нан Бас тартылды, судья 126 000 материалды мақұлдады. 2022 жылдың наурызынан бастап робот 8000-нан астам өтініш тіркеді.Бұл зерттеу әртүрлі талдау әдістерін қолдану арқылы жүргізілді. Осылайша, функционалдық талдау әдісі Жасанды интеллект түсінігін ашу, оның сот жүйесіндегі рөлі мен құқықтық табиғатын анықтау үшін пайдалы болды. Логикалық талдау әдісі Бигдатаға тән белгілерді және оның өзіне тән элементтерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Бұл әдіс сот ісін жүргізуде бигдатаны қолдануды қабылдауға әсер ететін әртүрлі факторларды талдауға және жіктеуге мүмкіндік береді және қандай факторлар нақты жағдайға дұрыс шешім қабылдау үшін ең маңызды болып табылады [6].

Дедуктивті әдіс үлкен деректерді олардың айрықша ерекшеліктері мен қызметті жүзеге асыру принциптері негізінде сипаттауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-құқықтық

талдау әдісі Еуропа елдері мен Қазақстанның сот жүйелерінің тәжірибесін зерделеуде пайдалы болды. Атап айтқанда, АҚШ сияқты мемлекеттердің тәжірибесі ескерілді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Соттарда үлкен деректерді пайдалану айтарлықтай адам ресурстарын босатады, тәуекелдерді азайтады, шешім қабылдауға көмектеседі, судьяларға күрделі істерге назар аударуға мүмкіндік береді және адамдардың сот төрелігіне қол жеткізуін жеңілдетеді. Сервис Жоғарғы Соттың Ахуалдық орталығымен (СЦВС) біріктірілген, ол соттардың жұмысын басқаруға және талдауға, ақпараттың өзекті көздеріне негізделген сот төрелігі жүйесін құруға ықпал етуге арналған. CCVS автоматты түрде сот процестерін, сот ісін жүргізуді, ақпараттық қауіпсіздікті, AVF пайдалануды және басқа көрсеткіштерді бақылайды және талдайды. 850 көрсеткіш бойынша деректер Республика, штат және шалғай аудандардағы кемелер үшін қолжетімді. Бұл нақты уақыт режимінде іс жүргізу мерзімдерін, сот жүктемесін, істер санаттарын және т.б. сақтау туралы ондаған аналитикалық есептерді қалыптастыруға мүмкіндік береді. Бұрын 20 күн болған мұндай талдау қазіргі заманғы технологиялардың арқасында 20 минутты алады. Істі дайындауға кететін уақытты қысқарту заңгерлік қызметтердің құнын төмендетеді және әділеттілікті қол жетімді етеді.

Деректерді талдау сот жүйесін дамытудың жаңа процестері мен мүмкіндіктерін ашады. Кейбір жағдайларда АҚШ-та жалпыға қол жетімді үлкен деректерді талдау нәтижелері сот істерінде дәлел ретінде пайдаланылды. McKinsey & Company зерттеуіне сәйкес, заңгерлердің 13% - ы болашақта автоматтандырылған технологиялармен алмастырылуы мүмкін [7].

Қорытынды

Қорытындылай келе, сот практикасында үлкен деректер мен жасанды интеллектті қолдану өте тиімді деп айтуға болады. Үлкен деректерді талдау сот практикасына айтарлықтай пайда әкелуі мүмкін. Мысалы, көптеген сот істерін зерттеу негізінде уақыт пен ресурстарды үнемдеуге және бәсекелестерден артықшылық жасауға мүмкіндік беретін қысқаша және ақпараттық қорытындылар жасауға болады.

Деректерді талдау сот практикасына айтарлықтай көмектесе алады, мысалы, көптеген сот процестерін зерделеу негізінде қысқаша және ақпараттық қорытынды жасауға мүмкіндік береді, осылайша уақыт пен ресурстарды үнемдейді және бәсекелестерден артықшылық жасайды. Алайда, ұлттық сот жүйесінің шектеулеріне байланысты заң тәжірибесінде үлкен деректерді пайдалану әлі дамыған жоқ.Big Data – ны сот тәжірибесінде пайдалану артықшылықтары мен перспективалары туралы айтар болсақ:

1 Үлкен деректер жаһандық мәселелерді шешуге көмектеседі;

2 Үлкен деректер тіпті мемлекеттік деңгейде де шығындарды үнемдеуге көмектеседі;

3 Жақын болашақта үлкен деректер шешім қабылдаудың негізгі құралы болады;

4 Ұқсас істерге талдау жасай отырып, нақты дау бойынша шешім қабылдауда септігін тигізеді;

5 Қаралып жатқан істер бойынша алдын – ала болжам жасай алады;

6 Адам құқықтары бойынша Еуропалық соттың шешіміне талдау жасау барысында қолданылуы.

Жалпы, енгізілген технологиялар адамдарды судья ретінде алмастырмайды, бірақ сот практикасының біркелкілігін қамтамасыз ету және процеске қатысушылардың құқықтарының сапасын қорғаудың қосымша құралы болады.

Жақын арада үлкен деректер шешім қабылдаудың негізгі құралдарының бірі болатынына күмән жоқ.

Қаржыландыру «Big Data: ұлттық және халықаралық тәжірибе құқықтық жүйесін реттеу мәселелері» ЖРН АП23489796 ғылыми мақаласын Қазақстан Республикасы Ғылым

және жоғары білім Министрлігінің Ғылыми комитеті 2024-2026 жылдар кезеңіне қаржыландырды. ғылыми-техникалық бағдарламаларды қаржыландыру шеңберінде.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Мергалиев А. Сот жүйесінде IT сервисті қолдану мәртебесі бойынша Қазақстан төртінші орында – 2025. [Электрондық ресурс] - URL: https://el.kz (қаралу уақыты: 16.12.2024).

2 Сейтаева Ж.С., Алимханова А.Р. Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан. Международный круглый стол Использование цифровых технологий в борьбе с торговлей людьми в странах Центральной Азии - 2023. – 28 б.

3 Клиффорд А. Большие данные: Как растут ваши данные. 04 Сен 2008 - Природа - Том 455, Вып.: 7209, с. 28-29 – 2025. - [Электронный ресурс]. - URL: https://scispace.com (дата обращения 13.12.2024).

4 Жақсыгельдин Е.А. Қылмысқа қарсы көрсетуде жасанды интеллектті қолдану – 2025. - [Электрондық ресурс]. - URL: https://cyberleninka.ru (қаралу уақыты: 13.01.2025).

5 Электронное правительство и госуслуги. В Казахстане запустили интеграционную платформу Smart Bridge. - 2025. - [Электронный ресурс]. - URL: https://www.gov.kz (дата обращения: 10.01.2025).

6 Dirk Schoenmaker, Willem Schramade. Investing for long-term value creation // Journal of Sustainable Finance & Investment. – 2019. – № 9 (4). – P. 356-377. – DOI: 1080/20430795.2019.1625012 - 2025. - Available at: - URL: https://www.researchgate.net (accessed: 08.01.2025).

7 Андреас Вайгенд. BIG DATA. Вся технология в одной книге. – Калифорния: Эксмою. 2018. – 158 с.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ БОЛЬШИХ ДАННЫХ И ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В СОВРЕМЕННОЙ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация

Актуальность исследования объясняется необходимостью решения проблем, связанных с применением Big Data и искусственного интеллекта в судебной системе. Электронное правосудие является одним из основных векторов модернизации судебной системы, позволяющим быстро и эффективно защищать конституционные права и свободы граждан, делать правосудие доступным и открытым. Основными задачами судебной системы являются обеспечение беспрепятственного и удобного доступа к правосудию через IT-сервисы, автоматизация судопроизводства и работа с большими данными с учетом передового международного опыта, в том числе создание электронных судов, систем управления уголовными делами, функционала выражения, преобразование его в текстовый формат, автоматизация рабочих процессов.

Целью статьи является исследование применения больших данных и искусственного интеллекта в современной судебной системе. Гражданский процесс повысил эффективность использования искусственного интеллекта в таких сферах, как правосудие, и усилил его потенциал для защиты прав человека. Прокуроры используют смарт-решения для защиты прав граждан и бизнеса, общественных интересов.

Одной из основных целей гражданского судопроизводства на сегодняшний день является обеспечение беспрепятственного и удобного доступа к правосудию через IT-сервисы, автоматизация судопроизводства и работа с большими данными с учетом передового мирового опыта, в том числе создание электронных судов, системы управления уголовными делами, функционала распознавания речи, преобразование его в текстовый формат, работа автоматизация процессов.

Еще одна область, в которой юристы сталкиваются с новой технологией анализа информации, – это использование больших данных для разработки алгоритмов, которые начинают принимать решения для человека. Именно применение этих программ является началом наиболее проблемных вопросов, в частности, возникает вопрос о правоприменении юристов в случае возникновения ошибок. Таким образом, исследования в этой статье, несомненно, будут полезны многим юристам при использовании больших данных.

Ключевые слова: большие данные, искусственный интеллект, судебная система, информационная безопасность, оцифровка

THE USE OF BIG DATA AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE MODERN JUDICIAL SYSTEM

Abstract

The relevance of the study is explained by the need to solve problems related to the use of Big Data and artificial intelligence in the judicial system. Electronic justice is one of the primary vectors of modernizing the judicial system, enabling it to quickly and effectively protect the constitutional rights and freedoms of citizens and make justice accessible and transparent. The main tasks of the judicial system are to ensure unhindered and convenient access to

justice through IT services, automation of legal proceedings and work with big data, taking into account international best practices, including the creation of electronic courts, criminal case management systems, expression functionality, converting it to text format, and automation of work processes.

The purpose of the article is to study the application of big data and artificial intelligence in the modern judicial system. Civil procedure has increased the effectiveness of artificial intelligence in courts, such as the judiciary, and enhanced its potential to protect human rights. Prosecutors utilize innovative solutions to safeguard the rights of citizens and businesses, as well as public interests.

One of the main goals of civil proceedings today is to ensure unhindered and convenient access to justice through IT services, automation of legal proceedings and work with big data, taking into account international best practices, including the creation of electronic courts, criminal case management systems, speech recognition functionality, converting it to text format, and process automation..

Another area in which lawyers are confronted with new information analysis technology is the use of big data to develop algorithms that begin to make decisions on behalf of humans. It is the use of these programs that is the beginning of the most problematic issues, in particular, the question arises of the law enforcement of lawyers in case of errors. Thus, the research in this article will be undoubtedly helpful to many lawyers when using big data.

Keywords: big data, artificial intelligence, judicial system, information security, digitization

REFERENCES

1 Mergaliev A. Sot jüiesında IT servistı qoldanu märtebesı boiynşa Qazaqstan törtınşı orynda *[In the court session, the status of a Service koldan in God's Kazakhstan occupies four places]*– 2025. Available at: - URL: https:// https://el.kz (accessed: 16.12.2024). [In Kazakh]

2 Sejtaeva ZH.S., Alimhanova A.R. Akademiya pravoohranitel'nyh organov pri General'noj prokurature Respubliki Kazahstan.Mezhdunarodnyj kruglyj stol Ispol'zovanie cifrovyh tekhnologij v bor'be s torgovlej lyud'mi v stranah Central'noj Azii *[Academy of Law Enforcement Agencies under the General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan. International Round Table Use of Digital Technologies in Combating Human Trafficking in Central Asian Countries]* - 2023. – 28 p. [In Russian]

3 Klifford A. Linch. Bol'shie dannye: Kak rastut vashi dannye. [*Big Data: How Your Data Grows.]* 04 Sen 2008. - Priroda - Tom 455, Vyp.: 7209, P. 28-29 – 2025. Available at: - URL: https:// https://scispace.com (accessed: 13.12.2024). [In Russian]

4 Jaqsygeldin E.A. Qylmysqa qarsy körsetude jasandy intelekttı qoldanu *[Using artificial intelligence in crime prevention]*– 2025. - URL: https://cyberleninka.ru (accessed: 13.01.2025). [In Kazakh]

5 Elektronnoe pravitel'stvo i gosuslugi. V Kazahstane zapustili integracionnuyu platformu Smart Bridge. *[The integration of the Smart Bridge platform is being implemented in Kazakhstan]*- 2025. Available at: - URL: https://www.gov.kz (accessed: 10.01.2025). [In Russian]

6 Dirk Schoenmaker, Willem Schramade. Investing for long-term value creation // Journal of Sustainable Finance & Investment. –2019. – № 9 (4). – P. 356-377. – DOI: 1080/20430795.2019.1625012 - 2025. Available at: - URL: https://www.researchgate.net (accessed: 08.01.2025).[In English]

7 Andreas Vajgend. BIG DATA. Vsya tekhnologiya v odnoj knige. *[BIG DATA. All technology in one book]*– Kaliforniya: Eksmo, 2018. – p.158.[In Russian]

Information about authors:

Zhazira Saparbekova - **corresponding author**, doctoral student of the Department of Civil Law and Civil Procedure, Labour Law, Al-Farabi KazNU, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Zhake9344@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0652-2393

Gulmira Nurahmetova - candidate of legal sciences, associate professor, deputy head on educational, methodical and educational work of the department of civil law, civil process and labour law of KazNU named after Al-Farabi, 71 Al-Farabi Street, Almaty, 050038, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: nurahmetova.74@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0670-0625

Bagila Tleulesova - PhD Doctor, Senior Lecturer of the Department of Jurisprudence of Aktobe Regional University named after K.Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

E-mail: tleulesova1983@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

Bekzat Abdullaeva -Senior Lecturer, Department of Jurisprudence, Kyzylorda University named after Korkyt Ata, Kyzylorda, Republic of Kazakhstan

E-mail: Bekzat-1980@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-4275-0937

Информация об авторах:

Жазира Сапарбекова – **основной автор,** докторант кафедры гражданского права и гражданского процесса, трудового права КазНУ имени аль – Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: Zhake9344@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0652-2393

Гульмира Нурахметова – кандидат юридических наук, доцент, зам. заведующей кафедрой по учебной, методической и воспитательной работе гражданского права, гражданского процесса и трудового права КазНУ имени аль – Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: _nurahmetova.74@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0670-0625

Багила Тлеулесова – PhD, старший преподаватель кафедры Правоведение Актюбинского регионального университета имени К.Жубанова, г.Актобе, Республика Казахстан

E-mail: tleulesova1983@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

Бекзат Абдуллаева - старший преподователь кафедры Правоведение Кызылординского университета имени Коркыт Ата, г.Кызылорда, Республика Казахстан

E-mail: Bekzat-1980@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-4275-0937

Авторлар туралы ақпарат:

Жазира Сапарбекова – **негізгі автор,** Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасының докторанты, Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Zhake9344@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-0652-2393

Гульмира Нурахметова - заң ғылымдарының кандидаты, доцент, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, азаматтық құқық, азаматтық іс жүргізу және еңбек құқығы кафедрасы меңгерушісінің оқу-әдістемелік және тәрбие ісі жөніндегі орынбасары, 050038, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: nurahmetova.74@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0670-0625

Бағила Тлеулесова – PhD, құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Ақтөбе қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: tleulesova1983@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2798-783X

Бекзат Абдуллаева - құқықтану кафедрасының аға оқытушысы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті, Қызылорда қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Bekzat-1980@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0002-4275-0937

IRSTI 10.77.51 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.39**
UDC 343.3/7

A.A. Koichubekova[1*], B.M. Smatlaev[1], A.R. Yensebayeva[1]

[1] L.N. Gumilov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan
*e-mail: aarhatova@bk.ru

INDECENT ASSAULT AGAINST MINORS: LEGAL DEFINITION, TYPES, AND QUALIFICATION ISSUES

Abstract

During the last ten years, the number of crimes against the sexual integrity of juveniles in the Republic of Kazakhstan has increased dramatically. However, very little research has been conducted to analyse the distinctive signs of nonviolent sexual crimes. The purpose of this study is to study the concept of «lewd acts» in the current legislation and to give an author's definition. It is planned to use qualitative methods of research, in particular, to analyse the experience and practice of applying these types of criminal offences in the Republic of Kazakhstan and foreign countries, as well as assessing the research of colleagues from neighbouring countries on the issues of criminal offences that infringe on the sexual integrity of minors and juveniles. As a result, the article offers the author's definition of «indecent assault», the main signs of physical and mental abuse, an analysis of the types of indecent assault (intellectual and physical, contact and non-contact), all sexual acts included in the objective side of the corpus delicti provided for in Article 124 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, an analysis of the aim side of violent sexual acts, also infringing on the sexual integrity of juveniles, as well as recommendations for improving legislation in the Republic of Kazakhstan.

Keywords: sexual inviolability, qualification of crimes, physical and mental abuse, vulnerability, juveniles, minors.

Introduction

Every year, over 50,000 children and adolescents in the Republic of Kazakhstan are documented as victims of crimes. This alarming figure exists amidst a backdrop of high latency in detecting such offenses [1]. The spectrum of crimes against minors continues to widen, encompassing acts such as child trafficking, their sexual exploitation, and involvement in the porn industry. Ultimately, there has been a noticeable rise in offenses targeting the sexual integrity and freedom of minors and juveniles.

The criminal law of the Republic of Kazakhstan provides for liability in cases of both non-consensual and consensual sexual acts, as well as coercion to engage in such acts, while distinctly addressing indecent assault through Articles 121, 122, 123, and 124 of the Criminal Code [2]. According to Borchashvili I.Sh., indecent assault encompasses a range of actions aimed at violating the moral and psychological well-being of minors. Among such actions, one may note discussions of an improper nature concerning sexuality, the demonstration of materials containing pornography or explicit content to minors, as well as physical interactions occurring without consent and affecting intimate zones of both boys and girls. Additionally, such behavior may involve exposing oneself to minors, encouraging them to participate in or observe sexually explicit activities, or even engaging in sexual acts in the presence of children. These actions exploit the inherent vulnerability of minors, inflicting substantial emotional and psychological harm while jeopardizing their development and sense of security. Manifestations of deviant conduct can be classified into two principal categories: physical and intellectual. The physical dimension includes acts with an explicit sexual connotation, such as inappropriate physical contact, for instance, touching intimate body parts (e.g., stimulation of the genital region) or encouraging self-stimulating behaviors. In contrast, the intellectual form is characterized by indecent conversations that center around sexual themes, exposure to pornographic materials, and other morally corrupting behavior [3].

However, the lack of a legislative definition of the relevant categories makes it difficult to distinguish between these acts, resulting in problems in imposing a fair and justified punishment. Moreover, the science of national criminal law does not have studies on various forms of sexual violence, such as sodomy, lesbianism, indecent assault, and other sexual acts.

The primary aim of this research is to establish a comprehensive and precise definition of indecent assault, identifying the specific actions that should be classified under this category.

Specific Objectives:

• to characterise the object, objective, and subjective signs of the analysed actions;

• to investigate the qualified types of these corpus delicts;

• to assess the foreign experience of criminalization of indecent assault and other acts of a sexual nature;

• to develop the main directions for improving the domestic criminal legislation on liability for the analysed actions.

This study aims to expand and refine existing scientific concepts regarding the objective and subjective elements, as well as the legal qualification, of indecent assault. It seeks to analyze current theoretical frameworks, identify gaps in legal definitions and practices, and propose a more nuanced approach to interpreting and applying the law in cases involving indecent acts. Furthermore, the research explores the challenges encountered in the qualification of these criminal offenses within law enforcement. The presence of numerous conflicting perspectives on identifying the defining elements of such crimes complicates their consistent interpretation and understanding. By conducting a thorough examination of the current legal framework and considering both domestic and international trends in criminal policy, this study aims to resolve these ambiguities.

The research outcomes will aid in refining the criteria for identifying the key components of such offenses, ultimately forming a foundation for enhancing legal frameworks governing societal relations in this sphere, with a particular emphasis on criminal legislation. Furthermore, this study will integrate perspectives from academic discourse to develop actionable recommendations aimed at strengthening legal provisions concerning liability for indecent acts. These proposals aim to align legal standards with contemporary challenges, thereby ensuring greater consistency and effectiveness in addressing these offenses.

Materials and methods of research

The methodological basis of the study is grounded in the application of a systematic approach to knowledge, encompassing dialectical, historical, statistical, and formal-logical methods. The information base of the study is formed from the results of analyzing and generalizing practical materials, including case files and court decisions.

The research relies on statistical data, including reports on the performance of first-instance courts in addressing criminal cases concerning the sexual integrity of minors (Table 1).

Table 1 - Advantages and disadvantages of statistical data

Advantages	Disadvantages
1. The precise number of cases reviewed that resulted in sentencing is analyzed. 2. Trends indicating either positive or negative dynamics are examined.	The significant underreporting of this category of criminal offenses leads to statistical figures that fail to accurately represent the true extent of violations against the rights of minors and juveniles.
Note: compiled by authors	

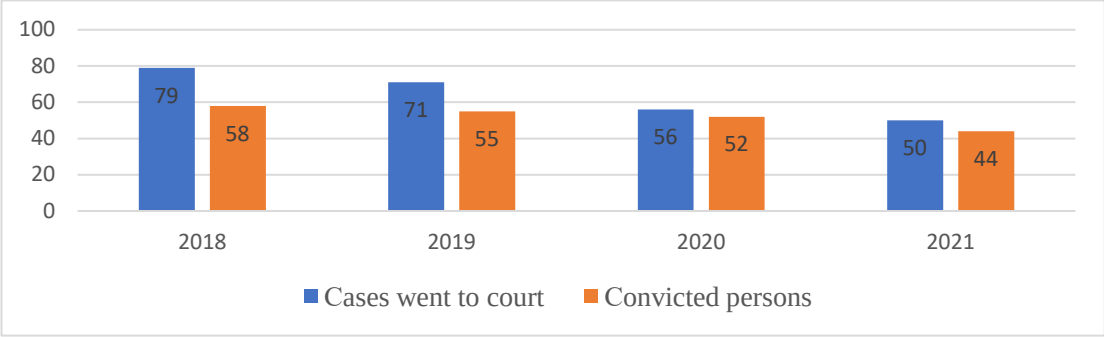

Fig.1. The work of the courts of the first instance in consideration of criminal cases, 2018-2021

Note: compiled by authors

At first glance, we see a regression in dynamics; every year, there are fewer and fewer cases with sentencing, but considering the country in which we live, with its way of life and mentality, it is not difficult to figure out that statistics do not show the accurate picture of what is happening in the Republic of Kazakhstan.

Offenses in this category are characterized by a significant degree of underreporting, attributed mainly to the victimological characteristics of the affected individuals, including their age, psychological vulnerability, and fear of stigma or retribution. Secondly, their occurrence demonstrates instability, influenced by a combination of subjective and objective factors related to the operations of law enforcement bodies and social oversight institutions. These fluctuations can also be linked to society attitudes, variations in reporting practices, the level of public awareness about the issue, and the effectiveness of preventive measures implemented within communities. As Datsko stated: «Latency varies from 'low'—when the victim and the perpetrator were not acquainted, to 'high'—when the victim and the perpetrator were acquainted». These characteristics also highlight another notable aspect of the criminal offenses under consideration: they are frequently perpetrated within the family environment. Such circumstances not only intensify the susceptibility of victims but also establish considerable obstacles to identifying and reporting incidents, as individuals affected may encounter psychological, societal, or financial pressures that compel them to remain silent. If a father or stepfather commits violent acts of a sexual nature, then they do not always become known to law enforcement agencies. Consequently, the figures do not reflect an accurate picture of infringements on the rights of minors.

Although legislative measures are in place to combat such offenses, the challenge of detecting and investigating these crimes remains significant. In many instances, victims either fail to recognize the unlawful nature of the acts committed against them or find themselves in circumstances where seeking help is hindered by the perpetrator's influence. Furthermore, the lack of independent witnesses and tangible evidence often complicates the prosecution of offenders. Given these challenges, preventive strategies play a crucial role in raising awareness among the public regarding available legal protections and reporting mechanisms. Strengthening the legal framework alone is insufficient; it is equally important to implement early detection programs, particularly by equipping educators, healthcare professionals, and social workers with the tools to identify and respond to signs of child exploitation and abuse at an early stage.

Further study of the literature concerning the issues of indecent assault. First, the study of books, monographs, colleagues' dissertations from neighbouring countries, articles, and journals.

The extent of its academic investigation largely determines the importance of the chosen research topic. Within the Russian Federation, considerable attention in scholarly literature has been given to various aspects of sexual offenses. Scholars have explored the fundamental principles of sexual integrity and personal sexual autonomy, while also examining different classifications of crimes, such as sexual assault, including rape, sexual assault, coercion into sexual acts, and unlawful sexual relations or activities involving individuals below the age of sixteen. These studies provide a solid foundation but highlight the need for further analysis and refinement of legal and practical approaches in addressing such offenses.

However, cultural prejudices and stereotypes have left this issue largely unaddressed in the Republic of Kazakhstan. The research topic is vulnerable, as it touches on issues of the sexual integrity of children.

Turning to the Commentary to the Criminal Code of the Russian Federation by Ignatov A.N., he considers that only physical actions committed against the victim (both contact – touching the genitals of a teenager and non–contact - exposing the genitals in the presence of a minor) belong to indecent assault [4]. In another commentary from Mozyakov V.V., it is noted that it is necessary to qualify as indecent assault and conversations on relevant topics, showing the victim pornographic products (including actions committed using the Internet) [5].

Both cognitive and physical activities that prematurely provoke sexual awareness and instincts in minors contribute to the formation of distorted and cynical attitudes toward gender relations among adolescents. Numerous scholars highlight that indecent assault encompasses physical conduct of a Sexual nature, including the exposure of a minor's private body parts, inappropriate physical contact, or other sexual actions that exclude conventional sexual intercourse, sodomy, or homosexual acts. Intellectual manifestations of indecent assault are equally detrimental and involve exposing minors to pornographic or sexually explicit content,

introducing them to inappropriate reading materials, recounting narratives of a morally corrupting nature, or persuading them to engage in improper sexual Interactions with their peers. Moreover, such behaviors have a detrimental effect on the emotional and psychological stability of minors, disrupting their typical developmental process and fostering a flawed understanding of social and personal relationships. These effects often lead to lasting consequences that are difficult to mitigate over time.

However, this perspective is not universally accepted. For example, Osokin R. B. does not attribute the demonstration of eroticism to depraved actions [6].

Korobeev A.I. names the following types of indecent assault: «adult actions against the victim; inducement or coercion of a person under 16 to commit sexual acts against the perpetrator or another adult; inducement or coercion of persons under 16 to commit sexual acts among themselves» [7].

According to Sarkisova E. A., «indecent assault is any action of a sexual nature that can have a corrupting effect on persons under the age of 16. The author refers to such actions, in particular, the commission of sexual acts with the victim, including touching his genitals, inducing or forcing the victim to perform sexual acts with the victim or among themselves, and the commission of sexual acts in the victim's presence» [8].

Babiy N.A. defines «indecent assault as any actions aimed at arousing sexual desire in adolescents (committing sexual acts in the presence of the victim, exposing the genitals, showing them audio and visual products of a pornographic nature, or providing analogous literature, stories of a sexual nature) [9].

Bimbinov A.A. categorizes indecent assault based on whether there are manipulations involving the victim's body. He identifies two types: contact, which may involve penetration or not, and non-contact. These can further be classified as intellectual or physical forms of indecent assault [10].

From a legal perspective, a key characteristic of the offense outlined in Article 124 of the Criminal Code is the absence of direct physical sexual interaction. This provision covers actions including sexual relations, sodomy, homosexual acts, or other forms of sexual conduct. At first glance, the legislator appears to have precisely delineated the scope of criminal actions addressed under Article 124, setting clear criteria for its enforcement. Despite the wide range of human behaviors within intimate relationships, it can often be challenging to determine the boundary between indecent assault and sexual contact. This differentiation gains particular importance when distinguishing between 'other sexual acts' as outlined in Article 121 of the Criminal Code and indecent assault involving physical conduct. Experts in this field generally interpret 'other sexual acts' as including practices such as oral and anal intercourse between a male and a female, inter-femoral contact, the penetration of external objects into the vaginal cavity, simulated sexual activities, and cases where a woman against a man coercively initiates conventional sexual intercourse.

Bezverkhov A.G.: «defines such acts as any actions that arouse or fulfill sexual desire, excluding heterosexual intercourse, sodomy, and lesbianism. These acts typically involve physical contact with the victim, which may include sexual penetration of the body cavity by the victim, the perpetrator, or a third party, or the simulation of sexual intercourse using the genitals of the victim, the perpetrator, or another individual» [11].

Izotov N.N. also assumes: «that other sexual actions should include only actions related to sexual penetration: the introduction of a sexual organ and other objects into the natural cavities of another person to obtain sexual satisfaction» [12]. This is how the issue is resolved in Article 179 of the Criminal Code of Spain [13].

Some authors take a similar perspective on the classification of «other sexual acts». For instance, Popov A.: «Defines these acts as including variations of sexual intercourse beyond the traditional form. Specifically, he identifies anal intercourse (with a woman), oral intercourse, vaginal intercourse where the victim is a man, as well as other sexual acts such as frictional movements performed without the insertion of the penis into the woman's body» [14]. Kotelnikova E.A.: «Characterizes the actions in question as «methods of satisfying sexual desire between individuals of different sexes that infringe upon the bodily integrity of the victim. These acts involve either exposure of the genital area or penetration into the natural cavities of the body by at least one participant in the sexual contact [15].

Other authors, Konyakhin V. and Oberemchenko A.: «Expend the list of these actions, including frottage, sadism, fetishism, heterosexual violent act on the part of a woman, anilingus (stimulation of the anus with the tongue or lips). Nevertheless, these should only be contact actions» [16].

Poddubnaya E. V.: «Interprets other sexual actions in a very general way – as ways of satisfying sexual passion that do not fall under the definition of «homosexual contacts» [17]. Dyadyun K.V., on the

other hand, «refers to these actions as intellectually depraved behaviors, such as showing pornographic films, exposing genitals, or performing sexual intercourse in the presence of the victim» [18].

Results and its discussion

Nevertheless, the standpoint outlined above raises specific concerns. Although it remains undeniable that exposing individuals to sexual content, akin to other non-contact indecent behaviors, constitutes a significant social threat, treating such behaviors as equivalent to contact forms of indecent conduct appears unjustified. As highlighted, »Non-violent violations of the sexual integrity of minors through non-contact indecent actions should not be categorized as rape or acts of sexual violence». Additionally, acts of a sexual nature should be limited to those involving direct physical contact and should exclude the exhibition of erotic or pornographic materials or descriptions of sexual acts. Furthermore, conflating non-contact indecent actions with physically intrusive offenses risks diluting the legal distinctions necessary for an objective assessment of criminal liability. While the psychological impact of exposure to explicit content on minors cannot be disregarded, equating such offenses with direct physical violations undermines the fundamental principles of proportionality in legal classification. A nuanced approach is essential, one that considers the varying degrees of harm inflicted by different forms of indecent conduct. Legal frameworks should not only differentiate between these categories but also establish proportionate sanctions that reflect the severity and consequences of each offense. Without such distinctions, there is a risk of overcriminalization, which could potentially lead to disproportionate sentencing and legal ambiguity in judicial practice.

Despite extensive research by many prominent experts in the field, challenges in the accurate classification of sexual offences persist. These challenges remain unresolved, resulting in numerous ambiguities and often contradictory interpretations, which complicate the practical application of the law. One of the primary issues contributing to this complexity is the evolving nature of social and cultural perceptions of indecent conduct. As societal norms shift and digital platforms facilitate new forms of exposure to explicit content, traditional legal definitions struggle to keep pace with these developments. This creates inconsistencies in judicial rulings, where similar cases may yield vastly different outcomes based on subjective interpretations of intent, harm, and the impact on the victim. Moreover, the absence of a unified standard for distinguishing between non-contact and contact offenses exacerbates discrepancies in legal enforcement, leaving room for judicial discretion that can sometimes result in inconsistent sentencing. To address these concerns, legal scholars and policymakers must engage in ongoing dialogue to refine statutory provisions, ensuring that legislative frameworks remain adaptable yet precise in delineating the scope and severity of various forms of sexual misconduct.

Work in the archive of the courts of the first instance - the study of already considered cases with sentencing.

In July 2023, A.A. Ivanov (name changed) was convicted of a criminal offence under Art. 124, P. 1 of the CC (lewd acts) and sentenced to 10 years of imprisonment. Additionally, he was permanently prohibited from holding teaching roles or any positions involving work with minors.

According to the materials of the criminal case, Ivanov committed indecent acts without the use of violence against the minor Smirnova A.A. (name changed). The actions perpetrated by Ivanov correspond to the objective elements of the criminal offence outlined in Article 124 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (CC RK). In particular, such acts are recognized as indecent assault committed without the application of force, intended either to satisfy the offender’s sexual urges or to provoke sexual instincts in a minor under the age of 14. Importantly, these actions do not encompass sexual intercourse, sodomy, or homosexual acts involving the victim. This situation highlights the clear legal distinctions outlined in Article 124 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, which explicitly differentiates indecent conduct from more physically invasive sexual offenses, while emphasizing the need for stringent protection of minors from all forms of sexual exploitation.

In the spring of 2021, Ivanov opened an archery section in one of the schools in Almaty, where Smirnova was his student. Ivanov A.A., having established friendly relations with Smirnova A.A., an 8th-grade student, conducted cynical conversations of a sexual nature via correspondence on WhatsApp Messenger with Smirnova A.A., a young acquaintance known to him. Then Ivanov A.A. asked to throw off photos of a sexual nature to him, explaining that he, as a coach, needed to

see the structure of his ward's body, Smirnova, without realizing Ivanov's motives, sent him photos of obscene content.

At the same time, A.A. Ivanov, to satisfy his basic physiological needs while conducting classes in this section, behaved courteously and was correct as a demanding coach who achieves high achievements from his students in sports. Simultaneously, A.A. Ivanov, under the guise of showing personal concern for the minor, began subtly influencing her behavior.

Without employing violence, he influenced her actions in a way that corrupted her moral values, disrupted her normal physical and psychological development, and infringed upon her sexual integrity. Such conduct not only disrupts the natural trajectory of a minor's personal growth but also constitutes a profound breach of their inherent rights to safety and dignity, as protected under applicable legal frameworks. This highlights the critical need for robust legal measures to address and prevent non-violent yet highly damaging forms of exploitation.

Consequently, Ivanov qualifies as the subject of a criminal offence under P. 1 Art. 124 CC RK, where the protected object was the sexual inviolability, moral development, and physical well-being of Smirnova A.A.

The subjective aspect of the crime is defined by intent. Fully aware of Smirnova A.A.'s age, Ivanov intentionally engaged in indecent actions and willfully aimed to carry out such behavior. The subject of the crime was A.A. Ivanov, born in 1963, a sane individual (male) who had reached the age of 16.

The crime is deemed complete as soon as the depraved acts are carried out. For this offence, it is irrelevant whether the victim has reached puberty or possesses any prior sexual experience. Similarly, the victim's consent or lack thereof does not influence the qualification of the act. There are no qualifying signs in this case; even though A.A. Ivanov worked as a coach at one of the schools, according to the case materials from the trial, it was revealed that he was not part of the school staff. He performed his duties as a sports archery coach on an informal basis, without a formal employment contract. The absence of formal employment documentation raises significant questions about oversight and accountability, potentially hindering the legal and ethical assessment of his involvement in the incident.

In addition, the court found that at the time of the crime, A.A. Ivanov, as a whole, had no right to engage in coaching with young children, as he did not possess the appropriate qualifications. It follows that the established procedure did not assign A.A. Ivanov responsibilities for the upbringing of minors, since he temporarily and informally replaced the physical education teacher A.A. Petrov.

Considering the circumstances of the case, the court determined that A.A. Ivanov's actions fall under the provisions of Article 124, Paragraph 1 of the Criminal Code, classifying them as indecent acts committed without violence against a minor known to the perpetrator. The legal classification demonstrates a clear recognition of the depraved character of the actions, grounded in several key factors. Firstly, the acts were performed without the application of physical violence, thereby eliminating the presence of overt coercion. Second, they were characterized as non-contact, intellectual actions, aimed at corrupting the moral and psychological development of the minor. Third, the victim was knowingly a minor, emphasizing the perpetrator's awareness of their vulnerability and the heightened duty of care owed to them. These findings leave no doubt regarding the qualification of the acts as depraved actions under the applicable legal framework (Archive of the Specialized Interdistrict Criminal Court of Almaty, 2023) [19].

Let us examine another case: in May 2023, Akhmetov A.A. (name changed), born in 1982, was found guilty of committing a criminal offence under Part 4 of Article 121 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, which pertains to sexual violence. As a result, he was sentenced to 20 years of imprisonment. This severe penalty reflects the gravity of the offence and underscores the legislative intent to impose stringent sanctions for crimes of such a nature.

According to the materials of the criminal case, Akhmetov A.A., being in one of the parks of the city of Almaty, having seen two young girls walking alone, decided to satisfy his sexual needs. He bought various sweets in the store and followed the children, then after talking to them,

he offered them sweets; the children took sweets, then they walked together and Akhmetov A.A, seeing that there were many people in the park, forcibly took the girls by the hands and led them to a secluded place where there were no people. Then, Akhmetov A.A. began to kiss the girls on the lips in turn, moistening his fingers with saliva, and began to shove them into the genitals of the girls. After some time, the girls managed to get out and immediately reported the incident to their mother.

During the trial, Akhmetov A.A.'s actions were confirmed according to the testimony of victims, witnesses, and forensic medical examination. Akhmetov A.A. was sentenced to 20 years in prison for other sexual acts committed repeatedly against two or more minors by p. 4, Art. 121 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan.

In this case, the actions of Akhmetov A.A. were qualified as other actions of a sexual nature since they used violence against minors. However, without considering the use of violence, the actions of Akhmetov A.A. fall under depraved actions, namely contact depraved actions [20].

Sexual offenses that involve direct physical interaction require bodily contact between the perpetrator and the victim. Such acts are generally committed to fulfil the offender’s sexual urges, induce arousal in the victim, or foster premature sexual awareness. These offenses may include both penetrative and non-penetrative forms of misconduct, falling under a broad spectrum of legally punishable acts. Penetrative crimes typically refer to, but are not strictly limited to, oral intercourse, anal intercourse between a male and a female, as well as the introduction of external objects or body parts—other than the penis—into the vaginal or anal cavities. The inclusion of such diverse acts highlights the multifaceted nature of sexual offences, necessitating precise legislative definitions to ensure clarity in legal interpretation and application. Moreover, the inherent violation of bodily integrity in these acts underscores their profound psychological and physical impact on victims, further justifying their severe legal consequences.

Consequently, taking into account the aforementioned legal interpretations, the inclusion of the phrase 'without violence' in the disposition of Part 1 of Article 124 may create a paradoxical scenario in which depraved acts involving the use of force or threats would instead be classified under Article 121 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. A more precise legal approach would involve substituting the wording 'without the use of violence' in Article 124 with the phrase 'in the absence of elements constituting crimes described in Articles 120 and 121 of this Code.' A comparable legislative amendment was adopted in Belarus, as evidenced by the phrasing of Part 1, Article 169 of the Criminal Code of the Republic of Belarus. Indecent assault perpetrated by an individual who has attained the age of eighteen against a minor knowingly under the age of sixteen, provided that elements of the offenses outlined in Articles 166 (rape), 167 (violent sexual acts), and 168 (sexual intercourse and other sexual acts with a minor under sixteen) of this Code are absent, shall be subject to penalties ranging from arrest to imprisonment for a period of one to three years [21].

Conclusions

The criminal-legal response to offenses targeting the sexual integrity of minors remains a critical priority for the state. Children and adolescents possess unique psychological traits characteristic of their age. These traits include suggestibility, naivety, curiosity, and a lack of orientation in conflict situations. Minors are inherently vulnerable to the authority of adults, with limited ability to resist offenders or navigate independently in dangerous circumstances. These factors make this age group particularly prone to victimization, as they are more likely to become crime victims under certain conditions, primarily when targeted by adults.

Accordingly, it is essential to intensify measures aimed at countering such offenses, given their considerable societal threat, covert nature, grave repercussions, and overall impact on the community.

These crimes infringe upon sexual integrity and disrupt the normal moral and physical development of adolescents. The victims of such unlawful acts include both boys and girls who have not yet reached the age of 14.

From an objective standpoint, indecent assault encompasses depraved actions carried out without the use of force. These acts are committed with the intent to fulfill the perpetrator's sexual urges or to provoke sexual curiosity in a minor under 14 years of age, while explicitly excluding sexual intercourse, sodomy, or homosexual acts involving the victim.

The mental element of indecent conduct is defined by intentionality. Being fully aware of the minor's age, the perpetrator deliberately partakes in depraved actions and purposefully strives to carry them out. The underlying motives for the crime do not affect its legal qualification.

The perpetrator of indecent assault must be a mentally competent individual, regardless of gender, who has attained the age of 16.

Qualifying signs of child abuse or neglect are provided for in Parts 2 and 3 of Article 124 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan. Part Two: This legal provision pertains to the execution of depraved actions against a minor without resorting to violence by a parent, educator, or any other person entrusted with the child's upbringing under the legislation of the Republic of Kazakhstan. Part Three: This clause covers offenses specified in either Part One or Part Two of Article 124 of the Criminal Code, given that they are perpetrated on multiple occasions.

Taking into account the points as mentioned earlier, it can be inferred that while depraved acts encompass both physical-contact and non-contact forms, 'other sexual acts,' constituting the objective element of the offense outlined in Article 121 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan, are exclusively confined to physical interactions.

Consequently, intellectually depraved actions, even when executed through coercion or by exploiting the victim's vulnerable condition, do not fall under the classification established in Article 121 of the Criminal Code.

In contrast, indecent assault should be recognized as behavior that does not involve sexual intercourse, sodomy, or homosexual acts but is committed with the intent to gratify the sexual urges of the perpetrator, the victim, or both.

These actions are carried out in the victim's presence, with their attention intentionally focused on the perpetrator's behavior. A key characteristic of indecent assault is its non-contact and non-violent nature.

Moreover, the current domestic criminal law does not establish liability for intellectually depraved acts involving the use of violence against persons under the age of 14. Legislative action is required to address this legal gap. Part 1 of Article 124 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan should distinguish between two forms of depraved acts: contact and non-contact. Additionally, there is a need to establish a precise definition distinguishing between contact and non-contact depraved actions, explicitly clarifying that intellectual non-contact sexual behaviors do not fall under the category of other sexual acts.

Moreover, it would be advisable for legislators and judicial bodies to assess the broader implications of such legal distinctions, particularly in situations where psychological coercion or manipulative influence plays a significant role. Expanding the scope of protection under Article 124 of the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan to account for these nuances would not only strengthen the legal system's response to sexual offences but also affirm the state's commitment to upholding the dignity and integrity of minors in all circumstances. Furthermore, addressing these legal nuances requires a multidisciplinary approach that integrates insights from psychology, criminology, and child protection services. The development of preventive strategies should be prioritized alongside legal reforms to ensure that minors are equipped with the necessary awareness and resources to recognize and report inappropriate behavior. Additionally, law enforcement agencies and judicial bodies should receive specialized training to handle cases involving minors with heightened sensitivity, ensuring that investigative procedures do not further traumatize victims. By reinforcing both legal and institutional frameworks, the state can create a more comprehensive and effective response to offenses threatening the sexual integrity of minors.

REFERENCES

1 Портал органов правовой статистики и специальных учетов. [Электронный ресурс] – URL: https://qamqor.gov.kz (дата обращения 05.10.2024 г.)

2 Уголовный Кодекс Республики Казахстан № 226-V от 3 июля 2014 года. [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252 (дата обращения 05.10.2024 г.)

3 Борчашвили И. Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республики Казахстан (Особенная часть): учебное пособие. – Алматы: Лем, 2007. – 1120 с.

4 Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации / под общ. ред. Ю. И. Скуратова, В. М. Лебедева; [Жалинский А. Э., Игнатов А. Н., Красиков Ю. А., Минязева, Т. Ф., Побегайло Э. Ф., Рарог А. И., Чучаев А. И. и др..]. – 2-е изд.., изм. и доп. – Москва: Норма; ИНФРА-М, 1998. – 832 с.

5 Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации: расширенный уголовно-правовой анализ / под общ. ред. В. В. Мозякова. – 3-е изд.., перераб. и доп. – М.: Экзамен, 2004. – 912 с.

6 Осокин Р.Б. Уголовная ответственность за преступления против общественной нравственности: теоретико-правовые аспекты: автореферат диссертации на соискание степени доктора юридических наук по специальности 12.00.08 – Москва - 2014. – С. 47.

7 Коробеев А.И. Вопросы уголовного права: ответы на дискуссионные темы, представленные на конференции / А.И. Коробеев // Уголовное право. – 2014. – № 5. – С. 119–127.

8 Саркисова Э. А. Уголовное право Республики Беларусь: научно-методологические основы: учебное пособие / Е. А. Саркисова. – Минск: Академия МВД. - 2017. – С. 466

9 Бабий Н. А. Беспомощное состояние // Белорусская юридическая энциклопедия. – Минск: ГИУСТ БГУ - 2007. – С. 134.

10 Бимбинов А. А. Ненасильственные половые преступления. Учебное пособие. – 2017. – 174 с.

11 Бехверхов А. Г. О некоторых вопросах квалификации насильственных преступлений против половой неприкосновенности и половой свободы личности. Юридические программы. – 2014. – № 5. – С. 18–24.

12 Изотов Н. Н. Уголовная ответственность за насильственные действия сексуального характера: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08 / Н. Н. Изотов. – Ставрополь, 2000. – 162 с.

13 Уголовный Кодекс Испании №10/1995 от 23 декабря 1995 года. [Электронный ресурс]. – URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/1324 (дата обращения 05.10.2024)

14 Попов А. Н. О новеллах в Постановлении Пленума Верховного Суда РФ «О судебной практике по делам о преступлениях против половой неприкосновенности и половой свободы личности» Уголовное право. – № 2. – 2016. - 72–78 с.

15 Котельникова Е.А. Насильственные преступления против половой свободы и неприкосновенности: уголовно-правовые аспекты и проблемы квалификации: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.08.– Нижний Новгород. - 2007. – 30 с.

16 Коняхин В.П., Оберемченко А.Д. Особенности квалификации развратных действий при применении насилия к потерпевшему либо использовании его беспомощного состояния. Уголовное право. – № 6. – 2014. – 37–41 с.

17 Поддубная Е.В. Определение понятия изнасилования и насильственных преступлений сексуального характера. Актуальные проблемы российского права. – № 1. – 2007. – 474–480 с.

18 Дядюн К.В. Разграничение терминов «развратные действия» и «иные сексуальные действия» в уголовном праве. Universum: экономика и юриспруденция. – № 5.– 2019.– 17–20 с.

19 Архив специализированного межрайонного суда г. Алматы, 2023. Уголовное дело против Мурнова С.В. №75-98-23-00-1/81

20 Архив специализированного межрайонного суда г. Алматы, 2023. Уголовное дело против Коянбаева Н. №75-98-23-00-1/63

21 Уголовный Кодекс Республики Беларусь № 275-3 от 9 июля 1999 года. [Электронный ресурс]. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984&pos=1088;-46#pos=1088;-46 (дата обращения 05.10.2024)

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРҒА ҚАТЫСТЫ АЗҒЫНДЫҚ ӘРЕКЕТТЕР: ҚҰҚЫҚТЫҚ АНЫҚТАМАСЫ, ТҮРЛЕРІ ЖӘНЕ САРАЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Соңғы он жылда Қазақстан Республикасында кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдердің жыныстық қол сұғылмаушылығына қарсы қылмыстар саны күрт өсті. Алайда, зорлықсыз жыныстық қылмыстардың айырмашылық белгілерін талдайтын зерттеулер өте аз жүргізілген.

Зерттеудің мақсаты қолданыстағы заңнамадағы «бұзылған әрекеттер» ұғымын зерттеу және авторлық анықтама беру болып табылады. Зерттеу барысында сапалы әдістер қолданылып, Қазақстан Республикасында және шетелдерде осы қылмыстық құқық бұзушылық түрлерін қолдану тәжірибесі талданады, сондай-ақ көрші елдердегі әріптестердің кәмелетке толмағандар мен жасөспірімдердің жыныстық қол сұғылмаушылығына қол

сұғатын қылмыстар туралы зерттеулері бағаланады. Нәтижесінде, мақалада «азғындық әрекеттер» ұғымына авторлық анықтама беріледі, физикалық және психологиялық зорлық-зомбылықтың негізгі белгілері, азғындық әрекеттердің түрлері (интеллектуалдық және физикалық, байланыстық және байланыссыз), қылмыстың объективтік жағына кіретін барлық жыныстық әрекеттер, Қазақстан Республикасының ҚК 124-бабында көзделген қылмыстың объективтік жағына талдау жасалады, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылығына қол сұғатын сексуалдық сипаттағы зорлық әрекеттердің объективтік жағы талданады. Қазақстан Республикасының заңнамасын жетілдіруге қатысты ұсыныстар да беріледі.

Негізгі сөздер: жыныстық қол сұғылмаушылық, қылмыстарды саралау, физикалық және психологиялық зорлық-зомбылық, осалдық, жасөспірімдер, кәмелетке толмағандар.

РАЗВРАТНЫЕ ДЕЙСТВИЯ В ОТНОШЕНИИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ: ПОНЯТИЕ, КЛАССИФИКАЦИЯ И ПРОБЛЕМЫ КВАЛИФИКАЦИИ

Аннотация

За последние десять лет количество преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних и малолетних в Республике Казахстан резко возросло. Однако было проведено очень мало исследований анализирующих дифференцирующие признаки ненасильственных половых преступлений.

Целью данного исследования является изучить понятие «развратные действия» в действующем законодательстве и дать авторское определение. Планируется использовать качественные методы исследования, в частности, проанализировать опыт и практику применения данных видов уголовных правонарушений в Республике Казахстан и зарубежных странах, а также оценить исследования коллег из соседних стран по вопросам уголовных преступлений, посягающих на сексуальную неприкосновенность несовершеннолетних и малолетних. В результате в данной статье представлено авторское определение термина «развратные действия», детализированы ключевые характеристики физического и психологического насилия, проведён всесторонний анализ разновидностей развратных действий (интеллектуальных и физических, контактных и бесконтактных), а также всех форм сексуальных правонарушений, входящих в объективную сторону преступления, предусмотренного статьей 124 УК РК. Кроме того, исследуется объективная сторона насильственных сексуальных действий, которые также затрагивают половую неприкосновенность малолетних, и выдвигаются предложения по совершенствованию законодательства Республики Казахстан

Ключевые слова: половая неприкосновенность, квалификация преступлений, физическое и психическое насилие, уязвимость, малолетние, несовершеннолетние.

REFERENCES

1 Portal organov pravovoy statistiki i spetsial'nykh uchetov. *[Portal of legal statistics and special accounting bodies]*. Available at: — URL: https://qamqor.gov.kz [in Russian] (accessed: 05.10.2024)

2 Ugolovnyj Kodeks Respubliki Kazahstan № 226-V ot 3 iyulya 2014 goda. *[Criminal Code of the Republic of Kazakhstan No. 226-V dated July 3, 2014]*. Available at: — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31575252 [in Russian] (accessed: 05.10.2024).

3 Borchashvili I. SH. Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Respubliki Kazahstan (Osobennaya chast'): uchebnoe posobie. – *[Commentary on the Criminal Code of the Republic of Kazakhstan (Special Part)]*. Almaty.2007.P 1120. [in Russian]

4 Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Rossijskoj Federacii. *[Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation]*./ pod obshch. red. YU. I. Skuratova, V. M. Lebedeva; [ZHalinskij A. E., Ignatov A. N., Krasikov YU. A., Minyazeva T. F., Pobegajlo E. F., Rarog A. I., CHuchaev A. I. i dr.]. – 2-e izd., izm. I do. – Moskva: Norma; INFRA-M, 1998. – 832p. [in Russian]

5 Kommentarij k Ugolovnomu kodeksu Rossijskoj Federacii: rasshirennyj ugolovno-pravovoj analiz / pod obshch. *[Commentary on the Criminal Code of the Russian Federation: an expanded criminal-legal analysis]*. red. V. V. Mozyakova. – 3-e izd., pererab. i dop. – M.: Ekzamen, 2004. – 912 p. [in Russian]

6 Osokin R.B. Ugolovnaya otvetstvennost' za prestupleniya protiv obshchestvennoj nravstvennosti: teoretiko-pravovye aspekty: avtoreferat dissertacii na soiskanie stepeni doktora yuridicheskih nauk po special'nosti *[Criminal liability for crimes against public morality: theoretical and legal aspects: abstract of a dissertation for the degree of Doctor of Law in the specialty]*.12.00.08. – Moskva. - 2014. – P 47. [in Russian]

7 Korobeev A.I. Voprosy ugolovnogo prava: otvety na diskussionnye temy, predstavlennye na konferencii. *[Criminal Law Issues: Answers to Discussion Topics Presented at the Conference]* Ugolovnoe pravo. – 2014. – № 5. – P. 119–127. [in Russian]

8 Sarkisova E. A. Ugolovnoe pravo Respubliki Belarus': nauchno-metodologicheskie osnovy: uchebnoe posobie. *[Criminal Law of the Republic of Belarus: Scientific and Methodological Foundations: Textbook]* – Minsk: Akademiya MVD. - 2017. – 466 p. [in Russian]

9 Babij N. A. Bespomoshchnoe sostoyanie. *[Helpless state]*// Belorusskaya yuridicheskaya enciklopediya. – Minsk: GIUST BGU.2007. P. 134[in Russian]

10 Bimbinov A. A. Nenasil'stvennye polovye prestupleniya: uchebnoe posobie. *[Non-Violent Sexual Offenses: A Study Guide]*– M.: Prospekt, 2017. – 174 p. [in Russian]

11 Bekhverhov A. G. O nekotoryh voprosah kvalifikacii nasil'stvennyh prestuplenij protiv polovoj neprikosnovennosti i polovoj svobody lichnosti. *[On some issues of qualification of violent crimes against sexual inviolability and sexual freedom of the individual]* / A. G. Bekhverhov // YUridicheskie programmy. – 2014. – № 5. – P. 18–24. [in Russian]

12 Izotov N. N. Ugolovnaya otvetstvennost' za nasil'stvennye dejstviya seksual'nogo haraktera: avtoref. dis. … kand. yurid. nauk: 12.00.08. *[Criminal liability for violent sexual acts]*. – Stavropol', 2000. – 162 p. [in Russian]

13 Ugolovnyj Kodeks Ispanii №10/1995 ot 23 dekabrya 1995 goda. *[Penal Code of Spain]*. Available at:– URL: https://www.wipo.int/wipolex/ru/legislation/details/1324 [in Russian] (accessed: 05.10.2024)

14 Popov A. N. O novellah v Postanovlenii Plenuma Verhovnogo Suda RF «O sudebnoj praktike po delam o prestupleniyah protiv polovoj neprikosnovennosti i polovoj svobody lichnosti» / *[On the innovations in the Resolution of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation «On judicial practice in cases of crimes against sexual inviolability and sexual freedom of the individual»]*. Ugolovnoe pravo. – 2016. – № 2. – P. 72–78. [in Russian]

15 Kotel'nikova E.A. Nasil'stvennye prestupleniya protiv polovoj svobody i neprikosnovennosti: ugolovno-pravovye aspekty i problemy kvalifikacii: avtoreferat dissertacii na soiskanie uchenoj stepeni kandidata yuridicheskih nauk po special'nosti 12.00.08. *[Violent crimes against sexual freedom and inviolability: criminal-legal aspects and problems of qualification: abstract of a dissertation for the degree of candidate of legal sciences in specialty 12.00.08]* – Nizhnij Novgorod. - 2007. – P. 30. [in Russian]

16 Konyakhin V.P., Oberemchenko A.D. Osobennosti kvalifikatsii razvratnykh deistvii pri primenenii nasiliya k poterpevshemu libo ispol'zovanii ego bespomoshchnogo sostoyaniya. *[Peculiarities of qualification of indecent acts when using violence against the victim or taking advantage of his helpless state]*. Ugolovnoe pravo. – 2014. – № 6. – P. 37–41. [in Russian]

17 Poddubnaya E.V. Opredelenie ponyatiya iznasilovaniya i nasil'stvennykh prestuplenii seksual'nogo kharaktera *[Definition of rape and violent sexual assault]*.Aktual'nye problemy rossiiskogo prava. – 2007. – № 1. – P. 474–480. [in Russian]

18 Dyadyun K.V. Razgranichenie terminov «razvratnye dejstviya» i «inye seksual'nye dejstviya» v ugolovnom prave. *[Distinction between the terms «indecent acts» and «other sexual acts» in criminal law]* Universum: ekonomika i yurisprudenciya. – 2019. – № 5. – P. 17–20. [in Russian]

19 Arhiv specializirovannogo mezhrajonnogo suda g. Almaty, 2023. *[Archive of the specialized inter-district court of Almaty, 2023.]* Ugolovnoe delo protiv Murnova S.V. №75-98-23-00-1/81. [in Russian]

20 Arhiv specializirovannogo mezhrajonnogo suda g. Almaty, 2023. *[Archive of the specialized inter-district court of Almaty, 2023.]* Ugolovnoe delo protiv Koyanbaeva N. №75-98-23-00-1/63[in Russian]

21 Ugolovnyj Kodeks Respubliki Belarus' № 275-3 ot 9 iyulya 1999 goda. *[Criminal Code of the Republic of Belarus No. 275-3 of July 9, 1999]*.Available at: – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30414984&pos1088 [in Russian] (accessed: 05.10.2024)

Information about authors:

Aizada Koichubekova – **corresponding author,** Master of Laws, 3rd-year PhD student at the Department of Criminal Law Disciplines, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Street, 010000, Astana, Kazakhstan.

E-mail: aarhatova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3490-1868

Bauyrzhan Smatlaev – Doctor of Law, Professor at the L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Street, 010000, Astana, Kazakhstan.

E-mail: smatlayevbaurzhan@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5543-2822

Anel Yensebayeva – Candidate of Legal Sciences, Associate Professor at the Department of Criminal Law Disciplines, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpayev Street, 010000, Astana, Kazakhstan

E-mail: nel1212kz@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6970-8945

Информация об авторах:

Айзада Койчубекова – **основной автор**, магистр юридических наук, докторант 3 года обучения кафедры «Уголовно-правовых дисциплин», Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Сатпаева, 2, 010000, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: aarhatova@bk.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3490-1868

Бауыржан Сматлаев – доктор юридических наук, профессор Евразийского Национального университета имени Л.Н. Гумилева, улица Сатпаева, 2, 010000, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: smatlayevbaurzhan@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5543-2822
Анель Енсебаева – кандидат юридических наук, доцент кафедры «Уголовно-правовых дисциплин», Евразийский Национальный университет им. Л.Н. Гумилева, улица Сатпаева, 2, 010000, г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: nel1212kz@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6970-8945

Авторлар туралы ақпарат:
Айзада Койчубекова – **негізгі автор**, құқық магистрі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының 3-курс докторанты, Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aarhatova@bk.ru
ORCID: https://orcid.org/0009-0000-3490-1868
Бауыржан Сматлаев – заң ғылымдарының докторы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры, Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: smatlayevbaurzhan@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0009-0006-5543-2822
Анель Енсебаева –Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Қылмыстық-құқықтық пәндер» кафедрасының заң ғылымдарының кандидаты, доцент Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: nel1212kz@gmail.com
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6970-8945

МРНТИ 10.01.07 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.40**
УДК 340

А.Б. Жумагулова[1*]

[1]Независимое агентство аккредитации и рейтинга. г. Астана, 010000, Республика Казахстан
*e-mail: iaar@iaar.kz

ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: ОСОБЕННОСТИ И ИНСТРУМЕНТЫ

Аннотация

В статье проведено исследование и дана оценка инклюзивного образования в организациях образования Казахстана. Научный интерес представляет рассмотренный опыт развития инклюзии в организациях образования республики и западных стран, изучено нормативное и правовое законодательство обеспечения инклюзивности и исследованы подходы, а также особенности развития инклюзивного образования в вузах республики. На основе глубокого анализа образовательной среды определены направления развития технологии обучения с целью дальнейшего активного использования для людей с ограниченными возможностями. Автор дает предложения по улучшению качества обучения студентов вузов, направленные на получение знаний обучающихся, имеющих различную инклюзию.

Целью исследования является оценка правового обеспечения инклюзивного образования в Казахстане на основе обзора законодательных актов и изучения международного опыта регулирования образовательного процесса людей с ограниченными возможностями. Предметом изучения являются вопросы нормативного обеспечения инклюзии.

Задачей статьи является рассмотреть разные методы обеспечения хорошего уровня обучения лиц, имеющих ограниченные возможности, согласно закону с целью повышения качества образования.

Ключевыми методами стали теоретические подходы иностранных исследователей и практиков, аналитика и оценка состояния инклюзии в республике и в других странах, классификация нормативных и правовых документов по вопросу регулирования инклюзивного образования. В статье проведен сравнительный анализ международного опыта внедрения инклюзивного образования и правового регулирования в США, Великобритании и Европы.

В условиях трансформации системы образования расширяются автономность и управленческая самостоятельность вузов согласно внесенным изменениям в законодательство республики, что положительно влияет на развитие инклюзии в организациях образования. Однако существуют отдельные вопросы по развитию инклюзивного образования, актуальные на сегодняшний день, которые должны решаться на основе использования правовых механизмов и инструментов.

Анализ и оценка развития инклюзивного образования в вузах предназначена для информирования академического сообщества и представляет интерес для работников Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, руководителей высших учебных заведений и специалистов в области обеспечения качества образования.

Ключевые слова: законодательство, инклюзия, образование, международное регулирование, качество обучения, ограниченные возможности, правовые нормы.

Введение

В эпоху нового столетия широкое развитие получило инклюзивное образование. Это путь формирования гибких международных механизмов и инструментов для целевого воздействия на развитие системы образования.

Система образования Казахстана активно адаптируется к международным стандартам качества. Присоединение Казахстана к Болонскому процессу в 2010 году стало важной вехой на пути гармонизации национальных образовательных стандартов с европейскими. Основным принципом Болонского процесса является создание единого образовательного пространства, где качество образования выступает ключевым фактором для всех обучающихся.

Инклюзия становится важным направлением в международном образовательном пространстве. Все страны стараются внести в законодательное регулирование изменения, направленные на получение одинаковых прав для людей с ограниченными возможностями с целью создания достойных условий и получения качественного образования.

Инклюзивные подходы – требование современной эпохи и международный стандарт, они стали осознанным путем развития стран, и это определено в документах ООН и других изданиях. Однако, несмотря на достаточно разработанную нормативно-правовую базу, на практике реализация процессов инклюзивного образования сталкивается с определенными трудностями.

Принципы инклюзивности способствуют обеспечению равенства, доступа, возможностей и прав обучающихся с ограниченными возможностями в сфере образования, а также способствуют снижению дискриминации в отношении них.

Особое место среди источников образовательного права принадлежит международным правовым актам, договорам и соглашениям. Главными создателями норм международного права являются государства, действующие через ООН, другие международные межправительственные организации, а также заключающие межгосударственные двусторонние и многосторонние договоры, которые вырабатываются благодаря нормам международного права [1].

Важным документом является Международный договор о социально-экономических и культурных правах, который направлен на создание механизмов, чтобы обучение в университетах соответствовало требованиям, национального законодательства. Ключевое значение среди источников образовательного права занимают документы международного права в сфере прав человека. Среди них имеются документы, содержащие требования и механизмы, относящиеся к инклюзивному образованию. Реализация норм международного права и практическая реализация осуществляется именно государствами, которые воплощают их в национальное законодательство.

Казахстанское общество состоит из разных социальных уровней, в которые входит также и население с ограниченными возможностями, нуждающееся в социальной защите и в поддержке. Законодательство республики включает различные элементы международных норм. Подход к применению этих норм должен сочетать международные тенденции и национальные интересы. Поэтому Казахстан продвигается в этом направлении с целью нормативно-правового обеспечения инклюзивного образования [2].

Согласно ст.1 Конституции Республики Казахстан, важным является обеспечение достойного уровня жизни для всех членов общества независимо от их возможностей здоровья. В Республике Казахстан значительно изменилось отношение к вышеуказанной группе населения благодаря соответствующему правовому обеспечению, способному обеспечить законодательное регулирование отношений и мер по созданию равных возможностей для людей, которые ограничены в своих возможностях.

В Конституции страны изложено положение, касающееся всей системы образования, о том, что государством определены общие и обязательные стандарты для системы образования. Работа всех университетов должна отвечать данным стандартам. Среди международных норм в сфере высшего образования не видно значительного числа жестких общеобязательных, детально выверенных правил и нормативов. Однако широко многообразие определений и характеристик качества образования, зависящих от содержания его рассмотрения и предмета приложения. Это должно в большей мере препятствовать возникновению и действию фиксированных международных правовых норм в данной системе, что имеется в действительности. Поэтому качество образования и развитие инклюзивного образования становятся главным фактором эффективности образовательной деятельности всей системы высшего образования и каждого из ее элементов, а также взаимодействия с экономикой и обществом.

Материалы и методы исследования

В нашу эпоху меняются основы, приоритеты и ценности развития человеческого сообщества. В Совете Европы и Европейского Союза происходят большие изменения. Было принято и принимается много правовых актов разного уровня, некоторые из них имеют отношение к развитию инклюзии.

Понятие инклюзия впервые появилось в Испании на Форуме в конце прошлого столетия, где были сформулированы основные подходы и принципы инклюзивного обучения. В это же время в Казахстане также начало последовательно развиваться инклюзивное образование. В организациях образования стали создаваться необходимые условия для реализации обучения данной категории людей. В Тиранском Коммюнике в мае 2024 года отмечено, что дальнейшее развитие Болонских тенденций осуществляется в направлении инклюзивного Европейского пространства ЕПВО.

Инклюзивное образование – многоаспектное понятие. Прежде всего, это идеология, то есть вопрос политики в области образования (равенства прав на получение образования и прав на специальные условия для тех, кто не может без них получить качественного образования). Во-вторых, это методология и психолого-педагогические технологии, благодаря которым идеология должна воплотиться на практике в каждой организации образования. Процесс обучения должен быть ориентирован на разнообразие возможностей обучающихся, должен стать гибким и в выборе содержания, и в применении методов обучения, и в оценке учебных достижений. Разнообразие возможностей обучающихся должно рассматриваться как естественная ситуация в образовании. Это требует изменения традиционных подходов к обучению и оцениванию учебных достижений.

Главный закон Республики Казахстан - Конституция включает положение о том, что все люди имеют право на получение образования во всех образовательных учреждениях, а высшее образование возможно получить на основе грантов. В Казахстане утвержден Закон об образовании в 2007 году, а в 2019 году внесены некоторые изменения по вопросам развития инклюзивного образования, создания условий для получения образования, несмотря на индивидуальные особенности (П. 1 / Статья 8). Согласно правовому регулированию, инклюзивное обучение - это получение одинаковых возможностей всех людей к качественному образованию. В Законах о правах ребенка в РК и защите инвалидов в Республике Казахстан заложены права всех на получение образования. Люди с инвалидностью имеют право поступать в организации образования на специальные учебные программы. Образовательные учреждения согласно законодательному регулированию принимают всех людей на обучение (Статья 26 / П.2) [3]. Для инвалидов создаются необходимые условия.

Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан разработаны государственные программы для улучшения качества обучения и развития инклюзивного образования. В системе образования разработаны госпрограммы, Концепция развития образования, в которых учитывается одинаковый и равный подход ко всем обучающимся для получения качественного образования. В Государственной программе развития образования РК намечено до 2025 года создать во всех организациях образования необходимые условия для развития образования, учитывая потребности людей.

Результаты и их обсуждение

На протяжении ряда лет формировались цели, принципы и подходы к инклюзивному образованию, inklusif - французское слово означает «включающее в себя». Инклюзивное образование – это совместное обучение обычных студентов и студентов с ограниченными возможностями. Inclusion - форма обучения, при которой каждому человеку, независимо от имеющихся физических, социальных, эмоциональных, ментальных, языковых, интеллектуальных и других особенностей, предоставляется возможность учиться в организациях образования.

Это понятие ввел ещё в XIX веке английский ученый Herbert Spencer. Естественным правом человека, согласно теории Herbert Spencer, является свобода, благодаря которой формируется система прав населения каждой страны. Данные права должны защищать людей и согласно юридическим подходам обеспечивать право на одинаковую свободу [4]. Позднее эту теорию исследовал американский социолог Talcott Parsons с целью активного развития общества, изучал особенности социальных систем, их основные

функции и выделил 4 подсистемы более общей системы: социальную, культурную и личностную подсистемы [5].

Сегодня в образовании имеется более разнообразный состав обучающихся, что является перспективой развития высшего образования. В 2019 году ООН в отчетных документах, определило, что в системе высшего образования остаются препятствия для получения образования лицами, имеющими инвалидность.

В связи с этим в высшем образовании произошли изменения, направленные на инклюзивное образование. Инклюзивное образование - это возможные подходы университета, направленные на получение образования путем создания условий для людей с ограниченными возможностями [6]. В 2005 году предложена система инклюзивного университета, которая разработана Ассоциацией колледжей и университетов США, направленная на честное отношение, где важным фактором является инклюзия в обучении [7].

Ассоциация выделила пути развития инклюзивного обучения:

- Социально-интеллектуальное развитие обучающихся;
- Повышение качества образовательных программ;
- Формирование необходимых условий для всех обучающихся;
- Интернационализация образования.

Университет, участвующий в мировых рейтингах, должен создавать все условия для обучения разных групп обучающихся. Это прежде всего студенты с ограниченными возможностями, которым необходима поддержка. Инклюзивное образование внедрено в вузах США, Англии, Канады, Германии и других стран Европы. В нашей стране около 200 тысяч человек имеют инвалидность и желают учиться. Однако только около 25 % имеют возможность обучаться. В настоящее время в РК растет количество такого контингента в вузах за счет внедрения международного опыта [8].

В казахстанском обществе вопросы инклюзивного образования находятся на стадии внедрения. Данная проблема ориентируется в основном на уровень школьного образования [9]. А расширение базы инклюзивного образования в вузах ещё полностью не решено. Национальный доклад о развитии образования в Республике Казахстан демонстрирует достаточно хорошие успехи. Наше государство постоянно стремится расширить развитие инклюзивного обучения [10]. Количество студентов, которые обучаются по грантам и квотам, постоянно растет. Так, сельская молодежь составляет более 85%, инвалидов более 1300.

Сегодня инклюзивное обучение является важным направлением программы развития образования. В 2025 году доля организаций высшего образования, в которых имеется инклюзивное обучение, - 68%. Однако для обучающихся с особыми возможностями не созданы все необходимые условия. Система инклюзивного образования в стране пока еще не создана на необходимом уровне [11]. Слабым моментом инклюзивного обучения являются неработающие нормативные законодательные документы. Отсутствуют механизмы для развития инклюзивного обучения [12].

Закон Республики Казахстан «Об образовании» говорит, что вузы не должны ограничивать студентов с особыми возможностями. Однако законодательное регулирование не определяет юридические вопросы для снятия барьеров для учебы в университете. Некоторые вузы не создают необходимых инклюзивных услуг для людей с особыми потребностями. Поэтому важно разработать комплексную политику, подкрепленную соответствующими ресурсами [13].

К числу особенностей Болонских принципов относится то, что этот процесс базируется на международном правовом акте (декларации), не обладающем обязательной юридической силой. Участники Болонского процесса - министерства стран на постоянной основе на конференциях совершенствуют и согласовывают свои позиции по развитию образования, которые в дальнейшем имплементируется в национальные законодательства стран–участниц, создавая для них правовую основу [14].

Расширение процесса отмечается следующими системными правовыми ситуациями:

- увеличение количества стран-участниц Европейского Союза;
- создание правовых норм (с 2000 по 2007 годы принято более 60 международно-правовых документов);
- активная деятельность, направленная на имплементацию отдельных правовых положений Болонского процесса в национальное законодательство государств-участников, то есть превращение этих положений в законодательные нормы [15].

Проблема повышения качества стала глобальным вызовом. Так, в 2009 году состоялся Мировой Форум ЮНЕСКО по вопросам образования. В резолюции было отмечено, что образование является зоной ответственности и экономического влияния каждой страны. Призвано уделять большое внимание инклюзивному развитию образования. Целый раздел Коммюнике посвящен вопросам равного доступа к высшему образованию. Всем странам необходимо формировать и развивать механизмы повышения качества и инструменты регулирования и контроля с привлечением стейкхолдеров, а также учитывать риски, развивая при этом интернационализацию и академическую мобильность на национальном и международном уровне [16].

В 2015 году в Южной Корее на Всемирной конференции была принята резолюция по развитию образования к 2030 году, направленная на обучение в течение всей жизни [17].

Также на Генеральной Ассамблеи ООН была выработана Стратегия до 2030 года по повышению качества жизни, направленная на устойчивый рост для обеспечения качества образования и постоянного обучения на протяжении всей жизни [18].

Сегодня важно разработать для инклюзивного обучения положения и требования по развитию навыков студентов. Необходимо для этой категории обучающихся развивать компетенции и навыки коммуникаций, полностью обеспечивая информацией:

- Расширение цифровизации;
- Формирование алгоритма по обучению;
- Применение инструментария по активному обучению и вовлечению студентов в групповую работу;
- Использование разных методов оценки обучения и обратной связи;
- Гарантирование студентам, независимо от их возможностей, участия в достижении равных результатов.

Инклюзивное обучение направлено на то, чтобы все обучающиеся были конкурентоспособны. Инклюзивное образование - это развитие возможностей всех членов нашего общества для получения необходимых знаний и навыков.

Таким образом, инклюзивное пространство создает условия для получения всеми обучающими качественного образования. Студенты с инвалидностью группируются вместе в отдельных группах в течение всего учебного периода. Инклюзивное обучение будет эффективным при выполнении следующего:

– Поддержка студентов;
– Совместное обучение;
– Контроль со стороны руководства вузов;
– Обученные преподаватели, которые имеют знания об обучении студентов с разными возможностями;
– В современном мире развитие инклюзивного обучения имеет важное значение. Важно всем студентам давать возможности развивать свой интеллектуальный потенциал, что позволит позитивно повлиять на рост экономики страны, обеспечив квалифицированными кадрами.

Заключение

Таким образом, с целью обучения студентов с ограниченными возможностями необходима инклюзивная политика, которая является ключевым фактором развития казахстанского общества в международном образовательном пространстве. Инклюзивное образование должно являться частью Стратегии развития университетов для определения

наиболее эффективных способов обеспечения качественного образования, которое несет широкую ответственность за будущее страны - конкурентоспособность, а также востребованность выпускников в обществе.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Тургульдинова С.М. Особенности правового регулирования инклюзивного образования в Республике Казахстан. Молодой ученый. - № 20 (467). – 2023. - С. 636-639.

2 Конституция — Основной Закон страны. [Электронный ресурс]. — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 (дата обращения: 28.02.2025)

3 Гольник О., Волоковая Т. Инклюзивное образование в Казахстане: особенности и перспективы развития. [Электронный ресурс]. — URL: https://www.nur.kz/family/school/1715660-inkluzivnoe- (дата обращения: 12.02.2025)

4 Spenser H. A System of Synthetic Philosophy. Vol-v Book Source: Digital Library of India. – 2013. – 198 p.

5 Mayhew L.H. Talcott Parsons on institutions and social evolution: selected writings. Chicago: University of Chicago Press. - 1982.

6 Клейтон-Педерсен Альма Р., Мусил Кэрин М. Делая совершенство инклюзивным. Структура внедрения разнообразия и инклюзивности в миссию академического совершенства колледжей и университетов. Вашингтон, ОК: AAC&U. - 2009.

7 Волосникова Л., Загвязинский В., Кукуев Е., Федина Л., Огороднова О. Конвергенция концепций академического и инклюзивного превосходства в исследовательских университетах. Образование и наука. - №4. - 2021. [Электронный ресурс]. — URL: https://www.nur.kz/family/school/1715660-inkluzivnoe-obrazovanie-v-kazahstane-i-za-rubezom/ (дата обращения: 20.12.2024)

8 Йоранссон К., Клас Н. Концептуальные различия и эмпирические недостатки – критический анализ исследований инклюзивного образования. Европейский журнал об образовании людей с особыми потребностями. – 29(3). – 2014. – С. 265-280. DOI: 10.1080/08856257.2014.933545.

9 Göransson K., Nilholm C. Conceptual diversities and empirical shortcomings – a critical analysis of research on inclusive education. European Journal of Special Needs Education. - 29:3. – 2014. – P. 265-280.

10 Национальный доклад о состоянии и развитии системы образования Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. — URL: https://www.gov.kz/uploads/2021/3/11/004d895b28e14465fc4f257dfaa0691d_original.17822697.pdf. (дата обращения: 12.02.2025)

11 Сайлауова А. Реализация инклюзивного общества в Казахстане. Как успешно внедряется инклюзивное общество в Казахстане? [Электронный ресурс] - URL: https://kz.academia.edu/AibanuSailauova. (дата обращения: 12.02.2025)

12 Макоэль Ц. М. Язык, терминология и инклюзивное образование: кейс перехода Казахстан и к инклюзивности. Sage Open. - 10(1). – 2020. [Электронный ресурс] - URL: https://doi.org/10.1177/2158244020902089 (дата обращения: 2020)

13 Комиссия по правам человека Онтарио (н.д.). Основные барьеры для образования для студентов с ограниченными возможностями (информационный бюллетень). [Электронный ресурс]. - URL: https://www.ohrc.on.ca/en/main-barriers-education-students-disabilities-fact-sheet (дата обращения: 12.02.2025)

14 Кашлач О. В. Нормы «мягкого» права: понятие и признаки. Журнал международного права и международных отношений (Беларусь). – № 2. – 2006. – С. 26-32.

15 Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels, Belgium. - 2015.

16 UNESCO. New Dynamics of Higher Education and Research for Societal Change and Development. World Conference on Higher Education, France. - 2009.

17 UNESCO. Incheon Declaration: Education 2030: Towards Inclusive and Equitable Quality Education and Lifelong Learning for All. World Education Forum 2015. - Incheon, Republic of Korea. - 2015. [Electronic resource] - URL: http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656r.pdf (accessed: 2015)

18 United Nations General Assembly. Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development. Resolution 70/1. [Electronic resource] - URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf?OpenElement (accessed: 11.11.2024)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУДІ ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ МЕН ҚҰРАЛДАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы білім беру ұйымдарындағы инклюзивті білім беруді зерттеу және бағалау жүргізілді. Ғылыми қызығушылықты республика мен батыс елдеріндегі инклюзияны дамыту тәжірибесі, инклюзивтілікті қамтамасыз ететін нормативтік-құқықтық заңнаманы зерттеу, сондай-ақ республиканың жоғары оқу орындарында инклюзивті білім беруді дамытудың тәсілдері мен ерекшеліктері тудырады. Білім беру ортасын терең талдау негізінде мүмкіндігі шектеулі жандар үшін одан әрі белсенді пайдалану үшін оқыту технологиясын дамытудың бағыттары анықталды. Автор әртүрлі инклюзиямен студенттердің білімін алуға бағытталған ЖОО студенттерін оқыту сапасын арттыру бойынша ұсыныстар жасайды.

Зерттеудің мақсаты – заңнамалық актілерді қарау және мүгедектердің білім беру процесін реттеудегі халықаралық тәжірибені зерделеу негізінде Қазақстандағы инклюзивті білім берудің құқықтық негіздерін бағалау. Зерттеу пәні инклюзияны нормативтік қамтамасыз ету мәселелері болып табылады.

Мақала мақсаты – білім сапасын арттыру үшін заңнамаға сәйкес мүмкіндігі шектеулі адамдардың жақсы білім алуын қамтамасыз етудің әртүрлі әдістерін қарастыру. Шетелдік зерттеушілер мен практиктердің теориялық көзқарастары, республикадағы және басқа елдердегі инклюзия жағдайын талдау және бағалау, инклюзивті білім беруді реттеу мәселесі бойынша нормативтік-құқықтық құжаттарды жіктеу негізгі әдістер болды. Мақалада инклюзивті білім беруді енгізудің халықаралық тәжірибесіне және АҚШ, Ұлыбритания мен Еуропадағы құқықтық реттеуге салыстырмалы талдау жүргізілген.

Білім беру жүйесінің трансформациясы жағдайында республика заңнамасына енгізілген өзгерістерге сәйкес жоғары оқу орындарының автономиясы мен басқарушылық дербестігі кеңейіп келеді, бұл білім беру ұйымдарында инклюзияны дамытуға оң әсер етеді. Дегенмен, бүгінде өзекті болып отырған және құқықтық тетіктер мен құралдарды қолдану негізінде шешілуі тиіс инклюзивті білім беруді дамытуға қатысты жекелеген мәселелер бар. Жоғары оқу орындарында инклюзивті білім беруді дамытуға арналған талдау және бағалау академиялық қауымдастықты ақпараттандыруға бағытталған және ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі қызметкерлері, жоғары оқу орындарының басшылары мен білім сапасын қамтамасыз ету саласындағы мамандар үшін қызықты болуы мүмкін.

Негізгі сөздер: заңнама, инклюзия, білім беру, халықаралық реттеу, білім сапасы, мүгедектік, құқықтық нормалар.

LEGAL REGULATION OF INCLUSIVE EDUCATION IN KAZAKHSTAN: FEATURES AND TOOLS

Abstract

The article conducted a study and assessed inclusive education in educational organizations in Kazakhstan. Of scientific interest is the consideration of the experience of the development of inclusion in educational organizations of the republic and Western countries, the regulatory and legal legislation for ensuring inclusivity has been studied, and the approaches, as well as the features of the development of inclusive education in universities of the republic, have been studied.

Based on a thorough analysis of the educational environment, directions for the development of teaching technology have been determined to facilitate further active use by people with disabilities. The author offers suggestions for enhancing the quality of teaching university students, intending to gain a deeper understanding of students with diverse learning needs.

The purpose of this study is to assess the legal framework for inclusive education in Kazakhstan, based on a review of legislative acts and an examination of international experience in regulating the educational process for people with disabilities. The subject of the study is the issues of regulatory support for inclusion.

The objective of our article is to examine various methods for ensuring a high level of education for people with disabilities, as mandated by relevant laws, to improve the quality of education.

The key methods employed were theoretical approaches from foreign researchers and practitioners, as well as analytics and assessments of the state of inclusion in the republic and other countries. Additionally, a classification of regulatory and legal documents related to the regulation of inclusive education was conducted. The article provides a comparative analysis of international experiences in implementing inclusive education and legal regulation in the USA, the UK, and Europe.

In the context of the transformation of the education system, the autonomy and managerial independence of universities are expanding following changes made to the republic's legislation, which has a positive impact on the development of inclusion in educational organizations. However, there are specific issues regarding the development of inclusive education that are relevant today, which must be resolved through the use of legal mechanisms and tools.

The analysis and assessment of the development of inclusive education in universities aim to inform the academic community. They are of interest to employees of the Ministry of Science and Higher Education of the

Republic of Kazakhstan, heads of higher educational institutions, and specialists in the field of ensuring academic quality.

Keywords: legislation, inclusion, education, international regulation, quality of education, disabilities, legal norms.

REFERENCES

1 Turgul'dinova S.M. Osobennosti pravovogo regulirovaniya inkljuzivnogo obrazovaniya v Respublike Kazahstan. [*Peculiarities of legal regulation of inclusive education in the Republic of Kazakhstan*]. Molodoj uchenyj. №20(467). 2023. P. 636-639. [in Russian]

2 Konstituciya - Osnovnoj Zakon strany. [*The Constitution is the Basic Law of the country*]. Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000 [in Russian]. (accessed: 28.02.2025).

3 Gol'nik O., Volokovaja T. Inklyuzivnoe obrazovanie v Kazahstane: osobennosti i perspektivy razvitija. [*Inclusive education in Kazakhstan: features and development prospects*]. Available at: - URL: https://www.nur.kz/family/school/1715660-inkluzivnoe-obrazovanie-v-kazahstane-i-za-rubezom/ [in Russian]. (accessed: 12.02.2025)

4 Spenser H. . *A System of Synthetic Philosophy.* Vol-v Book Source: Digital Library of India. 2013.[in English]

5 Leon H.M. *Talcott Parsons on institutions and social evolution: selected writings.* Chicago: University of Chicago Press. 1982. [in English].

6 Klejton-Pedersen Al'ma R., Musil Kjerin M. Delaya sovershenstvo inkljuzivnym. Struktura vnedreniya raznoobraziya i inklyuzivnosti v missiyu akademicheskogo sovershenstva kolledzhej i universitetov. [*Making Excellence Inclusive: A Framework for Embedding Diversity and Inclusion into the Academic Excellence Mission of Colleges and Universities*]. Vashington, OK: AAC&U. 2009. [in Russian].

7 Volosnikova L., Zagvjazinskij V., Kukuev E., Fedina L., Ogorodnova O. Konvergenciya koncepcij akademicheskogo i inkljuzivnogo prevoshodstva v issledovatel'skih universitetah. [*Convergence of the concepts of academic and inclusive excellence in research universities*]. Obrazovanie i nauka. №4. 2021. [in Russian]. Available at: - URL: https://www.nur.kz/family/school/1715660-inkluzivnoe-obrazovanie-v-kazahstane-i-za-rubezom/ (accessed: 20.12.2024)

8 Joransson K., Klas N. Konceptual'nye razlichiya i empiricheskie nedostatki – kriticheskij analiz issledovanij inklyuzivnogo obrazovaniya. [*Conceptual Differences and Empirical Shortcomings – A Critical Analysis of Inclusive Education Research*]. Evropejskij zhurnal ob obrazovanii lyudej s osobymi potrebnostyami. 29(3). 2014. P. 265-280. [in Russian]. DOI: 10.1080/08856257.2014.933545.

9 Göransson K., Nilholm C. (2014). *Conceptual diversities and empirical shortcomings – a critical analysis of research on inclusive education*. European Journal of Special Needs Education, 29:3, 265-280.

10 Nacional'nyj doklad o sostoyanii i razvitii sistemy obrazovaniya Respubliki Kazahstan. [*National report on the state and development of the education system of the Republic of Kazakhstan*]. Available at: - URL: https://www.gov.kz/uploads/2021/3/11/004d895b28e14465fc4f257dfaa0691d_original.17822697.pdf. [in Russian]. (accessed: 12.02.2025)

11 Sajlauova A. Realizaciya inklyuzivnogo obshchestva v Kazahstane. Kak uspeshno vnedryaetsya inklyuzivnoe obshchestvo v Kazahstane? [*Implementation of an inclusive society in Kazakhstan. How is an inclusive society being successfully implemented in Kazakhstan?*]. - 2020.Available at: - URL: https://kz.academia.edu/AibanuSailauova. [in Russian]. (accessed: 12.02.2025)

12 Makoel' C. M. Yazyk, terminologiya i inklyuzivnoe obrazovanie: kejs perekhoda Kazahstan i k inklyuzivnosti. [*Language, Terminology and Inclusive Education: The Case of Kazakhstan's Transition to Inclusion*]. Sage Open. 10(1). 2020. [in Russian]. Available at: - URL: https://doi.org/10.1177/2158244020902089(accessed:2020)

13 Komissiya po pravam cheloveka Ontario (n.d.). Osnovnye bar'ery dlya obrazovaniya dlya studentov s ogranichennymi vozmozhnostyami (informacionnyj byulleten'). [*Key Barriers to Education for Students with Disabilities (Fact Sheet).*]. Available at:- URL: https://www.ohrc.on.ca/en/main-barriers-education-students-disabilities-fact-sheet . [in Russian]. (accessed: 12.02.2025)

14 Kashlach O. V. Normy «myagkogo» prava: ponyatie i priznaki. [*Soft law norms: concept and characteristics*]. Zhurnal mezhdunarodnogo prava i mezhdunarodnyh otnoshenij (Belarus'). № 2. 2006. P. 26-32. [in Russian].

15 Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG). Brussels, Belgium. 2015.

16 UNESCO. *New Dynamics of Higher Education and Research for Societal Change and Development.* World Conference on Higher Education, France. 2009. [in English]

17 UNESCO. (2015). *Incheon Declaration: Education 2030: Towards Inclusive and Equitable Quality Education and Lifelong Learning for All*. World Education Forum 2015, Incheon, Republic of Korea. Available at: URL: http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656r.pdf (accessed: 11.11.2024). [in English]

18 United Nations General Assembly. (2015, September 25). *Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development.* Resolution 70/1. Available at: – URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N15/291/92/PDF/N1529192.pdf?OpenElement (accessed: 11.11.2024). [in English]

Information about authors:

Alina Zhumagulova - **corresponding author,** candidate of juridical sciences, general director, Independent agency for accreditation and rating (IAAR), Astana, Republic of Kazakhstan

E-mail: iaar@iaar.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1289-1723

Информация об авторах:

Алина Жумагулова - **основной автор,** кандидат юридических наук, генеральный директор Независимое агентство аккредитации и рейтинга (IAAR), г. Астана, Республика Казахстан

E-mail: iaar@iaar.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1289-1723

Авторлар туралы ақпарат:

Алина Жұмағұлова - **негізгі автор,** заң ғылымдарының кандидаты, бас директор, Аккредиттеу және рейтинг тәуелсіз агенттігі (IAAR), Астана қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: iaar@iaar.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1289-1723

МРНТИ 10.27 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.41**
УДК 336.64

А.М. Есентемирова*[1] , Д.Б. Калмаганбетова[1] , Ш.В.Тлепина[1]

[1]Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
*e-mail: bam051289@inbox.ru

ПРАВОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ИНВЕСТИЦИЙ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ ЭНДАУМЕНТ-ФОНДОВ В КАЗАХСТАНЕ

Аннотация

Создание эндаумент-фондов в Казахстане - достаточно новое направление, отметим, что сегодня идет активное обсуждение проекта закона Республики Казахстан «О фондах целевого капитала (эндаумент-фондах)». Наличие эндаумент-фонда при некоммерческих организациях призвано повысить долю годового дохода и финансовую стабильность, поднять престиж вуза и обеспечить возможность повышения позиции казахстанской науки. В данной статье авторами рассматривается насущная проблема привлечения меценатов к деятельности эндаумент-фондов, а также важность создания привилегированных условий для них. Необходимо устранение организационных и правовых объектов. Актуальность данного исследования заключается в том, что университеты продолжают получать государственные средства, тогда как существует мировая практика организации самофинансирования высших учебных заведений через доверительное управление, опыт которых необходим для активного и правильного дальнейшего развития эндаумент-фондов. Теоретическая значимость данного исследования заключается в предложениях решения некоторых научных проблем, связанных с привлечением жертвователей. Практическая значимость данного исследования заключается в возможности использования данного материала в учебном процессе и в дальнейших исследованиях по этому направлению. Построение четко урегулированной системы создания эндаумент-фондов позволит дать импульс новому инновационному развитию в решении масштабных задач в области образования.

Ключевые слова: фонд целевого капитала, эндаумент-фонд, жертвователь, меценат, фандрайзинг, донор

Введение

Постоянно растущие экономические риски побуждают университеты искать новые пути привлечения внебюджетных ресурсов. Мировая практика накопила достаточный опыт создания и использования широкого спектра финансовых инструментов, которые успешно применяются. Одним из экономических гарантов стабильности и развития стали эндаумен-фонды, ключевой задачей которых является повышение финансово-экономической устойчивости вузов за счет гарантированного дохода в будущем. Поэтому изучение правовых рамок, регулирующих деятельность благотворительных фондов в казахстанских вузах в контексте лучших мировых практик является актуальным.

Основополагающий принцип эндаумента в системе образования – постоянно привлекать средства от добровольных взносов, инвестировать их в ценные бумаги, а полученный инвестиционный доход тратить на гранты, стипендии для студентов или научные проекты. Именно благодаря такой финансовой подушке безопасности ведущие университеты мира оснащают свои лаборатории, нанимают лучших преподавателей и предоставляют бесплатные места для талантливых студентов. Основными и успешными эндаумент-фондами в мире на сегодняшний день являются: Японское Агентство наук и технологий ($81 млрд.) Стенфордский ($75 млрд.), Гарвардский ($73,2 млрд.), и в фонде Йельского университета накоплено более $56 млрд. [1].

Создание таких фондов целевого капитала в Казахстане продиктовано теми же причинами, что и в ведущих вузах мира – необходимостью искать дополнительные источники финансирования для науки и финансово поддерживать талантливых студентов и педагогов.

На сегодняшний день статистика казахстанских вузов показывает, что только 10 из 118 университетов Казахстана имеют благотворительный или эндаумент-фонд. И одной из

причин отсутствия их должного развития, по нашему мнению, является отсутствие нормативной правовой базы. В этой связи считаем целесообразным внести изменения в законодательство нашей страны для обеспечения гарантированной и ясной правовой основы эндаумент-фондов, которые будут регулировать это направление специализированных формирований высших учебных заведений.

Основной целью данного исследования является вопрос формирования эндаумент-фондов в Казахстане и факторы, препятствующие их развитию. В работе раскрывается проблема, касающаяся мотивации потенциальных вкладчиков, а также проблем, связанных с контролем расходования полученных средств от эндаумент-фондов в Казахстане. Данный вопрос авторы рассматривают с позиции исторического формирования подобных фондов в Казахстане, а также проведения анализа формирования фондов в странах ближнего и дальнего зарубежья. При исследовании данного вопроса авторы столкнулись с тем, что об истории формирования подобных фондов в нашей стране нет научных исследований и архивной информации. Однако в Казахском национальном университете имени аль-Фараби впервые был создан эндаумент-фонд. Это средства, которые формируются за счет специальных накопленных инвестиций университета, Ассоциации выпускников и партнеров университета.

На сегодняшний день в Мажилисе РК рассматривается проект закона Республики Казахстан «О фондах целевого капитала (эндаумент-фондах)» [2]. Необходимость принятия данного закона очевидна, поскольку назрела необходимость в регулировании процессов регистрации эндаумента в особенной форме, не затрудняющей дальнейшей деятельности этой структурной организации, которая консолидирует инвестиционную деятельность и благотворительность, но имеет некоторую разницу в основных положениях.

В то же время неоднократно поднимались вопросы, связанные с деятельностью эндаумент-фондов и с их организацией, однако считаем эти моменты спорными. Важным моментом должен стать законный механизм привлечения благотворителей путем популяризации эндаумент-фонда благодаря присвоению спонсорам статуса специального мецената или звания почетного гражданина, организации различных способов оказания максимальной моральной поддержки спонсорам.

Материалы и методы исследования

При написании научной статьи важной составляющей является выбор метода исследования. В данном научном исследовании авторы использовали метод индукции, который позволил перейти от частного к общему в вопросах создания эндаумент-фондов, а также, исследуя отдельные факты, – прийти к идеологическому заключению в проблемных вопросах регулирования деятельности эндаумент-фондов. В том числе использовался метод анализа, который позволил провести логическую параллель в некоторых вопросах работы эндаумент-фондов в зарубежных странах. В данном исследовании все используемые методы взаимосвязаны и дополняют друг друга, что позволило прийти к определенным предложениям по усовершенствованию деятельности эндаумент-фондов.

Результаты и их обсуждение

Высшее образование в Казахстане с момента появления по сегодняшний день насчитывает 96 лет. В 118 организациях высшего и послевузовского образования нашей страны обучается более 830 тысячи студентов, включая гособразовательный заказ [1]. С каждым годом прослеживается увеличение количества грантов по бакалавриату и магистратуре в целях повышения доступности высшего образования. В этой связи стоит отметить увеличение расходов на высшее образование. За годы развития нашей страны была проделана колоссальная работа в области высшего образования. Считаем важным отметить создание сборника новых профессий – Атласа новых профессий, что «по мнению отраслевых экспертов, прогнозирующих на ближайшие 5-10 лет профессии будущего позволяет изучить информацию об отраслях и трендах и основанные на экспертном заключении ожидаемые новые профессии» [3].

Переход высших учебных заведений к управленческой и академической самостоятельности дал преимущество в разработке вузами образовательных программ. В

то же время по прогнозам Министерства здравоохранения РК сохраняется тенденция демографического роста, что в свою очередь дает нагрузку на государственный бюджет финансирования высшего образования. В Концепции отмечаются угроза системе высшего образования, эмиграция молодых преподавателей в иные отрасли, спад казахстанской науки. В этой связи требуется реализация мер по аккумулированию средств на финансирование высшего образования к 2030 году. Это касается приоритетного направления деятельности научных организаций и высших учебных заведений – коммерциализации научной деятельности.

Согласно зарубежной практике (США), важной и устойчивой системой корпоративного управления и финансирования науки и инновационных идей являются эндаумент-фонды или фонды целевого капитала. Одной из актуальных проблем для государства является создание эндаумент-фондов в казахстанских государственных вузах, где раньше не существовало системы самофинансирования, что на сегодняшний день является политикой государства.

В свою очередь, мы считаем, что имеется проблема со способами привлечения «доноров» к деятельности эндаумент-фондов. Зарубежная практика доказывает успешность эндаументов при университетах благодаря активной работе. Активисты проводят специальную работу со специалистами вузов. Эта деятельность основана на активной работе с меценатами и донорами. Работа проводится в различных направлениях: обоснование пожертвований, стимулирование жертвователей, мотивация жертвователей. Данные действия весьма специфичны, так как направлены на активацию благотворительности и соответственно учитывают способы привлечения и портрет жертвователя. Согласно исследованию, работники зарубежных эндаумент-фондов осуществляют следующую работу: проводится интервью с выпускниками; информируется общественность в социальных сетях, в том числе выставляется информация о целевом расходовании совершенных пожертвований; проводится чествование крупных доноров, в том числе с целью привлечения новых; проводится экскурс по имеющимся программам, на которые необходимы средства [4]. Зачастую данная деятельность направлена на активную работу с уже имеющимися меценатами. В правовом поле деятельность доноров имеет ряд преимуществ для них самих.

При исследовании деятельности существующих эндаументов в правовом поле можно сделать определенные параллели законодательства зарубежных стран с проектом закона Республики Казахстан. Так, к примеру, в Китае поощряется развитие инновационной деятельности путем понижения ставки налога на прибыль, а также предприятия должны тратить определенную долю расходов на проведение НИОКР.

В Сингапуре, Великобритании и Канаде создаются специальные грантовые Программы, целью которых являются поддержка студентов нового поколения, предоставление стипендий для карьерного роста лидерам в области инноваций и исследований в академических кругах, привлечения иностранных граждан для подготовки докторов и постдокторантуры для дальнейшего улучшения предпринимательства и различных исследований.

Крупным компаниям предоставляется право на получение невозмещенного налога, который позволяет уменьшить размер основного оплачиваемого в казну государства налога. В Израиле предприятиям предоставляется компенсация в виде процентных отчислений при успешной реализации товара от государства.

Вычисление объема предоставляемых налоговых субсидий или льгот зависит от типа проекта. Как отмечают В. Усоским, В. Белоусова и Н. Чичканов, если это «исследовательско-инициативный проект, основой которого служит получение новых знаний, технологий, услуг или продуктов, то возмещение затрат составит 100%, тогда как за инновационный проект – возмещение затрат снижается на 30%» [5]. Также выделяют иные комплексные меры для юридических лиц и индивидуальных предпринимателей при инвестировании средств в эндаумент-фонды, к примеру, преимущество при очередности в

получении грантового финансирования по государственной программе или получения субсидий, займы по сниженным ставкам;

Предприниматели стран ОЭСР заинтересованы во внедрении современных инноваций в производство, что является главной движущей силой развития инноваций и вложения финансов в их разработку, т.е. зачастую коммерциализация НИОКР.

Отметим некоторую схожесть эндаумент-фондов с краудфандингом. Отличием служит цель вложения денежных средств компаниями в различные проекты, а именно получение выгоды от вложений на начальном этапе. Это может быть сам продукт, получаемый от разработки, либо становление акционером и получение части будущей прибыли. Сбор финансов при краудфандинге осуществляется на специальных платформах, созданных для этой цели. Считаем, что данную идею можно использовать и при эндаумент-фондах, что существенно облегчит привлечение доноров к различной деятельности. Данная информация будет открытой, что также является своего рода рекламной компанией для других компаний в присоединении к деятельности того или иного эндаумент-фонда.

Согласно 15-му выпуску Глобального инновационного индекса 2022 года «будущее инновационного развития обусловлено цифровыми технологиями и глобальной наукой, которые принесут экономический подъем» [6]. Для Казахстана это важный вектор развития, и это видится возможным при реальной поддержке создаваемых эндаумент-фондов в стране, в том числе выработке политики стимулирования доноров, поддержке компаний и физических лиц при эндаумент-фондах.

Международная практика свидетельствует о том, что устойчивость и популярность фондов целевого капитала напрямую зависят от системы стимулов, встроенной в национальное законодательство.

В странах ОЭСР (США, Великобритания, Канада, Израиль, Сингапур и др.) широко используются налоговые преференции для физических и юридических лиц, осуществляющих благотворительные взносы в эндаумент-фонды при университетах. Так, в США взносы в зарегистрированные endowment funds подлежат полному или частичному вычету из налогооблагаемой базы [7]. Компании также могут претендовать на инвестиционные налоговые кредиты и отсрочку налогообложения прибыли при условии её целевого использования на поддержку образовательных учреждений [8]. В Израиле применяется система компенсаций: предприятия, финансирующие научно-исследовательские разработки и образовательные инициативы, получают процентные возмещения из бюджета при достижении заявленных результатов. В Сингапуре налогоплательщики, вносящие средства в благотворительные фонды университетов, получают налоговый вычет в размере до 250% от суммы пожертвования [9].

Для эффективной адаптации таких механизмов в Казахстане предлагается предусмотреть в законопроекте «О фондах целевого капитала» положения, регулирующие:

- налоговое освобождение или снижение ставки для юридических лиц, участвующих в формировании фондов;
- введение индивидуальных налоговых вычетов для физических лиц – жертвователей;
- приоритет при получении государственных грантов и субсидий для компаний, системно поддерживающих научные и образовательные учреждения через эндаументы.

Дополнительно в рамках статьи проанализированы правовые формы функционирования фондов в зарубежных странах. В частности, в США и Великобритании успешно действуют charitable trusts (благотворительные трасты), которые обеспечивают высокую степень подотчётности и защищённости средств [10]. Канадская модель university foundations предполагает автономное управление активами фонда под контролем попечительского совета с обязательной публичной отчетностью [11]. Такие формы позволяют институционализировать пожертвования, минимизировать риски нецелевого использования и обеспечить долгосрочное стратегическое развитие вузов.

Особое внимание следует уделить правовому положению доноров. В действующем проекте закона РК отсутствуют чёткие гарантии жертвователям относительно сохранности средств, механизма возврата при нецелевом использовании, права на получение отчётности

и участия в наблюдательных советах фондов. Учитывая международный опыт, представляется целесообразным включить в казахстанское законодательство:

- положения о юридической защите доноров и меценатов;
- обязательную публичную отчётность фондов о целевом расходовании средств;
- административную и имущественную ответственность должностных лиц за нецелевое использование пожертвований.

Таким образом, внедрение правовых и налоговых стимулов, заимствованных из лучших международных практик, может не только способствовать развитию эндаумент-фондов в Республике Казахстан, но и повысить доверие общества к институту частного финансирования образования и науки.

Несмотря на новизну института эндаумент-фондов в Казахстане, уже существует ряд прецедентов, позволяющих выделить специфические правовые и организационные особенности их функционирования. Наиболее известным примером является эандаумент-фонд Казахского национального университета имени аль-Фараби, созданный в 2019 году при поддержке Ассоциации выпускников, а также корпоративных партнёров вуза. Фонд аккумулирует средства на долгосрочной основе и использует их для финансирования грантовых программ, стипендий, проведения конференций, модернизации инфраструктуры.

Однако анализ его деятельности показывает наличие следующих правовых и административных ограничений:

- отсутствие нормативно закреплённой формы регистрации фонда как особого субъекта в системе высшего образования;
- неопределённый правовой статус привлечённых средств (вложения на бессрочной или срочной основе, с возвратом или без);
- отсутствие единого стандарта отчётности по использованию фондов, что препятствует широкому привлечению меценатов.

Дополнительно в рамках проведённого авторами анализа были изучены данные по 10 действующим фондам при казахстанских вузах, в том числе ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, КБТУ, КазНПУ им. Абая, КазГЮУ и др. Практика показывает, что в большинстве случаев средства формируются за счёт корпоративных партнёров и целевых программ, но механизм защиты интересов жертвователей остаётся нерегламентированным.

Для более глубокой эмпирической оценки на следующем этапе исследования планируется проведение опроса среди потенциальных доноров и выпускников вузов с целью выявления факторов, стимулирующих и сдерживающих участие в формировании эндаументов.

В настоящее время в Мажилисе Республики Казахстан рассматривается проект Закона «О фондах целевого капитала (эндаумент-фондах)» [12]. Несмотря на позитивные тенденции к институционализации этого механизма, ряд норм законопроекта представляются не до конца проработанными с юридической точки зрения.

Во-первых, в проекте отсутствует чёткое определение статуса фонда в системе организаций образования. Неясно, является ли фонд частью университета, самостоятельным юридическим лицом или структурой в доверительном управлении. Такая неопределённость создаёт риски при регистрации, налогообложении и отчётности.

Во-вторых, норма о бессрочной передаче средств в фонд либо сроком не менее 10 лет, как указано в текущей редакции проекта, может оказаться отпугивающим фактором для жертвователей. Международная практика допускает более гибкие формы передачи: с ограничением по целям, срокам и правом условного отзыва средств при нецелевом использовании.

В-третьих, в проекте не предусмотрены конкретные механизмы ответственности за нарушение целевого характера использования активов фонда. Необходима норма, вводящая корпоративную и материальную ответственность за утрату, нецелевое использование, коррупционные риски в рамках фонда. Такие положения представлены,

например, в §501(c)(3) Internal Revenue Code (США), а также в немецком *Stiftungsgesetz* [13], где установлен перечень допустимых целей и условий финансового контроля над фондами.

Также не предусмотрены права наблюдения и контроля со стороны жертвователей. Целесообразным видится наделение крупных доноров правом быть представленными в попечительском совете фонда, с участием в распределении средств, а также доступом к финансовой информации.

Заключение

Правовое обоснование возможно только путем внесения соответствующих изменений в национальное законодательство, как отмечалось выше. Основа функционирования эндаумент-фондов должна основываться исключительно на законе, поэтому считаем своевременным разработку проекта закона в настоящее время. Также необходимо предусмотреть в принимаемом законодательстве норму, обязывающую загружать на сайте данного университета отчет или информацию об использовании и освоении средств, содержащихся в нем. Тогда не только лица, оказывающие финансовую помощь, получают информацию, но и лица, желающие внести новые средства, будут получать информацию и рекламу бесплатно. Подчеркнем, что о некорректности информации на интернет-ресурсе речь пойдет только о компетенции соответствующего государственного надзорного и контролирующего специального финансового органа. Известно, что подобный контроль не будет препятствовать автономному управлению ни одним университетом.

На наш взгляд, высшие учебные заведения страны должны проводить широкую работу по изучению и исследованию сферы деятельности, системы эндаумент-фондов во многих университетах мира. На наш взгляд, самым эффективным из них является система обслуживания эндаументов США.

В первую очередь, правовую основу эндаумент-фондов следует осуществлять путем внесения соответствующих изменений в нормативные правовые акты, регулирующие только сферу высшего образования, и иные нормативные правовые акты, связанные только с высшим образованием.

В настоящем исследовании авторами всесторонне рассмотрены механизмы привлечения доноров к деятельности эндаумент-фондов в вузах. Обобщая вышеизложенное, можно сделать следующие выводы:

Деятельность создаваемых в нашей стране эндаумент-фондов не в полной мере соответствует мировой практике. Цель создания эндаумент-фондов, по мнению авторов, должна быть открытой и публичной, и данное заключение должно отражаться в принимаемом законе. В то же время согласно представленному досье проекта закона считаем, что срок, устанавливаемый для передачи денежных средств в пользование (бессрочно или на срок не менее 10 лет) не является привлекательным для меценатов. К тому же, с учетом представленного в Послании Президента Республики Казахстан указания на принятие нового Налогового Кодекса Республики Казахстан следует учесть налоговое стимулирование для субъектов, участвующих в финансировании эндаумент-фондов. В данном случае считаем необходимым более тщательно рассмотреть опыт Германии и США в части установления пороговой суммы для обложения налогами той или иной деятельности. Анализ немецкого налогового законодательства устанавливает конкретный перечень целей благотворительности или передачи денежных средств в доверительное управление, которые прописываются в дальнейшем в уставе эндаумент-фонда, что в последующем упрощает процедуру предоставления налоговых льгот.

Правовое обеспечение деятельности эндаумент-фондов в Казахстане представляет собой одну из ключевых задач в контексте повышения финансовой устойчивости и конкурентоспособности высших учебных заведений. Проведённый анализ показал, что на сегодняшний день нормативная база, регулирующая создание и функционирование фондов целевого капитала, остаётся фрагментарной и требует системной доработки.

Сравнительно-правовой обзор международного опыта (США, Канада, Великобритания, Сингапур, Израиль) демонстрирует, что устойчивое развитие эндаументов невозможно без внедрения гибких механизмов налогового стимулирования,

чёткого правового статуса фондов и высокого уровня защиты прав жертвователей. В частности, особую эффективность показывают модели с прозрачной отчётностью, участием доноров в управлении фондами и системой возврата средств при нецелевом использовании.

На примере действующих фондов в вузах Казахстана, включая КазНУ им. аль-Фараби, ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва и других, выявлены правовые неопределённости, касающиеся как процедуры регистрации, так и нормативов отчётности и ответственности. Эмпирические данные подтверждают, что при отсутствии чёткой законодательной регламентации привлечь крупный и устойчивый частный капитал практически невозможно.

Законопроект «О фондах целевого капитала», рассматриваемый в Мажилисе, требует концептуального усиления: необходимо предусмотреть положения о юридических гарантиях для доноров, о налоговых льготах для физических и юридических лиц, а также об ответственности за нарушение принципов целевого использования средств. Практика развитых стран демонстрирует, что только при наличии чётких правовых гарантий и стимулов возможно формирование устойчивой культуры благотворительности в сфере образования и науки.

Таким образом, разработка эффективного правового механизма регулирования эндаумент-фондов с опорой на международный опыт и адаптацией к национальной специфике представляет собой стратегически важное направление для Казахстана. Только при соблюдении этих условий эндаумент-фонды смогут стать не эпизодическим инструментом, а устойчивой институциональной опорой университетского развития.

Никто не гарантирует, что эндаумент-фонды в высших учебных заведениях не станут уловкой для хищения средств простых людей и предпринимателей. Следует включить в рассматриваемый законопроект нормы, гарантирующие привлечение к ответственности и полную защиту передаваемых средств. В законодательстве не предусмотрена специальная ответственность, защищающая фонды от посягательств руководителей высших учебных заведений, от присвоения и использования средств эндаумента, от коррупции и т.д. Специальная ответственность, то есть материальная ответственность личного персонала и корпоративная ответственность четко не закреплены законом. Это говорит о том, что на основе лишь исключительно нравственных качеств личности, возглавляющей данное высшее учебное заведение, не могут быть должным образом собраны денежные средства в эндаумент-фонд. И из-за отсутствия системы и стабильности в сборе средств эндаумент-фонд не будет жизнеспособным. Поэтому мы считаем, что правовую основу необходимо внедрить, взяв за основу ту модель эндаумент-фондов США, которая функционирует в высших учебных заведениях с большим опытом работы. Использование опыта США позволит усилить ответственность ректоров университетов в части использования средств эндаумент-фонда, обеспечит подотчетность перед населением, станет правовым препятствием для теневого, негласного финансового управления в высших учебных заведениях.

Информация о финансировании.

Данное исследование финансируется Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (ИРН AP22684823).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 Концепция развития высшего образования и науки в РК на 2023-2029 годы. [Электронный ресурс] — URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248 (дата обращения 10.01.2025)

2 Досье на проект Закона Республики Казахстан «О фондах целевого капитала (эндаумент-фондах)» (март 2024 года). [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39414281 (дата обращения 10.01.2025)

3 Атлас новых профессий и компетенций в Республике Казахстан. [Электронный ресурс] — URL: https://atlasbt.enbek.kz/ (дата обращения 10.01.2025)

4 Булыгина М., Мундриевская Ю., Александрова Ю. Эндаументы: зарубежная практика. Благотворительный фонд В. Потанина. Эффективная филантропия. [Электронный ресурс] — URL: https://lib.tsu.ru/mminfo/Fund/000792633/000792633.pdf (дата обращения 10.01.2025)

5 Усоскин В., Белоусова В., Чичканов Н. Мировой опыт организации и финансирования НИОКР на примере США и ЕС // Международные процессы. – Т. 17.– № 1 (56). –2019.– С. 38-61. DOI: 10.17994/IT.2019.17.1.56.3

6 Глобальный инновационный индекс 2022. [Электронный ресурс] — URL: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-en-main-report-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf (дата обращения 11.01.2025)

7 Internal Revenue Code. § 501(c)(3). United States Code. 2024. [Электронный ресурс] — URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/26/501 (дата обращения: 11.01.2025).

8 Franz R., Kranzner S. University Endowments: A Primer. CFA Institute Research Foundation, 2019. [Электронный ресурс] — URL: https://rpc.cfainstitute.org/research/foundation/2019/university-endowments-primer (дата обращения: 11.01.2025).

9 Inland Revenue Authority of Singapore. Tax Deductible Donations. 2025. [Электронный ресурс] — URL: https://www.iras.gov.sg (дата обращения: 11.01.2025).

10 Charity Commission for England and Wales. Charitable Trusts Guidance. 2025. [Электронный ресурс] — URL: https://www.gov.uk/government/organisations/charity-commission (дата обращения: 11.01.2025).

11 Canada Revenue Agency. Gifts and Income Tax. Government of Canada, 2025. [Электронный ресурс] — URL: https://www.canada.ca/en/revenue-agency/services/charities-giving.html (дата обращения: 11.01.2025).

12 Проект Закона Республики Казахстан «О фондах целевого капитала (эндаумент-фондах)». Zakon.kz, 2024. [Электронный ресурс] — URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39414281 (дата обращения: 11.01.2025).

13 Stiftungsgesetz des Landes Baden-Württemberg (StiftG BW). Landesrecht BW, 2025. [Электронный ресурс] — URL: https://www.landesrecht-bw.de (дата обращения: 11.01.2025)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭНДАУМЕНТ-ҚОРЛАР ЖҮЙЕСІ АРҚЫЛЫ ИНВЕСТИЦИЯЛАР ТАРТУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Бүгінде Қазақстанда "Нысаналы капитал қорлары (эндаумент-қорлар) туралы "Қазақстан Республикасы Заңының жобасы белсенді талқылануда және эндаумент-қорларды құру жаңа бағыт болып отыр. Коммерциялық емес ұйымдар жанындағы эндаумент-қордың болуы жылдық табыс үлесін және қаржылық тұрақтылықты арттыруға, жоғары оқу орнының беделін көтеруге және қазақстандық ғылымның ұстанымын арттыруға мүмкіндік береді. Бұл мақалада авторлар эндаумент қорларының қызметіне меценаттарды тартудың, сондай-ақ, олар үшін артықшылықты жағдайлар жасаудың маңыздылығы мәселесін қарастырады. Ұйымдық және құқықтық нысандарды жою қажет. Эндаумент қорларын белсенді және дұрыс дамыту үшін қажетті сенімгерлік басқару арқылы жоғары оқу орындарын өзін-өзі қаржыландыруды ұйымдастырудың әлемдік тәжірибесі бола тұра университеттердің әлі де мемлекеттік қаражыландыруды жалғастыруы зерттеудің өзектілігін анықтайды. Донорларды тартуға байланысты кейбір ғылыми мәселелерді шешу ұсыныстары лұл зерттеудің теориялық маңыздылығын білдіреді. Зерттеудің практикалық маңыздылығы - бұл материалды оқу процесінде және осы бағыттағы әрі қарайғы зерттеулерде қолдану мүмкіндігі. Эндаумент-қорларды құрудың нақты реттелген жүйесін құру білім беру саласындағы ауқымды міндеттерді шешуде жаңа инновациялық даму серпініне мүмкіндік береді.

Негізгі сөздер: нысаналы капитал қоры, эндаумент-қор, донор, меценат, фандрайзинг

LEGAL PROBLEMS OF ATTRACTING INVESTMENTS THROUGH THE ENDOWMENT FUND SYSTEM IN KAZAKHSTAN

Abstract

The creation of endowment funds in Kazakhstan is a relatively new direction. We notice that today, there is an active discussion of the draft law of the Republic of Kazakhstan “On endowment funds”. The presence of endowment funds at non-profit organizations is designed to increase the share of annual income and financial stability, raise the university's prestige, and provide an opportunity to improve the nation's science position. In this article, the authors address the pressing issue of attracting philanthropists to the activities of endowment funds. Additionally, the importance of creating favorable conditions for them. It is necessary to eliminate organizational and legal obstacles. The relevance of this study lies in the fact that universities continue to receive state funds. At the same time, there is a global practice of organizing the self-financing of higher education institutions through trust management. This experience is necessary for the active and correct further development of endowment funds. The theoretical significance of this study lies in its proposals for addressing specific scientific issues related to donor involvement. The practical significance of this study lies in the potential application of this material in the educational process and

future research in this area. Building a clearly regulated system for creating endowment funds will provide an impetus for innovative development in addressing large-scale problems in the field of education.

Keywords: endowment, endowment fund, donor, benefactor, philanthropist, fundraising, fundraiser

REFERENCES

1 Koncepciya razvitiya vysshego obrazovaniya i nauki v RK na 2023-2029 gody. *[Concept of development of higher education and science in the Republic of Kazakhstan for 2023-2029] Available at: - URL:*https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2300000248 [in Russian] (accessed: 10.01.2025)

2 Dos'e na proekt Zakona Respubliki Kazahstan «O fondah celevogo kapitala (endaument-fondah)» (mart 2024 goda). *[Dossier on the draft Law of the Republic of Kazakhstan "On endowment funds" (March 2024)]. Available at: - URL:*https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=3941428 1 [in Russian] (accessed: 10.01.2025)

3 Atlas novyh professij i kompetencij v Respublike Kazahstan. *[Atlas of new professions and competencies in the Republic of Kazakhstan]. Available at: - URL:*https://atlasbt.enbek.kz/ [in Russian] (accessed: 10.01.2025)

4 Bulygina M., Mundrievskaya YU., Aleksandrova YU. Endaumenty: zarubezhnaya praktika. Blagotvoritel'nyj fond V. Potanina. Effektivnaya filantropiya. *[Endowments: foreign practice. V. Potanin Charitable Foundation. Effective philanthropy]. Available at: - URL:* https://lib.tsu.ru/mminfo/Fund/000792633/000792633.pdf [in Russian] (accessed: 10.01.2025)

5 Usoskin V., Belousova V., CHichkanov N. Mirovoj opyt organizacii i finansirovaniya NIOKR na primere SSHA i ES // Mezhdunarodnye processy. *[Global experience in organizing and financing R&D using the example of the USA and the EU // International processes].* – T. 17.– № 1 (56). – 2019. – P. 38-61. DOI: 10.17994/IT.2019.17.1.56.3 [in Russian]

6 Global'nyj innovacionnyj indeks 2022. *[Global Innovation Index 2022]. Available at: - URL:*https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo-pub-2000-2022-en-main-report-global-innovation-index-2022-15th-edition.pdf [in Russian] (accessed: 11.01.2025)

7 Internal Revenue Code. § 501(c)(3). United States Code. 2024. *Available at: - URL:*https://www.law.cornell.edu/uscode/text/26/501 [in English] (accessed: 11.01.2025).

8 Franz R., Kranzner S. University Endowments: A Primer. CFA Institute Research Foundation, 2019. *Available at: - URL:* https://rpc.cfainstitute.org/research/foundation/2019/university-endowments-primer [in English] (accessed: 11.01.2025).

9 Inland Revenue Authority of Singapore. Tax-Deductible Donations 2025. *Available at: - URL:* https://www.iras.gov.sg [in English] (accessed: 11.01.2025).

10 Charity Commission for England and Wales. Charitable Trusts Guidance. 2025. *Available at: - URL:* https://www.gov.uk/government/organisations/charity-commission [in English] (accessed: 11.01.2025).

11 Canada Revenue Agency. Gifts and Income Tax. Government of Canada, 2025. *Available at: - URL:* https://www.canada.ca/en/revenue-agency/services/charities-giving.html [in English] (accessed: 11.01.2025).

12 Proekt Zakona Respubliki Kazahstan «O fondah celevogo kapitala (endaument-fondah)». Zakon.kz, 2024. *[Draft Law of the Republic of Kazakhstan "On endowment funds"]. Available at: - URL:* https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=39414281 [in Russian] (accessed: 11.01.2025).

13 Stiftungsgesetz des Landes Baden-Württemberg (StiftG BW). Landesrecht BW, 2025. *Available at: - URL:* https://www.landesrecht-bw.de [in English] (accessed: 11.01.2025)

Information about the authors

Aigul Yessentemirova - **corresponding author,** PhD, postdoctoral student of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan.

E-mail: bam051289@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2935-0034

Dina Kalmaganbetova - PhD, senior lecturer at the Department of Criminal Law Disciplines of the Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

E-mail: dina_zhautikova@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5377-4486

Sholpan Tlepina - Doctor of Law, Professor, Head of the Department of International Law Eurasian national university named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

E-mail: tlepina_shv@enu.kz

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6586-3515

Информация об авторах

Айгуль Есентемирова – **основной автор,** PhD, постдокторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева, г.Астана, Республика Казахстан

E-mail: bam051289@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2935-0034

Дина Калмаганбетова – доктор PhD, старший преподаватель кафедры уголовно-правовых дисциплин НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: dina_zhautikova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5377-4486
Шолпан Тлепина – доктор юридических наук, профессор, заведующая кафедрой международного права НАО «Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева», г.Астана, Республика Казахстан
E-mail: tlepina_shv@enu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6586-3515

Авторлар туралы ақпарат:
Айгүл Есентемірова - **негізгі автор,** PhD доктор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің постдокторанты, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bam051289@inbox.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2935-0034
Дина Қалмаганбетова – PhD доктор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің қылмыстық құқық пәндері кафедрасының аға оқытушысы, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: dina_zhautikova@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5377-4486
Шолпан Тілепина – заң ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КЕАҚ Халықаралық құқық кафедрасының меңгерушісі, Астана қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: tlepina_shv@enu.kz
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6586-3515

ҒТАМР 10.31.21 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.42**
ОӘЖ 343.546

Ж.Б.Шаяхметова[1]* , Б.К.Тажгарина[1]

[1]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті,Атырау қ., Е02Е5Н6, Қазақстан Республикасы
*e-mail: jan68@inbox.ru

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАРДЫҢ ЖЫНЫСТЫҚ ТИІСПЕУШІЛІГІНЕ ҚАРСЫ ҚЫЛМЫСТАР ЖАСАУҒА ЫҚПАЛ ЕТЕТІН ФАКТОРЛАР

Аңдатпа

Қазіргі серпінді әлеуметтік өзгерістер мен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы жағдайында кәмелетке толмағандардың құқықтары мен қауіпсіздігін қорғау мәселелері ерекше өзекті болуда. Кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмауына қарсы қылмыстар қазіргі криминология, психология және әлеуметтану жүйесіндегі ең күрделі және даулы мәселелердің бірі болып қала береді. Бұл әрекеттер қатыгездік пен зорлық-зомбылықтың жоғары дәрежесімен ғана емес, сонымен бірге зардап шеккендердің психофизиологиялық дамуы үшін терең деструктивті зардаптармен сипатталады, бұл мәселені жан-жақты пәнаралық талдауды қажет етеді. Зерттеу мақсаты - ішкі психологиялық механизмдерді, әлеуметтік детерминанттарды және девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына цифрлық ортаның әсерін анықтап, кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмыстар феноменін жан-жақты зерттеуге бағытталған. Қазіргі заманғы зерттеулер кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар жасауға ықпал ететін психопатологиялық сипаттамаларды қалыптастыруда шешуші рөл атқаратын биопсихоәлеуметтік факторлар кешенін анықтауға мүмкіндік береді. Әлеуметтік оқыту теориясы, психодинамикалық тәсілдер, когнитивті-мінез-құлық моделі және нейробиологиялық зерттеулер сияқты ғылыми тұжырымдамалар эмоционалдық және моральдық дамудың қалыпты механизмдерінің бұзылуы көбінесе генетикалық бейімділіктердің, ерте балалық жарақаттардың және қолайсыз әлеуметтік жағдайлардың күрделі өзара әрекеттесуінен туындайтынын көрсетеді.

Негізгі сөздер: кәмелетке толмағандар, жыныстық тиіспеушілік, жауапкершілік, зорлық – зомбылық, отбасы, цифрландыру дәуірі, ақпараттық технологиялар.

Кіріспе

Кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстар проблемасы көп қырлы және терең тарихи-мәдени тамыры бар. Соңғы онжылдықтарда жыныстық сипаттағы қылмыстар санының өсу тенденциясы байқалды, бұл объективті әлеуметтік-экономикалық өзгерістермен де, цифрлық коммуникациялар эволюциясымен де байланысты. Киберқылмыстың өсуі, оның ішінде сыртқы келбет сияқты құбылыстар, қылмыскерлер әлеуетті құрбандармен байланыс орнатудың жаңа мүмкіндіктерін табатын нақты ортаны құруда. Осыған байланысты кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау құқық қорғау органдарының міндеті ғана емес, сонымен қатар жаңа теориялық үлгілер мен практикалық ұсыныстарды әзірлеуді талап ететін ғылыми қоғамдастық үшін міндетке айналады. Тақырыптың өзектілігі де кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық қылмыстардың жеке тұлғаларға ғана емес, жалпы қоғамға орны толмас зиян келтіруімен де байланысты. Зорлық-зомбылықтан туындаған психологиялық жарақат тұлғаның дамуына, тұлғааралық қарым-қатынасқа және қоғамдық қауіпсіздікке әсер ететін ұзақ мерзімді салдары бар. Көбінесе мұндай қылмыстардың құрбандары өздерін кінәлі және ұят сезімін бастан кешіріп, жалғыз және оқшау болып қалады, бұл олардың әлеуметтік бейімделуіне және қоғамға одан әрі интеграциялануына кедергі келтіреді. Осылайша, бұл мәселені зерттеу халықтың осал топтарын алдын алу, оңалту және құқықтық қорғау шараларын әзірлеу үшін маңызды практикалық мәнге ие болады.

Қазіргі теориялық тәсілдер, соның ішінде әлеуметтік оқыту теориялары, психодинамикалық концепциялар, когнитивтік-мінез-құлық модельдері және нейробиологиялық зерттеулер кәмелетке толмағандардың жыныстық зорлық-зомбылық құбылысын әртүрлі түсіндіруге мүмкіндік береді. Бұл теориялардың әрқайсысы қылмыстық мінез-құлықтың қалыптасуында ішкі (тұлға ерекшеліктері, эмоционалдық реттеу, когнитивті бұрмаланулар) және сыртқы факторлардың (отбасы тәрбиесі, әлеуметтік-экономикалық

орта, цифрлық технологиялардың әсері) рөлін атап көрсетеді. Дегенмен, бұл тәсілдерді мәселенің күрделі сипатын түсіндіруге қабілетті бір модельге біріктіру әлі де дамымаған күйде қалып отыр. Сондықтан бұл зерттеу осы детерминанттардың барлығын ескеретін жаңа пәнаралық құрылымды ұсыну арқылы осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған.

Мақаланы жазудағы мақсатымыз оларды жасауға ықпал ететін күрделі психологиялық, әлеуметтік-мәдени және цифрлық факторларды анықтау мақсатында кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмауына қарсы қылмыстарға пәнаралық талдау жүргізу, сондай-ақ зардап шеккендердің алдын алу және оңалту тиімділігін арттыру бойынша практикалық ұсыныстар әзірлеу болып табылады. Қойылған мақсаттарға жету үшін жұмыста кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қылмысқа әсер ететін факторлардың кең ауқымын қамтуға мүмкіндік беретін кешенді зерттеу әдістері қолданылады.

Қылмыстық мінез-құлықтың жеке детерминанттарын сыртқы әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторлармен корреляциялауға мүмкіндік беретін теориялық үлгілерді біріктіруде, бұл мәселенің көп өлшемділігін тереңірек түсінуге ықпал етеді.

Патологиялық мінез-құлықтың тұрақты компульсивті үлгілері жыныстық зорлықпен байланысты болуы мүмкін. Мұндай құқық бұзушылар дені сау интимдік қарым-қатынас орната алмайды, ал олардың жыныстық өмірі жаңа құрбандарды іздеуге және зорлық-зомбылық немесе айла-шарғы жасау арқылы қажеттіліктерін қанағаттандыруға негізделеді. Бұл мінез-құлық жиі аффективті жауап жүйесінің бұзылуымен байланысты, нәтижесінде агрессиялық импульстар басымдыққа ие болып, осал топтарға, әсіресе кәмелетке толмағандарға бағытталады [1].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қылмыскерлердің психологиялық ерекшеліктері мен девиантты мінез-құлықтың қалыптасу ерекшеліктерін терең талдауға баса назар аудара отырып, кәмелетке толмағандарға қатысты жыныстық қанау мен зорлық-зомбылық мәселелеріне арналған отандық және шетелдік зерттеулердің деректерін синтездеуге тырысады. Зерттеу әдеби дереккөздерді талдау, эмпирикалық деректерді салыстырмалы талдау, статистикалық көрсеткіштердің мазмұндық талдауы, кейс әдісі және психодиагностикалық әдістерді қамтитын кең ауқымды әдістерге сүйенеді, бұл зерттелетін мәселенің көп факторлы табиғаты туралы тұтас түсінік алуға мүмкіндік береді.

Бірқатар эмпирикалық зерттеулер қылмыскерлерде эмпатияның бұзылуы, аффективті реттеу және импульсивтілік пен агрессивтілікке бейімділік сияқты бірқатар психологиялық сипаттамалар бар екенін көрсетеді. Мысалы, тұлғаның ұйымдаспауы, әлсіз өзін-өзі сынға алу және өз әрекеттерінің жағымсыз салдарын барабар қабылдай алмау үрдісі бар. Бірқатар жағдайларда «компенсаторлық сәйкестендіру» құбылысы атап өтіледі, бұл кезде созылмалы кемшілік кешендерін бастан кешіретін адам өзін әлсіз субъектілерге үстемдік ету арқылы өзін көрсетуге тырысады, көбінесе кәмелетке толмағандарды жәбірленуші ретінде таңдайды. Сонымен қатар, зерттеушілер отбасылық факторлардың рөлін ерекше атап өтеді, әсіресе балалық шақта қатыгездік, зорлық-зомбылық немесе қараусыздық орын алған жағдайларда. Мұндай тәжірибе жасөспірімдер мен жасөспірімдерде мінез-құлықтың бұрмаланған үлгілерінің дамуына және жыныстық қатынастарды қабылдауға ықпал етуі мүмкін. Тұрақсыз отбасылық ортаның әсері, сондай-ақ үлкендердің оң үлгілері мен қолдауының болмауы мінез-құлықтың девиантты формаларының даму қаупін айтарлықтай арттырады.

Әлеуметтанулық зерттеулер әлеуметтік қолдаудың төмен деңгейі, кедейлік, жұмыссыздық және қолайсыз өмір сүру жағдайлары жыныстық қылмыс жасау қаупінің артуына ықпал ететінін растайды. Кәмелетке толмағандардың осалдығы әлеуметтік орта тиісті қорғау мен дамуды қамтамасыз ете алмайтын жағдайларда артады, ал оң үлгілердің және өзін-өзі дамыту мүмкіндіктерінің болмауы девиантты мінез-құлық үлгілерінің қалыптасуына әкеледі. Девиантты мінез-құлық нормалары басым болатын топтық ойлаудың әсері мұндай қылмыстарды қалыпқа келтіру әсерін күшейтеді және олардың ертерек ашылуы ықтималдығын азайтады [2].

Өзін-өзі бағалаудың төмендеуі, кінә мен ұят сезімі, басқалармен сенімді қарым-қатынас орнатудағы қиындықтар осы патологиялық процеспен бірге жүретін тән белгілер болып табылады. Сонымен қатар, ұзаққа созылған эмоционалдық шок толық әлеуметтік бейімделуге кедергі болатын тұрақты жағымсыз мінез-құлық үлгілерінің қалыптасуына әкелуі мүмкін [3].

Сексуалдық қылмыстар кәмелетке толмағандардың психосексуалдық дамуына жойқын әсер етеді. Жыныстық сәйкестікті дамытудың сыни кезеңінде зорлық-зомбылық пен зорлық-зомбылық сексуалдық мінез-құлықтың бұрмаланған үлгілерінің дамуына, интимдік қарым-қатынас нормаларының бұзылуына және өзіндік сәйкестендіру проблемаларына әкелуі мүмкін. Психологиялық зерттеулер көрсеткендей, жыныстық зорлық-зомбылық құрбандары жиі салауатты тұлғааралық қарым-қатынас орнатуда қиындықтарды бастан кешіреді, бұл созылмалы жыныстық дисфункцияның бұзылуына және жыныстық бағдарлау проблемаларына әкелуі мүмкін. Мұндай қылмыстар жыныстық дамуға тікелей әсер етумен қатар, болашақта сенімді қарым-қатынасты қалыптастыруға кері әсерін тигізетін тіркеме бұзылулардың дамуына ықпал етеді. Жыныстық пайдалануды бастан өткерген балалар эмоционалды жақындықта жиі қиындықтарға тап болады және жақын қарым-қатынастан аулақ болады [4].

Нәтижелер және оларды талқылау

Мемлекеттік органдардың, оқу орындарының және үкіметтік емес ұйымдардың күш-жігерін біріктіретін ведомствоаралық жүйені құруға мүмкіндік береді, бұл профилактикалық бағдарламалардың тиімділігін арттырудың кепілі болып табылады. Қорытындылай келе, бұл зерттеу жыныстық қылмыспен тиімді күресу қоғамдық өмірдің барлық деңгейінде жүйелі өзгерістерді қажет ететінін көрсетеді. Ғылыми қоғамдастықтың, мемлекеттік органдардың және азаматтық қоғамның күш-жігерін біріктіру арқылы ғана қылмыс деңгейін айтарлықтай төмендетуге және кәмелетке толмағандардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге болады. Осы тұрғыда жұмыста әзірленген модель заманауи сын-қатерлер мен әлеуметтік даму динамикасын есепке алуға қабілетті профилактикалық және оңалтудың тұтас және тиімді жүйесін қалыптастыру жолындағы маңызды қадам болып табылады. Осылайша, ұсынылған реферат зерттеудің негізгі ережелерін жинақтайды, оның мақсаттарын, әдістемелік негізін, негізгі нәтижелерін және практикалық қолдану перспективаларын ашады. Алынған нәтижелер кәмелетке толмағандарға қатысты сексуалдық зорлық-зомбылық мәселесін тереңірек түсінуге және алдын алу мен оңалтудың жаңа, тиімдірек әдістерін дамытуға бағытталған одан әрі пәнаралық зерттеулердің қажеттілігін көрсетеді. Бұл зерттеу теориялық базаны кеңейтуге және тез өзгеретін әлеуметтік ортада осал топтардың құқықтарын қорғаудың практикалық тәсілдерін жетілдіруге мүмкіндік беретін заманауи ғылымның дамуына елеулі үлес болып табылады.

Әлеуметтік нормалар мен стереотиптер тірі қалғандардың маргинализациясына әкелуі мүмкін, бұл олардың психологиялық жарақатын арттырады және қалпына келтіру процесін тежейді. Сексуалдық зорлық-зомбылық тақырыбы тиым болып қала беретін контексте құрбандар көбінесе отбасыларында, сондай-ақ білім беру және медициналық мекемелерде қолдау табуда қиындықтарға тап болады. Әлеуметтік оқшаулану жарақаттың салдарын күшейтеді және өзін-өзі жақсы сезінудің дамуына кедергі келтіреді, бұл өз кезегінде сәтті психологиялық бейімделу мүмкіндігін азайтады. Стигматизацияның әсері тек әлеуметтік оқшаулану ғана емес, сонымен бірге жәбірленушілерде болған оқиғаны жасыруға ұмтылуды тудыратын, қылмысты жасыруға әкелетін ұят сезімін тудырады [5].

Бұл мақалада жүргізілген талдау нәтижесінде туындайтын практикалық ұсыныстар алдын алу және оңалту тетіктерін жетілдіруге мүмкіндік береді, сондай-ақ қазіргі қоғам жағдайында жыныстық қылмыстармен күресудің тиімді стратегияларын әзірлеуге ықпал етеді. Атап айтқанда, ұсынылып отырған жұмыста девиантты жыныстық мінез-құлық үлгілерінің қалыптасуына ықпал ететін механизмдерді талдауға, сондай-ақ зардап шеккендердің психосексуалдық дамуы мен әлеуметтік бейімделуінің салдарын зерттеуге ерекше назар аударылады.

Эмпирикалық зерттеулер әлеуметтік-экономикалық даму деңгейі төмен аймақтарда сексуалдық қылмыстардың жиі кездесетінін көрсетеді. Мұндай жағдайларда кәмелетке толмағандардың осалдығы сапалы білімге, медициналық көмекке және әлеуметтік қызметтерге қолжетімділіктің жоқтығынан артады, бұл қылмыстық әрекеттерді жедел анықтау мен алдын алуды қиындатады. Осылайша, әлеуметтік-экономикалық детерминанттар тиімді алдын алу шаралары мен әлеуметтік қолдауды әзірлеуге кешенді көзқарасты талап ететін маңызды фактор болып табылады [6].

Қоғамның мәдени-адамгершілік көзқарастары мінез-құлықтың қолайлы түрлері туралы идеяларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Патриархалдық үлгілер мен дәстүрлі стереотиптер үстемдік ететін қоғамдарда жыныстық қол сұғылмаушылық мәселелері жиі бір дауысты түрде түсіндіріледі, бұл кәмелетке толмағандардың жыныстық қанау қаупін жете бағаламауға әкеледі. Ерлердің үстемдігін негіздейтін тұрақты мәдени нормалардың болуы зорлық-зомбылық жеке қажеттіліктерді жүзеге асырудың қолайлы тәсілі ретінде қабылданатын девиантты мінез-құлық үлгілерінің қалыптасуына негіз бола алады.

Ғылыми зерттеулер дәл мәдени детерминизм контекстінде дәстүрлі құндылықтар жеке құқықтардан жоғары қойылған кезде жыныстық зорлық-зомбылық мәселелері жүйелі түрде еленбейтінін көрсетеді [7].

Сонымен, мәдени-адамгершілік қатынас мәселесі қоғамдық сананы өзгертуге және жыныстар арасындағы қарым-қатынас туралы жаңа, гуманистік идеяларды қалыптастыруға бағытталған құқықтық ғана емес, тәрбиелік шешімді де қажет етеді.

Қорытынды

Қылмыскерлердің психологиялық профилін зерттеу эмпатияның болмауы, нарциссизм, қоғамға жат тенденциялар және когнитивті бұрмаланулар сияқты негізгі сипаттарды анықтайды, олар бірге қауіпті мінез-құлық үлгілерінің қалыптасуына ықпал етеді. Сонымен қатар, жәбірленушілер үшін салдарларды талдау жыныстық зорлық-зомбылықтың психосексуалдық дамуға, эмоционалдық әл-ауқатқа және әлеуметтік бейімделуге жойқын әсерін көрсетеді, бұл құрбандарды оңалту мен қолдаудың тиімді тетіктерін құруды талап етеді. Қылмыс жасауға ықпал ететін факторларға ішкі психологиялық механизмдер де, сыртқы әлеуметтік-мәдени детерминанттар да, соның ішінде цифрлық технологиялар мен әлеуметтік өзара әрекеттестіктің заманауи нысандарының әсері де жатады. Жоғарыда аталған талдауды ескере отырып, психологиялық түзетудің жеке әдістерін де, кәмелетке толмағандардың осалдығын төмендетуге бағытталған әлеуметтік қолдаудың жүйелі шараларын да біріктіретін профилактиканың пәнаралық үлгілерін әзірлеу қажет. Осылайша, ұсынылған кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстардың психологиялық және әлеуметтік аспектілерін талдау мәселенің мәнін түсінуге, тиімді профилактикалық шараларды әзірлеуге және осы саладағы одан әрі зерттеулерге негіз жасауға маңызды қадам болып табылады. Әрі қарайғы зерттеулерде әлеуметтік-мәдени өзгерістердің динамикасын, жаңа технологиялардың ықпалын және қоғамдағы өзгеретін психологиялық жағдайды ескеру қажет, бұл профилактикалық және оңалту бағдарламаларына уақтылы түзетулер енгізуге, сондай-ақ халықтың неғұрлым осал топтарын қорғау үшін жағдай жасауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған тарауда кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстардың негізгі психологиялық және әлеуметтік аспектілері қарастырылған. Девиантты мінез-құлықтың қалыптасуына әсер ететін факторлардың күрделі жиынтығын, сондай-ақ құрбандар үшін ұзақ мерзімді психологиялық зардаптарға әкелетін механизмдерді түсінуге мүмкіндік беретін теориялық және эмпирикалық деректер талданады. Бұл пәнаралық көзқарас осы проблемамен күресу үшін әртүрлі деңгейлерде – жеке және отбасынан бастап әлеуметтік және мәдени деңгейге дейін – кешенді араласу қажеттілігін көрсетеді. Осы саладағы зерттеулердің дамуы жалғасуда, ол қазіргі қоғамның өзгермелі жағдайларын ескере алатын жаңа әдістемелік тәсілдерді әзірлеудің өзектілігін атап көрсетеді. Алдағы уақытта құқық бұзушылықтың алдын алуды ғана емес, сонымен қатар зардап шеккендердің толық оңалтуы үшін жағдай жасауға ерекше назар аудару қажет, бұл

әртүрлі сала мамандарының – психология, әлеуметтану, педагогика, медицина және құқық қорғау органдарының күш-жігерін біріктіруді талап етеді.

Осылайша, кәмелетке толмағандардың жыныстық қол сұғылмаушылыққа қарсы қылмыстардың психологиялық және әлеуметтік аспектілері одан әрі терең зерттеуді қажет ететін күрделі және көп деңгейлі құбылыс болып табылады. Осы аспектілерді кешенді талдау қазіргі қоғамда қылмыс жасау қаупін азайтуға және кәмелетке толмағандардың қауіпсіздігін қамтамасыз етуге бағытталған тиімді профилактикалық бағдарламаларды әзірлеудің алғы шарты болып табылады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Алауханов Е.О. Криминология. Алматы Жеті жарғы. - 2005.- 480 б.

2 Алауханов Е.О. Криминология: учебник / Алауханов Е. О. – Жеті жарғы. Алматы. - 2008. – 660 с.

3 Кудрявцев В.Н. Криминология: учебник для студ. вузов, обучающихся по спец. «Юриспруденция» / Кудрявцев В. Н.; под ред. Эминова, В. Е. – М.: Юристъ. - 2021. – 734 с.

4 Баранов И.А. «Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы». Қылмысты саралау, жазалау шаралары мен кәмелетке толмағандардың құқықтарын қорғау ерекшеліктерін жан-жақты қарастыратын оқу құралы. Алматы – 2022. – 56 б.

5 Козаченко И. Я Криминология: учебник для вузов по спец. «Юриспруденция». И. Я. Козаченко, К. В. Корсаков. – М.: НОРМА: ИНФРА-М. - 2022. – 303 с.

6 Криминология: учебник для вузов / под ред.: В. Н. Кудрявцва, В. Е. Эминова. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: НОРМА: ИНФРА-М. - 2022. – 799 с.

7 Хамзина Ж., Бурибаев Е. Социальная защита семей, воспитывающих детей: законодательная инициатива. Алматы. - 2022. - 16 с.

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ СОВЕРШЕНИЮ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ПРОТИВ ПОЛОВОЙ НЕПРИКОСНОВЕННОСТИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ

Аннотация

В условиях стремительных социальных изменений и бурного развития информационных технологий вопросы защиты прав и безопасности несовершеннолетних приобретают особую актуальность. Преступления против половой неприкосновенности несовершеннолетних остаются одними из самых сложных и дискуссионных проблем в современной криминологии, психологии и социологии. Эти действия характеризуются не только высоким уровнем жестокости и насилия, но и глубоко деструктивными последствиями для психофизиологического развития пострадавших, что требует всестороннего междисциплинарного анализа. Цель исследования - всестороннее изучение феномена сексуальных преступлений в отношении несовершеннолетних, с акцентом на выявление внутренних психологических механизмов, социальных детерминант и влияния цифровой среды на формирование девиантного поведения. Современные исследования позволяют определить комплекс биопсихосоциальных факторов, играющих решающую роль в формировании психопатологических характеристик, способствующих совершению преступлений против половой неприкосновенности несовершеннолетних. Научные концепции, такие как теория социального научения, психодинамические подходы, когнитивно-поведенческая модель и нейробиологические исследования, показывают, что нарушение нормальных механизмов эмоционального и морального развития зачастую является результатом сложного взаимодействия генетических предрасположенностей, ранних детских травм и неблагоприятных социальных условий.

Ключевые слова: несовершеннолетние, половая неприкосновенность, ответственность, насилие, семья, эпоха цифровизации, информационные технологии.

FACTORS INFLUENCING THE COMMITMENT OF SEXUAL ABUSE CRIMES BY MINORS

Abstract

In the context of rapid social change and the dynamic development of information technologies, the issues of protecting the rights and safety of minors are becoming particularly relevant. Crimes against the sexual inviolability of minors remain among the most complex and controversial issues in modern criminology, psychology, and sociology. These acts are characterized not only by a high degree of cruelty and violence, but also by deeply destructive consequences for the psychophysiological development of the victims, which necessitates a comprehensive interdisciplinary analysis. The purpose of the study is a comprehensive study of the phenomenon of sexual crimes against minors, with an emphasis on identifying internal psychological mechanisms, social determinants and the

influence of the digital environment on the formation of deviant behavior. Modern research makes it possible to identify a complex of biopsychosocial factors that play a decisive role in shaping the psychopathological characteristics contributing to the commission of crimes against the sexual inviolability of minors. Scientific concepts such as social learning theory, psychodynamic approaches, the cognitive-behavioral model, and neurobiological studies show that the disruption of normal mechanisms of emotional and moral development often arises from a complex interaction of genetic predispositions, early childhood trauma, and adverse social conditions.

Key words: minors, sexual inviolability, responsibility, violence, family, digitalization era, information technologies.

REFERENCES

1 Alauhanov E.O. Kriminologia. *[Criminology].* Almaty Jetı jarğy, 2005.- 480 p. [in Kazakh]

2 Alauhanov E.O. Kriminologiya: uchebnik *[Criminology].* Alauhanov E. O. – Almaty : ZHeti zharғy, 2008. – 660 p. [in Russian]

3 Kudryavcev V.N. Kriminologiya: uchebnik dlya stud. vuzov, obuchayushchihsya po spec. «YUrisprudenciya». *[Criminology: a textbook for students of higher education institutions studying in the specialty "Jurisprudence"]* / Kudryavcev V. N.; pod red. Eminova, V. E. – M.: YUrist". 2021.734 p. [in Russian]

4 Baranov İ.A. «Qazaqstan Respublikasynyñ Qylmystyq qūqyğy»-Qylmysty saralau, jazalau şaralary men kämeletke tolmağandardyñ qūqyqtaryn qorğau erekşelıkterın jan-jaqty qarastyratyn oqu qūraly. *[“Kazakhstan Republicsynyn Kylmystyk kukygy.” Kylmysty saralau, zhazalau sharalary men kəmeletke tolmagandardyn құқықтарын қоғау ereksheliktеrin jan-zhakty karastyratyn oku kuraly].* Almaty. 2022. 56 p. [in Kazakh]

5 Kozachenko I. YA Kriminologiya: uchebnik dlya vuzov po spec. «YUrisprudenciya». *[Criminology: textbook for universities in the specialty "Jurisprudence"].* / I. YA. Kozachenko, K. V. Korsakov. – M.: NORMA: INFRA-M, 2022. 303 p. [in Russian]

6 Kriminologiya: uchebnik dlya vuzov / pod red.: V. N. Kudryavcva, V. E. Eminova. – 4-e izd., pererab. i dop. *[Criminology: textbook for universities].* – M.: NORMA: INFRA-M.2022. 799 p. [in Russian]

7 Hamzina ZH., Buribaev E. Social'naya zashchita semej, vospityvayushchih detej: zakonodatel'naya iniciativa. *[Social protection of families raising children: legislative initiative]* A. 2022. 16 p. [in Russian]

Information about authors:

Zhanna Shayakhmetova - **corresponding author,** Associate Professor of the Department of Criminal Law Disciplines of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Candidate of Law, Associate Professor of Law, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: jan68@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813

Bela Tazhgarina — Senior Lecturer of the Department of Criminal Law Disciplines of Kh. Dosmukhamedov Atyrau University, Master of Law, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: Tazhgarina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8706-1811

Информация об авторах:

Жанна Шаяхметова – **основной автор**, ассоциированный профессор кафедры уголовно-правовых дисциплин Атырауского университета им. Х. Досмухамедова, кандидат юридических наук, доцент права, г. Атырау, Республики Казахстан

E-mail: jan68@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813

Бэла Тажгарина - старший преподователь кафедры уголовно-правовых дисциплин Атырауского университета им. Х. Досмухамедова, магистр юридических наук, г. Атырау, Республики Казахстан

E-mail: Tazhgarina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8706-1811

Авторлар туралы ақпарат:

Жанна Шаяхметова - **негізгі автор**, Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, заң ғылымдарының кандидаты, құқық доценті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: jan68@inbox.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6965-9813

Бэла Тажгарина - Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, заң ғылымдарының магистрі, Атырау қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Tazhgarina@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0009-0005-8706-1811

ҒТАМР 10.07.41 **DOI 10.47649/vau.25. v77.i2.43**
ӘОЖ 340

С. Әділғазы[1*] , С. Ермухаметова[2] , С. Дюсебалиева[3]

[1]Нархоз университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы
[2]Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050040 Қазақстан Республикасы
[3]Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., 060011, Қазақстан Республикасы
*e-mail: bakha2001@mail.ru

ШАРТТАРДЫ ТҮСІНДІРУ ҚАҒИДАЛАРЫНЫҢ ҚОЛДАНЫЛУЫНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ТӘЖІРИБЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстан Республикасы соттарында азаматтық-құқықтық шартты «contra proferentem» қағидасын қолдана отырып түсіндіру қазіргі қолданыстағы құқықтық нормаларымен реттелмеуі немесе қарастырылмауына назар аударылды. Отандық құқықтық әдебиеттерде, экономикасы дамыған елдердің құқықтық жүйелердегі «contra proferentem» қағидасы шартты түсіндіру ережесінің қазіргі заманғы даму тенденцияларын ескеретін арнайы зерттеулердің жеткіліксіздігі байқалады.

Мақала мақсаты - кешенді түрде азаматтық-құқықтық шарттық талаптарын түсіндіру институтына «contra proferentem» қағидасын құқықтық тұрғыдан талдау және оның тиімділігін арттыру жөнінде ұсыныстар беру. Мақалада осы қағиданы ұлттық және халықаралық құқықтық тәртіпте қолданудың құқықтық негіздері, оның шарттың әлсіз жағының мүдделерін қорғаудағы рөлі, сондай-ақ сот ісін жүргізуде қолдану тәжірибесі қарастырылады.

Авторлар аталған қағиданың теориялық негіздерін, оның әртүрлі құқықтық жүйелердің құқықтану контекстінде дамуын, сондай-ақ оның іс жүзінде жүзеге асырылуын көрсететін сот практикасын талдайды. Contra proferentem қағидасын тең емес жағдайы бар субъектілер арасындағы қатынастарда-атап айтқанда, қосылу шарттарын, тұтыну келісім шарттарын және сақтандыру келісімдерін жасасу кезінде қолдануға ерекше назар аударылады. Қағиданың әлсіздікті қорғау және шарттық қатынастардағы әділеттілікті қамтамасыз ету механизмі ретіндегі маңыздылығы туралы қорытынды жасалады. Авторлар келісім шарттық міндеттемелерде әділеттілік пен адалдықты қамтамасыз ету құралы ретінде contra proferentem маңыздылығын атап көрсетеді, сондай-ақ заңды даулардың тәуекелдерін азайту үшін келісімшарт талаптарын неғұрлым нақты тұжырымдау бойынша ұсыныстар ұсынады.

Негізгі сөздер: Contra proferentem, Қазақстан Республикасы, Сот органдары, азаматтық-құқықтық шарттар, мәміле, ұсыныстар.

Кіріспе

Шарт - азаматтықтық қатынастардың пайда болуының негізі ретіндегі азаматтық құқықтың маңызды институттарының бірі. Шарттарың жасалуы, шарттан туындайтын қатынастар және шарттарды жасау, орындау кезіндегі қағидаларды қолдану бүгінгі таңда көптеген өзекті мәселелерді ғылыми тұрғыдан қарастыруды, талдауды және зерттеуді қажет етеді. Шарттарды түсіндіруде шетел заңнамалары мен сот тәжірибелерінде бірнеше қағидалар қолданылады, contra proferentem, несие беруші пайдасына түсіндіру, қосымша түсіндіру қағидалары. Бұл мәселеде шарттарды жасау кезіндегі contra proferentem қағидасы алыс, жақын шет мемлекеттер заңнамаларында және тәжірибесінде қолданылатын қағида. Шарт талаптарының мазмұны туралы даулардың алуан түрлілігімен оларды іс жүзінде шешудің жалпы тәсілдерін ұсынуға болады. Бірақ, Қазақстан Республикасы соттарының тәжірибесінде мұндай тәсілдер әлі әзірленбегенін мойындау керек. Сол үшін отандық құқық жүйесіндегі азаматтық-құқықтық шарт мазмұнын түсіндірудегі олқылықты толтыру үшін мақала шетелдік тәжірибеге негізделеді.

Мұндай жағдайларда «contra proferentem» қағидасы шарттық талаптарын түсіндіру үрдісін реттейтін шетелдік құқық нормаларын және оны қолдану практикасын сыни талдау өзекті болып табылады. Мұндай талдау Француз Азаматтық кодексі және неміс Азаматтық кодексінің қолдану тәжірибесінің мысалдарында ұсынылған. Отандық сот практикасына шолу кезінде азаматтық-құқықтық шартты түсіндіруге қатысты, атап айтқанда, белгісіз және екі ұшты мағына беретін шарттардың мазмұнын белгілеуге байланысты көптеген мәселелер Қазақстан Республикасы соттарының алдында тұр деген қорытынды жасауға

мүмкіндік береді. Бұл сұрақтарға жауап беру үшін азаматтық-құқықтық шартты түсіндіру тақырыбын ғылыми зерттеу қажет. Жоғарыда айтылғандар мақаланың тақырыбының ғылыми және практикалық өзектілігін көрсетеді.

Зерттеудің объектісі шарттарды түсіндіру қағидаларымен байланысты қоғамдық қатынастар кешені. Ғылыми мақалада шарттарды түсіндіру қағидаларының ұлттық және халықаралық нормалары талданады. Халықаралық нормалар аясында шарттарды түсіндіру қағидаларының ұлттық нормалармен әрекеттесе отырып қолданылуы қазіргі коммерциялық, электрондық шарттарды жасау кезінде маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Азаматтық құқықтық қатынастардың пайда болуының негізі ретінде шарттар мәселесі, олардың қолданылуы, азаматтық айналым қатысушыларының азаматтық құқықтық шарттарды жасау кезінде ұлттық нормаларда бекітілген және халықаралық шарттарды түсіндіру кезінде басшылыққа алынатын қағидаларды қолдану мәселесі маңызды. Азаматтық құқықтық шарттардың сақталуы, шарттарды түсіндіру шарттардың орындалуының кепілі ретінде қолданылады. Халықаралық шарттарда шарттарды тараптардың түсінбеуі немесе шарт талаптарын түсінудегі кейбір түсініспеушіліктер осы шарттарды түсіндіру қағилалары негізінде айқындалады. Азаматтық құқық теориясында шарттарды тараптардың жасауы белгілі бір міндеттерді жүктейді, олардың орындалмауы жауапкершілікке әкеліп соқтырады. Сондықтан шарттардың тиісінше орындалуына байланысты тараптар арасында жасалған шарттың мазмұны мен талаптарын түсіндіру мәселесі ғалымдар арасында тиісті зерттеулердің болуын туындатады. Цифрлық даму, жасанды интеллект, электрондық сауда дамуы азаматтық-құқықтық шарттарды түсіндірудің түрлі тәсілдерін дұрыс қолданумен байланысты көптеген мәселелердің дұрыс шешілуіне негіз болады. Шарттарды түсіндіру мәселесі бойынша халықаралық «Contra proferentem» шарттық талаптарын қолдану сот тәжірибесінде, соттардың істерді қарауы кезінде тиімді. Ғылыми мақала аясында шет мемлекеттердің тәжірибесінде азаматтық-құқықтық шарттарды түсіндіру қағидалары қарастырылатын болады. Электрондық сауда айналымында қосылу шарттарының жасалуы екінші тараптардың оферта жіберген тараптың ұсыныстарына қосылу арқылы жасалатын жағдайларында шарттағы екіжақты түсініктер болған кезде «оферентке қарсы» қолданылатын талқылау ережесі және оны қолдану, шетел тәжірибесінде «contra proferentem» қағидасын қолдану және оның Қазақстан Республикасында шарттарды түсіндіру ережелері ретінде қолданудың маңыздылығына талдау жасалады.

Ең алдымен азаматтық-құқықтық келісім-шарты түсіндіру қажеттілігі қандай жағдайларда болатынын анықтап алу керек. Азаматтық құқық саласындағы ғылыми әдебиеттерде азаматтық-құқықтық келісім-шарттың мазмұнында кем дегенде екі түрлі түсінігінің болуы келісім-шарт түсіндіру туралы даудың болуының жалпы алғышарты болып табылатыны баршамызға белгілі. Демек, бұл келісім-шартта бір-бірінен ажыратылуы керек кемінде екі ұғымды анықтап алу қажет.

Бұл, біріншіден азаматтық-құқықтық шарттың мәнін түсіндіру қажеттілігінен туындайды. Екіншіден, азаматтық құқықтық шарттар мәтініндегі екі түрлі мағына беретін түсініктер.

«Contra proferentem» шарттық құқықтағы доктрина, оған сәйкес шарттарды түсінуде екі түрлі ой туындататын немесе шарт екі түрлі талқылануы мүмкін болатын жағдайда қолданылады. Бастапқы шарт жасау сатысында осы ережелерді енгізуімен байланысты. Екінші тарап, яғни акцептант ұсынылған шарттың мазмұнын түсінуде «екі ойлылық» орын алады.

Азаматтық құқықтық шарттардағы ережелерде қолданылатын, тараптарға дау туғызатын ережелер шартқа қатысатын субъектілер саны көп болған сайын орын алады. Бастапқыда, әдетте, азаматтық-құқықтық келісім-шарттың тараптары болып табылады, олардың әрқайсысы осы екі мағана беретін даулы сөзді әр түрлі қабылдайды. Мұндай жағдай әртүрлі жағдайлардың салдары болуы мүмкін: шартта белгісіз немесе түсініксіз

шарттың болуы (ол екі немесе одан да көп мағынаға ие болған кезде) немесе бір-біріне қайшы келетін ережелер болуы мүмкін.

Нәтижелер және оларды талқылау

Азаматтық-құқықтық шарттарда кейде бір-біріне тікелей қайшы келетін ережелер кездеседі. Әрине азаматтық құқықтық шарттарды жасау кей жағдайларда көптеген уақыт олардың келіссөздер жасауын талап етеді. Шарттық қатынастарға түсетін тараптардың әрқайсысы өз мүдделерін енгізгісі келеді. Дау туындаған жағдайда тәжірибе көрсетіп отырғандай бұл шарт мазмұнын жасаушы тараптың «кінәсі». Ондай мәні «екі түрлі» мағына беретін ережелерді енгізу ұсынған тарап үшін тиімді. Мысалы, осындай ережелер сақтандыру қатынастарында көп кездесетіндігін тәжірибе көрсетіп отыр.

Мұндай жағдайларда сот практикасында даулы келісім-шарттарды түсіндіру туралы қажеттілік туындаған жағдайда азаматтық-құқықтық шарттарды түсіндірудің әдістері туралы мәселені көтереді. Шетелдік сот практикасында осындай мәселерге тап болған сот төрешілеріне ағылшын заңгері Р. Познер азаматтық-құқықтық шарттарды түсіндіру мәселенін шешудің төрт әдісін ұсынады:

- Алғашқы әдіс негізінде шарттың даулы, «екіұшты» мағынасын беретін ереже шарттың мәтінінен тікелей туындамаса, шындығында тараптардың шарт жасау кезінде, нені меңзегенін анықтау қажет. Бұл жерде шарт жасаған тараптардың еркі нені көздеді соны айқындау. Алайда, бұл әдіс тараптардың даулы мәселе бойынша шын мәнінде ортақ еркі болған, бірақ оны келісім мәтінінде қате білдірген жағдайда ғана қолдануына болады.
- Келесі әдіс, сот дискрециясымен тығыз байланысты және таза ағылшындық институт – «парасатты адам доктринасы». Бұл ретте судья шарттың неғұрлым ұтымды, экономикалық тиімді түсіндірмесін таңдайды, яғни ол тараптардың орнына парасатты кәсіпкер шартқа қандай шартты қосатыны туралы болжам жасайды.
- «Парасатты адам» түсінігі «Best Guess Rule» сияқты шарттарды түсіндіру ережесімен байланысты. Бұл ретте судьяға даулы шарттың мазмұнын анықтау үшін басқа дәлелдемелерді қолданудың қажеті де жоқ. Рационалдылықтың адамдық қасиетін пайдалана отырып, судья даулы жағдайды тараптар шарт жасасу кезінде шартта екіұштылыққа байланысты жағдайдың туындауын алдын ала болжағандай түсіндіреді.
- Шарттың сөзбе-сөз формальды түсіндірмесі. Оған сәйкес шарт оның орындалуына қатысты барлық мәселелер толық және толық реттелетін тараптардың келісімі болып табылады деп болжанады. Бұл болжам тараптарды шарттың талаптарын растау үшін барлық басқа дәлелдерге сілтеме жасау құқығынан айырады. Шарттар мазмұны, ережелерге, түсіндіруге қатысты дау туындаған жағдайда азаматтық заңнамаларымызда көрсетілгендей, соттар істі қарау аясында, егер шартты, ережелерін, талаптарын талдау кезінде соттар шарттағы сөздер мен сөйлемдердің, олардың байланысын шарттың басқа ережелерімен салстыра отырып, қорытынды жасайды.
- Шарттың сөзбе-сөз формальды түсіндірмесі. Оған сәйкес шарт оның орындалуына қатысты барлық мәселелер толық және толық реттелетін тараптардың келісімі болып табылады деп болжанады. Бұл болжам тараптарды шарттың талаптарын растау үшін барлық басқа дәлелдерге сілтеме жасау құқығынан айырады. Шарттар мазмұны, ережелерге, түсіндіруге қатысты дау туындаған жағдайда азаматтық заңнамаларымызда көрсетілгендей, соттар істі қарау аясында, егер шартты, ережелерін, талаптарын талдау кезінде соттар шарттағы сөздер мен сөйлемдердің, олардың байланысын шарттың басқа ережелерімен салстыра отырып, қорытынды жасайды.
- Шартты түсіндірудің нақты ережелері. Оны «жеребе тарту үшін қолданылатын ережелер» (Tie-breaking ережелері) деп сипаттауға болады. Оларға шартты орындауға тырысатын тарапқа қарсы шартты түсіндіру ережелері және шарт жобасын жасаған тарапқа қарсы шартты түсіндіру туралы ережелер жатады. Соңғысы «contra proferentem» қағидасы ретінде жақсы белгілі [1].

Қазіргі уақытта «contra proferentem» қағидасы әлемдік құқықтық тәжірибесінде кеңінен қолданыла бастады. Мысалы, Франция мемлекетінің азаматтық кодексінде «егер күмән туындаса, келісім шарттың талаптарын (шартта) айтқан адамға қарсы және міндеттемелерді қабылдаған адамның пайдасына түсіндірілуі керек» деп көрсетілген [2].

УНИДРУА халықаралық коммерциялық шарттарының қағидаттарының 4.6 бабында «егер бір тарап ұсынған шарттың талаптары түсініксіз болса, онда осы тараптың мүдделеріне қайшы келетін түсіндіруге басымдық беріледі» деп көрсетілген [3]. Тараптың мәлімдемелері мен өзге де мінез-құлқы, егер екінші Тарап бұл ниет туралы білсе немесе білмесе, осы Тараптың ниетіне сәйкес түсіндірілуі тиіс.

Жоғарыда аталғандай, барлық дерлік әлем елдерінде бұрыннан қолданып келе жатқан «contra proferentem» қағидасын зерттеу мақаламыздың бағыты ретінде анықтап, оны елімізде қолданысқа енгізудің құқықтық жағдайын талдауды мақсат етіп бекіттік. Бізде ол әлі күнге дейін сот тәжірибесінде өз деңгейінде қолданылмайды.

«Contra proferentem» қағидасын тақырыбын ала отырып, оның жалпы құқықтық жағдайына талдау жасап көрсек. Латын тіліндегі «contra proferentem» сөз тіркесі ұсынушыға қарсы деген мағана береді, оны әрі қарай «шартты жасаушының кінәсі» деп түсінуге болады. Тұтастай алғанда, «contra proferentem» қағидасы кінәні екі жақты шарт мәтінін жасаған немесе сұраған тарапқа жүктеу үшін қолданылады. Келісім-шартты жасаған тарап ретінде, сондай-ақ азаматтық келісім-шартқа қасақана немесе әдейі бұлыңғыр, екіұшты түсініксіз шартты енгізгені және қосқаны үшін айыппұл немесе заңды жаза ретінде қолдануға мүмкіндік береді. Мұның түпкі мәні – шартты жасаушы немесе таныстырушы тарап өздерінің мүдделеріне сай нәтижелер жасау немесе қамтамасыз ету үшін шарт мазмұнын екіұштылықты түсінік беретін сөздерді әдейі пайдаланады деп қорытынды жасалады. Әдейі анық еместік немесе түсініксіздік – бұл «contra proferentem» қағидасының жеңілдетуге тырысатын әрекеті және заңдар орындалған кезде кінәсіз тараптың пайдасына түсініксіздікті дұрыс бағалауға өзіндік көмегін берері сөзсіз.

«Contra proferentem» қағидасын азаматтық құқықтық шартарды түсіндіру кезінде қолдану, жалпы аталған қағиданың пайда болуы, құқықтық қағидалар ретінде қолданысқа енуі оның тарихи қалыптасу кезеңімен байланысты. Қазіргі кезде «Contra proferentem» қағидасын қолдану тәжірибесі кейбір мемлекеттердің бұл қағиданы қолдану кезінде Рим регламентіне сәйкес, коммерциялық тараптардың олардың шарттық қатынастарын реттейтін материалдық құқықты еркін таңдау мүмкіндігінің бар екендігін бекіткен ережені басшылыққа алатынын көрсетеді [4]. Жалпы шарттарды түсіндіру өз бастауын рим құқығынан алады, аталған құқыққа сәйкес егер тараптарға шарттардың ережелері түсініксіз болса, шартты қай тарап ұсынса сол тарапқа қатысты қолдану қажеттілігін бекіткен. Бұл шарттарды түсіндіру тараптардың мүддесінің жоғалуына емес, тиісінше шарттың орындалуын түпкілікті нәтижеге жетуіне бағытталған.

Орта ғасырлық Еуропалық заңгерлер «Corpus Juris Civilis» мәтінінде осы идеяның әр түрлі келісімшарттарға қатысты әр түрлі көзқарастарын жүйелеп, өзара әрекеттесудің жалпы «contra proferentem» қағидасын жүйелейді, оған сәйкес екі немесе көп жақты келісімдерде түсініксіз шартты (шарттың талабын) ұсынған адамға қарсы түсіндірілуі керек және оны қабылдаған тараптың пайдасына шешілуі керек деп тұжырымдаған [5].

Германия заңнамасына сәйкес шарттарды түсіндіру тұжырымдамадан басталады. Бұл тұрғыда тараптардың ниет туралы мәлімдемелері, егер жалпы қабылданған тұжырымдама қолданылса, алушы оларды адалдық пен жалпы қабылданған ережелер негізінде түсінуі керек деп түсіндіріледі. Неміс заңнамасында стандартты ережелер мен шарттарды түсіндіру жағдайларын қоспағанда, contra proferentem ережесі қолданылмайды. Сондай-ақ соттар тараптардың келіссөздерінің жасалу жағдайларын, келісім-шарт алдындағы мәлімдемелерді және келісімшарттарды түсіндіру кезінде қолданыстағы іскерлік қатынастардың тәжірибесін, сондай-ақ келісімшарттың мақсатын ескереді. Егер тараптар өз келісімінде байқаусызда қандай да бір маңызды сәтті жіберіп алса, соттар қосымша

түсіндіруді қолдана алады. Жалпы айтқанда, егер олар бұл алшақтықты білсе, тараптардан не туралы келісер еді деп сұралады.

Ал, Америка Құрама Штаттары мен Еуропа заңнамаларын қарастырсақ, «contra proferentem» қағидасын кеңінен қолданады және оларды қолдану қажеттілігі заңнамаларында енгізілгендіктен әдеттегі қағида ретінде қолданылады.

Тараптар арасында жасалдған келісімшарттар даулы болған кезде және дау бірнеше жолмен түсіндірілуі мүмкін келісімдегі ережені қозғаған кезде, Нью-Йорктегі және бүкіл елдегі соттар көбінесе contra proferentem ережесін қолданады. Бұл келісімді жасамаған тараптың пайдасына түсініксіз шарттарды түсіндіруді талап ететін шарттық құқық доктринасы. Contra preferentem ережесі келісімшартты жасаған тарапқа жауапкершілік отырған анықтаманың немесе ереженің шатасуды тудыратындай түсініксіз екенін анықтайды. Егер солай болса, онда сот келісімшартты жасаушы тараптың өз мүдделерін алға жылжыту үшін әдейі екіұшты тіл қолданғанын анықтауға тырысады. Дәлелдемелердің басым болуы шартты жасауға жауапты тарап екіұшты тілді әдейі қолданбаған деп болжаған кезде, мәселе іс фактілері негізінде шешіледі.

Contra preferentem қағидасы халықаралық құқықта танылған және көптеген елдердің заңнамаларында бар, қолданыстағы қағида. Франция, Германия, Италия т.б. елдердің құқық нормаларында қарастырылған.

Шет елдерде «contra proferentem» қағидасын белсенді қолданудың объективті себептері ең алдымен саяси және құқықтық көзқарастармен байланысты. Шарттың мазмұнын анықтаудың бұл құралы, оны тура түсіндіру арқылы да, тараптардың шынайы немесе ықтимал ерік-жігерін анықтау әрекеттері арқылы да түсіндіруге болады және белгілі бір этикалық және экономикалық тұрғыдан айқын болды.

Дамыған Батыс мемлекеттері заңдарының үстемдігі әдісі басым көпшілігінде, бір тарап ұсынған шарттың талаптары түсініксіз болған кезде, шартты ұсынған тараптың ұстанымына қарама-қарсы түсіндіруге артықшылық беріледі. Біріншіден, біз тұтынушылық шарттар туралы, сондай-ақ келіссөздер мүмкіндіктерінің айқын теңсіздігі жағдайында кәсіпкерлер арасындағы келісімдер туралы айтып отырмыз. Әлсіз тараптың жекелеген түсініксіз шарттар бойынша келіссөздер жүргізуге мүмкіндігі жоқ және тиісінше, түсініксіздік және осы шарттарды тұжырымдаудағы басқа да кемшіліктер оларды әзірлеген және ұсынған құшты тарапқа еріксіз келісімін береді деп түсінсек болады. Басқаша айтар болсақ күшті тарап тиісті саладағы кәсіпқой компания болып табылады (сақтандыру, банк қызметі, құрылыс, заң қызметтері, тасымалдау, жауапты сақтау, бөлшек сауда және т.б.). Бұл жағдайларда шартты жасаушы оның мазмұнын іс жүзінде жалғыз өзі бақылайды, ал шарттың оларға түсініксіздігінде айқын көрінеді. Бұл қарапайым немқұрайдылықта да, қасақана жасалуда мүмкін, мұнда әзірлеуші келісімшарт талаптарының түсініксіз мәтінін контрагенттердің кейбір санаттары үшін (ең алдымен тұтынушылар) олардың түсінігін қиындату үшін арнайы қолданады.

Сонымен қатар, кәсіпкерлік келісім-шарттар жасасу туралы тең келіссөздер болған жағдайда, әзірлеушінің «кінәсі» онша айқын емес екенін есте ұстаған жөн, өйткені ол қандай да бір себептермен келіссөздер жүргізуге және осындай шартты түзетуге нақты мүмкіндік болған кезде түсініксіз шартты қабылдаған контрагенттің ұқыпсыздығымен, байланыстыруға болады. Дегенмен, бұл жерде мәселенің бастапқы көзі дәл келісімшарт шартын жасаушы болғандығы анық, және оның пайда болуындағы әр шарт тараптарының үлесін салыстыру кезінде әзірлеушінің кінәсінің үлесі әрдайым басым болып көрінеді.

Іс жүзінде тұтынушылық келісім-шарттарға келетін болсақ, оның ішінде екінші деңгейлі банктің пайыз мөлшерлемесі туралы қаржыландыру ставкаларының шарттары туралы даулар жиі туындайды. Сондай-ақ, вексельдерді рәсімдеуге қатысты жағдайлар туындайды, олардың мәтінінде вексельдік міндеттемені өтеуде екінші деңгейдегі банктің ішкі бағамы бойынша белгілі бір валюта айырбастау операциялары үшін бағам болсын немесе меншікті вексельдермен жасалатын операциялар үшін бағам туралы айтылмай-ақ жүзеге асырылады. Екі жағдайда да даулы жағдайдың бір түсіндірмесі банк үшін, екіншісі

банк қызметін тұтынушы үшін тиімдірек. Сөзбе-сөз түсіндіру сотқа ставка немесе курс туралы даулы шарттың мазмұнын анықтауға мүмкіндік бермейтіні анық.

Бұл мәселенің құқықтық статискасын қарастырсақ, Ұлыбританияда бұл қағида принцип шектеулі түрде қолданылады, әсіресе тең құқықты тараптар арасындағы коммерциялық келісімшарттарда. Сот практикасы оның негізінен түсіндірудің басқа әдістері түсініксіздікті шешуге мүмкіндік бермейтін жағдайларда қолданылатынын көрсетеді.

АҚШ-та бұл қағида сақтандыру құқығында және қосылу шарттарын қарау кезінде кеңінен қолданылады. Алайда, АҚШ Жоғарғы соты оны арбитраждық келісімдерде қолдануды шектеді және онда төрелік келісімдегі түсініксіздікті ұжымдық арбитраждың пайдасына түсіндіру мүмкін емес деп шешілді.

Ал Австралияда сақтандыру келісімшарттарында, шешілмейтін түсініксіздік болған жағдайда ғана қолданылатын соңғы ереже ретінде қарастырылады.

Contra proferentem қағидасы келісімшартқа қатыспаған тараптарды, әсіресе тең емес келіссөздер жағдайында қорғау құралы ретінде қызмет етеді. Алайда оны қолдану шектеулі және істің нақты жағдайлары мен юрисдикциясына байланысты. Біз бұл қағиданы әлсіз тараптарды қорғау мақсатында қолданылатындықтан өз практикамызға қолдану қажет екендігін негіздедік.

Contra proferentem принципі-бұл нақты құқықтық құрылым, сондықтан кейде оны түсіндіру деп санауға болады. Құқық теориясында жалпыға бірдей қабылданған анықтамаға сүйене отырып, заңды түсіндіру құқықтық актінің мазмұнын оны практикалық іске асыру үшін белгілеу жөніндегі қызмет деп түсініледі, бұл ретте бұл қызмет дәстүрлі түрде екі аспектіден тұрады: түсініктер мен түсіндіру. түсініктер объектісі нормативтік актілер де, құқықты қолдану актілері де, азаматтық-құқықтық шарттар және т. б. болуы мүмкін. Азаматтық құқық теориясында шартты түсіндіру ұғымы жалпы теорияда жасалған құқықтан ерекшеленбейді. Шартты түсіндіру деп нұсқаманың мазмұнын түсіндірудің және оны түсіндірудің екі жақты процесі түсініледі [6].

Осылайша, түсіндірудің кез - келген түрі, түсіндіруге бағытталған объектіге қарамастан, әрқашан нақты ережелердің нақты мазмұнын анықтауға бағытталған.

Шарттарды түсіндірудің орталық мәселелерінің біріне, атап айтқанда ерік-жігердің арақатынасы мәселесіне егжей-тегжейлі тоқтамай, contra proferentem принципін қолданудың мақсаты тараптар келісім - шарт жасасу кезінде нақты айтқан нұсқаны таба алмайтынын және тіпті оның мәтінінің сөзбе - сөз мағынасын ресми түрде белгілемейтінін атап өтеміз. Бұл принциптің тұжырымдамасы даулы жағдайды түсіндіру осы шартты ұсынған тарапқа қарсы жүзеге асырылатындығын айтады. Сондықтан, сот үшін даулы шарттың мазмұны іс жүзінде маңызды емес болады, тек оның авторы болған адам оған маңызды болады. Бірақ мұндай түсіндіру келісім-шарт шартының шынайы мағынасын ашуға мүмкіндік бермесе де, оның бірқатар оң қасиеттері бар.

Біріншіден, contra proferentem - ді түсіндіру кемелер үшін өзіндік құтқару құралы болып табылатындығын атап өткен жөн, өйткені оны тек осы бапта көрсетілген барлық әдістерді қолданғаннан кейін қолдануға болады. Егер ұқсас түсіндіру қолданылса, бұл соттың түсініксіз жағдайдың және тараптардың жалпы ерік - жігерінің мағыналық мағынасын анықтауға бағытталған барлық әрекеттері күтілген нәтижеге әкелмеді және жалғыз шешім ретінде ұсынушыға қарсы түсіндіру әдісі қолдануды көздейді.

Екіншіден, шарттың түсініксіз талаптары, әрине, шарттық тәжірибені жақсарта алмайтын теріс құқықтық құбылыс. Осыған байланысты, contra proferentem түсіндірмесі, бір жағынан, түсініксіз шарт ұсынған тарапты жазалайды, өйткені ол оған қарсы түсіндіріледі, ал екінші жағынан, келісім-шарттардың сапалы дамуын ынталандырады.

Осыған байланысты құқық әдебиеттерінде contra proferentem қағидасын болашақта тараптарды нақты келісім-шарттар жасауға ынталандыратын қағида ретінде қарастыра отырып, «contra proferentem» шарттарды түсіндіру қағидаттарының қолданыстағы

иерархиясына өте жақсы сәйкес келді және тараптар шарттар жасасу сатысында жол берген түсініксіздіктерді түзетуге мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда «contra proferentem» қағидасын – бұл келісім-шарттық заңдағы кез-келген тармақты екіұшты деп санаған, оны жасаған, енгізген немесе сол тармақты енгізуді сұраған тараптың мүдделеріне қарсы түсіндірілуі керек деген заңды доктрина. «Contra proferentem» қағидасы келісім-шарттардың құқықтық түсіндірмесін басшылыққа алады және әдетте сотқа келісім жасалған кезде қолданылады.

«Contra proferentem» қағидасын қолдануда соттар келісім-шартты қарау кезінде «contra proferentem» қағидасының қолданылатындығын анықтауда көп сатылы процесті қолданады. Бірінші қадам – шарттың тілін қарап, сөйлемнің белгісіздік туғызатындай түсініксіз екендігін анықтау. Егер тармақтың анық емес екендігі анықталса, сот келісім-шарт жасасқан тараптың келісім-шарт жасалған кездегі ниетін анықтауға тырысады. Қазақстан құқығына сәйкес, шарттарды түсіндірудің негізгі түрі сөзбе-сөз және жүйелі түрде түсіндіру болып табылатынын сот тәжірибесі де растайды. Қазақстан Республикасында азаматтық-құқықтық келісім-шартты түсінуде тараптардың келіспеушіліктер туындаған жағдайда шартты түсіндіруді сот жүргізеді. Сонымен қатар, сотқа кең өкілеттіктер берілді: ол тек келісімнің мәтіні мен оның мазмұнына сүйене отырып қана қоймай, тараптардың шынайы ниетін анықтау үшін келісімнің шегінен шыға алады. Алайда, түсіндірудің екінші әдісін, егер келісім мәтінін зерттеу тараптардың нақты ниеттерін анықтауға мүмкіндік бермесе ғана қолдануға болады.

Отандық ғалым М.К.Сулейменов азаматтық құқықтық шарттар институтын зерттей келе, шарттарды түсіндірудің негізгі ережелерін шарт мәтінінің мазмұнына байланысты түсіндіру, шарттың барлық жағдайларын, талаптарын жүйелі түсіндіру, тараптар арасында жасалған шарттың мақсаттарын нақтылай отырып, шарт жасаудағы ерікті анықтауды ұсынады[7].

Қолданыстағы Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексіне сәйкес, шарттарды түсіндіру кезінде 392-бап ережелерінде қарастырылғандай, сот сөздердің дәлме дәл мағынасын ескереді. Егерде шарттарды түсіндіру дегеніміз тараптардың құұықтары мен міндеттерін анықтау мақсатында шарт талаптарының мәнін бекітумен байланысты соттардың қызметі екендігін ескерсек, бұл соттардардың қызметі деген қорытынды жасаймыз.

Азаматтық құқықтық шартты түсіндіру оның мағынасын анықтау жөніндегі азаматтық құқықтық шартты түсіндіру болып табылатын сот қызметі (жазбаша да, ауызша да және сот шешімінде оның шарттарының мазмұнын түсіндіру түріндегі түсіндірменің жиынтығын білдіру) шарттың талаптарын белгілеу, оның мағынасын (мазмұнын) анықтау, анықтау жөніндегі сот қызметі болып табылады.

М.К.Сулейменов шарттарды түсіндіруде соттардың кең көлемдегі уәкілеттерінің болатындығын атап өтеді. Шарттарды түсіндіру тек шарт мәтінінің мазмұнынан емес, тараптардың нақты ниеттерін анықтау мақсатында шарт аясынан да шығу мүмкіндігімен түсіндіреді. Азаматтық кодекстің аталған бабында шарттарды түсіндіру соттардың уәкілеттілігіне берілгенімен, азаматтық айналым қатысушыларының кез келген қатысушысымен түсінідірілуі де мүмкін. Бірақ дауға қатысты соңғы шешім қабылдау соттардың уәкілеттілігінде. Бұл ережелер посткеңестік мемлекеттердің аазаматтық заңнамаларында бекітілген. Тек қана Молдова шарттарды түсіндірудің батыстық ережелерімен бірдей ережелерді қолданады. Қазақстан Республикасының азаматтық кодексіне де «contra proferentem» қағидасын енгізген дұрыс деп санаймыз. Себебі, тиісті ереже соттың жекелеген түсініксіз тұжырымдалған шарттық шарттарды түсіндіруіне байланысты сот және төрелік практиканы жеңілдететіндігіне көз жеткіздік.

Елімізде азаматтық шарттардың мазмұнына мәтіндік тұрғыдан талдауда қолданыстағы Қазақстан Республикасы азаматтық кодекстің 392-бабына сәйкес, (проценттік (пайыздық) немесе тарифтік) мөлшерлеме мен нарықтық бағам туралы шарттардың түсініксіздігі, ең алдымен, сыртқы көздерге жүгіну арқылы тараптардың нақты

ерік-жігері арқылы нақтылануы керек. Бірақ мұндай әдіс сипатталған жағдайларда да көмектеспейтіні анық, сондықтан сот «contra proferentem» қағидасын қолданып, екінші деңгейдегі банк өз қызметтерін тұтынушының пайдасына даулы жағдайларды алдын-ала түсіндіруі керек, себебі, екінші деңгейлі банк тиісті азаматтық құқықтық шарттың жобасын әзірлейді және даулы шарттың пайда болуына бастамашы.

Қазақстан Республикасының 392-бабы шарттарды түсіндіруде ондағы сөздер мен сөйлемдердің сөзбе-сөз мәні ескеріледі. Шарт ережесінің сөзбе-сөз мәні түсініксіз болған ретте ол бүкіл шарттың басқа ережелерімен және мағынасымен салыстыру арқылы анықталады және ол ережелермен шарт мазмұнын анықтау мүмкін болмаса, шарт мақсатын ескере отырып тараптардың шын мәніндегі ортақ еркі анықталуға тиіс деп бекіткен [8]. Ал, шарттарда көбінесе ұсынған тараптың еркі басымдырақ болатыны белгілі. Қазақстан Республикасының 392-бабына «contra proferentem» қағидатын бекітуге болады деп санаймыз. Бұл түсініксіз ережелерді ұсынған тарапқа қолданылатын «санкция» ретінде болғандықтан, тараптар шарт мәтінінде осындай жағдайлардыі орын аламасы үшін түсінікті, екіұшты емес ережелерді ұсынады. Сот шешімі талапкердің өз құқықтарын теріс пайдалануын болдырмауға бағытталғаны анық. Біздің ойымызша, шарт мазмұнын түсіндірмесін дұрыс қолдану үшін оны қолдану керек нақты критерийлерді әзірлеу қажет. Сонымен бірге, толықтыру түсіндірмесі шарттың әлсіз тарабын қорғау мақсатында ерекше жағдайларда ғана пайдаланылуға жатады, ал соттың шарттық қатынастарға араласуы барынша азайтылуға тиіс.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында азаматтық-құқықтық шарттарды түсіндіру тәсілдерінің өзіндік жүйесі қалыптастыру қажет. Осылайша, шарттарды түсіндірудің кейбір шетелдік тұжырымдамаларын Contra Proferentem қағидасын Қазақстан Республикасының тәжірибесіне енгізу, даулы шартты түсіндіру мәселелерін сәтті шешуге мүмкіндік береді.

Жалпы алғанда азаматтық келісімшарттарды түсіндіруде шетелдік тәжірибені қолдануды оң бағалануы қажет, өйткені олардың әрқайсысы келісім-шарттардың мазмұнын түсіндіруге қажетті ұтымды принципке ие.

Қорытынды

Қазіргі уақытта «contra proferentem» қағидасын түсіндіру көптеген шарттарға қатысты қолданылатынына қарамастан, біздің ойымызша, бұл қағиданың қолданылу аясы шексіз болмауы керек.

Біріншіден, кейбір елдерде, мысалы Германияда, егер даулы жағдай жеке келісімнің мәні болса, яғни егер екі тараптың да шарттың мазмұнына әсер етудің нақты мүмкіндігі болса және оған нақты әсер етсе, мысалы, осы қағиданы қолдану мүмкін емес деп саналады.

Екіншіден, кейбір шет елдерде бұл қағиданың қолданылу аясы шарттардың нақты шеңберімен шектелген. Мысалы, Италияда ол тек стандартталған келісімшарттарға қатысты, Францияда-тұтынушылармен немесе кәсіпқой емес адамдармен жасалған шарттарға қатысты қолданылады. Тәжірибе көрсеткендей, «contra proferentem» қағидасын қолдану арқылы түсіндірме тұтынушылық шарттарды түсіндіруде де, экономикалық тұрғыдан тең субъектілер жасасқан шарттарды түсіндіруде де қолданылады, егер екеуі де бірлескен салада кәсіби бола алады.

«Contra proferentem» қағидасы шарттың түсініксіз шарттарын түсіндіру кезінде қолдануға болатын жалғыз қағида емес. Кейде бұл қағида оны қолдануға кедергі келтіретін жағдайларға байланысты қолданылмайтын жағдайлар туындайды. Сондықтан, негізінен шетелдік тәжірибе жасаған ұсынушыға қарсы түсіндіру, кәсіпқойға қарсы түсіндіру және күшті жаққа қарсы түсіндіру бір-бірімен қалай байланысты екенін талдап, олардың бір-біріне қайшы келмейтінін және оларды бір уақытта қолдануға болатындығын мұқият зерттеу қажет. «Contra proferentem» қағидасын енгізген жағдайда алдын ала соттар тәжірибесінің болуы маңызды мәселе.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 Posner R.A. //The law and Economics of Contract Interpretation // law and Economics Working Paper, №229, 2004. Available at:- URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/iewcontent (accessed: 27.01.2025)

2 Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) от 21.03.1804 624 с. [Электронный ресурс] - URL: https://togudv.ru/ru/faculties_old/full_time/isptic/iogip/study/studentsbooks/histsources2/igpzio49/ (дата обращения: 25.02.2025)

3 Принципы международных коммерческих договоров (Принципы УНИДРУА) (1994 год) [Электронный ресурс] - URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-Russian-bl.pdf (дата обращения: 12.01.2025)

4 Регламент (ЕС) № 593/2008 о праве, подлежащем применению к договорным обязательствам («Рим I») [Электронный ресурс] - URLhttps://base.garant.ru/2567328/ (дата обращения: 24.09.2024)

5 Zimmermann R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. [Электронный ресурс] - URL: https://www.trans-lex.org/109600/_/zimmermann-reinhard-the-law-of-obligations-roman-foundations-of-the-civilian-tradition-munich-cape-town-1990 (дата обращения: 15.01.2025)

6 Костикова А.В. Толкование предпринимательского договора: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. СПб., 2013. 26 с. [Электронный ресурс] - URL: https://www.dissercat.com/content/tolkovanie-predprinimatelskogo-dogovora (дата обращения: 10.01.2025)

7 Сулейменов М.К. // Применение и толкование норм гражданского законодательства и договора. [Электронный ресурс] - URL: // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34551164 (дата обращения: 24.02.2025)

8 Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі // Қазақстан Республикасының Кодексі 1994 жылғы 27 желтоқсандағы № 268-XIII. [Электронный ресурс] - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000 (қаралу уақыты: 18.12.2024)

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПОВ ТОЛКОВАНИЯ ДОГОВОРОВ

Аннотация

В статье обращено внимание на то, что толкование гражданско-правового договора в судах Республики Казахстан с применением принципа «contra proferentem» не регулируется или не рассматривается действующими правовыми нормами. В отечественной правовой литературе отмечается недостаточное количество специальных исследований, учитывающих современные тенденции развития правила толкования договора принцип «contra proferentem» в правовых системах стран с развитой экономикой.

Цель статьи - комплексный анализ принципа «contra proferentem» в институте толкования гражданско-правовых договорных требований и предложение рекомендации по повышению его эффективности. В статье рассматриваются правовые основы применения настоящего принципа в национальном и международном правовом порядке, его роль в защите интересов слабой стороны договора, а также опыт применения в судопроизводстве.

Авторы анализируют теоретические основы данного принципа, его развитие в контексте юриспруденции различных правовых систем, а также судебную практику, отражающую его практическую реализацию. Особое внимание уделяется применению принципа Contra proferentem в отношениях между субъектами с неравными условиями, в частности, при заключении договоров присоединения, договоров потребления и договоров страхования. Делается вывод о важности принципа как механизма защиты слабости и обеспечения справедливости в договорных отношениях. Авторы подчеркивают важность contra proferentem как средства обеспечения справедливости и честности в договорных обязательствах, а также предлагают рекомендации по более четкой формулировке условий контракта для снижения рисков юридических споров.

Ключевые слова: Contra proferentem, Республика Казахстан, судебные органы, гражданско-правовые договоры, сделки, предложения.

THEORETICAL AND PRACTICAL ISSUES OF APPLICATION OF PRINCIPLES OF INTERPRETATION OF TREATIES

Abstract

The article draws attention to the fact that the interpretation of a civil contract in the courts of the Republic of Kazakhstan using the principle of "contra proferentem" is not regulated or is not considered by the current legal norms. There is an insufficient number of special studies in the domestic legal literature that take into account current trends in the development of the rules of contract interpretation, the principle of "contra proferentem" in the legal systems of countries with developed economies.

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the "contra proferentem" principle at the Institute for the interpretation of civil law contractual claims and to propose recommendations for improving its effectiveness. The article examines the legal basis for the application of this principle in the national and international legal order, its role in protecting the interests of the weak party to the contract, as well as the experience of application in court proceedings.

The authors analyze the theoretical foundations of this principle, its development in the context of jurisprudence of various legal systems, as well as judicial practice reflecting its practical implementation. Particular attention is paid to the application of the Contra proferentem principle in relations between entities with unequal conditions, in particular, when concluding accession agreements, consumption agreements and insurance contracts. The conclusion is made about the importance of the principle as a mechanism for protecting weaknesses and ensuring fairness in contractual relations. The authors emphasize the importance of contra proferentem as a means of ensuring fairness and honesty in contractual obligations, and also offer recommendations for clearer formulation of contract terms to reduce the risks of legal disputes.

Keywords: Contra proferentem, The Republic of Kazakhstan, Judicial authorities, civil contracts, transactions, proposals.

REFERENCES

1 Posner R.A. //The law and Economics of Contract Interpretation // law and Economics Working Paper, №229, 2004. Available at: - URL: https://chicagounbound.uchicago.edu/cgi/iewcontent [in English] (accessed: 27.01.2025)

2 Grazhdanskij kodeks Francii (Kodeks Napoleona) [*Civil Code of France (Napoleonic Code)*] of 21.03.1804 624 p. Available at: - URL: https://togudv.ru/ru/faculties_old/full_time/isptic/iogip/study/studentsbooks/ [in Russian] (accessed: 25.02.2025)

3 Principy mezhdunarodnyh kommercheskih dogovorov (Principy UNIDRUA) (1994 god) [*Principles of International Commercial Contracts*] Available at: - URL: https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-Russian-bl.pdf [in Russian] (accessed: 12.01.2025)

4 Reglament (ES) № 593/2008 o prave, podlezhashchem primeneniyu k dogovornym obyazatel'stvam («Rim I») [*Regulation (EC) No 593/2008 on the law applicable to contractual obligations ("Rome I")]*Available at: - URL: https://base.garant.ru/2567328/ [in Russian] (accessed: 24.09.2024)

5 Zimmermann R. The Law of Obligations. Roman Foundations of the Civilian Tradition. Available at: - URL: https://www.trans-lex.org/109600/_/zimmermann-reinhard-the-law-of-obligations-roman-foundations-of-the-civilian-tradition-munich-cape-town-1990 [in English] (accessed: 15.01.2025)

6 Kostikova A.V. Tolkovanie predprinimatel'skogo dogovora: Avtoref. dis. kand. yurid. nauk: 12.00.03. [*Interpretation of a business agreement: Abstract of a PhD thesis: 12.00.03*] SPb., 2013. 26 p. Available at: - URL: https://www.dissercat.com/content/tolkovanie-predprinimatelskogo-dogovora [in Russian] (accessed: 10.01.2025)

7 Sulejmenov M.K. // Primenenie i tolkovanie norm grazhdanskogo zakonodatel'stva i dogovora. Available at: - URL: // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34551164 [in Russian] (accessed: 24.02.2025)

8 Qazaqstan Respublikasynyñ Azamattyq Kodeksı // Qazaqstan Respublikasynyñ Kodeksı 1994 jylğy 27 jeltoqsandağy № 268-HIII.*[Civil Code of the Republic of Kazakhstan // Code of the Republic of Kazakhstan No. 268-XIII of December 27, 1994.]* Available at: - URL: https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K940001000 [in Kazakh] (accessed: 18.12.2025)

Information about authors:

Serikkhan Adilgazy – - **corresponding author,** PhD, associate professor of the school of law and public administration, Narxoz University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: serikhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8625-4172

Saulegul Yermukhametova - candidate of law, Al-Farabi Kazakh National University, Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ermuhametova2017@gmail.com

ORCID https://orcid.org/0000-0002-2303-3660

Soledad Dyussebaliyeva – candidate of law, Professor of the Department of criminal legal disciplines, Kh.Dosmukhamedov Atyrau University, Atyrau, Kazakhstan

E-mail: bakha2001@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7699-6471

Информация об авторах:

Серикхан Адилгазы – **основной автор**, PhD, ассоциированный профессор Школы права и государственного управления, Университет Нархоз, г.Алматы, Республика Казахстан

E-mail: serikhan@mail.ru

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8625-4172

Саулегул Ермухаметова - кандидат юридических наук, Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, г.Алматы, Республика Казахстан
E-mail: ermuhametova2017@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0002-2303-3660
Соледад Дюсебалиева – основной автор, кандидат юридических наук, профессор кафедры Уголовно-правовых дисциплин, Атырауский университет имени Х.Досмухамедова, г.Атырау, Республика Казахстан
E-mail: bakha2001@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7699-6471

Авторлар туралы ақпарат:
Серікхан Әділғазы – **негізгі автор**, PhD, құқық және мемлекеттік басқару мектебінің қауымдастырылған профессоры, Нархоз университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: serikhan@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8625-4172
Саулегул Ермухаметова - заң ғылымдарының кандидаты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: ermuhametova2017@gmail.com
ORCID https://orcid.org/0000-0002-2303-3660
Соледад Дюсебалиева – негізгі автор, заң ғылымдарының кандидаты, Қылмыстық-құқықтық пәндер кафедрасының профессоры, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: bakha2001@mail.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7699-6471

ТРЕБОВАНИЯ К НАУЧНЫМ СТАТЬЯМ, ПУБЛИКУЕМЫМ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК АТЫРАУСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ Х.ДОСМУХАМЕДОВА»

***УДК, МРНТИ**

***Ф.И.О. автора(-ов), ORCID iD** *Инициалы и фамилия авторов (первый автор текста, затем соавторы и научные руководители)*;

***Место работы автора(-ов)** *Наименование учреждения, город, индекс, страна, ORCID;*

***Электронная почта (обязательно);**

***Название статьи** *должно быть максимально кратким, информативным, без сокращений;*

Аннотация *(не менее 150 слов) *на 3-х языках (казахский, русский, английский). Содержание: Что сделано. Что обнаружено. Чем важны результаты, область применения.*

***Ключевые слова** *на 3-х языках – 5-7 ключевых слов и словосочетания*

Полный текст статьи (Введение, основная часть IMRAD и заключение)

Список литературы должен быть оформлен согласно ГОСТ 7.1-2003, ГОСТ Р. 7.0.100–2018

***Сведения об авторе(-ах) на трех языках**. Пишется в строчку на английском, русском и казахском языках, ФИО, ученая степень, звание (при наличии), должность, название принадлежности к кафедре/ департаменту, а также организации /учреждения, должно быть полным, без сокращений, название страны, адреса всех авторов публикаций, в том числе с указанием основного автора в каждой статье, E-mail, ORCID (каждого автора)

Все статьи проходят процедуру ***двойного слепого рецензирования***

Вестник Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

Отв. за выпуск, редактор **Г. Кайргалиева**
Технический редактор, компьютерная верстка **С. Батырғалиева**

Подписано в печать 20.03.2025
Формат 60x84/8
Усл.-печ. л. 25,75
Тираж 300 экз.
Заказ 1
Цена договорная

Издательство Атырауского университета имени Х.Досмухамедова

060011, г. Атырау, пр. Студенческий, 1
Отпечатано в типографии университета

ISSN 2077-0197 (Print)
ISSN 2790-332X (Online)

